श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचित

व्याकरणमहाभाष्य

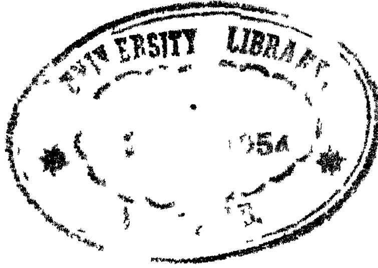
मूळ आणि
मराठी भाषांतर

भाग दुसरा

(अ १ पा ३, ४, अ २ संपूर्ण

भाषांतरकार

महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर

पुणे

शके १८६३

किंमत दहा रुपये

मुंबई-विश्वविद्यालयानें ह्या भागाचा छपाईच्या कामीं जे भरीव द्रव्यसाहाय्य केलें आहे त्याबद्दल प्रकाशक त्याचा फार ऋणी आहे

प्रकाशक प्रो द गो कर्वे, सेक्रेटरी, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें ४
मुद्रक लक्ष्मण नारायण चापेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, १९८(१७) सदाशिव पेठ, पुणें २.

भूवादयो धातवः ॥ १।३।१ ॥

कुतोऽयं वकार । यदि तावत्संहितया निर्देश क्रियते भ्वादय इति भवितव्यम् । अथासंहितया भूआदय इति भवितव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

माङ्गलिक आचार्यो महत' शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागम प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ॥ अथादिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहण न करोति । क्वान्यत्र । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा[१ २.७] इति । अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थ आदिग्रहणेन । न ह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने

(सू १) भूवादय' येथे हा वकार कुठून आला आहे ? जर वर्णाचा अतिशय सानिध्यामुळे संधि करून उच्चार करावयाचा असेल तर 'भ्वादयः' असा उच्चार केला पाहिजे आता संधि न करिता उच्चार कर्तव्य असेल तर 'भू आदय.' असा निर्देश करण्यात आला पाहिजे तेव्हा काय उद्देशानें हा वकार घातला आहे ? याच्या उत्तरादाखल पुढील वचन लिहीत आहे—

मागलिक असा हा आचार्य विशाल अशा व्याकरणशास्त्राच्या मगलासाठी 'भूवादय' या शब्दामध्ये एक आगतुक म्हणून अपूर्व वकार घालीत आहे आरभी, मध्यें आणि शेवटी मगल केले असता त्या शास्त्राचा जगात फैलाव होतो, व त्या शास्त्राचा निर्माण करणारे पुरुष मोठे पराक्रमी आणि दीर्घायुषी बनतात तसेच त्या शास्त्राचे अध्ययन करणारे पुरुषही मगलयुक्त व्हावेत या सद्धेतूनें आचार्य मगलसूचक वकार घालीत आहेत.

आता येथे आदि शब्द घातला आहे तो कशासाठी ?

जर भू, एध वगैरे सर्व शब्द ओळीने पठन केले जात आहेत तर आदि शब्द घालण्यात काही उपयोग नाहीं. अन्य ठिकाणींही हा आचार्य ओळीनें शब्दाचा पाठ करतो तेथे आदि शब्द घालण्याच्या भरीस पडत नाहीं

अन्य ठिकाणीं म्हणजे कुठे ?

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवस. क्त्वा(१।२।७) येथें

आता जर भू, एध वगैरे शब्दाचा पाठ नसेल तर आदि शब्द घालण्यात मुळीच अर्थ नाहीं कारण ज्या शब्दाचा पाठच केलेला नाही त्याचा आदि शब्दानें बोध होणे शक्यच नाहीं

असे असता ज्यापेक्षा हा आचार्य आदि शब्द घालून ठेवीत आहे त्यापेक्षा भू, एध वगैरे शब्दाचा पाठ आहे पण तो सूत्राच्या बाहेर आहे असे आचार्य सुचवीत आहेत.

असें करण्याचें काय फळ ?

---

१ क्रियावाचक असून भ्वादिगणपठित अशी जीं शब्दस्वरूपे तीं धातुसंज्ञक होतात उदा.– भवति, एधते, अस्ति, जुहोति,

प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

पाठेन धातुसञ्ज्ञायां समानशब्द-प्रतिषेधः ॥ १ ॥

पाठेन धातुसञ्ज्ञायां समानशब्दाना प्रतिषेधो वक्तव्य । या इति धातुर्या इत्याबन्त । वा इति धातुर्वा इति निपात. । नु इति धातुर्नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । दिविति धातुर्दिविति प्रातिपदिकम् ॥ किं च स्याद्यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् । धातोः [३.१ ९१] इति तव्यदादीनामुत्पत्ति' प्रसज्येत । नैष दोष. । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते॰ साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञाया तव्यदादयो न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि याः पश्य आतो धातो' [६.४.१४०] इति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । अनाप इत्येवं सः ॥ अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञाया॰ प्रतिषेध॰ प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोष. । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्व चोदितं तत्रानर्थकग्रहण न करिष्यते । निपात प्रातिपदिकमित्येव ॥ इह तर्हि

ज्याचा पाठ केला आहे त्यानाच धातुसज्ञा होते पाठ नाहीं त्याना धातुसज्ञा होत नाहीं हें जुळून येतें

(वा १) धातुपाठामध्ये जे घेतले आहेत त्याना धातुसज्ञा होते असे म्हटलें तर धातुपाठातील शब्दासारखे जे शब्द त्याना धातुसज्ञा प्राप्त होत आहे, तिच्या निषेधादाखल वचन करावे. जसे— या असा धातु आहे त्यासारखा या असा आबन्त शब्द आहे. वा असा धातु आहे, व 'वा' असा निपात आहे. नु असा धातु आहे आणि नु असा प्रत्यय व निपातही आहे तसेंच दिव् असा धातु आहे आणि प्रातिपदिकही आहे तेव्हा धातूसारख्या या वगैरे शब्दाना धातुसज्ञा प्राप्त होत आहे.

धातुसारख्या शब्दाना धातुसज्ञा झाली तर काय बरें बिघडेल ?

धातूच्या पुढें करावयास सागितलेले तव्यत् (३।१।९६) वगैरे प्रत्यय ह्याच्याही पुढे करावयाची पाळी येईल

हा दोष येत नाहीं कारण, कर्म वगैरे जीं कारकें त्या अर्थी तव्यत् वगैरे प्रत्यय सागितले आहेत आणि कारक तर क्रियेवर अवलबून असते या, वा, नु ह्या शब्दाना क्रिया हा अर्थ नसल्यामुळे तेथें कारकाचा सबध लावता येत नाहीं म्हणून त्याच्यापुढें तव्यत् वगैरे प्रत्यय होऊ शकणार नाहींत.

तर मग याः पश्यसि येथें आबन्ताला धातुसज्ञा झाली तर 'आतो धातो.' (६।४।१४०) यानें आकाराचा लोप होईल

हा दोष येत नाहीं. कारण क्त्वः, श्र' वगैरे उदाहरणामध्ये लोप होण्याकरिता आबन्ताखेरीज इतराना तो लोप सागितला (६।४।१४० वा १) आहे.

तर मग निपात जो वा शब्द त्याला धातुसज्ञा झाली असता 'अधातु.' (१।२।४५) या पर्युदासामुळें प्रातिपदिकसज्ञेचा निषेध होईल. तेव्हा प्रातिपदिकसज्ञा न झाल्यामुळें त्याच्या पुढें विभक्तिप्रत्ययाची उत्पत्ति होणार नाही

हा दोष येत नाहीं कारण अनर्थक निपाताला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याकरिता मुद्दाम वचन केलें आहे (१।२।४५वा.१२). त्यातील 'अनर्थक' हा शब्द काढून टाकून 'निपातः प्रातिपदिकम्', निपाताला प्रातिपदिकसज्ञा होते,

२ त्यामुळें आणपयति, वट्टति इत्यादिक अपशब्दांना धातुसज्ञा होत नाही. अर्थात् भ्वादिकांचा पाठ केला तो उपलक्षण नसून इतकेच धातु आहेत अशी धातूची इयत्ता दाखवितो.

त्रस्नू इत्यचि श्रुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ [६-४ ७७] इत्युवङादेशः प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवङादेशो भवतीति यदय तत्र श्रुग्रहणं करोति ॥ अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव्शब्दात्स्वादय इति यदयं दिवः सावौत्त्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । दिव्शब्दो यत्प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात् । अक्षद्यूरिति । न वा अत्रेष्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव्शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

परिमाणग्रहणं च ॥ २ ॥

परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानव-

एवढेच मोघम वचन करण्यात येईल

तर त्रस्नू या द्विवचनान्तामध्यें नु या प्रत्ययाला (३।२।१४०) धातुसज्ञा झाली असता 'अचिश्नुधातु' (६।४।७७) याने उवङादेश प्रसक्त होईल

हा दोष येत नाहीं कारण ज्यापेक्षा श्नुप्रत्ययाला मुद्दाम उवङादेशाचे विधान करीत आहे त्यापेक्षा 'प्रत्ययाला उवङादेश होत नाही' असे हा आचार्य सुचवीत आहे

तर मग दिव् शब्दाला धातुसज्ञा झाली असता 'अधातु'[3] या पर्युदासामुळे प्रातिपदिकसज्ञेचा निषेध प्रसक्त होईल तेव्हा प्रातिपदिकसज्ञा न झाल्यामुळे त्याच्या विभक्तिप्रत्ययाची उत्पत्ति होणार नाहीं.

हा दोष येत नाही कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य प्रथमैकवचनप्रत्यय पुढे असताना दिव् शब्दाला औकाराचें विधान करीत आहे (७।१।८४) त्यापेक्षा दिव् शब्दाच्या पुढे विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होतात, असे तो सुचवीत आहे.

हे औत्त्वविधान ज्ञापक होऊ शकत नाही. कारण या औत्त्वाचें विधान करण्याचे उदाहरण निराळे आहे

तें कोणते ?

जो दिव् शब्द प्रातिपदिकसंज्ञक आहे त्याच्यासाठीं हे औत्त्वविधान सभवेल, उदा अक्षद्यू[3].

पण अक्षद्यूः येथें औत्त्व केलेला शिष्ट प्रयोग नसल्यामुळे औत्त्व होणे इष्टच नाही शिवाय जेथें औत्व होणे इष्ट नाहीं तेथे ते होऊ लागेल, व जेथें औत्त्व होणे इष्ट आहे तेथें ते होणार नाही. कसेही असो, तें ज्ञापक होऊ शकत नाहीं

असे आहे तर 'अनुबन्धरहिताचें ग्रहण केलें असता तेथे अनुबन्धसहिताचे ग्रहण करू नये' या परिभाषेने 'क्विबन्त दिव्धातू[4]विषयीं औत्त्व प्रवृत्त होणार नाहीं

तरी देखील अनुबन्धरहित असा दिव् शब्द नसल्यामुळे सानुबन्धक[5] अशा दिव् शब्दाविषयीं औत्त्व करता येईल.

(वा २) भू, एध, स्पर्ध अशा क्रमानें भ्वादिकाचा पाठ केला आहे. तेथे अमुक वर्णाला

---

३ अक्ष-उपपदपूर्वक दिव् धातूहून क्विप् प्रत्यय 'अधातु' या पर्युदासाला मार्गे मारून 'कृत्तद्धित' (१।२।४६) यानें कृदन्तत्वास्तव प्रातिपदिकसंज्ञा

४. दिवु अशा उकारेत्सज्ञक धातूहून क्विप् प्रत्यय केला आहे तेव्हा वू हें तेथें अनुबन्धसहित आहे.

५ अव्युत्पन्न दिव् शब्द मनात न घेता हें लिहिलें आहे एकदरीत ज्ञापक सभवत नाहीं असें तात्पर्य आहे

धिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतद्भूशब्दो धातुसञ्ज्ञो भविष्यति न पुनर्भ्वेधशब्द इति ॥

यदि पुन क्रियावचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनश्चेष्टा । व्यापारः ॥ सर्वथा भवाञ्शब्देनैव शब्दानाचष्टे न किंचिदर्थजात निदर्शयत्येवंजातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा । अशक्या क्रिया पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुठितः । सास्मवनुमानगम्या । कोऽसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्न भवति । यस्मिन्साधने संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया । अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नून क्रिया ॥ कथ पुनर्ज्ञायते क्रियावचना पचादय इति । यदेषा करो-

आरभ करून अमुक वर्णावर पुरा होणाऱ्या समुदायाला धातुसज्ञा होते असे वचन करावे म्हणजे धातुसज्ञेचे अवधिभूत असे जे भ्वादि शब्द त्याचा विभाग कळेल नाहीं तर 'भू' एवढ्याच समुदायाला धातुसज्ञा होते आणि 'भ्वेध' या समुदायाला धातुसज्ञा होत नाहीं हें कशावरून बरें ठरविता येईल ?

आता जर 'क्रियावचनो धातु' म्हणजे क्रियारूप अर्थाला दाखविणारा जो भ्वादिकातील शब्द तो धातुसज्ञक होतो असे सज्ञेचे लक्षण केले तर समान शब्दाना धातुसज्ञेचा प्रतिषेध, आणि भ्वादिक शब्दाचा विभाग याबद्दल वचन करण्याची जरूर नाहीं कारण या, वा वगैरे समान शब्द किवा भ्वेध इत्यादिक विशिष्ट समुदाय क्रिया दाखवू शकत नाहींत.

पण ती क्रिया म्हणजे काय ? (त्या क्रियेचे स्वरूप काय तें समजलें पाहिजे)

क्रिया म्हणजे ईहा

ईहा म्हणजे तरी काय ?

ईहा म्हणजे चेष्टा होय.

चेष्टा म्हणजे तरी काय ?

चेष्टा म्हणजे व्यापार होय[६].

शब्दाचा अर्थ विचारला असता तेथे तू दुसरा शब्द सागत आहेस, पण 'अमुक एक स्वरूपाची क्रिया आहे' असे क्रियेचे स्वरूप काहीं एक सागत नाहींस

क्रिया म्हणून जी एक वस्तु आहे तिला मूर्त स्वरूप नसल्यामुळे ती सर्वथा दृग्गोचर होण्यासारखी नाहीं तेव्हा 'अमुक क्रिया' अशा रीतीनें मूर्त स्वरूपात ती दाखविणें अशक्य होय. सबब क्रियेचें प्रत्यक्ष होत नाहीं. जसें— कुक्षिस्थ गर्भाचें प्रत्यक्ष होत नाहीं त्याप्रमाणेंच हें होय तेव्हा क्रिया ही वस्तु अनुमानाने समजणारी आहे.

ते अनुमान कोणतें ?

लोकामध्यें स्वयपाकाचीं सर्व साधने तयार असूनही एखादे वेळींच पचति असा पच् धातूचा प्रयोग केला जातो आणि एखादे वेळी केला जात नाहीं तेव्हा प्रयोग होतो त्या वेळीं तो प्रयोग ज्या एका अधिक वस्तूवर अवलबून होतो ती वस्तु क्रिया होय किंवा देवदत्त नावाचा मनुष्य या गावीं असलेला तो जिच्या योगाने पाटलिपुत्र शहरामध्यें असू शकतो ती क्रिया होय.

पण पच् वगैरे धातु हे क्रियेला प्रतिपादन करतात हें कसें बरें जाणले जात आहे ?

ज्यापेक्षा या पच् वगैरे धातूचा करोतिधातूबरोबर सामानाधिकरण्यानें म्हणजे सामान्य विशेष-भावानें अन्वय दिसतो त्यापेक्षा

६. कोणी ईहाशब्दानें क्रियेला ओळखतात तर कोणी चेष्टाशब्दानें व कोणी व्यापारशब्दानें ओळखतात म्हणून ईहा इत्यादिक अनेक शब्दांनीं येथें क्रिया कळविली आहे.

तिना सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति । किं करिष्यति पक्ष्यति । किमकार्षीत् अपाक्षीदिति ॥ तत्र

क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः॥३

क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्ययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति ॥ किं पुनः कारणं प्राप्नोति ।

संघातेनार्थगतेः ॥ ४ ॥

संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ॥

अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वम्॥५॥

अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं न तथास्त्यादीनां निदर्श्यते । न हि भवति किं करोति अस्तीति ॥

प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु

प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च प्रत्ययार्थः स एव ॥

धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु

धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पक्ता पचनम् पाक इति । प्रत्ययार्थोऽन्यश्चान्यश्च भवति प्रकृत्यर्थः स एव ॥ कथं पुनर्ज्ञायतेऽयं

पच् वगैरे धातु क्रियावाचक होत, जसे– 'किं करोति'– काय करीत आहे, अशा क्रियावाचक म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या कृ धातूने प्रश्न केला असता 'पचति'– शिजवीत आहे, असे उत्तर देण्यात येते तसेच 'किं करिष्यति' –काय करील, असा प्रश्न केला असता 'पक्ष्यति' –शिजवील, असे उत्तर मिळते व 'किमकार्षीत्' –काय करिता झाला, असा प्रश्न केला असता 'अपाक्षीत्'– शिजविता झाला, असे उत्तर मिळतें. क्रियाविषयक प्रश्नाचें उत्तर क्रियाविषयकच असणें योग्य असल्यामुळें पच् वगैरे धातु क्रियावाचक ठरतात तेथे–

(वा ३) क्रियावाचकाला धातुसंज्ञा होते असें म्हटलें असता उपसर्ग आणि प्रत्यय एतद्विशिष्टाला धातुसंज्ञा न होण्याकरिता वचन करावे, जसे- पचति, प्रपचति

पण उपसर्ग आणि प्रत्यय एतद्विशिष्टाला धातुसंज्ञा प्राप्त होते याचें काय बरें कारण?

(वा ४) प्रकृति, प्रत्यय आणि उपसर्ग या तिघांच्या संघातापासून अर्थ मनात येत आहे म्हणून.

(वा ५) अस्, भू आणि विद् या शब्दस्वरूपांना धातुसंज्ञा होण्यासाठीं मुद्दाम वचन केले पाहिजे कारण, जसे तू करोति धातूबरोबर पच् वगैरे धातूंचे प्रश्नोत्तररूपानें सामानाधिकरण्य दाखविलेंस तसे या अस् वगैरेंचे सामानाधिकरण्य दाखविले जात नाही कारण किं करोति? –'काय करीत आहे', असा प्रश्न केला असता त्याचे उत्तर अस्ति– 'आहे', असे देण्यात येत नाहीं

पचति या ठिकाणीं जो प्रत्ययाचा अर्थ मनात येतो तोच अर्थ पठति असा दुसऱ्या प्रकृतीचा प्रयोग केला असता तेथेही प्रत्ययाचा अर्थ मनात येतो,आणि प्रकृतीचा अर्थ मात्र निराळा मनात येतो यावरून प्रत्ययासकट समुदाय हा क्रियेचा वाचक नसून केवळ धातुच क्रियेचा वाचक आहे असे आम्ही समजतों

तसेच पच्– धातूच्या पुढे निरनिराळा प्रत्यय केला असता तेथे पच् धातूचा अर्थ बदलत नसल्यामुळे धातुच क्रियेला दाखविता असे आम्ही समजतो, जसे– पक्ति पचन पाक येथे प्रत्ययाचा अर्थ पुलिंग, स्त्रीलिंग वगैरेमुळे निरनिराळा भासतो आणि प्रकृतिभूत पच् धातूचा अर्थ मात्र तिन्ही ठिकाणीं एकच भासतो

पण प्रकृतिप्रत्ययविशिष्ट संघातापासून अर्थ

प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति ।

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥६॥

अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्शब्दश्चकारान्तोऽतिशब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्व च । पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पच्शब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायतेऽतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । विक्लित्तिर्हीयते । पठिक्रियोपजायते कर्तृत्व चैकत्व चान्वयि । ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ॥ विषम उपन्यास. । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्र शक्रः पुरुहूतः पुरदरः । कन्दु. कोष्ठ. कुशूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादा मापा इति । अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा

मनात येत असता तेथें हा अर्थ प्रकृतीचा आणि हा अर्थ प्रत्ययाचा असा विभाग कशावरून बरें जाणला जात आहे ?

(वा. ६) प्रकृतिप्रत्ययाच्या अर्थांचा विभाग अन्वय आणि व्यतिरेक या दोहोंवरून ठरविला जात आहे

अन्वय आणि व्यतिरेक याचें स्वरूप काय ?

पचति असे उच्चारिलें असता तेथें चकार शेवटीं असलेला असा एक पच् शब्द ऐकू येतो व दुसरा प्रत्यय म्हणून अति शब्द ऐकू येतो तसेच विक्लित्ति म्हणजे शिजणें हा एक अर्थ मनात येतो आणि कर्ता व एकत्व हाही अर्थ मनात येतो आता पठति असे उच्चारिले असता तेथें कोणी एक शब्द निघून जातो व कोणी एक शब्द नवीन येतो आणि कोणी एक पहिला आहे तोच कायम राहतो. म्हणजे पच् शब्द निघून जातो, पठ् शब्द नवीन येतो व अति शब्द आहे तोच कायम राहतो तसा अर्थ देखील कोणी एक निघून जातो, कोणी एक नवीन येतो व कोणी एक पहिलाच कायम राहतो विक्लित्ति हा अर्थ निघून जातो, पठन म्ह म्हणणें हा अर्थ नवीन येतो आणि कर्तृत्व व एकत्व आहे तेंच कायम राहतें यावरून आम्ही असे समजतों की जो शब्द निघून गेला त्याचाच तो अर्थ, जो अर्थ निघून जातो जो शब्द नवीन आला त्याचाच तो अर्थ, जो अर्थ नवीन येतो, आणि जो शब्द कायम राहिला त्याचाच तो अर्थ, जो अर्थ कायम राहतो

हा उपपादनाचा प्रकार बरोबर नाहीं. कारण शब्द अनेक व त्या सर्वांचा अर्थ एक अशीही शब्द आहेत, जसे– इन्द्र , शक्र , पुरुहूत , पुरदर' हे चारी शब्द इन्द्ररूपी एकाच अर्थाला दाखवितात तसेंच कन्दु., कोष्ठः, कुसूल. हे शब्द एकाच अर्थाला दाखवितात याच्या उलट म्हणजे शब्द एक व त्याचे अर्थ मात्र अनेक असेही शब्द आहेत, जसे– अक्षाः, पादाः, माषा. हे शब्द प्रत्येकीं अनेक अर्थाला दाखवितात, अनेक शब्द एका अर्थाला दाखवितात आणि एक शब्द अनेक अर्थाला दाखविती

७. तेव्हां पच्, पठ्, हे अनेक शब्द एकाच अर्थाला दाखवितात असेंही म्हणतां येईल तेथें एक अर्थ म्हणजे सामान्य क्रिया होय. शिजविणें, पठन करणें हे विशेष अर्थ प्रकरणावरून ठरवावेत.

८ मागें सूत्र १।२।६४ टीप पहावी त्यांत अक्ष वगैरे शब्दाप्रमाणें पच् या प्रकृतीचेच क्रिया आणि कर्ता असे अनेक अर्थ मानता येतील.

भवति। नापि ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति। वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्यय एव वा। सामान्यशब्दा एत एवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरण विशेषण वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पचतिशब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥

क्रियाविशेषक उपसर्गः ॥७॥

पचतीति क्रिया गम्यते तां प्रो विशिनष्टि॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति यत्र न खलु त व्यभिचरति तत्र कथम्। अध्येति अधीत इति। यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरत्युपसर्गस्तु धातु व्यभिचरति। ते मन्यामहे य एवास्याधेरन्यत्रार्थः स

या उपन्यासावरून काय सिद्ध होते ? या उपन्यासावरून तरी शब्दाला अर्थवत्त्व आहे असे नाहीं का सिद्ध होत ? अर्थात् होत आहेच

यावरून अर्थवत्ता सिद्ध होत नाहीं असे आमचे म्हणणे नाहीं, कारण अन्वयव्यतिरेकावरून ती सिद्ध करून दाखविली आहेच पण तेथें हा प्रकृतीचा अर्थ आणि हा प्रत्ययाचा अर्थ अशी जी अर्थाची विभागणी केली ती कशावरून ? प्रकृतिच किंवा प्रत्ययच दोन्ही अर्थाचें प्रतिपादन करतो असेच म्हणणे योग्य नव्हे काय ?

प्रकृतिच किंवा प्रत्ययच दोन्ही अर्थाचें[९] प्रतिपादन करतो असे म्हटलें असता हे सामान्य शब्द आहेत असे म्हणावे लागेल आणि सामान्य शब्द म्हणून जे असतात ते तर प्रकरण किंवा विशेषण शेजारी असल्यावाचून विशेष अर्थाला दाखवू शकत नाहींत परतु ज्यापेक्षा 'पचति' असे म्हटलें असता खरोखर स्वभावत च व हटकून पच् शब्द काही एक विशेष अर्थाला दाखवितो, त्यापेक्षा हे सामान्य शब्द नव्हेत असे आम्ही समजतों जर हे सामान्य शब्द नव्हेत तर प्रकृतिही आपल्या अर्थाला दाखविते, आणि प्रत्ययही आपल्या अर्थाला दाखवितो असेच ठरते

(वा ७) पचति असे म्हटले असता पच् धातूपासून क्रिया मनात येते आणि त्या क्रियेला प्र हा उपसर्ग विशेष प्रकारानें स्पष्ट करतो

जेथे धातु हा उपसर्गाला सोडून असतो तेथें उपसर्ग हा क्रियेवरील विशेष दाखवितो असे म्हणणे जरी शक्य आहे, तरी पण ज्या ठिकाणी धातु हा उपसर्गाला सोडून असतच नाही त्या ठिकाणीं कसे ? जसे—अध्येति, अधीते

---

९ सामान्य क्रिया आणि सामान्य कारक या दोन्ही अर्थांचें.

१० उपसर्गविशिष्टाला क्रियावाचकत्व का मानू नये या आक्षेपाच्या निरसनाकरिता हें वचन लिहिलें आहे अन्वयव्यतिरेकावरूनच उपसर्ग हा क्रियाविशेषाचा द्योतक ठरतो. तेव्हा धातुच क्रियेला दाखवितो असें सिद्ध होतें.

११ केवळ पचति असा प्रयोग केला असतां तेथें पच् धातूपासून मनात येणाऱ्या क्रियेपेक्षा प्रपचति असें म्हटलें असता तेथें कांहीं विशिष्ट तऱ्हेची क्रिया मनात येते त्यावरून उपसर्ग हा त्या क्रियेवरील विशेष दाखवितो असे ठरते हे म्हणणें जेथे उपसर्गरहित धातूचाही व उपसर्गसहित धातूचाही प्रयोग होत असेल तेथे जमेल अधीते येथे उपसर्गरहित धातूचा प्रयोग नसल्यामुळे उपसर्गानें विशेष दाखविला असे म्हणण्याला मार्ग नाही जी काही क्रिया मनात यत आहे ती उपसर्गविशिष्टापासूनच येत आहे तेव्हां अशा ठिकाणीं उपसर्गविशिष्टाला धातु हें नाव द्यावें लागेल.

इहापीति । कः पुनरन्यत्राधेरर्थः । अधिरुपरिभावे वर्तते ॥ इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते । तिष्ठति प्रतिष्ठत इति । तिष्ठतीति व्रजिक्रियाया निवृत्ति प्रतिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामह उपसर्गकृतमेतद्येनात्र व्रजिक्रिया गम्यत इति । प्रोऽयं दृष्टापचार आदिकर्मणि वर्तते । न चेद् नास्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । तद्यथा । वपि प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते । केशश्मश्रु वपतीति । ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोऽमुतश्च्यावयन्तीति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्ठं कुरु । पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते । कटे कुरु । घटे कुरु । अश्मानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजि-

---

जरी अशा ठिकाणीं धातु हा उपसर्गाला सोडीत नाही तरी पण अधि हा उपसर्ग इङ् धातूला सोडून राहतो, त्यामुळे इतर ठिकाणी जो अधि या उपसर्गाला अर्थ आहे तोच अधीते येथेही आहे

इतर ठिकाणीं अधि या उपसर्गाला कोणता अर्थ आहे ?

उपरिभाव (उत्कर्ष) या अर्थी अधि हा शब्द[१२] आहे

तर मग तिष्ठति, प्रतिष्ठते या ठिकाणी स्पष्टच निराळा अर्थ मनात येतो तिष्ठति म्हणजे उभा राहतो, अर्थात् गमनक्रियेची निवृत्ति मनात येते आणि प्रतिष्ठते म्हणजे चालू लागतो, अर्थात् गमनक्रिया उपस्थित होते यावरून येथे जी गमनक्रिया मनात येते ती उपसर्गामुळे येते असे आम्ही समजतो[१३]

प्र शब्द हा तिष्ठतिला सोडूनही[१४] असणारा असा आदिकर्म (आरभ) या अर्थाचा आहे शिवाय धातु[१५] हे अनेक अर्थांना दाखवीत नाहीत असे नाही • जसे– पेरणे या अर्थी पाहिलेला वप् धातु छेदनार्थालाही दाखवितो, उदा. केशश्मश्रु वपति[१६] स्तुति, चोदना व याच्ञा या अर्थी पाहिलेला ईड् धातु प्रेरणा करणे ह्या अर्थालाही दाखवितो, उदा अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे[१७] मरुतोऽमुतश्च्यावयन्ति तसेच करोति धातु 'नसलेल्याची उत्पत्ति' या अर्थी पाहिलेला निर्मल करणें या अर्थालाही दाखवितो, उदा पृष्ठ कुरु, पादौ कुरु (स्वच्छ कर असा अर्थ मनात येतो). ठेवणे या अर्थीही करोति धातु आहे, उदा. कटे कुरु, घटे कुरु, अश्मानमित. कुरु (स्थापन कर असा अर्थ मनात येतो.) याप्रमाणे प्रकृत-

---

१२ तेव्हां उत्कर्षयुक्त अध्ययन असा अधीते याचा अर्थ होय

१३. प्रतिष्ठते येथें जी गमनक्रिया मनात येते ती केवळ प्र-शब्दापासून मनात येते असें म्हटलें तर 'स्था'याला धातुसंज्ञाच होणार नाही केवळ स्थापासून गमनक्रिया मनात येते असेंही म्हणता येत नाहीं कारण तिष्ठति यापासून गमननिवृत्ति हा अर्थ मनांत येत असल्यामुळें गमनक्रिया हा तिष्ठतीचा अर्थ हें म्हणणें विरुद्ध होतें तेव्हा उपसर्गविशिष्ट तिष्ठतीचा 'गमनक्रिया' अर्थ होय असे म्हणणें ओघानेंच प्राप्त होतें अर्थात् उपसर्गविशिष्टाला धातुसंज्ञा प्रसक्त होते असा आक्षेप समजावा.

१४ तेव्हा प्रचक्रमे येथे प्र शब्द ज्या अर्थाला द्योतित करतो तोच अर्थ प्रतिष्ठते येथें प्र शब्दानें द्योतित केला आहे असें अनुमान काढता येतें.

१५ धातूना अनेकार्थप्रतिपादकत्व असल्यामुळें गतिनिवृत्ति या अर्थाच्याही तिष्ठति-धातूला गतिवाचकत्व विरुद्ध होत नाही तेव्हा प्रतिष्ठते याचा गमनाला आरभ करतो असा अर्थ होत असल्यामुळें तिष्ठति धातुच क्रियावाचक ठरतो.

१६. येथें छेदन करतो असा अर्थ मनांत येतो

१७. येथें प्रेरणा करतो असा अर्थ मनात येतो.

क्रियामाह तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियाया निवृत्तिम् ॥ अथ तर्हि दोष. । अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति ॥

यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येवं लक्षण क्रियेत। कथ पुनर्ज्ञायते भाववचना पचादय इति। यदेषां भवतिना सामानाधिकरण्यम्। भवति पचति। भवति पक्ष्यति। भवत्यपाक्षीदिति ॥ क. पुनर्भावः। भवते. स्वपदार्थो भवन भाव इति। यदि भवते स्वपदार्थो भवनं भावो विप्रतिषिद्धानां धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। भेदः छेद.। अन्यो हि भावोऽन्योऽभाव'। आतश्चान्यो भावोऽन्योऽभाव इति यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याभावं यस्य चाभाव न तस्य भावम् ॥ पचादीनां च धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीना सामानाधिकरण्य निदर्शित न तथा भाववचने धातौ

स्थलीही तिष्ठति धातुच गमनक्रियेला प्रतिपादन करतो आणि तिष्ठति धातुच गमनक्रियेच्या निवृत्तीला दाखवितो

तर[18] मग अस्ति (अस्), भवति (भू), विद्यति (विद्) याना धातुसज्ञा होण्यासाठी मुद्दाम वचन करावे लागेल असा दोष येतो आता जर भाव या अर्थाला दाखविणारा धातु असे धातुसज्ञेचे लक्षण केलें गेलें तर ?

पण पच् वगैरे धातु भाववाचक आहेत हे कशावरून ठरविलें जात आहे ?

ज्यापेक्षा पच् वगैरेंचे भूधातूबरोबर सामानाधिकरण्य घडत आहे त्यापेक्षा ते भाववाचक आहेत असे ठरते, जसे—भवति प[19]चति, भवति पक्ष्यति, भवति अपाक्षीत् वगैरे.

• पण भाव म्हणजे काय ?

भूधातूचा स्वत.चा अर्थ भवन भाव म्हणजे सत्ता जर 'भवन भावः' असा विग्रह केल्यानें भूधातूचा स्वतःचा अर्थ सत्ता होय तर त्या भावाशी विरुद्ध अशा अर्थाला दाखविणाऱ्याना धातुसज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही, जसे, भेद', छेद वगैरे भाव म्हणून जो अर्थ आहे तो निराळा व अभाव म्हणून जो पदार्थ तोही निराळा होय[20] आणखीही भाव पदार्थ निराळा आणि अभाव पदार्थ निराळा असे मानण्याचे कारण की जो ज्याचा भाव (सत्ता). इच्छितो म्हणजे जो असावा असे इच्छितो, तो त्याचा अभाव म्ह तो नसावा असे इच्छीत नाहीं. आणि ज्याचा अभाव इच्छितो त्याचा भाव इच्छीत नाही

शिवाय पच् वगैरेंना धातुसज्ञा होऊ शकत नाही कारण 'क्रियेला दाखविणारा तो धातु' असे धातुसज्ञेचे लक्षण केलें त्या वेळीं जसे तुला करोति-बरोबर पच् वगैरेंचे सामानाधिकरण्य दाखविता आलें तसे 'भाव या अर्थाला दाखविणारा तो धातु' असे धातूचे लक्षण केलें त्या वेळी भवति-बरोबर पच् वगैरेंचे सामानाधि-

१८ 'क्रियावचनो धातु' असे धातूचे लक्षण केलें तर (आणि 'भाववचनो धातु' असे लक्षण केलें असता पचादिक आणि अस्त्यादिक या दोन्ही प्रकारच्या शब्दाना धातुसज्ञा होईल)

१९ शिजवीत आहे, शिजवीत असेल, शिजवीत होता, तसेंच जात आहे, जात असेल, जात होता इत्यादि प्रयोगावरून शिजविणें, गमन करणे वगैरे हे भावाचेच म्हणजे असण्याचेच विशेष प्रकार आहेत. तेव्हां पच् वगैरे धातु भाववाचक आहेत असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाहीं.

२० घटादिकाच्या नाशाला भेद हें नाव लावलें जातें व रज्जु वगैरेंच्या नाशाला छेद असें नाव दिलें जाते नाश म्हणजे अभाव नाशाच्या वेळी तेथें सत्ता असत नाहीं तेव्हा अभाव हा भावाचा विरोधी असल्यामुळें त्या अभावाला दाखविणाऱ्या भिद्, छिद याना 'भाववचनो धातु' असे लक्षण केलें असता धातुसज्ञा होणार नाही म्हणून धातूच्या पुढे करावयास सागितलेला घञ् प्रत्यय भद, छद येथें करितां येणार नाहीं असा दोष येतो,

निदर्श्यते । करोति पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते भवति पुनर्वर्तमानकाल चैवैकत्व च ॥ का तर्हीय वाचोयुक्तिर्भवति पचति भवति पक्ष्यति भवत्यपाक्षीदिति । एषैषा वाचोयुक्ति । पचादय क्रिया भवतिक्रियाया कर्त्र्यो भवन्तीति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तु यत्रान्या चान्या च क्रिया यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । भवेदपि भवेत् । स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुत । कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवति साधन सर्वकालश्च प्रत्यय । अपरस्य बाह्य साधन वर्तमान कालश्च प्रत्यय ॥ यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियाया कर्त्र्यो भवन्तीत्यस्त्वय कर्तृसाधन । भवतीति

करण्य दाखविता येत[21] नाही कारण, करोति (कृधात्वर्थ) हा पच् वगैरेंच्या पुढे कोणताही लकार, कोणताही पुरुष आणि कोणतेही वचन असलें तरी त्याच्या अर्थाबरोबर सबध पावतो आणि भवति (भूधात्वर्थ) हा मात्र वर्तमानकाळ व एकत्व असतानाच पच् वगैरेच्या अर्थाबरोबर सबध पावतो

बरें तर मग भवति पचति, भवति पक्ष्यति, भवत्यपाक्षीत् इत्यादि प्रयोग कोणत्या सबधावर अवलबून होतात ?

शिजविणें वगैरे क्रिया हा भवति–क्रियेचा कर्ता होय

जेथें निरनिराळ्या दोन क्रिया आहेत तेथें इतर क्रियाही भवति–क्रियेचा कर्ता हें म्हणणें जुळतें तरी पण जेथें तीच क्रिया पुनः निर्दिष्ट आहे (म्हणजे निरनिराळ्या दोन क्रिया नसून दोन वेळा उच्चारलेली क्रिया एकच आहे) तेथें[22] कसे ? जसे– भवेदपि भवेत् स्यादपि स्यात्.

येथ क्रियेचा भेद आहेच

तो कसा ?

कालभेदामुळें व साधनभेदामुळें एकाच भवति–क्रियेचा भेद होतो

ह्या ठिकाणीं एका म्हणजे दुसऱ्या भवतिक्रियेचा मागील भवतिक्रिया हा कर्ता आहे आणि त्या दुसऱ्या भू–धातूच्या पुढील प्रार्थना बोधक लिङ् प्रत्यय सामान्यरूपानें तिन्हीही काळ दाखवितो व पहिल्या भवतीचा कर्ता देवदत्त वगैरे बाहेरचा असून त्या पहिल्या भूधातूपुढील लिङ् प्रत्यय वर्तमानकाळ दाखवीत आहे हल्लीची देवदत्ताची स्थिति अशीच असू दे असा अर्थ आहे तेव्हा साधनभेदामुळे आणि कालभेदामुळे प्रकृतस्थलींही क्रियाभेद आहे. एकदरीत शिजविणें वगैरे क्रिया ह्या भवति–क्रियेचा कर्ता होण्याला काहींच हरकत दिसत नाहीं[23]

असे आहे तर मग येथे भावशब्द 'भवतीति भावः' असा कर्तृप्रत्ययान्त असो[24] होऊ शकत नाहीं

२१ किं करोति पचति, किं कुर्वन्ति पचन्ति, किं करिष्यति पक्ष्यति, किमकार्षीत् अपाक्षीत्, अशा रीतीनें सर्व प्रकारानीं पच् वगैरेंचे करोति-बरोबर सामानाधिकरण्य दिसतें तसें भवतिबरोबर दिसत नाहीं पूर्वीं जें भवतिबरोबर सामानाधिकरण्य दाखविलें तेथें भवति पचति, भवति पक्ष्यति, भवत्यपाक्षीत् असें फक्त वर्तमानकाळीं एकवचनीं भवति यानेच दाखविलें आहे तेव्हा 'पचति भवति' हें सामानाधिकरण्यच नव्हे असें सिद्ध होतें तेव्हां त्यांना धातु असें म्हणतां येणार नाहीं

२२. एकच क्रिया ही आपणच आपला कर्ता

२३ 'भाववचनो धातु' असें धातूचें लक्षण केलें असता भावाच्या म्हणजे सत्तेच्या विरुद्ध अर्थ दाखविणाऱ्या भिद् वगैरे धातूना आणि भवतिक्रियेशीं सामानाधिकरण्य नसल्यामुळें पच् वगैरे धातूना धातुसज्ञा होणार नाहीं, असे दोष येतात याकरिताच येथून पुढें भाव याचा अर्थ निराळा घेत आहेत.

२४. तेव्हा उत्पन्न होणारा जो अर्थ त्याला भाव असें म्हणतां येतें शिजविणें वगैरे क्रिया ह्या उत्पन्न होणाऱ्या असल्यामुळें त्यांनाही भाव असें म्हणण्यास हरकत नाहीं,

भाव इति। किं कृतं भवति। विप्रतिषिद्धानां धातुसञ्ज्ञा सिद्धा भवति। भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसञ्ज्ञा सिद्धा स्यात्प्रातिपदिकानामपि प्राप्नोति। वृक्ष प्लक्ष इति। किं कारणम्। एतान्यपि हि भवन्ति॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति। भाव्यते यः स भाव इति। क्रिया चैव हि भाव्यते स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम्। एवमपि भवेत्केषाञ्चिन्न स्याद्यानि न भाव्यन्ते। ये त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति। माता पिता भ्रातेति। सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे॥ पठिष्यति ह्याचार्यो भूवादिपाठ प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थ इति। यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीत्य स्त्वयं कर्तृसाधनः। भवतीति भाव इति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गस्यते। एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवा-

असे करण्यात काय साधले जात आहे ?

भावाच्या विरुद्ध अशा अभावार्थाला दाखविणाऱ्या भिद् वगैरेंना धातुसज्ञा साधली जात आहे[२५]

असें करण्यात भिद् वगैरेंना धातुसंज्ञा सिद्ध होईल पण वृक्ष, प्लक्ष वगैरे प्रातिपादिकानाही धातुसज्ञा प्राप्त होते

काय कारण ?

त्या प्रातिपदिकाचा अर्थ झाड वगैरे हेही उत्पन्न होणारेच आहेत. असे आहे तर मग येथें भाव शब्द 'भाव्यते यः[२६] स भावः' असा कर्मप्रत्ययान्त घेता येईल क्रियाच साध्य असते. द्रव्य तर स्वभावतःच सिद्ध आहे

तरीही ज्या प्रातिपदिकाचे अर्थ नवीन साधिले जाणार नाहीत त्याना धातुसज्ञा होणार नाहीं पण जे हे सबधी शब्द आहेत त्याना धातुसज्ञा प्राप्त होते, जसे—माता[२७], पिता, भ्राता, वगैरे एकदरीत प्रातिपदिकाना धातुसज्ञेच्या निषेधाकरिता वचन करणे यातून आमची केव्हाही सुटका होत नाही[२८]

तर मग आता हे दोष जाण्याकरिता येथे गणपाठच करावा आचार्य वार्तिककारही असेच सागणार आहेत की 'प्रातिपदिक आणि आणपयति इत्यादि शब्दाना धातुसज्ञा होऊ नये याकरिता भू वगैरेचा पाठ करावा' तेव्हा अर्थातच वृक्ष, प्लक्ष इत्यादिक आणि मातृ, पितृ इत्यादिक प्रातिपदिके याना धातुसज्ञा होणार नाही आता या पाठपक्षी या, वा, नु इत्यादिकाना धातुसज्ञा होईल असा जो दोष येतो तो 'भाववचनो धातुः' असे धातूचे लक्षण केले म्हणजे येणार नाहीं. भाव शब्द मात्र तेथें भवतीति भावः असा कर्तृसाधनच घ्यावा म्हणजे भवतिक्रियेच्या कर्त्यालाच धातुसज्ञा होईल शिजवणे, गमन करणें वगैरे ज्या पच्यादिक्रिया त्या भवतिक्रियेचा कर्ता होतातच तेव्हा पच्, गम् वगैरेंना धातुसज्ञा होण्याला काहीच अडचण येणार नाही

पण त्यासाठीं 'भाववचनो धातुः' असे स्वतत्र वचन केलें पाहिजे की काय ?

वचन करावयास नको

तर मग सागितल्याशिवाय कशावरून हें गवसणार आहे ?

२५. भेद, छेद हे जरी मूळ वस्तूचा अभाव करणारे आहेत तरी स्वत ते उत्पन्न होणारे आहेत.

२६ भाव्यते म्ह. साध्यते म्हणजे सिद्ध वस्तूवर नवीन साधिला जाणारा जो अर्थ तो भाव होय शिजविणें, गमन करणें हें पूर्वसिद्ध अशा तादूळ वगैरे पदार्थांवर नवीन घडून येणारे अर्थ आहेत, म्हणून त्यांना भाव म्हणतां येतें व त्या भावाचे वाचक पच्, गम् वगैरेंना धातुसज्ञा होते

२७ सिद्ध अशा स्त्रीव्यक्तीवर अपत्यजन्मानें मातृत्व हे साध्य होतें तसेंच पुरुषव्यक्तीवर पितृत्व, भ्रातृत्व, हें होय

२८. कारण प्रत्येक पक्षीं कोणत्या तरी प्रातिपदिकांना धातुसज्ञा प्राप्त होत आहे

दयो धातव इति। कथम्। नेदमादिग्रहणम्। वदेरयमौणादिक इञ्कर्तृसाधनः। भुव वदन्तीति भूवादय इति ॥

भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः ॥८॥

भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्य। शिश्य इति। किं च स्यात्। अशितीत्यात्त्व प्रसज्येत। तद्धि धातोर्विहितम् ॥

इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः ॥९॥

इतरेतराश्रयं च भवति। केतरेतराश्रयता। प्रत्यये भाववचनत्व तस्माच्च प्रत्ययः। उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्व गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः। तदेतदितरेतराश्रय भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः ॥१०॥

सिद्धमेतत्। कथम्। नित्याः शब्दाः। नित्येषु च शब्देष्वनाश्रित्य भाववचनत्वं

'भूवादयो धातवः' या सूत्रानेंच हें प्रतिपादन केलें आहे.

तें कसे ?

सूत्रामध्यें आदि शब्द घातला आहे असे समजू नये. तर वद धातूच्या पुढे कर्ता या अर्थी औणादिक इञ् प्रत्यय करून साधलेला वादि शब्द घातला आहे 'भुव वदन्तीति भूवादयः' असा विग्रह आहे तेव्हा भाव या अर्थाला दाखविणारे शब्द धातुसंज्ञक होतात असा सूत्राचा अर्थ होतो[२९]

(वा ८) भाव या अर्थाला दाखविणारे शब्द धातुसंज्ञक होतात असा अर्थ केला असता भावार्थी केलेल्या प्रत्ययाला धातुसंज्ञा प्राप्त होते तिच्या निषेधाकरिता वचन केले पाहिजे, जसे शिश्ये[३०]

भावार्थक प्रत्ययाला धातुसंज्ञा झाली असता काय बिघडेल ? 'आदेच उपदेशे' (६।१।४५) यानें शित् प्रत्यय पुढे नसता करावयास सांगितलेले आत्त्व होईल कारण ते धातूला करावयास सांगितलें आहे[३१]

(वा ९) येथे अन्योन्याश्रयरूपदोष येतो.

तो अन्योन्याश्रयदोष कसा येतो ?

प्रत्यय उत्पन्न झाल्यानतर धातूचे भाववाचकत्व कळून[३२] येते. आणि अगोदरच भाववाचकत्व गृहीत धरून धातुसंज्ञा करून पुढे तो प्रत्यय करावा लागतो असा अन्योन्याश्रय होतो. आणि इतरेतराचा आश्रय करून असलेलीं कार्ये तर अस्तित्वात येऊ शकत नाहींत.

(वा १०) प्रत्यय करण्याच्या पूर्वी भाववाचकत्व कळून येत असल्यामुळे हें साधत आहे.

ते कसे ?

शब्द हे नित्य आहेत म्हणून नित्य शब्दाविषयी (खरोखरीचें) भाववाचकत्व

---

२९ सूत्रातील भूवादि हा शब्द भाववचन या अर्थाचा आहे. भवतीति भू असा भू हा शब्द भाव या अर्थाचा आहे, वदतीति वादि असा वादि हा शब्द वचन या अर्थाचा आहे 'वसिवपि' (उणादि ४।१२४) या सूत्रानें वादिशब्दामध्ये इञ् प्रत्यय झाला आहे

३० सूत्रातील भूवादि याचा अर्थ भाववचन असा घेतला तर त्याचा 'भ्वादिगणातील शब्द' असा अर्थ घेता येणार नाहीं, म्हणून शिश्ये येथें दोष दिला आहे शिश्ये हें भावेप्रयोगातील क्रियापद आहे शीधातूहून लिट् प्रत्यय केला आहे

३१ 'आदेच उपदेशे' याने सांगितलेलें आत्त्व अनैमित्तिक आहे फक्त शित् प्रत्यय पुढें असतां त्याचा निषेध केला आहे

३२ केवळ धातूचा प्रयोग नसल्यामुळें प्रत्यय करण्यापूर्वी धातूचे भाववाचकत्व कळण्यास मार्ग नाही तेव्हा भाववाचकत्व कळून येत नसल्यामुळें धातुसंज्ञा अस्तित्वात येऊ शकत नाही,

प्रत्यय उत्पद्यते ॥

प्रथमभावग्रहणं च ॥११॥

प्रथमभावग्रहण च कर्तव्यम्। प्रथम यो भावमाहेति। कुत पुन प्राथम्य किं शब्दत आहोस्विदर्थत। किं चात। यदि शब्दत सनादीना धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। पुत्रीयति वस्त्रीयतीति। अथार्थत सिद्ध सनादीना धातुसंज्ञा स एव तु दोषो भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति। एव तर्हि नैवार्थतो नापि शब्दत। किं तर्हि। अभिधानत। सुमध्यमेऽभिधाने य प्रथम भावमाह ॥

इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव क्रियावचनेऽपि। तत्र त एव परिहारा।

गृहीत न धरता प्रत्ययाची कल्पना करावयाची असते.[33]

(वा.११) 'प्रथमभाव' या शब्दाचे ग्रहण करावें म्हणजे 'प्रथमभाववचनो धातु' असे धातुसंज्ञेचे सूत्र करावे प्रथमतः जो भाव या अर्थाला प्रतिपादन करतो तो धातु होय

पण ते प्राथम्य कोणापेक्षा समजावयाचे? काय शब्दापेक्षा प्राथम्य समजावयाचें (म्हणजे प्रथमतः उच्चारलेला असा जो शब्द भाव या अर्थाला दाखवितो तो धातु असे समजावे), किंवा अर्थापेक्षा प्राथम्य घ्यावयाचे? (म्हणजे तो शब्द स्वत. मागून उच्चारलेला का असेना, पण ज्या शब्दानें भाव हा अर्थ प्रथमतः दाखविला जातो तो धातु असे समजावे)

जर शब्दापेक्षा प्राथम्य गृहीत धरलें तर पुत्रीयति[34] व स्त्रीयति इत्यादि स्थलीं सन्, क्यच् वगैरेंना धातुसंज्ञा होऊ शकत नाही. आता अर्थापेक्षा प्राथम्य गृहीत धरलें तर सन् वगैरेंना धातुसंज्ञा होऊ शकते तरी पण 'भावार्थाला दाखविणारा तो धातु' असे म्हटले तर शिश्ये इत्यादि ठिकाणीं जो दोष येतो तो जाण्याकरिता भावार्थी केलेल्या प्रत्ययाला धातुसंज्ञेच्या निषेधाकरिता वचन केलें पाहिजे असे जे पूर्वी सागितलें आहे तो दोष कायम राहतो

असे आहे तर शब्दाच्या दृष्टीने किंवा अर्थाच्या दृष्टीनेंही प्राथम्य आम्ही घेत नाहीं.

तर कसे घेता?

प्रतिपादनक्रियेच्या दृष्टीनें प्राथम्य आम्ही गृहीत धरतो. पूर्वोक्त दोन्ही तऱ्हा सोडून देऊन ही एक मधलीच प्राथम्याची तऱ्हा आम्ही स्वीकारतो. अन्याने न दाखविलेल्या अशा भाव या अर्थाला जो प्रतिपादन करतो तो धातु[35] असा अर्थ

'भावार्थाला दाखविणारा तो धातु' या लक्षणावर जे दोष येतात ते दोष 'क्रियेला प्रतिपादन करणारा तो धातु' या लक्षणावरही

३३ परमार्थत भाववाचकत्व केवळ धातूला संभवत नाही कारण केवळ धातूचा लोकामध्यें प्रयोग नाही तर प्रत्ययविशिष्ट धातूलाच तें आहे. तथापि शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाकरता कल्पिलेले जें भाववाचकत्व तें केवळ धातूलाही संभवते तसलें काल्पनिक भाववाचकत्व गृहीत धरून प्रत्यय करावयाचा असल्यामुळें अन्योन्याश्रयदोष येत नाहीं

३४ प्रथम या शब्दाचा संबध भाववचनाकडे केला असता शब्दांपेक्षा प्राथम्य ही तऱ्हा निघते, व प्रथम या पदाचा सबध भावाकडे देला असतां अर्थापेक्षां प्राथम्य ही तऱ्हा उद्भवते त्यांत पहिल्या तऱ्हेनें पुत्रीयति येथें प्रथम उच्चारलेला पुत्रशब्द भाव या अर्थाला दाखवीत नाही आणि जो क्यच् भावार्थाला दाखवितो तो प्रथमोच्चारित नाही असा दोष येतो

३५ प्रथम नव्हे अशाही क्यच् प्रत्ययानें आपला भाव म्ह क्रिया हा अर्थ प्रथमच दाखविला आहे त्या प्रयोगामध्यें तो अर्थ प्रकृति वगैरे इतर कोणीही दाखविला नाहीं. शिश्ये येथे धातूच्या पुढे भाव या अर्थी प्रत्यय केला तेथें धातूनें तो अर्थ प्रथमत दाखविला आहे, आणि त्याच्यापुढील प्रत्ययानें तोच अर्थ पुन दाखविला आहे, असें प्रकृत स्थलीं नसल्यानें क्यच् प्रत्ययाने दाखविलेला भाव हा अर्थ प्रथमत च होतो.

तत्रेदमपरिहृतमस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति। तस्य परिहारः। का पुनः क्रियां भवान्मत्वाहास्तिभवतिविद्यतीना धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति। किं यत्तद्देवदत्तः कसपात्र्या पाणिनौदनं भुङ्क्त इति। न ब्रूम कारकाणि क्रियेति। किं तर्हि। कारकाणा प्रवृत्तिविशेष क्रिया। अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्तेऽन्यथा च मासौदने। यद्येव सिद्धास्तिभवतिविद्यतीना धातुसञ्ज्ञा। अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि म्रियतौ॥ षड्भावविकारा इति ह स्माह भगवान्वार्ष्यायणिः। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति। सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। बाह्यो ह्येते भ्यस्तिष्ठतिः। एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्तिका भवति द्रव्य द्रव्यस्य निवर्तकम्। एव हि कश्चित्कंचित्पृच्छति। किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति। स आह। वर्धत इति। अपर आह। अपक्षीयत इति। अपर

येतात तेथे पहिल्या तऱ्हेच्या लक्षणावर आलेल्या दोषाचा ज्या उपायानी परिहार केला त्याच उपायानी दुसऱ्या तऱ्हेच्या लक्षणावर आलेल्या दोषाचा परिहार होतो.

त्यात 'अस्, भू आणि विद् याना धातुसंज्ञेचें विधान केले पाहिजे' असा जो दोष दाखविला त्याचा मात्र परिहार केला नाहीं त्याचा परिहार आता सागतों.

पण अगोदर असे विचारतों की, क्रियाशब्दाचा कोणता अर्थ समजून 'अस्, भू आणि विद् याना धातुसंज्ञा प्राप्त होत नाही' असे तू म्हणत आहेस? काय देवदत्त कसपात्रामध्ये हाताने भात खातो इत्यादि गोष्टी पाहून त्याना का क्रिया समजून म्हणत आहेस?

कर्ता वगैरे कारकाना आम्ही क्रिया असे म्हणत नाही.

तर मग कशाला क्रिया म्हणता?

कर्ता वगैरे कारकाची जी एक विशेष प्रकारची प्रवृत्ति ती क्रिया होय. कर्ता, करण वगैरे कारकाची शुष्क ओदनाविषयीं जी प्रवृत्ति होते ती एक निराळीच म्हणजे मद दिसते आणि मासौदनाविषयीं जी प्रवृत्ति होते ती निराळीच म्हणजे जोराची दिसते. यावरून कारकाची प्रवृत्तिही कारकापेक्षा निराळी आहे. तीच क्रिया होय असें आहे तर मग सहजच अस्, भू, विद् याना धातुसज्ञा सिद्ध होत आहे कारण अस्तिक्रिया अशा स्वरूपाची जी कारकाची प्रवृत्ति ती निराळी आहे व म्रियतिक्रिया अशा स्वरूपाची जी प्रवृत्ति ती निराळी आहे[३६]

उत्पत्ति, सत्ता, परिणाम, वृद्धि, ह्रास आणि विनाश असे क्रियेचे सहा प्रकार सागतात. वार्ष्यायणि आचार्यांनीं सत्ता ही स्पष्टच क्रियेमये गणिली आहे.

इतकें झाले तरी स्थितः येथें स्था शब्दाला कोणत्याही प्रकारानें धातुसज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाहीं. कारण स्थिति म्हणून जिला म्हणतात ती वर दाखविलेल्या सहा प्रकारच्या बाहेरची[३७] आहे.

असे आहे तर क्रियेची निवर्तक क्रियाच असते. आणि द्रव्याचें निवर्तक द्रव्य होत असतें. असे पहा की, कोणी एक मनुष्य कोणा एकाला असें विचारीत आहे की, देवदत्ताचा आजार कोणत्या अवस्थेंत आहे? तो सागतो– वाढत्या प्रमाणात आहे. दुसरा

३६ अस्तिक्रिया म्हणजे आत्मधारणाविषयीं प्रवृत्ति म्रियतिक्रिया म्हणजे आत्मत्यागाविषयीं प्रवृत्ति. ही प्रवृत्ति नाइलाजास्तव होते. हा विचार स्वतन्त्र आहे.

३७ देवदत्त तिष्ठति असें म्हटलें असतां तेथें तिष्ठति याचा अस्ति असा अर्थ लोकांमध्यें प्रतीत होत नाहीं दुसरीही कोणतीच क्रिया तेथें दिसत नाही.

आह। स्थित इति। स्थित इत्युक्ते वर्धतेश्चापक्षीयतेश्च निवृत्तिर्भवति ॥ अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमाना: काला व्यज्यन्ते। अस्त्यादिभिश्चापि भूतभविष्यद्वर्तमाना काला व्यज्यन्ते ॥ अथवा नान्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम्। तेन न भविष्यति किं करोति अस्तीति ॥

अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षोऽथापि भाववचनो धातुरिति किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूय: सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते। तद्यथा। देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति। त उत्थाप्यानीयन्ते। अस्ति प्रकारे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तादय आढ्या अभिरूपा दर्शनीया पक्षवन्त। देवदत्तप्रकारा इति गम्यते। प्रत्येकं चादिशब्द: परिसमाप्यते।

एक सांगतो– आता कमी कमी होत चालला आहे तिसरा एक सांगतो– देवदत्ताचा आजार आता 'स्थित' म्हणजे आहे त्या स्थितींत आहे येथे 'स्थित' असे म्हटले असता वृद्धि व ह्रास या क्रियेची निवृत्ति समजली[३८] जाते.

अथवा क्रियेवाचून अखण्डदण्डायमान अशा कालाचे भूत, भविष्य, वर्तमान इत्यादि भेद होऊ शकत नाहींत. तेव्हा अस्ति अभूत् भविष्यति तिष्ठति अस्थात् स्थास्यति वगैरे अस्त्यादिकानींही त्या कालाची अभिव्यक्ति होत आहे, म्हणून त्याचे अर्थही क्रियाच होत असे ठरविता येतें.

आता एक विचारलें असता तेथें भलतेंच उत्तर देता येत नाहीं. त्यामुळे 'काय करीत आहे ?' असे विचारले असता 'आहे' असे उत्तर देता येत[३९] नाहीं.

'क्रियेला[४०] दाखविणारा तो धातु' हा पक्ष असो किंवा 'भाव या अर्थाला दाखविणारा तो धातु' हा पक्ष असो पण 'भूवादयो धातव:' एवढ्याच सूत्रानें काम भागते ? किंवा एखाद्या पक्षी जरा मोठें सूत्र करावे लागेल ?

आहे तेवढ्याच सूत्रानें काम भागतें.

ते कसे ?

आदि शब्द हा व्यवस्था म्हणजे मर्यादा या अर्थाला दाखविणारा असा एक आहे, जसें– देवदत्ताला आरंभ करून एका ठिकाणीं घोळका करून बसलेले पाहून देवदत्त, चैत्र वगैरेंना घेऊन ये असे सांगितले असता त्या देवदत्त वगैरेंना उठवून आणिले जाते. आणि दुसरा एक आदि शब्द सारखेपणा या अर्थाला दाखविणारा आहे जसे– देवदत्तादि पुरुष धनाढ्य, सुस्वरूप, प्रेक्षणीय आणि आप्तगोत वगैरेंनीं युक्त असे आहेत, असे म्हटले असता येथील 'देवदत्तादि' या आदिशब्दापासून 'देवदत्तासारखे' असा अर्थ मनात येतो. आणि येथें प्रत्येकाशीं आदिशब्दाचा संबंध केला जात आहे. तेव्हा 'भ्वादय:' आणि 'वादय:' अशीं

---

३८ क्रियेची निवृत्ति क्रियाच करू शकते असा स्वाभाविक नियम आहे तेव्हा ज्यापेक्षां स्था याचा अर्थ वृद्ध्यादि क्रियेची निवृत्ति दाखवीत आहे त्यापेक्षां तो अर्थ क्रियाच होय असें अनुमान होतें तेव्हा 'स्था' याला धातुसंज्ञा होण्यास अडचण नाहीं

३९ अस्त्यादिकाच्या अर्थाला क्रियात्व नाहीं म्हणून तसें उत्तर देतां येत नाहीं, असें नव्हे तर 'तो आहे' असें नक्की समजूनच तसा प्रश्न विचारला असल्यामुळें त्याचें 'आहे' असें उत्तर देतां येत नाहीं

४० हालचाल करणाऱ्या अशा कर्ता, कर्म वगैरे साधनांकडून साध्य केला जाणाऱ्या अर्थाला व्याकरणशास्त्रामध्यें 'क्रिया' असें म्हणण्याची वहिवाट आहे वरील तऱ्हेच्या साधनांकडून, आणि जें हालचाल करीत नाहीं अशाही प्रकारच्या साधनांकडून साध्य केला जाणाऱ्या अर्थाला 'भाव' हें नांव देण्याची वहिवाट आहे

भ्वादय इति च वादय इति च। तद्यदा तावत्क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा भू इत्यत्र य आदिशब्द: स व्यवस्थायां वर्तते वा इत्यत्र य आदिशब्द स प्रकारे। भू इत्येवमादयो वा इत्येवप्रकारा इति। यदा तु भाववचनो धातुरित्येप पक्षस्तदा वा इत्यत्र य आदिशब्द स व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे। वा इत्येवमादयो भू इत्येवप्रकारा इति ॥ यदि तर्हि लक्षण क्रियते नेदानी पाठ. कर्तव्य.। कर्तव्यश्च। कि प्रयोजनम्।

भूवादिपाठःप्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

भूवादिपाठ कर्तव्य.। किं प्रयोजनम्। प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थ.। प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च। के पुनराणपयत्यादय । आणपयति वट्टति वड्ढतीति ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च ॥ १३ ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठ. कर्तव्य.। स्वराननुबन्धाश्च ज्ञास्यामीति। न ह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् ॥ ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धका. पठ्यन्त एतेषां पाठः शक्योऽ

येथें दोन पदे घातल्यासारखी होतात त्यात जेव्हा 'क्रियावाचक धातु' हा पक्ष स्वीकारला जातो तेव्हा भूशब्दापुढील आदि शब्द मर्यादा या अर्थाला दाखवील म्हणजे भू आहे प्रथम ज्यामध्यें, आणि वा धातूसारखे क्रियेला दाखविणारे ते धातु होत असा सूत्राचा अर्थ होतो आता जेव्हा 'भाववाचक तो धातु' हा पक्ष स्वीकारला तेव्हा वा-शब्दापुढील आदि शब्द मर्यादा या अर्थाला दाखवील व भू शब्दापुढील आदि शब्द सारखेपणा या अर्थाला दाखवील. तेव्हा 'वा' आहे प्रथम[४१] ज्यामध्यें, आणि भू-धातूसारखे भाव या अर्थाला दाखविणारे ते धातु होत असा अर्थ होतो.

जर 'क्रियेला दाखविणारा तो धातु' किंवा 'भाव या अर्थाला दाखविणारा तो धातु' असे धातुसंज्ञेचें लक्षण केलें जात आहे तर आता भ्वादि गणाचा पाठ करावयास नको.

पाठ करावयास पाहिजे.

त्याचा काय उपयोग?

(वा.१२) भूवादि शब्दाचा पाठ करावयास पाहिजे.

त्याचा काय उपयोग?

काहीं प्रातिपदिकाना[४२] आणि आणपयति इत्यादि अपभ्रंशशब्दाना धातुसज्ञा न व्हावी यासाठीं पाठाचा उपयोग होत आहे.

आणपयति वगैरे अपभ्रंश शब्द ते कोणते?

आणपयति[४३], वट्टति, वड्ढति वगैरे.

(वा १३) अमुक धातु उपदेशकालीं अमुक स्वराचा (उदात्त किंवा अनुदात्त वगैरे स्वराचा) आहे हें, आणि अमुक धातूला अमुक इत्संज्ञक वर्ण–इ, ऌ, ऋ, इर् वगैरे जोडला आहे हे कळविण्यासाठीं धातुपाठ केला पाहिजे. धातूचा प्रत्यक्ष पाठ केल्याशिवाय त्यातील उदात्तादि स्वर व इकार वगैरे अनुबन्ध आम्हाला कळणे शक्य नाहीं.

आता जे धातु उदात्त स्वराचे असून इत्संज्ञक वर्णरहित असे आहेत व ज्याच्यापुढें सामान्यत. धातुत्वावर अवलबून असले-

४१ अर्थात् या वेळीं दुसऱ्या गणाच्या आरंभी वा धातु पठन करून तो वादिगण भ्वादिक सर्व गणांच्या प्रथमत. योजावा.

४२, क्रियावाची अशा हिरुक्, पृथक् इत्यादि-काना

४३ आणपयति हा शब्द आज्ञापयति या अर्थी अपभ्रंश झाला आहे

कर्तुम् । एतेषामप्यवश्यंमाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठ कर्तव्यः । न कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणपयत्यादीना निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यो येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थ. । लोके हि कृष्यर्थे कसिं प्रयुञ्जते दृश्यर्थे च दिशिम् ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥१।३।२॥

उपदेश इति किमर्थम् । अभ्र ऑं अपः । उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति ॥ कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः । प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा । अगोज्ञाय कश्चिद्गा सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति । अयं गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उपदिष्टो मे गौरिति । गुणै. प्रापणमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कं-

---

ला विकरणप्रत्यय करावयाचा असतो, अशा धातूचा पाठ न केला तरी चालेल

पण तसल्या धातूचा पाठ केला नाहीं तर धातुसंज्ञेपासून दूर असलेल्या आणपयति वगैरेंमध्यें त्या धातूचा शिरकाव होईल तो न व्हावा यासाठीं त्याचाही पाठ अवश्य केला पाहिजे.

तसल्या धातूचा पाठ करावयास नको. कारण शिष्ट लोकानीं प्रयुक्त असलेल्या शब्दाचे व्याख्यान करण्यासाठीं हे शास्त्र प्रवृत्त झालें आहे तेथे आणपयति वगैरेसारख्या शब्दाचा शिष्ट लोकानीं प्रयोग केलेला आढळात येत नाहीं म्हणून त्याचा प्रयोग केला जाणार नाहीं, भू वगैरेचा होणारा प्रयोग शिष्टानीं केलेला असल्यामुळे पाठ नसला तरी त्याना धातुसंज्ञा होईल

शिष्टाचा प्रयोग पाहून तदनुसारच धातुसंज्ञा करावयाची असें मात्र प्रत्यक्ष पाठ केला तरी अवश्य गृहीत धरलेंच पाहिजे. कारण ज्या धातूचा पाठ केला आहे त्या धातूचाही विपर्यास न व्हावा. कारण लोकामध्यें पाहिलें तर कृष् धातूच्या अर्थी कस् धातूचा प्रयोग केलेला दृष्टीस पडतो. तसेच दृश् धातूच्या अर्थी दिस् धातूचा प्रयोग करतात तो तसा प्रयोग न व्हावा यासाठीं शिष्टाचा प्रयोग अवश्य अनुसरला पाहिजे.

(सू २) येथें 'उपदेशे' हा शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

अभ्र ऑ अपः येथें उद्देशामध्यें अनुनासिक असलेल्या आकाराला इत्संज्ञा न व्हावी याकरिता घातला आहे.

उद्देश आणि उपदेश याच्या अर्थामध्यें काय बरें फरक आहे ?

प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश., गुणै. प्रापणमुद्देश· कोणत्याही वस्तूचें स्वरूप प्रत्यक्ष कळविणें याला उपदेश म्हणतात, जसे– ज्या मनुष्याला बैल म्हणजे काय हें माहीत नाहीं, त्याला दुसरा कोणी एक बैलाच्या कानाला किंवा मांडीला धरून 'हा बैल' असे सांगतो. त्यानतर तो मनुष्य बैल कसा असतो हें मला प्रत्यक्ष सांगितलेस अशा अर्थाचें 'उपदिष्टो मे गौः' असे म्हणतो. आकार, रग वगैरे खुणा सांगून वस्तु कळविणे याला उद्देश असें म्हणतात, जसे– कोणी एक मनुष्य दुसऱ्या

---

१ उपदेशकाली उच्चारलेला जो अनुनासिक स्वर त्याला इत् असें नांव मिळतें; उदा०– एध, स्पर्ध वगैरे, येथे शेवटचा अकार, तसेंच सुप्रत्ययांतील शेवटचा उकार.

२. अभ्र ऑ अप. येथे सप्तम्यर्थद्योतक अशा आङ् या निपाताला 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' (६।१।१२६) यानें अनुनासिक केला आहे. प्रत्यक्ष न उच्चारतां अनुनासिक या शब्दानें सांगितला असल्यामुळे उपदिष्ट नव्हे, तर उद्दिष्ट होय.

चिदाह । देवदत्तं मे भवानुद्दिशत्विति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति । अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति। स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उद्दिष्टो मे देवदत्त इति ॥

इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥१॥

इत्सञ्ज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अभ्र आँ अपः । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्सञ्ज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्ग ॥ किमुच्यतेऽनुपादीयमाने विशेष इति । कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते । लक्षणेन ह्युपदेशः । संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापणमुपदेश. । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह । अनुवाकं मे भवानुद्दिशत्विति । स तस्मा आचष्टे । इषेत्वकमधीष्व । शनोदेवीयमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उद्दिष्टो मेऽनुवाकस्तमध्येष्य इति । गुणैश्च प्रापणमुपदेश. । तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह । ग्रामान्तरं गमि-

एका मनुष्यास म्हणत आहे की तू मला देवदत्ताचें स्वरूप साग तो मनुष्य येथेंच असून पाटलिपुत्रामध्ये असलेल्या देवदत्ताच्या खुणा सागतो– बाहुभूषणें घातलेला, कुडलें कानात असलेला, मुकुटानें युक्त, विशाल वक्षःस्थलाचा, लठ्ठ आणि वाटोळ्या दडाचा, डोळे लाल असलेला, उच्च नाकाचा व चित्रविचित्र नानाप्रकारचे अलकार घातलेला असा देव दत्त नावाचा माणूस आहे. या खुणावरून ज्याच्या मनात देवदत्ताचें स्वरूप आले तो मनुष्य देवदत्ताचें स्वरूप सागणाऱ्या माणसाला म्हणतो की तू मला देवदत्ताचें स्वरूप सागितलेस, अशा अर्थाचें 'उद्दिष्टो मे देवदत्तः' असे म्हणतो

(वा १) अनुनासिकाला सागितलेली इत्सज्ञा जो जो म्हणून अनुनासिक आहे त्या सर्वाला ती प्राप्त होत आहे. अभ्र आँ अप. येथील अनुनासिकालाही इत्सज्ञा प्राप्त होत आहे.

काय कारण ?

अमुक एक प्रकारच्या अनुनासिकाला इत्सज्ञा होते असा काहीं विशेष दाखविला गेला नाहीं म्हणून. तेव्हा विशेष काहीं न सागता 'अनुनासिकाला इत्सज्ञा होते' इतकेंच मोघम मोघम म्हटलें असल्यामुळें सर्व अननुनासिकाना इत्सज्ञा प्राप्त होणारच

पण 'काहीं विशेष दाखविला नाहीं' असे कसे बरे म्हणता येईल ? 'उपदेशे' असे जें येथें म्हटले आहे हाच विशेष दाखविला नाहीं का ?

उपदेशे असे म्हटलें आहे खरे परतु खुणानीं जो अर्थ कळविला जातो तेथेंही उपदेश शब्द दृष्टीस पडतो. तेव्हा उद्देश आणि उपदेश या शब्दाच्या अर्थामध्यें फार घोटाळा दिसतो. प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः, गुणैश्च प्रापणमुद्देशः प्रत्यक्ष अर्थ दाखविणें तेथेंही उद्देश शब्द घालतात आणि खुणानीं अर्थ कळविणे त्यालाही उपदेश म्हणतात. त्यात प्रत्यक्ष अर्थ दाखविणें, याला उद्देश म्हटलेलें दृष्टीस पडतें, तें असे– कोणी एक दुसऱ्या एकाला म्हणत आहे की अनुवाक मे भवानु दिशतु– तू मला अनुवाक साग. तेव्हा तो दुसरा मनुष्य त्याला म्हणतो की ज्यामध्यें 'इषे त्वा' शब्द आहेत, आणि ज्यामध्यें 'श नो देवी' शब्द आहेत तो अनुवाक म्हण. त्यावर पहिला मनुष्य प्रत्यक्ष सागितलेल्या अनुवाकाबद्दल दुसऱ्या मनुष्याला उत्तर देत आहे की, 'उद्दिष्टो मेऽनुवाक'– तू मला अनुवाक सागितलास, तो मी म्हणेन. तसेंच

ष्यामि पन्थान मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽमुष्मिन्हस्तवाम इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उपदिष्टो मे पन्था इति । एवमेतौ संकीर्णावुद्देशोपदेशौ ॥ एवं तर्हीत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् । अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य व्यर्थ उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्ये चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ॥ इदमस्तीत्कार्यम् । अभ्र ऑ अटितः³। अनन्तरलक्षणायामित्संज्ञायां सत्यामादितश्च [७.२.१६] इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

सिद्धं तूपदेशनेऽनुनासिकवचनात् ॥२

सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्या-

---

खुणानीं अर्थ कळविणें यालाही उपदेश म्हणतात. ते असे– कोणी एक मनुष्य दुसऱ्या एका मनुष्याला म्हणतो की मी गावाला जाणार आहें, त्या गावाचा रस्ता तू मला साग (पन्थान भवानुपदिशतु) तेव्हा दुसरा मनुष्य पहिल्याला म्हणत आहे की, इतक्या अतरावर गेल्यानतर उजव्या हाताकडील रस्ता धर आणि त्यापुढें इतक्या अतरावर गेल्यानतर डाव्या हाताकडील रस्ता धर त्यावर पहिला मनुष्य खुणेनें कळविलेल्या रस्त्याविषयीं उत्तरादाखल (उपदिष्टो मे पन्था.) तू मला रस्ता सागितलास असा उपदेश शब्द वापरीत आहे अशा रीतीने उद्देश आणि उपदेश या शब्दाच्या अर्थाविषयीं घोटाळा होत आहे. तेव्हा उपदेश शब्द घातला तरी अभ्र ऑ अपः येथील उद्देशभूत अनुनासिकालाही इत्सज्ञा प्राप्त होत आहे.

असे आहे तर अभ्र ऑ येथील अनुनासिकाला इत्संज्ञा केल्यापासून काहीं फायदा होत नसल्यामुळें त्याला इत्संज्ञा होणार नाहीं

पण इत्संज्ञा केली असता 'तस्य लोपः' यानें त्याचा लोप करणें हाच संज्ञा करण्यात फायदा मिळत आहे ना ?

लोप करणे याला इत्सज्ञेचा फायदा असे म्हणता येत नाहीं कारण शास्त्रामध्यें शब्दाचा उपदेश करण्यात दोन फायदे असतात. एक त्या शब्दापासून काहींतरी कार्य व्हावें, किंवा त्या उपदिष्ट शब्दाचें प्रयोगामध्यें श्रवण तरी व्हावे. प्रकृतस्थलीं आडाला जें अनुनासिकाचें विधान केलें त्या अनुनासिकापासून काहीं कार्य उत्पन्न होऊ शकत नाहीं तेव्हा काहीं कार्य उत्पन्न होत नसता जर त्या अनुनासिकाचें प्रयोगामध्यें श्रवणही होणार नाहीं तर त्या अनुनासिकाचें विधान करणें अगदींच फुकट होईल.

तर मग 'इत्सज्ञक हे अवयव नव्हेत' या पक्षीं येथे इत्सज्ञेचा हा फायदा आहे की अभ्र ऑ अटितः येथील अनुनासिक आकाराला इत्सज्ञा केली असता 'आदितश्च' (७।२।१६) यानें अट् धातूच्या पुढील क्त प्रत्ययाला इडागमाचा निषेध प्राप्त होतो

(वा.२) अभ्र ऑ येथील अनुनासिकाला इत्सज्ञा न होणें हें साधत आहे.

तें कसें ?

उपदेशनामध्यें प्रत्यक्ष उच्चारलेला जो अनुनासिक तो इत्सज्ञक होतो असें सूत्र करावें.

पण उपदेशन म्हणजे काय ?

---

३. 'अनेकान्ता अनुबन्धाः' म्हणजे इत्सज्ञक हे अवयव नव्हेत या पक्षीं इत्सज्ञक असा आकार ज्याच्याजवळ आहे अशा धातूच्या पुढील निष्ठाप्रत्ययाला इडागम करूं नये असा आदितश्च याचा अर्थ होतो.

समेवास्तु । ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति । नैष दोषः । उपदेश इति घञय करणसाधनः । न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति । न ब्रूमोऽकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् [३.३.१९] इति । किं तर्हि । हलश्च [३ ३ १२१] इति । तत्रापि संज्ञायामिति वर्तते न चैषा संज्ञा । प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात्संज्ञायामेव स्याद्धा न वा न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं कल्याण्यादीनामिनङ्[४.१.१२६] कुलटाया वा[१२७] इनङ्विभाषा न प्राप्नोति । इनङेवात्र प्रधा-

उपदेशन म्हणजे शास्त्र होयें[४]

अशा रीतीनें इष्ट सिद्ध होतें खरें, पण मूळ सूत्राचा विपर्यास होतो

तर मग मूळचें जसें सूत्र आहे तसेंच तें असू दे.

पण 'अमुक एक प्रकारच्या अनुनासिकाला' असा काहीं विशेष दाखविला नसल्यामुळें सर्वच अनुनासिकाला इत्संज्ञा प्राप्त होत आहे असा दोष आताच दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं. कारण 'उपदेश' या शब्दामध्यें करणीं घञ् प्रत्यय केला आहे (३।३।१९) असें समजावें.

करण या अर्थीं घञ् प्रत्यय करता येत नाहीं. कारण घञाला ल्युट् पर असल्यामुळें (१।४।२) त्याला मागें सारून ल्युट् प्रत्यय (३।३।९७) प्राप्त होत आहे.

उपदेश या शब्दामध्यें 'अकर्तरि च कारके' (३।३।१९) यानें घञ् प्रत्यय केला असे आम्ही म्हणत नाहीं

तर काय म्हणत आहा ?

'हलश्च' (३।३।१०१) या सूत्रानें उपदेशशब्दामध्यें घञ् प्रत्यय केला आहे व तो घञ् प्रत्यय अनवकाशत्वास्तव करणीं ल्युट् प्रत्ययाचा बाधक असल्यामुळें ल्युट्च्या प्राप्तीची शंकाच उद्भवत नाहीं.

पण 'हलश्च' या सूत्रामध्येंही 'सञ्ज्ञायाम्' या पदाची अनुवृत्ति आहे आणि उपदेश हा शब्द तर संज्ञा नव्हे. (तेव्हा येथें 'हलश्च' यानें घञ् प्रत्यय कसा बरें करता येईल ?)

'हलश्च' या सूत्रामध्यें पूर्वसूत्रातून 'प्रायेण' या पदाचीही अनुवृत्ति येत आहे. त्याचा सञ्ज्ञाया या पदाशी संबध केला असता 'संज्ञा पाहिजे' हें घञ् प्रत्ययाचें निमित्त प्रायः आहे. अर्थात् क्वचित्स्थलीं संज्ञा नसतानाही घञ् होतो, असा हलश्च याचा अर्थ होत असल्यामुळें उपदेश हा शब्द संज्ञा नसला तरी देखील तेथे घञ् प्रत्यय होईल.

'प्रायेण' याचा संबन्ध 'सञ्ज्ञायाम्' या पदाशीं न होता मुख्य अशा घञ्प्रत्ययाकडेच होईल. तेव्हा संज्ञा असतानाच घञ् प्रत्यय प्रायः होईल. म्हणजे संज्ञा असतानाच क्वचित् होणार नाहीं. कारण उपाधीला उपाधि किंवा विशेषणाला विशेषण लागू होत नाहीं, असा न्याय आहे.

जर उपाधीला उपाधि किंवा विशेषणाला विशेषण लागू करावयाचें नाहीं तर 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) याच्यापुढील 'कुलटाया वा' (४।१।१२७) या सूत्रानें इनङ् आदेशाचा विकल्प होणार नाहीं.[५]

'कुलटाया वा' या सूत्रामध्यें विधेय अस-

४ उपदिश्यतेऽनेन असा विग्रह केला म्हणजे उपदेशन या शब्दाचा शास्त्र असा अर्थ होतो उपउपसर्गपूर्वक दिश् धातूहून करण या अर्थीं ल्युट् प्रत्यय केला आहे (३।३।९७).

५ विधेय असल्यामुळें ढक् प्रत्ययाला प्राधान्य आहे तेव्हां त्याच्याशींच विकल्पाचा संबध व्हावा इनङ् या आदेशाशीं होऊ नये.

नम्। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। इह तर्हि वाकिनादीनां कुक्च [४.१ १५८] पुत्रान्तादन्यतरस्याम् [१५९] इति कुग्विभाषा न प्राप्नोति। अत्रापि कुगेव प्रधानम्। विहितः प्रत्यय. प्रकृतश्चानुवर्तते। एवं न चेदमकृत भवति नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति न च कश्चिद्दोषो भवति। एवं च कृत्वा घञ्न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलम् [३ ३ ११३] इत्येवमत्र घञ्भविष्यति॥

हलन्त्यम्॥ १। ३। ३॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात्॥ १

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति। किं कारणम्। सर्वान्त्यत्वात्। सर्वो हि हल् तं तमवधि प्रत्यन्त्यो भवति॥

सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात्॥ २॥

सिद्धमेतत्। कथम्। व्यवसितान्त्यत्वात्। व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। के पुनर्व्यवसिताः। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते॥ यथान्या-

---

त्यामुळें इनङ् आदेशच प्रधान आहे ढक् प्रत्यय 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) या पूर्वसूत्रानेंच होत आहे येथे फक्त त्याच्या अनुवादादाखल अनुवृत्ति करावयाची आहे

तर मग 'वाकिनादीना कुक् च' (४।१।१५८) याच्या पुढील 'पुत्रान्तादन्यतरस्याम्' (४।१।१५९) या सूत्रानें कुगागमाचा विकल्प होणार नाहीं. येथेंही विधेय असल्यामुळे कुगागमच प्रधान आहे. फिञ् प्रत्यय 'उदीचा वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) यानेंच होत आहे. येथे फक्त अनुवादादाखल त्याची अनुवृत्ति होत आहे

अशा रीतीनें मागून चालू असलेल्या प्रत्ययाचे आश्रयण केले नाहीं असेंही होत नाहीं, व उपाधीला उपाधि किंवा विशेषणाला विशेषण लागू केलें असेंही होत नाहीं दोषही काहीं येत नाहीं. एकदरींत उपदेश हा शब्द सज्ञा नसल्यामुळें तेथें घञ् प्रत्यय प्राप्त होऊ शकत नाहीं.

असें आहे तर 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) येथील बहुलग्रहणाचे जोरावर उपदेश शब्दामध्यें घञ् प्रत्यय करण्यात येईल[६].

(सू.३, वा १) अन्त्य म्ह शेवटच्या हलाला म्ह व्यजनाला इत्सज्ञा सागितली असता सर्वच हलाना इत्सज्ञा होऊ लागेल.

काय कारण?

व्यजन म्हणून जितके आहे तें सर्व कोणत्या तरी समुदायाचे अन्त्य होत आहे म्हणून.

(वा.२) इष्ट असलेल्या व्यजनालाच इत्सज्ञा होणें हें साधत आहे.

ते कसे?

व्यवसिताचा अन्त्य म्ह शेवटचा जो हल् तो इत्सज्ञक होतो असे म्हटले असता हें साधत आहे

व्यवसित म्हणजे कोण?

धातु, प्रातिपदिक, प्रत्यय, निपात, आगम आणि आदेश या नावाचे शब्द ते व्यवसित होत.

अशा रीतीनें इष्ट साधत आहे पण मूळ सूत्रात बदल होत आहे ना?

---

६. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' येथें 'बहुलम्' असा योगविभाग करावा, त्याचा अर्थ सर्वच कृत्प्रत्यय क्वचित् विपर्यासानेंही होतात असा होतो त्यामुळें उपदेश शब्द सज्ञा नसतांही तेथें घञ् प्रत्यय होण्यास अडचण नाहीं

१ धातु, प्रातिपदिक वगैरे उपदेशामध्यें शेवटीं असलेलें व्यजन इत्सज्ञक होतें, उदा०— शीङ् वगैरे धातूमधील शेवटचा ङकार.

समेवास्तु। ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वादिति। नैष दोषः। आहायं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वश्च हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो योऽन्त्य इति। कश्च साधीयः। यो व्यवसितान्त्यः॥ अथवा सापेक्षोऽयं निर्देश क्रियते न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति तेन व्यवसितमेवापेक्षिष्यामहे॥

लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणाप्रसिद्धिः॥ ३॥

लकारस्यानुबन्धत्वेनाज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणस्याप्रसिद्धिः। हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीत्युच्यते लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति॥

सिद्धं तु लकारनिर्देशात्॥ ४॥

सिद्धमेतत्। कथम्। लकारनिर्देशः कर्तव्यः। हलन्त्यमित्सज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम्॥

एकशेषनिर्देशाद्वा॥ ५॥

अथवैकशेषनिर्देशोऽयम्। हल् च हल् च हल्। हलन्त्यमित्सज्ञं भवतीति॥

तर मग मूळचें आहे तसेंच सूत्र असो.

पण अन्त्य हलाला इत्संज्ञा होते असें म्हटलें तर सर्वच हल् कोणत्या तरी समुदायाचा अन्त्य होत असल्यामुळें सर्वच हलांना इत्संज्ञा होऊ लागेल असा दोष दाखविला आहे ना?

हा दोष येत नाहीं कारण अन्त्य हल् इत्संज्ञक होतो असें हा आचार्य सांगत आहे आणि सर्वच हल् कोणत्या तरी समुदायाचा अन्त्य होत आहेच. तेव्हां अन्त्य शब्द घालण्यांत अर्थ नसल्यामुळें त्या अन्त्य शब्दार्थाविषयीं प्रकर्ष म्हणजे कांहीं विशेष समजला पाहिजे तो असा की चांगला जो अन्त्य तो येथें अन्त्य शब्दानें घेतला आहे.

चांगला अन्त्य तो कोणता?

व्यवसिताच्या शेवटीं जो असतो तो चांगला अन्त्य होय

अथवा सापेक्ष अशा अर्थाचा अन्त्य शब्द येथे उच्चारला आहे.

पण 'अमुकाचा अन्त्य' असे त्यानें अपेक्षिलेले दुसरें कांहींच येथे दाखविलें नाहीं तेव्हां व्यवसिताचाच अन्त्य असे आम्ही गृहीत धरू

(वा. ३) हल् या माहेश्वरसूत्रातील लकाराला दुसऱ्या कोणत्याही सूत्रानें इत्संज्ञा सांगितली नसल्यामुळें ह्या प्रकृत सूत्रातील हल् शब्दाचा अर्थच कळत नाहीं. आणि येथे तर अन्त्य हल् इत्संज्ञक होतें असें सांगितलें जात आहे तेव्हां हल् या शब्दानें कोणते वर्ण घ्यावेत ते समजत नसल्यामुळें या सूत्राचा अर्थच होऊ शकत नाहीं

(वा. ४) प्रथमतः लकाराला इत्संज्ञा झाली पाहिजे ती साधत आहे.

ती कशी?

शेवटीं असलेलें हल् आणि लकार हे इत्संज्ञक होतात असे म्हणावें. म्हणजे 'हलन्त्यम्' असा सूत्रामध्यें लकार जास्त घालावा.

(वा. ५) किंवा सूत्रातील 'हल्' हा शब्द एकशेष करून उच्चारला आहे. तो असा. हल् च हल् च हल्. शेवटीं असलेलें हल् इत्संज्ञक होतें.

---

२ कारण लकाराला इत्संज्ञा झाल्याशिवाय हल् या शब्दाचा अर्थ कळवून देणारें सूत्र(१।१।७१)च प्रवृत्त होत नाहीं

३. यांपैकीं एक हल् शब्द हकाराच्या जवळचा लकार या अर्थाचा आहे. अर्थात् हस्य ल् असा तेथें समास सोडवावा दुसरा हल् शब्द हकारापासून लकारापर्यंतचे वर्ण अशा अर्थाचा प्रत्याहार आहे तेव्हां 'नपुंसकमनपुंसकेन०'(१।२।६९) यानें एकशेष केल्यानें हलन्त्यम् हा निर्देश बरोबर जुळून येतो.

अथवा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इत् [१.३.२] इतीत्संज्ञा भविष्यति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्येत्संज्ञेति यदयं णलं लितं करोति ॥

प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्तद्धिते ॥६॥

अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । उदश्वित् शकृदिति । अकृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारः नगरकारः । औपगवः कापटव इति ॥

इदर्थाभावात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

इत्कार्याभावादत्रेत्सञ्ज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं तित्स्वरितम् [६.१ १८५] इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥ इदं तर्हि । राजा तक्षा । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । ञ्नितीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति ॥ इद तर्हि । स्वर् ।

अथवा हल् या -माहेश्वरसूत्रामध्यें आणि 'हलन्त्यम्' या प्रकृत सूत्रामध्यें हकाराच्या पुढें जो लकार दिसत आहे तो मूळचा स्वरातील ऌकार असून त्याच्या मागील अकाराबरोबर गुणरूप (६।१।८७) एकादेश केला आहे तो गुण लपर (१।१।५१) अल् असा केला आहे. त्यामुळें हल् असा आकार बनला आहे अर्थात् मूळचा ऌकार असल्यानें त्याला 'उपदेशेऽजनुना०' (१।३।२) यानें इत्सज्ञा होईल

किंवा ज्यापेक्षा णल् आदेशामध्यें इत्सज्ञक असा लकार जोडला जात आहे त्यापेक्षा लकार व्यजनाला इत्सज्ञा होते असें आचार्याचा व्यवहार सुचवीतें आहे

(वा ६) कृत् प्रत्यय शेवटीं असलेले किंवा तद्धित प्रत्यय शेवटीं असलेले शब्द वगळून प्रातिपदिकातील शेवटींच्या व्यजनाला इत्सज्ञेचा निषेध व्हावा ह्याकरिता वचन करावें, जसें— उदश्वित्, शकृत् वगैरे येथे कृदन्त आणि तद्धितान्त शब्द वगळून असे म्हटले तें कशासाठीं ? कुम्भकारः, नगरकार., औपगवः कापटवः.

(वा ७) उदश्वित् वगैरे ठिकाणीं इत्सज्ञाप्रयुक्त काहीं कार्य नसल्यामुळे तकाराला इत्सज्ञा होणार नाहीं.

पण 'तित्स्वरितम्'(६।१।१८५) यानें स्वरित स्वर होणें हें इत्सज्ञेचें कार्य आहे ना ?

हा इत्सज्ञेचा उपयोग येथें होऊ शकत नाहीं कारण 'तकारेत्संज्ञक प्रत्ययाला स्वरित स्वर होतो' असें तेथे (६।१।१८५, वा.१) वार्तिककार सागणार आहेत.

तर मग राजा तक्षा या ठिकाणीं प्रातिपदिकाच्या शेवटच्या नकाराला इत्सज्ञा झाली तर 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (६।१।१९७) यानें आद्युदात्त स्वर होईल तो न होण्याकरिता निषेध केला पाहिजे

तेथे ञ्निति असे म्हटलें आहे, म्हणजे ञकारेत्सज्ञक किंवा नकारेत्सज्ञक पुढें असता तो स्वर सागितला आहे येथें नकारेत्सज्ञक पुढे नसल्यामुळें आद्युदात्त स्वर होणार नाहीं.

तर स्वर् या अव्ययातील रेफाला इत्सज्ञा झाली असता 'उपोत्तम रिति' (६।१।२१७)

---

४ णल् यामध्यें लकार जोडण्याचें फळ 'लिति' (६।१।१९३) या सूत्राने उदात्त होणें हें होय पण जर लकाराला इत्सज्ञाच होऊ शकत नाहीं तर णलामध्यें लकार जोडणें विफल होतें. यावरून लकाराला इत्सज्ञा होते असें अनुमान निघत आहे

५. कुम्भकार वगैरे ठिकाणी अण् हा कृत्प्रत्यय (३।२।१) आणि तद्धितप्रत्यय (४।१।९२) झाला आहे त्या प्रत्ययासहित समुदायाला 'कृत्तद्धित०' (१।२।४६) यानें प्रातिपदिक सज्ञा झाल्यामुळें अण् प्रत्ययांतील णकाराला इत्सज्ञानिषेध प्राप्त होतो, तो सोडविण्याकरिता 'अकृत्तद्धिते' असें येथें म्हटलें आहे

उपोत्तमं रिति [६.१.२१७] इत्येष स्वरो यथा स्यात्। स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति ॥ इह तर्हि। अन्तर्। उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति ॥ इह तर्हि सनुतर् उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात्। यत्रेत्कार्यं भवति भवति तत्रेत्संज्ञा। तद्यथा। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् [२.४.७०] इति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ १। ३। ४ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते ॥१॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। किमोऽत् [५.३ १२]। क्व प्रेप्सन्दीप्यसे। क्वार्धमासा इति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति यदयमिदमस्थमुः [५.३.२४] इति मकारस्ये-

---

यानें स्वर होईल

'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ' (फिट् ४।६) यानें स्वर् शब्दाला स्वरित स्वराचें विशेष विधान केलें आहे. त्यामुळे त्याला रित्स्वर (६।१। २१७) होणार नसल्यामुळे त्यातील रेफाला इत्संज्ञाही होणार नाहीं

तर मग अन्तर् या शब्दाला रित्स्वर होण्यासाठीं त्यातील रेफाला इत्संज्ञा होईल.

उत्तम हा शब्द 'कमींत कमी तिघामधील शेवटचा' अशा अर्थाचा आहे आणि अन्तर् येथें तर दोनच अच् आहेत अर्थात् रित्स्वर प्राप्त होऊ शकत नसल्यामुळे रेफाला इत्संज्ञा होणार नाहीं

तर सनुतर् या शब्दाला रित्स्वर होण्यासाठीं त्यातील रेफाला इत्संज्ञा होईल.

सनुतर् शब्दामध्यें अन्तोदात्त स्वराचें निपातन केलें आहे[६] तो अन्तोदात्त स्वर रित्स्वराचा बाधक होईल. तेव्हा सनुतर् शब्दामधील रेफाला इत्संज्ञेचें कार्य नसल्यामुळें इत्संज्ञा होत नाहीं आणि उपयोग होत नसल्यामुळे इत्संज्ञा होत नाहीं असेंच म्हणणें येथे योग्य आहे[७] जेथे इत्संज्ञा केली असता तिच्यामुळे काही उपयोग होण्यासारखा असेल तेथे इत्संज्ञा होणारच, जसे आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्' (२।४ ७०) या सूत्रानें प्रकृतिभूत कुण्डिन या प्रातिपदिकाला कुण्डिनच् असा आदेश सांगितला आहे त्यातील चकाराला इत्संज्ञा होते कारण अन्तोदात्त स्वर (६।१।१६३) होणें हा त्याचा उपयोग आहे

(सू ४,वा.१) तद्धितप्रत्यय वगळून इतर विभक्तिप्रत्ययातील तवर्गाला इत्संज्ञा होत नाहीं[१] असे वचन करावें कारण सप्तम्यन्त किम् शब्दाच्या पुढें 'किमोऽत्'(५।३।१२) या सूत्रानें केलेल्या अत् प्रत्ययातील तकाराला इत्संज्ञेचा निषेध होऊ नये, जसें– क्व प्रेप्सन्, क्वार्धमासा..

तर मग तसें सूत्र केले पाहिजे.

तसे सूत्र करावयास नको. कारण ज्या अर्थी हा आचार्य 'इदमस्थमुः' (५।३।२४) या सूत्रानें सांगितलेल्या थमु प्रत्ययातील मकाराला इत्संज्ञा होऊ नये म्हणून त्याचें अन्त्यत्व घालविण्याकरिता त्याच्यापुढें इत्संज्ञक उकार जोडतो त्या अर्थी तद्धितप्रत्ययातील विभक्तीविषयीं 'न वि-

---

६. 'स्वरादि०'(१।१।३७)या सूत्रावरील स्वरादि गणामध्यें सनुतर् असा अन्तोदात्त पाठ आहे

७. सरसकट कोणत्याही प्रातिपदिकातील शेवटच्या वर्णाला इत्संज्ञा होत नाहीं असें म्हणणें योग्य नव्हे

१. विभक्तिप्रत्ययांतील त, थ, द, ध, न, स आणि म या वर्णांना इत्संज्ञा होत नाहीं, उदा०– जस्, आत्, स्मिन्.

त्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत इदानीमित्यत्रापि प्राप्नोति । इत्कार्याभावादत्रेत्सञ्ज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्परः [१ १.४७] इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । इशभावे कृते नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । स एव तावदिशभावो न प्राप्नोति । कि कारणम् । प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते । कः पुनरर्हतीशभावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि । प्राग्दिशोऽर्थेष्विशभाव· किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्ति. ॥ एवं तर्हि तदोऽत्वं वक्तव्य. । तदश्च मिदचोऽन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चात्राप्यत्वे कृते नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । तद्ध्यत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । विभक्तावित्युच्यते ॥ एव तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते । किं यकारो न श्रूयते ।

भक्तौ' हा प्रतिषेध प्रवृत्त होत नाहीं असे तो सुचवितो

जर असे असेल तर इदानीम् येथील दानीम् (५।३।१८) प्रत्ययाच्या मकाराला इत्संज्ञानिषेध होणार नाहीं

मकाराला इत्सज्ञा केली असता तिचा इदानीम् येथें काहीं उपयोग सभवत नसल्यामुळें इत्सज्ञा होणार नाहीं.

मकाराला इत्सज्ञा केली असता तिचा उपयोग असा आहे की 'मिदचोऽन्त्यात्' (१।१।४७) या परिभाषेनें स्वरापैकीं शेवटच्या स्वरापुढें दानीम् प्रत्यय व्हावा

• दानीम् प्रत्ययाच्या प्रकृतिभूत इदम् शब्दाला 'इदम इश्' (५।३।३) यानें इश् आदेश केला असता दानीम् प्रत्यय मित् म्हणून अचापैकीं शेवटच्या अचाच्या पुढे केला काय किंवा साधा प्रत्यय म्हणून इदम् शब्दाच्या पुढे केला काय यात काहीं फरक होत नाहीं

फरक आहे तो असाः— दानीम् प्रत्यय मकारेत्सज्ञक म्हणून इदम् शब्दातील शेवटच्या स्वरापुढें केला असता तो इशादेशच मुळीं येऊ शकत नाहीं

इशादेश येऊ शकत नाहीं याचें काय कारण ?

'प्राग्दिशः' (५।३।१) या अधिकारातील प्रत्यय पुढे असता इश् आदेशाचें विधान केलें आहे म्हणून.

'प्राग्दिशः' या अधिकारातील प्रत्यय पुढें असता इशादेश होतो असे कोण म्हणतो ?

तर मग काय म्हणता ?

प्राग्दिश. या अधिकारामध्यें निर्दिष्ट असा अर्थ विवक्षित असता इदम् शब्दाला इश् आदेश होतो, व किम्, बहु, आणि द्वि शब्दा पुढील शब्द वगळून सर्वनामसज्ञक शब्दाच्या पुढे प्रत्यय उत्पन्न होतो असे म्हणतों

तर मग दानीम् हा प्रत्यय तद् शब्दाच्या पुढे होतो असें वचन करावे कारण दानीम् प्रत्यय हा मकारेत्सज्ञक म्हणून अन्त्य स्वराच्या पुढे केला असता इष्ट साधत नाहीं

पण तदानीं येथेही तद् शब्दाला अत्व (७।२।१०२) केलें असता दानीम् प्रत्यय मकारेत्सज्ञक म्हणून शेवटील स्वराच्या पुढें केला काय किंवा साधा प्रत्यय म्हणून तद् शब्दाच्या पुढे केला काय यात काहीं फरक नाही.

पण जें अत्व केलें असता फरक होत नाहीं तें अत्वच मुळीं प्रत्यय करण्याच्या पूर्वी येऊ शकत नाहीं.

काय कारण ?

विभक्ति पुढें असता अत्वाचें विधान केलें आहे म्हणून.

लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

[आदिर्ञिटुडवः ॥१।३।५॥]

[षः प्रत्ययस्य ॥१।३।६॥]

चुटू ॥१।३।७॥

चुञ्चुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः ॥१॥

चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। केशचुञ्चुः केशचण ॥

इदर्थाभावात्सिद्धम् ॥२॥

इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति॥ इदमस्तीत्कार्यं चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्व यथा स्यात्। पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्।

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् ॥३॥

पित्करण किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात्॥ एव तर्हि यकारादी चुञ्चुप्चण पौ। किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः॥

इर उपसंख्यानम् ॥४॥

इर उपसख्यान कर्तव्यम्। रुधिर्। अरुधत् अरौत्सीत्॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम्। रेफस्यात्र हलन्त्यम् [१.३ ३] इतीत्संज्ञा

असें आहे तर मग मकाराच्या पुढें शेवटीं यकार जोडून म्ह. दानीमूय् असा प्रत्यय करण्यात येईल अर्थात् मकार हा उपदेशातील शेवटचा नसल्यामुळें त्याला इत्संज्ञा येऊच शकत नाहीं

दानीम् प्रत्ययाच्या शेवटीं यकार जोडला आहे तर त्याचे सूत्रामध्यें (७।३।१८) श्रवण का बरें होत नाहीं?

'दानीमूय् च' अशा स्थितींत त्या यकाराचा लोप[२] झाला असल्यामुळे त्याचें श्रवण होत नाहीं.

(सू.७, वा.१) चुञ्चुप् आणि चणप् (५।२।२६) या प्रत्ययातील आरभींच्या चकाराला इत्संज्ञेच्या निषेधाकरिता वचन करावे, जसें–केशचुञ्चुः केशचण

(वा २) सदर प्रत्ययाच्या चकाराला इत्संज्ञा केली असता तिचा काहीं उपयोग होत नसल्यामुळें येथें इत्संज्ञा होणार नाहीं.

पण 'चित' (६।१।१६३) या सूत्रानें अन्तोदात्त स्वर होणें हा पूर्वोक्त प्रत्ययाच्या चकाराला इत्संज्ञा करण्याचा उपयोग होत आहे

तर मग आता वरील प्रत्ययाना जो शेवटी इत्संज्ञक पकार जोडला आहे त्याचा काय उपयोग होईल?

(वा.३) इत्संज्ञक पकार जोडल्याचा काय उपयोग' असे म्हणणें असेल तर पाळीनें एकदा 'सुप्पितौ' (३।१।४) हाही अनुदात्त स्वर प्रवृत्त व्हावा हा इत्संज्ञक पकार जोडण्याचा उपयोग होईल.

तर मग आता चुञ्चुप् आणि चणप् या प्रत्ययाच्या आरभीं यकार जोडला आहे असें समजावे.

सूत्रामध्यें तो यकार ऐकू का बरें येत नाहीं?

त्या जोडलेल्या यकाराचा 'लोपो व्यो.' (६।१।६६) यानें लोप झाला आहे.

(वा.४) धातूतील 'इर्' या वर्णसमुदायाला इत्संज्ञा होते असे म्हणावें, जसें— 'रुधिर् आवरणे' या धातूतील इर् एवढ्याला इत्संज्ञा झाल्यामुळे अरुधत् अरौत्सीत् येथें 'इरितो वा' (३।१।५७) या सूत्रानें च्लि प्रत्ययाच्या स्थानीं

---

२ चकार हा वल् पुढें असल्यामुळें 'लोपो व्योर्वलि' (६।१।६६) या सूत्रानें यकाराचा लोप झाला आहे.

१. उपदेशामध्यें धातूच्या आरभीं असलेल्या ञि टु डु यांना इत्संज्ञा होते, उदा०– ञिमिदा स्नेहने, टुवेपृ कम्पने, डुपचष् पाके,

१ प्रत्ययाच्या आरभीं असलेल्या षकाराला इत्संज्ञा होते, उदा०– प्राचा ष्फ तद्धित (४।१।१७)

१ प्रत्ययाच्या आरभीं असलेल्या चवर्ग आणि टवर्ग या वर्णांना इत्संज्ञा होते, उदा०– चाप्, जस्, टक्, डा.

भविष्यतीकारस्योपदेशेऽजनुनासिक' [१.३.२] इति।

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः ।।५।।

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति। भेत्ता छेत्ता। इदितो नुम्धातोः [७.१ ५८] इति नुम्प्राप्नोति ।। यदि पुनरयमिदिद्विधि कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायते। तद्यथा। कुम्भीधान्य श्रोत्रिय इत्युच्यते। यस्य कुम्भ्यामेव धान्य स कुम्भीधान्यः। यस्य पुन' कुम्भ्यां चान्यत्र च नासौ कुम्भीधान्यः। नायमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम्। इह हि दोष स्यात्। टुनदि। नन्दथुरिति ।। एव तर्हि नैव विज्ञायत इकार इदस्य सोऽयमिदित् तस्येदित इति। कथ तर्हि। इकार एवेत् इदित् इदिदन्तस्येति ।। अथवा ऋकारस्यैवेदमित्वंभूतस्य ग्रहणम्। तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इतीत्सञ्ज्ञा भविष्यति ।। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवजातीयका-

---

अड् आदेश विकल्पानें झाला आहे.

इर् या समुदायातील रेफाला 'हलन्त्यम्' यानें इत्सज्ञा होईल, आणि इकाराला 'उपदेशेऽजनु०' यानें इत्सज्ञा होईल तेव्हा त्याकरिता मुद्दाम वचन करावयास नको इकार आणि रेफ असे उभयता ज्याचे इत्सज्ञक आहेत तो इरित् असा इरितो वा या सूत्रातील इरित् शब्दाचा अर्थ समजावा.

(वा.५) इकार आणि रेफ असे उभयता पार्थक्यानें इत्सज्ञक झाले तर इकारेत्सज्ञकावर अवलबून असलेला विधि प्रसक्त होत आहे म्हणजे भेत्ता, छेत्ता येथे 'इदितो नुम् धातो' (७।१।५८) यानें नुमागम होऊ लागेल.

आता जर हा इकारेत्सज्ञकावर अवलबून असलेला विधि कुम्भीधान्यन्यायानें म्हणजे जेथें एकटा इकारच इत्सज्ञक असेल तेथेच होतो असे समजलें तर वरील दोष येत नाहीं. तें असें– कुम्भीधान्य श्रोत्रिय' असे म्हटलें असता ज्याचे धान्य एकट्या घागरीमध्येंच आहे त्याला कुम्भीधान्य हें नाव लागू होतें आणि ज्याचे धान्य घागरींत असून अन्यत्रही साठविले आहे त्याला कुम्भीधान्य हे नाव लागू होत नाहीं. त्याप्रमाणें भिद्, छिद् धातूना इकाराशिवाय दुसरा रेफ इत्सज्ञक असल्यामुळें त्याना इदित् म्हणता येत नाहीं. तेव्हा अर्थात् त्या धातूंना नुमागम होत नाहीं.

कुम्भीधान्यन्यायाला अनुसरून हा इदित् धातूला सागितलेला नुमागमविधि प्रवृत्त होतो असे म्हणणे शक्य नाहीं. कारण 'टुनदि समृद्धौ' या धातूचें नन्दथु' असे रूप होतें तेथे नुमागम होणार नाहीं

असे आहे तर मग इदित् हा समास 'इत् इत् यस्य' असा बहुव्रीहि करीत नाहीं म्हणजे ज्याचा ऱ्हस्व इकार इत्सज्ञक आहे त्या धातूला नुम् होतो असा अर्थ आम्ही करीत नाहीं.

तर कसा करता ?

इकार एव इत् इदित् असा कर्मधारय समास करतों आणि तें धातूचें विशेषण करतों. तेव्हा तदन्तविधि झाल्यामुळे इत्सज्ञक ऱ्हस्व इकार ज्या धातूच्या शेवटीं आहे त्या धातूला नुमागम होतों असा 'इदितो नुम्' याचा अर्थ आम्ही समजतों.

किंवा मूळ भिद, छिद असे ऋकारान्त धातु असून त्या ऋकाराला रपर (१।१।५१) असा इकार (७।१।१००) आदेश करून भिदिर्, छिदिर् असा धातुपाठामध्यें निर्देश केला आहे तेथे त्या ऋकाराला 'उपदेशेऽजनु०' याने इत्सज्ञा होईल. 'इरितो वा' (३।१।५७) येथील इरित् हा समास 'ऋ इत् यस्य' असा सोडवावा त्या ऋकाराला पूर्वीप्रमाणेच रपर असा इकार आदेश करून इरित् असें सूत्रकारानीं उच्चारिलें आहे. तेव्हा इरित् याचा ऱ्हस्व ऋकारे-

नामिदिद्विधिर्भवतीति यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति। उबुन्दिर् निशामने। स्कन्दिर् गतिशोषणयो ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीर्शब्दस्येत्संज्ञा भवतीति यदयमिरितो वा [३.१ ५७] इत्याह ॥ अथवान्त इति वर्तते ॥

[लशक्वतद्धिते ॥१।३।८]

तस्य लोपः ॥१।३।९॥

तस्यग्रहण किमर्थम् । इत्संज्ञक' प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । उपदेशेऽजनुनासिक इत् [१.३.२] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थ । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्य च । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्ता-

त्संज्ञक असा अर्थ होतो.

अथवा ज्यापेक्षा हा आचार्य ज्यातील इ र् या वर्णांना इत्संज्ञा आहे असे 'उबुन्दिर्, स्कन्दिर्' वगैरे धातु नकारघटित असे पठन करीत आहे त्यापेक्षा इकार व रेफ ज्यातील इत्संज्ञक आहेत अशा प्रकारच्या धातूना इदित् या नावावर अवलबून असलेला विधि (नुम्) होत नाहीं असे सुचवीत आहे

किवा ज्या धातूतील इर् हा शब्द इत्संज्ञक आहे अशा धातूच्या पुढील च्लि प्रत्ययाला अङ् आदेशाचें विधान करतो (३।१।५७) त्यापेक्षा 'इर्' या शब्दाला इत्संज्ञा होते असें आचार्य सुचवीत आहे.

अथवा 'गोः पादान्ते' (७।१।५७) या सूत्रातून 'अन्ते' या पदाची अनुवृत्ति 'इदितो नुम्' (७।१।५८) या सूत्रामध्यें येत आहे तेव्हा ज्या धातूतील शेवटीं असलेला इकार इत्संज्ञक आहे त्या धातूला नुमागम होतो असा अर्थ झाल्यामुळें उपान्त्य इकार इत्संज्ञक असलेल्या धातूला नुम् होणार नाहीं एकदरींत 'इर उपसंख्यानम्' हें वचन करावयास नको.

(सू.९) येथे 'तस्य' हा शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

॰ लोप कोणाचा सागितला आहे तें कळविण्यासाठीं येथे तस्य हा शब्द घातला आहे त्या तच्छब्दानें मागील इत्संज्ञकाचा परामर्श होतो.

यासाठीं तच्छब्द घालण्याची गरज नाहीं कारण पूर्वसूत्रामध्यें घातलेला इत् शब्द येथें अनुवृत्त होत आहे

कोणत्या पूर्वसूत्रामध्यें इत् शब्द घातला आहे ?

'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' या सूत्रामध्यें.

पण तेथे प्रथमा विभक्ति लावून इत् असा शब्द उच्चारला आहे आणि येथें तर षष्ठी लावून उच्चारिलेल्या इतः अशा शब्दाचा उपयोग आहे.

उपयोगाला अनुसरून इत्-शब्दापुढील विभक्ति पालटण्यात येईल, जसें– उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम्, म्ह 'देवदत्ताचीं उच्च घरें आहेत, याला हाक मार', असें वाक्य उच्चारिलें असता तेथें पूर्व वाक्यामध्यें देवदत्ताचीं असे जरी म्हटलें आहे तरी पुढील वाक्यामधील अर्थाच्या धोरणानें देवदत्ताला अशा स्वरूपानें त्याचा संबध मनात येतो, म्हणजे षष्ठी काढून तिच्या जागीं द्वितीया आणिली जाते. किंवा देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्य च, आढ्यो वैधवेय. म्हणजे

१. तद्धितप्रत्यय वगळून प्रत्ययाच्या आरभीं असलेले ल, श आणि कवर्गातील वर्ण हे इत्संज्ञक होतात, उदा०– ल्युट्, शस्, क्त, खश्

१. इत्संज्ञा झालेल्या वर्णांचा लोप होतो, उदा०– गमनम्, भूभृत , येथें ल्युट् प्रत्ययातील लकाराचा व शस् प्रत्ययातील शकाराचा लोप झाला आहे

२ आढ्यो वैधेय असा येथें पाठभेद आहे, वैधेय म्हणजे मूर्ख.

त्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थाद्द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। येऽनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेऽपि च तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः। लभ्य इत्याह। कुतः। वचनप्रामाण्यात्। तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥

इतो लोपे णलुक्त्वानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

इतो लोपे णलुक्त्वानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम्। णल्। अहं पपच। क्त्वा। देवित्वा सेवित्वा। निष्ठा। शयितः शयितवान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्रेत्संज्ञा। णलुत्तमो णिद्वा भवति। क्त्वा सेण्न किद्भवति। निष्ठा सेण्न किद्भवतीति ॥

सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते। णलुत्तमो वा णिद्ग्रह-

---

'गाई, घोडे, सोनें हें सर्व देवदत्ताचें आहे, राजलेक संपन्न आहे' असें म्हटले असता तेथें पूर्ववाक्यामध्यें 'देवदत्ताचें' असे जरी म्हटलें आहे तरी पुढील वाक्यामधील अर्थाच्या धोरणानें देवदत्त अशा स्वरूपानें त्याचा तेथे संबंध मनात येतो. म्हणजे देवदत्त शब्दा पुढील षष्ठी काढून तिच्या ऐवजीं प्रथमा आणिली जाते. त्याप्रमाणें येथेही पूर्वसूत्रामध्ये प्रथमा लावून उच्चारलेला इत् हा शब्द प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त केला असता येथील अर्थाला अनुसरून प्रथमाविभक्ति काढून तिच्या ऐवजीं षष्ठी होऊन त्याचा संबंध होईल.

तर मग तच्छब्द घालण्याचें हें प्रयोजन समजावें की ञि टु डु असा जो इत् नावाचा शब्द अनेक वर्णांनीं घटित आहे त्याचा सर्वांचा लोप व्हावा.

पण तस्य हा शब्द सूत्रामध्यें घातला तरी देखील सर्वांचा लोप होणें शक्य आहे काय?

होय. सर्वांचा लोप होणें शक्य आहे

तें कसें?

तस्य हा शब्द मुद्दाम घातल्याचे जोरावर.[३]

(वा.१) हा जो इत्संज्ञकाचा लोप सांगितला आहे तेथें णल्, क्त्वा आणि क्त क्तवत् या प्रत्ययातील आरंभीच्या वर्णाचा लोप होण्याबद्दल त्याचें ग्रहण करावें, जसें– णल्– अहं पपच, क्त्वा–देवित्वा सेवित्वा, क्त, क्तवत्– शयितः शयितवान्

पण काय कारणानें वरें त्या वर्णाचा लोप होऊं शकत नाहीं?

त्या ठिकाणीं त्या वर्णांना इत्संज्ञेचा प्रतिषेध केला जात आहे म्हणून, जसें– उत्तम पुरुषातील णल् प्रत्यय विकल्पानें णकारेत्संज्ञक होतो (७।१।९१). अर्थात् एकदा त्या णकाराला इत्संज्ञा होणार नाहीं इडागम झालेला क्त्वा प्रत्यय ककारेत्संज्ञक होत नाहीं (१।२।१८) तसेंच इडागम झालेला क्त किंवा क्तवत् प्रत्यय ककारेत्संज्ञक होत नाहीं (१।२।१९) अर्थात् तशा ठिकाणीं ककाराला इत्संज्ञा होणार नाहीं.

(वा.२) णल् वगैरेंतील णकार वगैरेंचा लोप साधत आहे.

तो कसा?

उत्तमपुरुषातील णल् प्रत्यय णित् या शब्दाखालीं विकल्पानें येतो, कित् या शब्दाखालीं सेट् क्त्वा प्रत्यय येत नाहीं. तसेच कित् या शब्दाखालीं सेट् क्त व क्तवत् प्रत्यय

---

३. तस्य हा शब्द घालूनही जर 'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।५२) या परिभाषेनें अन्त्य वर्णाचा लोप होईल तर तें काम तस्य या शब्दांवाचूनही भागत आहे. तेव्हां तस्य हा शब्द व्यर्थ होईल

णेन गृह्यते। क्त्वा सेण्न किद्ग्रहणेन गृह्यते। निष्ठा सेण्न किद्ग्रहणेन गृह्यते इति॥

निर्दिष्टलोपाद्वा ॥ ३ ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत्। अथवा निर्दिष्टस्याय लोप क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत्॥

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र तुस्माना प्रतिषेधो वक्तव्य.। तस्मात् तस्मिन्। यस्मात् यस्मिन्। वृक्षा. प्लक्षाः। अचिनवम् असुनवम् अकरवम्॥

न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्य.। किं कारणम्। उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति॥

अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धि.। न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति॥

सिद्धं त्वपवादन्यायेन ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। अपवादन्यायेन॥ किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवादौ।

येत नाहींत असा त्या त्या सूत्राचा अर्थ करून णलादिकाचें णित् वगैरे शब्दानी ग्रहण करणें याचाच फक्त प्रतिषेध केला आहे म्हणून अर्थात् णकारादिकाना इत्सज्ञा कायमच आहे

(वा.३) किंवा इत्सज्ञेचे उद्देश्य म्हणून निर्दिष्ट केलेले जे अनुनासिक अच् वगैरे त्याचा 'तस्य लोप.' यानें लोप सागितला जात आहे त्याला इत्सज्ञेची जरूर नाहीं तेव्हा णलादिकातील णकारादिकाना इत्सज्ञेचा प्रतिषेध केला तरी देखील त्याचा लोप होईल

(वा.४) इत्सज्ञेचे उद्देश्य म्हणून धरलेल्याचा लोप सागितला आहे असे गृहीत धरले असता तवर्ग, सकार आणि मकार याचा लोप होत नाहीं, असे लोपाच्या निषेधाकरिता वचन करावे, जसें— तस्मात् तस्मिन्, यस्मात् यस्मिन्, वृक्षाः प्लक्षाः, अचिनवम् असुनवम् अकरवम्

(वा ५) तवर्ग, सकार आणि मकार याना हा लोपाचा प्रतिषेध सागावयास नको

काय कारण ?

उच्चारण केल्याचे जोरावर त्याचा लोप होणार नाहीं.

(वा ६) इत्संज्ञकाच्या लोपाविषयीं भाव आणि अभाव याचा विरोध असल्यामुळें प्रामाण्य सिद्ध होत नाहीं म्हणजे काय कारणानें अनुबन्ध जोडतो व काय कारणानें त्याचा लोप करतो याचा थाग लागत नाहीं.

(वा ७) इत्सज्ञकाच्या लोपाचें प्रामाण्य साधत आहे

तें कसे ?

अपवादाला जसे प्रामाण्य आहे त्याप्रमाणे इत्सज्ञकाच्या लोपालाही प्रामाण्य आहे.

पण येथे तसे प्रामाण्यबीज काय आहे

---

४. दाखल केलेल्या उदाहरणामधील तवर्ग सकार व मकार हे उपदेशामध्यें शेवटीं असल्यामुळें हलन्त्य सूत्रानें सागितलेल्या इत्सज्ञेच्या उद्देश्याखाली येतात. सबब त्याचा लोप प्रसक्त होतो. इत्सज्ञा दावलेल्याचा लोप असें पूर्वी गृहीत धरलें होतें त्या वेळीं 'न विभक्तौ' यानें इत्सज्ञेचा निषेध केला असल्यामुळे त्यांचा लोप होत नाहीं. आणि आतां मात्र लोप होऊ लागेल. सबब निषेध करणें जरूर आहे.

५. जर लोप होईल तर त्या तकारादिकांचा उपदेश विफल होईल.

६ इत्सज्ञकांचें सूत्रामध्यें उच्चारण केलें असल्यामुळें उदाहरणामध्यें त्यांचें अस्तित्व अनुज्ञात होतें. आणि त्याच्या लोपाचें विधान केलें असल्यानें त्यांचें नास्तित्व अनुज्ञात होतें तेव्हां अस्तित्व व नास्तित्व हे परस्परविरोधी असल्यामुळें त्यांपैकीं कोणालाच खरेपणा देतां येत नाहीं.

भावो हि कार्यार्थोऽनन्यार्थो लोपः॥८

कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते कार्यादन्यन्मा भूदिति लोप ॥

अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्त ।

एकान्तस्तत्रोपलब्धेः ॥ ९ ॥

एकान्त इत्याह। कुत । तत्रोपलब्धे.। तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते। तद्यथा। वृक्षस्था शाखा वृक्षैकान्त उपलभ्यते ॥

तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् ॥१०॥

तत्रासरूपविधौ दोषो भवति। कर्मण्यण् [३ २.१] आतोऽनुपसर्गे कः [३] इति कविषयेऽणपि प्राप्नोति॥ सर्वादेशे च दोषो भवति। दिव औत्सर्वादेशः प्राप्नोति॥ दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देश. कर्तव्यः। अदाब्दैपाविति वक्तव्यम्। किं पुनः कारण न सिध्यति। अनाकारान्तत्वात्। ननु चात्त्वे कृते भविष्यति। तद्ध्यात्त्व न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्तः।

जसें उत्सर्गापवादाच्या प्रामाण्याविषयीं आहे ?

(वा ८) काहीं एक विशिष्ट कार्य व्हावे या उद्देशानें इत्संज्ञक जोडला जातो आणि कार्यावाचून दुसरें 'अस्तित्व' म्हणजे उदाहरणामध्यें त्याचें अस्तित्व नसावे या उद्देशानें त्याचा लोप सांगितला जातो तेव्हां दोन्ही गोष्टींचे प्रामाण्य सिद्ध होतें

आता हा अनुबध ज्याला जोडला जातो त्याचा एक अवयव म्हणून जोडला जातो किंवा अनवयव म्हणून जोडला जातो ?

(वा.९) अनुबन्ध हा अवयव म्हणून जोडला जातो

हें कशावरून ?

जसें वृक्षाची शाखा छेदनाचे पूर्वी त्या वृक्षाची अवयव अशीच दृष्टीस पडते तसे अनुबध ज्याला जोडलेला असतो त्या ठिकाणीं तो लोप करण्याचे पूर्वी तसाच दिसतो

(वा.१०) अनुबन्ध हा अवयवच आहे असे ठरविलें असता असरूप अशा प्रत्ययविधीविषयीं दोष येतो, जसे– कर्मण्यण् (३।२।१) या अण् प्रत्ययाचा 'आतोऽनुपसर्गे क.' (३।२।३) यानें सांगितलेला क प्रत्यय हा अपवाद आहे. म्हणून क-प्रत्ययाच्या उदाहरणामध्यें अण् प्रत्यय कधीही होत नसतो. परंतु अनुबन्ध हा अवयव म्हटला असता क प्रत्यय हा अण् प्रत्ययापेक्षा असरूप असल्यामुळे 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (३।१।९४) या परिभाषेला अनुसरून क प्रत्यय हा अण प्रत्ययाचा विकल्पानें बाधक होईल तेव्हां क-प्रत्ययाच्या विषयामध्येंही एकदा अण् प्रत्यय होऊं लागेल तसेंच सर्वादेशाविषयींही दोष येतो, जसे–'दिव औत्'(७।१।८४) यानें सांगितलेल्या औ आदेशाचा तकार अनुबंध हा अवयव असल्यामुळें तो आदेश अनेकाल् समजला जाईल,आणि दिव् या सर्वाचे स्थानी(१।१।५५) होऊं लागेल तसेच 'दाधा घ्वदाप्'(१।१।२०), येथें 'अदाब्दैपौ' असा दाप् आणि दैप् या उभयताचा पार्थक्यानें निर्देश केला पाहिजे.

दाप् या पदानेंच त्या उभयताचा संग्रह का बरें साधत नाहीं ?

दैप् धातु आकारान्त नाही म्हणून.

दैप् धातूच्या ऐकाराला आत्व (६।१।४५) केलें असता आकारान्त झाल्यामुळें दाप् या शब्दाखालीं दैप्ही येऊं शकेल.

पण दैप् धातूच्या ऐकाराला तें आत्व-प्राप्त होऊं शकत नाहीं ना ?

काय कारण ?

दैप् धातु हा एजन्त नाहीं म्हणून

तर मग जोडलेला अनुबन्ध हा अनवयव असो.

अनेकान्ते वृत्तिविशेषः ॥ ११ ॥

यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति । किति णितीति कार्याणि न सिध्यन्ति । कि हि स तस्येद्भवति येनेत्कृत स्यात् ॥ एव तर्ह्यनन्तर ।

अनन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरित्कृतप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

अनन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरित्कृत प्राप्नोति । वुञ्छण् ॥

सिद्धं तु व्यवसितपाठात् ॥१३॥

सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसितपाठः कर्तव्य । वुञ् छण् ॥ स चावश्य व्यवसितपाठः कर्तव्य ।

इतरथा ह्येकान्तेऽपि सदेहः॥१४॥

अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि संदेह स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमय पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥ सदेह मात्रमेतद्भवति सर्वसदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणमिति पूर्वस्येति व्याख्यास्याम ॥

वृत्ताद्वा ॥ १५॥

वृत्ताद्वा पुन सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्त दृष्ट्वा ञिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्त दृष्ट्वा किदिति ॥ युक्त पुनर्यद्-

---

(वा.११) अनुबन्ध हे अवयव न मानले तर कित्, णित् इत्यादि स्थलीं बहुव्रीहि समास होऊ शकत नाही. त्यामुळें ज्याचा अवयव ककार इत्संज्ञक आहे अशावर अवलबून असलेलीं कार्ये साधत नाहींत इत्सज्ञक ककार हा त्याचा अवयव आहे काय की ज्यामुळे तो कित् आहे असे समजून त्यामुळे तीं करिता येतील ?

असे आहे तर तो अनुबध जवळ असल्यामुळे ज्याच्याजवळ इत्सज्ञक ककार आहे अशा अर्थी कित् वगैरे बहुव्रीहि समास होईल.

(वा १२) ज्याच्याजवळ अशा अर्थी कित्, णित् वगैरे बहुव्रीहि समास गृहीत धरला तर 'वुञ्छण्क०' (४।२।८०) येथे वु आणि छ या दोघाच्या मधील ञकार हा दोघाच्याही जवळ असल्यामुळे ते दोघेही ञित् आहेत असे समजून कार्ये होतील तसेच छ आणि क हे दोघे णित् आहेत असें समजून कार्ये होतील

(वा.१३) ञित्, णित् असे एकालाच समजलें जाईल, व हे सिद्ध होईल.

तें कसें ?

वुञ्, छण्, क असा तुटक तुटक पाठ केला म्हणजे अमुक इत्सज्ञक अमक्याचाच आहे असे सहजच ठरेल आणि तो तुटक पाठ अवश्य केलाच पाहिजे.

(वा.१४) तसा तुटक पाठ केला नाहीं तर अनुबन्ध हे अवयव गृहीत धरले तरीही तो अनुबन्ध पूर्वाचा अवयव किंवा उत्तराचा अवयव असा सशय येणारच.

हा केवळ सशयाभास होय कारण सर्व सशयित स्थली सशय दूर करणारें 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणम्'[७] हे वचन उपस्थित होतें तेव्हा 'वुञ् छण्' (४।२।८०) यात ञ ण् हे जवळ असलेले अनुबन्ध पूर्वाचेच आहेत असे ठरविता येईल.

(वा.१५) किंवा 'वुञ्छण्' (४।२।८०) या सूत्रानें वु प्रत्यय करून साधलेले 'आरीहणक' इत्यादि प्रयोग वृद्धि (७।२।११७) आणि आद्युदात्तस्वर (६।१।१९७) केलेले पाहून इत्सज्ञक ञकार हा पूर्वाच्याच म्हणजे वु प्रत्ययाच्याच जवळचा धरावा असे ठरवावें तसेच प्रयोगातील अन्तोदात्त स्वर (६।१।१६५) पाहून इत्संज्ञक ककार अमुकाच्याच जवळचा आहे असे ठरवावें पण हें म्हणणें योग्य आहे काय की प्रयोगातीं विशेष कार्य

---

७. या वचनाचा अर्थ मागें लण् या सूत्राच्या शेवटीं (पृ ८९) पहा.

वृत्तनिमित्तको नामानुबन्ध स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्ध. । वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति ॥

उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टो यच्च नाम सहेतुक तन्न्याय्यम् । ननु चोक्त तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादिति । असरूपविधौ तावन्न दोषः[८]। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतम सारूप्य भवतीति यदय ददातिदधात्योर्विभाषा [३ १ १३९] इति विभाषा श शास्ति ॥ यदप्युक्त सर्वादेश इति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व भवतीति यदय शित्सर्वस्य [१ १ ५५] इत्याह ॥ यदप्युक्त दाप्प्रति-

पाहून अनुबन्ध ठरवावा, आणि अनुबन्ध पाहून त्याला अनुसरून प्रयोग मात्र ठरवू नये?

होय आचार्य पाणिनि हा सकल लक्ष्यदर्शी असल्यामुळे तो प्रयोग पाहूनच अनुबन्ध जोडतो. तेव्हा प्रयोगावरूनच अनुबन्ध ठरविणे योग्य आहे

अनुबन्ध हे अवयव आणि अनवयव, असे दोन प्रकार अनुबधाविषयी सागण्यात आले, यामध्यें योग्य प्रकार कोणता?

अनुबन्ध हे अवयव हाच प्रकार न्याय्य होय.

हें कशावरून?

अनुबन्ध हे अवयव आहेत याविषयीं आचार्य वार्तिककारानी 'उपलब्धे.' असें कारण दाखविले आहे म्हणून. ज्याविषयी कारण दाखविले तेंच न्याय्य होय.

पण वार्तिककारानींच त्या पक्षावर 'तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात्' (वा १०) असे दोष दाखविले आहेत ना? असरूप अशा अपवादप्रत्ययविधीविषयीं तर दोष येत नाही. कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य पाणिनि ददाति आणि दधाति या धातूना ण प्रत्ययाचा बाध करून श प्रत्ययाच्या विकल्पाचे विधान करीत आहे त्यापेक्षा 'अनुबन्धामुळे भिन्नरूपता असल्यास ती मानू नये' असे सुचवीत आहे.

आणखी 'दिव औत्' हा औत् आदेश सर्वांचे ठिकाणीं होईल असे जें म्हटले तोही दोष येत नाहीं कारण ज्यापेक्षा 'शकारेत्सज्ञक आदेश सर्वांचे स्थानीं करावा' असे आचार्य विधान करीत आहे त्यापेक्षा 'अनुबन्धामुळे येणारे अनेकाल्त्व मानू नये' असे सुचवीत आहे. तसेच आणखीही अदाप् या पदातील दाप् शब्दानें दैप् धातूचा सग्रह होत

८. 'श्याद्व्यधास्रु०'(३।१।१४१) या सूत्रानें आकारान्त धातूच्या पुढें ण प्रत्यय नित्य करावयास सांगितला आहे तेव्हा दा आणि धा या धातूच्या पुढें तो ण प्रत्यय केला असतां दाय , धाय , असे एकच रूप होईल दुसरेही दद , दध , असें एक प्रकारचें रूप होण्यासाठी 'ददातिदधात्योर्विभाषा' (३।१।१३९) या सूत्रानें त्या ण प्रत्ययाचा अपवाद म्हणून दा व धा याचेपुढे विकल्पाने श प्रत्यय करण्यास सागितला आहे तेव्हा दाय धाय. आणि दद दध अशी दोन्ही तऱ्हेची रूपें होतात तेथे ण प्रत्यय आणि श प्रत्यय यामध्ये भिन्नरूपता फक्त णकार आणि शकार या अनुबधामुळेच होत आहे असली ही भिन्नरूपता मानून जर 'वाऽसरूपो०' (३।१।९४) ही परिभाषा प्रवृत्त होईल तर तिनेच काम भागत असल्यामुळें 'ददातिदधात्यो ' या सूत्रातील विभाषापद व्यर्थ होईल

९ 'इदम इश्' या सूत्रानें सागितलेला इशादेश इदम् या सर्वांचे स्थानीं व्हावा यासाठी 'अनेकाल्' (१।१।५५) या सूत्रामध्ये शित् असें म्हटले आहे परतु इश् हा आदेश अनुबधामुळे अनेकाल् होत आहे. तेव्हां अनेकाल्त्वामुळेंच तो सर्वादेश होइल आणि सूत्रामध्यें शित् हा शब्द व्यर्थ होईल.

घेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्य इति। न कर्तव्य । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्व भवतीति यदयमुदीचा माङो व्यतीहारे [३ ४.१९] इति मेङ सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहण करोति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १ । ३ । १० ॥

किमिहोदाहरणम् । इको यणचि [६.१.७७] । दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति ॥ इद तर्हि । तस्थस्थमिपा ताम्तम्ताम. [३.४ १०१] इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्तरतमेनैव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति ॥ इद तर्हि । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक [४ ३. ९४] इति ॥

नसल्यामुळे दाप् व दैप् याचा पार्थक्याने निर्देश केला पाहिजे असे जे म्हटले आहे तो ही पृथक् निर्देश करावयास नको कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य पाणिनि 'उदीचा माङो व्यतीहारे' (३।४।१९) या सूत्रामध्यें मेङ् धातूतील एकाराला ङकार या अनुबन्धामुळे धातूच्या शेवटी नसलेल्यालाही आत्त्व करीत आहे त्यापेक्षा 'अनुबन्धामुळे ज्याचें एजन्तत्व दिसत नाहीं त्याला अनेजन्त असे समजू नये, तर त्याला एजन्तच समजावे असे सुचवीत आहे.

(सू १०) या सूत्राचें उदाहरण काय ?

दध्यत्र मध्वत्र हें उदाहरण होय. 'इको यणचि' येथें इक् चार व यण् चार आहेत. तेथे क्रमानेच त्याचा सबन्ध होतो म्हणून दध्यत्र येथे इकाराला यकारच होतो, आणि मध्वत्र येथे उकाराला वकारच होतो

हें उदाहरण बरोबर नाहीं कारण 'स्थानेऽन्तरतम.' (१।१।५०) या परिभाषेनेंही हें उदाहरण साधत आहे

येथें स्थानी आणि आदेश याचे आन्तर्य म्हणजे सादृश्य कोणत्या धर्माने समजावयाचें ?

स्थानत. आन्तर्य समजावे त्यामुळे तालुस्थानाच्या इकाराचे स्थानी तालुस्थानाचा यकार आणि ओष्ठस्थानाच्या उकाराचे स्थानीं ओष्ठस्थानाचा वकार होईल.

तर मग 'तस्थस्थमिपा ताम्तम्ताम.' (३।४। १०१) हे यथासख्याचें उदाहरण समजावे

हेही उदाहरण 'स्थानेऽन्तरतमः' या परिभाषेने साधत आहे

पण येथे स्थानी व आदेश याचे सादृश्य कसे ?

येथें अर्थत. सादृश्य आहे एकत्वार्थक अशा मिप्प्रत्ययाला तसलाच अम्, द्वित्वार्थक अशा तस् व थस् याना तसलेच ताम् व तम्, आणि बहुत्वार्थक अशा थ याला तसलाच त आदेश होईल.

तर मग 'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक् छण्ढञ्यक.' (४।३।९४) हें यथासख्याचें उदाहरण समजावें.

आता हें यथासख्यसूत्र कशासाठीं केले

---

१०. कारण अदाप् येथील दाप्शब्दाखालीं दैप् धातूचाही सग्रह होणें इष्ट आहे परतु दैप्धातूतील ऐकाराला पकार असतानाच आत्त्व झालें तर तो दाप् शब्दाखालीं येऊं शकेल पण त्या वेळीं तो एजन्त दिसत नसल्यामुळें आत्त्व होणें दूरापास्त आहे

१. कोणत्याही सूत्रामध्यें स्थानी, आदेश आणि निमित्त ह्यापैकीं कोणतेही दोघे सारख्या सख्येचे असतील तर त्याचा तो उदाहरणांतील सबध तो क्रम न सोडताच पाहावा, उदा०— 'टाङसिङसा०' (७।१।१२), 'एतेतौ' (७।२।४), 'समूकाकृत०' (३।४।३६), 'हलो यमाम्' (८।४।६४) इत्यादि.

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

सञ्ज्ञया समासैश्च निर्देशा क्रियन्ते । सञ्ज्ञया तावत् । परस्मैपदाना णलतुसुस्थलथुसणल्वमा [३ ४ ८२] इति । समासै । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक [४ ३ ९४] इति । सञ्ज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात्सर्वप्रसङ्ग । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेश प्राप्नोति । इष्यते च समसख्य यथा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् एवमर्थमिदमुच्यते ॥ किं पुन कारण सञ्ज्ञया च समासैश्च निर्देशा क्रियन्ते ।

संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञ्यनुच्चारणार्थः ॥ २ ॥

संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्ती सञ्ज्ञिनश्च मोच्चीचरमिति ॥

प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः ॥३॥

प्रकरणे च सर्वेषा संप्रत्ययो यथा स्यात् । विदो लटो वा [३ ४ ८३] इति ॥ किं पुन शब्दत साम्ये संख्यातानुद्देशो

जात आहे ?

(वा.१) उद्देश आणि अनुदेश[२] याचा काहीं ठिकाणीं सज्ञाशब्दानें व समस्तशब्दानें निर्देश केलेला दिसतो, जसे– 'परस्मैपदाना णलतुसुस्थलथुसणल्वमा' (३।४।८२) येथे उद्देशाचा परस्मैपद या सज्ञाशब्दाने निर्देश केला आहे, आणि 'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढ्यकः' (४।३।९४) येथे उद्देश व अनुदेश या उभयताचाही समासानें निर्देश केला आहे. असा सज्ञाशब्दाने आणि समासाने निर्देश केला असल्यामुळे सगळ्या उद्देशाचा सगळ्या अनुदेशाशीं सबन्ध होऊ लागेल. आणि पहिल्या क्रमाकाच्या उद्देशाचा पहिल्या क्रमाकाच्याच अनुदेशाशीं, दुसऱ्याचा दुसऱ्याशीं, अशा क्रमानेच त्याचा सबध होणे तर इष्ट आहे. ही गोष्ट यत्न केल्यावाचून सिद्ध होणार नाहीं, म्हणून तेथे 'समानसख्य अशा उद्देश आणि अनुदेश याचा सबध क्रमवारीनेच करावा' असा नियम दाखविण्यासाठीं हें यथासख्यसूत्र केले आहे

पण काय कारणानें बरें उद्देश आणि अनुदेश याचे निर्देश सज्ञा आणि समास या शब्दानीं केले आहेत ?

(वा २) समास केला नाहीं तर प्रत्येकाच्या पुढे निरनिराळी विभक्ति उच्चारावी लागेल, आणि सज्ञा शब्द घातले नाहीत तर सर्व सज्ञींचें वेगवेगळे उच्चारण करावे लागेल, म्हणून सज्ञा व समास याचे शब्दानीं निर्देश केले आहेत.

(वा ३) शिवाय त्या प्रकरणातील पुढील सूत्रामध्यें सर्वांचा सबध व्हावा यासाठीं तसा निर्देश केला[३] आहे, उदा.– 'विदो लटो वा' (३।४।८३)

आता समसख्याक अशा दोघामध्ये होणारा सबध क्रमानेच होतो हें खरें, पण तें सख्येनें साम्य सूत्रातील शब्दात पाहिजे किंवा त्याच्या

---

२ ज्या अर्थाचा ज्या अर्थाशी सबध होतो त्या दोन अर्थाना क्रमानें उद्देश आणि अनुदेश असें म्हणतात.

३. 'परस्मैपदानाम्' (३।४।८२) येथें परस्मैपद हा सज्ञाशब्द उच्चारला नाही व णलतुसुस्थलथु० हा द्वद्वसमास केला नाही तर तिपो णल्, तसोऽतुस्, झेरुस् अशा रीतीनें मसो म यापर्यंत सर्वांचा निरनिराळा उच्चार करावा लागेल, आणि तसा केला तर त्याच्या पुढील 'विदो लटो वा' (३।४।८३) या सूत्रामध्यें शेवटच्याच फक्त 'मसो म' यांचा सबध होईल.

भवत्याहोस्विदर्थत । कश्चात्र विशेष ।

संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशः ॥ ४ ॥

अगमको निर्देशोऽनिर्देश । परस्मैपदाना णलतुसुस्थलथुसणल्वमा [३ ४ ८२] इति णलादयो बहव परस्मैपदानामित्येकः शब्द । वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ डारौरस' प्रथमस्य । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येक शब्द । वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ एचोऽयवायाव' [६ १.७८]। अयवायावो बहव एच इत्येक. शब्द । वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थत' ।

अर्थतश्चेल्ललुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः ॥ ५ ॥

अर्थतश्चेल्ललुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति ॥ स्यतासी ललुटो [३ १ ३३]। स्यतासी द्वौ ललुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच [३ १ १३४] । नन्द्यादयो बहवो ल्युणिन्यचस्त्रय. । वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अरीहणादयो बहवो वुञादय सप्तदश। वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ [४ ३.९३]। सिन्धुतक्षशिलादयो बहवोऽणञौ द्वौ । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुक-

अर्थात पाहिजे ? यात काय फरक होत आहे ?

(वा.४) शब्दाची सख्या सारखी पाहिजे असे गृहीत धरले तर 'परस्मैपदाना णलतुसुस्थल०' (३।४।८२), 'प्रथमस्य डारौरस.' (२।४।८५), 'एचोऽयवायाव.' (६।१।७८) हे अनिर्देश आहेत, म्ह इष्टार्थबोधक होत नाहीत, ते असे – परस्मैपदानाम् हा एक शब्द आणि णल्, अतुस्, उस् वगैरे शब्द अनेक. तेव्हा शब्दत सख्यासाम्य नसल्यामुळे त्याचा क्रमानें अन्वय होणार नाही. तसेच डारौरस् हे शब्द अनेक व प्रथमस्य हा शब्द एक तेव्हा शब्दत. सख्यासाम्य नसल्यामुळे त्याचा क्रमानें अन्वय होणार नाहीं आणि त्याप्रमाणेच अयवायाव. हे शब्द अनेक व एच. हा शब्द एक तेव्हा शब्दत सख्यासाम्य नसल्यामुळें त्याचाही क्रमाने अन्वय होणार नाहीं

तर मग अर्थत सख्यासाम्य असो

(वा ५) अर्थत सख्यासाम्य पाहिजे असे गृहीत धरले तर 'स्यतासी ललुटो' (३।१।३३), 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच.' (३।१।१३।४), 'वुञ्छण्कण्ठ अरीहणकृशाश्व०' (४।२।८०) आणि 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' (४।३।९३) इतक्या ठिकाणी दोष येतो. तो असा.– पहिल्या ठिकाणीं स्य आणि तास् असे दोन अर्थ, व ललुटो. याचे लट्, लङ्, लुट् मिळून तीन अर्थ तेव्हा अर्थाच्या दृष्टीने सख्यासाम्य नसल्यामुळ त्याचा क्रमाने अन्वय होणार नाहीं दुसऱ्या ठिकाणीं नन्दादिक बहुत अर्थ आहेत व ल्युणिन्यच हे अर्थ तीन आहेत तेव्हा अर्थत सख्यासाम्य नसल्यामुळे त्याचा क्रमाने अन्वय होणार नाहीं तसेंच तिसऱ्या ठिकाणीं म्हणजे 'वुञ्छण्' येथे अरीहणादि शब्द प्रत्येकीं अनेक असल्यामुळे ते एकदर बहुत आहेत आणि वुञ्छण् वगैरे प्रत्यय सतरा आहेत तेव्हा अर्थाच्या दृष्टीने सख्यासाम्य नसल्यामुळे त्याचा क्रमाने अन्वय होणार नाहीं. त्याप्रमाणेंच चवथ्या ठिकाणीं सिन्धुतक्षशिलादिक शब्द बहुत आहेत, आणि अण्, अञ् हे प्रत्यय दोन आहेत तेव्हा सख्यासाम्य नसल्यामुळे त्याचा क्रमानें अन्वय

द्विग्रहणेषु ॥ ६ ॥

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् [१ ३ १२] । अनुदात्तङितो द्वावात्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र सख्यातानुदेश. प्राप्नोति ॥ निष्ठा । रदाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च द [८.२ ४२] इति । रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ । तत्र सख्यातानुदेश. प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । श्नसोरल्लोप [६ ४ १११] । श्नमस्ती द्वौ सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ तत्र सख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥

एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एङः पदान्तादति ङसिङसोश्च [६ १.१०९, ११०] । ङसिङसौ द्वावेङित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि शब्दत । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादय परस्मैपदाना डारौरस' प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देश इति । नैष दोष. । स्थानेऽन्तरतम [१ १ ५०] इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्त

होणार नाहीं

(वा ६) अर्थत. सख्यासाम्य असल्यास तेथे क्रमानें अन्वय होतो असे गृहीत धरलें तर आत्मनेपदविधि (१।३।१२), निष्ठाप्रत्यय (८।२।४२) आणि सार्वधातुकद्विग्रहण (६। ४।१११) इतक्या ठिकाणीं इष्ट नसलेला क्रमानें अन्वय होऊ लागेल असा दोष येतो. तो असा.– 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' येथे अनुदात्त व ङित् मिळून दोन अर्थ. आत्मनेपद याचेही तङ् व आन मिळून दोन अर्थ तेव्हा अर्थत. सख्यासाम्य असल्यामुळे त्याचा क्रमानें अन्वय होऊ लागेल. निष्ठाप्रत्ययामध्येंही तसेंच होईल 'रदाभ्या निष्ठातो नः पूर्वस्य च द.' येथे रेफ व दकार मिळून दोन अर्थ आणि निष्ठा या शब्दाचेही क्त व क्तवतु मिळून दोन अर्थ. तेव्हा अर्थत. सख्यासाम्य असल्यामुळें त्याचा क्रमानें अन्वय होऊ लागेल. तसाच सार्वधातुकद्विग्रहणांमध्येंही दोष येतो 'श्नसोरल्लोप' येथें श्नम् व अस् धातु मिळून दोन आणि सार्वधातुक या शब्दाचे तिङ् व शित् मिळून अर्थ दोन तेव्हा अर्थतः सख्यासाम्य असल्यामुळे तेथे ही क्रमानेंच अन्वय होऊ लागेल

(वा ७) एङ्संबधी जे पूर्वरूप तेथे क्रमानें अन्वय होत नाही असा निषेध करावा नाहीं तर 'एङ. पदान्तादति' (६।१।१०९), 'ङसिङसोश्च' (६।१।११०) येथे ङसि व ङस् मिळून दोन अर्थ आणि एङ् याचेही ए व ओ मिळून दोन अर्थ तेव्हा अर्थत. संख्यासाम्य असल्यामुळे तेथें क्रमानें अन्वय होऊ लागेल

तर मग शब्दत.च सख्यासाम्य हे क्रमानें अन्वय होण्याचें कारण असो

पण शब्दत' सख्यासाम्य हें कारण म्हटलें तर 'णलादय. परस्मैपदानाम्', 'डारौरस. प्रथमस्य', 'अयवायाव एच.' येथे तसा निर्देश नाही असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही कारण 'स्थानेऽन्तरतम' (१।१।५०) या परिभाषेनें इष्ट व्यवस्था होईल.

पण येथे सादृश्य कशामुळें आहे ?

'परस्मैपदानाम्' आणि 'लुट' प्रथमस्य' याच्या उदाहरणामध्यें अर्थत' सादृश्य आहे त्यामुळे एकत्वार्थक प्रत्ययाचे स्थानी एकत्वा-

४ सार्वधातुक शब्दानें तिङ् आणि शित् असे दोन अर्थ मनांत येतात म्हणून त्याला सार्वधातुकद्विग्रहण असें म्हटलें आहे.

र्थम् । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः ॥

अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति ॥ ८ ॥

अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति । गुणवृद्धी द्वे क्ङितौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोष. । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । गिति किति ङितीति ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ९ ॥

उदिकूले द्वे रुजिवहौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥ नैष दोष । नोदिरुप पदम् । किं तर्हि । विशेषण रुजिवहो. । उत्पूर्वाभ्या रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति ॥

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु ॥१०॥

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् [३ २. १६२] । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयस्तच्छीलादयस्त्रयः । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

र्थक असाच आदेश होईल द्वित्वार्थक प्रत्ययाचे स्थानीं द्वित्वार्थक असाच आदेश होईल तसेच बहुत्वार्थक प्रत्ययाचे स्थानी बहुत्वार्थक असाच आदेश होईल एचोऽयवायाव. येथे सवृत अवर्ण ज्यामध्ये आहे अशा ए ओ याचे स्थानीं संवृत अवर्णवान् असे अय्, अव् हे आदेश होतील आणि विवृत अवर्ण ज्यामध्यें आहे अशा ऐ, औ याचे स्थानीं विवृत अवर्णवान् असे आय् आणि आव् हे आदेश होतील

(वा ८) आता हे सूत्र केलें असता 'क्ङिति च' (१।१।५) या गुणवृद्धिप्रतिषेधाविषयी दोष येतो. तो असा– गुण आणि वृद्धि मिळून दोन होतात व क्ङित् येथे कित् आणि ङित् मिळून दोन शब्द होतात तेव्हा सख्यासाम्य असल्यामुळे तेथे क्रमाने अन्वय होऊ लागेल

हा दोष येत नाहीं. कारण 'क्ङिति च' येथे गकाराचेंही उच्चारण केलें आहे

तर मग तो गकार 'क्ङिति च' येथें घातला पाहिजे

गकार घालावयास नको कारण सूत्रामध्ये तो घालून ठेवलाच आहे. म्हणजे ककार पुढें असल्यामुळें मागील गकाराला 'खरि च' (८। ४।५५) या सूत्रानें चर्त्वानें ककार करून दुबार ककार उच्चारला आहे तेव्हा गित् कित् व ङित् पुढें असता असा अर्थ होतो

(वा ९) 'उदि कूले रुजिवहो' (३।२।३१) येथे उद् आणि कूल मिळून दोन उपपदे आहेत व रुज् आणि वह् मिळून दोन धातु आहेत तेव्हा सख्यासाम्य असल्यामुळे क्रमानेच त्याचा सबध होऊ लागेल

हा दोष येत नाही कारण 'उद्' हा शब्द उपपद म्हणून घातलेला नाहीं तर रुज् आणि वह् या धातूचें ते विशेषण होय. उपपद म्हणून घातलेला कूल हा एकच शब्द आहे तेव्हा कूल हा शब्द उपपद असताना उद् उपसर्गाच्या पुढील रुज् आणि वह् या धातूहून खश् प्रत्यय होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे

(वा १०) ताच्छील्यादिक अर्थी (३।२। १३४) प्रत्यय सागणाऱ्या सूत्रामध्यें तीन धातूचें ग्रहण ज्या सूत्रामध्यें केलें आहे त्या ठिकाणीं दोष येतो तो असा– विदिभिदिच्छिदे. कुरच्' (३।२।१६२) येथे विद्, भिद् आणि छिद् मिळून तीन धातु आणि तच्छील, तद्धर्म व तत्साधुकारी तीन अर्थ तेव्हा सख्यासाम्य असल्यामुळे त्याचा क्रमाने सबध होऊ लागेल

(वा.११) घञ् वगैरे प्रत्यय सागणाऱ्या

घञादिषु द्विग्रहणेषु ॥ ११ ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्यो पूल्वोः [३ ३ २८]। निरभी द्वौ पूल्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोष. । इष्यते चात्र संख्यातानुदेश. । निष्पाव. अभिलाव इति ॥ एव तर्ह्यकर्तरि च कारके भावे चेति द्वौ पूल्वौ च द्वौ । तत्र सख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अवे तृस्त्रोः करणाधिकरणयोः ॥१२॥

तृस्त्रौ द्वौ करणाधिकरणे द्वे । तत्र संख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १३ ॥

कर्तृकर्मणी द्वे भूकृञौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥१४

अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे । तत्र सख्यातानुदेश. प्राप्नोति ॥

कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ ॥ १५ ॥

कृभ्वौ द्वौ क्त्वाणमुलौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥

अधीयानविदुषोश्छन्दो ब्राह्मणानि ॥१६॥

छन्दोब्राह्मणानीति द्वे अधीते वेदेति च द्वौ । तत्र संख्यातानुदेश प्राप्नोति ॥

रोपधेतोः पथिदूतयोः ॥१७॥

रोपधेतो. प्राचाम् [४ २ १२३] तद्गच्छति पथिदूतयो [४ ३ ८५]। रोपधेतौ

सूत्रामध्ये दोन धातूचें ग्रहण ज्या ठिकाणी केले आहे त्या ठिकाणीं दोष येतो तो असा –'निरभ्यो. पूल्वो' (३।३।२८) येथे निर् आणि अभि मिळून दोन उपसर्ग आहेत. आणि पू व लू मिळून दोन धातु आहेत तेव्हा सख्यासाम्य असल्यामुळे त्याचा क्रमाने सबध होऊ लागेल.

हा दोष येत नाहीं. कारण येथे निर् उपसर्गपूर्वक पू धातु व अभि उपसर्गपूर्वक लू धातु त्याहून घञ् प्रत्यय होतो असा क्रमाने सबध इष्टच आहे, जसे–निष्पाव , अभिलाव

असे आहे तर अकर्तरि कारके आणि भावे मिळून दोन अर्थ व पू आणि लू मिळून दोन धातु, असे सख्यासाम्य असल्या मुळे त्याचा क्रमाने सबध होऊ लागेल, असा दोष येतो.

(वा १२) तृ व स्तृ मिळून दोन धातु आणि करण व अधिकरण मिळून दोन अर्थ, असे येथे सख्यासाम्य असल्यामुळे त्याचा क्रमानें सबध होऊ लागेल

(वा १३) 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो' (३।३।१२७) येथें उपपद म्हणून गृहीत धरलेलीं कर्ता व कर्म अशीं दोन उपपदे आणि भू व कृ मिळून दोन धातु तेव्हा सख्यासाम्य असल्यामुळे तेथे क्रमानें सबध होऊ लागेल

(वा १४) 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि' (३।३।१४६) येथे अनवक्लृप्ति व अमर्ष मिळून दोन अर्थ आणि उपपद म्हणून धरलेले किंवृत्त, म्हणजे किम् या शब्दापासून बनलेला शब्द, व अकिंवृत्त मिळून दोन उप पदे आहेत तेव्हा सख्यासाम्य असल्यामुळे तेथे क्रमाने सबध होऊ लागेल

(वा १५) 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वो' (३।४।६१) येथे कृ व भू मिळून दोन धातु व क्त्वा आणि णमुल् मिळून दोन प्रत्यय, असे सख्यासाम्य असल्यामुळे तेथे त्याचा क्रमाने सबध होऊ लागेल

(वा १६) 'छन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' (४।२।६६) येथे छन्द व ब्राह्मण मिळून दोन आणि अधीते व वेद मिळून अर्थ दोन असे सख्येने साम्य असल्यामुळे तेथे क्रमाने सबध होऊ लागेल.

(वा. १७) 'रोपधेतो· प्राचाम्' (४।२।१२३) आणि 'तद्गच्छति पथिदूतयो.' (४।३।८५) येथे

द्वौ पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥१८॥

तत्रभवस्तस्यव्याख्यानौ द्वौ क्रतुयज्ञौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

संघादिष्वञ्प्रभृतयः ॥१९॥

सघादिष्वञ्प्रभृतय संख्यातानुदेशे न सिध्यन्ति ॥ नैष दोष । घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् ॥

वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ ॥२०॥

वेशोयशआदी द्वौ यल्खौ द्वौ । तत्र सख्यातानुदेश' प्राप्नोति ॥

ङसिङसोः ख्यत्यात्परस्य ॥२१॥

ङसिङसौ द्वौ ख्यत्यौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेश. प्राप्नोति ।

न वा समानयोगवचनात् ॥२२॥

न वैष दोष । कि कारणम् । समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेश वक्ष्यामि ॥

तस्य दोषो विदो लटो वा ॥२३॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो विदो लटो

रोपध आणि ईकारान्त मिळून दोन प्रकारचे शब्द, व प्रत्ययार्थ गमनक्रियेचा कर्ता[५] म्हणून धरलेले पन्था आणि दूत हे दोन अर्थ, असे सख्येने साम्य असल्यामुळे त्याचा क्रमानें सबध होऊ लागेल.

(वा १८) 'क्रतुयज्ञेभ्यश्च' (४।३।६८) येथे 'तत्र भव.' व 'तस्य व्याख्यान.' मिळून दोन प्रकारचे अर्थ आणि क्रतु व यज्ञ मिळून दोन प्रकारचे शब्द, असे सख्यासाम्य असल्यामुळें त्याचा क्रमाने सबध होऊ लागेल

(वा १९) 'सघाङ्कलक्षणेष्व०' (४।३।१२७) येथे अञ्प्रत्ययान्त, यञ्प्रत्ययान्त व इञ्प्रत्ययान्त मिळून तीन प्रकारचे शब्द आणि सघ, अङ्क व लक्षण मिळून तीन प्रकारचे अर्थ, असे सख्यासाम्य असल्यामुळे त्याचा क्रमाने सबध होत असल्याने ति ही अर्थी तिघाहून प्रत्यय होणार नाहींत

हा दोष येत नाहीं कारण तेथ घोष हा अर्थ अधिक घालावयाचा (४।३।१२७ वा १) आहे तेव्हा अर्थ चार आणि शब्द तीन असे वैषम्य होत आहे म्हणून त्याचा क्रमाने सबध होऊ शकत नाहीं

(वा २०) 'वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ' (४।४।१३१) येथें प्रत्ययविधानाला अवधि म्हणून धरलेल्याची विशेषणें वेशोभग व यशोभग मिळून दोन शब्द आणि यल् व ख मिळून दोन प्रत्यय, असे सख्यासाम्य असल्यामुळें तेथे त्याचा क्रमानें सबध होऊ लागेल

(वा.२१) 'ख्यत्यात्परस्य' (६।१।११२) येथें ङसि व ङस् मिळून दोन प्रत्यय आणि ख्य व त्य मिळून दोन प्रकारचे वर्णसघ, असे सख्यासाम्य असल्यामुळे तेथें त्याचा क्रमानें सबध होऊ लागेल

(वा २२) हा दोष येत नाहीं

काय कारण ?

समसख्याक असे जे अनेक त्याचें एका सूत्रामध्यें उच्चारण केलें असेल तरच तेथें क्रमाने सबध होतो, असें म्हणतों

(वा २३) समसख्याक अगाचें एका सूत्रामध्येंच उच्चारण असले पाहिजे असे म्हटलें तर त्यावर दोष येतो, तो असा— 'विदो लटो वा' (३।४।८३) या सूत्रामध्यें समसख्याकाचें उच्चारण केलें नसल्यामुळे विद्धातूपुढील लटाचे स्थानी केलेल्या परस्मैपदप्रत्ययाचा

---

५ 'रोपधेतो' (४।२।१२३) हे सूत्र 'शेषे' (४।२।९२) या अधिकारात आहे त्या अधिकारामध्यें सागितलेले प्रत्यय 'तत्र जात' (४।३।२५) इत्यादि अर्थीही होतात त्या अर्थांमध्ये तद्गच्छति हा अर्थ आहे तेथेंच गच्छति या क्रियेचा कर्ता म्हणून पथिदूतयो असें म्हटलें आहे असा रोपधेतो आणि पथिदूतयो याचा सबध आहे.

ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च ॥२४॥

ध्माधेटोर्नाडीमुष्ट्योश्च संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

खलगोरथात् इनित्रकट्यचश्च ॥२५॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् अणञौ च ॥२६॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

युष्मदस्मदोश्चादेशाः ॥२७॥

युष्मदस्मदोश्चादेशा संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥

तस्माद्यस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ अथवैवं वक्ष्यामि । यथासंख्यमनुदेशः समाना स्वरितेन । ततोऽधिकार । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरित दृष्ट्वा संदेह स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थ आहोस्विदधिकारार्थ इति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहाद-

---

व णलादिकाचा क्रमाने सबध होणार नाहीं

(वा २४) 'नाडीमुष्ट्योश्च' (३।२।३०) येथे ध्मा धेट् या धातूचें उच्चारण नसल्यानें नाडी, मुष्टि आणि ध्मा धेट् याचा क्रमाने सबध होणार नाहीं

(वा.२५) 'इनित्रकट्यचश्च' (४।२।५१) येथे खल, गो आणि रथ या शब्दाचें उच्चारण नसल्यामुळे त्याचा प्रत्ययाशी क्रमानें सबध होणार नाहीं

(वा २६) अणञौ च' (४।३।३३) येथें सिन्धु व अपकर या शब्दाचे उच्चारण केलें नसल्यामुळें त्याचा प्रत्ययाशी क्रमानें सबध होणार नाहीं

(वा २७) 'बहुवचनस्य वस्नसौ' (८।१।२१), 'तुभ्यमह्यौ ङयि' (७।२।९५) येथे युष्मदस्मद् या शब्दाचे उच्चारण केले नसल्यामुळे त्याचा आदेशाबरोबर क्रमानें सबध होणार नाही

तेव्हा ज्या पक्षी दोष थोडे सभवतात तो पक्ष स्वीकारून त्या पक्षावर येणाऱ्या दोषाचे कसे तरी निरसन करावे[६]

किंवा 'यथासंख्यमनुदेशः समाना स्वरितेन', 'अधिकार.' अशी दोन सूत्रें करण्यात येतील म्हणजे 'स्वरितेनाधिकार' या पुढील सूत्रातील 'स्वरितेन' हें पद मागील सूत्रात सामील करावे समसख्याक हे स्वरितत्व धर्मानें युक्त असतील तरच त्याचा क्रमानें सबध होतो असा सूत्राचा अर्थ होतो जेथें क्रमानें सबध इष्ट आहे तेथेंच स्वरितत्वधर्म लाविला आहे असे मानावे 'अधिकार' एवढेच पुढील सूत्र होय तेथे स्वरितेन हें पद उपस्थित होत आहेच

तरीही दोष येतोच कारण स्वरितत्वधर्म पाहून सशय उत्पन्न होणार आहे तो असा – काय हा स्वरितत्वधर्म क्रमाने सबध होण्यासाठी लाविला आहे किंवा त्या शब्दाची पुढील सूत्रामध्ये उपस्थिति होण्यासाठी लाविला आहे ?

हा केवळ सशय येतो इतकेच लगेच तेथे निर्णय करता येतो कारण कोठेही सशय

---

६ शब्दत सख्यासाम्य असून एका सूत्रामध्ये उभयतांचे उच्चारण असेल तरच त्याचा क्रमाने परस्परामध्यें सबध होतो असे गृहीत धरावें आता 'बहुवचनस्य वस्नसौ' (८।१।२१) या सूत्रानें युष्मद् शब्दाला नस् आदेशही होईल असा जो दोष येतो त्याचें अनभिधानानें निरसन करावें म्हणजे 'न' असा प्रयोग केला असता त्यापासून लोकामध्यें तुम्हाला असा युष्मद्शब्दाच्या अर्थाचा बोध होत नाहीं अशा रीतीनें इतर ठिकाणीही आलेले दोष दूर करावेत.

लक्षणमिति समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्याम ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥१।३।११॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः ॥ १ ॥

अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति । किमिदं प्रतियोगमिति । योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ किं गतमेतदियता सूत्रेण । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोकेऽधिकृतोऽसौ ग्रामेऽधिकृतोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोऽन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुमन्यदतो योगे योग उपस्थानात् ॥

न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रायेति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् [३ ३ १६] सू

आला असता तेथें 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्' हे वचन संदेहनिवृत्तीकरिता उपस्थित होते तेव्हा हा अमुक ठिकाणचा स्वरितत्वधर्म क्रमाने संबंध होण्यासाठी लाविला आहे असे ठरेल

(सू ११) हे सूत्र कशासाठी केले आहे ?

(वा १) पुढील प्रत्येक सूत्रामध्यें त्या शब्दाचा उच्चार करण्याचा प्रसंग येऊ नये यासाठीं अधिकार केला जातो

प्रतियोगम् हे काय आहे ?

'योगं योगं प्रति प्रतियोगम्' असा वीप्सार्थी अव्ययीभाव समास केला आहे पण काय हो, ह्या सूत्राने शब्दाचें अभिधान करून तेवढ्याने पुढील प्रत्येक सूत्रामध्यें त्या शब्दाची उपस्थिति हा अर्थ लब्ध होतो काय ?

होय, तो अर्थ लब्ध होतो.

कशावरून ?

लोकावरून ते असे – लोकामध्ये या गावावर किंवा या शहरावर हा मनुष्य अधिकृत आहे असे त्यालाच म्हटलें जाते की जो त्या गावाचा किंवा त्या शहराचा सर्व प्रकारचा कारभार करतो तसे शास्त्रामध्ये अधिकृत झालेल्याही शब्दाला कोणत्याही प्रकारची हालचाल करता येत नसल्यामुळे फक्त पुढील दरएक सूत्रामध्ये उपस्थित होणे या शिवाय दुसरा कोणता बरें व्यापार होऊ शकेल ? तेव्हा अर्थातच अधिकार या शब्दापासून 'प्रत्येक सूत्रामध्ये त्या शब्दाची उपस्थिति' या अर्थाचा लाभ होतो

(वा २) प्रकृत सूत्र करण्याचें हे प्रयोजन होत नाहीं

काय कारण ?

पूर्वीं उच्चारलेल्याचा पुढे संबंध होणें हे लोकव्यवहारावरूनच सिद्ध होत आहे तें असे – देवदत्ताला गाय द्यावी असे सांगून पुढे यज्ञदत्ताला आणि विष्णुमित्रालाही, इतकेंच म्हटलें तरी तेथे 'गाय द्यावी' असा अर्थ सहजच मनात येतो त्याप्रमाणे शास्त्रामध्येंही 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' (३।३।१६) या सूत्रानें घञ् प्रत्ययाचें विधान करून पुढे 'सृस्थिरे' (३।३।१७) 'भावे' (३।३।१८) असे म्हटलें असता तेथे घञ् प्रत्यय होतो असा

७ ह्या वचनाचा अर्थ पूर्वीं लण् या सूत्रावरील भाष्यामध्यें शेवटी पाहावा.

१. स्वरितत्वधर्मानें युक्त असलेला शब्द पुढील सूत्रामध्यें उपस्थित होतो, उदा० – प्रत्यय (३।१।१), धातो (३।१।९१), ङ्याप्प्रातिपदिकात् (४।१।१)

स्थिरे [१७] भावे [१८] घञिति गम्यते ॥

अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा ॥ ३ ॥

अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय कम्बलो विष्णुमित्राय चेति । कम्बलो गोर्निवर्तको भवति । एवमिहाप्यभिविधौ भाव इनुण् [३ ३ ४४] घञो निवर्तकः स्यात् । तस्मात्परिभाषा । तस्मात्परिभाषा कर्तव्या ॥

अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु ॥ ४ ॥

अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु भवति । न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्तत इति ॥

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामीति । कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम् । एवं वक्ष्यामि । स्वरिते नाधिकार इति । स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोऽधिकारः ।

अर्थ सहजच मनात येतो

(वा ३) एका वाक्यात उच्चारलेला शब्द पुढील प्रत्येक वाक्यात उपस्थित होतो. पण पुढील ज्या वाक्यामध्ये तसला दुसरा शब्द उच्चारला असेल त्या वाक्यात तो पहिला शब्द बंद होतो ते असे– देवदत्ताला गाय द्यावी असे सांगून विष्णुमित्राला कांबळा द्यावा असे म्हटले असता त्या वाक्यातील कांबळा या शब्दामुळे त्या वाक्यापासूनच गाय या शब्दाची उपस्थिति बंद होते तसे येथेंही 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) या उत्तरसूत्रामध्ये निर्दिष्ट केलेला इनुण् प्रत्यय 'पदरुजविश०' या पूर्वसूत्रातील घञ् प्रत्ययाची अनुवृत्ति बंद करील. तेव्हा 'आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः' (३।३।४५) या सूत्राने ग्रह-धातूच्या पुढे घञ् प्रत्यय न करता इनुण् प्रत्यय करण्याची पाळी येईल म्हणून 'स्वरितेनाधिकार.' ही परिभाषा करावी लागते आहे

(वा ४) अधिकार कोठपर्यंत चालू राहतो याची मर्यादा कळून येत नाहीं.

अधिकार कोठपर्यंत चालू राहतो त्याची मर्यादा कळून येण्यासाठीच तर 'स्वरितेनाधिकार.' हे प्रकृतसूत्र करणे प्राप्त होत आहे पण 'स्वरितेनाधिकार.' हे प्रकृतसूत्र केलें असता अधिकाराची मर्यादा कशी बरें कळून येणें शक्य होतें ?

'स्वरिते नाधिकार' असे 'स्वरिते' हें सप्तम्यन्त पद म्हणण्यात येईल म्हणजे स्वरितधर्म दृष्टीस पडला असता अधिकार चालू राहत नाहीं असा प्रकृतसूत्राचा अर्थ होईल. अर्थात् ज्या सूत्रामध्यें अधिकार नको असेल त्या सूत्रामध्यें स्वरितधर्म मानला जाईल

पण प्रकृतसूत्राचा वरीलप्रमाणे अर्थ केला असता स्वरितधर्म हा अधिकार बंद होण्याचें चिन्ह आहे, चालू होण्याचे नव्हे, असे सिद्ध होते तेव्हा आता तो चालू होतो हे कसे बरे कळून येईल ?

देवदत्ताला गाय द्यावी, आणि विष्णुमित्राला व चैत्रालाही, या लोकव्यवहारावरून शास्त्रामध्येंही अमुक शब्द अधिकृत आहे हें

---

२ ही परिभाषा नसेल तर 'आक्रोशेऽवन्यो' येथें शेजारच्या मागील सूत्रातून इनुण् शब्दाचीच अनुवृत्ति येईल. त्याच्याही मागें असलेल्या 'पदरुजविश' या सूत्रांतील घञ्पदाची अनुवृत्ति येणार नाहीं. आणि परिभाषा केली असतां स्वरितत्व-धर्मानें युक्त असें घञ् पद असल्यामुळें शेजारी नाहीं तरी देखील घञाचीच अनुवृत्ति पुढें चालू होते. व इनुण् हे पद स्वरितत्वधर्मानें युक्त नसल्यामुळें त्याची अनुवृत्ति होत नाहीं

नाधिकार इति चेदुक्तम् ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति ॥ अधिकारार्थमेव तर्ह्यय योगो वक्तव्यः । ननु चोक्तमधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति ।

यावतिथोऽलनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

यावतिथोऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्तत इति वक्तव्यम् ॥ अथेदानीं यत्राल्पीयांसोऽलो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्तते कथं तत्र कर्तव्यम् ।

भूयसि प्राग्वचनम् ॥ ७ ॥

भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । प्रागमुत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति प्रागमुत इति व्याख्यास्याम ॥ यद्येव नार्थोऽनेन । केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोऽधिकार । ननु चोक्तं नाधिकार इति

कळून येईल

(वा ५) स्वरितधर्म पाहून अधिकार निवृत्त होतो असा प्रकृतसूत्राचा अर्थ असेल तर त्याविषयीं सागितलें आहे

काय सागितले त्याहे ?

उत्तरवाक्यामध्यें केलेला निराळ्या शब्दाचा उल्लेख पूर्ववाक्यामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अधिकाराची निवृत्ति करतो म्हणून 'स्वरितेनाधिकार.' ही परिभाषा करावी लागत आहे म्हणजे अधिकार कोणता हें कळेल, असे सागितले आहे

तर मग अधिकार कोणता हें कळून येण्या साठीच हे सूत्र करावें पण अधिकृत कोण हें कळण्यासाठी प्रकृत सूत्र केले तर त्याची मर्यादा कळून येत नाही असे म्हटले आहे ना ?

(वा ६) अइउण् वगैरे चवदा सूत्रापैकीं ज्या क्रमाकाचा वर्ण अनुबन्ध म्हणून जोडला असेल तितक्या सूत्रामध्ये तो अधिकार चालू राहतो, असे वचन केलें म्हणजे त्याची मर्यादा सिद्ध होते म्हणजे त्या त्या ठिकाणी तसे तसे अनुबध जोडावेत

आता जेथे अइउण् वगैरे सूत्रातील वर्णांची सख्या कमी पडते आणि अधिकृत शब्दाचा सबध असलेल्या सूत्राची सख्या अधिक आहे तेथें कसे करावें ?

(वा ७) अधिकृत शब्दाचा सबध असलेल्या सूत्राची सख्या बहुत असेल तर तेथें अमुक सूत्राच्या पूर्वीपर्यंत हा अधिकार चालू राहतो असे वचन करावे

तर मग 'यावतिथोऽलनुबन्ध.' हें वचन केलें पाहिजे, आणि काहीं 'अमुक शब्दाच्या पूर्वी' असे म्हटले पाहिजे

वचन करावयास नको कारण हा केवळ सशय येतो इतकेच लगेंच तेथें निर्णय करिता येतो कारण कोठेंहि सशय आला असता तेथें 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणम्'[३] हें वचन सदेहनिवृत्तीकरिता उपस्थित होतें त्यावरून अमुक सूत्रापर्यंत अमुक अधिकार आहे हें ठरविण्यात येईल

असे आहे तर प्रकृत सूत्र करण्याचा काहीच उपयोग दिसत नाही पण सूत्र केलें नाही तर घञ् वगैरे हा अधिकार आहे हें कसे बरे समजेल ?

ज्याप्रमाणें लोकामध्ये मागील वाक्यातील शब्दाचा पुढील वाक्यामध्ये सबध आपोआपच मनात येतो त्याप्रमाणें शास्त्रामध्येही येईल पण या सबधानें प्रश्नोत्तरें आताच झाली आहेत. तीं अशीं की– 'स्वरितधर्म पाहून अधिकार निवृत्त होतो असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ असेल तर त्याविषयीं सागि-

३. ह्या वचनाचा अर्थ मागें लण् या सूत्रावरील भाष्याच्या शेवटीं पाहावा.

चेदुक्तम् किमुक्तम् अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा । सदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणमितीनुण्घञिति संदेहे घञिति व्याख्यास्याम' ॥

न तर्हीदानीमय योगो वक्तव्य. । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । अधिक कार्यम् । अधिकः कारः ॥

अधिकारगति. । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१ २ ४८] इत्यत्र गोटाङ्ग्रहणं चोदितं तन्न कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियाम् [४ १ ३] इत्येव प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां ग्रहण विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥

अधिक कार्यम् । अपादानमाचार्य कि न्याय्य मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्ति । तेनेहैव स्यात् ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । साकाश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिक कार्य

तलेच आहे

काय सांगितले आहे ?

उत्तर वाक्यामध्ये केलेला जो निराळ्या शब्दाच उल्लेख तो पूर्ववाक्यामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अधिकाराची निवृत्ति करतो म्हणून 'स्वरितेनाधिकार.' ही परिभाषा करावी लागत आहे नाही तर 'आक्रोशेऽवन्योर्ग्रह.' (३।३। ४५) येथे इनुण् व घञ् या दोहोंपैकी कोणत्या प्रत्ययाची अनुवृत्ति करावी असा सशय उत्पन्न होणार आहे पण हा केवळ सशय येतो इतकेच, लगेच तेथे निर्णय करिता येतो कारण कोठेही सशय आला असता तेथे 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सदेहादलक्षणम्' हें वचन सशयनिवृत्तीकरिता उपस्थित होते असे आताच सांगितले आहे तेव्हा घञ् आणि इनुण् या उभयताच्या अनुवृत्तीबद्दल सशय आला असता व्याख्यानावरून घञ् प्रत्ययच अनुवृत्त होतो असे ठरविण्यात येईल. एकदरीत व्याख्यानावरून अधिकाराच्या निवृत्तीप्रमाणे अनुवृत्तिही ठरविणें शक्य असल्यामुळे प्रकृतसूत्र व्यर्थ होतें

तर मग आता हे सूत्र करावयास नको कीं काय ?

सूत्र तर करावयास पाहिजे

काय प्रयोजन ?

स्वरितामुळे अधिकारगति व्हावी हे प्रयोजन आहे. ते प्रयोजन अधिकारगति, अधिककार आणि अधिककार्य असे तीन प्रकारचें आहे त्यापैकीं अधिकारगतीचें उदाहरण— 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१।२।४८) येथें 'गोस्त्रियो.' याचे ऐवजीं 'गोटाङ्' (१।२। ४८, वा.२) असा शब्द घालावा असें म्हटलें आहे तें तसे करण्याचीं जरूरी नाहीं कारण 'गोस्त्रियो ' येथील स्त्रीशब्दाचे ठिकाणी स्वरितत्वधर्म मानण्यात येईल त्या स्वरितत्व धर्मामुळे अधिकाराची प्रतीति होते तेव्हा 'स्त्रियाम्' असाच अधिकार करून जे प्रत्यय सांगितले आहेत त्या प्रत्ययाचें स्त्रीशब्दानें ग्रहण होते तेव्हा दोष येत नाहीं अधिक कार्याचें उदाहरण असे की हा आचार्य पाणिनि मुख्य अपादान कोणतें समजतो ? जेथे सयोगपूर्वक विभाग असतो तें अपादान न्याय्य होय त्यामुळे ग्रामादागच्छति, नगरादागच्छति, येथे येणाऱ्या मनुष्याचा ग्रामाशीं व नगराशीं सयोगपूर्वक विभाग होत असल्यामुळे तेथेंच अपादानसज्ञा होईल आणि साकाश्यकेभ्य. पाटलिपुत्रका अभिरूपतराः म्हणजे साकाश्य नावाचे नगरातील लोकापेक्षा पाटणा शहरातील लोक अतिशय सुदर आहेत या वाक्यामध्ये साकाश्य नगरातील लोकाशीं

भवतीत्यत्रापि सिद्ध भवति ।। तथाधिकरणमाचार्य कि न्याय्य मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलम् दध्नि सर्पिरिति । गङ्गाया गाव. कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिक कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्ध भवति । अधिक कार्यम् ।।

अधिक. कार । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति। गुणवृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भा वेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्भा वेभ्यो नुडिति । नुम्नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिक कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यत. ।। कथ पुनरधिक. कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधा. शक्या न पठितुम् । लोकतः । तद्यथा। लोकेऽधिकमय कार करोतीत्युच्यते योऽय दुर्बल सन्बलवद्भि सह भार वहति । एव मिहाप्यधिकमय कारं करोतीत्युच्यते

पाटलिपुत्र शहरातील लोकाचा सयोगपूर्वक विभाग होत नाही तेव्हा साकाश्यकाना अपादान म्हणणें न्याय्य नसल्यामुळे तेथे पञ्चमी विभक्ति करता येणार नाहीं परतु अपादान हा शब्द स्वरितत्वधर्मानें युक्त आहे त्यामुळे 'सयोगपूर्वक विभाग' हा मनाने कल्पिलेला असला तरी चालतो हे अधिक कार्य होते म्हणून साकाश्यकाना अपादानसज्ञा सिद्ध होते तसेच हा आचार्य पाणिनि मुख्य अधिकरण कोणतें समजतो ? जेथे समग्र आधार आधेयाकडून व्यापिला जातो ते अधिकरण न्याय्य होय त्यामुळे तिलेषु तैल, दध्नि सर्पि, या वाक्यामध्ये तेलाने आणि घृताने अनुक्रमाने तिल व दधि याचा प्रत्येक अवयव व्यापिला असल्यामुळे तिल किंवा दधि याना च अधिकरणसज्ञा होईल आणि गङ्गाया गाव, कूपे गर्गकुलम्, या वाक्यामध्ये गायी किंवा गर्ग हे त्याच्या तीरावर असल्यामुळे त्याच्याकडून गङ्गा किंवा कूप याचा एक सुद्धा अवयव व्यापिलेला नाहीं तेव्हा गङ्गा किंवा कूप याना अधिकरण म्हणता येणार नाही परतु अधिकरण हा शब्द स्वरितत्व धर्मानें युक्त असल्यामुळे कल्पिलेला गौण आधार देखील चालतो म्हणून गङ्गा आणि कूप या गौण आधारालाही अधिकरणसज्ञा सिद्ध होते हें अधिक कार्याचें उदाहरण झालें. आता अधिककाराचें उदाहरण. अधिककार म्हणजे अधिक पराक्रम स्वरितामुळे तो शब्द आपल्या शक्तीच्या बाहेर कार्य करितो असे असल्यामुळे 'गुण, वृद्धि, औत्त्व आणि तृज्वद्भाव याच्यापेक्षा पूर्वविप्रतिषेधाने नुमागम प्रथम होतो' (७।१।९६, वा १०), 'नुम् 'अचिरऋत.' हा रेफादेश व तृज्वद्भाव याच्यापेक्षा पूर्वविप्रतिषेधाने नुडागम अगोदर होतो' (७।१।९६, वा ११) वगैरे पूर्व विप्रतिषेधादाखल केलेली वचनें करावयास नकोत कारण नुम् आणि नुट् या शब्दाना स्वरिताचे कवच घालता येईल तेव्हा ते अधिक कार्यकर्ते असल्यामुळे गुण वगैरे किंवा नुम्, रेफ वगैरे याचा बाध करून प्रथमत होतील

स्वरिताने युक्त असलेला शब्द अधिक कार्य करतो असे असलें तरी त्याने पूर्वविप्रतिषेधादाखल केलेल्या वचनाचे काम कसें बरे भागतें ?

लोकव्यवहारावरूनच भागतें जसे– जो मनुष्य दुर्बल असूनही बलाढ्याच्या बरोबरीने ओझे वाहतो त्याला हा अधिककार्य करणारा आहे असे लोक म्हणतात तसे या व्याकरणशास्त्रामध्येंही जो विधि पूर्वी पठित असूनही परपठितविधीचा बाध करतो त्या विधीला हा आपल्या शक्तीच्या बाहेर काम करणारा आहे असे म्हटलें जाईल

आतापर्यंत 'स्वरितेनाधिकार.' हें सूत्र करावयास पाहिजे असें जें सांगितलें त्याचाच

योऽय पूर्वं सन्परं बाधते ॥

अधिकारगति. स्त्र्यर्थो विशेषायाधिक कार्यम् ।

अथ योऽन्योऽधिकः कार पूर्वविप्रतिषेधार्थं स ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

या गाथेमध्ये सग्रह केला आहे

'स्वरितेनाधिकार.' हे सूत्र करण्याची तीन प्रकारची प्रयोजने आहेत त्यापैकी अधिकार-गति हे पहिलें प्रयोजन स्त्री शब्दाकरता आहे स्वरितामुळें स्त्री या अधिकाराची अव गति होते दुसरे अधिक कार्य हे विशेष अर्थ घेण्याकरता आहे अपादान शब्दाने गौण ही अपादान घ्यावयाचे. तिसरे–अधिकः कार = शक्तीच्या बाहेरही काम करणे हे प्रयो-जन पूर्वविप्रतिषेधाचे प्रत्याख्यान करण्या-करिता आहे

याप्रमाणे भगवान् पतजलीनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या पहिल्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादातील पहिले आन्हिक समाप्त झाले

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥१।३।१२॥

विकरणेभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य । चिनुत सुनुत लुनीत पुनीत । ङित इत्यात्मनेपद प्राप्नोति ॥ नैष दोष । नैव विज्ञायते ङकार इदस्य सोऽय ङित् ङित इति । कथ तर्हि । ङकार एवेत् ङित् ङित इति ॥ अथवोपदेश इति वर्तते ॥ अथवोक्तमेतत्सिद्ध तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति ॥ सर्वथा चङङ्भ्यां प्राप्नोति । एव तर्हि धातोरिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । भूवादयो धातव [१.३ १] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्ट पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थ । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्य च । आढ्यो वैधवेय' । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्ट सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्ट द्वितीयानिर्दिष्ट च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्ट सदर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्ट भविष्यति ॥

(सू १२) विकरणप्रत्ययापुढील लकाराचे स्थानीं ह्या आत्मनेपदाचा निषेध करावा, जसे– चिनुतः सुनुत लुनीत येथे श्नु (३।१।७३) आणि श्ना (३।१।८१) हे विकरणप्रत्यय ङित् (१।२।४) असल्यामुळे त्याचेपुढे आत्मनेपद प्राप्त होत आहे

हा दोष येत नाही, कारण ङकार आहे इत्संज्ञक ज्याचा तो ङित् त्या ङिताहून असा 'ङित्' या पदाचा अर्थ गृहीत धरला जात नाही

तर कसा ?

ङकाररूप जो इत्संज्ञक तो ङित् तदन्ताहून[२] असा अर्थ गृहीत धरला आहे किंवा 'उपदेशेऽजनु ' (१।२।३) येथून उपदेशे हे पद येथे अनुवृत्त होत आहे तेव्हा उपदेशात ङकार जोडला असेल तरच आत्मनेपद होते. अथवा 'सिद्ध तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात्' (१।२।१, वा ७) असे पूर्वी सागितलेंच आहे

कोणताही प्रकार असला तरी चङ् आणि अङ् याच्यापुढे आत्मनेपद प्राप्त होत आहे

असे आहे तर पूर्वसूत्रातून धातो या पदाची येथे अनुवृत्ति करिता येईल

पूर्वसूत्रामध्ये कोठे 'धातो ' हें पद केलेलें आहे ?

'भूवादयो धातव.' (१।३।१) या सूत्रामध्ये

पण ते धातुग्रहण प्रथमा विभक्ति लावून उच्चारलें आहे. आणि येथे तर पञ्चमी लावून उच्चारलेले पाहिजे

उपयोगाला अनुसरून विभक्ति पालटण्यात येईल जसे– देवदत्ताची घरे उच उच आहेत असे सागून पुढे 'त्याला हाक मार' असे म्हटले असता 'त्या देवदत्ताला' असा अर्थ साहजिकच मनात येतो, तसेच बैल, घोडे आणि सोनें हें सर्व देवदत्ताचे आहे असे सागून पुढे राडलेक गबर आहे असे म्हटलें असता तो देवदत्त गबर आहे असा अर्थ मनात येतो म्हणजे देवदत्त हा शब्द पूर्ववाक्यामध्ये षष्ठी विभक्ति लावून उच्चारला असताही पुढे प्रथमा किंवा द्वितीया विभक्ति लावून त्याचा सबध मनात येतो त्याप्रमाणें येथेही पूर्वसूत्रामध्ये प्रथमा विभक्ति लावून उच्चारलेला असाही धातु शब्द तेथे पचमी विभक्ति लावून घेता येईल.

आता हे सूत्र कशासाठीं केलें आहे ?

---

१ अनुदात्तेत्संज्ञक आणि ङकारेत्संज्ञक धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानीं आत्मनेपदच होते, उदा०– आस्ते, शेते.

२ श्नु वगैरे विकरणप्रत्यय अतिदेशानें (१।२।४) ङित् समजले तरी त्या प्रत्ययाचे शेवटी ङकार इत्संज्ञक असत नाही

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् ॥१॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् ।

लविधानाद्विहितम् ॥ २ ॥

लविधानाद्ध्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । विकरणाः क्रियन्तां नियम इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्विकरणाः । नित्याः खल्वपि विकरणाः । कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वात्परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अनवकाशो नियमः । सावकाशः । कोऽवकाशः । य एते लुग्विकरणाः श्लुविकरणा लिङ्लिटौ च ॥ यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत । किं कृतं भवति । कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवत्य-

---

(वा १) 'तिप्तस्झि' (३।४।७८) या सामान्य सूत्रानें परस्मैपदी आणि आत्मनेपदी असे सर्वच प्रत्यय सांगितले आहेत. त्यापैकीं अनुदात्तेत्सञ्ज्ञक आणि ङकारेत्सञ्ज्ञक धातूंच्या पुढें आत्मनेपदच व्हावें, परस्मैपद होऊ नये, यासाठीं हें सूत्र केलें आहे.

परस्मैपदाच्या निवृत्तीसाठीं हें सूत्र केलें आहे असें का म्हणता? आत्मनेपदाच्या विधानासाठीं हें सूत्र केलें आहे असे का म्हणत नाहीं?

(वा.२) 'तिप्तस्झि' (३।४।७८) या सूत्रानें लकाराचे स्थानीं परस्मैपदी आणि आत्मनेपदी अशा अठरा प्रत्ययाचें विधान केलें आहे. त्यानेंच आत्मनेपद विहित होत आहे.

सूत्रारंभाचें हें प्रयोजन आहे खरें, पण शप्, श्यन् वगैरे विकरणप्रत्ययानीं व्यवधान असल्यामुळें तेथें वरील नियम लागू होणार नाहीं.

येथें असा विचार करावा की स्पर्ध वगैरे अनुदात्तेत् धातूच्या पुढें अठरा लादेश केले असता तेथे प्रथमतः विकरण करावेत, किंवा प्रकृतसूत्राने त्या लादेशाचा नियम करावा.

यात प्रथमतः काय करावे?

नियमापेक्षा पर असल्यामुळे प्रथमतः विकरण करावेत. शिवाय विकरण हे नित्यही आहेत, कारण नियम केला अथवा न केला तरीही ते प्राप्त होत आहेत तेव्हा नित्यत्वास्तव आणि परत्वास्तव प्रथमतः विकरण केले असता त्या विकरणानीं व्यवधान येत असल्यामुळे तेथे आत्मनेपदच होतें हा नियम लागू होत नाहीं

हा दोष येत नाहीं कारण व्यवधान असल्यामुळे नियम लागू होत नसेल तर तो अनवकाश होईल. आणि म्हणूनच तो विकरणाच्या अगोदर लागू पडेल.

नियम हा सावकाश आहे

तो अवकाश कोणता?

ज्या धातूच्या पुढील विकरणाचा लुक् किंवा श्लु होतो तेथे, आणि जेथें विकरण होत नाहीं अशा म्हणजे आर्धधातुकसञ्ज्ञक लिङ् किंवा लिट् प्रत्यय केले असता तेथे, नियमाला अवकाश आहे.

आता जर 'अनुदात्तङितः' ही परिभाषा समजली जाईल—

परिभाषा समजली तर काय होणार आहे?

तर सञ्ज्ञा आणि परिभाषा ह्या कार्यानें आकर्षण केल्या जातात म्हणून जेथे कार्य पठित आहे तेथे त्या उपस्थित होतात तेव्हां 'तिप्तस्' या सूत्रामध्यें 'अनुदात्तङितः' व 'शेषात्कर्तरि' ह्या परिभाषा उपस्थित झाल्या असता

नुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१ ३ ७८] इति ॥ एवमपीतरेतराश्रय भवति। केतरेतराश्रयता। अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसञ्ज्ञया भवितव्य सञ्ज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते। तदितरेतराश्रय भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते॥ परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रय भवति। परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते। अवश्य कर्तव्यमनुपराभ्या कृञ [१ ३ ७९] इत्येवमर्थम्। ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते। स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले [१.३ ७२] आत्मनेपद भवति कर्तर्यनुपराभ्या कृञो नेति॥ आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रय भवति। कथम्। भाविनी सञ्ज्ञा विज्ञास्यते सूत्र शाटकवत्। तद्यथा। कश्चित्कचित्तन्तुवायमाह। अस्य सूत्रस्य शाटक वयेति।

सर्वांच्या एकवाक्यतेने महावाक्यार्थ होतो तो असा– लकाराचे स्थानी तिबादिक आदेश असे होतात की ते अनुदात्त आणि ङित् धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानी आत्मनेपदसञ्ज्ञक होतात आणि इतर धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानी परस्मैपदसंज्ञक होतात अशा महावाक्यार्थानें व्यवस्थित लादेश केल्यानतर मागूनच विकरणप्रत्यय होतो म्हणून काहीं अडचण येत नाहीं

तरीही अन्योन्याश्रयदोष येतो

यात कसा अन्योन्याश्रय येतो ?

लकाराचे स्थानी केलेल्या तिबादिकाना आत्मनेपद व परस्मैपदसंज्ञा होणार आहेत, आणि आत्मनेपद व परस्मैपद या सज्ञा झालेले तिबादिकप्रत्यय लकाराचे स्थानीं होणार आहेत, असा अन्योन्याश्रय होतो आणि अन्योन्यावर अवलबून असलेलीं कार्यें तर अस्तित्वातच येऊ शकत नाहींत.

परस्मैपदाविषयी अन्योन्याश्रय येत नाहीं कारण 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' (१।३।७८) या परस्मैपदविधानाचा आरभच करण्यात येणार नाहीं[3]

पण परस्मैपद या संज्ञाशब्दानें लादेशाचें विधान 'अनुपराभ्या कृञ' (१।३।७९) येथें आत्मनेपदाच्या बाधासाठीं अवश्य केले पाहिजे ना ?

'अनुपराभ्या कृञ' हें सूत्रही आत्मनेपद विधीच्या प्रकरणामध्येंच करण्यात येईल[4] तें असें– 'स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (१।३।७२), स्वरितेत्संज्ञक आणि ञकारेत्संज्ञक धातूहून आत्मनेपद होतें, असे सागून पुढे 'कर्तर्यनुपराभ्या कृञो न[5]' असें सूत्र करण्यात येईल.

आत्मनेपदाविषयींही अन्योन्याश्रयदोष येत नाहीं.

तो कसा ?

आत्मनेपद ही संज्ञा लादेश केल्यानतर होणारी आहे असे समजूनच अगोदर आत्मनेपद हा शब्द काढला आहे सूत्रशाटका प्रमाणें हें होय तें असें– कोणी एक मनुष्य कोष्टयाला म्हणतो की या सुताचा शेला वीण तेव्हा तो कोष्टी विचार करतो की

---

३ पूर्वीं दाखविलेल्या महावाक्यार्थामध्यें 'इतर धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानी परस्मैपदसञ्ज्ञक प्रत्यय होतात' असें जें म्हटलें आहे तेथें 'परस्मैपद-प्रत्यय' याच्या ऐवजी 'इतर प्रत्यय' असें म्हटलें तरी काम भागेल तेव्हा तिप्, तस् वगैरे नऊ प्रत्ययाचें परस्मैपद या शब्दानें विधान नसल्यामुळें अन्योन्याश्रयदोष येत नाहीं

४ परस्मैपदप्रकरण आहे तें आत्मनेपदनिषेध-प्रकरण करावें

५ 'शेषात्कर्तरि' हें सूत्र मुळीच काढलें म्हणून त्यातील 'कर्तरि' हें पद येथे घातलें आहे, आणि आत्मनेपदनिषेधाचें प्रकरण येथून चालू झाल्यामुळें न हें पद घातलें आहे.

स पश्यति यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य सञ्ज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यो यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपद मित्येषा सञ्ज्ञा भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु नियम । ननु चोक्त विकरणैर्व्यव हितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोष । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति यदय विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति । पुषादिद्युताद्यॢदित. परस्मैपदेषु [३ १ ५५] आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [५४] इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थान आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च । यत्तर्ह्यनुपसर्गाद्वा [१.३ ४३] इति विभाषां शास्ति ॥

किं पुनरय प्रत्ययनियमः । अनुदात्तङित एवात्मनेपद भवति भावकर्मणो-

---

विणून तयार झालेल्या वस्तूलाच शेला म्हणतात तेव्हा शेला असेल तर त्यात विणण्याचें काहीं राहिलें नाही आता जर विणण्याचें राहिलें असेल तर हा शेलाच नव्हे असे होईल. शेला असें म्हणून त्याला वीण असें म्हणणें हें अगदीं परस्परविरुद्ध आहे तेव्हा सुतें विणल्यानतर ज्याला शेला हे नाव मिळेल असें वीण असा या गृहस्थाचा अभिप्राय आहे त्याप्रमाणे येथेही लकाराचे स्थानीं अशा प्रकारचा आदेश करावा की जो केला असता त्याला आत्मनेपद ही संज्ञा होईल.

अथवा एकवाक्यता न करता हा नियमच असू दे

पण स्पर्धते इत्यादि स्थलीं नित्यत्वास्तव आणि परत्वास्तव प्रथमतः विकरणप्रत्यय केले असता त्या विकरणानीं व्यवधान होत असल्यामुळे तेथें 'अनुदात्तङित' हा नियम प्राप्त होणार नाहीं असा पूर्वी दोष दिला आहे ना?

हा दोष येत नाहीं कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य 'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु' (३।१।५५), 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (३।१।५४) या ठिकाणीं विकरणप्रत्ययाचे विधान करताना निमित्त म्हणून आत्मनेपद व परस्मैपद याचा आश्रय करीत आहे त्यापेक्षा 'अनुदात्तङित.' इत्यादि नियम बलिष्ठ होय असे तो सुचवीत आहे.

हें ज्ञापक होऊ शकत नाहीं कारण नियम जरी बलिष्ठ मानला नाहीं तरी तेथें लकाराचे स्थानीं सामान्य सूत्रानें केलेले जे तिबादिक प्रत्यय ते आत्मनेपद किंवा परस्मैपद अशा रूपाने विकरणोत्पत्तीविषयीं निमित्त धरता येतात.

तर मग 'अनुपसर्गाद्वा' (१।३।४३) या सूत्रानें उपसर्गरहित अशा क्रम्-धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानी जें विकल्पानें आत्मनेपद सांगितले आहे तें ज्ञापक होईल

पण काय अनुदात्तेत्संज्ञक किंवा ङकारेत्संज्ञकच धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानीं झालेलें आत्मनेपद कायम राहतें? तसेंच भावे किंवा कर्मणिच केलेल्या लकाराचे स्थानीं झालेलें आत्मनेपद कायम राहतें असा

---

६ हें सूत्र केले नसते तर 'शेषात्कर्तरि' या नियमानें फक्त परस्मैपदच राहिलें असतें. परतु जर विकरणापेक्षां नियम बलिष्ठ नसेल तर क्रम्-धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानी सामान्य सूत्रानें अठरा प्रत्यय केल्यानतर 'शेषात्कर्तरि' या नियमापेक्षां अगोदर विकरणप्रत्यय होईल आणि मग त्या विकरणानें व्यवधान येत असल्यामुळें नियमाची प्राप्तिच येणार नाही त्यामुळें सर्वच प्रत्यय कायम राहून आपोआपच इष्ट रूपें साधतील तेव्हा सूत्र व्यर्थ होऊन ज्ञापक होईल.

रेवात्मनेपदं भवतीति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः । अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्रप्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्य परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१.३ ७८] इति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्य परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति ॥

क्यष आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात् ॥ ४ ॥

क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते । किं पुनः कारण न सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्ध्यन्यत्र नियम्यते ॥ उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद्भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः ।

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याभावः ॥ ५ ॥

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्येषां प्रत्ययानामभा-

हा प्रत्ययनियम आहे किंवा अनुदात्तेत्संज्ञक अथवा ङकारेत्संज्ञक धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानीं झालेल्या तिबादिकापैकीं आत्मनेपदच कायम राहतें असा प्रकृतिनियम आहे ? तसेच भावार्थी किंवा कर्मार्थी केलेल्या लकाराचे स्थानी झालेल्या तिबादिकापैकी आत्मनेपदच कायम राहतें असा अर्थनियम आहे ?

या दोन तऱ्हेच्या नियमामध्यें काय फरक आहे ?

(वा ३) दोन तऱ्हेच्या नियमामध्यें 'अनुदात्तङिताहूनच केलेलें आत्मनेपद कायम राहतें' असा प्रत्ययनियम गृहीत धरला तर अनुदात्तङित् धातूच्या पुढील परस्मैपदाच्या निवृत्तीसाठीं 'शेषात्कर्तरि' (१।३।७८) हें सूत्र केलें पाहिजे. काय कारण ? अनुदात्तङित् धातूपुढील परस्मैपदाची निवृत्ति प्राप्त होत नाहीं कारण प्रत्ययनियमात आत्मनेपदी प्रत्यय अनुदात्तङित् धातूच्याच पुढें व भाव आणि कर्म याच अर्थीं डाबून ठेविले आहेत. पण अनुदात्तङित् धातु आणि भावकर्म हे अर्थ हे काहीं आत्मनेपदाच्याच संबधाने असे डाबले गेले नाहींत तेव्हा अनुदात्तङित् धातूचा आणि भाव आणि कर्म या अर्थाचा परस्मैपदाशींही संबंध होईल तो न व्हावा याकरिता 'शेषात्' हें केलें पाहिजे. तें केलें असता अनुदात्तङिदादि भिन्न धातूहून केलेलें परस्मैपद कायम राहते असा नियम झाल्यामुळें अनुदात्तङित् धातूच्या पुढे केलेल्या परस्मैपदाची निवृत्ति होते

(वा ४) प्रत्ययनियम गृहीत धरला असता क्यष् प्रत्ययान्ताहून आत्मनेपद होण्या बद्दल वचन केलें पाहिजे, जसें– लोहितायति लोहितायते

पण क्यषन्ताहून आत्मनेपद का बरें होत नाहीं ?

तें आत्मनेपद अन्य ठिकाणीं म्हणजे अनुदात्तङित् धातूचे ठिकाणींच निगडित केलें आहे

क्यषन्ताहून परस्मैपदाचा विकल्प सागितला असल्यामुळें अर्थात् आत्मनेपद सागितलेंसें होते. जरी अनुदात्तङिदादिकाचे ठिकाणींच निगडित केल्यामुळें प्राप्त होत नाहीं तरी 'वा क्यष.' या विकल्पविधीचे जोरावर होईल.

तर मग अनुदात्तङित् धातूचे पुढें आत्मनेपदच होतें, तसेच भाव आणि कर्म या अर्थी आत्मनेपदच होतें परस्मैपद होत नाहीं, असा प्रकृतिनियम व अर्थनियम असू दे.

(वा ५) प्रकृतिनियम आणि अर्थनियम घेतला तर इतर प्रत्ययाचा अभाव होईल.

वः । अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोष । अनवकाशास्तृजादय उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादय । कोऽवकाशः। परस्मैपदिनोऽवकाशः। तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति ॥ तव्यदादयस्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयोऽप्यनवकाशा । ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥ चिण्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति । चिणपि वचनाद्भविष्यति ॥ घञ्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति । तत्रापि प्रकृत कर्मग्रहण मनुवर्तते । क प्रकृतम् । अण्कर्मणि च [३.३ १२] इति ॥ तद्वै तत्रोपपदविशेषण मभिधेयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि

म्ह अनुदात्तङित् धातूच्या पुढे आत्मनेपदाहून अन्य तृजादिप्रत्यय होणार नाहींत.

हा दोष येत नाहीं कारण तृजादिप्रत्यय अनवकाश आहेत तेव्हा त्या तृजादिकाचे विधान केल्याचे जोरावर ते होतील

पण तृजादिक प्रत्यय सावकाश आहेत ना?

तो अवकाश कोणता?

परस्मैपदी धातु हा तृजादिप्रत्ययाना अवकाश होय.

तेथेही इतर धातूहून कर्ता या अर्थी परस्मैपदप्रत्ययच होतात (१।३।७८) असा नियम असल्यामुळें तृजादिक प्रत्यय प्राप्त होऊ शकत नाहींत.

तर मग भावार्थी किंवा कर्मार्थी आत्मनेपदच होतें असा नियम (३।१।१३) असल्यामुळे भाव आणि कर्म या अर्थी तव्यत् (३।१।९६) वगैरे प्रत्यय होणार नाहीत

तव्यत् वगैरे प्रत्यय देखील अनवकाशच आहेत सबब विधान केल्याचे जोरावर होतील.

तर मग त्याच नियमामुळें भाव आणि कर्म या अर्थी चिण् (३।१।६६) प्रत्यय होणार नाहीं

चिण् प्रत्यय देखील विधान केल्याचे जोरावरच होईल.

तर मग त्याच नियमामुळें भाव आणि कर्म या अर्थी घञ्प्रत्यय (३।१।१८।१९) होणार नाहीं.

तेथेंही पूर्वी केलेलें कर्मग्रहण अनुवृत्त होत आहे

पूर्वी म्हणजें कोठे कर्मग्रहण केलें आहे?

'अण् कर्मणि च' (३।३।१२) येथें

पण तें तेथें धातूच्या मागील उपपद दाखविणारें आहे, आणि येथे तर प्रत्ययाचा अर्थ दाखविणारें अशा स्वरूपाचे पाहिजे आहे. एका कार्याकरिता उच्चारलेलें पद पुढें चालू झाले म्हणून तेवढ्यानें तें दुसऱ्या कार्याकडे उपयोगीं पडणार नाहीं बरें, पूर्वसूत्रामध्यें निराळ्या स्वरूपाचा कर्म-शब्द अनुवृत्त झाल्यामुळे येथे निराळ्या स्वरूपाचा बनत नाहीं कारण घोरपड ही फरपटत दुसऱ्या प्रदेशात गेली म्हणून तेवढ्यानें तिचा काहीं साप बनत नाहीं.

एक प्रकारच्या कार्याकरिता उच्चारलेल्या पदाचा दुसऱ्या प्रकारच्या कार्याकडे उपयोग होत नाहीं असें वर म्हटले आहे खरे, परतु एका उपयोगासाठीं तयार केलेल्या वस्तूचा

७ एकदरींत तृजादि प्रत्यय अनवकाश असल्या मुळें ते प्रत्यय नियमांना मागें सारून होतील

८. कर्तृभिन्न कारक या अर्थीं घञ् सांगितला आहे तेव्हां त्याला अपादान वगैरे इतर अर्थी अवकाश आहे

९ आणि भावे असें तेथें म्हटलेंच आहे, तेव्हां भाव आणि कर्म या अर्थी घञ् प्रत्यय सांगितला आहे तो अनवकाश होत आहे.

प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यद्प्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद्द्रव्येष्वेतदेव स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ॥

शेषवचनं च ॥६॥

शेषग्रहण च कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१ ३ ७८] इति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहण कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति ॥

कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ॥७॥

कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मपदप्रतिषेधार्थं द्वितीय शेषग्रहण कर्तव्यम् । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । भिद्यते कुशूल· स्वयमेवेति॥ कतरस्मिन्पक्षेऽय दोष·। प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे ता

दुसऱ्या तऱ्हेनेंही उपयोग होतो, जसे— व्रीहि वगैरे धान्य पिकविण्यासाठीं पाटबधारे केले जातात त्या ठिकाणीं स्नानपान वगैरेही केले जातें आणि धान्यही पिकविलें जातें. तसेच आणखीही निराळ्या स्वरूपाचा कर्मशब्द अनुवृत्त झाल्यामुळें निराळ्या स्वरूपाचा बनत नाहीं कारण घोरपड ही फरपटत दुसऱ्या प्रदेशात गेली म्हणून तेवढ्यानें तिचा काहीं साप बनत नाहीं असे जें म्हटलें आहे तें म्हणणें पदार्थांविषयीं बरोबर आहे, पण शब्द हा ज्या ज्या विशिष्ट अर्थाशीं सबद्ध होतो त्या त्या अर्थाला अनुसरून तो त्यातील विशेष दाखवितो

(वा ६) शिवाय अनुदात्तङित् धातूहून आत्मनेपदच होतें असा प्रकृतिनियम केला असताही 'शेषात्कर्तरि' हें सूत्र केलेंच पाहिजे.

काय उपयोग ?

अनुदात्तङित् याखेरीज इतर धातूना निगडित करण्यासाठीं. अनुदात्तङित् वगैरे धातु आणि भाव, कर्म वगैरे अर्थ हे आत्मनेपदामध्येंच निगडित झाले परतु आत्मनेपदप्रत्यय हे कोणत्याच धातूसबधानें निगडित झाले नाहींत ते आत्मनेपदप्रत्यय अनुदात्तङिताखेरीज इतर धातूच्याही पुढे येतील. त्यासाठीं 'शेषात्' हें सूत्र केलें पाहिजे. अनुदात्तङिताखेरीज इतर धातूच्या पुढें परस्मैपदच करावें, अन्य करू नये, असा नियम झाल्यामुळें इतर धातूच्या पुढें आत्मनेपद होत नाहीं

(वा ७) आत्मनेपदाला लायक अशा कर्मकर्तरि प्रयोगामध्यें परस्मैपद न व्हावें यासाठीं दुसरा शेष शब्द सूत्रामध्यें घालावा, म्ह. 'शेषाच्छेषे परस्मैपदम्' असें सूत्र करावें, उदा. भिद्यते[१०] कुशूल: स्वयमेव

दुसरा शेष शब्द घातला नाहीं तर जो दोष दिला तो प्रत्ययनियम किंवा प्रकृत्यर्थनियम यापैकीं कोणता पक्ष घेऊन हा दोष देत आहात ?

१० भिद्यते हा येथें कर्तरि प्रयोगच आहे. परतु कर्मवद्भावानें (३।१।८७) कर्मणिप्रयोगासारखा हा समजला जातो म्हणून अशा प्रयोगाला कर्मकर्तरि प्रयोग म्हणतात 'शेषात्कर्तरि' (१।३।७८) येथें प्रकृतिनियम व अर्थनियम घेतला तर अनुदात्तङिद्व्यतिरिक्त धातूहून कर्तरिप्रयोगामध्यें परस्मैपदच करावें असा अर्थ होईल तेव्हां भिद्यते असें आत्मनेपद होणार नाहीं असा दोष येतो. 'शेषाच्छेषे' असें म्हटलें म्हणजे अनुदात्तङिद्व्यतिरिक्त धातूहून भाव कर्मव्यतिरिक्त अर्थीं परस्मैपदच होतें असा अर्थ होईल. तेव्हां भिद्यते येथें हें सूत्र प्रवृत्त होत नाहीं कर्मवद्भावानें कर्मणि प्रयोगासारखा हा प्रयोग समजला असल्यामुळें येथें भावकर्मव्यतिरिक्त अर्थ होत नाहीं.

वत्र दोषः। प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियतास्तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैष दोष'॥ प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोष'। प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृग्रहण कर्तव्य भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम्। कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः॥ प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहण शक्यमकर्तुम्। कथम्। प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियता। ततो वक्ष्यामि परस्मैपद भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। यत्र परस्मैपद चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति॥ तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीय शेषग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभाग करिष्यते। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। ततो भावकर्मणोः। तत' कर्तरि। कर्तरि चात्मनेपद भवति भाव कर्मणोः। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्तरीत्येव।

प्रकृत्यर्थनियमपक्षीं तो दोष येतो

प्रकृत्यर्थनियमपक्षीं तर हा दोष येणार नाहीं कारण त्या पक्षीं अनुदात्तङित् धातूच्या पुढे आत्मनेपदच होतें तसेच भाव किंवा कर्म या अर्थी आत्मनेपदच होते अशा रीतीनें प्रकृति आणि अर्थ हे आत्मनेपदासंबधानेच निगडित झालें आहेत प्रत्यय मात्र मोकळेच आहेत. अशा स्थितींत 'शेषात्' या सूत्रातील कर्तरि हा शब्द काढूनच टाकला म्हणजे काम भागेल कारण त्या कर्तृग्रहणामुळेंच हा दोष उद्भवतें[११] आहे

तर मग प्रत्ययनियमपक्षीं हा दोष आम्ही पुढे करतों. कारण त्या पक्षीं अनुदात्तङित् धातूच्या पुढेंच आणि भाव व कर्म या अर्थीच आत्मनेपद करावे अशा रीतीनें प्रत्यय निगडित होतात, परतु अनुदात्तङित् धातु आणि भाव व कर्म हे अर्थ मोकळेच राहतात. अशा स्थितींत 'शेषात्' या सूत्रातील कर्तृग्रहण तर टाकता येत नाहीं कारण भावे प्रयोगामध्यें आणि कर्मणिप्रयोगामध्यें शेषात् हा नियम लागू पडू नये याकरिता तें कर्तृग्रहण सूत्रामध्यें ठेवलेंच पाहिजे आणि त्या कर्तृग्रहणामुळेच हा दोष उद्भवत आहे.

आता येथें विचार करिता प्रकृतिनियम व अर्थनियम हा पक्ष घेतला असता शेषात् हे देखील शेषग्रहण काढून टाकता येईल.

ते कसे ?

अनुदात्तङित् वगैरे धातु आणि भाव, कर्म वगैरे अर्थ असताना आत्मनेपदच होतें अशा रीतीनें ते आत्मनेपदासबधानें निगडित झालेच आहेत आता प्रत्यय मात्र मोकळे राहिले आहेत, त्याकरिता 'परस्मैपदम्' एवढेच करावे शेषात् व कर्तरि हे काहींच नको 'परस्मैपदम्' हें सूत्र नियमार्थ होईल. तें असें की ज्या ठिकाणीं परस्मैपदी व त्याहून निराळे म्हणजे आत्मनेपदी असे दोन्ही प्रकारचे[१२] प्रत्यय प्राप्त होतात तेथें परस्मैपदच होते

तर मग आता प्रत्ययनियमपक्षीं शेषात् ह्या सूत्री दुसरें शेषग्रहण केले पाहिजे[१३]

ते करावयास नको योगविभाग केल्याने काम भागेल तो असा— अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' या सूत्राच्या पुढील 'भावकर्मणो' या सूत्रापुढे असलेल्या सूत्रातील 'कर्तरि' हे पद अलग करून तेवढेच एक सूत्र मानावयाचें तेथे आत्मनेपदम् व भावकर्मणो या दोन पदाची अनुवृत्ति आहे भावकर्मणो हें कर्तरि याचें विशेषण समजावयाचें तेव्हा कर्म असा जो कर्ता, अर्थात् कर्मकर्ता, त्या

११ अनुदात्तङिद्व्यतिरिक्त धातूच्या पुढें कर्तरिप्रयोगामध्यें परस्मैपदच होतें ह्या नियमानें भिद्यते कुशूल येथें 'भावकर्मणो' या नियमाचा परत्वास्तव बाध करून परस्मैपद होऊ लागेल

१२ भिद्यते कुशूल. येथें 'भावकर्मणो' या नियमानें आत्मनेपदच प्राप्त होतें म्हणून हा नियम तेथें लागू होत नाही

१३ नाहीं तर कर्मकर्तरिप्रयोगामध्यें 'शेषात्०' हा नियम येऊन परस्मैपद होऊ लागेल

भावकर्मणोरिति निवृत्तम् ॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येव भावेऽपि कर्तरि प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्द । नास्य किंचिद्रुजतीति ॥ द्वितीयो योगविभाग करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । ततो भावे । तत कर्मणि । कर्मणि चात्मनेपदं भवति । तत कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपद भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते भाव इति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् ॥ एवमपि शेषग्रहण कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञ [१.३.७९] इत्येवमर्थम् । इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्ति सा योगविभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ।

कर्मकर्ता या अर्थी केलेल्या लकाराचे स्थानीं आत्मनेपद होतें, असा त्याचा अर्थ. तेव्हा हें स्वतन्त्र विधान झाल्यामुळें कर्मकर्तरिप्रयोगामध्ये दोष येत नाहीं त्याचें पुढें 'कर्मव्यतिहारे' एवढें दुसरें सूत्र. येथे कर्तरि या पदाची अनुवृत्ति आहेच. भावकर्मणो हें मात्र निवृत्त झालें आहे

भावकर्मणोः हें कर्तरि याचें विशेषण केल्यामुळें कर्मकर्तरि प्रयोगामध्यें जसे आत्मनेपद होतें त्याप्रमाणे भावकर्तरिही आत्मनेपद होऊ लागेल, जसें– एति जीवन्तमानन्द, नास्य किंचिद्रुजति.[१४]

दुसरा योगविभाग करण्यात येईल, तो असा– 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' या सूत्रापुढील 'भावकर्मणो.' या सूत्रामध्ये 'भावे' एवढेच सूत्र निराळे करून त्याचेपुढें 'कर्मणि' असें दुसरें सूत्र करावें. भावार्थी किंवा कर्मार्थी लकाराचे स्थानीं आत्मनेपद होतें असा त्या दोन्ही सूत्राचा अर्थ. पुढें 'कर्तरि' हें सूत्र. येथे कर्मणि हें मागील पद अनुवृत्त आहे त्याच्या मागील भावे हें पद येथें निवृत्त झालें आहे. तेव्हा 'कर्तरि' या विभक्त सूत्रानें कर्मकर्तरि प्रयोगातच तेवढें आत्मनेपदाचें स्वतन्त्र विधान होत आहे भावकर्तरि आत्मनेपदाचें स्वतत्र विधान होत नसल्यामुळें पूर्वोक्त स्थलीं दोष येत नाहीं. पुढें 'कर्मव्यतिहारे' हें सूत्र आहे तेथें कर्तरि या पदाची अनुवृत्ति आहेच कर्मणि हें मात्र निवृत्त झालें आहे.

अशा रीतीनें 'भिद्यते कुशूलः स्वयमेव' या कर्मकर्तरि प्रयोगामध्यें प्राप्त झालेल्या परस्मैपदाचे निवारण झालें तरी देखील 'अनुक्रियते स्वयमेव,' 'पराक्रियते स्वयमेव' या कर्तरि प्रयोगामध्यें 'अनुपराभ्या कृञ' (१।३।७९) या सूत्रानें परस्मैपद न व्हावें म्हणून तेथें अनुवृत्त होण्याकरिता 'शेषात् कर्तरि' (१।३।७८) या सूत्रामध्यें दुसरा म्हणजे सप्तम्यन्त शेष शब्द घातला पाहिजे. 'भिद्यते कुशूल स्वयमेव' याप्रमाणें येथे देखील 'कर्तरि' या योगविभागानें काम भागेल

तसें काम भागणार नाहीं कारण 'अनुपराभ्याम्' यापेक्षा 'शेषात्' हें सूत्र कर्तरि या योगविभागाला जवळ असल्यामुळें त्याचा फक्त योगविभागाकडून बाध होणें शक्य आहे

हे कशावरून ?

विधि किंवा निषेध हा आपल्याजवळच्याचाच होतो, दूरच्याचा होत नाहीं अशी परिभाषा आहे. तेव्हा योगविभागाकडून दूरच्या 'अनुपराभ्याम्' या परस्मैपदप्राप्तीचा बाध होणार नाहीं. म्हणून अनुक्रियते पराक्रियते स्वयमेव येथें 'अनुपराभ्याम्' या सूत्रानें

१४. 'मनुष्य जिवत असला म्हणजे त्याला केव्हां ना केव्हां तरी आनद होणारच', इझीं याला कोणतेंही दुखणें पीडा देत नाहीं', येथें आनद आणि दुखणें हे भावच क्रियेचे कर्ते आहेत.

परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति। ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्॥ एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१ ३ १४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। शेषात्कर्तरि कर्तरीति। किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्। कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति। ततोऽनुपराभ्यां कृञः। कर्तरि कर्तरीत्येव॥

[भावकर्मणोः॥ १।३।१३॥]

कर्तरि कर्मव्यतिहारे॥ १।३।१४॥

क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम्। कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इह प्रसज्येत। देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति। इह च न स्यात्। व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति॥ तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति। कां क्रियां करिष्यसि। किं कर्म करिष्यसीति॥ एवमपि कर्तव्यम्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः

परस्मैपद होऊ लागेल

पण पूर्वविप्रतिषेध घेतला असता 'शेषात्कर्तरि' हें सूत्र पर असाही 'अनुपराभ्याम्' याला मागें सारील ना ?

'कर्तरि' या योगविभागानें कर्मकर्तरि प्रयोगामध्यें 'शेषात्' ह्या सूत्राचा बाध होतो. तेव्हा स्वतः बाधित झाल्यामुळें शेषात् हें सूत्र पूर्वविप्रतिषेध घेतला तरी तें दुसऱ्याचा बाध करण्याविषयीं उत्साह धरणार नाहीं

असें आहे तर 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' येथील कर्तृग्रहणाचें प्रत्याख्यान केले जाणार आहे, तरी पण तें तेथील कर्तृग्रहण 'शेषात्कर्तरि' या उत्तरसूत्रामध्यें अनुवृत्त होण्याकरितां ठेवण्यात येईल. तेव्हा 'शेषात्' येथें कर्तरि कर्तरि असे दोन कर्तृ शब्द झाले

दोन कर्तृ शब्दाचा तेथें काय उपयोग ?

कर्ता असा जो कर्ता म्हणजे मूळपासूनच जो कर्ता तशा ठिकाणींच परस्मैपद झालें पाहिजे. जो मूळचा कर्म असून पुढें कर्ता बनला आहे तशा ठिकाणीं म्हणजे कर्मकर्तरि प्रयोगामध्यें शेषात् याने परस्मैपद होऊ नये त्याचे पुढें 'अनुपराभ्यां कृञः' येथेही कर्तरि कर्तरि हें अनुवृत्त आहेच. तेव्हा तेंही सूत्र कर्मकर्तरिप्रयोगामध्यें येत नाहीं.

(सू. १४) कर्मव्यतिहारे याचे ऐवजीं क्रियाव्यतिहारे असें म्हणावे. कर्मव्यतिहारे असें म्हटले असता देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्ति येथें आत्मनेपद होऊ लागेल. आणि व्यतिलुनते व्यतिपुनते येथें होणार नाहीं.

तर मग क्रियाव्यतिहारे असें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण लोकामध्यें क्रियेला कर्म म्हण्याची वहिवाट आहे जसें— कोणती क्रिया करशील याचे ऐवजीं कोणतें कर्म करशील असें म्हणतात तेव्हा लोकाप्रमाणें शास्त्रातही कर्म-शब्दानें क्रिया समजली जाईल.

तरी देखील 'क्रियाव्यतिहारे' असें म्हटले पाहिजे कारण 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति' असा न्याय आहे तेव्हा कर्मशब्दानें कृत्रिम कर्म जें कर्मकारक त्याचें ग्रहण होईल.

---

१. भाव आणि कर्म या अर्थी केलेल्या लकाराचे स्थानीं आत्मनेपद होतें, उदा०— ग्लायते भवता, क्रियते कट

१. एकाला योग्य असलेली क्रिया दुसऱ्यानें करणें, व दुसऱ्याला योग्य असलेली क्रिया पहिल्यानें करणें हा क्रियाविनिमय होय. अशा प्रकारचा क्रियाविनिमय विवक्षित असल्यास कर्तरिप्रयोगामध्यें लकाराचे स्थानी आत्मनेपद होतें, उदा०— व्यतिलुनीते, व्यतिपुनीते

२. देवदत्ताच्या मालकीचें धान्य कापून आणतात तेथें धान्य या कर्मावरील एकाची मालकी जाऊन दुसऱ्याची उत्पन्न होणें असा कर्मांचा विनिमय आहे

३. याचा अर्थ मागें पहा (१।१।२३, वा. ३).

कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कथं च क्रिया नाम क्रिययेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । संपश्यतिक्रियया प्रार्थयति क्रिययाध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्धया तावत्कचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थिते ऽध्यवसायो ऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥ एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगति प्रसज्येत। तस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । इह कर्तरि व्यतिहार इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति ॥

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ।

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥१॥

क्रिया देखील कृत्रिम कर्म होऊ शकते

क्रिया ही कृत्रिम कर्म होऊ शकत नाहीं कारण 'कर्तुरीप्सिततम कर्म' (१।४।४९) असे म्हटले आहे तेव्हा द्रव्य जसे क्रियेशीं सबध पावतें तशी क्रियाच कशी क्रियेशी सबध पावू शकेल

क्रिया देखील क्रियेशीं सबध पावते

कोणत्या क्रियेशी ?

पाहणी करणें, अभिलाष धारण करणें, निश्चय करणें, या क्रियाशीं इतर क्रिया सबध पावतात विचारी मनुष्य जी क्रिया करतो त्या क्रियेची प्रथमत मनानें पाहणी करतो नतर ती क्रिया करावी असा त्या क्रियेसबधाने अभिलाष धारण करतो नतर त्या क्रियेसबधानें निश्चय करतो नतर त्या क्रियेचा प्रारभ होतो नतर ती क्रिया शेवटाला जाते नतर त्या क्रियेचें फल मिळतें. तेव्हा द्रव्याप्रमाणें क्रियेचा देखील पाहणी करणें वगैरे क्रियाशीं सबध होत असल्यामुळें क्रियेला कर्मसज्ञा होण्यास काहीं हरकत नाहीं. तेव्हा क्रियाही कृत्रिम कर्म होईल

तरी देखील धान्य वगैरे इतर पदार्थ आणि क्रिया या उभयतानाही कृत्रिम कर्मत्व असल्यामुळें कर्म शब्दापासून उभयताची प्रतीति होईल म्हणून 'क्रियाव्यतिहारे' असे म्हटले पाहिजे

'क्रियाव्यतिहारे' असे म्हणावयास नको कारण येथें 'कर्तरि व्यतिहारे'[५] एवढेंच सूत्र केल्यानें काम भागते असें असता ज्यापेक्षा 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' असा कर्म शब्द घातला आहे त्याचें हें प्रयोजन कीं क्रियाव्यतिहार असतानाच आत्मनेपद व्हावे, आणि कर्मकारकाचा व्यतिहार असताना होऊ नये[६]

आता येथें कर्तरि हा शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

(वा १) कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यादि सूत्रामध्यें जें कर्तरि असें म्हटले आहे, तें भावेप्रयोगामध्यें आणि कर्मणिप्रयोगामध्यें

४. 'कर्तुरीप्सिततमम्' यानें क्रियेलाही कर्मसज्ञा करिता येईल

५ व्यतिहारे एवढेंच म्हटलें असता तो व्यतिहार कोणाचा अशी आकांक्षा उत्पन्न होईल आणि लगच क्रियेचा असें शीघ्र मनात येईल कारण क्रिया ही धातुवाच्य असल्यामुळें अतरग आहे आणि क्रियेचें उद्देश्य हे क्रियेपेक्षां मुख्य असल्यामुळें तेंही मनात येईल अशा रीतीनें कर्म शब्दाचें काम कर्मशब्दावाचून भागत आहे.

६ कर्म शब्द अधिक घालण्यात आचार्यांचा उद्देश्य असा आहे की कर्म शब्दाचा जो लौकिक-अर्थ क्रिया तोच येथें घ्यावयाचा आहे

७ ह्या सूत्रामध्यें कर्तरि असें प्रत्यक्ष म्हटलें आहे व पुढील सूत्रांत अनुवृत्तीनें कर्तरि असें

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति ।

इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः ॥२॥

अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदं प्रसज्येत । तत्र को दोष' । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामा' । व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ॥

न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥३॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१ ३ ७८] इति । द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

ह्या सूत्रानीं आत्मनेपद न व्हावे यासाठीं म्हटले आहे

(वा १) कर्तरि हा शब्द न घातला तर भावेप्रयोगामध्यें आणि कर्मणि प्रयोगामध्यें 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' या सूत्रानें आत्मनेपद होऊ लागेल

तसें झालें असता काय दोष येतो ?

कर्मव्यतिहारे (१।३।१४) या सूत्रानें सागितलेल्या आत्मनेपदाचा जो 'न गतिहिंसार्थेभ्य.' (१।३।१५) यापुढील सूत्रानें निषेध केला आहे तो निषेध भावे प्रयोगामध्यें आणि कर्मणिप्रयोगामध्यें 'भावकर्मणो·' (१।३।१३) यानें सागितलेल्या आत्मनेपदाचाही होऊ लागेल उदा — व्यतिगम्यन्ते ग्रामा , व्यतिहन्यन्ते दस्यवः.

(वा.३) हा दोष येत नाहीं

काय कारण ?

'न गतिहिंसार्थेभ्य.' हा निषेध जवळ असलेल्या 'कर्मव्यतिहारे' या आत्मनेपदाचाच आहे. दूरच्या 'भावकर्मणो.' या आत्मनेपदाचा नाहीं

हें कशावरून ?

विधि आणि निषेध हे आपल्याजवळ जो असेल त्याचेच होतात, दूर असलेल्याचे होत नाहींत अशी परिभाषा आहे तेव्हा 'भावकर्मणोः' यानें सागितलेल्या आत्मनेपदाचा निषेध होत नसल्यामुळे त्याने पूर्वोक्त उदाहरणी आत्मनेपद होईल.

पण व्यतिगम्यन्ते ग्रामा· येथें 'कर्मव्यतिहारे' ही आत्मनेपदाची प्राप्ति, 'भावकर्मणोः' या आत्मनेपदप्राप्तीचा परत्वास्तव बाध करीत आहे ना ?

'न गतिहिंसार्थेभ्य·' यानें 'कर्मव्यतिहारे' या प्राप्तीचा निषेध केला असल्यामुळे स्वत निषिद्ध झालेली ती 'भावकर्मणो ' या प्राप्तीचा बाध करण्याविषयीं उत्साह पावत नाहीं

तर मग उत्तरसूत्रामध्यें अनुवृत्ति होण्याकरिता कर्तरि हा शब्द घातला पाहिजे

तशाकरिताही घालावयास नको कारण 'शेषात्कर्तरि' या सूत्रामध्यें 'कर्तरि' हा शब्द घातलाच आहे

पण 'शेषात्कर्तरि' या सूत्रामध्ये आणखी एक 'कर्तरि' ह्या शब्दाची जरूर आहे. त्यासाठीं हा 'कर्तरि' शब्द उपयोगीं पडणार आहे.

तेंथे दुसऱ्या कर्तरि शब्दाचा काय उपयोग आहे ?

कर्ता असाच जो कर्ता म्हणजे मूळापासूनच

म्हटल्यासारखेंच होत आहे,

कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्। कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥

न[1] गतिहिंसार्थेभ्यः १।३।१५॥

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥१॥

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। व्यतिहसन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिपठन्ति ॥

हरिवह्योरप्रतिषेधः ॥२॥

हरिवह्योरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्। सम्प्रहरन्ते राजानः। संविवहन्ते गर्गैरिति ॥ न वहिर्गत्यर्थः। देशान्तरप्रापणक्रियो वहि ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च[1] ॥ १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाच्च ॥१॥

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति। परस्परस्य व्यतिपुनन्ति ॥

[निर्विशः[1] ॥ १ । ३ । १७ ॥]

[परि[1]व्यवेभ्यः क्रियः ॥ १ । ३ । १८ ॥]

विपराभ्यां[1] जेः ॥ १ । ३ । १९ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। परा जयति सेनेति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम्।

जो कर्ता तसल्या कर्तरि प्रयोगामध्येंच 'शेषात्' (१।३।७८) या सूत्रानें परस्मैपद व्हावें, आणि मूळचा कर्म असून पुढें जो कर्ता झाला आहे तसल्या ठिकाणीं म्हणजे कर्मकर्तरि-प्रयोगामध्यें त्यानें परस्मैपद न व्हावें.

(सू.१५, वा.१) ह्या निषेधप्रकरणामध्यें हस् वगैरे धातूचा निर्देश करावा हस् धातू सारखे शब्द[2] करणें या अर्थाचे जे धातु त्याहून क्रियाविनिमय असतानाही आत्मनेपद होत नाहीं, उदा० –व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिपठन्ति

(वा २) हृ आणि वह् या धातूना आत्मनेपदाचा निषेध लागू होत नाहीं, उदा०–संप्रहरन्ते राजानः, सविवहन्ते गर्गै

वह् धातु गति या अर्थाला केव्हाही दाखवीत नाहीं कारण देशान्तराला पोचविणें[3] हा वह् धातूचा मुख्य अर्थ आहे.

(सू १६ वा १) परस्पर हा शब्द उपपद असतानाही आत्मनेपद करू नये, असें वचन करावें, जसें– परस्परस्य व्यतिलुनन्ति, परस्परस्य व्यतिपुनन्ति

(सू १९) ह्या सूत्रामध्यें वि आणि परा हे उपसर्गच घ्यावेत कारण परा[2] जयति सेना येथें आत्मनेपद न झालें पाहिजे

---

१ गति किंवा हिंसा या अर्थाला दाखविणाऱ्या धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानीं क्रियाविनिमय योग्य असतां सांगितलेलें आत्मनेपद होत नाही, उदा०– व्यतिगच्छन्ति, व्यतिहिंसन्ति

२. हसतांना बहुधा सूक्ष्म तरी शब्दोच्चार होतोच, या अभिप्रायानें शब्द करणें असें म्हटलें आहे.

३ पोचविणें ही क्रिया गमनक्रियेवाचून होत नाहीं एखादी वस्तु पोचवितांना गमनक्रिया करावी लागते म्हणून काहीं तेवढ्यावरून वह् धातूचा तो अर्थ होत नाही सविवहन्ते गर्गै या उदाहरणात तर गर्गकुलाबरोबर विवाहसबध करतात असाच वह् धातूचा अर्थ आहे. एकदरींत ह्या वार्तिकामध्यें वह् धातु घालावयास नको असें सिद्ध होतें.

१ इतरेतर किंवा अन्योन्य हे शब्द ज्याच्या जवळ उच्चारित आहेत अशा धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानीं कर्मव्यतिहार योग्य असतांना प्राप्त झालेलें आत्मनेपद करूं नये, उदा०– इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति

१ नि या उपसर्गापुढील विश्-धातूच्या पुढें आत्मनेपद करावें, उदा०– निविशते

१ परि, वि आणि अव या उपसर्गापुढील क्री-धातूच्या पुढें आत्मनेपद करावें, उदा०–परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते.

१. वि आणि परा या उपसर्गापुढील जि-धातूच्या पुढें आत्मनेपद करावें, उदा०– विजयते, पराजयते

२ येथें परा हें सेनेचें विशेषण आहे उपसर्ग नव्हे

न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदय पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चानुपसर्गश्चाय तु खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्य को ऽन्यो द्वितीय' सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत उपसर्गात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ १ । ३ । २० ॥

आङो दोऽव्यसनक्रियस्य ॥१॥

आङो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । विपादिका व्याददाति । कूलं व्याददातीति ॥ तर्त्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाङो दोऽनास्य इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेव सिद्धे सति यद्विहरणग्रहण करोति तस्यैतत्प्रयोजनमास्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात् । यथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया तथाजातीयकात्रापि ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥२॥

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिका' पतङ्गमुखमिति ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ १ । ३ । २१ ॥

तर मग तो उपसर्ग-शब्द घातला पाहिजे.

घालावयास नको कारण जरी हा पराशब्द उपसर्ग आणि तद्भिन्न अशा दोन्ही प्रकारचा आहे, तरी पण 'वि' हा शब्द फक्त उपसर्गच आहे, या गोष्टीला कोठेंही व्यभिचार नाहीं तेंव्हा अशा त्या वि-शब्दाचा जोडीदार म्हणून घातलेला परा हा शब्द उपसर्गाखेरीज दुसरा कोण बरें योग्य होणार आहे ? तें जसे 'या बैलाला जोडीदार पाहिजे' म्हणून दुसरा आणण्यास सागितलें असता बैलच आणण्यात येतो, घोडें किंवा गाढव आणिलें जात नाहीं

(सू २०,वा १) 'आङो दो' या सूत्रामध्यें 'अनास्यविहरणे' याचे ऐवजीं 'अव्यसनक्रियस्य' असा शब्द घालावा कारण विपादिका व्याददाति, कूल व्याददाति येथेंही आत्मनेपदाचा निषेध झाला पाहिजे

तर मग अव्यसनक्रियस्य असें सूत्रामध्यें म्हटलें पाहिजे

तसें म्हणावयास नको कारण येथे 'आङो दोऽनास्ये' एवढेच सूत्र केल्यानें निर्वाह होत आहे. असें असता ज्यापेक्षा हा आचार्य विहरण शब्द घालीत आहे त्यापेक्षा त्याचा असा उपयोग आहे की आस्यविहरणासारख्या अर्थाला दाखविणाऱ्याही दा धातूच्या पुढें आत्मनेपदाचा निषेध व्हावा ज्या प्रकारची आस्यविहरण म्हणजे तोंड उघडणें ही क्रिया आहे त्या प्रकारचीच विपादिका व्याददाति येथें फोड फोडणें ही क्रिया आहे.

(वा २) दा धातूचा अर्थ जी तोंड उघडणे ही क्रिया ती कर्त्याच्या स्वतःच्या शरीरासंबधीं असेल तर आत्मनेपदाचा निषेध होतो, असे वचन करावें, कारण व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् येथें आत्मनेपदाचा निषेध न झाला पाहिजे.

(सू.२१) अनु, सम् आणि परि हे येथें उपसर्गच घेण्यात यावेत कारण अनु क्रीडति

१. विदारणाहून भिन्न अर्थाला दाखविणाऱ्या आङ्पूर्वक दा धातूच्या पुढें आत्मनेपद करावें, उदा०- विद्यामादत्ते.

२ व्यसन म्हणजे विभागणें विभागणें याशिवाय इतर अर्थी आत्मनेपद होतें विपादिका व्याददाति म्हणजे पायाचा फोड फोडतो. फोडणें म्हणजे विभागणेंच होतें, तेंव्हां येथें आत्मनेपद होत नाहीं.

३. धातु हा क्रियेचा दर्शक असल्यामुळें दा धातूचा अर्थ जी जी क्रिया ती मुखासबधीं नसावी असा अर्थ 'अनास्ये' याचा होईल आणि तेवढ्यानें काम भागेल

१ अनु, सम्, परि आणि आङ् या उपसर्गापुढील क्रीड् धातूच्या पुढें आत्मनेपद करावें, उदा०- अनुक्रीडते, सक्रीडते, परिक्रीडते, आक्रीडते.

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। अनु क्रीडति माणवकमिति ॥

समोऽकूजने ॥ १ ॥

समोऽकूजन इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। सक्रीडन्ति शकटानि ॥

आगमेः क्षमायाम् ॥ २ ॥

आगमेः क्षमायामुपसख्यानं कर्तव्यम्। आगमयस्व तावन्माणवक ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ ३ ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसख्यानं कर्तव्यम्। विद्यासु शिक्षते। धनुषि शिक्षते ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ ४ ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यान कर्तव्यम्। अपस्किरते वृषभो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वाश्रयार्थी ॥

हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ ५ ॥

हरतेर्गतताच्छील्य उपसख्यानं कर्तव्यम्। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृक गावोऽनुहरन्ते ॥

आङि नुप्रच्छयोः ॥ ६ ॥

आङि नुप्रच्छयोरुपसख्यान कर्तव्यम्। आनुते शृगाल.। आपृच्छते गुरुमिति ॥

आशिषि नाथः ॥ ७ ॥

माणवकम्[२] येथें आत्मनेपद न झालें पाहिजे

(वा १) सम् उपसर्गाच्या पुढील क्रीड् धातु हा शब्द करणें या अर्थाचा नसेल तरच त्याहून आत्मनेपद होतें असे म्हणावे कारण [३]सक्रीडन्ति शकटानि येथें आत्मनेपद न झालें पाहिजे

(वा २) सहन करणे या अर्थाला दाख विणाऱ्या आङ्पूर्वक ण्यन्त गम् धातूच्या पुढें आत्मनेपद होतें, असें म्हणावें, जसें— आगमयस्व तावत्[४]

(वा ३) जाणण्याची इच्छा करणें हा अर्थ गम्यमान असता शिक्ष धातूहून आत्मनेपद होतें असे म्हणावे, जसे— विद्यासु शिक्षते, धनुषि शिक्षते[५]

(वा ४) हर्ष, उपजीविका आणि कुलायकरण हे अर्थ गम्यमान असतानाच कृ धातूहून[६] आत्मनेपद होतें असे म्हणावे, जसे— अपस्किरते वृषभो हृष्ट, अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी, अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी

(वा ५) स्वभावत च दुसऱ्यासारखें वर्तन करणें हा अर्थ गम्यमान असताना हृ धातूहून आत्मनेपद होतें, असें म्हणावें, जसें पैतृकमश्वा[७] अनुहरन्ते, मातृक गावोऽनुहरन्ते

(वा ६) आङ् या या उपसर्गाच्या पुढील नु किंवा प्रच्छ् या धातूहून आत्मनेपद होतें असें म्हणावे, जसे—आनुते[८] शृगाल , आपृच्छते गुरुम् उत्कण्ठापूर्वक शब्द करणें या अर्थी आङ्पूर्वक नु धातु रूढ आहे

(वा ७) हें मला मिळावे अशी जी इच्छा त्या अर्थीच नाथ धातूहून आत्मनेपद होतें

---

२ माणवकासहवर्तमान खेळतो असा अर्थ आहे येथें 'तृतीयार्थे' (१।४।८५) या सूत्रानें अनु शब्दाला कर्मप्रवचनीय सज्ञा झाल्यामुळें तिने उपसर्गसज्ञेचा बाध झाला आहे

३ गाड्या शब्द करतात असा याचा अर्थ आहे

४ जरा सहन कर (सोस), घाई करू नकोस, असा येथें अर्थ आहे

५ धनुर्विद्येचें ज्ञान व्हावें अशी इच्छा करतो, असा येथें अर्थ आहे

६ बैल आनन्दित होऊन शिंगानें जमीन उकरतो, कोंबडा काहीं खायला मिळेल म्हणून पायानें जमीन उकरतो, कुत्रा हा बसायला जागा नीट मिळावी म्हणून पायानें जमीन उकरतो, असा अर्थ आहे

७ घोडे हे स्वभावत च बापाच्या वळणावर जातात, गायी ह्या स्वभावत च आईच्या वळणावर जातात, असा अर्थ आहे

८ कोल्हा उत्कंठित होऊन शब्द करतो असा अर्थ आहे.

आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। सर्पिषो नाथते। मधुनो नाथते॥

शप उपलम्भने ॥८॥

शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम्। देवदत्ताय शपते। यज्ञदत्ताय शपते॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥१।३।२२॥

आङः स्थः प्रतिज्ञाने ॥१॥

आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम्। अस्ति सकारमातिष्ठते। आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते। विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते॥

[प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥१।३।२३॥]

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥१।३।२४॥

उद ईहायाम् ॥१॥

उद ईहायामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। उत्तिष्ठति सेनेति॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥१।३।२५॥

उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः ॥१॥

उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्त-

असे म्हणावे, जसें– सर्पिषो नाथते, मधुनो नाथते

(वा ८) उपलम्भन हा अर्थ गम्यमान असताना शप–धातूहून आत्मनेपद होतें असें म्हणावे, जसें– देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते

(सू २२, वा १) प्रतिज्ञान अर्थ गम्यमान असताना आङ् उपसर्गापुढील स्था-धातूहून आत्मनेपद होतें, असें म्हणावें जसें– अस्ति सकारमातिष्ठते, आगमौ गुणवृद्धी अतिष्ठते, विकारौ गुणवृद्धी अतिष्ठते

(सू २४, वा १) उभे राहणें याशिवाय पण शरीराची हालचाल गम्यमान असेल तरच उद् उपसर्गापुढील स्था धातूहून आत्मनेपद होतें असे म्हणावे. कारण उत्तिष्ठति सेना येथें आत्मनेपद न झालें पाहिजे

(सू २५, वा १) देवपूजा किंवा संगति करणें या अर्थाला दाखविणारा असा जो उप या उपसर्गापुढील स्था धातु त्याहून आत्मने पद होते असें म्हणावें जसें– आदित्यमुप-

---

९ तूप मिळावें, मध मिळावा अशी इच्छा करतो, असा अर्थ आहे नाथ्धातूहून 'अनुदात्तङित' (१।३।१२) या सूत्रानें कोणत्याही अर्थी आत्मनेपद आलेलें आहे, तें फक्त 'मिळण्याची इच्छा' या एकाच अर्थी होतें, असा वार्तिकानें नियम केला आहे

१० उपलम्भन म्हणजे प्रकाशित करणें किंवा वाणीनें शरीरस्पर्श करणें 'स्वरितञित' (१।३।७२) या सूत्रानें शप्धातूहून आत्मनेपद आलेलेंच आहे, तरी तें क्रियाफल कर्तृगामी असतानाच होईल. क्रियाफल परगामी असतानाही आत्मनेपद व्हावें याकरितां हें वार्तिक केलें आहे.

१. सम्, अव, प्र आणि वि या उपसर्गांपुढील स्थाधातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०— संतिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते

२ प्रतिज्ञान म्हणजे निश्चित स्वरूपाचें बोलणें किंवा तसेंच मानणें अस् धातु हा मूळचा केवल सकाररूप आहे असें मानतात, उदा०— स्त सन्ति त्या सकाराला गुण म्हणजे अकार आणि वृद्धि म्हणजे आकार असे आगम होतात, उदा०— अस्ति आसीत् त्या सकाराला गुण म्ह अकार आणि वृद्धि म्ह आकार असे आदेश होतात, उदा० असि, आ

१ आपला अभिप्राय प्रकाशित करणें किंवा विवादस्थलीं निवाडा देणारा असें समजणें हे अर्थ गम्यमान असताना स्था-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०— तिष्ठते कन्या छात्रेभ्य, संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते य

१ उभें राहणें याशिवाय इतर अर्थाचा आणि उद् या उपसर्गाच्या पुढें असणारा असा जो स्था धातु त्याहून आत्मनेपद होतें, उदा०— गेहे उत्तिष्ठते, मुक्तावुत्तिष्ठते येथें यत्न करतो असा अर्थ आहे

२ येथें सेना उत्पन्न होते असा अर्थ आहे

१ मन्त्रानें केल्या जाणाऱ्या क्रियेचा वाचक जो स्था धातु त्याहून आत्मनेपद होते, उदा०— ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते. इंद्रदेवतेच्या ऋचेला ऐन्द्री म्हणतात.

व्यम्। आदित्यमुपतिष्ठते। चन्द्रमसमुपतिष्ठते॥ संगतकरणे। रथिकानुपतिष्ठते। अश्वारोहानुपतिष्ठते॥

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान्। पश्य वानरसैन्येऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते॥ मैव मंस्था' सचित्तोयमेषोपि हि यथा वयम्। एतदप्यस्य कापेय यदर्कमुपतिष्ठति॥ अपर आह। उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्। संगतकरण उदाहृतम्॥ मित्रकरणे। रथिकानुपतिष्ठते। अश्वारोहानुपतिष्ठते॥ पथि। अय पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते॥

वा लिप्सायाम् ॥२॥

वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठतीति वा॥

[अकर्मकाच्च ॥ १ । ३ । २६ ॥]

उद्विभ्यां तपः ॥ १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार.॥

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ १ ॥

तिष्ठते, चन्द्रमसमुपतिष्ठते[2] सगतिकरणाचें उदाहरण– रथिकानुपतिष्ठते, अश्वारोहानुपतिष्ठते[3]

येथे दुसरा वैयाकरण म्हणतो—

उपाद्देवपूजासगतकरणमित्रकरणपथिषु असे म्हणावे

देवपूजा करणें, सगति करणें व मैत्री करणें हे अर्थ गम्यमान असताना किंवा पन्था हा कर्ता असताना उप या उपसर्गापुढील स्था धातूहून आत्मनेपद होतें देवपूजा व सगति करणें या विषयींचीं उदाहरणें दिलीं आता मैत्रीकरणाचें उदाहरण– रथिकानुपतिष्ठते[4], अश्वारोहानुपतिष्ठते. पथिन् शब्दाचें उदाहरण– अय पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते, अय पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते

(वा २) काहीं मिळेल या हेतूनें जवळ जाणें असा अर्थ असेल तर उप या उपसर्गापुढील स्था धातूहून आत्मनेपद विकल्पानें होतें असे म्हणावें जसें– भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते[5] किंवा उपतिष्ठति

(सू २७) येथें अकर्मकात् या पदाची पूर्वसूत्रातून अनुवृत्ति आहेच त्यामुळें उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार. येथें सकर्मक तप् धातूहून आत्मनेपद होत नाहीं

(वा १) कर्त्याच्या स्वत.च्या अङ्गापैकीं हस्तपादादि अवयव ज्या तप् धातूचें कर्म आहे आणि ज्याच्या मागें उद् किंवा वि उपसर्ग आहे अशा तप् धातूहून आत्मनेपद होतें असें

---

२. सूयचद्राची पूजा करतो असा येथें अर्थ आहे

३ रथिक आणि घोडेस्वार यांच्याशीं सगत होतो, म्ह उपश्लिष्ट होतो, असा येथें अर्थ आहे

४. 'अडाणी लोक पुष्कळ असले तरी त्यांत एखादा तरी शहाणा निघतोच, असें पहा की या वानरसेनेमध्यें हा एक वानर सूर्याची पूजा करीत आहे,' असें बोलल्यावर दुसरा त्याला म्हणतो–'अरे, हा शहाणा आहे असें समजू नकोस, हा देखील आमच्यासारखाच आहे, सूर्याची पूजा केल्यासारखें वाटतें ती देखील माकडचेष्टाच आहे ' येथें पहिल्या श्लोकांत सूर्याची पूजा करतो असा अर्थ असल्यामुळें आत्मनेपद झालें आहे, आणि दुसऱ्या श्लोकामध्यें ही माकडचेष्टा आहे, सूर्याची पूजा नव्हे, असा अर्थ असल्यामुळें आत्मनेपद झालें नाहीं

५ रथिक आणि घोडेस्वार यांच्याशीं मैत्री करतो असा येथें अर्थ आहे

१ उप या उपसर्गापुढील अकर्मक स्था-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०— भोजनकाले उपतिष्ठते

१ उद् किंवा वि या उपसर्गापुढील अकर्मक तप्-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०— उत्तपते, वितपते सूर्य..

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। उत्तपते पाणी। वितपते पाणी। उत्तपते पृष्ठम्। वितपते पृष्ठम्॥

अथोद्विभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते। निष्टप्यत इति। किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते न परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात्। तपिरयमकर्मकः। अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति। यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीत्यन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति। तद्यथा। नदी वहतीत्यकर्मकः। भारं वहतीति सकर्मकः। तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्यम्॥

आङो यमहनः ॥१।३।२८॥

अकर्मकादित्येव। आयच्छति रज्जुं कूपात्। आहन्ति वृषल पादेन॥

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। आयच्छते पाणी। आहत उदरमिति॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥१।३।२९॥

म्हणावें, जसें— उत्तपते पाणी, वितपते पाणी, उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पृष्ठम्

आता येथें उद्विभ्या या पदाचे प्रत्युदाहरण कोणतें बरें द्यावें ?

निष्टप्यते हे प्रत्युदाहरण द्यावे

पण या सूत्रानें आत्मनेपद सांगितलें आहे ना ? मग प्रत्युदाहरण आत्मनेपद केलेलेंच देत आहात याचें काय बरें कारण असावें ? परस्मैपद केलेलें प्रत्युदाहरण देता येत नाहीं काय ?

कारण असे की या सूत्रामध्यें तप् धातु हा अकर्मक पाहिजे आहे आता अकर्मक धातु देखील उपसर्ग जोडल्यानें सकर्मक होतात पण सकर्मक धातु मात्र कर्मकर्तरि प्रयोगाशिवाय अकर्मक होत नाहींत

'कर्मकर्तरि प्रयोगावाचून सकर्मक धातु हे अकर्मक बनू शकत नाहींत' असे जें म्हटले आहे त्यावर उत्तर— कर्मकर्तरि प्रयोगावाचून ही सकर्मक धातु हे अकर्मक बनू शकतात ते असे— 'नदी वहति' या वाक्यातील वह् धातु अकर्मक आहे आणि तोच वह् धातु 'भार वहति' या वाक्यात सकर्मक आहे तेव्हा निष्टपति हें प्रत्युदाहरण द्यावें

(सू २८) येथेही अकर्मकात् हा अधिकार आहेच. तेव्हा आयच्छति रज्जु कूपात्, आहन्ति वृषल पादेन, येथें आत्मनेपद होत नाहीं

(वा १) कर्त्याच्या स्वतःच्या अङ्गापैकीं हस्तपादादिक अवयव ज्याचें कर्म आहे अशा आङ्पूर्वक यम किंवा हन या धातूहून आत्मनेपद होतें असे म्हणावें, जसें— आयच्छते पाणी, आहते उदरम्

(सू २९, वा १) 'समो गम्' या सूत्रामध्ये

---

२. हात तापवितो, पाठ तापवितो असा येथें अर्थ आहे

३. तेव्हां कर्मकर्तरि प्रयोगामध्यें तप् धातु अकर्मक झाला म्हणजे 'उद्विभ्यां तपः' ह्या प्रकृत सूत्राला उदाहरण मिळणार, पण तेथें कर्मवद्भावानें (३।१।८७) आत्मनेपद सिद्धच आहे तेव्हां अर्थातच हें प्रकृतसूत्र व्यर्थ होऊन नियमार्थ होईल. तो नियम असा की अशा तप्धातूहून फक्त आत्मनेपदच कर्मवद्भावानें करावें, यक्, चिण् करू नयेत. तेव्हां अशा स्थितीत उद्विभ्यां हें पद काढलें तर ह्या नियमानें निष्टप्यते येथें यक् होणार नाहीं असें तें प्रत्युदाहरण जुळतें

४ तेव्हां उत्तपते सूर्यः हें उदाहरण प्रकृतसूत्राला कर्मकर्तरि प्रयोगावांचून मिळत असल्यामुळें हें सूत्र विधायकच आहे, नियमार्थ नव्हे

१ आङ् या उपसर्गापुढील अकर्मक असा जो यम् किंवा हन् त्या धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०— आयच्छन्ते आहते

२ आपले हात आखडून धरतो, आपल्याच पोटाला मारतो, असा येथे अर्थ आहे

१. सम् या उपसर्गापुढील अकर्मक असा जो गम्

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसख्यान कर्तव्यम्। संविन्ते। सपृच्छते। संस्वरते॥

अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च ॥ २ ॥

अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। मा समृत। मा समृषाताम्। मा समृषत। अर्ति॥ श्रु। सशृणुते॥ दृशि। सपश्यते॥

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् ॥ ३ ॥

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम्। निरस्यति निरस्यते। समूहति समूहते॥

[[1]निसमुपविभ्यो ह्वः ॥१।३।३०॥

स्पर्धायामाङः ॥ १।३।३१ ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥१।३।३२॥

अधेः प्रसहने ॥१।३।३३॥

वेः शब्दकर्मणः ॥१।३।३४॥

अकर्मकाच्च ॥ १।३।३५ ॥

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥१।३।३६॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि॥१।३।३७

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥१।३।३८

उपपराभ्याम् ॥१।३।३९॥]

[1]आङ उद्गमने ॥ १।३।४०॥

ज्योतिषामुद्गमने ॥ १ ॥

विद्, प्रच्छ् आणि स्वृ या धातूचे ग्रहण करावे, जसें– सविन्ते, सप्रच्छते, सस्वरते

(वा २) सम् या उपसर्गापुढील ऋ, श्रु आणि दृश् याही धातूहून आत्मनेपद होते असे म्हणावे ऋ धातूचें उदाहरण– मा समृत, मा समृषाताम्, मा समृषत श्रु धातूचे उदाहरण सशृणुते दृश् धातूचे उदाहरण– सपश्यते

(वा ३) उपसर्गापुढील अस् किंवा ऊह् या धातूहून आत्मनेपद विकल्पाने होते असे म्हणावे, जसे– निरस्यति निरस्यते, समूहति समूहते

किंवा ऋच्छ् धातु त्याहून आत्मनेपद होतें, उदा०— सगच्छते, समृच्छते

१ (३०) नि, सम्, उप आणि वि या उपसर्गापुढील ह्वा धातूहून आत्मनेपद होतें, जसें— निह्वयते, सह्वयते, उपह्वयते, विह्वयते

(३१) स्पर्धा गम्यमान असताना आङ उपसर्गापुढील ह्वे धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०— कृष्णश्चाणूरमाह्वयते

(३२) सूचन, भर्त्सन, सेवन, साहसिक्य, गुणाधान, कथन आणि विनियोग हे अर्थ गम्यमान असताना कृ धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– उत्कुरुते, उदाकुरुते, उपकुरुते वगैरे

(३३) अभिनव अर्थ गम्यमान असताना अधि या उपसर्गापुढील कृ धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– शत्रुमधिकुरुते

(३४) ज्याचें शब्द कर्म आहे अशा आणि वि या उपसर्गापुढें असलेल्या कृ-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०— स्वरान् विकुरुते

(३५) वि या उपसर्गापुढील अकर्मक कृ-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०–छात्रा विकुर्वते

(३६) पूजा, उत्क्षेपण, आचार्यकरण, प्रमेयनिश्चय, वेतन देणें, कर्जाची फेड करणें आणि विनियोग हे अर्थ गम्यमान असताना नी-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– शास्त्रे नयते

(३७) कर्त्यामध्यें असणारा जो अमूर्त पदार्थ तो कर्म असेल तर नी-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– क्रोध विनयते

(३८) कुण्ठित न होणें, उल्हास आणि विस्तार हे अर्थ गम्यमान असताना क्रम्-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– ऋचि क्रमते बुद्धि

(३९) कुण्ठित न होणें, उल्हास आणि विस्तार हे अर्थ गम्यमान असताना क्रम्-धातूच्या मागें फक्त उप किंवा परा या दोहोंपैकीच उपसर्ग असेल तर त्या धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– उपक्रमते, पराक्रमते

१ ऊर्ध्वगति हा अर्थ गम्यमान असतांना आङ्

ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आक्रामति धूमो हर्म्यतलमिति॥

[वेः पादविहरणे ॥१।३।४१॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥१।३।४२

अनुपसर्गाद्वा ॥१।३।४३॥

अपह्नवे ज्ञ ॥१।३।४४॥

अकर्मकाच्च ॥१।३।४५॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥१।३।४६॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥१।३।४७॥]

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥१।३।४८॥

व्यक्तवाचामिति किमर्थम्।

वरतनु सप्रवदन्ति कुक्कुटाः।

व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। एतेऽपि हि व्यक्तवाच। आतश्च व्यक्तवाच कुक्कुटेनोदित उच्यते कुक्कुटो वदतीति॥ एव तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिविज्ञास्यते। साधीयो ये व्यक्तवाचं इति के च साधीय। येषा वाच्यकारादयं

(सू ४०, वा १) ऊर्ध्वगति ही तेजाची असली पाहिजे असे म्हणावे कारण आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् येथें आत्मनेपद न झालें पाहिजे

(सू ४८) ज्याची वाणी व्यक्त आहे अशा अर्थाचा 'व्यक्तवाचाम्' हा शब्द येथे कशा करिता घातला आहे ?

वरतनु सप्रवदन्ति कुक्कुटा येथे आत्मनेपद न व्हावे म्हणून घातला आहे

व्यक्तवाचाम् हा शब्द घातला तरी देखील येथें आत्मनेपद प्राप्त होत आहे कारण कोंबडे हे स्पष्टवाक् आहेत शिवाय कोंबडा ओरडला असता 'कुक्कुटो वदति असे लोक म्हणतात. यावरूनही ते स्पष्टवाक् होत

असे आहे तर 'व्यक्तव्याचाम्' असे येथे म्हटलें आहे आणि स्पष्टवाक् तर सगळेच आहेत तेव्हा येथे म्हणजे व्यक्तवाचाम् य शब्दाच्या अर्थामध्यें एक प्रकारचा अतिशय गृहीत धरला जाईल म्हणजे ज्याची वाणी चागलीच स्पष्ट आहे असा अर्थ समजण्यात येईल

चागली स्पष्ट वाणी कोणाची समजावी ? ज्याच्या वाणीमध्यें अकारादि वर्ण अभि

उपसर्गापुढील क्रम्-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०- आक्रमते सूर्य

१ (४१) पादन्यास हा अर्थ गम्यमान असताना वि-उपसर्गापुढील क्रम्-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०- साधु विक्रमते वाजी

(४२) प्रारभ करणें हा अर्थ गम्यमान असताना प्र किंवा उप या उपसर्गापुढील क्रम्-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०- प्रक्रमते, उपक्रमते

(४३) उपसर्गरहित अशा क्रम्-धातूहून आत्मनेपद विकल्पानें होतें, उदा०- क्रमते, क्रामति

(४४) अपलाप करणें हा अर्थ गम्यमान असतांना ज्ञा-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०- शतमप जानीते.

(४५) अकर्मक अशा ज्ञा-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०- सर्पिषो जानीते, 'तुपामुळें प्रवृत्त होतो' असा येथें अर्थ आहे

(४६) सम् आणि प्रति या उपसर्गापुढील ज्ञा-धातूहून आत्मनेपद होतें, मात्र तो ज्ञा धातु तेथें उत्कण्ठापूर्वक स्मरण या अर्थाला दाखविणारा नसावा, उदा०- शत सजानीते

(४७) प्रकाशन, सात्वन, ज्ञान, उत्साह, विरुद्ध-वाद आणि इष्ट अर्थाविषयीं प्रवृत्त होणें हे अर्थ गम्यमान असताना वद्-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०- शास्त्रे वदते

१ मनुष्य, देव, दानव वगैरेंचें जें सघानें उच्चारण त्या अर्थी विद्यमान अशा वद्-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०-सप्रवदन्ते ब्राह्मणा, सप्रवदन्ते क्षत्रिया.

वर्णा व्यज्यन्ते । न चैतेषा वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त एव ह्याहुः कुक्कुटा. कुक्कुडिति । नैव त आहुः । अनुकरणमेतत्तेषाम् ॥ अथवा नैव विज्ञायते व्यक्ता वाग्येषा त इमे व्यक्तवाच इति । कथ तर्हि । व्यक्ता वाचि वर्णा येषा त इमे व्यक्तवाच इति ॥

[अनोरकर्मकात् ॥१।३।४९॥

विभाषा विप्रलापे ॥१।३।५०॥]

अवाद्ग्रः ॥ १ । ३ । ५१ ॥

अवाद्ग्रो गिरतेः ॥ १ ॥

अवाद्ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् ॥ तत्तर्हि व्यक्तव्यम् । न वक्तव्य प्रयोगाभावात् । अवाद्ग्र इत्युच्यते न चावपूर्वस्य गृणाते प्रयोगोऽस्ति ॥

[समः प्रतिज्ञाने ॥१।३।५२॥

उदश्चरः सकर्मकात् ॥१।३।५३॥]

समस्तृतीयायुक्तात् ॥१।३।५४॥

तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् ।

उभौ लोकौ सचरसि इमं चामु च देवल ।

व्यक्त होतात त्याची स्पष्ट वाणी होय आणि ह्या कोंबड्याच्या वाणीमध्ये तर अकारादि वर्ण स्पष्ट कळून येत नाहीत तेव्हा कोंबडे हे स्पष्ट वाक् नव्हेत

पण कोंबड्याच्याही वाणीमध्ये अकारादि वर्ण स्पष्ट कळून येतात

कुक्कुट हे कुक् कुट् असा शब्द करतात असे लोक बोलतात त्यावरूनही त्याच्या वाणी मध्ये अकारादि वर्ण अभिव्यक्त होतात असे सिद्ध होते

तशा अर्थाने ते बोलत नाहींत तर कुक्कुटाच्या शब्दाचें केवळ ते अनुकरण आहे तात्पर्य, कुक्कुट हे स्पष्टवाक् नव्हेत

अथवा व्यक्त आहे वाणी ज्याची असा 'व्यक्तवाचः' हा समास आम्ही सोडवीत नाही

तर कसा सोडविता ?

व्यक्त आहेत वर्ण ज्याच्या वाणीमध्यें असा समास सोडवितों

(सू ५१, वा १) 'अवाद्ग्र' येथे 'गिरतेः, असे म्हणावे. कारण क्र्यादिगणातील गॄ धातूहून आत्मनेपद न झाले पाहिजे

तर मग 'अवाद्गिरते' असे सूत्र केले पाहिजे

तसे सूत्र करावयास नको कारण अव या उपसर्गापुढे क्र्यादिगणातील गॄ धातूचा प्रयोगच नाही

(सू ५४) येथे तृतीयायुक्तात् हा शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

'उभौ लोकौ सचरसीम चामु च देवल' येथें आत्मनेपद होऊ नये याकरिता घातला आहे

तृतीयायुक्तात् हा शब्द घातला तरी

---

१ मनुष्य वगैरेंच्या उच्चारणक्रियेला दाखविणाऱ्या आणि अनु या उपसर्गापुढे असणाऱ्या अशा अकर्मक वद्धातूहून आत्मनेपद होते उदा०– अनुवदते कठ कलापस्य

१ मनुष्य वगैरेंचे जें परस्परविरुद्ध बोलणे त्या अर्थाला दाखविणाऱ्या वद्धातूहून विकल्पाने आत्मनेपद होतें, उदा- विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्या

१ अव या उपसर्गापुढील गॄधातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– अवगिरते.

१ प्रतिज्ञान म्हणजे निश्चित स्वरूपाचें बोलणे किंवा तसे मानणें या अर्थाला दाखविणाऱ्या सम् उपसर्गापुढील गॄधातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– शत सगिरते

१ उद् या उपसर्गापुढील सकर्मक अशा चर् धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– गेहमुच्चरते

१ ज्या क्रियेवर तृतीयान्ताचा अन्वय आहे अशा क्रियेला दाखविणारा जो सम् उपसर्गापुढील चर् धातु त्याहून आत्मनेपद होतें, उदा०– रथेन सचरते.

तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। अत्रापि हि तृतीयया योगः॥ एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते सर्वत्र च तृतीयया योगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यत्र तृतीयया योग इति। क च साधीयः। यत्र तृतीयया योगः श्रूयते॥

[1]**दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १ । ३ । ५५ ॥**

सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थ इत्युच्यते। कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात्। एवं तर्ह्यशिष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च। दास्या संप्रयच्छते। वृषल्या सप्रयच्छते। यो हि शिष्टव्यवहारे ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम्। यद्येव नार्थोऽनेन योगेन। केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च।

सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तङो विधिः।

सहयुक्तेऽप्रधाने [२.३.१९] इत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१.३.१४] इत्यात्मनेपदम्॥

[1]**उपाद्यमः स्वकरणे ॥१।३।५६॥**

देखील वरील उदाहरणामध्ये आत्मनेपद प्राप्त होत आहे कारण तृतीयान्ताच्या अर्थाचा सबध चर्-धातूच्या अर्थाला नेहमीं असतोच

तर मग ज्या अर्थी तृतीयार्थाने युक्त असे येथे म्हटलें आहे, आणि तृतीयार्थाचा योग तर सर्व ठिकाणीच आहे, त्या अर्थी तो तृतीयार्थाचा योग येथे विशेष प्रकारचा गृहीत धरण्यात येईल तो असा की चागला तृतीयार्थाचा योग पाहिजे

तो चागला तृतीयार्थाचा योग कोठें असतो ?

ज्या ठिकाणीं तृतीया साक्षात् ऐकण्यात येते तेथे

(सू ५५) तृतीया ही चतुर्थीचा अर्थ दाखवीत असेल तर असें येथे म्हटल आहे, पण तृतीया ही चतुर्थीच्या अर्थाला कशी बरे दाखवील ?

असे आहे तर अशिष्ट व्यवहार दाखविताना दाण् धातूचा प्रयोग केला असेल तर चतुर्थीच्या अर्थी तृतीया आणि त्या तृतीयेनें युक्त अशा दाण्धातूहून आत्मनेपद हीं दोन्हीही कार्यें याच सूत्रानें सागितली जात आहेत, असे समजावे, जसे – 'दास्या सप्रयच्छते, वृषल्या सप्रयच्छते कामुकः'[3] आता जो शिष्ट व्यवहार आहे तेथे 'ब्राह्मणीभ्यः सप्रयच्छति' असेच होतें

असे आहे तर मग 'दाणश्च' हे सूत्रच मुळीं करू नये पण तृतीया व दाण्धातूहून आत्मनेपद ही कार्यें कशी बरीं होतील ?

'सहयुक्तेऽप्रधाने' (२।३।१९) यानें तृतीया होईल, आणि 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (१।३।१४) यानें आत्मनेपद होईल

(सू ५६) स्व शाटकान्तमुपयच्छति येथें यम्[2]

---

२. सचरणक्रियेचें साधन रथ, घोडा वगैरे कांहीं तरी आहेच निदान पाय हे कायमचेच साधन आहे तेव्हां जरी वाक्यामध्यें तृतीयान्त शब्द नसला तरी ती क्रिया प्रत्यक्ष घडताना तिला साधन हें कांहीं तरी असणारच,

१ सम् या उपसर्गापुढे असणाऱ्या आणि तृतीयार्थानें युक्त अशा क्रियेला दाखविणाऱ्या दाण्धातूहून आत्मनेपद होतें, मात्र ती तृतीया चतुर्थीच्या अर्थी केलेली पाहिजे, उदा०– दास्या सयच्छते कामुक.

२ सूत्रांतील चेत् हा शब्द च-शब्दाच्या अर्थी घातला आहे तेव्हां 'दाणश्च सा च चतुर्थ्यर्थे' असें सूत्र बनतें आणि हा अर्थ निघतो.

३ दानपूर्वक उपभोग घेणें असा सयच्छते या क्रियापदाचा अर्थ आहे दासी आणि कामुक ह्या दोघांचें इष्ट परस्परांपासून साधत असल्यामुळें येथे क्रियाविनिमय आहे

१. स्वीकार या अर्थाला दाखविणाऱ्या उप या उपसर्गापुढील यम्-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– भार्यामुपयच्छते

२ आपला पदर घेतो असा येथे अर्थ आहे

इह कस्मान्न भवति । स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येव स्वीकरण इति प्राप्नोति । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते ॥

[ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥१।३।५७॥]

नानोर्ज्ञः ॥१।३।५८॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् ॥१॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । औषधस्यानुजिज्ञासत इति ॥

न वाकर्मकस्योत्तरेण विधानात् ॥२॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्ववत्सनः [१ ३ ६२] इति ॥

प्रतिषेधः पूर्वस्य च ॥३॥

पूर्वस्य चायं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इति । अकर्मकाज्जानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥

धातूहून आत्मनेपद का बरें होत नाहीं ?

मालकी नसलेली वस्तु आपण घेतल्यामुळें तिच्यावर मालकी उत्पन्न करीत असेल तेव्हा आत्मनेपद होणारें आहे

असा अर्थ विवक्षित आहे तर 'स्वीकरणे'[3] असें सूत्रामध्ये म्हटले पाहिजे ना ?

तसें म्हटलें नसलें तरी चालेल कारण तद्धितवृत्ति या विचित्र[4] आहेत म्हणून येथें स्व शब्दाहून च्वि हा तद्धितप्रत्यय उत्पन्न झाला नाहीं

(सू ५८, वा १) 'नानोर्ज्ञ' या सूत्रामध्यें सकर्मक असा शब्द घालावा कारण औषधस्यानुजिज्ञासते[2] येथें अकर्मक ज्ञा-धातूहून आत्मनेपदाचा निषेध न झाला पाहिजे

(वा २) अथवा सकर्मक हा शब्द घालावयास नको

काय कारण ?

सन्प्रत्ययान्त अशा अकर्मक ज्ञा-धातूहून 'पूर्ववत्सन' (१।३।६२) या पुढील सूत्रानें आत्मनेपद होणारच आहे

(वा ३) 'नानोर्ज्ञ' हा निषेध तर 'ज्ञाश्रुस्मृदृशाम्' या पूर्वसूत्रानें प्राप्त झालेल्या आत्मनेपदाचाच आहे आणि तें पूर्वसूत्र तर सकर्मक ज्ञा धातूकरिताच आरभिलें आहे

पूर्वसूत्रानें प्राप्त झालेल्या आत्मनेपदाचाच हा निषेध आहे हें कशावरून समजावें ?

विधि किंवा निषेध करावयाचा तो आपल्या जवळच्याचाच करावा असा न्याय आहे त्यावरून

आता 'ज्ञाश्रुस्मृदृशाम्' हें पूर्वसूत्र सकर्मक ज्ञा धातूकरिताच आरभिलें आहे हें कशावरून समजावें ?

सन्प्रत्ययान्त अशा अकर्मक ज्ञा-धातूहून आत्मनेपद होतें असे म्हणण्याचा उपयोग[3]

---

३ नसलेली मालकी उत्पन्न होणें हा अभूततद्भाव होय तेव्हां त्या अर्थी स्व-शब्दापुढे च्वि हा तद्धितप्रत्यय (५।४।५०) होऊन 'स्वीकरणे' असें झालें पाहिजे

४ तेभ्य प्रयोगेभ्य हिता तद्धिता अशी तद्धित-शब्दाची व्युत्पत्ति आहे तेव्हां तद्धितप्रत्यय केलेले प्रयोग फक्त साधावयाचे, अनिष्टापादन करावयाचें नाहीं.

१ सन्प्रत्ययान्त असे जे ज्ञा, श्रु, स्मृ आणि दृश् हे धातू त्यांहून आत्मनेपद होतें, उदा० – धर्मं जिज्ञासते, शुश्रूषते, सुस्मूर्षते, दिदृक्षते.

१ अनु या उपसर्गापुढील सन्प्रत्ययान्त ज्ञाधातूहून आत्मनेपद होत नाहीं, उदा० – पुत्रमनुजिज्ञासति

२ औषधामुळें प्रवृत्त होतो असा येथें अर्थ आहे

३ कारण 'अकर्मकाच्च' (१।३।४५) या सूत्रानें

प्रष्टव्यः । यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयो भवति ॥

सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् ॥२॥

सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धषष्ठी । शितो य. शदिः । कश्च शित. शदिः । प्रकृतिः । शदेः शित्प्रकृतेरिति ॥ अथवाहाय शदेः शित इति न च शदिः शिदस्ति त एवं विज्ञास्यामः शदेः शिद्विषयादिति ॥ अथवा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानितीहैतन्नास्ति । विकरणो हीहा-

काय होईल ?

शद् धातु हा 'शेषात्कर्तरि' येथील शेष पदाखाली येत असल्यामुळें 'शेषात्कर्तरि' या नियमानें परस्मैपद होईल असे म्हणतो

परस्मैपद होईल असेच जर आहे तर परस्मैपद पुढे असतानाच शद् धातूहून शित् प्रत्यय होतो असे ठरते.

(वा २) शद्-धातूहून आत्मनेपद साधत आहे

ते कसे ?

शद् धातूपुढील जे लट् वगैरे प्रत्यय त्याचे स्थानी आत्मनेपद सांगावे

तसे सूत्र केलें असता साधेल हें खरें, पण मूळ सूत्रात बदल होतो ना !

तर मग जसे आहे तसेच सूत्र असू दे.

पण आहे तसेच सूत्र ठेवले तर शद् धातूच्या पुढे परस्मैपद केल्यानतर शित् प्रत्यय उत्पन्न होत असल्यामुळे त्यानतर आत्मनेपद करता येत नाहीं असा दोष पूर्वी दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं कारण शित. येथें शित् शब्दापुढें पञ्चमी केली आहे असें समजू नये

तर कोणती विभक्ति समजावी ?

संबन्धार्थक षष्ठी आहे असें समजावें. तेव्हा शित्प्रत्ययसंबधीं जो शद् धातु असा अर्थ होतो

शित् प्रत्ययासंबधी शद् धातु कसा समजावा ?

ज्याहून शित् प्रत्यय होतो असा जो शित् प्रत्ययाचा प्रकृतिभूत शद् धातु तो शित्प्रत्यय संबधी समजावा

अथवा सूत्रामध्यें शितः हे शदेः याला विशेषण दिल्यासारखे दिसतें पण शद् हा धातु शकारेत्संज्ञक मुळींच नाहीं. तेव्हा अर्थातच शित्प्रत्ययाला विषय अशा शद्-धातूहून आत्मनेपद होतें असा अर्थ गृहीत धरता येईल

किंवा जरी एधते इत्यादि अन्य ठिकाणीं विकरणापेक्षा 'अनुदात्तङित.' ईत्यादि नियम

---

४ तेव्हा 'शदे शित ' हें सूत्र त्या आत्मनेपद-प्रकरणामध्यें असल्यामुळे शद्-धातूचें शेषपदानें ग्रहण होणार नाहीं

५ तेव्हां 'शदे शित ' हें सूत्र केलें तरी जोंपर्यन्त त्याची प्रवृत्ति नाही तोंपर्यंत परस्मैपदच होणार आहे आणि त्याची प्रवृत्ति तर शित् प्रत्यय केल्यानतरच होणार आहे

६. सूत्रामध्यें शितः या पदाच्या ऐवजीं लडादे असें म्हणावें लडादे या पदानें लट्, लोट्, लङ् आणि विधिलिङ् हेच लकार घ्यावेत असें केलें म्हणजे शित्प्रत्यय करण्यापूर्वींच आत्मनेपद होईल

७ तेव्हा शित्प्रत्यय होण्यापूर्वींही शित्प्रत्यय-प्रकृति होण्याची योग्यता शद्-धातूला असल्यामुळें लट् वगैरेंचे स्थानी या सूत्रानें आत्मनेपद करतां येईल

८ हा नियमपक्ष मागें (१।३।१२ वा, १) सांगितला आहे. या पक्षीं 'अनुदात्तङित.' इत्यादि

श्रीयते शित इति ॥

उपसर्गपूर्वनियमेऽड्व्यवाय उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

उपसर्गपूर्वस्य नियमेऽड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रीणीत । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायमड् धातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य ह्यडुच्यते विकरणान्तं चाङ्गम् । सोऽसौ संघातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अट्क्रियतां विकरण इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः । कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति। अडपि नित्य.। कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अट्क्रियता

प्रबल आहेत, तथापि येथें तसे नाहीं कारण 'शदे. शित.' या नियमाच्या प्रवृत्तीला शप् हा विकरणप्रत्ययच शित् म्हणून कारण धरला आहे

(वा ३) अमुक उपसर्ग पूर्वी असताना अमुक धातूहून आत्मनेपदच होतें असे जे नियम (१।३।१७) दिले आहेत ते नियम अडागमानें व्यवधान असतानाही प्रवृत्त होतात असे म्हणावें, जसें— न्यविशत, व्यक्रीणीत

पण या उदाहरणामध्यें 'नेर्विशः' (१।३।१७) इत्यादि नियम का बरें प्रवृत्त होऊ नयेत ?

नि उपसर्ग आणि विश् धातु या उभयता मध्यें अडागमानें व्यवधान आहे म्हणून

पण हा अडागम धातूचा अवयव असल्या मुळें अडागम झाल्यानंतर अविश् एवढा विश् धातूच समजण्यात येईल

विश्शब्दानें अडागमविशिष्टाचें ग्रहण होऊ शकत नाहीं. कारण अङ्गाला अडागम सांगितला आहे तें अङ्ग येथें विकरणासहित आहे. तेव्हा धातु आणि विकरण या उभय ताचा जो समुदाय त्याचा अवयव म्हणून झालेल्या अडागमाचें विश् यानें ग्रहण करणें शक्य नाहीं.

तर मग येथें अगोदर हा विचार केला पाहिजे की विश्धातूला अडागम अगोदर करावा किंवा त्या विश्धातूहून विकरणप्रत्यय अगोदर करावा

मग यांत काय बरें करावें ?

पर असल्यामुळे (१।४।२) अगोदर अडागम करावा.

पण अडागम केला अथवा न केला तरीही प्राप्त होत असल्यामुळे विकरणप्रत्यय हे नित्य आहेत ना ?

विकरण केलें तरी अथवा न केलें तरी प्राप्त होत असल्यामुळे अडागमही नित्य आहेच

अडागम अनित्य आहे कारण विकरण केले असता एका शब्दाला म्हणजे विश या अकारान्ताला अट् प्राप्त होतो आणि विकरण केले नसता निराळ्या शब्दाला म्हणजे विश् या शकारान्ताला प्राप्त होतो. निरनिराळ्या शब्दाला प्राप्त होणारा विधि अनित्य समजला

सूत्रांची 'तिप्तस्' या सामान्यसूत्राशीं एकवाक्यता नाहीं सामान्यसूत्रानें सर्वत्र १८ प्रत्यय करून नंतर नियम लागू करावयाचे व नियमाच्या बाहेरचे जे प्रत्यय असतील ते काढून टाकावयाचे असतात.

९ तेव्हां अर्थातच शीयते येथे अगोदर शप्प्रत्यय करून त्यानें व्यवधान असलें तरी 'शदे. शित ' हा नियम प्रवृत्त होतो असें मानले पाहिजे येथें शद्धातूला शीय आदेश (७।३।७८) झाला आहे.

लादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्यो लादेशः । कृतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागमो भविष्यति ।

नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेदटोऽपि नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाभावः ॥ ४ ॥

नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागम इति चेदेवमुच्यते । अडपि नित्यनिमित्त' । कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभाव' ।

तस्मादुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

तस्मादुपसख्यान कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेश । नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वय नित्यश्चान्तरङ्गश्च । अत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियम इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृत स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथापि विकरणादडित्यड् लभ्येतैवमपि कृत स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतः तरन्तीत्येव-

---

जाता[10]

तर मग आता येथें विकरणप्रत्ययाचा विचार करण्यापूर्वी दुसराच एक विचार केला पाहिजे की अडागम पूर्वी करावा किंवा त्याच्या पूर्वी लकाराचे स्थानीं तिप्, तस् वगैरे आदेश करावेत ?

यात काय बरें करावे ?

पर असल्यामुळें लादेशाच्या पूर्वी अडागम करावा

पण लादेश नित्य आहे. कारण अडागम केला तरी अथवा न केला तरीही लादेश प्राप्त होत आहे तेव्हा लादेश नित्य असल्यामुळें प्रथमत होतील त्या लादेशामध्यें आत्मनेपद केल्यानतरच अडागम होऊन न्यविशत इत्यादि रूपें साधतील

(वा.४) लादेशाला नित्यत्व असल्यामुळें आत्मनेपद केल्यानतर अडागम होतो असें म्हणणें असेल तर अडागमाचेंही निमित्त नित्य आहे. कारण लादेश केला तरी तो स्थानिवद्भावानें (१।१।५६) लङ् आहेच व लादेश न केला तर तो मूळचाच लङ् आहे

(वा ५) तेव्हा उपसख्यान केलें पाहिजे.

तें करावयास नको कारण लादेश हा अडागमापेक्षा अतरग आहे

अडागमापेक्षा लादेश अतरग आहे किंवा नाहीं याविषयीं आम्ही चर्चा करीत बसत नाहीं लादेश हा नित्य असो आणि अतरगही असो, तो लादेश केल्यानतर विकरण, अडागम व नियम हीं तीन कार्ये एकदम प्राप्त होतात. त्यात जर सर्वापेक्षा पूर्वी नियमाची प्रवृत्ति होईल तर साधेल पण तसें होणें शक्य नाहीं[11]

आता जर विकरणापेक्षा पूर्वी अडागम होईल तरी देखील काम भागेल पण तसे करता येणार नाही

काय कारण ?

तरते[13]. तरन्ति हीं उदाहरणें सिद्ध होण्यासाठीं विकरण अङ्गकार्यापेक्षा प्रथमत. होतात

---

१० तेव्हा नित्यत्वास्तव अगोदर विकरणप्रत्यय होणार त्यानतर त्या अकारान्त अङ्गाला झालेला अडागम धातूचा अवयव समजला जाणार नाहीं

११. कारण विकरण व अडागम हे दोघेही नियमापेक्षा पर व नित्य आहेत

१२ विकरणाच्यापूर्वी अडागम होईल तो नुसत्या धातूचाच अवयव होईल तेव्हां अविश् एवढा विश् धातु समजता येईल

१३. येथें शप्प्रत्ययाच्या पूर्वी अगकार्य इत्व (७।१।१००) होऊ लागेल शप्प्रत्यय अगोदर

मर्थम् । अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृते साटस्य ऋच्छिभाव. प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभाव पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ॥ नैष दोष. । यत्तावदुच्यत आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्वं विकरणा. स्यु. । यत्र तु खलूभय नित्यं परत्वात्तत्राङ्ग तावद्भवति ॥ यदप्युच्यतेऽडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्ग पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थमिति । अस्त्वत्राट् । आटि कृते साटस्य ऋच्छिभाव ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्ऋच्छिभाव. पुनराडिति चक्र-

---

असे गृहीत धरलें पाहिजे तेव्हा विकरणाच्या पूर्वी अडागम होत नाहीं एवढेच काय पण इतर अगकार्यापेक्षा देखील अट् व आट् हे अगोदर होत नाहीत कारण आर्छत् हें उदाहरण साधण्यासाठीं अट् व आट् याहून अन्य जें अंगकार्य तेंही अट् व आट् यापेक्षा पूर्वी होतें असें गृहीत धरले पाहिजे नाहीं तर ऋ–धातूला ऋच्छ आदेश (७।३।७८) होण्यापूर्वी आट् आगम (६।४।७२) झाला तर त्या आडागमासकट ऋच्छ आदेश होऊ लागेल.

पण ऋ धातूला आडागम केल्यानतर त्या आडागमासहित ऋ–धातूला ऋच्छ आदेश झाला तरी ऋपेक्षा ऋच्छ हा शब्द निराळा होत असल्यामुळें व त्या ऋच्छ-आदेशाला आडागम केला नसल्यामुळें पुन. आट् आगम होईल

ऋच्छ हा आदेश केल्यानतर पुन आट् आगम होईल तर त्या आडागमासहित ऋच्छ याला पुनः ऋच्छ आदेशही होईल आणि पुन आडागम पुनः ऋच्छादेश असे सारखे चक्र सुरू राहिल्यामुळें अव्यवस्था प्राप्त होते.

हा दोष येत नाहीं तरत तरन्ति हीं उदाहरणें सिद्ध होण्यासाठीं अगकार्यापेक्षा विकरण पूर्वी होतात असें गृहीत धरले पाहिजे असे जें म्हटले आहे त्यावर उत्तरः–

ज्या ठिकाणीं विकरणाला नित्यत्व आहे आणि अङ्गकार्याला अनित्यत्व आहे तेथें अग कार्यापेक्षा विकरण पूर्वी होतात हें सहजच सिद्ध[१४] होते

आणखीही आर्छत् हें उदाहरण सिद्ध होण्यासाठीं अट् किंवा आट् याहून अन्य जें अगकार्य तेंही अट् किंवा आट् यापेक्षा पूर्वी होतें असे गृहीत धरलें पाहिजे असें जें म्हटले आहे त्यावर उत्तर.– आर्छत् येथें ऋच्छादेशापेक्षा पूर्वी आडागम होऊ दे आट् केल्यानतर आडागमसहिताला ऋच्छादेशही होऊ दे ऋच्छादेश केल्यानतर तो ऋच्छ हा ऋपेक्षा निराळा शब्द होत असल्यामुळे व त्या ऋच्छादेशाला पूर्वी आडागम केला नसल्या मुळे पुन आट् आगम होईल

पण पुन ऋच्छ आदेश, पुन. आट्, असे

झाला तर मागून मात्र इत्व होत नाहीं कारण गुणानें (७।३।८४) त्याचा बाध 'इत्वोत्त्वाभ्याम्' (७।१।१०२ वा) होतो शप्प्रत्ययाच्या पूर्वी गुणानें बाध होत नाहीं. कारण गुणाचा निषेध (१।१।५) आहे

१४ तात्पर्य अगकार्यापेक्षां विकरण पूर्वी होतात असा सरसकट नियम सिद्ध होत नाहीं तरत येथें विकरणप्रत्यय केल्यानतर इत्व प्राप्त होत नाही कारण गुणानें बाध होत आहे तेव्हा इत्व अनित्य असल्यामुळें विकरणप्रत्यय पूर्वी होतो, तेव्हां दोष येत नाहीं

कमव्यवस्था प्राप्नोतीति । नैष दोषः । चक्रकेऽिवष्टतो व्यवस्था ॥ अथवा नेरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । विशेषणषष्ठी । नेर्यो विशि । कश्च नेर्विशिः । विशेष्यः । व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम् ॥ अथवा निरपि पदं विशिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् । व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

[[1]म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥१।३।६१॥]

पूर्ववत्सनः ॥१।३।६२॥

किमिदं पूर्वग्रहण सनपेक्षम् । प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्त तेभ्यः सनन्तेभ्योऽपि भवतीति । आहोस्विद्योगापेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्य. सनन्तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । किं चातः । यदि सनपेक्ष

सारखे चक्र सुरू राहिल्यामुळे अव्यवस्था प्राप्त होते असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं कारण चक्रकस्थलीं इष्ट असेल तशी व्यवस्था[15] करावयाची असा या शास्त्राचा सिद्धान्त आहे

अथवा 'नेर्विशः' येथील 'नेः' ही पचमी समजू नये

तर कोण समजावी ?

नेः हे विशः याचें विशेषण आहे व ही षष्ठीविभक्ति आहे. तेव्हा नि या उपसर्गाचा जो विश् धातु असा अर्थ होतो

नि या उपसर्गाचा विश् धातु कसा समजावा ?

जो नि या उपसर्गाचा विशेष्य होतो तो तो विश् धातु अडागमानें व्यवहित असला तरी देखील नि या उपसर्गाचा विशेष्य होऊ शकतो

किवा नि हें पद आहे, व विश् हाही स्वतत्र पदापैकीं भाग आहे. व जें कार्य दोन पदासबधानें सागितलेले असेल तें त्या दोहोंमध्यें अन्वय असला म्हणजे करावें (२।१।१) असा ठरावच आहे आणि व्यवधान असले तरी अन्वय होऊ शकतो तेव्हा काहीं दोष येत नाहीं

(सू ६२) काय येथें घातलेला हा पूर्वशब्द सन् प्रत्ययाच्या मागील अशा अर्थानें घातला आहे ? म्हणजे सन् प्रत्ययाच्या मागे असणाऱ्या अशा ज्या धातूहून आत्मनेपद होत असेल त्या धातूहून सन् प्रत्यय केला असता त्या सन् प्रत्ययान्त धातूहूनही तें आत्मनेपद होते ? अथवा या प्रकृतसूत्राच्या मागील अशा अर्थानें घातला आहे ? म्हणजे या सूत्राच्या मागील सूत्रानीं ज्या धातूहून आत्मनेपद सागितले आहे त्या धातूहून सन् प्रत्यय केला असता त्या सन्प्रत्ययान्त धातूहूनही आत्मनेपद होतें ?

या दोन तऱ्हामध्यें काय फरक आहे ?

जर सनाच्या मागील ह्या अर्थानें पूर्व शब्द घातला असेल तर निमित्ताला सनः हे विशे

---

१५ तेव्हां आच्छैत् येथें ऋच्छादेश करून त्याला आडागम केला म्हणजे तेथेंच तें चक्र थाबावयाचें पुन ऋच्छादेश करावयाचा नाहीं एकदरीत न्यविशत येथे अतरगत्वास्तव अगोदर सामान्यसूत्रानें लादेश होतात. नतर विकरणापूर्वी अडागम होतो नतर अविश् एवढा विश् धातु समजून 'नेर्विश' हा नियम प्राप्त होतो व विकरणापेक्षां नियम प्रबल आहेत (भाग२,पृ ५१) असें मागें सांगितलें असल्यामुळें अगोदर तो नियम लागू करून नतर विकरण केला म्हणजे उदाहरण साधतें तेव्हां अडागमानें व्यवधान असले तरी नियम प्रवृत्त होतात असें मुद्दाम वचन करावयास नको

१ लुङ्, लिङ् किवा शकारेत्सज्ञक प्रत्यय हे ज्या ठिकाणीं असतील तेथेंच मृङ्धातूहून आत्मनेपद होते, या तिघापैकीं प्रत्यय करावयाचा नसेल तर आत्मनेपद होत नाही, उदा०- म्रियते, मृषीष्ट, अमृत

१. सन्प्रत्ययाच्या मागील धातु आत्मनेपदी असेल तर त्या सन्प्रत्ययान्त धातूच्या पुढेंही आत्मनेपद होतें, उदा०- शिशयिषते, आसिसिषते.

निमित्तमविशेषितं भवति । पूर्ववत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद्भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत। बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषित भवतीति । निमित्त च विशेषितम् । कथम् । सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुत. । सन इति ॥ अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सन इति शदिम्रियत्यर्थम् ॥१॥

शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भः । शदिम्रियतिभ्या सनन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति ॥

इतरथा हि ताभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः ॥२॥

पण लावता येत नाही तेव्हा सनाच्या मागे असलेल्या धातूप्रमाणे ज्या धातूहून आत्मनेपद होते म्हणून सांगावयाचें त्या धातूमध्यें कोणता प्रत्यय शेवटीं केलेला असावा ते कळून येत नाहीं

आता प्रकृतसूत्राच्या मागील अशा अर्थानें पूर्व शब्द घातला असेल तर सन्प्रत्ययान्त धातूहून आत्मनेपद होते असे सन्प्रत्ययान्त हें धातूला विशेषण लावता येईल पण हा आत्मनेपदाचा विधि पुढील सूत्रासबधानें लागू होणार नाहीं, उदा० - [3]बुभुक्षते, उपयुयुक्षते

तर मग आता ह्या दोन तऱ्हांपैकी तुला वाटेल ती तऱ्हा घे

तर मग सनाच्या मागील अशा अर्थाचा का पूर्वशब्द असेना ! अस् दे

पण तसे गृहीत धरलें तर धातूला सन हे विशेषण लागणार नाही असे म्हटलें आहे ना ?

धातूलाही सन. हे विशेषण लावता येतें

ते कसें ?

ज्या धातूहून आत्मनेपद येथे सांगावयाचे तो धातु कसा असावा अशी आकांक्षा उत्पन्न झाली असता सन्प्रत्ययच चटदिशी मनात येईल, जसे- सन्प्रत्ययाच्या मागील धातूप्रमाणे आत्मनेपद होतें कोणाहून ? तर सन् प्रत्ययान्त धातूहून

किंवा प्रकृतसूत्राच्या मागील अशा अर्थाचा का पूर्वशब्द असेना ! अस् दे

पण तसें गृहीत धरलें तर हा आत्मनेपदाचा विधि पुढील सूत्रासंबधानें लागू होणार नाहीं असे म्हटलें आहे ना ?

पुढील सूत्रासंबधाने सन्प्रत्ययान्ताहून आत्मनेपद करता येईल

ते कसें ?

पुढील सूत्रामध्येंही 'पूर्ववत्सन' असेंच अनुवृत्त करण्यात येईल

पण कोणत्या अर्थानें बरें हें सूत्र केलें असावे?

(वा १) शद् व मृङ् या धातूसाठी हें सूत्र आरभिलें आहे म्हणजे सन्प्रत्ययान्त शद् आणि मृङ् या धातूहून आत्मनेपद झालें पाहिजे म्हणून हें सूत्र केले आहे

(वा २) नाहीं तर, म्हणजे हें सूत्र केले असतें तें होणार नाही

---

२ भुज् आणि युज् या धातूहून 'भुजोऽनवने' (१।३।६६) आणि 'प्रोपाभ्या' (१।३।६४) या पुढील सूत्रानी आत्मनेपद सांगितलें आहे त्या धातूहून सन्प्रत्यय केला असता त्या सन्प्रत्ययान्त भुज् आणि युज् धातूहून प्रकृत सूत्रानें आत्मनेपद होत

३ तेव्हा रक्षणभिन्न अथा भुज्धातूहून आत्मनेपद होते आणि त्याप्रमाणेच सन्प्रत्ययान्त भुज्धातूहूनही आत्मनेपद होतें असा अर्थ होईल.

इतरथा ह्यनुच्यमानेऽस्मिञ्शदिम्रियतिभ्या सनन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति मुमूर्षति ॥ कथ पुन पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिम्रियतिभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेध' शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽय कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेष समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवा' । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्या' कला: । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येव वाक्यशेष समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगयोः सनन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवत्येवमिहापि शदिम्रियतिभ्या सनन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ॥ यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भो विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिषते शिशयिषते । अथ विध्यर्थः शदिम्रियतिभ्या सनन्ताभ्यामात्मनेपद प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्त विधिर्न प्रकल्पत इति । विधिश्च प्रक्लृप्त' । कथम् । एतदेव ज्ञापयति सन-

नाहीं तर, सन्प्रत्ययान्त शद् आणि मृङ् या धातूहून आत्मनेपदाच्या निषेधादाखल वचन करणे भाग पडणार आहे, उदा शिशत्सति, मुमूर्षति

पण सन्प्रत्ययान्त शद् आणि मृङ् या धातूहून आत्मनेपद होत नाहीं असा अर्थ 'पूर्ववत्सन.' यावरून कसा बरें निघतो ?

पूर्ववत् येथे वतिप्रत्यय लावून निर्देश केला आहे आणि वति–प्रत्ययाचा निर्देश केला असेल तेथें तें वाक्य कसा शेष लावून पुरें करावें तें आपल्या मर्जीवर अवलबून राहतें तें असें– उशीनरवन्मद्रेषु यवा म्हणजे सातु हे मद्रदेशामध्यें उशीनरदेशाप्रमाणेच समजावेत असे म्हटलें असता तेथे 'सन्ति' किंवा 'न सन्ति' म्हणजे आहेत किवा नाहींत यापैकीं वाटेल तें आपल्या इच्छेला अनुसरून जुळविता येतें तसेंच मातृवदस्या कला. म्ह आईप्रमाणें इच्या अगीं कला जाणाव्यात असे म्हटलें असता तेथें 'आहेत' किंवा 'नाहींत' यापैकी वाटेल तें आपल्या मर्जी प्रमाणे लाविता येते याप्रमाणे येथें सन् प्रत्ययान्ताहून पूर्वीप्रमाणें आत्मनेपद असे म्हटले असल्यामुळें त्याच्यापुढें 'होतें' किंवा 'होत नाहीं' या दोहोपैकी कोणताही वाक्य शेष लावता येईल तेव्हा येथे 'होत नाहीं' हा वाक्यशेष जोडला असता असा अर्थ होतो – ज्याप्रमाणे 'नानोर्ज्ञ.' आणि 'प्रत्याङ्भ्या श्रुव' या दोन पूर्वसूत्रानीं आत्मनेपद होत नाहीं असा निषेध केला आहे त्याप्रमाणे पूर्ववत्सन येथेंही सन्प्रत्ययान्त शद् आणि मृङ् ह्या धातूहून आत्मनेपद होत नाहीं असा निषेध केला जातो

जर सन्प्रत्ययान्त शद् आणि मृङ् याहून आत्मनेपद न होण्यासाठीं हें सूत्र केलें असेल तर आसिसिषते, शिशयिषते इत्यादि उदाहरणामध्यें आत्मनेपद होण्यासाठीं हें सूत्र केलें आहे असें म्हणता येणार नाहीं. आता जर आत्मनेपद होण्यासाठीं हें सूत्र केलें असेल तर सन्प्रत्ययान्त शद् आणि मृङ् या धातूहून आत्मनेपद होऊ लागेल

तर मग आता या दोन प्रकारापैकीं तुला वाटेल तो प्रकार घे. सन्प्रत्ययान्त शद् आणि मृङ् या धातूहून आत्मनेपद न होण्यासाठी का हे सूत्र असेना ! असू दे

पण तसें गृहीत धरलें तर आसिसिषते, शिशयिषते येथें आत्मनेपद होणार नाहीं त्याची

४. येथें पूर्वसूत्रांतून न, शदे, म्रियते या पदाची अनुवृत्ति होऊन अर्थ होतो.

न्तादात्मनेपदं भवतीति यदयं शदिम्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्त शदिम्रियतिभ्या सनन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृत सनो नेत्यनुवर्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । ज्ञाश्रुस्मृदृशा सनः [१ ३ ५७] । नानोर्ज्ञः [५८] । सकर्मकात्सनो न । प्रत्याङ्भ्या श्रुव· [५९] सनो न । शदेः शित· [६०] सनो न । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च [६१] सनो नेति । इहेदानी पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्त निमित्तमविशेषित भवतीति ॥ नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सनन्ताभ्यामात्मनेपद प्राप्नोति । किं कारणम् । शदे शित इत्युच्यते न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । कि तर्हि । शिदपि निमित्तम् । अथापि शदिरेव शित्परस्तु निमित्तम् । न चाय सन्परः शित्परो भवति ।

वाट काय ?

वरील उदाहरणामध्यें आत्मनेपदाचा विधि मानता येतो

तो कसा ?

ज्यापेक्षा हा आचार्य सन्प्रत्ययान्त शद् आणि मृ या धातूहून आत्मनेपदाचा निषेध करतो त्यावरूनच तो असे सुचवितो की सन्प्रत्ययान्त धातूहून आत्मनेपद होतें

अथवा सन्प्रत्ययाच्या मागील धातूहून जसे आत्मनेपद होते तसें सन्प्रत्ययान्त अशा धातूहूनही आत्मनेपद होतें या विधीसाठींच का हें सूत्र असे ना ! असू दे

पण तसे गृहीत धरलें तर सन्प्रत्ययान्त शद् आणि मृङ् या धातूहून आत्मनेपद होऊ लागेल असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं कारण मागून चालू असलेलीं 'सनः' आणि 'न' हीं दोन पदें तेथें अनुवृत्त करण्यात येतील.

तीं दोन पदें कोठून चालू झालीं आहेत ?

'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सनः' (१।३।५७) येथें सनः हें पद आहे त्याच्या पुढे 'नानोर्ज्ञः'(१।३।५८) येथे न हे पद आहे. सन्प्रत्ययान्त अशा सकर्मक ज्ञा– धातूहून आत्मनेपद होत नाहीं असा त्याचा अर्थ आहे. त्याच्या पुढे'प्रत्याङ्भ्या श्रुवः' (१।३।५९) हें सूत्र आहे. तेथे सनः आणि न हीं दोन पदे अनुवृत्त आहेत. त्याच्या-पुढें 'शदे. शित·' (१।३।६०) हें सूत्र आहे तेथेंही सन. आणि न हीं दोन पदें अनुवृत्त होत आहेत त्याच्यापुढे 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (१।३।६१) हे सूत्र आहे तेथेंही सन. आणि न ही दोन पदे अनुवृत्त होत आहेत त्याच्या-पुढे 'पूर्ववत्सन' (१।३।६२) हें प्रकृत सूत्र आहे येथें फक्त सन. हे पद अनुवृत्त होत आहे आणि न हे पद निवृत्त झालें

शिवाय असे करण्यात दुसरा एक फायदा असा होतो की येथें दुसऱ्या 'सन.' या पदाचा लाभ झाल्यामुळें 'ह्या सूत्रानें आत्मनेपद ज्या धातूहून सागितलें त्या धातूला सन' हें विशेषण लावता येत नाहीं' असें जें म्हटलें होतें तोही दोष येत नाही

अथवा शिशत्सति मुमूर्षति येथें आत्मनेपद प्राप्तच होत नाहीं

काय कारण ?

'शदे शितः' असें म्हटलें आहे, तेव्हा केवळ एकटा शद् धातुच निमित्त म्हणून धरलेला नाहीं.

तर काय ?

शित्प्रत्ययही निमित्त धरला आहे. तेव्हा जरी शद्धातुच निमित्त असला तरी तो शित्-प्रत्ययपरक असाच शद् धातु निमित्त होणार आहे. म्हणून शिशत्सति येथे शद् धातु आहे तरी शित्प्रत्ययपरक नसल्यामुळें सनाच्या

यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति । अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । लुङ्लिङावपि निमित्तम् । अथापि म्रियतिरेव लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः लुङ्लिङ्परो भवति ॥

किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सनन्तस्याप्यतिदिश्यते । एवं भवितुमर्हति ।

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सनन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः॥३॥

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सनन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः । गुपादीनां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसत इति । न ह्येतेभ्य॰ प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्याम॰ ॥

सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् ॥४॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सनन्तस्याप्यतिदिश्यते ॥

ज्ञाादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः ॥५॥

ज्ञाादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति ॥

मागील शद् धातु हा आत्मनेपदाला लायक नाहीं म्हणून त्या ठिकाणीं सन्प्रत्ययान्त शद्धातूहूनही आत्मनेपद होत नाहीं

तर मग ज्या ठिकाणीं शित् प्रत्यय निमित्त धरला नाहीं म्हणजे शित्प्रत्ययाशिवाय दुसरेंही निमित्त धरलें आहे तेथे म्हणजे 'म्रियते र्लुङ्लिङोश्च' येथे कसे ?

येथेही केवळ एकटा मृङ् धातूच आत्मनेपदाला निमित्त म्हणून धरला नाही.

तर काय ?

लुङ् व लिङ् हेही निमित्त धरले आहेत तेव्हा जरी मृङ्धातुच निमित्त असला तरी लुङ्लिङ्प्रत्ययपरक असाच मृधातु निमित्त धरला जाणार आहे म्हणून मुमूर्षति येथें मृङ् धातु आहे तरी तो लुङ्लिङ्प्रत्ययपरक नसल्यामुळें सनाच्या मागील मृङ् धातु आत्मनेपदाला लायक नव्हे म्हणून त्या ठिकाणीं सन्प्रत्ययान्त मृधातूहून आत्मनेपद होत नाहीं

पण काय जसें सन्प्रत्ययामागील ज्या धातूपुढें आत्मनेपद दिसते तसें त्याच सन् प्रत्ययान्त धातूहूनही आत्मनेपद होते असा हा कार्याचा अतिदेश आहे ?

कार्याला प्राधान्य असल्यामुळें कार्याचा अतिदेश मानणें योग्य आहे

(वा ३) सन्प्रत्ययाच्या मागील धातूच्या पुढे आत्मनेपद दिसते म्हणून सन् प्रत्ययान्त धातूहून आत्मनेपद होतें असे म्हटलें तर जुगुप्सते, मीमांसते, येथे सन्प्रत्ययान्त गुप् वगैरे धातूहून आत्मनेपद प्राप्त होणार नाहीं. कारण सन्प्रत्ययाच्या मागे असलेल्या या गुप् वगैरे धातूहून आत्मनेपद झालेलें दृष्टीस पडत नाहीं किंवा परस्मैपदही दृष्टीस पडत नाहीं[५]

(वा.४) सन्प्रत्ययान्त गुप् वगैरे धातूहून आत्मनेपद सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

सन्प्रत्ययामागील धातूला असलेलें जें आत्मनेपदाचें निमित्त अनुदात्तेत्त्व, ङित्त्व, वगैरे (१।३।१२) त्याचा सन्प्रत्ययान्ताचे ठिकाणीं अतिदेश केला जात आहे अर्थात् हा निमित्ताचा अतिदेश आहे.

(वा.५) अनुचिकीर्षति, पराचिकीर्षति, येथें सन्प्रत्ययान्त धातूहून आत्मनेपद न व्हावें यासाठीं सन्प्रत्ययाच्या मागील कृञ् वगैरे धातूचे ठिकाणीं असलेल्या ञकारेत्संज्ञकत्व वगैरे आत्मनेपदनिमित्ताचा निषेध केला

---

५ कारण गुप्, तिज् आणि कित् या धातूहून सन्प्रत्यय (३।१।६) नित्य होत असल्यामुळें सन्प्रत्ययरहित अशा गुप् वगैरे धातूचा प्रयोगच नाहीं.

अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सनन्तेभ्योऽपि भवतीति। ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सनन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृत लिङ्गं समुदायस्य विशेषक भवति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृत लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति। यं समुदाय योऽवयवो न व्यभिचरति। सनं च न व्यभिचरति णिच पुनर्व्यभिचरति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

पाहिजे.[६]

तर मग सन्प्रत्ययाच्या मागील ज्या धातूच्या पुढें आत्मनेपद दिसतें तसे त्याच सन्प्रत्ययान्त धातूहूनही आत्मनेपद होते असा कार्यातिदेश असू दे

पण सन्प्रत्ययाच्या मागील धातूच्या पुढे आत्मनेपद दिसतें म्हणून सन्प्रत्ययान्त अशा त्या धातूहूनही आत्मनेपद होते असे म्हटलें तर सन्प्रत्ययान्त गुप् वगैरे धातूहून आत्मनेपद होणार नाहीं असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं कारण त्या गुप् वगैरे धातूना आत्मनेपद होण्यासाठीं जोडलेला जो इत्सज्ञक अनुदात्तस्वर तो व्यर्थ होतो म्हणून त्या जोरावर सन्प्रत्ययान्त अशा त्या गुप् वगैरे धातूहून आत्मनेपद होईल

किंवा समुदायाचे ठिकाणीं काहीं विशेष दाखविण्याकरिता एखाद्या अवयवाचे ठिकाणीं केलेलें चिन्ह तो विशेष दाखवितें. तें असे— बैलाच्या माडीला किंवा कानाला केलेली खूण त्या बैलाचा विशेष दाखवितें जर अशा रीतीनें अवयवाच्या ठिकाणी केलेल्या चिन्हाचा समुदायाकडे उपयोग होत असेल तर जुगुप्सयति, मीमासयति येथेही गुप् धातूच्या अनुदात्तेत्सज्ञकत्वामुळें आत्मनेपद होऊ लागेल

हा दोष येत नाहीं कारण अवयवाचे ठिकाणीं केलेल्या चिन्हाचा कोणत्या समुदायाकडे उपयोग करावयाचा ? ज्या समुदायाला सोडून जो अवयव केव्हाही असत नाहीं तेवढ्या समुदायाकडे त्या अवयवाच्या चिन्हाचा उपयोग करावा. गुप् हा अवयव जुगुप्स या सन्प्रत्ययान्त समुदायाला सोडून केव्हाही असत नाहीं आणि तोच गुप् हा अवयव णिच्प्रत्ययान्त जुगुप्सि या समुदायाला सोडून असू शकतो तेव्हा गुप् या धातूचे जें अनुदात्तेत्सज्ञकत्व हें चिन्ह त्याचा उपयोग जुगुप्स या सन्प्रत्ययान्त समुदायाकडेसच होतो आणि जुगुप्सि या णिच्प्रत्ययान्त समुदायाकडे होत नाहीं जसें— बैलाच्या माडीवर किंवा कानावर केलेल्या खुणेमुळें त्या बैलाला आखुड माडीचा, फुटक्या कानाचा असे म्हणतात, तो बैल ज्या समुदायामध्यें आहे त्या समुदायाला तसें म्हणत नाहींत

६ नाहीं तर अनु आणि परा या उपसर्गांपुढील कृञ्-धातूहून परस्मैपद सांगितलें (१।३।७९) आहे तेव्हां तेथें आत्मनेपद दिसत नाही, तरी त्याचें ञकारेत्सज्ञकत्व हें आत्मनेपदाचें निमित्त (१।३।७२) कायम असल्यामुळें त्याचा सन्प्रत्ययान्त धातूचे ठिकाणी अतिदेश होऊन आत्मनेपद होऊ लागेल

७. तेव्हा जुगुप्स यातील गुप् या भागाचें अनुदात्तेत्सज्ञकत्व हे चिन्ह जुगुप्स या समुदायाला लागू होईल

प्रत्ययग्रहण णियगर्थम् ॥ ६ ॥

प्रत्ययस्य ग्रहण कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । णियगर्थम् । णियगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते । हूणीयते महीयत इति ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुमण्णिच प्रतिषेधो वक्तव्य । आसयति शाययतीति । सूत्र च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हूणीयते महीयत इति । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृत लिङ्गं समुदायस्य विशेषक भवति । तद्यथा । गो सक्थनि कर्णे वा कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृत लिङ्गं समुदायस्य विशेषक भवति हूणीययति महीययति अत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृत लिङ्ग कस्य समुदायस्य विशेषक भवति । य समुदाय योऽवयवो न व्यभिचरति । यक च न व्यभिचरति णिच तु व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा

(वा ६) 'पूर्ववत्सन' येथील सन हा शब्द काढून टाकून त्याचे जागीं 'प्रत्ययात्' हा शब्द घालावा म्हणजे 'पूर्ववत्प्रत्ययात्' असें सूत्र करावें

काय उपयोग ?

आकुस्मयते विकुस्मयते, हूणीयते महीयते, येथें णिच्प्रत्ययान्त आणि यक्प्रत्ययान्त धातूहूनही आत्मनेपद झालें पाहिजे

तर मग तसें करण्यास काय हरकत आहे ?

(वा ७) तसें करण्यात आसयति शाययति येथें हेतुमण्णिच्प्रत्ययान्त धातूहून आत्मनेपद न व्हावें यासाठीं तशा ठिकाणीं प्रतिषेध केला पाहिजे शिवाय सूत्राच्या मूळ स्वरूपातही बदल होत आहे.

तर मुळात आहे तसेंच सूत्र असू दे.

आहे तसेच सूत्र ठेवलें तर आकुस्मयते विकुस्मयते, हूणीयते महीयते, या उदाहरणाची वाट काय ?

त्या धातूना आत्मनेपद होण्यासाठीं जोड केला जो इत्संज्ञक अनुदात्त स्वर आणि ङकार तो व्यर्थ होतो म्हणून त्या जोरावर णिच्प्रत्ययान्त आणि यक्प्रत्ययान्त अशा त्या धातूहून आत्मनेपद होईल

किंवा काहीं विशेष दाखविण्याकरिता एखाद्या अवयवाचे ठिकाणीं केलेलें चिन्ह समुदायाचे ठिकाणीं तो विशेष दाखवितें जसें बैलाच्या माडीला किंवा कानाला केलेली खूण त्या बैलाचा विशेष दाखविते

अशा रीतीनें अवयवाचे ठिकाणीं केलेल्या चिन्हाचा समुदायाकडे उपयोग होत असेल तर यक्प्रत्ययान्त हूणीङ्, महीङ् धातूहून णिच्प्रत्यय करून सिद्ध होणाऱ्या हूणीययति, महीययति या उदाहरणामध्येंही आत्मनेपद होऊ लागेल

अवयवाचे ठिकाणीं केलेल्या चिन्हाचा सबध कोणत्या समुदायाशीं येऊन पोचतो ? जो अवयव ज्या समुदायाला सोडून कधींही असू शकत नाहीं तेवढ्या समुदायाकडे त्या अवयवाच्या चिन्हाचा संबध पोचतो हूणी, मही हे अवयव हूणीय महीय या यक्प्रत्ययान्त समुदायाला सोडून केव्हाही असू शकत नाहींत आणि तेच अवयव हूणीयि महीयि या णिच्प्रत्ययान्त समुदायाला सोडून असू शकतात म्हणून हूणीङ् महीङ् याच्या ङित्वाचा संबध यक्प्रत्ययान्त अशा हूणीय,

८ कुस्म हा धातु अनुदात्तेत्संज्ञक दहाव्या गणामध्यें आहे त्याहून णिच्प्रत्यय (३।१।२५) झाला आहे. तसेंच हूणीङ् व महीङ् हे ङकारेत्संज्ञक धातु कण्ड्वादि गणामध्यें आहेत. त्याहून यक् प्रत्यय (३।१।२७) झाला आहे.

कृत लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ १।३।६३ ॥

कृञ्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ईहामास ईहामासतु ईहामासु ।[2]कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति । प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते । कथं पुनर्ज्ञायते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति । इह कृञ्ग्रहणात् । इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति । इहैव कृञ्ग्रहणात् ॥ अथेह कस्मान्न भवति । उदुम्भाचकार उदुब्जांचकार । ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपदं पश्यामः । न ब्रूमोऽनेनेति । किं तर्हि । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवतीति ॥ नैष दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति । आम्प्रत्ययवदेवेति ॥ यदि

महीय या समुदायाकडे पोचतो, ह्मणीयि आणि महीयि या णिच् प्रत्ययान्त समुदायाकडे पोचत नाहीं जसे– बैलाच्या माडीवर किंवा कानावर केलेल्या खुणेचा संबध त्या एका बैलाकडेच पोचतो, त्या बैलाच्या घोळक्याकडे पोचत नाहीं.

(सू ६३) येथे कृञ हा शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

ईहामास ईहामासतु. ईहामासु' येथें अनुप्रयोग केलेल्या अस्‌धातूहून आत्मनेपद होऊ नये म्हणून कृञ हा शब्द घातला आहे

पण येथें अस्‌धातूचा अनुप्रयोग कसा बरें प्राप्त होतो ?

'कृञ्चानुप्रयुज्यते' (३।१।४०) या सूत्रा मध्यें कृञ् हा प्रत्याहार उच्चारला आहे

पण तेथें कृञ् हा प्रत्याहार उच्चारला आहे असें कशावरून ओळखण्यात येतें ?

येथें प्रकृतसूत्रामध्यें कृञ. असें म्हटलें आहे त्यावरून.[2]

आता 'आम्प्रत्ययवत' ह्या प्रकृतसूत्रा मध्यें कृञ् हा प्रत्याहार का बरें घेत नाहीं ?

येथें कृञ असे म्हटले आहे त्यावरूनच घेत नाहीं.[3]

आता उदुम्भाचकार उदुब्जाचकार येथें अनुप्रयोग केलेल्या कृ-धातूपुढे आत्मनेपद का बरें होत नाहीं ?

अहो पण 'आम्प्रत्ययाच्या प्रकृतीप्रमाणें' असे येथे म्हटलें आहे. आणि वरील उदाहरणामध्यें तर आम्प्रत्ययाचे प्रकृतिभूत जे उम्भ आणि उब्ज हे धातु त्याहून आत्मनेपद झालेलें दृष्टीस पडत नाहीं

'आम्प्रत्ययवत्' या प्रकृतसूत्रानें आत्मनेपद का होत नाहीं असें आम्ही म्हणत नाहीं.

तर काय म्हणत आहात ?

'स्वरितञित' (१।३।७२) यानें आत्मनेपद का होत नाहीं, असें म्हणत आहोंत

हा दोष येत नाहीं कारण 'आम्प्रत्ययवत्' हें सूत्र नियमार्थ होईल म्हणजे अनुप्रयोग केलेल्या कृञ्‌धातूपुढें आत्मनेपद करणें झाल्यास आम्प्रत्ययाची प्रकृति आत्मनेपदी

---

१ आम् प्रत्यय ज्याहून केला तो धातु आत्मनेपदी असेल तर त्या आम्-प्रत्ययान्ताच्या पुढें अनुप्रयोग केलेल्या कृ-धातूहूनही आत्मनेपद होतें, उदा०– एधांचक्रे

२ जर 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' या सूत्रामध्यें कृञ् हा प्रत्याहार न घेता एकटा कृ धातुच घेतला तर एकट्या कृ-धातूचाच अनुप्रयोग होत असल्यामुळें आपोआप ह्या प्रकृतसूत्रानें आत्मनेपद त्या कृ-धातूहूनच होइल तेव्हां येथील कृञ हा शब्द व्यर्थ होईल त्या जोरावर त्या सूत्रांमध्यें कृञ् हा प्रत्याहार घेऊन कृञ्-शब्दानें कृ, भू आणि अस् या तीन धातूचें ग्रहण होतें.

३. येथें प्रत्याहार घेऊन कृ, भू, अस् या तिघांचें ग्रहण होईल तर त्याकरितां येथें कृञ असें म्हणण्याचें कारण नाहीं कारण त्या तिघांचाच अनुप्रयोग होत आहे तेव्हां येथील कृञ हें व्यर्थ होईल त्याचे जोरावर येथें प्रत्याहार घ्यावयाचा नाहीं.

नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । ईहांचक्रे ऊहांचक्र इति । विधिश्च प्रक्लृप्त. । कथम् । पूर्ववदिति वर्तते । आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥१।३।६४॥

स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते अनुयुङ्क्ते ॥ अपर आह । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रयुङ्क्ते नियुङ्क्ते विनियुङ्क्ते ॥

संमः क्ष्णुवः ॥१।३।६५॥

किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते न समो गमादिष्वेवोच्येत ।

समः क्ष्णुवः सकर्मकार्थम् ॥१॥

सकर्मकार्थोऽयमारम्भ । अकर्मकादिति हि तत्रानुवर्तते ॥

भुजोऽनवने ॥१।३।६६॥

अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रभुजति वाससी । निभुजति जानुशिरसी इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यस्य भुजेरवनमनवन चार्थस्तस्य ग्रहण न चास्य

असेल तरच करावें. एरवीं करू नये

जर 'आम्प्रत्ययवत्' हें सूत्र फक्त नियमार्थ आहे तर ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे येथें आत्मनेपद करावे असें सागणारें कोणीच नाहीं असें होईलें

आत्मनेपदाचा विधिही करता येतो.

तो कसा ?

'पूर्ववत्सन ' येथून पूर्ववत् या पदाची अनुवृत्ति होत आहे तेव्हा आम्प्रत्ययवत् हें विध्यर्थ होईल आणि पूर्ववत् हे नियमार्थ होईल

(सू ६४) प्रोपाभ्याम् याच्या ऐवजी 'स्वराद्युपसृष्टात्' असें म्हणावें म्हणजे स्वर आरभीं असलेला कोणताही उपसर्ग चालेल, जसें— उद्युङ्क्ते, अनुयुङ्क्ते

दुसरा कोणी एक वैयाकरण असें म्हणतो की 'स्वराद्यन्तोपसृष्टात्' असें म्हणावें म्हणजे स्वर आरभीं किंवा शेवटीं असलेला कोणताही उपसर्ग चालेल, जसें- प्रयुङ्क्ते, विनियुङ्क्ते, नियुङ्क्ते

(सू ६५) 'समो गम्यृच्छि' (१।३।२९) या प्रदेशाचे ठिकाणीं उच्चारलेल्या सम् या उपसर्गाचें पुन येथें ग्रहण केलें त्यापेक्षा येथील क्ष्णु धातुच 'समो गम्यृच्छि' या सूत्रामध्यें का घातला नाहीं ?

(वा १) क्ष्णु धातु सकर्मक असताही सम् उपसर्गाच्या पुढें आला असता त्याहून आत्मनेपद झाले पाहिजे यासाठीं 'सम क्ष्णुव ' हें सूत्र केलें आहे कारण 'समो गमृच्छि०' येथें अकर्मकात् या पदाची अनुवृत्ति येत आहे.

(सू ६६) येथें 'अनवनकौटिल्ययो ' असें म्हणावें म्हणजे पालन आणि कौटिल्य या दोन अर्थीं आत्मनेपद होणार नाहीं, उदा०— प्रभुजति वाससी, निभुजति जानुशिरसी.

तर मग तसें म्हटलें पाहिजे

तसें म्हणावयास नको कारण पालन करणें आणि त्याशिवाय निराळें म्हणजे भोजन करणें या दोन अर्थांचा जो भुज् धातु त्याचेंच येथें

---

४ तेव्हां कर्तृगामी क्रियाफल असताना जरी आत्मनेपद (१।३।७२) होईल तरी परगामी क्रियाफल असताना होणार नाहीं असा दोष येतो

१. प्र किंवा उप या उपसर्गापुढील युज्-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०— प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते

१ सम् या उपसर्गापुढील क्ष्णु-धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०— सक्ष्णुते शस्त्रम्

१ पालनभिन्न अर्थ गम्यमान असताना भुज् धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०- भुङ्क्ते भुञ्जाते भुञ्जते

२ येथें भुज्-धातूचा अर्थ कौटिल्य म्हणजे वक्र करणें हा आहे

भुजेरवनमनवनं चार्थः ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ॥१।३।६७॥

णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः ॥१॥

णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः ॥२॥

इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् इहापि प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका । आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकाः आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति । एव वक्ष्यामि । णेरात्मनेपद भवति । ततोऽणौ यत्कर्म णौ चेत् ।

ग्रहण केलें आहे आणि कौटिल्य या अर्थाचा जो भुज धातु त्याला तसे दोन अर्थ नाहींत तेव्हा येथे त्याचें ग्रहण होतें नाहीं

(सू ६७, वा १) हें जें णि प्रत्ययान्ताहून आत्मनेपदाचें विधान केलें आहे तेथें अण्यन्तावस्थेंतील जे कर्म तेंच ण्यन्तावस्थेंतील कर्म असेल तर, म्हणजे निराळें कर्म नसेल तरच, आत्मनेपद होतें असे म्हणावें

(वा २) तसे म्हटलें नाहीं तर ज्या ठिकाणीं अण्यन्तावस्थेंतील कर्माहून निराळें कर्म (ण्यन्तावस्थेंत) असेल अशा सर्व ठिकाणीं आत्मनेपद करण्याची पाळी येईल तेव्हा आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका , आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् येथें, म्ह आरोहयति येथें, आत्मनेपद होऊ लागेल.

तर मग तसे म्हटलें पाहिजे

तसें म्हणावयास नको कारण, या सूत्राचा असा अर्थ वर्णन करण्यात येईल – 'णे.', ण्यन्ताहून आत्मनेपद होतें हें एक पोटवाक्य. पुढें 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्', अण्यन्तावस्थेतील

---

३. सूत्रामध्यें अनवने असें म्हटलें आहे अवन म्हणजे पालन हा अर्थ नसावा, या म्हणण्यावरूनच अवन अर्थ दाखविण्याची योग्यता ज्या भुज्धातूमध्यें असेल तोच भुज् धातु येथें घेतला जातो कौटिल्य या अर्थाच्या भुज्धातूला पालन अर्थ दाखविण्याची योग्यता नसल्यामुळें येथें त्याचें ग्रहण होत नाहीं

१ ण्यन्त धातूहून आत्मनेपद होते अण्यन्त अवस्थेमधील जें कर्म त्यापेक्षा ण्यन्त अवस्थेमध्यें निराळें कर्म नसावें व तें अण्यन्त अवस्थेमधील कर्म ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्ता असलें पाहिजे आणि उत्कंठापूर्वक स्मरण हा धातूचा अर्थ नसावा, उदा०–आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका –माहुत हत्तीवर आरोहण करतात, ही अण्यन्तावस्था होय हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान्– हत्ती हा महाताना आपल्यावरील बैठकीवर आरोहण करवितो, ही ण्यन्त अवस्था होय, अण्यन्त अवस्थेतील कर्म जो हत्ती तोच प्रयोजक कर्ता केविला आहे, तरी पण अण्यन्त अवस्थेपेक्षां निराळे असे मनुष्य व स्थल हे ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्म असल्यामुळें आरोहयति येथें प्रकृतसूत्रानें आत्मनेपद झालें नाहीं आता णिच् प्रत्यय केल्यानतरसुद्धा जर रोहि या ण्यन्त धातूचा आरोहणविषय होतो इतकाच अर्थ विवक्षित असेल तर हस्ती आरोहयते असा प्रयोग होतो, तोच या प्रकृतसूत्राचें उदाहरण होय येथें रोहि हा धातु अकर्मक आहे त्यामुळें अण्यन्त अवस्थेंतील हत्ती हें जें कर्म त्यापेक्षा निराळें कम कोणीही नाही आणि तें जें हत्ती हें कर्म तोच कर्ता आहे याच अर्थी रोहि या धातूहून आत्मनेपदप्रत्यय शानच् केला असतां आरोह्यमाण असें रूप होतें

२ सूत्रातील 'अणौ यत्कम णौ चेत्स कर्ता' या पदापासून 'अण्यन्त अवस्थेमध्यें जें कर्म तो ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्ता पाहिजे' एवढी एकच अट दिसते म्हणून ही दुसरी अट येथें घालावी असें वार्तिककार म्हणत आहेत

अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेण्णौ यदि तदेव कर्म भवति। ततः स कर्ता। कर्ता चेत्स भवति णाविति ॥ यद्येवं कर्मकर्तायं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्।

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥३॥

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिद वक्तव्यम्। कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति ॥

न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात् ॥४॥

न वैष दोषः। किं कारणम्। यक्चिणोः प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्येते अत्र यक्चिणौ। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति ॥ यस्तर्हि न हेतुमण्णिच्तदर्थमिदं वक्तव्यम्। तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति। उत्पुच्छयते पुच्छ स्वयमेव। उदपुपुच्छत पुच्छ स्वयमेव। अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्य प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति॥स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः।

जें कर्म तेंच कर्म ण्यन्तावस्थेमध्यें असेल तर, म्हणजे निराळें कर्म नसेल तर, हें दुसरें पोट वाक्य पुढें 'स कर्ता', अण्यन्त अवस्थेतील जें कर्म तो ण्यन्त अवस्थेतील कर्ता असेल तर, हें तिसरें पोटवाक्य होय, ह्या वाक्यामध्यें अणौ यत्कर्म णौ चेत् या पदाची अनुवृत्ति आहे.

असें आहे तर ह्या कर्माचा कर्ता केला आहे तेव्हा तेथें 'कर्मवत्कर्मणा०' यानेंच आत्मनेपद सिद्ध होत आहे

(वा.३) कर्माचा कर्ता केल्यामुळें 'कर्मवत्कर्मणा० (३।१।८७) यानेंच तेथें आत्मनेपद साधतें असें म्हणणें असेल तर कर्मवत् या अतिदेशानें प्राप्त होणाऱ्या कार्यामध्यें फक्त आत्मनेपदच व्हावें, आणि यक् व चिण् हे न व्हावेत यासाठीं नियमार्थ हें सूत्र करावें लागणार आहे.

(वा.४) कर्मवद्भावामुळें यक् आणि चिण् हे होतील असा दोष येत नाहीं

काय कारण ?

'यक्चिणो प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञाम्' (३।१।८९, वा १) या वार्तिकानें यक् व चिण् याचा प्रतिषेध केला आहे

तर मग जो हेतुमण्णिच् नव्हे त्या ठिकाणीं कर्मवद्भावानें प्राप्त होणारा यक् व चिण् न व्हावा यासाठीं हें सूत्र केलें पाहिजे, जसें— उदपुपुच्छत पुच्छ स्वयमेव

येथेंही भारद्वाजीय वैयाकरणाच्या मताप्रमाणें वार्तिकपाठ घेतला म्हणजे यक् आणि चिण् याचा निषेध होईलच त्याचा वार्तिक पाठ असा आहे—'यक्चिणो प्रतिषेधे णिश्रन्थि ग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसख्यानम्

वार्तिककारानीं केलेला हा प्रतिषेध अवश्य स्वीकारलाच पाहिजे.

---

३ अण्यन्त अवस्थेमध्यें जी क्रिया तीच ण्यन्त अवस्थेमध्यें असेल तर, असा अर्थ दुसऱ्या वाक्याचा कौमुदीमध्यें केला आहे

४ ण्यन्त धातूच्या कर्मकर्तरिप्रयोगामध्यें जर कर्मवद्भावानें कार्यें होतील तर फक्त आत्मनेपदच करावें, यक् किंवा चिण् करू नये, असा नियम होय

५ येथें 'पुच्छ उडविणें' अर्थाला दाखविणाऱ्या पुच्छशब्दाहून 'पुच्छभाण्ड'० (३।१।२०) या सूत्रानें स्वार्थी णिङ्प्रत्यय झाला आहे तेथें सौकर्य दाखविण्याच्या इच्छेनें गाय या कर्त्याची अविवक्षा करून पुच्छ ह्याच कर्माचा कर्ता बनविला आहे या वेळीं 'कर्मवत्कर्मणा' (३।१।८७) या कर्मवद्भावानें प्राप्त झालेले यक्चिण्प्रत्यय होऊ नयेत व फक्त आत्मनेपदच व्हावें यासाठीं 'णेरणौ' हें प्रकृतसूत्र आरंभिलें पाहिजे

६ णिङ् आणि णिच् या उभयतांचाही णिशब्दानें संग्रह होतो. तेव्हां णिङन्त किंवा णिजन्त या दोन्ही ठिकाणीं यक् आणि चिण् यांचा प्रतिषेध

इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः ॥५॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। गणयति गण गोपालक। गणयति गणः स्वयमेव॥

आत्मनेपदस्य च ॥६॥

आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य। गणयति गणः स्वयमेव॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु ॥७॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम्। गणयति गणः स्वयमेव॥ इष्यत एवात्रात्मनेपदम्। किमिष्यत एवाहोस्वित्प्राप्नोत्यपि। इष्यते च प्राप्नोति च। कथम्। अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणम्। यस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः। स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति॥ एत-

(वा ५) न स्वीकारला तर जेथें 'णेरणौ' हा नियम प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं तेथें यक् चिण् याच्या निषेधादाखल स्वतन्त्र वचन करावे लागेल, जसें– गणयति गण गोपालकः, गणयति गण स्वयमेव[७]

(वा.६) शिवाय गणयति गण. स्वयमेव येथें कर्मवद्भावानें प्राप्त होणाऱ्या आत्मनेपदाचाही निषेध करावा लागेल

(वा ७) गणयति गण. स्वयमेव येथें कर्मवद्भावानें प्राप्त होणाऱ्या आत्मनेपदाचा बाध व्हावा म्हणून नियमार्थ 'णेरणौ' हें सूत्र ठेवावें लागेल

पण गणयति गण स्वयमेव येथे कर्मवद्भावानें प्राप्त होणारें आत्मनेपद इष्टच आहे ना ?

काय गणयति गण स्वयमेव येथें 'आत्मनेपद इष्टच आहे' याचा आत्मनेपद होणें इष्ट आहे एवढाच अर्थ, किंवा प्राप्तही होतें असा अर्थ ?

आत्मनेपद इष्टही आहे आणि प्राप्तही होत आहे

तें कसें ?

'अणौ' येथील णि शब्दानें कोणता णि[९] प्रत्यय घ्यावयाचा आहे ?

जो णि-प्रत्यय करण्याच्या पूर्वी त्या णिच् प्रत्ययाच्या पूर्वीच्या धातूला कर्म किंवा कर्ता आहे तसला णिप्रत्यय घ्यावयाचा आहे अर्थात् हेतुमत् णिच् या अर्थाचा णि शब्द घातला आहे, आणि गणयति येथील जो णि-प्रत्यय त्याच्यामागील धातूचा स्वतन्त्र प्रयोग नसल्यामुळें णि प्रत्यय करण्यापूर्वी त्या धातूला कर्म किंवा कर्ता काहींही नाहीं[१०]

तर आता 'णेरणौ' ह्या सूत्राचा उपयोग असा समजावा की आध्यान अर्थ गम्यमान असताना आत्मनेपदाचा निषेध करावयास पाहिजे तो निषेध कोणत्या शास्त्राचा हें समजण्याकरिता विधिही केला पाहिजे, उदा०– स्मरति वन गुल्म कोकिल, स्मरयत्येन वनगुल्म स्वयमेव

सिद्ध होतो

७ गणधातूहून स्वार्थी णिच् प्रत्यय (३।१।२५) नित्य असल्यामुळें त्याला अण्यन्त अवस्थाच नाहीं. म्हणून येथें 'णेरणौ' या नियमाची प्रवृत्ति होणार नाही

८ कर्मकर्तरिप्रयोगामध्यें कर्मवद्भावानें ण्यन्त धातूहून जर आत्मनेपद होईल तर त्या ण्यन्त अवस्थेमध्यें अण्यन्त अवस्थेतील कर्म हें कर्ता झालें असेल तरच होईल असा नियम होईल.

९ स्वार्थणिच् किंवा हेतुमण्णिच्.

१० एकंदरींत स्वार्थणिच् प्रत्यय म्हणजे अण्यन्त अवस्थाच होय व त्या अवस्थेमध्यें कर्मवद्भावानें आत्मनेपद प्राप्तही होत आहे व इष्टही आहे स्मरति ही अण्यन्त अवस्था होय स्मरयति ह्या ण्यन्त अवस्थेमध्यें आत्मनेपद होत नाहीं वनगुल्म हा आपणच स्मृतिविषय होतो असा अर्थ आहे येथें कर्मवद्भावानें आत्मनेपद प्राप्त होत आहे

दपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मोपदिष्टा विधय. कर्मस्थभावकाना कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति कर्तृस्थभावकश्चायम् ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेध शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान्राजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपद सिद्धं भवति ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात् ॥९॥

न वा वक्तव्य. । किं कारणम् । ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यदत्राण्यन्ते कर्मान्यो ण्यन्तस्य कर्ता । कथम् । द्वावात्मानावन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति।शरीरात्मा तत्कर्म करोति

हेंही प्रयोजन होऊ शकत नाहीं कारण कर्मवद्भावानें होणारे विधि कर्मस्थभावक[11] किंवा कर्मस्थक्रियक धातु असेल तरच होतात आणि स्मृ हा धातु तर कर्तृस्थभावक आहे.

तेव्हा अशा रीतीनें स्मरयति हें उदाहरण सिद्ध होत असतानाही ज्यापेक्षा हा आचार्य 'अनाध्याने' म्ह आध्यानार्थक ण्यन्ताहून आत्मनेपद होत नाहीं असा आत्मनेपदाचा निषेध करीत आहे त्यापेक्षा 'ज्या धातूचें अण्यन्त अवस्थेतील कर्म ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्ता बनलें आहे, मग तो धातु कर्तृस्थभावक असो किंवा कर्तृस्थक्रियक असो, त्या ण्यन्त धातूहून आत्मनेपद होतें' असे सुचवीत आहे

असे सुचविल्याचें काय फल ?

पश्यन्ति भृत्या राजानम् या अण्यन्त अवस्थेंतील राजा हें कर्म दर्शयते भृत्यान् राजा, दर्शयते भृत्यै राजा, या ण्यन्त अवस्थेमध्ये कर्ता झालें आहे तेथें आत्मनेपद सिद्ध होतें

(वा ८) अण्यन्त अवस्थेमध्यें आत्मा हें कर्म असून तोच जर ण्यन्त अवस्थेमध्ये कर्ता झाला असेल तर तेथें आत्मनेपद होत नाहीं असें म्हणावें, उदा०—हन्त्यात्मानम् घातयत्यात्मानमात्मा

तर मग तशा ठिकाणीं आत्मनेपदाचा प्रतिषेध केला पाहिजे

(वा ९) तो प्रतिषेध करावयास नको

काय कारण ?

ण्यन्त अवस्थेमध्ये कर्ता निराळा आहे येथें अण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्म म्हणून जो आत्मा आहे तो निराळा व ण्यन्त अवस्थेमध्ये कर्ता म्हणून जो आत्मा आहे तो निराळा

तो कसा ?

एक अन्तरात्मा व एक शरीरात्मा[12] असे वस्तुत दोन आत्मे आहेत त्यात अन्तरात्मा हा तसे धर्माधर्मरूपी कर्म करतो की ज्यामुळें

---

११ धात्वर्थ हा दोन प्रकारचा आहे क्रिया आणि भाव हे दोन प्रकार होत केली जाणारी ती क्रिया व होणारा तो भाव धात्वर्थाचा आश्रय चचल असला म्हणजे त्याच्याकडून तो केला जातो असें म्हणतात आणि जो धात्वथाचा आश्रय स्थिर असेल त्याचे ठिकाणी तो घडून येतो असें म्हणतात आतां क्रिया किंवा भाव यामुळें कर्माच्या स्वरूपात फरक होत असेल तर त्या धातूला कर्मस्थभावक किंवा कर्मस्थक्रियक असें म्हणतात आणि कर्माच्या स्वरूपांत काहींच फरक होत नसेल तर त्या धातूला कर्तृस्थभावक किंवा कर्तृस्थक्रियक असें म्हणतात

१२ अन्त करणरूप उपाधीनें युक्त जो आत्मा तो अन्तरात्मा होय आणि शरीररूपी उपाधीनें युक्त जो आत्मा तो शरीरात्मा होय येथें अण्यन्त अवस्थेमध्यें शरीरात्मा हा कर्म आहे ण्यन्त अवस्थेमध्यें तो कर्ता नाहीं तेथें अन्तरात्मा कर्ता आहे.

येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति ॥

[[1]भीस्म्योर्हेतुभये ॥१।३।६८॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने॥१।३।६९॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ १।३।७० ॥

मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ॥१।३।७१॥]

[3]स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥१।३।७२॥

स्वरितञित इति किमर्थम् । याति वाति द्राति प्साति । स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्सातीति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्रभिप्राय क्रियाफलमस्ति । त एवं विज्ञास्यामः । येषा कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपद भवतीति । न चैतेषा कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्राय च क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञित पठिता य उभयवन्तो येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्राय च क्रिया-

---

शरीरात्मा हा सुखदु.खाचा अनुभव घेतो आणि शरीरात्मा हा तसें चेष्टारूपी कर्म करतो की ज्यामुळें अन्तरात्मा हा सुखदु खाचा अनुभव घेतो.

(सू ७२) येथें स्वरितञित हा शब्द कशा करिता घातला आहे ?

याति, वाति, द्राति, प्साति येथे आत्मनेपद न व्हावें म्हणून.

स्वरितञितः हा शब्द घातला नाहीं तरी चालेल.

तर मग याति, वाति, द्राति, प्साति येथे आत्मनेपद का बरें होत नाहीं ?

क्रियेचें फल कर्तृगामी असले पाहिजे असें म्हटलें आहे आणि सर्वच धातूच्या क्रियेचें फल कर्त्याकडे जाण्याचा सभव आहेच कारण कोणीही काहींतरी फळ मिळावें म्हणूनच क्रियेविषयीं प्रवृत्त होत असतो ज्या धातूच्या क्रियेचें फळ कर्त्याकडे आणि दुसरीकडे जाण्याचा सभव असून जेव्हा तें कर्तृगामी विवक्षित असेल तेव्हा आत्मनेपद होतें असे समजण्यात येईल वर दाखविलेल्या या, वा वगैरे धातूच्या क्रियेचे फळ कर्त्याकडे आणि दुसरीकडे जाण्याचा सभव नाहीं.

ज्या धातूच्या क्रियेचें फल कर्त्याकडे आणि दुसरीकडे जाण्याचा सभव असून तसें दोन्ही तऱ्हेनें दाखविता येते[2] त्या धातूना खरोखरच आचार्यानें इत्सज्ञक स्वरित किंवा ञकार जोडला आहेच

आता कर्त्रभिप्राये येथे अभि आणि प्र हे दोन उपसर्ग कशाकरिता उच्चारले आहेत ?

---

१ (६८) णि–प्रत्ययान्त भी आणि स्मि या धातूहून आत्मनेपद होतें, परतु धातूचा जो अर्थ भीति किंवा आश्चर्य हें प्रयोजक कर्त्यापासून असलें पाहिजे, उदा०– मुण्डो भापयते, जटिलो विस्मापयते

(६९) वञ्चना हा अर्थ गम्यमान असतांना णि-प्रत्ययान्त गृध् आणि वञ्च् या धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– माणवक गर्धयते, वञ्चयते

(७०) पूजा, तिरस्कार किंवा प्रतारण हे अर्थ गम्यमान असताना णि-प्रत्ययान्त लीधातूहून आत्मनेपद होतें, उदा०– जटाभिर्लापयते, श्येनो वर्तिकामुल्लापयते, बालमुल्लापयते.

(७१) मिथ्या– शब्द उपपद असतांना आणि क्रियेची आवृत्ति गम्यमान असतांना णि– प्रत्ययान्त कृ–धातूहून आत्मनेपद होतें, उदा पद मिथ्या कारयते, दुष्ट पद वारवार उच्चारतो, असा अर्थ आहे

१ स्वरित स्वर आहे इत्सज्ञक ज्यांचा किंवा ञकार आहे इत्सज्ञक ज्यांचा अशा धातूहून आत्मनेपद होतें, परतु क्रियेचें फल कर्तृगामी असलें पाहिजे, उदा०– यजमानो यजते, पचते, सुनुते, कुरुते

२ या, वा इत्यादिक धातूमध्यें तसें दोन्ही तऱ्हेनें दाखविण्याचें सामर्थ्य नाहीं, कारण शब्दशक्ति काहीं विचित्र आहे

फलमस्ति ॥ अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् । स्वरितञितः कर्त्रायें क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति क्रियाफल तत्रैव स्यात् । लूञ् लुनीते । पूञ् पुनीते । इह न स्यात् । यज् यजते । वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्र आदिकर्मणि । तेन य चाभिप्रैति य चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्ध भवति ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति किमर्थम् । पचन्ति भक्तकरा । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि क्रियाफल कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति गा लप्स्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति । एव तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तार क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं यजिफल वपिं वा वपिफल लभन्ते ।

ते न उच्चारता 'स्वरितञित कर्त्रायें क्रिया फले' एवढेंच म्हटले तर जेथे क्रियेचें फल ती क्रिया होण्याबरोबर लगेच प्राप्त होतें तेथेच म्हणजे लुनीते, पुनीते येथे आत्मनेपद होईल, आणि जेथें क्रियेचें फल ती होण्याबरोबर लगेच प्राप्त होत नाहीं तेथें म्हणजे यजते, वपते येथें आत्मनेपद होणार नाहीं आता अभि आणि प्र हे उपसर्ग उच्चारले असता हा दोष येत नाहीं कारण अभि हा शब्द आभिमुख्य या अर्थाला दाखवितो व प्र शब्द प्रारभ या अर्थाला दाखवितो तेव्हा क्रियेचें फल ज्या कर्त्याच्या संमुख होण्यास आरभ होत असेल किवा होईल किंवा झाला असेल अशा सर्व ठिकाणीं म्हणजे कर्त्यानें आपल्याला फल मिळू लागल्याचें फक्त अनुसंधान केलें असलें म्हणजे तेथें आत्मनेपद साधते

आता येथे क्रियेचें फल कर्तृगामी असले पाहिजे असें कशाकरिता म्हटले आहे ?

पचन्ति भक्तकरा, कुर्वन्ति कर्मकरा, यजन्ति याजका, येथें आत्मनेपद होऊ नये याकरिता तसे म्हटले आहे

पण क्रियेचें फल कर्तृगामी असलें पाहिजे असें म्हटलें तरी देखील या उदाहरणामध्ये आत्मनेपद प्राप्त होत आहे कारण येथेंही त्या त्या क्रियेचें फल कर्तृगामी आहेच गोप्रदानदक्षिणा मिळावी म्हणून ऋत्विज यज्ञ करतात तसेच रोजमुरा मिळावा म्हणून कामकरी कामें करतात

असें आहे तर क्रियेचे फल कर्तृगामी असलें पाहिजे असे तर म्हटलें आहे आणि सर्वच ठिकाणीं क्रियेचें काहींतरी फळ कर्त्याला मिळणारच तेव्हा येथें काहींतरी विशेष मानला पाहिजे तो विशेष असा की क्रियेचें मुख्य जें फल तें तें कर्तृगामी असलें पाहिजे जी क्रिया केल्यावाचून जें फल उत्पन्नच होऊ शकत नाहीं ते त्या क्रियेचें मुख्य फल होय स्वर्ग हें यज्ञाचें फल यज्ञ क्रिया केल्यावाचून मिळत नाहीं, तसेंच धान्य हें फल पेरणी केल्यावाचून उत्पन्नच होत नाहीं, पण ऋत्विज मात्र यज्ञ केल्यावाचूनही गोप्रदानें मिळवितात तसेंच कामकरी लोक सुद्धा अनेक प्रकारानी रोजमुरा मिळवितात.

---

३ पुढें कांहीं दिवसानीं मिळणारें जें फल त्याविषयीं तें मिळेल कीं नाहीं असा सशय येतो, निश्चय होत नाहीं

४. आचारी स्वयपाक करतात, चाकर काम करतात, ऋत्विज यज्ञ करतात, असा अर्थ आहे या वाक्यातील कर्ते हे दुसऱ्याकरिता काम करीत आहेत हें प्रसिद्धच आहे

याजकाः पुनरन्तरेणापि याजिं गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति ॥

[अपाद्वदः ॥ १।३।७३ ॥
णिचश्च ॥ १।३।७४ ॥
समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे॥१।३।७५
अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ १।३।७६ ॥
विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥१।३।७७ ॥]

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥१।३।७८॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः॥१

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। भिद्यते कुशूल स्वयमेव। छिद्यते रज्जु स्वयमेवेति॥ एवं तर्हि शेष इति वक्ष्यामि।

सप्तम्या चेत्प्रकृतेः ॥२॥

सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्य.। आस्ते शेते च्यवन्ते प्लवन्ते ॥

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥३॥

सिद्धमेतत्। कथम्। उभयनिर्देश. कर्तव्यः। शेषाच्छेष इति वक्तव्यम्॥ कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्।

(सू ७८ वा १), जर येथें शेषात् असें पचमीविभक्ति लावून शेषपद उच्चारलें आहे तर मागील आत्मनेपद सागणाऱ्या सूत्रामध्यें पचमीविभक्ति लावून उच्चारलेले अनुदात्तङित् वगैरे धातुच फक्त येथें वगळले जातील सप्तमीविभक्ति लावून उच्चारलेले भाव, कर्मे वगैरे अर्थ वगळले जाणार नाहींत तेव्हा प्रकृत सूत्रानें परस्मैपद होऊ लागेल, त्याचा निषेध केला पाहिजे.

असें आहे तर 'शेषात्' याचे ऐवजीं सप्तमी लावून 'शेषे' असा शेष शब्द घालण्यात येईल

(वा २) सप्तमीविभक्ति लावून शेषशब्द उच्चारला तर आत्मनेपद सागणाऱ्या मागील सूत्रामध्यें सप्तमीविभक्ति लावून उच्चारलेले भाव, कर्मे वगैरे अर्थ फक्त येथें वगळले जातील पचमीविभक्ति लावून उच्चारलेले अनुदात्तङित् वगैरे धातु वगळले जाणार नाहींत तेव्हा आस्ते शेते, च्यवन्ते प्लवन्ते, येथे प्रकृत सूत्रानें परस्मैपद होऊ लागेल, त्याचा निषेध केला पाहिजे

(वा ३) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

येथे दोन्ही प्रकारचें उच्चारण करावें म्हणजे 'शेषाच्छेषे कर्तरि परस्मैपदम्' असे सूत्र करावें

पण आता शेषे असा शब्द घातला असता कर्तरि हा शब्द घालण्याचा काय बरें उपयोग

---

१ (७३) अप-उपसर्गापुढील वदधातूहून आत्मनेपद होतें, क्रियेचें फल कर्तृगामी असलें पाहिजे, उदा०— न्यायमपवदते

(७४) णिच्-प्रत्ययान्त धातूहून आत्मनेपद होतें, क्रियेचें फल कर्तृगामी असलें पाहिजे, उदा०— चोरयते, कारयते

(७५) सम्, उद्, आङ् या उपसर्गापुढील यम् धातूहून आत्मनेपद होतें, पण तो शब्दप्रयोग ग्रन्थाविषयीचा नसावा आणि क्रियेचें फल कर्तृगामी असलें पाहिजे, उदा०— व्रीहीन् सयच्छते, भारमुद्यच्छते, वस्त्रमायच्छते,

(७६) उपसर्गरहित अशा ज्ञा-धातूहून आत्मनेपद होतें, क्रियेचें फल कर्तृगामी असलें पाहिजे, उदा०— गा जानीते

(७७) 'स्वरितञित' (१।३।७२-७६) इत्यादि पाच सूत्रांनीं जें आत्मनेपद सागितलें आहे तें विकल्पानें होतें, पण 'क्रियेचें फल कर्तृगामी आहे' ही गोष्ट वाक्यातील दुसऱ्या पदानें दाखविलेली असली पाहिजे, उदा०— स्व यज्ञ यजति यजते

१ 'अनुदात्तङित.' इत्यादि आत्मनेपद सागणाऱ्या सूत्रांपैकीं कोणतेंही सूत्र जेथें लागू होत नसेल तेथें कर्तरि प्रयोगामध्यें परस्मैपद होतें, उदा०—भवति,

कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम् ॥४॥

अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात्। इह मा भूत्। अनुक्रियते स्वयमेव। पराक्रियते स्वयमेवेति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध इति। नैष दोषः। कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१. ३. १४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते। शेषात्कर्तरि कर्तरीति। किमिदं कर्तरि कर्तरीति। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्। कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥१।३।७९॥

किमर्थमिदमुच्यते।

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधानम् ॥१॥

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते। प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवतीति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति।

तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात् ॥२॥

तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः।

होणार आहे ?

(वा ४) कर्तरि हा शब्द घातला तो 'अनुपराभ्या कृञ' (१।३।७९) या पुढील सूत्रामध्ये अनुवृत्ति होण्याकरिता घातला आहे असा त्याचा उपयोग होईल त्यामुळें अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेव, येथे परस्मैपद होत नाहीं

अशा रीतीनें हे साधत आहे खरें पण मूळ सूत्रपाठात बदल होत आहे ना ?

तर मग मुळात आहे तसेच सूत्र अस् दे

पण पचमीविभक्ति लावून शेषशब्द उच्चारला असल्यामुळें मागें सप्तमीविभक्ति लावून उच्चारलेले भाव, कर्म, वगैरे अर्थ येथे वगळले जाणार नाहींत, तेव्हा कर्मकर्तरि प्रयोगामध्ये परस्मैपद होऊ लागेल,त्याचा निषेध केला पाहिजे असे सांगितलें आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं कारण 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (१।३।१४) येथें कर्तरि या शब्दाचा उपयोग होत नसल्यामुळे त्याचें प्रत्याख्यान केलें आहे (भाग२,पृ ५९,वा ३) तो कर्तरि शब्द प्रकृत सूत्रामध्ये अनुवृत्त करण्यात येईल तेव्हा शेषात् कर्तरि कर्तरि अशी पदे होतात तेथें कर्तरि कर्तरि असे दोन वेळ जें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ काय ? कर्ता याच नावाचा जो कर्ता म्ह मुळापासूनच जो कर्ता, अर्थात् शुद्ध कर्ता, तेथेच परस्मैपद व्हावें, आणि जो मूळचें कर्म असून पुढें कर्ता बनला, म्ह कर्मकर्ता, तेथे न व्हावे असा त्याचा अर्थ आहे

(सू ७९) हें सूत्र कशाकरिता केले आहे ?

(वा. १) कृञादिक धातूहून परस्मैपदाचा प्रतिषेध केला असल्यामुळें येथें मुद्दाम परस्मैपदाचे विधान केले आहे कारण 'स्वरितञित' (१।३।७२) ह्या सूत्रानें क्रियाफल कर्तृगामी असता आत्मनेपद सांगितले आहे तेव्हा अर्थातच तेथे परस्मैपदाचा प्रतिषेध होत आहे

हा उपयोग आहे खरा पण—

(वा २) कृञादिक धातूहून आत्मनेपदाचा प्रतिषेध केला पाहिजे

काय कारण ?

---

२ पुढील सूत्रीं शेषे हेंही पद अनुवृत्त करून तें कर्तरि याचें विशेषण करावें शेष म्हणजे भावकर्मव्यतिरिक्त तेव्हां शुद्ध कर्तरिप्रयोगामध्येंच पुढील सूत्राची प्रवृत्ति होते, कर्मकर्तरिप्रयोगामध्यें होत नाहीं.

१ अनु आणि परा या उपसर्गांपुढील कृधातूहून परस्मैपद होतें, उदा०—अनुकरोति, पराकरोति

२ येथें आदि-शब्दानें पुढील सूत्रातील क्षिप् वगैरे धातूचें ग्रहण करावें.

कि कारणम् । अप्रतिषिद्धत्वात् । न ह्यात्मनेपद प्रतिषिध्यते । कि तर्हि । परस्मैपदमनेन विधीयते ॥

न वा द्युतादिभ्यो वावचनात् ॥३॥

न वैष दोष । कि कारणम् । द्युतादिभ्यो वावचनात् । यदय द्युतादिभ्यो वावचन करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न परस्मैपदविषय आत्मनेपद भवतीति ॥

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः ॥४॥

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्य.। स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपद भवति कर्तर्यनुपराभ्या कृञो नेति ॥ सिध्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वादिति । परिहृतमेतन्न वा द्युतादिभ्यो वावचनादिति ॥ अथवेद तावदय प्रष्टव्य' । स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपद भवतीति परस्मैपद कस्मान्न भवति । आत्मनेपदेन बाध्यते । यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपद बाध्यत एव परस्मैपदेनाप्यात्मनेपद बाधिष्यते ॥

[अभिप्रत्यतिभ्य क्षिपः ॥ १।३।८० ॥

प्राद्वहः ॥ १।३।८१ ॥

परेर्मृषः ॥ १।३।८२ ॥

कारण असे की 'अनुपराभ्या कृञ' यानें आत्मनेपदाचा प्रतिषेध केला नाहीं

तर काय केले आहे ?

या सूत्रानें फक्त परस्मैपदाचें विधानें[३] केले आहे

(वा ३) हा दोष येत नाही

काय कारण ?

ज्यापेक्षा हा आचार्य द्युतादि धातूंच्या पुढील लुडाचे स्थानीं परस्मैपदाचा विकल्प होण्यासाठीं 'द्युद्भ्यो लुडि' (१।३।९१) येथे वाग्रहणाची अनुवृत्ति करीत आहे त्यापेक्षा परस्मैपदाच्या विषयामध्यें आत्मनेपद होत नाहीं असें अर्थातच तो सुचवीत आहे

(वा ४) अथवा 'स्वरितञित.' या आत्मनेपदनियामक शास्त्रामध्यें अनु आणि परा या उपसर्गापुढील कृञ्धातूहून कर्तरिप्रयोगामध्यें आत्मनेपद होत नाहीं असा आत्मनेपदाचा निषेध केला पाहिजे

या रीतीनें इष्ट व्यवस्था साधते ही गोष्ट खरी पण मूळ सूत्रात बदल होत आहे ना ?

तर मग मुळात जसे सूत्र आहे तसेंच असू दे

पण तसेंच ठेवलें तर 'तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात्' (वा २) असा दोष दिला आहे ना ?

'न वा द्युतादिभ्यो वावचनात्' (वा ३) असा त्याचा परिहारही केला आहे अथवा त्याला येथें अगोदर असें विचारावें की क्रियेचें फल कर्तृगामी असता 'स्वरितञित.' (१।३।७२) यानें आत्मनेपद होतें, पण तेथें सामान्यसूत्रानें परस्मैपद का बरें होत नाहीं ?

'स्वरितञित.' या आत्मनेपदाने परस्मैपदाचा बाध होतो असें असेल तर ज्याप्रमाणें तेथें आत्मनेपदानें परस्मैपदाचा बाध होतो त्याप्रमाणें 'अनुपराभ्याम्' या परस्मैपदानेंही आत्मनेपदाचा बाध होईल

---

३ तेव्हा परस्मैपदाचें विधान केलें असल्यामुळें परस्मैपद होइल, आणि आत्मनेपदाचा निषेध केला नसल्यामुळें आत्मनेपदही होईल, असा दोष येतो

१ (८०) अभि, प्रति आणि अति या उपसर्गापुढील क्षिप्धातूहून परस्मैपद होतें अभिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति

(८१) प्र या उपसर्गापुढील वह्धातूहून परस्मैपद होतें, उदा०— प्रवहति

(८२) परि या उपसर्गापुढील मृष्धातूहून परस्मैपद होतें, उदा०— परिमृष्यति

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ १।३।८३ ॥

उपाच्च ॥ १।३।८४ ॥

[विभाषाऽकर्मकात् ॥१।३।८५॥]

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥१।३।८६॥

बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं किमर्थम्। सकर्मकार्थमचित्तवत्कर्तृकार्थं वा ॥

[निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ १।३।८७॥]

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥१।३।८८॥

अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम् ॥१॥

अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तर्ह्यत्रापीष्यतेऽणिग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्। अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत। अथाक्रियमाणेऽणिग्रहणे कस्याकर्मकग्रहणं विशेषणं स्यात्। णेरिति वर्तते ण्यन्तविशेषणम्। तत्र को दोषः। इहैव स्यात्। चे

(सू. ८६) बुध, युध वगैरे धातूमध्ये जे धातु अकर्मक आहेत त्याचें ग्रहण येथे कशा करिता केलें आहे ?

एका अर्थी धातु अकर्मक असले तरी दुसऱ्या अर्थी ते सकर्मक होतात तेव्हाही परस्मैपद होण्याकरिता येथें त्याचें ग्रहण केलें आहे किंवा ज्या प्रयोगामध्यें ह्या धातूचा कर्ता प्राणी नसेल तेथेंही परस्मैपद होण्याकरिता येथें त्याचें ग्रहण केलें आहे

(सू. ८८, वा १) चुरादि ण्यन्त (३।१।२५) असा जो धातु अकर्मक आणि प्राणिकर्तृक आहे त्याहून प्रेरणा या अर्थी हेतुमण्णिच् (३।१।२६) केला असता त्याहून परस्मैपद होतें असें म्हणावें कारण 'चेतयमानं यजमानं प्रयोजयति चेतयति' येथें क्रियाफल कर्तृगामी असताही परस्मैपद झालें पाहिजे

आता जर अशा ठिकाणींही प्रकृत सूत्रानें परस्मैपद होणें इष्ट असेल तर मग ह्या सूत्रातील अणौ या शब्दाचा उपयोग कशा तऱ्हेनें दाखविता येईल ?

अणौ हा शब्द घातला आहे म्हणून त्याच्याशीं अकर्मकात् याचा संबध मनात येतो, हा अणौ शब्द घालण्याचा उपयोग होय

आता जर अणौ हा शब्द घातला नाहीं तर अकर्मकात् याचा कोणाकडे संबध होईल ?

'बुधयुध०' या सूत्रातून 'णे:' या पदाची अनुवृत्ति येत आहे तेव्हा अकर्मक असा जो ण्यन्त असें अकर्मकात् हें ण्यन्ताचें विशेषण होईल

तसें झालें असता काय दोष येईल ?

(८३) वि, आङ् आणि परि या उपसर्गांपुढील रम्-धातूहून परस्मैपद होतें, उदा०— विरमति, आरमति, परिरमति

(८४) उप या उपसर्गापुढीलही रम्धातूहून परस्मैपद होतें, उदा०—देवदत्तमुपरमति

(८५) उप या उपसर्गापुढील अकर्मक रम्धातूहून परस्मैपद विकल्पानें होतें, उदा०— उपरमति, उपरमते

१ णि-प्रत्ययान्त जे बुध, युध, नश, जन, इङ्, प्रु, द्रु आणि स्रु हे धातु त्याहून परस्मैपद होतें, उदा०— बोधयति पद्मम्, योधयति काष्ठानि

२ अणावकर्मकात्० (१।३।८८) या पुढील सूत्रानें परस्मैपद होत आहे म्हणून हा प्रश्न केला आहे

१(८७) णि-प्रत्ययान्त असे जे भक्षण किंवा कम्पन या अर्थाचे धातु त्यांहून परस्मैपद होतें, उदा०— निगारयति, आशयति, चलयति, कम्पयति

१ जे धातु अण्यन्त अवस्थेमध्यें अकर्मक आहेत आणि ज्याचा कर्ता प्राणी आहे त्या धातूहून ण्यन्त अवस्थेमध्यें परस्मैपद होते, उदा०— शेते कृष्णस्त गोपी शाययति

२ चित् हा धातु चुरादि गणामध्यें आहे त्याहून स्वार्थी णिच्-प्रत्यय नित्य असल्यामुळें त्याची अण्यन्त अवस्थाच नाही, म्हणून प्रकृतसूत्रानें परस्मै-

तयमान प्रयोजयति चेतयतीति । इह न स्यात् । आसयति शाययतीति ॥

सिद्धं त्वतस्मिण्णाविति वचनात् ॥२॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अतस्मिण्णौ योऽकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति । नैष दोष. । अणाविति कस्येद णेर्ग्रहणम् । यस्माण्णे. प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माण्णे. प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥१।३।८९॥

पादिषु धेट उपसंख्यानम् ॥१॥

पादिषु धेट उपसंख्यान कर्तव्यम् । धापयेते शिशुमेक समीची ॥

[वा क्यषः ॥ १।३।९० ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ १।३।९१ ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ १।३।९२ ॥]

लुटि च कॢपः ॥१।३।९३॥

चेतयमान प्रयोजयति चेतयति येथेच परस्मैपद होईल कारण चुरादिण्यन्तावस्थेमध्ये हा अकर्मक असून प्राणिकर्तृकही आहे, आणि आसयति शाययति येथें ण्यन्त अवस्थेमध्ये अकर्मक नसल्यामुळें होणार नाहीं.

(वा २) हें साधत आहे

तें कसें ?

'तशा ण्यन्त धातूहून परस्मैपद होतें की जो णि प्रत्यय नसताना धातु अकर्मक असून त्याचा कर्ता प्राणी आहे' असें विधान करावें

या तऱ्हेनें परस्मैपद साधतें खरें पण मूळ सूत्रामध्ये बदल होत आहे

तर मग मूळचें आहे तसेंच सूत्र असू दे

पण मूळचें आहे तसेंच सूत्र ठेवलें तर चेतयति येथें चुरादिणिच्प्रत्ययान्त धातूहून हेतुमण्णिच् केला असता तेथें परस्मैपद सागितलें पाहिजे असें म्हटलें आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं कारण 'अणौ' येथील णि शब्दानें कोणता णि प्रत्यय घ्यावयाचा आहे ? जो णि प्रत्यय करण्यापूर्वी त्या णि प्रत्याच्या पूर्वीच्या धातूला कर्म किंवा कर्ता असतो तसला णिप्रत्यय घ्यावयाचा आहे अर्थात् हेतुमण्णिच् या अर्थाचा णि शब्द घातला आहे आणि चेतयति येथील जो पहिला स्वार्थी णि-प्रत्यय त्याच्या मागील धातूचा स्वतन्त्र रीतीनें प्रयोग नसल्यामुळें णिप्रत्यय करण्यापूर्वी त्या धातूला कर्म किंवा कर्ता काहींही नाहीं

(सू ८९,वा १) पा, दम् वगैरे धातूमध्यें धेट् धातु घालण्यात यावा, जसें– धापयेते शिशुमेक समीची

(सू ९३) येथें चशब्द कशाकरिता घातला

पद होणार नाहीं

३ चेतयति येथें दोन णिच्प्रत्यय आहेत दुसऱ्या णिच्प्रत्ययान्ताहून परस्मैपद करावयाचें आहे त्याच्या पूर्वी चेति हा धातु अकर्मक आहे व त्याचा कर्ता प्राणी आहे तेथें णिच्प्रत्यय जरी आहे तरी तो स्वार्थी णिच्प्रत्यय आहे, तो चालेल

१ पा, दम्, आङ् उपसर्गापुढील यम् आणि यस्, परि उपसर्गापुढील मुह्, रुच, नृत, वद आणि वस् हे जे णिच्प्रत्ययान्त धातु त्याहून परस्मैपद करूं नये, उदा०— पाययते, दमयते, आयामयते वगैरे

१ (९०) क्यष्प्रत्यय (३।१।१३) शेवटीं असलेल्या धातूहून विकल्पानें परस्मैपद करावें, उदा०— लोहितायति, लोहितायते

(९१) द्युतादि गणांतील धातूच्या पुढील लुङाचे स्थानीं विकल्पानें परस्मैपद करावें, उदा०— व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट

(९२) ज्या उदाहरणांमध्यें स्य किंवा सन् हा प्रत्यय होत असतो त्या उदाहरणामध्यें, वृत्, वृध्, शृध्, स्यन्द् आणि कॢप् या पांच धातूहून परस्मैपद विकल्पानें होतें, उदा०—वर्त्स्यति अवर्त्स्यत् वर्तिष्यते अवर्तिष्यत विवृत्सति विवर्तिषते

१ ज्या उदाहरणामध्यें कॢप्धातूहून लुट्, स्य,

किमर्थश्चकारः । स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते । यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति द्युद्भ्यो लुङि[१ ३ ९१]इत्यत्रापि चकारः कर्तव्यो विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमत्रानुवृत्तिर्भवतीहापि नार्थश्चकारेण।। एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ।।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

आहे ?

पूर्वसूत्रातील 'स्यसनो.' या पदाची येथे अनुवृत्ति व्हावी म्हणून च शब्द घातला आहे

चशब्द घातल्यावाचून अनुवृत्ति होऊ शकत नाहीं तर 'द्युद्भ्यो लुङि' (१।३।९१) येथेंही विभाषापदाच्या अनुवृत्तीकरिता चशब्द घातला पाहिजे.

आता जर तेथें चशब्द घातल्यावाचून विभाषा पदाची अनुवृत्ति होत आहे तर येथेंही चशब्द घालण्यात कांहीं अर्थ नाहीं या प्रमाणे अनुवृत्तीकरिता घातलेले सर्व ठिकाणचे चशब्द काढून टाकले तरी हरकत नाहीं.

याप्रमाणे भगवान पतजलिऋषींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यातील पहिल्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादातील दुसरें आन्हिक समाप्त झालें, व तिसरा पाद समाप्त झाला

किंवा सन् हा प्रत्यय होत असतो त्या उदाहरणांमध्यें कृप्धातूहून परस्मैपद विकल्पाने होतें, उदा०— कल्प्ता कल्पिता कल्प्स्यति कल्पिष्यते चिक्लृप्सति चिकल्पिषते

आ कडारादेका संज्ञा ॥१।४।१॥

किमर्थमिदमुच्यते।

अन्यत्र सञ्ज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् ॥१॥

अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति। क्वान्यत्र। लोके व्याकरणे च। लोके तावत्। इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः। कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति। एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः सञ्ज्ञा भवन्ति। व्याकरणेऽपि कर्तव्यम् हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञाना समावेशो भवति। पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धिततद्राजसञ्ज्ञानां समावेशो भवति। अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणादा कडारादपि सञ्ज्ञाना समावेशः प्राप्नोति। इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति।

कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम्। किमा कडारादेका सञ्ज्ञेति। आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति। कुत पुनरयं संदेहः। उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः। केचिदा कडारादेका सञ्ज्ञेति। केचित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति। कश्चात्र विशेषः।

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् ॥२॥

तत्रैकसञ्ज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम्। किम्।

(सू १) हे सूत्र कशाकरिता केलें आहे?

(वा १) अन्य ठिकाणीं एकाला अनेक संज्ञा असल्याचें दिसून येते

अन्य ठिकाणी म्हणजे कोठें?

लोकामध्यें आणि व्याकरणशास्त्रामध्यें लोकामध्ये इन्द्रः, शक्रः, पुरुहूतः, पुरंदरः या चारी संज्ञा एका इन्द्राच्या आहेत तशाच कन्दुः, कोष्ठः, कुशूल ह्या तीन संज्ञा धान्यागाराच्या एकाच्याच आहेत. व्याकरणशास्त्रामध्येंही कर्तव्य हर्तव्य येथील एकाच तव्यशब्दाला प्रत्यय कृत् आणि कृत्य अशा अनेक संज्ञा होत आहेत तसेंच पाञ्चालः, वैदेहः, वैदर्भः येथील अञ् या एकाच प्रत्ययाला तद्धित व तद्राज अशा बहुत संज्ञा होत आहेत. तेव्हा लोक आणि व्याकरणशास्त्र यामध्ये एका ठिकाणीं अनेक संज्ञाचा समावेश दृष्टीस पडतो, या कारणावरून एथपासून 'कडारा. कर्मधारये' (२।२।३८) या सूत्रापर्यंत सांगितलेल्या संज्ञाचाही एका ठिकाणी समावेश प्राप्त होतो पण एकाला एकच संज्ञा होणे इष्ट आहे ही गोष्ट तर यत्नावाचून साधणार नाहीं म्हणून नियमार्थं वचन पाहिजे अशाकरिता हें सूत्र केलें आहे

हें सूत्र करण्याचा हा उपयोग आहे

मग आता तुमचें पुढे काय म्हणणे आहे?

म्हणणें असे की हे सूत्र कसे पठन करावे? 'आ कडारादेका संज्ञा' असे पठन करावे किंवा 'प्राक्कडारात्पर कार्यम्' असे पठन करावे?

काय कारणावरून हा संशय येतो?

दोन्ही तऱ्हानी आचार्यानें शिष्याना सूत्र सांगितले आहे काहीं एक शिष्याना 'आ कडारादेका संज्ञा' असे पढविलें आणि काहीं एकाना 'प्राक्कडारात्पर कार्यम्' असें पढविले आहे

या दोन तऱ्हामध्यें काय फरक आहे?

(वा २) त्या दोन तऱ्हामध्यें पहिली तऱ्हा ग्रहीत धरली असता सूत्रामध्ये तो शब्द ठेवलाच पाहिजे

तो शब्द म्हणजे कोणता?

एका हा

---

१ ह्या सूत्रापासून पुढे 'कडारा कर्मधारये' (२।२।३८) या सूत्रापर्यंत ज्या संज्ञा सांगितल्या आहेत त्यांपैकी अनेक संज्ञा एकाला प्राप्त झाल्या असता त्यातील एकच संज्ञा करावी

एका सञ्ज्ञा भवतीति ॥ ननु च यस्यापि परंकार्यत्वं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । विप्रतिषेधे चेति । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ [१ २ ६४] इति । सञ्ज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः सञ्ज्ञायाः । तत्रैतावद्वाच्यम् । आ कडारादेका । किम् । एका सञ्ज्ञा भवतीति ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः ॥३

अङ्गसञ्ज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्कः बार्हिष्कः याजुष्कः धानुष्कः । बाभ्रव्य माण्डव्य इति । अनवकाशे भपदसञ्ज्ञे अङ्गसञ्ज्ञां बाधेयाताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः सञ्ज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य भपदसंज्ञे पराङ्गसञ्ज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम् । न क्ये । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि भम् । तस्यान्ते प्रत्ययेऽङ्गमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसञ्ज्ञे परंकार्यत्वाच्चाङ्गसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्या-

---

पण जो 'प्राक्कडारात्पर कार्यं' असा पाठ घेतो त्यानेही सूत्रामध्ये 'पर' हा शब्द ठेवलाच पाहिजे

पर हा शब्द जरी मला ठेवावा लागला तरी तो 'विप्रतिषेधे च' या पुढील सूत्रात उपयोगी पडेल

मला देखील 'एका' शब्द ठेवावा लागला तरी तो 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' या सूत्रात उपयोगी पडेल. शिवाय हे संज्ञेचे प्रकरण चालू झाले आहे तेव्हा येथें सञ्ज्ञेवाचून दुसरे काय मनात येणार आहे ? म्हणून सञ्ज्ञाशब्द प्रत्यक्ष घातला नाहीं तरी चालेल 'आ कडारादेका' एवढेच सूत्र करावे.

एका म्हणजे काय ? एक सञ्ज्ञा होते असे सहजच समजण्यात येईल

(वा. ३) एकाला एक सञ्ज्ञा होते असे गृहीत धरलें असता अङ्गसञ्ज्ञेबरोबर भसञ्ज्ञा आणि पदसञ्ज्ञा याचा समावेश होणार नाही, जसे– सार्पिष्क., बार्हिष्क , याजुष्क , धानुष्कः, बाभ्रव्य , माण्डव्य. येथे अङ्गसञ्ज्ञेचा भसञ्ज्ञा आणि पदसञ्ज्ञा ह्या अनवकाश असल्यामुळे बाध करतील. 'परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसञ्ज्ञाभाव ' आणि ज्याच्या मती 'प्राक्कडारात्पर कार्यम्' असा पाठ आहे त्याच्या मती एकच सञ्ज्ञा करावयाची असा नियम नसल्यामुळे दोन्ही सञ्ज्ञाचे एका ठिकाणी अस्तित्व सिद्ध होतें

तें कसे ?

त्याच्या मती भसञ्ज्ञा आणि पदसञ्ज्ञा या पूर्व व अङ्गसञ्ज्ञा पर असे करून साधेल

ते कसे ?

तो सूत्रपाठ असा करील की 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्त पदम्', 'न क्ये' 'सिति च', 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने', 'यचि भम्' असे म्हणून नतर 'प्रत्ययेऽङ्गम्' असा पाठ केला म्हणजे तेथे विधान केल्याचे जोरावर भसञ्ज्ञा व पदसंज्ञा होऊन 'पर कार्य करावें असें सागितले असल्यामुळे अङ्गसञ्ज्ञाही होईल '

---

२ 'पर कार्यम्' असा पाठ घेतला असता पुढील सूत्रात परशब्द घालावयास नको, हे लाघव आहे

३ ह्या सूत्राच्या पुढें एकशेषप्रकरण घालावें तेथे येथून एका हें पद अनुवृत्त होईल व त्याचा लिंग फिरवून एक' असा शेषपदाशीं सबध करतां येईल तेव्हा तेथील एकशब्द घालावयास नको, हें लाघव आहे

४ अगसञ्ज्ञेचा बाध झाला तर अगाला सांगितलेली आदिवृद्धि (७।२।११७) होणार नाही.

प्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् ॥४॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम्। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः [१ २ ४२] इति। एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम्। अक्रियमाणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति। एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचना-

---

पण ज्याच्या मतीं एका संज्ञा असा पाठ आहे त्याच्याही मतीं भसंज्ञा आणि पदसंज्ञा ह्या अङ्गसंज्ञा सागून नंतर त्याला सांगितल्या असल्यामुळें त्या अङ्गसंज्ञेचा बाध करणार नाहींत.

तें कसें ?

भसंज्ञा आणि पदसंज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये 'अङ्गम्' या पदाची अनुवृत्ति केली म्हणजे झालें.

अनुवृत्ति केली तरी त्या जोरावर अङ्गसंज्ञा व भपदसंज्ञा आळीपाळीने होतील कारण एकच संज्ञा करावी असा नियम केला असल्यामुळे भपदसंज्ञाबरोबर अङ्गसंज्ञेचा समावेश होण्याचा संभव नाही.

(वा ४) कर्मधारयसमासाला तत्पुरुष म्हणता आलें पाहिजे म्हणून 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' (१।२।४२) असा तत्पुरुष शब्द ठेवावा लागेल कारण एकच संज्ञा होते असा तर अधिकारच चालू केला आहे. तेव्हा जर हा तत्पुरुष शब्द ठेवला नाहीं तर अनवकाश असलेली कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञेचा बाध करील 'परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः'. आता ज्याच्या मतीं 'प्राक्कडारात्परं कार्यम्' असा पाठ आहे त्याच्या मतीं एकच संज्ञा करावयाची असा नियम नसल्यामुळे दोन्ही संज्ञाचें एका ठिकाणी अस्तित्व सिद्ध होतें.

ते कसें ?

त्याच्या मतीं कर्मधारयसंज्ञा पूर्व आणि तत्पुरुषसंज्ञा पर असें करून साधेल.

ते कसें ?

तो सूत्रपाठ असा करील— 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारयः' असें म्हणून सर्व कर्मधारयाचें प्रकरण सांगून त्याच्या शेवटी श्रितादिक शब्दाबरोबर तत्पुरुष समास सांगण्यात येईल. असा पाठ केला म्हणजे तेथें विधान केल्याचे जोरावर कर्मधारयसंज्ञा होईल, आणि 'परकार्य करावें' असें सांगितलें असल्यामुळें तत्पुरुषसंज्ञाही होईल.

पण ज्याच्या मतीं एका संज्ञा असा पाठ आहे त्याच्याही मतीं तत्पुरुषसंज्ञा सांगून नंतर त्याला कर्मधारयसंज्ञा सांगितली असल्यामुळें तत्पुरुषसंज्ञेचा बाध होणार नाहीं.

ते कसें ?

कर्मधारयसंज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये 'तत्पुरुषः' या पदाची अनुवृत्ति केली म्हणजे झालें.

न्नास्ति यौगपद्येन सभव ॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् ॥५॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहण कर्तव्यम् । तत्पुरुष [२ १ २२] द्विगुश्च [२३] इति चकार कर्तव्य । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसज्ञा तत्पुरुषसज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञा भाव ॥ यस्य पुन. परंकार्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसज्ञा परा तत्पुरुषसज्ञा । कथम् । एव स वक्ष्यति । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [२ १ ५१] सख्यापूर्वो द्विगु [५२] इति । एव सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसज्ञा परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसज्ञापूर्विका द्विगुसज्ञा । कथम् । अनुवृत्ति क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एका सज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सभव ॥

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणम् ॥६॥

गतिदिव.कर्महेतुमत्सु चग्रहण कर्तव्यम् ॥ उपसर्गा क्रियायोगे [१ ४ ५९]

अनुवृत्ति केली तरी त्या जोरावर तत्पुरुष आणि कर्मधारय ह्या सज्ञा आळीपाळीने होतील कारण एकच सज्ञा करावी असा नियम केला असल्यामुळे तत्पुरुष व कर्मधारय या दोन सज्ञाचा समावेश होण्याचा सभव नाही

(वा ५) द्विगु समासाला तत्पुरुष म्हणता आले पाहिजे म्हणून 'तत्पुरुष द्विगुश्च' (२।१।२२।२३) येथे चशब्द ठेवावा लागेल जर हा चशब्द ठेवला नाही तर अनवकाश असलेली द्विगुसज्ञा तत्पुरुपसज्ञेचा बाध करील परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभाव आता ज्याच्या मतीं 'प्राक्कडारात्पर कार्यम्' असा पाठ आहे त्याच्या मती 'एकच सज्ञा करावयाची' असा नियम नसल्या मुळे दोन्ही सज्ञाचें एका ठिकाणी अस्तित्व सिद्ध होते

ते कसे ?

त्याच्या मती द्विगुसज्ञा पूर्व आणि तत्पुरुष सज्ञा पर असे करून साधेल

ते कसे ?

तो सूत्रपाठ असा करील– 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च', 'सख्यापूर्वो द्विगु' असे सर्व द्विगुप्रकरण सागून त्याच्या शेवटी श्रितादिका बरोबर तत्पुरुष समास सागण्यात येईल. असा पाठ केला म्हणजे तेथे विधान केल्याचे जोरावर सख्यापूर्व समासाला द्विगुसज्ञा होईल आणि 'परकार्य करावे' असे सागितले असल्या मुळे तत्पुरुषसज्ञाही होईल

पण ज्याच्या मती एका सज्ञा असा पाठ आहे त्याच्याही मती तत्पुरुषसज्ञा सागून नतर त्याला द्विगुसज्ञा सागितली असल्यामुळे तत्पुरुषसज्ञेचा बाध होणार नाही

ते कसे ?

'सख्यापूर्वो द्विगु' या द्विगुसज्ञा सागणाऱ्या सूत्रामध्ये तत्पुरुषपदाची अनुवृत्ति केली म्हणजे झाले

पण अनुवृत्ति केली तरी त्या जोरावर तत्पुरुष आणि द्विगु ह्या सज्ञा पर्यायाने होतील कारण एकच सज्ञा करावयाची असा नियम केला असल्यामुळे दोन सज्ञाचा समावेश होण्याचा सभव नाही

(वा ६) 'एकच सज्ञा करावी' असा नियम मानणाऱ्याच्या मती 'गतिश्च'(१।४।६०)'दिव कर्म च' (१।४।४३), 'हेतुश्च' (१।४।५४) या तिन्ही ठिकाणीं सज्ञाचा समावेश होण्यासाठी चशब्दाची जरूर आहे 'उपसर्गा क्रियायोगे' (१।४।५९), 'गतिश्च' (१।४।६०) येथे चशब्द आवश्यक आहे चशब्द न

गतिश्च [६०] इति चकार कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशोपसर्गसज्ञा गतिसज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभाव ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो संज्ञयोर्भाव· सिद्ध'। कथम्। पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसज्ञा। तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा परकार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गति सज्ञा। कथम्। अनुवृत्ति क्रियते। पर्याय· प्रसज्येत। एका सज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा गतिसज्ञा। कोऽवकाशः। ऊर्यादीन्यवकाश। प्रादीना या गतिसज्ञा सानवकाशा। गति ॥ दिवः कर्म। साधकतम करणम् [१ ४ ४२] दिवः कर्म च [४३] इति चकार कर्तव्य·। अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा कर्मसज्ञा करणसज्ञा बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभावः॥ यस्य पुन· परंकार्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्ध'। कथम्। पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा परा करणसंज्ञा। कथम्। एव स वक्ष्यति।

ठेवला तर निरवकाश असलेली अशी उपसर्गसज्ञा गतिसज्ञेचा बाध करील परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभाव' ज्याच्या मतीं 'प्राक्कडारात्पर कार्यम्' असा पाठ आहे त्याच्या मतीं सज्ञा एकच करावयाची असा नियम नसल्यामुळे दोन्ही सज्ञाचें एका ठिकाणी अस्तित्व सिद्ध होते

ते कसे ?

त्याच्या मती उपसर्गसज्ञा पूर्व आणि गतिसज्ञा पर असल्यामुळे साधेल विधान केल्याचे जोरावर उपसर्गसज्ञा होईल, आणि 'परकार्य करावे' असे सागितले असल्यामुळे गतिसज्ञाही होईल

पण ज्याच्या मती एका सज्ञा असा पाठ आहे त्याच्याही मती उपसर्गसज्ञा सागून नतर त्याला गतिसज्ञा सागितली असल्यामुळे गतिसज्ञेचा बाध होणार नाही

तें कसे ?

'उपसर्गा क्रियायोगे' या पूर्वसूत्रातून उपसर्गसज्ञेची अनुवृत्ति 'गति.' या सूत्रामध्यें केली म्हणजे झालें

पण अनुवृत्ति केली तरी त्या जोरावर गति आणि उपसर्ग ह्या सज्ञा पाळीपाळीनें होतील कारण एकच सज्ञा करावयाची असा नियम केला असल्यामुळे या दोन सज्ञाचा समावेश होण्याचा सभव नाहीं

पण येथे उपसर्गसज्ञेप्रमाणे गतिसज्ञाही अनवकाशच असल्यामुळें त्या जोरावरच होईल.

गतिसज्ञा ही सावकाश आहे

तो अवकाश कोणता ?

ऊर्यादि शब्द

पण प्र, परा इत्यादिकाना जी गतिसज्ञा सागितली ती अनवकाशच आहे

एकच सज्ञा होते असा नियम मानणाऱ्याच्या मती 'साधकतम करणम्'(१।४।४२) 'दिव कर्म च' (१।४।४३) येथे दिव्धातूच्या साधकतम कारकाला कर्म आणि करणसज्ञाचा समावेश होण्यासाठीं चशब्द ठेवला पाहिजे न ठेवला तर अनवकाश असलेली अशी 'दिव. कर्म च' यानें सागितलेली जी कर्मसज्ञा ती करणसज्ञेचा बाध करील 'परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभाव' ज्याच्या मती 'प्राक्कडारात्पर कार्यम्' असा पाठ आहे, त्याच्या मतीं 'सज्ञा एकच करावी' असा नियम नसल्यामुळे दोन्ही सज्ञाचें एका ठिकाणी अस्तित्व सिद्ध होते

ते कसे ?

त्याच्या मती कर्मसज्ञा पूर्व व करणसज्ञा

दिवः साधकतमं कर्म । तत. करणम् । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च करणसज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसज्ञापूर्विका कर्मसज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका सज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । दिवः कर्म ॥ हेतुमत् । स्वतन्त्र कर्ता [१ ४ ५४] तत्प्रयोजको हेतुश्च [५५] इति चकार. कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभाव. ॥ यस्य पुन. परकार्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो सज्ञयोर्भाव सिद्ध । कथम् । पूर्वा तस्य हेतुसज्ञा परा कर्तृसज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्र. प्रयोजको हेतुरिति । ततः कर्ता । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परकार्यत्वाच्च कर्तृसज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृ-

पर असे करून साधेल

ते कसे ?

तो असा सूत्रपाठ करील– ‘दिव साधकतम कर्म’ असे सूत्र करून त्याच्यापुढे ‘करणम्’ असा तो सूत्रपाठ करील ‘करणम्’ या सूत्रामध्ये फक्त साधकतम या पदाचीच अनुवृत्ति येते ‘दिव’ या पदाची अनुवृत्ति येत नाही तेव्हा साधकतम कारकाला करण सज्ञा होते असा त्याचा अर्थ होतो तेथे विधान केल्याच्या जोरावर दिव्‌धातूच्या साधकतम कारकाला कर्मसज्ञा होईल आणि ‘परकार्य करावे’ असे विधान असल्यामुळे करणसज्ञाही होईल

पण ज्याच्या मतीं एका सज्ञा असा पाठ आहे त्याच्याही मतीं करणसज्ञा सागून नतर त्याला कर्मसज्ञा सागितली आहे

ती कशी ?

‘दिव. कर्म’ येथे करण या शब्दाची अनुवृत्ति केली म्हणजे झालें पण अनुवृत्ति केली तरी तिच्या जोरावर कर्म आणि करण ह्या सज्ञाचा पर्याय होईल कारण एकच सज्ञा करावी असा नियम असल्यामुळे या दोन सज्ञाचा समावेश होण्याचा सभव नाही.

‘स्वतन्त्रः कर्ता’ (१।४।७४), ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ (१।४।७५) येथे चशब्द आवश्यक आहे चशब्द न ठेवला तर कर्त्याच्या प्रयोजकाला सागितलेली हेतुसज्ञा ही अनवकाश असल्यामुळे कर्तृसज्ञेचा बाध करील. परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभाव ज्याच्या मती ‘प्राक्कडारात्पर कार्यम्’ असा पाठ आहे त्याच्या मती ‘संज्ञा एकच करावी’ असा नियम नसल्यामुळे दोन्ही सज्ञाचें एका ठिकाणीं अस्तित्व सिद्ध होते

ते कसे ?

त्याच्या मती हेतुसज्ञा पूर्व आणि कर्तृसज्ञा पर असल्यामुळे साधेल

ते कसे ?

तो असा सूत्रपाठ करील– ‘स्वतन्त्र· प्रयोजको हेतु’ असे सूत्र करून त्याच्यापुढे ‘कर्ता’ असे दुसरे सूत्र करावे त्या सूत्रामध्यें फक्त ‘स्वतन्त्र.’ या पदाचीच अनुवृत्ति आहे प्रयोजक· या पदाची अनुवृत्ति नाहीं तेव्हा क्रिया करणारा म्हणून धरलेला अर्थ कर्तृसज्ञक होतो, असा ‘कर्ता’ या सूत्राचा अर्थ तेथे विधान केल्याचे जोरावर हेतुसज्ञा होईल आणि ‘परकार्य करावे’ असें सागितलें असल्यामुळे कर्तृसज्ञाही होईल

पण ज्याच्या मती एका सज्ञा असा पाठ आहे त्याच्याही मतीं कर्तृसज्ञा सागून नतर त्याला हेतुसज्ञा सागितली असल्यामुळे कर्तृ

संज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एका सज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सभवः ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे ॥ ७ ॥

गुरुलघुसज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयाताम् । गार्गीबन्धु· वात्सीबन्धु· । वैत्रम् ·विविनय्य । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुन· परंकार्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः सज्ञयोर्भावः सिद्ध· । कथम् । पूर्वे तस्य नदीघिसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे परंकार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसज्ञापूर्विके गुरुलघुसज्ञे । कथम् । अनुवृत्ति क्रियते । पर्याय प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सभव· ॥

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा ॥ ८ ॥

परस्मैपदसज्ञां पुरुषसज्ञा बाधेत । पर-

सज्ञेचा बाध होणार नाहीं.

तो कसा ?

'तत्प्रयोजको' या सूत्रामध्यें कर्ता या पदाची अनुवृत्ति केली म्हणजे झाले

पण अनुवृत्ति केली तरी तिच्या जोरावर कर्ता व हेतु या सज्ञाचा पर्याय होईल कारण एकच सज्ञा करावी असा नियम असल्यामुळे दोन सज्ञाचा समावेश होण्याचा सभव नाहीं.

(वा ७) सज्ञा एकच करावी असा नियम मानणाऱ्याच्या मती नदीसज्ञा गुरुसज्ञेचा बाध करील व घिसज्ञा लघुसज्ञेचा बाध करील, उदा० गार्गीबन्धु.[5], वात्सीबन्धु., वैत्र, विविनय्य परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभाव. ज्याच्या मती 'प्राक्कडारात्पर कार्यम्' असा पाठ आहे त्याच्या मती एकच सज्ञा करावी असा नियम नसल्यामुळे दोन्ही सज्ञाचें एका ठिकाणी अस्तित्व सिद्ध होते

तें कसे ?

नदी व घि या सज्ञा पूर्व आहेत आणि गुरु व लघु या सज्ञा पर आहेत तेथे विधान केल्याचे जोरावर नदी व घि या सज्ञा होतील आणि 'परकार्य करावे' असे सागितलें असल्यामुळें गुरु व लघु या सज्ञाही होतील

पण ज्याच्या मतीं एका सज्ञा असा पाठ आहे त्याच्याही मतीं नदीसज्ञा सागून नतर त्याला गुरुसज्ञा सागितली आहे तशीच घिसज्ञा सागून नतर त्याला लघुसज्ञा सागितली आहे असे असल्यामुळे बाध होणार नाहीं.

ते कसे ?

'दीर्घ च' या सूत्रामध्ये नदीशब्दाची अनुवृत्ति करावी आणि 'ह्रस्व लघु' या सूत्रामध्यें घिसज्ञेची अनुवृत्ति करावी म्हणजे झाले

पण अनुवृत्ति केली तरी तिच्या जोरावर नदी आणि गुरु या सज्ञाचा पर्याय होईल. तसेंच घि आणि लघु या सज्ञाचा पर्याय होईल कारण सज्ञा एकच करावी असा नियम असल्यामुळे समावेश होण्याचा सभव नाहीं

(वा ८) 'एकच सज्ञा करावी' असा नियम मानणाऱ्याच्या मतीं पुरुषसज्ञा (१।४।१०१), परस्मैपदसज्ञेचा (१।४।९९) बाध करील

---

५ गार्गी व वात्सी या पूर्वपदातील दीर्घ ईकाराला नदी-सज्ञेमुळे अन्तोदात्त (६'२।१०९) होतो, आणि गुरुसज्ञेमुळें प्लुत (८।२।८६) होतो वैत्र येथें वि आणि नृ या दोन शब्दाचा द्वद्वसमास केला असता इकाराला घिसज्ञेमुळें विशब्दाला पूर्वनिपात (२।२।३२) होतो आणि लघुसज्ञेमुळें त्या विनृशब्दाहून तस्य भाव या अर्थी अण्प्रत्यय (५।१।१३३) होतो विविनय्य येथें त्या विनृशब्दाहून 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (गणसूत्र) यानें णिच्प्रत्यय, क्त्वाप्रत्यय (३।४।२१), वि या उपसर्गाशीं समास, नतर ल्यप्प्रत्यय (७।१।३७) केला आहे घिसज्ञेमुळें येथे पूर्वनिपात झालाच आहे, आणि लघुसंज्ञेमुळे अयादेश (६।४।५६) झाला आहे

वचनं हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परकार्यत्व नियमानुपपत्तेस्तस्योभयो॰ सज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य पुरुषसज्ञा परा परस्मैपदसज्ञा । कथम् । एव स वक्ष्यति । तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एव सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते ल परस्मैपदमिति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसज्ञा परकार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका सज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ परस्मैपदसज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोऽवकाश । शतृक्वसू अवकाश ॥

परवचने सिति पद भम् ॥ ९ ॥

परवचने सिति पद भसज्ञमपि प्राप्नोति । अय ते योनिर्ऋत्विय । प्रजा विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसज्ञा परकार्यत्वाच्च भसज्ञा प्राप्नोति ॥

परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभावः ज्याच्या मती 'प्राक्कडारात्पर कार्यम्' असा पाठ आहे त्याच्या मती 'एकच सज्ञा करावी' असा नियम नसल्यामुळे दोन्ही सज्ञाचें एका ठिकाणी अस्तित्व सिद्ध होतें

ते कसे ?

पुरुषसज्ञा पूर्व व परस्मैपदसज्ञा पर असे करून भागेल

ते कसे ?

असा सूत्रपाठ करता येईल की 'तिङस्त्रीणि' (१।४।१०१), याला आरभ करून 'शेषे प्रथम' (१।४।१०८) या सूत्रापर्यंत सर्व पुरुषनियमप्रकरण सपवून त्याच्या शेवटी 'लः परस्मैपदम्' हें सूत्र पठन करील तेथें विधान केल्याचे जोरावर पुरुषसज्ञा होईल आणि 'परकार्य करावें' असे सागितलें असल्यामुळे परस्मैपदसज्ञाही होईल

पण ज्याच्या मतीं एका सज्ञा असा पाठ आहे त्याच्याही मती परस्मैपदसज्ञा सागून नतर त्याला पुरुषसज्ञा सागितली असल्यामुळें बाध होणार नाहीं

ते कसे ?

तिङस्त्रीणि त्रीणि' येथे परस्मैपदशब्दाची अनुवृत्ति केली म्हणजे झाले

पण अनुवृत्ति केली तरी तिच्या जोरावर पुरुष आणि परस्मैपद या सज्ञाचा पर्याय होईल. कारण 'सज्ञा एकच करावी' असा नियम असल्यामुळे समावेश होण्याचा सभव नाहीं.

परस्मैपदसज्ञा ही अनवकाश असल्यामुळे विधानाचे जोरावर तीही होईल

परस्मैपदसज्ञा सावकाश आहे

तो अवकाश कोणता ?

शतृ आणि क्वसु हे प्रत्यय हा अवकाश होय.

(वा ९) पर कार्यम् असा पाठ घेतला तर सकारेत्सज्ञक प्रत्यय पुढें असता ज्याला पद सज्ञा झाली त्याला भसज्ञाही प्राप्त होते, जसें– 'अय ते योनिर्ऋत्वियँ', 'प्रजा विन्दाम ऋत्विय' येथे विधान केल्याचे जोरावर 'सिति च' (१।४।१६) याने ऋतु शब्दाला पद सज्ञा होईल, आणि 'परकार्य करावें' असे

---

६ आतांपर्यंत एका सज्ञा या पाठावर दोष दाखविले आता येथून पर कार्यम् या पाठावर दोष दाखवीत आहेत

७ ऋतुशब्दाहून घस्प्रत्यय (५।१।१०६), घकाराचे स्थानीं इयादेश (७।१।२), 'सिति च' यानें पदसज्ञा (१।४।१६), यण् 'सज्ञा एकच करावी' असा नियम मानणाऱ्याच्या मती 'सिति च' यानें अनवकाश असल्यामुळें भसंज्ञेचा बाध होतो म्हणून गुण (६।४।१४६) होत नाही

गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसञ्ज्ञम् ॥ १० ॥

गतिबुध्द्यादीना ण्यन्ताना कर्म कर्तृसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति । आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसञ्ज्ञा परंकार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ नैष दोष । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञाया कर्तृसंज्ञा भवतीति यदय हृक्रोरन्यतरस्याम् [१ ४.५३] इत्यन्यतरस्याग्रहण करोति ॥

शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥११

शेषग्रहण च कर्तव्यम् । शेषो घ्यसखि [१ ४.७] इति । कि प्रयोजनम् । घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसञ्ज्ञाया घिसंज्ञा मा भूदिति । शकट्यै पद्धत्यै बुद्ध्यै धेन्वै । इतरथा हि परंकार्यत्वाच्च घिसञ्ज्ञारम्भसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्च [१ ४.६] इति नदीसंज्ञा ॥

न वासंभवात् ॥ १२ ॥

न वा कर्तव्यम् । नदीसञ्ज्ञाया घिसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति । असभवात् । कोऽसावसभवः ।

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसञ्ज्ञायां च गुणः ॥ १३ ॥

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसञ्ज्ञाया च गुणेन भवितव्यम् ।

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसञ्ज्ञाभावः ॥ १४ ॥

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसञ्ज्ञा न भविष्यति । कि कारणम् । आश्रयाभावात् ।

सागितले असल्यामुळे 'यचि भम्' (१।४।१८) यानें भसञ्ज्ञाही होईल

(वा १०) तसेच 'पर कार्यम्' असा पाठ घेतला तर णिप्रत्ययान्त असे जे गति, बुद्धि वगैरे अर्थाचे धातु त्याच्या कर्माला कर्तृसञ्ज्ञा होऊ लागेल 'गतिबुद्धि' (१।४।५२) यानें कर्मसञ्ज्ञेचें विधान केले आहे त्याचे जोरावर 'चैत्रो मैत्र ग्राम गमयति' येथे मैत्राला कर्मसञ्ज्ञा होते तेथेच त्याला 'परकार्य करावें' असे सागितलें असल्यामुळे कर्तृसञ्ज्ञाही (१।४।५४) होऊ लागेल

हा दोष येत नाहीं कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य पाणिनि कर्मसञ्ज्ञा विकल्पानें होण्यासाठीं 'हृक्रोरन्यतर०' (१।४।५३) या सूत्रामध्यें 'अन्यतरस्याम्' हा शब्द योजीत आहे त्यापेक्षा तो असे सुचवीत आहे की 'कर्मसञ्ज्ञा झालेल्याला कर्तृसञ्ज्ञा होत नाहीं'

(वा ११) 'पर कार्यम्' असा पाठ घेतला तर 'शेषो घ्यसखि' (१।४।७) येथे शेष शब्द ठेविला पाहिजे.

काय उपयोग ?

शकट्यै, पद्धत्यै, बुद्ध्यै, धेन्वै येथे नदीसञ्ज्ञा होते तेव्हा घिसञ्ज्ञा होऊ नये शेषशब्द न ठेविला तर वरील उदाहरणामध्ये 'परकार्य करावें' असे सागितले असल्यामुळे घिसञ्ज्ञा होईल, आणि विधान केल्याचे जोरावर 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) यानें नदीसञ्ज्ञाही होईल.

(वा १२) 'शेषो घ्यसखि' या सूत्रामध्यें शेषशब्द ठेवावयास नको

नदीसञ्ज्ञेच्या विषयात घिसंज्ञा का बरे होत नाही ?

सभव नाहीं म्हणून

कसा बरें सभव नाही ?

(वा १३) नदीसञ्ज्ञा ही ह्रस्वावर अवलबून होणारी आहे तेव्हा अगोदरच घिसञ्ज्ञा होऊन गुण (७।३।१११) होणार आहे

(वा १४) तेव्हा ह्रस्वाला जे नदीसञ्ज्ञेचे विधान केलें आहे त्याचे जोरावर अगोदर नदीसञ्ज्ञा झाली असता घिसञ्ज्ञा होणारच नाही

का बरे ?

नदीसञ्ज्ञा होऊन यण् झाला म्हणजे घिसञ्ज्ञेचा आश्रय जो इकार त्याचाच अभाव

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः ॥ १५

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञाया घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यणादेशोऽपि न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः ॥ १६ ॥

नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकाल यणादेशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ॥

बहुव्रीह्यर्थं तु ॥ १७ ॥

बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषो बहुव्रीहिः [२ २.२३] इति ॥ किं प्रयोजनम् ।

[९]प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृल्लोपेषु ॥ १८ ॥

अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । उपमाने । शस्त्रीश्यामा कुमुदश्येनी । द्विगु । पञ्चगवम् दशगवम् । कृल्लोपे ।

होत आहे

(वा १५) नदीसंज्ञा केली असता घिसंज्ञेच्या आश्रयाचा अभाव होत असल्यामुळे घिसंज्ञेची निवृत्ति होते असे म्हणशील तर त्या इकाराला यणादेशही होणार नाहीं

हा दोष येत नाही

(वा १६) यणादेश हा नदीसंज्ञेवर येथे अवलबून आहे कारण जेव्हा नदीसंज्ञा ही घिसंज्ञेचा बाध करील तेव्हाच यणादेशाचा अपवादगुण (७।३।१११) बाजूला सरत असल्यामुळे यणादेश होणार आहे एकदरीत यणादेश हा नदीसंज्ञेवर अवलबून असल्यामुळे ह्रस्वाला नदीसंज्ञा होईल

(वा १७) पर कार्यम् असा पाठ घेतला असता घिसंज्ञा सागणाऱ्या सूत्रामध्ये शेष शब्द काढून टाकता आला तरी पण बहुव्रीहि सागणाऱ्या 'शेषो बहुव्रीहि' (२।२।२३) या सूत्रामध्ये शेषशब्द अव्ययीभाव वगैरेना बहुव्रीहिसंज्ञा न होण्याकरिता ठेवलाच पाहिजे

त्याचा काय उपयोग ?

(वा १८) अव्ययीभाव समास, उपमान समास, द्विगु समास आणि कृल्लोप इतक्या ठिकाणी शेषशब्दामुळे बहुव्रीहिसंज्ञा होत नाहीं. त्यापकी अव्ययीभावाला[९] बहुव्रीहिसंज्ञा न झाल्याचें फळ – उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गम् उपमानसमासाला बहुव्रीहिसंज्ञा न झाल्याचें फळ – शस्त्रीश्यामा, कुमुदश्येनी द्विगुसमासाला बहुव्रीहिसंज्ञा न झाल्याचें फळ – पञ्चगवम्, दशगवम् कृल्लोप झाला असता बहुव्रीहिसंज्ञा न झाल्याचे फळ.– निष्कौशाम्बिः,

---

८ ज्या विधीमुळें ज्याला वैयर्थ्य येतें त्यानें त्याचा बाध करावयाचा, पण ज्या विधीला जो निमित्तच आहे त्या विधीचा त्यानें बाध केला जात नाही घिसंज्ञा केली तर गुण झाल्यानें नदीसंज्ञेच्या निमित्तभूत ह्रस्वाचा नाश झाल्यामुळें ह्रस्वाला नदीसंज्ञा करणें व्यर्थ होतें म्हणून नदीसंज्ञेकडून घिसंज्ञेचा बाध होणें हे योग्यच आहे पण ज्या विधीला नदीसंज्ञा कारणच आहे त्याचा बाध होत नाही तेव्हा यणादेशाला नदीसंज्ञा कारणच असल्यामुळे ती यणादेशाचा बाध करू शकत नाही

९ उन्मत्त आहे गगा ज्या देशामध्यें असा देश हा अन्य पदार्थ प्रतीत होत असल्यामुळें बहुव्रीहिसंज्ञा (२।२।४) प्राप्त झाली, परतु तेथें अव्ययीभाव (२।१।२१) सागितला असल्यामुळे शेषपदानें त्याचें ग्रहण होत नाहीं तसेंच शस्त्रीश्यामा येथे श्याम वर्णाच्या शस्त्रीप्रमाणें श्याम वर्णाची असा उपमेय हा अन्य पदार्थ प्रतीत होतो परतु तेथें तत्पुरुष (२।१।५५) सांगितला असल्यामुळें शेषपदानें त्याचें ग्रहण होत नाहीं तसेंच पञ्चगवम् येथें पाच गायीचा समाहार असा समाहार हा अन्य पदार्थ प्रतीत होतो परतु तेथें द्विगु (२।१।५२) सागितला असल्यामुळें शेषपदाने त्याचें ग्रहण होत नाही निष्कौशाम्बि येथें क्रान्त हा अन्य पदार्थ प्रतीत होतो परतु तेथें तत्पुरुष (२।२।१८) सागितला असल्यामुळे शेषपदानें त्याचें ग्रहण होत नाहीं बहुव्रीहिसंज्ञा न झाल्यामुळे कप्प्रत्यय (५।४।१५५) आणि पूर्वपदप्रकृति-

निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥

तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः ॥ १९ ॥

तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति । सख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । सख्या । द्वीरावतीको देशः । त्रीरावतीको देशः । समानाधिकरण । वीरपुरुषको ग्रामः । नञ्समासे । अब्राह्मणको देशः । अवृषलको देशः ॥

क्तलोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः ॥ २० ॥

क्तलोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति ॥ अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्तार्थे प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्तार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति ।

निर्वाराणसि.

(वा १९) 'शेषो[10] बहुव्रीहि.' येथे शेषशब्द घातला असता सख्यापूर्वपदक नदीवाचकाचा समास, समानाधिकरणाचा समास आणि नञ्समास या विषयात बहुव्रीहिसंज्ञा करता येणार नाहीं असा दोष येतो, जसे—द्वीरावतीको देश, त्रीरावतीको[11] देश., तसे वीर पुरुषको ग्राम[12] या समानाधिकरण समासाच्या विषयात दोष येतो, तसाच अब्राह्मणको[13] देश, अवृषलको देश, या नञ्समासाच्या विषयातही दोष येतो

(वा २०) कृत्प्रत्ययान्ताचा लोप झाला असता तेथे शेष. असे म्हटल्यामुळे प्रादिका बरोबर बहुव्रीहिसमास होणार नाही. प्रपतितपर्णः[14] प्रपर्णक., प्रपतितपलाश. प्रपलाशक.

आता एका संज्ञा असा पाठ घेतला असता वरील उदाहरणामध्यें बहुव्रीहिसंज्ञा कशी बरें साधते ?

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहि. एका संज्ञा असा पाठ घेतला असता वरील उदाहरणामध्यें विरोध उत्पन्न होत असल्यामुळे परत्वास्तव बहुव्रीहिसंज्ञा[15] होईल.

(वा २१) एका संज्ञा असा पाठ घेतल्यावेळीं परत्वास्तव बहुव्रीहिसंज्ञा होत असेल तर जेव्हा क्त प्रत्ययान्ताचा अर्थ हा समासाचा वाच्य आहे असा विवक्षित असेल तेव्हा बहुव्रीहिसंज्ञेचा प्रतिषेध करावा लागेल, जसे—निष्कौशाम्बि', निर्वाराणसि

निष्कौशाम्बि, निर्वाराणसि', येथे 'प्रादय क्तार्थे' (२।२।१८ वा ४) यानें मुद्दाम सागि

स्वर (६।२।१) होत नाहींत

१० पूर्वी शेषशब्द घातला नसता तर येणारे दोष दाखविले आता शेषशब्द घातल्यामुळें येणारे दोष दाखवीत आहेत

११. हा विषय 'नदीभिश्च' (२।१।२०) याचा असल्यामुळें शेषपदानें याचें ग्रहण होणार नाहीं

१२ हा विषय 'विशेषणं विशेष्येण०' (२।१।५७) याचा असल्यामुळें शेषग्रहणानें याचें ग्रहण होणार नाहीं.

१३. हा विषय 'नञ्' (२।२।६) याचा असल्यामुळे शेषशब्दानें याचें ग्रहण होणार नाहीं

१४ हा विषय 'कुगति०' (२।२।१८) याचा असल्यामुळें शेषशब्दानें ह्याचें ग्रहण होणार नाही

१५ एका संज्ञा असा पाठ घेणाऱ्याचे मती शेषो बहुव्रीहि येथें शेषशब्द घालावयास नको कारण उन्मत्तगङ्गम्, शङ्खीश्यामा, पञ्चगवम्, निष्कौशाम्बि, या उदाहरणामध्यें अनवकाशत्वास्तव अव्ययीभाव वगैरे संज्ञा बहुव्रीहिसंज्ञेचा बाध करतील द्वीरावतीक, वीरपुरुषक, अब्राह्मणक, या उदाहरणामध्यें परत्वास्तव बहुव्रीहिसंज्ञा अव्ययीभाव वगैरे संज्ञांचा

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रति-षेधः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्य । प्रपतितपर्ण. प्रपर्णक । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति ॥

सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् ॥ २३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीना क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् ॥

कानि पुनरस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजन ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ ॥२४॥

ह्रस्वसज्ञा दीर्घप्लुतसज्ञे बाधेते ॥

तिङ्सार्वधातुक लिङ्लिटोरार्धधातुकम् ॥ २५ ॥

तिङ सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्धधातुकसज्ञा बाधते ॥

अपत्य वृद्धं युवा ॥ २६ ॥

अपत्य वृद्ध युवसज्ञा बाधते ॥

घि नदी ॥ २७ ॥

घिसज्ञा नदीसंज्ञा बाधते ॥

लघु गुरु ॥ २८ ॥

लघुसज्ञा गुरुसंज्ञा बाधते ॥

पदं भम् ॥ २९ ॥

पदसज्ञा भसज्ञा बाधते ॥

अपादानमुत्तराणि धनुषा विध्यति कसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि धनुर्विध्यतीति ॥ ३० ॥

अपादानसज्ञामुत्तराणि कारकाणि

तलेली तत्पुरुषसज्ञा बहुव्रीहिसज्ञेचा बाध करील.

(वा २२) अशा रीतीने तत्पुरुषसज्ञाच येथे होते असे असेल तर क्रान्त वगैरे क्त-प्रत्ययान्ताच्या अर्थाहून निराळा अन्य पदार्थ वाच्य असता तेथे तत्पुरुषसज्ञेचा प्रतिषेध करावा लागेल, जसे– प्रपपतितपर्ण प्रपर्णक, प्रपतितपलाश प्रपलाशक.

(वा २३) वरील उदाहरणामध्ये बहुव्रीहि समास साधत आहे

तो कसा ?

क्त प्रत्ययान्ताचा जो क्रान्त वगैरे अर्थ तो प्र वगैरेंचा मानला तर तेथे तत्पुरुष होतो, अशा अर्थाचें ते वचन आहे

पण 'एकच सज्ञा होते' ह्या नियमाचा उपयोग तरी कोठे कोठे होत आहे ?

(वा.२४) ह्रस्व सज्ञेचा दीर्घ सज्ञा व प्लुत-सज्ञा बाध करते हा या नियमाचा उपयोग होय[१६]

(वा २५) तसेच तिङाला उद्देशून सागितलेल्या सार्वधातुक सज्ञेचा (३।४।११३) लिङ् आणि लिट् याना उद्देशून सागितलेली आर्ध-धातुकसज्ञा (३।४।११५।११६) बाध करते.

(वा २६) गोत्रसज्ञेचा (४।१।१६२) युव सज्ञा (४।१।१६३) बाध करते.

(वा.२७) घिसज्ञेचा नदीसज्ञा बाध करते

(वा.२८) लघुसज्ञेचा गुरुसज्ञा बाध करते.

(वा २९) पदसज्ञेचा भसज्ञा बाध करते

(वा ३०) अपादानसज्ञेचा करण वगैरे सज्ञा परत्वास्तव बाध करतात

कोठे बाध करतात ?

धनुषा विध्यति, कसपात्र्या भुङ्क्ते, गा दोग्धि, धनुर्विध्यति, येथे. धनुषा विध्यति येथें शरनिर्गमनपूर्वक वेध करणे असा व्यध्धातूचा

बाध करील

१६ ह्या नियम अत्यावश्यक आहे हे दाखविण्याकरिता ह्या अधिकाराच्या (१।४।१) बाहेरही ह्या नियमाचा उपयोग आरभी तीन वार्तिकामध्ये दाखविला आहे 'ऊकालोऽज्०', (१।२।२७) येथें ह्रस्व, दीर्घ आणि प्लुत अशा तीन सज्ञा सागणारी तीन वाक्यें आहेत त्यात पहिल्या वाक्यांतील उकार हा अण् असल्यामुळें सवर्णाचा ग्राहक (१।१।६९) आहे. म्हणून दीर्घ व प्लुत याही अचाला ह्रस्वसज्ञा प्राप्त होते त्या ह्रस्वसंज्ञेचा दीर्घ व प्लुत या सज्ञांनीं बाध

अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते । क। स्थाली पचतीति ॥

अध्युपसृष्टं कर्म ॥ ३५ ॥

अध्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञां बाधते॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ३६

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मवचनीयसंज्ञा बाधते ॥

परस्मैपदमात्मनेपदम् ॥ ३७ ॥

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते ॥

समाससंज्ञाश्च ॥ ३८ ॥

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ता पूर्वा. सावकाशाश्च बाधन्ते ॥

अर्थवत्प्रातिपदिकम् ॥ ३९ ॥

अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति ॥

गुणवचनं च ॥ ४० ॥

गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥

समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिः ॥ ४१ ॥

समास । समाससंज्ञा च वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या । असर्वलिङ्गा जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥

संख्या ॥ ४२ ॥

संख्यासंज्ञा च वक्तव्या ॥

डु च ॥ ४३ ॥

डुसंज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्डुसंज्ञा। षट्संज्ञा ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा ॥ ४४ ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतच्च वक्तव्यम् ॥

किमर्थमिदमुच्यते । यथा न्यास

कोठे ?

स्थाली पचति येथे.

(वा.३४) अधि–उपसर्गाने युक्त अशा शीङ्, स्था वगैरे धातूच्या आधाराला सांगितलेली कर्मसंज्ञा (१।४।४६) अधिकरणसंज्ञेचा (१।४।४५) बाध करते

(वा ३६) गति (१।४।६०) आणि उपसर्ग (१।४।५९) या संज्ञांचा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा (१।४।८३) बाध करते

(वा ३७) परस्मैपदसंज्ञेचा (१।४।९९) आत्मनेपदसंज्ञा (१।४।१००) बाध करते.

(वा ३८) अव्ययीभाव, बहुव्रीहि इत्यादिक समाससंज्ञा ज्या पर किंवा अनवकाश आहेत त्या पूर्व[१९] किंवा सावकाश अशा समाससंज्ञांचा बाध करतात

(वा ३९) अर्थवान् अशा शब्दाला प्रातिपदिकसंज्ञा होते

(वा ४०) अर्थवान् अशा शब्दाला गुणवचनसंज्ञाही होते

(वा ४१) समाससंज्ञा, कृत्संज्ञा, तद्धितसंज्ञा, अव्ययसंज्ञा, सर्वनामसंज्ञा आणि जो प्रकार सर्वलिंगी नसून एका व्यक्तीचे ठिकाणी अमुक म्हणून सांगितला असता त्याच्या संबधाने इतर व्यक्तीचे ठिकाणी आनायासानें कळून येतो त्याला जातिसंज्ञा या संज्ञेचे विधान करावे

(वा ४२) तसेच संख्यासंज्ञाही सांगावी

(वा ४३) डुसंज्ञाही सांगावी

डुसंज्ञा ती कोणती बरें ?

षट्संज्ञा हीच डुसंज्ञा होय

(वा ४४) एका द्रव्यावर अवलंबून असहोते आणि तोच मुख्य क्रियेचा कर्ता आहे अशी

अशी विवक्षा केली असतां कर्तृसंज्ञा (१।४।५४) प्राप्त होते त्यांपैकीं परत्वात्तव कर्तृसंज्ञा होते.

१८ स्थाली हा पचनक्रियेचा आधार आहे म्हणून त्याला अधिकरणसंज्ञा (१।४।४५) प्राप्त

विवक्षा केली असतां कर्तृसंज्ञा (१।४।५४) प्राप्त होते त्यापैकीं परत्वास्तव कर्तृसंज्ञा होते

१९. मागील टीप १५ पहावी

एव भूयिष्ठा' सञ्ज्ञाः क्रियन्ते ॥ सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वा सञ्ज्ञा । अपि चैते नानुपूर्व्येण सन्निविष्टाना बाधन यथा स्यात् । गुणवचनसञ्ज्ञायाश्चैताभिर्बाधन यथा स्यादिति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥१।४।२॥

विप्रतिषेध इति कोऽय शब्द । विप्रतिपूर्वात्सिधे कर्मव्यतिहारे घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेध । अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेध ॥ क पुनर्विप्रतिषेध ।

द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिश्च युगपत्प्राप्नुत. स विप्रतिषेध । क पुनरन्यार्थौ क चैकस्मिन्युगपत्प्राप्नुत । वृक्षाभ्याम् वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुत ॥ किं च स्यात् ।

एकस्मिन्युगपदसभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

एकस्मिन्युगपदसभवात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्ग ॥ इद विप्रतिषिद्ध यदुच्यत एकस्मिन्युगपदसभवात्पूर्वपर-

---

णाऱ्या प्रकाराला 'सज्ञा' ही सज्ञा होते असेही विधान करावे

'गुणवचन' या सज्ञेला आरभ करून 'सज्ञा' या सज्ञेपर्यंत ज्या सज्ञा सागण्यात आल्या त्या सर्व कशाकरिता सागितल्या आहेत ? कारण आचार्यांने मूळ सूत्रपाठामध्यें ह्यातील बऱ्याचशा सज्ञा केलेल्याच दिसत आहेत

पण मूळ सूत्रपाठामध्यें न सागितलेल्या अशाही काही अपूर्व सज्ञा येथे सागितल्या आहेत शिवाय ह्या सज्ञा येथे ज्या क्रमानें सागितल्या आहेत त्या क्रमाला अनुसरून पुढील सज्ञेनें पूर्वसज्ञेचा बाध व्हावा हाही येथे ह्या सज्ञा सागण्याचा हेतु आहे तसेच गुणवचनसज्ञेचा पुढील सर्वच' सज्ञानी बाध व्हावा हाही हेतु आहे

(सू २) विप्रतिषेध हा शब्द येथे कोणत्या अर्थानें वापरला आहे ?

वि आणि प्रति ह्या दोन उपसर्गाच्या पुढे असलेल्या आणि परस्परविरोध करणे अशा अर्थाच्या सिध्धातूहून भावार्थी घञ्प्रत्यय केला आहे तेव्हा अन्योन्यविरोध एकमेकाचा विरोध हा विप्रतिषेधशब्दाचा अर्थ होतो

तो विप्रतिषेध शास्त्रामध्यें कसा समजावा ?

(वा १) जे दोन विधि एकएकटे निरनिराळ्या उदाहरणामध्यें उपयोगी पडलेले असून तिसऱ्या एका उदाहरणामध्ये बरोबर प्राप्त होतात तो विप्रतिषेध होय

असे दोन विधि कोठे बरें निरनिराळ्या उदाहरणामध्यें उपयोगीं पडलेले असून कोठे बरे एका उदाहरणामध्यें बरोबर प्राप्त झालेले दिसतात ?

वृक्षाभ्या येथे दीर्घविधि (७।३।१०२) आणि वृक्षेषु येथे एत्वविधि (७।३।१०३) उपयोगीं पडत आहे, आणि वृक्षेभ्य येथे दोन्ही विधि बरोबर प्राप्त होत आहेत

आता जर हे सूत्र केलें नाही तर काय होईल ?

(वा २) एका उदाहरणामध्ये बरोबर दोन कार्ये होण्याचा सभव जरी नाही तरी पण ती पूर्व आणि पर अशी दोन्हीही कार्ये प्राप्त होत असल्यामुळे ती दोन्ही करण्याचा प्रसग येईल

---

२० तेव्हा अर्थानच समास, कृदन्त, तद्धितान्त, अव्यय, सर्वनाम, जाति, सख्या आणि सज्ञाशब्द यांखेरीज इतर शब्दाना गुणवचन ही सज्ञा शिल्लक राहते

१ समानबल अशा अनेक शास्त्रांची एका ठिकाणी युगपत् प्राप्ति येणें हा विरोध असता त्यांत परशास्त्रानें सागितलेलें कार्य करावें, उदा वृक्षेभ्य येथें वृक्ष-भ्यस् अशी स्थिति असता दीर्घ (७।३।१०२) आणि एत्व (७।३।१०३) याची प्राप्ति बरोबर येत आहे. त्यात परकार्य एत्वच होतें.

प्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति। कथ ह्येकस्मिश्च नाम युगपदसभव स्यात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। यदुच्यत एकस्मिन्युगपदसभवादिति कार्ययोर्युगपदसभव शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग ॥

तृजादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

तृजादिभिस्तुल्य पर्याय प्राप्नोति। तद्यथा। तृजादयः पर्यायेण भवन्ति॥ कि पुन कारण तृजादय पर्यायेण भवन्ति।

अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदं विधेश्च॥४॥

अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपद च विधीयन्ते ॥

अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् ॥५

अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात्। कि कारणम्। तुल्यबलत्वात्। तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे। तद्यथा। द्वयोस्तुल्यबलयोरेक. प्रेष्यो भवति। स तयोः पर्यायेण कार्य करोति। यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति। कि पुनः कारणमुभयोर्न करोति। यौगपद्यासभवात्। नास्ति यौगपद्येन सभवः ॥

अहो पण हे तुमचें बोलणे अगदीच विरुद्ध दिसते की एका उदाहरणामध्ये बरोबर दोन कार्ये होण्याचा सभव नाहीं तरी पण ती दोन्ही कार्ये प्राप्त होत असल्यामुळे दोन्ही करण्याचा प्रसग येईल कारण एका ठिकाणी उभयताचा युगपत् असभव आणि त्याच उभयताचा प्रसग हे कसे बरे घडेल ?

वरील म्हणणे परस्परविरुद्ध नाही 'एका ठिकाणीं उभयताचा युगपत् असभव' असे जें म्हटले आहे ते एका ठिकाणीं उभयता कार्याचा युगपत् असभव' या अभिप्रायानें म्हटले आहे आणि 'पूर्व व पर या उभयताचा प्रसग' असे जे म्हटलें आहे ते उभयता शास्त्राचा प्रसग या अभिप्रायानें म्हटलें आहे

(वा ३) तृच् वगैरेप्रमाणे पर्याय होईल म्हणजे तृच्, ण्वुल् आणि अच् (३।१।१३३। १३४) हे प्रत्यय जसे एका धातूहून पाळीपाळीनें होतात तसे वृक्षेभ्य येथे दीर्घ आणि एत्व हीं दोन कार्यें पाळीपाळीने होतील.

पण तृच् वगैरे प्रत्यय पाळीपाळीने होतात याचें काय बरे कारण ?

(वा ४) मोघम सर्व धातूना उद्देशून तृच् वगैरे प्रत्ययाचें विधान केलें आहे, आणि तेंही प्रत्येक प्रत्ययाच्या त्या त्या विशेष रूपाने केले आहे आणि एकदम तर ते करता येत नाहींत तेव्हा अर्थात् पाळीपाळीनेंच ते करावे लागतात, त्याप्रमाणें येथे दीर्घ आणि एत्व ही दोन कार्ये पाळीपाळीने होतील

(वा ५) किंवा तशा ठिकाणीं पूर्व आणि पर या दोन्ही शास्त्राची अप्रवृत्तिच होईल

काय कारण ?

पूर्व आणि पर अशी दोन्हीही शास्त्रे सम समान बलाची आहेत, जसे– समानबल अशा दोन मालकाचा एक चाकर आहे तो पाळीपाळीनें त्या उभयता मालकाचें काम करतो पण जेव्हा ते उभयता मालक त्या चाकराला एका वेळी भिन्न भिन्न दिशेच्या कामावर पाठविण्याचा हुकूम करतात तेव्हा तो चाकर दोघाही मालकाचा विरोध न व्हावा म्हणन उभयताही मालकाचें काम करीत नाहीं

पण उभयताही मालकाचें काम करीत नाही याचें काय बरे कारण ?

भिन्न भिन्न दिशेची दोन कार्ये एका वेळी करता येणे शक्य नाही म्हणून. त्याप्रमाणें एका उदाहरणामध्ये प्राप्त झालेल्या विरुद्ध दोन कार्यांपैकी कोणालाच थारा मिळणार नाहीं.

तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् ॥६॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ॥

तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

तव्यदादीना तु कार्यस्याप्रसिद्धिः । न हि किंचित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्य' स तव्यदादिषु ॥ नैष दोषः । अनवकाशास्तव्यदादय उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्य पर्यायः प्राप्नोतीति तुल्य स तव्यदादिषु ॥

एतावदिह सूत्र विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्याचार्य. । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । पुनश्च पठिष्यति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । किं पुनरियता सूत्रेणोभय लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्य पर्यायः प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च । तद्यदा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्य पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । नियम । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति ।

(वा.६) तेव्हा तेथे परशास्त्रप्रवृत्त व्हावे म्हणून प्रकृत सूत्र सागितले पाहिजे

(वा ७) तव्यत् वगैरे प्रत्ययाविषयी तर अमुक करावे असे काहींच सिद्ध होत नाही त्या प्रत्ययाविषयीं नियमन करणारे शास्त्र केलेले दिसत नाहीं की ज्याच्या योगानें तव्यत् वगैरे प्रत्यय होतील एका उदाहरणामध्ये युगपत् दोन कार्ये प्राप्त झाली असता तीं दोन्हीही होत नाहींत याविषयीं जो तू तुल्यबलत्व हा हेतु दाखविलास तो हेतु तव्यत् वगैरे प्रत्ययाना लागू पडत आहेच.

हा दोष येत नाहीं कारण तव्यत्, तव्य आणि अनीयर् प्रत्यय अन्यत्र कोठेही अनवकाशच आहेत आणि ते तर सागितले आहेत त्यापेक्षा त्या विधानाचे जोरावरच ते होतील तेव्हा तृच् वगैरे प्रत्ययाप्रमाणे पर्याय प्राप्त होतो याविषयी जो हेतु तू दाखविलास तोच तव्यत् वगैरे प्रत्ययाविषयीं लागू पडत आहे

आता येथे 'विप्रतिषेधे परम्' एवढेच सूत्र केलेले दिसत आहे, आणि आचार्य तर 'सकृद्गतौ[२] विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेव' (६।३।४२ वा) असे वचन पठन करून पुनरपि 'पुन.[३] प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्' (७।१।८२ वा.) असेही पण वचन पठन करणार आहेत तेव्हा 'विप्रतिषेधे परम्' एवढ्याशा सूत्रावरून ह्या दोन गोष्टी मिळू शकतात काय ?

होय मिळू शकतात असे म्हणतो

तें कसे ?

येथे तू दोन हेतु दाखविले आहेस एका ठिकाणी युगपत् दोन शास्त्रे प्राप्त असता त्याच्या पर्यायाविषयी तृच् वगैरे प्रत्ययाचा दृष्टान्त हा एक हेतु दाखविला आहे, आणि उभयताची प्रवृत्ति होत नाहीं याविषयी त्याचें तुल्यबलत्व हा हेतु दाखविला आहे तेथे जेव्हा तृच् वगैरे प्रत्ययाप्रमाणे पर्याय प्राप्त होतो असे गृहीत धरावे तेव्हा 'विप्रतिषेधे परम्' हे सूत्र काय करील ? नियम करील तो नियम असा की दोन कार्यामध्ये विरोध

---

२ दोन कार्यांची बरोबर प्राप्ति आली असतां तेथें विप्रतिषेधामुळे जें बाधित झाले ते बाधितच समजावें म्हणजे बाधक शास्त्र केल्यानतर मागून जरी त्याची प्राप्ति आली तरी ते होत नाही

३ विप्रतिषेधानें जे बाधित झाले त्या शास्त्राची प्राप्ति जर बाधक शास्त्र केल्यानतर येत असेल तर तेही करावें

तदैतदुपपन्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् । विप्रतिषेधे पर तावद्भवति तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुन प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति ॥

विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृत भवति । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम् । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति । कथ ये परविप्रतिषेधा । इत्त्वोत्त्वाभ्या गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । सूत्र च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधा । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽय बह्वर्थ । अस्त्येव व्यवस्थाया वर्तते । तद्यथा । पूर्व पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्र परभार्या । अन्यपुत्र अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमिय ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्द । तद्यथा । पर धाम गत इति । इष्ट धामेति गम्यते । तद्य

आला असता परच कार्य करावे अर्थात् पूर्वीचे करू नये तेव्हा 'सकृतद्गतौ विप्रतिषेध यद्बाधित तद्बाधितमेव' हें वचन सिद्ध होते. आणि जेव्हा तुल्यबलत्व या हेतूवरून उभयताचीही अप्रवृत्ति प्राप्त होते तेव्हा 'विप्रतिषेधे परम्' हे सूत्र काय करील ? तर वाट काढील ती अशी की विरोध आला असता तेथे स्वस्थ न बसता परकार्य करावे अशा रीतीनें मार्ग खुला होऊन परशास्त्राची प्रवृत्ति केल्यानतर जर पूर्वशास्त्राचीही प्राप्ति येईल तर तेही होणारच तेव्हा 'पुन प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्' हें वचन सिद्ध होतें

'विप्रतिषेधे परम्' या सूत्राच्या पुढें 'अङ्गाधिकारे पूर्वम्' असे सूत्र करावें म्हणजे अङ्गाधिकारामधील दोन शास्त्रामध्यें विरोध आला असता तेथें पूर्वशास्त्र करता येईल

असे करण्यात काय केलेंसे होते ?

अङ्गाधिकारामध्यें पूर्वविप्रतिषेधादाखल जीं वचनें पठित आहेत तीं करावयास नकोत, जसे– 'गुणवृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम्' 'नुमचिरतृज्भावेभ्यो नुट्' (७।१।९६ वा. १०।११)

पण अङ्गाधिकारामध्येंच परविप्रतिषेधादाखल जे वचन पठित आहे तें तर करावें लागेलच ना ? जसे– 'इत्त्वोत्त्वाभ्या गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन' (७।१।१०२ वा) शिवाय मूळ सूत्रामध्यें बदल होत आहे तो आहेच

तर मग मूळ सूत्र आहे तसेच असू दे

आहे तसेच ठेविलें तर अङ्गाधिकारातील पूर्वविप्रतिषेध कसे बरे साधतील ?

'विप्रतिषेधे परम्' असें म्हणण्यानेंच ते साधतील

ते कसे ?

पर ह्या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत ते असे:– अमक्यापेक्षा पूर्व, अमक्यापेक्षा पर असा व्यवस्था हा परशब्दाचा अर्थ आहे तसाच अन्य हाही परशब्दाचा अर्थआहे,जसे– पराचा मुलगा,पराची भार्या असें म्हटलें असता अन्याचा मुलगा, अन्याची भार्या, असा अर्थ मनात येतो प्राधान्य हाही परशब्दाचा अर्थ आहे, जसे– या कुटुम्बामध्ये ही ब्राह्मणी पर, आहे असे म्हटलें असता ती त्यात मुख्य आहे असा अर्थ परशब्दापासून मनात येतो तसेच इष्ट हाही परशब्दाचा अर्थ आहे, जसे– पर धाम गत. येथें इष्टस्थळीं गेला असा अर्थ मनात येतो त्यात इष्ट या अर्थाचा

इष्टवाची परशब्दस्तस्येद ग्रहणम् । विप्रतिषेधे पर यदिष्ट तद्भवति ॥

अन्तरङ्गं च ॥ ८ ॥

अन्तरङ्ग च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ कि प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं यणेकादेशेत्त्वोत्त्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः ॥९॥

गुणाद्यणादेश । स्योन· स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्गुण· स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेर्यणादेश· । द्यौकामि· स्यौकामिः । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्वृद्धि स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुद्यूषति सुस्यूषति । द्विर्वचन च प्राप्नोति यणादेशश्च । नित्यत्वाद्द्विर्वचन स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति सप्रधारणा ॥ स्वराद्यणादेशः । द्यौकामि स्यौकामि । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वात्स्वर स्यात् । यणा-

---

वाचक असा जो परशब्द त्याचें प्रकृत सूत्रामध्ये ग्रहण केलें आहे तेव्हा विप्रतिषेध असता जें इष्ट असेल तें कार्य करावे असा अर्थ झाल्यामुळें सर्वच पूर्वविप्रतिषेध सिद्ध होतात

(वा ८) अन्तरङ्गशास्त्र हे बलिष्ठ आहे असे वचन करावे

त्याचा काय उपयोग ?

(वा ९, यण्, एकादेश, इत्त्व आणि उत्त्व हे चार विधि प्रत्येकीं गुण, वृद्धि, द्वित्व, अल्लोप आणि स्वर या पाच विधींपेक्षा अतरग त्वास्तव पूर्वी होतात त्यापैकीं यणादेश हा अतरग असल्यामुळें गुणापेक्षा पूर्वी होतो याचें उदाहरण – स्योन. स्योना सिव्‌धातूहून 'न' प्रत्यय (३।३।१) व ऊठ् (६।४।१९) केला असता सि-ऊ न या स्थितींत नप्रत्ययामुळें लघूपधगुण (७।३।८६) प्राप्त होतो व ऊकारामुळें इकाराला यण् (६।१।७७) प्राप्त होतो त्यात पर असल्यामुळें गुण होईल, परतु अतरग बलिष्ठ असल्यामुळें यणादेश होतो

यणादेश हा अतरग असल्यामुळे वृद्धी पेक्षा पूर्वी झाल्याचें उदाहरणः– द्यौकामि. स्यौकामि दिव् आणि काम या शब्दाचा बहुव्रीहि समास, पुढे इञ्प्रत्यय (४।१।९५), उत्त्व (६।१।१३१) केल्यानतर दि उ काम या स्थितींत इञ्प्रत्ययामुळे आदिवृद्धि (७।२।११७) प्राप्त होते, आणि उकारामुळे मागील इकाराला यण् प्राप्त होतो त्यात पर असल्या मुळे वृद्धि होईल, पण अतरगाला प्राबल्य असल्यामुळे यणादेश होतो

यणादेश हा अतरग असल्यामुळे द्वित्वापेक्षा पूर्वी झाल्याचें उदाहरण.– दुद्यूषति सुस्यूषति दिव्‌धातूहून सन्प्रत्यय (३।१।७) व ऊठ् (६।४।१९) केल्यानतर दि ऊ स या स्थितींत ऊकारामुळे मागील इकाराला यण् प्राप्त होतो आणि सन्प्रत्ययामुळे दिशब्दाला द्वित्व (६।१।९) प्राप्त होतें तेथें नित्यत्वास्तव पूर्वी द्वित्व होईल, पण अतरगत्वास्तव प्रथमत. यणादेश होतो

अल्लोप आणि यणादेश याची बरोबर प्राप्ति येण्यासारखे उदाहरणच नाहीं

यणादेश हा अतरग असल्यामुळे स्वरा पेक्षा पूर्वी होतो याचें उदाहरण – द्यौकामि. स्यौकामि दि उ-काम इ या स्थितीत इञ्प्रत्ययामुळे पहिल्या इकाराला आद्युदात्त स्वर (६।१।१९७) प्राप्त होतो, आणि उकारामुळे मागील इकाराला यण् प्राप्त होतो त्यात परत्वास्तव अगोदर आद्युदात्त स्वर होईल, पण अतरगत्वास्तव यणादेश पूर्वी होतो[४]

एकादेश हा अतरगत्वास्तव गुणापेक्षा पूर्वी

---

४ यण् झाल्यानतर मागून आद्युदात्त स्वर होतो तो औकाराला होतो दोन शास्त्रापैकी ज्या शास्त्राला उदाहरणातील कमी भाग पुरतो ते शास्त्र अतरग होय, आणि ज्या शास्त्राला जास्त भाग लागतो

देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेश· । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद्गुण· स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेरेकादेशः । वैक्षमाणिः सौत्थिति । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेकादेशः । ज्ञाया ओदनो ज्ञौदन । ज्ञोदनमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयतेः सन् जुज्ञौदनीयिषति । द्विर्वचन च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नित्यत्वाद्द्विर्वचन स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपादेकादेश । शुना शुने । अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादल्लोप स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्या पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेष· । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वर. प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्नोति । कि कारणम् । न गोश्व-

---

होतो याचें उदाहरण — काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् कद्रुशब्दाहून ऊङ्प्रत्यय (४।१।७२), पुढे ढक्प्रत्यय (४।१।१२०), ढकाराला एयादेश (७।१।२) केल्यानतर कद्रु-ऊ एय असे असता 'ढे लोपोऽकद्र्वा' याने उकारलोपाचा निषेध केला अशा स्थितीत गुण (६।४।१४६) प्राप्त होतो, आणि उकार व ऊकार याचा सवर्ण दीर्घ एकादेश (६।१।१०१) प्राप्त होतो त्यात पर असल्यामुळे गुण होईल, पण अतरगत्वास्तव पूर्वी यणादेश होतो

एकादेश हा अतरगत्वास्तव वृद्धीपेक्षा पूर्वी झाल्याचें उदाहरण — वैक्षमाणि, सौत्थिति वि+ईक्षमाण आणि सु+उत्थित याहून इञ्प्रत्यय (४।१।९५) झाला आहे, वि–ईक्षमाण-इ, सु-उत्थित-इ अशा स्थितींत इञ्प्रत्यया मुळे आदिवृद्धि (७।२।११७) प्राप्त होते, आणि इकार व ईकार याचा एकादेश (६।१।१०१) प्राप्त होतो. त्यात परत्वास्तव प्रथमत वृद्धि होईल, पण अतरग असल्यामुळे पूर्वी एकादेश होतो

एकादेश हा अतरगत्वास्तव द्वित्वापेक्षा पूर्वी होतो, याचें उदाहरण — ज्ञाशब्दाचा ओदनशब्दाशीं षष्ठीतत्पुरुष समास. पुढे इच्छा या अर्थी क्यच्प्रत्यय (३।१।८), त्याच्या पुढे सन्प्रत्यय (३।१।७), ईत्व (७।४।३३), इडागम (७।२।३५) झाला आहे. ज्ञा–ओदनीय-इ-स अशा स्थितींत सन्प्रत्ययामुळे ज्ञाशब्दाला द्वित्व (६।१।९) प्राप्त होते व आकार आणि ओकार याचा एकादेश (६।१।१०१) प्राप्त होतो त्यात नित्यत्वास्तव पूर्वी द्वित्व होईल, पण अतरग असल्यामुळे पूर्वी एकादेश होतो तेव्हा जुज्ञौदनीयिषति असे रूप होते

एकादेश हा अतरगत्वास्तव अल्लोपापेक्षा पूर्वी होतो याचे उदाहरण —शुना शुने श्वन्-शब्दापुढे तृतीयैकवचन टाप्रत्यय व नकाराला सप्रसारण (६।१।१०८) झाले आहे शु अन् आ अशा स्थितींत अल्लोप (६।४।१३४) प्राप्त होतो व उकार आणि अकार याचा पूर्वरूप एकादेश (६।४।१३३) प्राप्त होतो तेथें परत्वास्तव अल्लोप होईल, पण अतरग असल्यामुळे पूर्वी एकादेश होतो

हा अतरगत्वाचा उपयोग होऊ शकत नाही. कारण लोपानें अकाराची निवृत्ति झाली काय आणि एकादेशानें निवृत्ति झाली काय यात काही फरक दिसत नाहीं

फरक आहे तो असा·— अल्लोपानें निवृत्ति झाली असता पुढील विभक्तीला उदात्तनिवृत्तिस्वर (६।१।१६१) होऊ लागेल,

येथे उदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्त होऊ शकत नाहीं

काय कारण ?

'न गोश्वन् साववर्ण०' (६।१।१८२) यानें

ते शास्त्र बहिरग होय.

न्सावबर्णे [६.१ १८२] इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः पश्येति । एव तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेध । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति । बहुशुनीति । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । एव तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति यदय श्वन्शब्द गौरादिषु पठति । अन्तोदात्तार्थं यत्न करोति । सिद्ध हि स्यान्ङीपैव ॥ स्वरादेकादेश. । सौत्थितिः वैक्षमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वात्स्वर स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणस्य चे-

त्या स्वराचा निषेध केला आहे

'न गोश्वन्' हा उदात्तनिवृत्तिस्वराचा प्रतिषेध नव्हे

तर मग कुणाचा ?

'सावेकाच '(६।१।१६८)यानें सागितलेल्या तृतीयादिस्वराचा शिवाय जेथे तृतीयादिस्वराची प्राप्तिच नसल्यामुळे निषेधाचें नावच काढता येत नाही, उदा० शुन पश्य, तेथे अल्लोपाने निवृत्ति झाली असता उदात्त, निवृत्तिस्वर होण्याची पाळी येणारच

असे आहे तर 'न गोश्वन्' हा निषेध तृतीयादि स्वराचाच आहे असें आम्ही म्हणत नाही.

तर मग काय म्हणता ?

कोणत्याही सूत्रानें प्राप्त झालेल्या मोघम विभक्तिस्वराचा निषेध आहे असे म्हणतों

तर मग जेथें विभक्तिच नाहीं, उदा० बहुशुनी नगॅरी

आता जर बहुशुनी इत्यादि उदाहरणामधील उदात्तनिर्वृत्तिस्वराचाही 'न गोश्वन्' हा निषेध समजण्यात येईल तर तेथेही अल्लोप आणि एकादेश या दोहोंमध्यें फरक येणार नाही.

पण तसे समजणें शक्य नाहीं. कारण कुमारी येथेही उदात्तनिवृत्तिस्वराचा निषेध होऊ लागेल

असे आहे तर श्वन्शब्दाच्या ठिकाणीं उदात्तनिवृत्तिस्वर येत नाहीं, असे आचार्यांचा व्यवहारच सुचवीत आहे, ज्यापेक्षा हा आचार्य शुनीशब्द अन्तोदात्त व्हावा यासाठीं गौरादि (४।१।४१) गणामध्यें श्वन्शब्दाचा पाठ करीत आहे नाही तर नान्तत्वास्तव ङीप्प्रत्यय (४।१।) करून सप्रसारण व अल्लोप केल्यामुळें उदात्तनिवृत्तिस्वरानेंच अन्तोदात्त स्वर साधेल

एकादेश हा अतरगत्वास्तव स्वरापेक्षा पूर्वी झाल्याचें उदा० –सौत्थिति , वैक्षमाणि . सु-उत्थित-इ, आणि वि ईक्षमाण इ या स्थितींत आद्युदात्त स्वर (६।१।१९७) प्राप्त होतो. आणि दोन उकाराचा व दोन इकाराचा एकादेशही प्राप्त होतो तेथे परत्वास्तव आद्युदात्त स्वर होईल, पण अतरग असल्यामुळे होईल

५ मूळ भाष्यामध्यें 'यत्र तर्हि' असे शब्द आहेत तेथे तर्हिशब्द चकारार्थी घातला आहे (वि)

६ न गोश्वन्' येथे 'तृतीयादि ' या पदाची अनुवृत्ति नसून फक्त 'विभक्तिः' याच पदाची अनुवृत्ति आहे तेव्हा कोणत्याही सूत्राने कोणत्याहि विभक्तीला प्राप्त झालेल्या स्वराचा हा निषेध आहे तेव्हां शुन येथे उदात्तनिवृत्तिस्वराचाही निषेध

७ येथे अकाराची निवृत्ति एकादेशाने न होतां लोपाने झाली तर उदात्तनिवृत्तिस्वर होऊ लागेल

८ 'न गोश्वन्' येथे 'विभक्ति ' या पदाचीही अनुवृत्ति नाही, असा अभिप्राय आहे

९ कुमार हें सु पुढे असताना अवर्णान्त आहे म्हणूनें 'न गोश्वन्' याची प्राप्ति येते

त्वोत्त्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ वृद्धेरित्त्वोत्त्वे । स्तैर्णि पौर्ति । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्त्वोत्त्वे च । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादित्त्वोत्त्वे । आतेस्तीर्यते आपोपूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्त्वोत्त्वे च । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत ॥ अल्लोपस्य चेत्त्वोत्त्वयोश्च नास्ति सप्रधारणा । स्वरे नास्ति विशेषः ॥

इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् ॥ १० ॥

इण्ङिशीनामाद्गुण सवर्णदीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अयज इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृक्ष इन्द्रम् प्लक्ष इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च । परत्वात्सवर्णदीर्घत्व स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् ॥ ११ ॥

न वैतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति । किं

एकादेश होतो

गुण आणि इत्त्व उत्त्व याची बरोबर प्राप्ति येण्यासारखें उदाहरणच नाहीं

इत्त्व किंवा उत्त्व हे अतरगत्वास्तव वृद्धीपेक्षा पूर्वी होते याचें उदाहरण –स्तैर्णि, पौर्णि' स्तॄ आणि पॄ या धातूहून क्तप्रत्यय (३।२।१०२) व पुढे इञ्प्रत्यय (४।१।९५) झाला आहे. स्तॄ- त इ व पॄ त इ या स्थितींत इञ्प्रत्यया मुळें आदिवृद्धि (७।२।११७) प्राप्त होते, आणि क्तप्रत्ययामुळे क्रमानें इत्त्व (७।१।१००) आणि उत्त्व (७।१।१०२) प्राप्त होतात तेथें परत्वास्तव आदिवृद्धि प्रथम होईल, पण अतरग असल्यामुळें इत्त्व आणि उत्त्व प्रथमत होतात

इत्त्व किंवा उत्त्व हे अतरगत्वास्तव द्वित्वापेक्षा पूर्वी होते याचें उदाहरण –आतेस्तीर्यते, आपोपूर्यते आ–उपसर्गापुढील स्तॄ आणि पॄ या धातूहून यङ्प्रत्यय (३।१।२२) झाला आहे आस्तॄ य व आपॄ य या स्थितीत यङ्प्रत्ययामुळे द्वित्व (६।१।९) प्राप्त होतें, आणि यङ्प्रत्ययामुळें इत्त्व किंवा उत्त्व हेंही प्राप्त होतें तेथें नित्यत्वास्तव पूर्वी द्वित्व होईल, पण अतरग असल्यामुळें इत्त्व किंवा उत्त्व पूर्वी होतें

अल्लोप आणि इत्त्व किंवा उत्त्व याची बरोबर प्राप्ति येण्यासारखे उदाहरण नाहीं तसेच इत्त्व किंवा उत्त्व याच्या अगोदर स्वर केला काय आणि तें झाल्यानतर मग झाला काय यात काही फरकच होत नाहीं

(वा १०) आत्मनेपद उत्तमपुरुषैकवचन इट् (३।४।७८), सप्तम्येकवचन ङि (४।१।२) आणि शी (७।१।१७–१९) याचे स्थानीं होणारा गुण (६।१।८७) हा सवर्णदीर्घा–(६।१।१०१)पेक्षा अतरगत्वास्तव पूर्वी होतो हा 'अन्तरङ्ग च' (वा ८) या वचनाचा उपयोग होय, जसें– अयज[१] इ इन्द्रम्, वृक्ष-इ इन्द्रम्, सर्व-ई इन्द्रम् येथें इकाराचा मागील अकाराबरोबर एकादेशगुण प्राप्त होतो आणि त्याच इकाराचा पुढील इकाराबरोबर सवर्णदीर्घ प्राप्त होतो तेथें परत्वास्तव सवर्णदीर्घ पूर्वी होईल, पण अतरग असल्यामुळे गुण पूर्वी होतो

(वा ११) 'अन्तरङ्ग च' हें वचन घेतलें तरी देखील हें उदाहरण साधत नाहीं

---

१० यज्धातूचें लङ्प्रत्ययाचे उत्तमपुरुषी एकवचनी अयते असें क्रियापद होतें वृक्षे हें वृक्षशब्दाचें सप्तमीचें एकवचन आहे सर्वे हें सर्वशब्दाचे प्रथमा बहुवचन आहे या तिन्ही ठिकाणीं प्रत्ययाच्या इकाराशीं मागील अकाराचा एकादेश गुण झाला आहे. त्याच वेळीं पुढें लावलेल्या इन्द्रशब्दाच्या इकाराबरोबर सवर्णदीर्घ प्राप्त होत आहे

कारणम्। सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। अनवकाश सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत॥ नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाश परमिति। इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद्गुणस्येति॥

ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् ॥ १२ ॥

ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गत. प्रयोजनम्॥ ईत्वादेकादेशः। खट्वीयति मालीयति। ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादीत्वं स्यात्। एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥ लोपादेकादेशः। कामण्डलेयः भाद्रबाहेय.। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाल्लोपः स्यात्। एकादेशो भवत्यन्तरङ्गत.॥ अथ किमर्थमीत्वलोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो मा भूदिति। आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयो-

---

काय कारण?

सवर्णदीर्घ हा अनवकाश[११] आहे म्हणून

तेव्हा अनवकाश असलेला सवर्णदीर्घ 'आद् गुणः' याचा बाध करील

अन्तरङ्गाचा[१२] अनवकाश किंवा पर अशाकडून बाध होत नसतो नाहीं तर स्योन स्योना येथेंही असे बोलता येईल की 'अन्तरङ्ग च' या वचनाने सिद्धि होणार नाहीं कारण लघूपधगुण हा यणादेशापेक्षा पर आहे

(वा १२) ऊङ् आणि आप् याचा एकादेश अतरगत्वास्तव ईत्व व लोप यापेक्षा प्रथमत होतो हाही 'अन्तरङ्ग च' या वचनाचा उपयोग आहे एकादेश हा अतरगत्वास्तव ईत्वापेक्षा पूर्वी होतो याचे उदाहरण.– खट्वीयति मालीयति खट्वशब्दाहून टाप्प्रत्यय (४।१।४) त्याच्या पुढे क्यच्प्रत्यय (३।१।८) झाला आहे खट्व-आ य या स्थितींत क्यच्प्रत्ययामुळे आकाराला ईत्व (७।४।३) प्राप्त होते आणि अकार व आकार याचा एकादेश सवर्णदीर्घ प्राप्त होतो. तेथे परत्वास्तव ईत्व अगोदर होऊ लागेल, पण अतरग असल्यामुळे एकादेश पूर्वी होतो

एकादेश हा अन्तरङ्गत्वास्तव लोपापेक्षा पूर्वी होतो याचे उदाहरण.— कामण्डलेय., भाद्रबाहेय कमण्डलु आणि भद्रबाहु या शब्दाहून ऊङ्प्रत्यय (४।१।७१।६७), त्याच्या पुढे ढक्प्रत्यय (४।१।२०) व एय्आदेश (७।१।२) झाला आहे कमण्डलु-ऊ एय या स्थितींत ढे लोपोऽकद्र्वा' (७।४।४७) यानें ऊकाराचा लोप प्राप्त होतो आणि उकार व ऊकार याचा एकादेश सवर्णदीर्घ प्राप्त होतो त्यात परत्वास्तव लोप होईल, पण अतरगत्वास्तव एकादेश पूर्वी होतो

आता 'ऊङापोरेका' या वार्तिकामध्ये 'ईत्वलोपाभ्याम्' अशा क्रमानेंच का बरे उच्चारले आहे? तसे न उच्चारता लोपेत्वाभ्याम् असे उच्चारावे

यथासख्याने अन्वय न व्हावा यासाठीं 'ईत्वलोपाभ्याम्' असा निर्देश केला[१३] आहे

आप्प्रत्ययाचाही एकादेश लोपापेक्षा अत-

---

११ दैत्य + अरि अशा अकाराच्या उदाहरणामध्यें अद्गुण याची प्राप्ति आहे आणि श्री + ईश अशा इवर वगैरेंच्या उदाहरणामध्ये 'इको यणचि' याची प्राप्ति आहे म्हणून सवर्णदीर्घ हा अनवकाश असल्यामु॰ त्या दोघांचाही बाधक आहे

१२ स्य+अरि इत्यादि उदाहरणामध्ये प्राप्त झालेला गुण आणि श्री+ईश इत्यादि ठिकाणी प्राप्त झालेला यण् सवर्णदीर्घापेक्षा अतरग नाही, म्हणून त्याचा अनवकाश अशा सवर्णदीर्घाने बाध झाला तो बरोबरच आहे

१३ ईत्वलोपाभ्याम् या निर्देशाच्या वेळी यथासख्याने अन्वय सभवत नाही कारण ऊङ्चा एकादेश ईत्वापेक्षा अतरगत्वास्तव होतो असें उदाहरणच मिळत नाही

जयति । चौडिः बालाकिः ॥

आत्त्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ॥ १३ ॥

आत्त्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवन्त्यन्तरङ्गतः ॥ वेञ् वानीयम् । शो शानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । म्लै म्लानीयम् । ग्लाच्छत्त्रम् म्लाच्छत्त्रम् । आत्त्व च प्राप्नोत्येते च विधय । परत्वादेते विधयः स्युः । आत्त्व भवत्यन्तरङ्गतः ॥ नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्व च प्रयोजनम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्र । अतिरिच्छत्त्रम् अतिनुच्छत्त्रम् । आराशस्त्रीदम् धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् निर्वाराणसीदम् । निष्कौशाम्बिच्छत्त्रम् निर्वाराणासिच्छत्त्रम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्व च प्राप्नोत्येते च विधय. । परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंकोपसर्जनह्रस्वत्व भवत्यन्तरङ्गतः ॥

तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः ॥ १४ ॥

यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गत. ॥ यणा-

---

रगत्वास्तव पूर्वी होतो याला उदाहरण आहे, जसे– चौडि,[१४] बालाकि

(वा १३) अय् अव्, आय् आव्, एकादेश आणि तुग्विधि यापेक्षा अतरगत्वास्तव आत्त्व, नपुसकह्रस्व आणि उपसर्जनह्रस्व हे विधि पूर्वी होतात हाही 'अन्तरङ्ग च' या वचनाचा उपयोग आहे, जसे– 'वेञ् वानीयम्, शो–शानीयम्, ग्लै–ग्लानीयम्, म्लै–म्लानीयम्, ग्लाछत्र, म्लाछत्रम् वे–अनीय शो–अनीय या स्थितीत 'आदेश उपदेशे' (६।१।४५) यानें एजन्त धातूला आत्त्व प्राप्त होतें, व अय् अव् आणि आय् (६।१।७८) हेही विधि प्राप्त होतात तसेच ग्लै, म्लै या धातूहून क्विप् (३।२।७६) करून पुढे त्याचा छत्रशब्दाबरोबर षष्ठीतत्पुरुष केला असता तेथे आत्त्व प्राप्त होते आणि तुग्विधिही (६।१।७६) प्राप्त होतो त्यात परत्वास्तव अय् अव् इत्यादिक विधि होतील, पण अतरग असल्यामुळे आत्त्व पूर्वी होतें नपुसकह्रस्व (१।२।४७) आणि उपसर्जनह्रस्व (१।२।४८) हेही अतरगत्वास्तव पूर्वी होतात, जसे–[१५] 'अतिर्यत्र, अतिन्वत्र, अतिरिच्छत्रम्, अतिनुच्छत्रम्, आराशस्त्रीदम्, धानाशष्कुलीदम्, निष्कौशाम्बीदम्, निर्वाराणसीदम्, निष्कौशाम्बिच्छत्रम्, निर्वाराणसिच्छत्रम्, येथे आय् आव् हे एकादेश आणि तुक् हे विधि प्राप्त होतात, व तेच विधि परत्वास्तव होतील, पण अतरगत्वास्तव नपुसकह्रस्व व उपसर्जनह्रस्व होतो.

(वा १४) यण्, एकादेश, गुण, वृद्धि, औत्त्व, दीर्घ, ईत्व, मुम्, एत्त्व आणि री, या विधींपेक्षा अतरगत्वास्तव तुक् पूर्वी होतो हा ही 'अन्तरङ्ग च' या वचनाचा उपयोग आहे अग्निचित्[१६]त्र, सोमसुदत्र, येथे परत्वास्तव यणा-

---

१४ चूडशब्दाहून टाप्प्रत्यय, पुढें इञ्प्रत्यय (४।१।९५) झाला आहे 'चूड-आ-इ अशा स्थितीत लोप (६।४।१४८) आणि एकादेश (६।१।१०१) प्राप्त होतो. तेथे परत्वास्तव लोप अगोदर होइल, पण अतरगत्वास्तव एकादेश अगोदर होतो

१५ अतिशब्दाचा रै आणि नौ या शब्दाबरोबर द्वितीयातत्पुरुष (२।२।१८ वा ४) करून पुढें अत्र-शब्द किंवा छत्रशब्द जोडला आहे तसेच आरा व शस्त्री आणि धाना व शष्कुली याचा समाहारद्वद्व (२।२।२९) करून पुढे इदशब्द जोडला आहे तसेंच निर्शब्दाचा कौशाम्बी आणि वाराणसी या शब्दाबरोबर पचमीतत्पुरुष (२।२।१८ वा ४) करून पुढे इदशब्द आणि छत्रशब्द जोडला आहे

१६ अग्निशब्द उपपद असतांना चिधातूहून क्विप्प्रत्यय (३।२।९१) केला आहे पुढे अत्रशब्द जोडल्यामुळे यण् प्राप्त होतो सोमसुत् येथें सु-धातूहून क्विप्प्रत्यय (३।२।९०) केला आहे,

देशात् । अग्निचिदत्र सोमसुदत्र ॥ एकादेशात् । अग्निचिदिदम्, सोमसुदुदकम् ॥ गुणात् । अग्निचिते सोमसुते ॥ वृद्धे । प्र ऋच्छक. प्राच्छर्कः ॥ औत्त्वात् । अग्निचिति सोमसुति ॥ दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् जनगद्भ्याम् ॥ ईत्वात् । जगत्यति जनगत्यति ॥ मुमः । अग्निचिन्मन्य सोमसुन्मन्यः ॥ एत्वात् । जगद्भ्यः जनगद्भ्य. ॥ रीविधेः । सुकृत्यति पापकृत्यति ॥

अनडानङ्भ्यां चेति वक्तव्यम् । सुकृत् । सुकृद्दुष्कृतौ ॥

तुक्च प्राप्नोत्येते च विधयः । परत्वादेते विधयः स्युः । तुग्भवत्यन्तरङ्गतः ॥

इयङादेशो गुणात् ॥ १५ ॥

इयङादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति रियति । इयङादेशश्च प्राप्नोति गुणश्च । परत्वाद्गुणः स्यात् । इयङादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्रुवत्

देश होईल, पण अतरगत्वास्तव तुगागम (६।१।७१) होतो.

अग्निचिदिदम्, सोमसुदुदकम् येथें परत्वास्तव सवर्ण दीर्घ होईल, परतु अन्तरङ्ग त्वास्तव तुगागम होतो

अग्निचिते, सोमसुते येथे परत्वास्तव गुण (७।३।१११) होईल, पण अतरगत्वास्तव पूर्वी तुक् होतो

प्र ऋच्छक. प्राच्छर्कः येथें परत्वास्तव वृद्धि (६।१।९१) होईल, पण अतरगत्वास्तव तुक् (६।१।७३) पूर्वी होतो

अग्निचिति, सोमसुति येथें परत्वास्तव औत्त्व (७।३।११९) होईल, पण अंतरगत्वास्तव तुक् पूर्वी होतो

जगद्भ्या[17], जनगद्भ्या येथें परत्वास्तव दीर्घ (७।३।१०२) होईल, पण अतरगत्वास्तव तुक् पूर्वी होतो.

जगत्यति, जनगत्यति येथे परत्वास्तव ईत्व (७।४।३३) होईल, पण अतरगत्वास्तव तुक् पूर्वी होतो

अग्निचिन्मन्यः, सोमसुन्मन्य येथे परत्वास्तव मुमागम (६।३।६७) होईल, पण अतरगत्वास्तव तुक् पूर्वी होतो

जगद्भ्य., जनगद्भ्यः येथे परत्वास्तव एत्त्व (६।३।१०३) होईल, पण अतरगत्वास्तव पूर्वी तुक् होतो

सुकृत्यति[18], पापकृत्यति येथे परत्वास्तव री आदेश (७।४।२७) होईल, पण अतरगत्वास्तव तुगागम पूर्वी होतो

अनङ् आणि आनङ् या आदेशापेक्षा तुक् पूर्वी होतो असे म्हणावे. सुकृत्:– पदसंस्कारपक्षीं सुकृ–स् (प्रथमैकवचन) या स्थितींत तुक् प्राप्त होतो आणि अनङ् (७।१।९४) प्राप्त होतो तेथे परत्वास्तव अनडादेश होईल, पण अतरगत्वास्तव तुक् पूर्वी होतो.

सुकृद्दुष्कृतौ येथे परत्वास्तव आनङ् (६।३।२५) होईल, पण अतरगत्वास्तव तुक् पूर्वी होतो

(वा १५) इयङादेश हा अतरगत्वास्तव गुणापेक्षा पूर्वी होतो हाही 'अन्तरङ्ग च' या वचनाचा उपयोग आहे धियति[19], रियति.

उवङादेशही अतरगत्वास्तव गुणापेक्षा

---

१७ गम्धातूहून क्विप्प्रत्यय व द्वित्व (३।२।१७८ वा ३) आणि मकाराचा लोप (६।४।४०) झाला आहे जनगद्भ्याम् येथे जनशब्द उपपद असताना गम्धातूहून क्विप्प्रत्यय (३।२।७६) झाला आहे

१८ सु आणि पाप या शब्दापुढील कृधातूहून क्विप्प्रत्यय (३।२।८९) आणि पुढे क्यच्प्रत्यय (३।१।८) झाला आहे

१९. धि आणि रि या धातूहून लट् (३।२।१२३), तिप् (३।४।७८) आणि श (३।१।७७) हे प्रत्यय झाले आहेत धि-अ ति या स्थितीत इयङ् (६।४।७७) आणि गुण (७।३।८६) प्राप्त होतात.

प्रासुस्रुवत् ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ॥ १६ ॥

श्वेः सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुवतुः शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

ह्व आकारलोपात् ॥ १७ ॥

ह्व आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्व च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

स्वरो लोपात् ॥ १८ ॥

स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । औपगवी सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च । परत्वाल्लोपः स्यात् । स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

प्रत्ययविधिरेकादेशात् ॥ १९ ॥

प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः । वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥

यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् । अग्निरत्र । वायुरत्र ॥

पूर्वी होतोः प्रौदुद्रुवत्[20], प्रासुस्रुवत्

(वा १६) श्विधातूपासून साधलेल्या उदाहरणामध्यें 'सप्रसारणाच्च' (६।१।१०८) यानें सागितलेलें पूर्वरूप यणादेशापेक्षा अतरगत्वास्तव पूर्वी होतेंः शुशुवतुः शुशुवु.. शु-इ[21] अतुस् या स्थितींत उकार व इकार याचे स्थानीं पूर्वरूप आणि इकाराला 'एरनेकाच ०' (६।४।८२) यानें यण् प्राप्त होतो. तेथे परत्वास्तव यणादेश होईल, पण अतरगत्वास्तव पूर्वरूप पूर्वी होतें

(वा १७) ह्वा धातूतील आकाराच्या लोपापेक्षा अतरगत्वास्तव पूर्वरूप पूर्वी होतेंः जुहुवतु. जुहुवु हु आ[22] अतुस् या स्थितींत उकार व आकार याचे स्थानीं पूर्वरूप आणि अतुस् प्रत्ययामुळे मागील आकाराचा लोप (६।४।६४) प्राप्त होतो तेथें परत्वास्तव आकारलोप होईल, पण अतरगत्वास्तव पूर्वरूप अगोदर होतें

(१८) लोपापेक्षा अतरगत्वास्तव पूर्वी स्वर होतो· औपगवी, सौदामनी येथें अण्प्रत्ययालों[23] आद्युदात्तस्वर (३।१।३) आणि त्याचा लोप (६।४।१४८) प्राप्त होतो त्यामध्यें परत्वास्तव लोप होईल, पण अतरगत्वास्तव स्वर पूर्वी होतो

(वा १९) प्रत्ययविधि हा एकादेशापेक्षा अतरगत्वास्तव पूर्वी होतो. अग्निरिन्द्र., वायुरुदकम्. येथे अग्नि आणि उदक या शब्दापुढे सुप्रत्यय (४।१।२) प्राप्त होतो व पुढील इन्द्र आणि उदक या शब्दातील इकार व उकार याच्याबरोबर एकादेश प्राप्त होतो त्यात परत्वास्तव एकादेश होईल, पण अतरगत्वास्तव प्रत्यय पूर्वी होतो.

यणादेशापेक्षाही अतरगत्वास्तव प्रत्यय

---

२० द्रु आणि स्रु या धातूहून लुङ् (३।२।११०), तिप् (३।४।७८), इकाराचा लोप (३।४।१००), च्लि (३।१।४३), चङ् (३।१।४८), द्वित्व (६।१।११), अडागम (६।४।७१) झाला आहे प्र-अदुद्रु-अत् या स्थितींत उवङ् (६।४।७७) आणि गुण (७।३।८६) प्राप्त होतात

२१. श्विधातूहून लिट् (३।२।११५), तस् (३।४।७८), अतुस् (३।४।८२) व सप्रसारण (६।१।३०) होऊन ही स्थिति झाली आहे

२२ ह्वेञ्धातला आत्त्व (६।१।४५), लिट्, तस्, अतुस् व सप्रसारण (६।१।१५) झालें आहे

२३ उपगुशब्दाहून अण्प्रत्यय (४।१।९२) आणि सुदामन्शब्दाहून अण्प्रत्यय (४।३।११२) करून त्यापुढें ङीप् (४।१।१५) केला आहे.

लादेशो वर्णविधेः ॥ २० ॥

लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पचत्वत्र । पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गत. ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ॥ २१ ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्व पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रिय. । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्व भवत्यन्तरङ्गतः ॥

एतान्यस्या॰ परिभाषाया. प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या ॥ यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् । पचावेदम् । पचामेदम् । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योन. स्योनेत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यतेऽक्षद्यू हिरण्यद्यू असिद्धत्वाद्बहिरङ्ग-

---

पूर्वी होतो. अग्निरत्र, वायुरत्र

(वा २०) वर्णविधीपेक्षा अतरगत्वास्तव लादेश पूर्वी होतो॰ पचत्वत्र पठत्वत्र येथे लादेश म्हणजे लोट्प्रत्ययाचे स्थानीं झालेल्या तिप्रत्ययातील इकाराला उकार (३।४।८६) प्राप्त होतो आणि त्यालाच यण् प्राप्त होतो त्यात परत्वास्तव यण् होईल, पण अतरगत्वास्तव लादेश पूर्वी होतो

(२१) पूर्वपदप्रकृतिस्वरापेक्षा अतरगत्वास्तव तत्पुरुषान्तोदात्तस्वर होतो. पूर्वशालाप्रिय., अपरशालाप्रिय.— पूर्वा शाला प्रिया यस्य या त्रिपदबहुव्रीहिसमासामुळें 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' (६।२।१) यानें पूर्वपदाला प्रकृतिस्वर प्राप्त होतो आणि 'पूर्वशाला' या अवान्तर तत्पुरुषाला (२।१।५१) अन्तोदात्तस्वर (६।१।२२३) प्राप्त होतो तेथे परत्वास्तव पूर्वपदप्रकृतिस्वर होईल, पण अतरगत्वास्तव तत्पुरुषसमासप्रयुक्त अतोदात्त स्वर होतो

'अन्तरङ्ग बलीय.' या परिभाषेचीं हीं सर्व प्रयोजनें आहेतच, की ज्यासाठीं ही परिभाषा केलीच पाहिजे

उपयोग आहे म्हणून जर 'अन्तरङ्ग बलीय॰' ही परिभाषा करावी लागत आहे तर 'असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' म्हणजे अतरगशास्त्र कर्तव्य असताना बहिरगशास्त्र असिद्ध होतें, हीही परिभाषा केली पाहिजे काय उपयोग ?

पचावेदम्[२४] पचामेदम् येथें बहिरग अशा गुणाला अतरग असे ऐत्व न झाले पाहिजे तर मग ह्या दोन्ही परिभाषा केल्या पाहिजेत असें दिसतें

'अन्तरङ्ग बलीय॰' ही परिभाषा करावयास नको 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषेनेंच सर्वत्र निर्वाह होत आहे असें पहा की स्योन स्योना येथेही बहिरग लघूपधगुण असिद्ध असल्यामुळें अतरग यणादेशच होईल

पण जर 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' असे म्हटलें तर अक्षद्यू[२५], हिरण्यद्यू, येथे बहिरग ऊठ्

---

२४ पचाव इदम् या दोन पदाचा सधि (६।१।८७) गुण झाला आहे तो दोन पदांवर अवलबून असल्यामुळें बहिरग आहे आणि तो झाल्यानतर त्या एकाराला प्राप्त होणारें ऐत्व (३।४।९३) हें एकाच पदावर अवलबून असल्यामुळें अतरग आहे

२५ अक्ष व हिरण्य हे शब्द उपपद असताना दिव् धातूहून क्विप्प्रत्यय (३।२।७६) दिव् धातूच्या वकाराला ऊठ् (६।४।१९) आदेश झाला आहे. तो

लक्षणस्योठोऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति। नैष दोष.। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय षत्वतुकोरसिद्धः [६ १ ८६] इत्याह। इय तर्हि परिभाषा कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। एषा च न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय वाह ऊठ् [६ ४.१३२] इत्यूठं शास्ति॥

तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्॥ २२॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोष पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुत। पूर्वैषुकामशम अपरैषुकामशमः। गुडोदकम् तिलोदकम्।

असिद्ध असल्यामुळें अतरग यणादेश होणार नाहीं

हा दोष येत नाही. कारण असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' असे सागून त्यानतर 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति.' म्हणजे अचाचें आनन्तर्य ज्यामध्यें आहे असे अतरग कर्तव्य असताना पूर्वी झालेलें बहिरगशास्त्र असिद्ध समजू नये असे सागण्यात येईल[२६]

तर मग 'नाजानन्तर्ये'० इत्यादि वचन केलें पाहिजे

तसें वचन करावयास नको कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य 'षत्वतुकोरसिद्ध.' (६।१।८६) येथें षत्व आणि तुक् कर्तव्य असता एकादेशशास्त्र असिद्ध समजावे असे सागत आहे त्यापेक्षा नाजानन्तर्यपरिभाषेचें अस्तित्व सुचवीत[२७] आहे

'अन्तरङ्ग कर्तव्य असता बहिरग असिद्ध' ही परिभाषा तर केली पाहिजेच ना ?

तीही करावयास नको कारण आचार्याचा व्यवहार त्या परिभाषेचे अस्तित्व सुचवीत आहे[२८], ज्यापेक्षा हा आचार्य 'वाह ऊठ् (६।४।१३२) या सूत्रानें ऊठ् या आदेशाचें विधान करीत आहे.

(वा. २२) 'असिद्ध बहिरङ्गम्'० ही परिभाषा स्वीकारली असता दोष येतो की पूर्वैषुकामशम. अपरैषुकामशम , गुडोदकम् तिलोदकम्,

---

ऊकार अच् पुढे असल्यामुळें मागील इकाराला यण् (६।१।७७) होतो तो अतरग असल्यामुळे त्याच्या दृष्टीनें ऊठ् बहिरग असिद्ध मानला तर 'अच् पुढे आहे' असें समजता येत नाही, म्हणून यण् होणार नाहीं

२६ इको यणचि या अतरगशास्त्रामध्यें अचाचें आनतय असल्यामुळें तेथे 'असिद्ध बहिरग०' ही परिभाषा येत नाही आणि त्यामुळे यण् होण्याला अडचण होणार नाहीं

२७ अधिउपसर्गपूर्वक इण्धातूहून क्त्वाप्रत्यय (३।४।२१), त्याचे स्थानीं ल्यबादेश (७।१।३७) व दोन इकाराचा सधि एकादेश सवर्णदीर्घ झाला आहे नतर ह्रस्व नसल्यामुळे तुक् (६।१।७१) होणार नाही म्हणून तुक् कर्तव्य असता एकादेशशास्त्र असिद्ध होतें असें म्हटलें आहे जर हें काम 'असिद्ध बहिरग०' या परिभाषेनेंच साधेल तर तसें म्हणावयास नको पण ज्यापेक्षा पाणिनीने तसें सांगितले आहे त्यापेक्षा त्या परिभाषेचा येथें निषेध आहे असे त्यावरून सूचित होते

२८ विश्वउपपदपूर्वक वह्धातूहून ण्विप्रत्यय (३।२।६४), वृद्धि (७।२।११६), पुढे शस्प्रत्यय (४।१।२), वाह् यातील वकाराला सप्रसारणसज्ञक ऊठ् (६।४।१३२), पूर्वरूप (६।१।१०८) व वृद्धि (६।१।८९) होऊन विश्वौह हें रूप सिद्ध होतें 'वाह ऊठ्' या सूत्रामध्यें ऊठ् न सागता नुसतें सप्रसारणच जर सागितलें तर त्या सप्रसारण म्हणून झालेल्या ह्रस्व उकाराला लघूपधगुण (७।३।८६), नतर वृद्धि (६।१।८८) होऊन रूप साधेल परतु 'असिद्ध बहिरग०' या परिभाषेने सप्रसारण असिद्ध असल्यामुळें लघूपधगुण होणार नाहीं म्हणून ऊठ् सागितला आहे तेव्हा ज्या अर्थी तो ऊठ् सांगत आहे त्या अर्थी या परिभाषेचें अस्तित्व सुचवीत आहे.

उदकेऽकेवले [६ २ ९६] इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात् ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति यदय नेन्द्रस्य परस्य [७.३ २२] इति प्रतिषेध शास्ति । कथ कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति च [६ ४ १४८] इति लोपेन ह्रियतेऽपर एकादेशेन । ततोऽनच्क इन्द्रः सपन्नः । तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धे । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेध शास्ति ॥

यणादेशादियुवौ ॥ २३ ॥

यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुत । वैयाकरण सौवश्व इति । लक्षणं हि भवति य्वोर्वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ । अचीत्युच्यते ॥ कि पुनः कारणमचीत्युच्यते । इह मा भूताम् । ऐति-

येथे पूर्वपद आणि उत्तरपद याच्या संबधानें जे वृद्धि (७।३।१४) आणि स्वर (६।२।९६) होत असतात ते अतरगत्वास्तव प्रथमत. एकादेश झाला तर होणार नाहीत 'उदकेऽकेवले' (६।२।९६) यानें उदकशब्द उत्तरपद पुढे असताना पूर्वपदाला अतोदात्त सागितला आहे परतु पूर्वपद आणि उत्तरपद या दोहोंमध्ये एकादेश होऊन संधि झाल्यानतर तो होणार नाही. कारण संधि झाल्यानतर अमुक पूर्वपद व त्याच्यापुढे अमुक उत्तरपद असे सागता येत नाहीं'

हा दोष येत नाहीं कारण पूर्वपद आणि उत्तरपद या उभयतावर अवलबून असलेले कार्य ते प्रथमत होते, एकादेश प्रथमतः होत नाहीं, असे आचार्यांचा व्यवहार सुचवीत आहे, ज्यापेक्षा हा आचार्य सौमेन्द्रः येथे उत्तरपद असलेल्या इन्द्रशब्दाला वृद्धीचा (७।३।२१) निषेध (७।३।२२) करीत आहे

वृद्धीचा निषेध कसा बरें ज्ञापक होतो ?

सौमेन्द्र.[२९] या उदाहरणामध्यें उत्तरपद जो इन्द्रशब्द त्यामध्यें अच् दोन आहेत. त्यापैकी एक म्ह अकार 'यस्येति च' (६।४।१४८) या लोपानें घालविला, आणि दुसरा म्ह इकार एकादेशाने (६।१।८७) घालविला त्यामुळे इन्द्रशब्द अचाने रहितच झाला मग त्याला वृद्धि कशी प्राप्त होईल बरें ? असे असता ज्या अर्थी आचार्य 'नेन्द्रस्य परस्य' असा वृद्धीचा निषेध करीत आहे त्यावरून असे समजतो की 'पूर्वपद आणि उत्तरपद या उभयतावर अवलबून असलेलें कार्य प्रथमत होते, एकादेश होत नाहीं

(वा २३) अतरगत्वास्तव प्रथमत यणादेश झाल्यामुळे इय् आणि उव् हे आदेश होणार नाहींत, जसे– वैयाकरण.[३०], सौवश्व अच् पुढे असताना त्याच्या मागील इकार आणि उकार याना आदिवृद्धि (७।२।१७) करण्याची वेळ आली असता क्रमाने इय् आणि उव् आदेश होतात असे सूत्रं आहे

हा दोष येत नाहीं कारण 'अच् पुढे असताना' असे त्या सूत्रात म्हटलें आहे तेव्हा इय्, उव् याच्या सर्व उदाहरणामध्यें यण् प्राप्त होत आहे म्हणून ते निरवकाश होत असल्यामुळे यणाचा बाध करतील

पण त्या सूत्रामध्यें अच् पुढे असताना

२९ सोम आणि इन्द्र या शब्दाचा द्वद्व समास करून पुढें अण्प्रत्यय (४।२।४४) केला आहे

३० हें सूत्र इतर व्याकरणामध्ये आहे वैयाकरण. येथें वि, आ या उपसर्गांचा करणशब्दाबरोबर गतिसमास (२।२।१८) करून पुढे अण्प्रत्यय (४।२।५९) केल्यामुळे वि या इकाराला आदिवृद्धि (७।२।११७) प्राप्त होत आहे तिच्यापूर्वी इय् आदेश करून नतर वृद्धि होते

कायनः औपगव इति । स्तामत्रेयुवौ लोपो व्योर्वलि [६ १ ६६] इति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रैयमेधः प्रैयगव इति ॥

उसि पररूपाच्च ॥ २४ ॥

उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्ता-दियादेशो न प्राप्नोति । पचेयु यजेयु ॥ नैष दोष । नैव विज्ञायते या इत्येतस्ये-य्भवतीति । कथं तर्हि । यास् इत्येतस्येय् भवतीति ॥

लुग्लोपयणयवायावेकादे-शेभ्यः ॥ २५ ॥

लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो लुग्बली-यानिति वक्तव्यम् ॥ लोपात् । गोमा-न्प्रियोऽस्य गोमत्प्रिय. । यवमत्प्रिय' । गोमानिवाचरति गोमत्यते । यवमत्यते ॥ यणादेशात् । ग्रामण्य कुलं ग्रामणिकुल-म् ॥ सेनान्य कुल सेनानिकुलम् ॥ अ-

---

असे म्हणण्याचे काय बरे कारण असावे?

ऐतिकायन, औपगव[31] येथें इकार, उकार याचे स्थानीं इय्, उव् आदेश न व्हावेत म्हणून तसे म्हटलें आहे

पण ऐतिकायन, औपगव येथे इकार व उकार याचें स्थानी इय्, उव् आदेश झाले तरी काहीं हरकत दिसत नाहीं कारण 'लोपो व्यो.०' (६।१।६६) यानें त्या यकारवकाराचा लोप होईल

तर मग जेथे यकारवकाराचा लोप होण्याचा संभव नाहीं तेथे इय्, उव् आदेश न व्हावेत यासाठीं तसें म्हटलें पाहिजे, जसें– प्रैयमेध., प्रैयङ्गव[32]

(वा २४) पचेयु.,[33] यजेयु येथे अतरग त्वास्तव 'उस्यपदान्तात्' (६।१।९६) यानें पररूप झाल्यामुळे 'अतो येय' (७।२।८०) याने इयादेश होणार नाहीं

हा दोष येत नाहीं कारण 'या शब्दाचे स्थानी इयादेश होतो' असा 'अतो येय' याचा अर्थ आम्ही समजत नाहीं.

तर मग कसा समजता?

यास्[34] याचे स्थानीं इयादेश होतो असा समजतो.

(वा २५) लोप, यण्, अय्, अव्, आय्, आव् आणि एकादेश यापेक्षा लुक् हा बलिष्ठ आहे असे सागावे लुक् बलिष्ठ असल्यामुळें लोपा-पेक्षा पूर्वी होतो याचें उदाहरण.– गोमान् प्रियो यस्य गोमत्प्रिय.[35], यवमत्प्रिय.

ग्रामण्य[36] कुल ग्रामणिकुलम्, सेनान्य. कुल सेनानिकुलम्, येथें यणापेक्षा लुक् पूर्वी होतो

---

३१ इतिकशब्दाहून फक्प्रत्यय (४।१।९९) आणि उपगुशब्दाहून अण्प्रत्यय (४।१।९२) हे झाले आहेत

३२ प्रियमेध व प्रियङ्गु या शब्दांहून अण्प्रत्यय (४।३।१२०) केला आहे

३३ पच्धातूहून लिङ् (३।३।१६), झिआदेश (३।४।७८), त्याला जुस् (३।४।१०८), शप् (३।१।६८), यासुट् (३।४।१०३), त्याच्या सकाराचा लोप (७।२।७९) झाल्यानंतर पच-या-उस् या स्थितीत पररूप आणि इय्आदेश प्राप्त होतात

३४ तेव्हां सकाराचा लोप न करतां यास् यालाच इय्आदेश होत असल्यामुळें पररूपाची येथें प्राप्तिच येत नाहीं.

३५ गोमत्+सु, प्रिय+सु, येथें समास करून प्राति-पदिकसंज्ञा (१।२।४६) केल्यानतर लुक् (२।४।७१) प्राप्त होणार आणि समास करण्यापूर्वींच सुप्रत्ययाचा लोप (६।१।६८) प्राप्त होतो तो अतरगत्वास्तव अगोदर झाला तर प्रत्ययलक्षणानें (१।१।६२) नुम् (७।१।७०) व दीर्घ (६।४।१४) होऊ लागतील तसेंच गोमत्यते येथें गोमत्+सु यापुढें (३।१।८) प्रत्यय करून धातुसज्ञा (३।१।३२) झाल्यानतर लुक् प्राप्त होणार आहे

३६ ग्रामणीशब्दाहून ङस्प्रत्यय केल्याबरोबर यणादेश (६।४।८२) होऊ लागेल कारण लुकाची प्राप्ति त्या वेळी येत नाहीं कुलशब्दाबरोबर समास झाल्यानतर त्याची प्राप्ति येणार आहे.

यवायावेकादेशेभ्यः। गवे हितं गोहितम्। रायः कुलं रैकुलम्। नावः कुलं नौकुलम्। वृकाद्भय वृकभयम्॥ लुक्च प्राप्नोत्येते च विधय। परत्वादेते विधयः स्यु। लुग्बलीयानिति वक्तव्यं लुग्यथा स्यात्॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याऽध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥

अय्, अव्, आय्, आव् आणि एकादेश या विधींपेक्षा लुक् पूर्वी होतो याचे उदाहरण:—गवे हित गोहितम्, राय: कुल रैकुलम्, नाव कुल नौकुलम्, वृकाद्भय वृकभयम् येथे लुक् प्राप्त होतो आणि हे विधि प्राप्त होतात त्यात पर असल्यामुळे लुकाला मागे सारून हे विधि होऊ लागतील म्हणून लुक् पूर्वी होण्यासाठीं लुकाला बलिष्ठत्व सांगितले पाहिजे

याप्रमाणें भगवान् पतजलिऋषींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यातील पहिल्या अध्यायाच्या चौथ्या पादातील पहिले आन्हिक समाप्त झालें.

यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माला । किं च स्यात् । खट्वाबन्धु मालाबन्धुः । नदी बन्धुनि [६.२ १०९] इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुखट्वक इति नद्यृतश्च [५ ४ १५३] इति नित्य' कप्प्रसज्येत ॥ नैष दोष । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति यदय ङेराम्नद्याम्नीभ्य [७ ३ ११६] इति पृथगाब्ग्रहण करोति ॥ इह तर्हि मात्रे मातुरित्याण्नद्या. [११२] इत्याट् प्रसज्येत ॥

किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयो । किं चातः । यदि दीर्घयोर्ग्रहण यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यते ॥ उत्तरत्र च विशेषण न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ ह्रस्वयोर्हे शकटे अत्रापि प्रसज्येत । नैष दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषि-

---

(सू ३) येथे यू हा शब्द घातला आहे तो कशासाठी ?

खट्वा, माला या नित्य स्त्रीलिंगी आबन्त शब्दाला नदीसंज्ञा न व्हावी म्हणून घातला आहे

नदीसंज्ञा झाली तर काय दोष येईल ?

खट्वाबन्धु , मालाबन्धु येथे 'नदी बन्धुनि' (६।२।१०९) याने सांगितलेला पूर्वपदान्तोदात्तस्वर होऊं लागेल, आणि बहुखट्वक. येथे 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) यानें सांगितलेला समासान्त कप् प्रत्यय नित्य होऊ लागेल

हा दोष येत नाही कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य 'ङेराम्नद्याम्नीभ्य' (७।३।११६) या सूत्रामध्ये नदीशब्दापेक्षा निराळा आप्शब्द घालीत आहे त्यापेक्षा आबन्तशब्दाला नदीसंज्ञा होत नाहीं असे तो सुचवीत आहे.

तर मग मात्रे मातु' येथे मातृ शब्दाला नदीसंज्ञा झाली असता 'आण्नद्या.' (७।३।११२) या सूत्रानें ङित्प्रत्ययाला आडागम होऊ लागेल यासाठीं यू हा शब्द घातला आहे

पण काय, 'यू' या पदानें दीर्घ ईकार व ऊकार याचें ग्रहण समजावयाचे किंवा ह्रस्व इकार व उकार याचें ग्रहण समजावयाचें ?

या दोन तऱ्हांमध्ये काय फरक आहे ?

जर 'यू' या पदानें दीर्घ ईकार व ऊकार याचे ग्रहण समजले तर 'यू' हा निर्देश जुळून येत नाहीं त्याच्या ऐवजीं 'य्वौ' असा निर्देश केला पाहिजे कारण दीर्घाच्या पुढे इच्प्रत्याहारातील वर्ण आला असता तेथें पूर्वसवर्ण दीर्घाचा निषेध (६।१।१०५) केला आहे शिवाय 'यू' हे जर दीर्घ ईकार व ऊकार याचें ग्रहण असेल तर पुढील सूत्रामध्ये (१।४।६) 'ह्रस्व' असे जें विशेषण दिलें आहे तेंही त्या दीर्घांना लागू पडणार नाहीं. कारण दीर्घ ईकार व ऊकार याना ह्रस्व म्हणता येत नाहीं, आणि ह्रस्व इकार व उकार याना दीर्घ म्हणता येत नाहीं तेव्हा ईकार व ऊकार आणि ते ह्रस्व हे परस्परविरुद्ध आहे.

आता 'यू'पदानें ह्रस्व इकार व ह्रस्व उकार याचे ग्रहण केलें आहे असे गृहीत धरलें तर 'हे शकटे' येथेही नदीसंज्ञा होऊ लागेल.

---

१ नित्य स्त्रीलिंगी असा जो दीघ ईकारान्त आणि दीर्घ ऊकारान्त शब्द त्याला नदीसंज्ञा होते, उदा० लक्ष्मी, यवागू वगैरे दीर्घ ई आणि दीघ ऊ या दोन वर्णाचा द्वंद्व करून पुढें प्रथमाद्विवचन यू असे केले आहे. 'वा छंदसि'(६।१।१०६) यानें पूर्वसवर्णदीर्घ झाला आहे.

२ 'संबोधनविषये शकटिशब्दस्य वा नदीसंज्ञा वक्तव्या' असे वचन गृहीत धरले पाहिजे यू या शब्दानें दीर्घ घेतलें तर एकदा नदीसंज्ञा होण्यासाठीं तें वचन पाहिजे, आणि ह्रस्व घेतले तर एकदां नदीसंज्ञा न होण्याकरितां तें वचन पाहिजे

तव्या । उभयं हीष्यते । हे शकटि हे शकट इति ॥ इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदी बन्धुनीत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुशकटिरिति नद्यृतश्चेति नित्यः कप्प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । ङिति ह्रस्वश्च [१ ४ ६] इत्यय नियमार्थो भविष्यति । ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतो नान्यत्रेति ॥ कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेय नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियम[१] ॥ अथायं नित्यो योगः स्यात्प्रकल्पेत नियमः । बाढ प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री [४] । वामि [५] । ततो ङिति । ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयङुवङ्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ॥ यद्येवं शकटये

हा दोष येत नाहीं. कारण संबोधनामध्यें शकटिशब्दाला विकल्पानें नदीसंज्ञा होते असें अवश्य ग्रहीत धरलें पाहिजे कारण 'हे शकटि' व 'हे शकटे' अशीं दोन्ही रूपें इष्ट आहेत

तर मग शकटिबन्धुः येथे 'नदी बन्धुनि' (६।२।१०९) यानें पूर्वपदाला अन्तोदात्त स्वर होऊ लागेल तसेंच बहुशकटि: येथें 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) यानें समासान्त कप्प्रत्यय नित्य होऊ लागेल

हा दोष येत नाहीं कारण ङित्प्रत्यय पुढें असेल तरच ह्रस्व इकार व उकार याना नदीसंज्ञा होते, अन्यत्र होत नाहीं, असा 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) यानें नियम करण्यात येईल

पण शास्त्र व्यर्थ झालें तर तेथें नियम होत असतो कारण तेथें त्या शास्त्राला विधेय असें काहींच मिळत नाहीं आणि 'ङिति ह्रस्वश्च' येथें तर विधेय आहे

तें विधेय काय बरें आहे ?

ह्रस्व इकार व उकार याना नदीसंज्ञा नित्य प्राप्त आहे, तिचा विकल्प करावयाचा आहे तेव्हा 'ङिति ह्रस्वश्च' हा अपूर्वविधि समजावा किंवा नियमविधि समजावा, असा विचार उत्पन्न झाला असता अपूर्वविधिच समजला जाईल, नियम समजण्यात येणार नाहीं

आता जर 'ङिति ह्रस्वश्च' हें सूत्र नित्य असेल तर मात्र नियम होऊ शकेल.

असें असेल तर खुशाल नियम माना. हें सूत्र नित्यच मानता येईल.

तें कसें ?

योगविभाग केला म्हणजे तें साधेल. 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' असे सूत्र आहे. त्याचे पुढें 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री', 'वाऽऽमि', त्याचे पुढें 'ङिति' ङित्प्रत्यय पुढें असता इयङ् किंवा उवङ् होण्यास लायक असे जे स्त्रीशब्दाखेरीज ईकारान्त किंवा ऊकारान्त नित्यस्त्रीलिंगी शब्द ते विकल्पानें नदीसंज्ञक होत नाहींत त्याचे पुढें 'ह्रस्वौ': नित्यस्त्रीलिंगी असे जे ह्रस्व इकारान्त किंवा ह्रस्व उकारान्त शब्द ते ङित्प्रत्यय पुढे असतानाच नदीसंज्ञक होतात. येथे 'इयङुवङ्स्थानौ' वा, आणि न, या पदाची अनुवृत्ति करू नये.

'ह्रस्वौ' हें सूत्र नित्य नदीसंज्ञा सांगणारें आहे असे मानलें तर नियम होईल, पण शकटये येथें नित्य नदीसंज्ञा होईल, आणि घिसंज्ञा मुळीच होणार नाहीं, त्यामुळे गुण (७।३।१११) होणार नाहीं.

---

१ यू स्त्र्याख्यौ येथें ह्रस्वाचें ग्रहण केलें आहे त्या पक्षीं शकटिबन्धु, बहुशकटि, येथे जो दोष आला होता तो नियमाने दूर होतो,

अत्र गुणो न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते शेषग्रहणं न करिष्यते । कथम् । इदमस्ति । यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । वामि । ततो ङिति । ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वास्त्री नदीसञ्ज्ञौ न भवतः । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसञ्ज्ञौ भवतः । इयङुवङ्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् । ततो घि । घिसञ्ज्ञौ च भवतः स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति । ततोऽसखि । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः । स्त्र्याख्यौ ङितीति च निवृत्तम् ॥ यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसञ्ज्ञोत्सर्गः । तस्या ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका । तस्या नित्यायाः प्राप्तायामियं ङिति विभाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यत इति दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यत इति । वा छन्दसि [६ १ १०६] इत्येवं भविष्यति । छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदप्युच्यत उत्तरत्र विशे-

दुसरा योगविभाग करण्यात येईल 'शेषो घ्य०' येथील शेषशब्द मुळींच नको तो कसा ?

'यू स्त्र्याख्यौ नदी, नेयङुवङ्स्थानावस्त्री, वाऽऽमि', असा सूत्रपाठक्रम आहे त्याचे पुढे 'ङिति' हें सूत्र. त्याचा अर्थ – इयङ्, उवङ् होण्यास लायक असा जो स्त्रीशब्दाशिवाय दीर्घईकारान्त किंवा ऊकारान्त शब्द त्याला नदीसंज्ञा विकल्पानें होत नाहीं त्याचे पुढे 'ह्रस्वौ' हें सूत्र. नित्यस्त्रीलिंगी असे जे ह्रस्वइकारान्त किंवा ह्रस्वउकारान्त शब्द त्याना ङित्प्रत्यय पुढें असताना नदीसंज्ञा होते येथें इयङुवङ्स्थानौ, वा आणि न या पदाची अनुवृत्ति नाहीं त्याचे पुढे 'घि' हें सूत्रः नित्यस्त्रीलिंगी ह्रस्वइकारान्त किंवा ह्रस्वउकारान्त शब्दाला घिसंज्ञा होते, ङित्प्रत्यय पुढे असता असा त्याचा अर्थ. त्याचे पुढे 'असखि' हें सूत्र, त्याचा अर्थ – सखिशब्द खेरीज करून ह्रस्वइकारान्त किंवा ह्रस्व उकारान्त शब्दाला घिसंज्ञा होते येथे स्त्र्याख्यौ आणि ङिति या पदाची अनुवृत्ति नाहीं.

आता जर घिसंज्ञाविधायक सूत्रातील शेषशब्द काढून टाकण्यात येत आहे तर 'ङिति' किंवा 'घि' यापैकीं एकही योगविभाग करण्यात काहीं अर्थ नाही ह्रस्व इकार, उकार याना आणि दीर्घ ईकार, ऊकार याना नदी संज्ञेचे विधानं करावे. त्या नदीसंज्ञेची ह्रस्व इकार, उकार याविषयी घिसंज्ञा परत्वास्तव बाधक होईल ती घिसंज्ञा नित्यप्राप्त असता 'ङिति ह्रस्वश्च' ही विभाषा आरंभिली जात आहे

अथवा 'यू' या पदाने दीर्घ ईकार आणि दीर्घ ऊकार याचाच निर्देश केला आहे असेच असू दे

पण दीर्घ ईकार व ऊकार याचा निर्देश गृहीत धरला तर 'यू' हा निर्देश जुळून येत नाही कारण दीर्घाच्या पुढे इच् आला असता तेथें पूर्वसवर्ण दीर्घाचा निषेध केला आहे असा दोष पूर्वी दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं 'वा छन्दसि' (६।१।१०६) या सूत्रानें पूर्वसवर्ण दीर्घ होईल

पण तेथें 'छन्दसि' म्ह. वेदामध्ये असे म्हटले आहे, आणि हें सूत्र तर छन्द नव्हे.

सूत्रे हीं वेदासारखींच समजली जातात.

४ तेव्हा ह्रस्वइकारान्त शकटिशब्दासारख्या शब्दाना नदी आणि घि या दोन्ही संज्ञा सांगितल्या असल्यामुळें त्या पाळीपाळीने होतील

५. यू या पदानें ह्रस्व इकार व उकार यांचें ग्रहण केलें आहे त्यांनी 'अणुदित्०' (१।१।६९) सूत्राच्या जोरावर दीर्घ इकार व दीर्घ ऊकार यांचेही ग्रहण होईल. तेव्हा ह्रस्व आणि दीर्घ अशा दोन्ही प्रकारच्या इकार, उकार याना नदीसंज्ञा सिद्ध होते.

षणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वाविति विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहाय यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ। अथ ह्रस्वौ न यू । त एवं विज्ञास्यामः । य्वोर्यौ ह्रस्वाविति । कौ च य्वोर्ह्रस्वौ । सवर्णौ ॥

अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । यद्येव स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयते । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवा ददौ ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्य. सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येषेष्टि· ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः

आणखीही जें म्हटलें आहे– 'यू' हा दीर्घ ईकार व ऊकार याचा निर्देश आहे असें म्हटलें तर उत्तरसूत्रामध्यें त्या 'यू'शब्दाला ह्रस्वौ हें विशेषण लागू पडणार नाही. जर ते ईकार व ऊकार आहेत तर ते ह्रस्व नव्हेत, आणि जे ह्रस्व आहेत ते ईकार ऊकार नव्हेत यू आणि ह्रस्वौ हे दोन अर्थ परस्परविरुद्ध आहेत

ते विरुद्ध नाहींत. कारण हा आचार्य यू असा दीर्घाचा निर्देश करून पुढे ह्रस्वौ असे म्हणत आहे. आणि जे ई, ऊ ते तर ह्रस्व नव्हेत, व जे ह्रस्व ते ई, ऊ नव्हेत अशी तर अडचण येते, याकरिता आम्ही त्याचा अर्थ असा समजू की ईकार आणि ऊकार याचे ह्रस्व

ईकार व ऊकार याचे ह्रस्व म्हणजे कोण ?

तर त्याचे सवर्ण अर्थात् ह्रस्व इकार, उकार हे होत

आता स्त्र्याख्यौ ह्या शब्दाचा काय अर्थ आहे ?

स्त्रियमाचक्षाते 'स्त्र्याख्यौ' म्हणजे स्त्रीत्वविशिष्ट अर्थाला प्रतिपादन करणारे असा त्याचा अर्थ आहे

असे आहे तर 'स्त्र्याख्यायौ' असे रूप होईल कारण उपसर्ग मागे नसता आदन्तधातूहून 'आतोऽनुपसर्गे क·' (३।२।३) यानें कप्रत्यय सांगितला आहे.

तर मग आता 'यस्मिन्दश०' या श्लोकातील 'प्रियाख्य' हा प्रयोग होत नाहीं काय ?

तसा प्रयोग होतो, कारण वेदातील प्रयोगा प्रमाणें भाषेमध्येंही कवि तसा प्रयोग करीत असतात पण त्यावरून तसा प्रयोग इष्ट आहे असे मात्र ठरत नाहीं

तर मग स्त्र्याख्यौ हा शब्द कर्मसाधन आहे असे समजू. म्हणजे स्त्री या अर्थी जे सांगितले ते स्त्र्याख्य होत

असा जर स्त्र्याख्यशब्द कर्मसाधन घेतला तर स्त्रीलिंगी कृत्प्रत्ययान्त शब्दाला आणि स्त्रीलिंगी क्विप्प्रत्ययान्त धातूला नदीसंज्ञा होणार

---

६ स्त्रीशब्द उपपद आणि आङ्उपसर्ग याच्यापुढील ख्याधातूहून कप्रत्यय– नतर आकाराचा लोप (६।४।६४) झाला आहे.

७ आङ्उपसर्ग मार्गे असल्यामुळे कप्रत्यय करतां येत नाही. तेव्हां अणप्रत्ययच (३।२।१) केला पाहिजे त्या अणप्रत्ययामुळे युक् (७।३।३३) होऊन स्त्र्याख्याय असा शब्द तयार होईल

८. जो मुलगा जन्माला आला असता प्रियकथन करणाऱ्या ब्राह्मणांना दहा हजार गोप्रदानें दिलीं तो मुलगा हल्ली उञ्छवृत्तीने म्हणजे शेतांतील पीक निघाल्यानतर अवशिष्ट राहिलेले धान्यकण वेंचून त्यावर उदरनिर्वाह करीत आहे

९ आङ्उपसर्गपूर्वक ख्याधातूहून कर्मार्थी कप्रत्यय (३।३।५८, वा ४) करून त्या आख्यशब्दाबरोबर सप्तम्यन्त स्त्रीशब्दाचा समास (२।१।३३, वा २) केला आहे ङीप्, ऊङ् वगैरे स्त्रीप्रत्यय स्त्र्याख्य होत.

कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एव तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्यानयोः स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि विज्भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति । ननु चोक्तं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत इति । मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति । एव च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्य. सोऽयमुञ्छेन जीवतीति ॥

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् ।

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहण स्त्रीविषयार्थम् ॥ १ ॥

नदीसज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव यौ नित्य तयोरेव नदीसज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रिया इति ॥

नाहीं, जसें– तन्त्र्यै[10], लक्ष्म्यै, श्रियै, भ्रुवै

असें आहे तर 'स्त्रियामाख्या अनयोः' असा हा बहुव्रीहि समजण्यात येईल म्हणजे 'स्त्री या अर्थी ज्याची ख्याति आहे असे' हा अर्थ स्त्र्याख्य शब्दाचा होईल

बहुव्रीहि घेतला तरीसुद्धा स्त्रीलिंगी कृत्प्रत्ययान्त शब्दाला आणि स्त्रीलिंगी क्विप्प्रत्ययान्त धातूला नदीसज्ञा साधत नाहीं, जसें– तन्त्र्यै, लक्ष्म्यै, श्रियै, भ्रुवै

असे आहे तर 'स्त्र्याख्यौ' यात 'स्त्र्याख्या'[11] असा आकारान्त शब्द आहे, आणि त्यामध्ये ख्याधातूहून विच्प्रत्यय केला असें आहे समजावें

अथवा 'स्त्र्याख्यौ' येथें स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ असा पूर्वी दाखविलेला कप्रत्ययच असू दे

पण तशा अर्थी 'स्त्र्याख्यायौ' असें रूप होईल कारण उपसर्ग मागें नसेल तरच कप्रत्यय होणार आहे असें पूर्वी म्हटलें आहे ना?

मूलविभुजादिगणामध्यें या स्त्र्याख्यशब्दाचा पाठ असल्यामुळे तेथें कप्रत्यय होईल, आणि असें मानलें म्हणजे 'यस्मिन् दश०' या श्लोकातील प्रियाख्यशब्द सिद्ध होत असल्यामुळें तेथें दोष येणार नाहीं

आता असा हा आख्याशब्द[12] कशाकरिता बरें घातला आहे ?

(वा १) नदीसज्ञाविधायक सूत्रामध्यें आख्याशब्द[13] घातला तो नेहमीं स्त्रीलिंगी असा जो दीर्घ ईकार किंवा ऊकार त्यानाच नदीसज्ञा व्हावी, आणि केव्हा तरी स्त्रीलिंगी असणाऱ्या 'ग्रामण्यै सेनान्यै स्त्रियै' येथील ग्रामणी, सेनानी, या शब्दाना नदीसज्ञा न व्हावी याकरिता

---

१० तन्त्री आणि लक्ष्मी या शब्दातील ईकार उणादि प्रत्ययाचा (उणा ३।१३८,१४०) आहे श्रीशब्दातील ईकार आणि भ्रूशब्दातील ऊकार धातूचा(३।२।१७८,वा २) आहे, स्त्रीप्रत्ययाचा नव्हे

११. पूर्वी स्त्र्याख्य असा शब्द कप्रत्यय करून घेतला होता त्याप्रमाणेंच या स्त्र्याख्याशब्दाचा अर्थ समजावा

१२ विच्प्रत्यय केला तेव्हा आख्या असा शब्द होतो कप्रत्ययानें आख्यशब्द होतो तोही येथें घ्यावा

१३. 'यू स्त्रिया नदी' एवढेंच सूत्र आख्याशब्द घातल्यावांचून केलें असतां स्त्रीलिंगी अर्थ गम्यमान असतांना दीर्घ ईकार व ऊकार याना नदीसज्ञा होते असा अर्थ होत असतां ज्या अर्थी आख्याशब्द घालून स्त्र्याख्य ही उपपदसमास-(२।२।१९)रूपी वृत्ति आचार्यांनें केली आहे त्या अर्थी त्याचे मनांत वृत्तीच्या जोरावर कांहीतरी अधिक अर्थ दाखवावा असें दिसतें तेव्हा जसें विद्यैव धन विद्याधनम् येथें वृत्तीच्या जोरावर पूर्वपदामध्ये अवधारण हा अर्थ येतो तसा येथेंही 'स्त्रीलिंगी अर्थालाच प्रतिपादन करणारे' असा अर्थ येतो.

प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ २ ॥

प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्याविति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः ॥ ३ ॥

क्विप् । कुमार्यै ब्राह्मणाय । लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । समास । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति ।

अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् ॥ ४ ॥

अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आध्यै प्रध्यै

घातला आहे

(वा २) जो शब्द वृत्तींत सापडण्याचे पूर्वी नित्यस्त्रीलिंगी असतो तो वृत्ति केल्यानतर लिंगान्तरानें युक्त अशा अर्थाचें प्रतिपादन करीत असला तरी त्याचें येथें ग्रहण होतें असें वचन करावें

याचा काय उपयोग ?

(वा.३) क्विप्, लुप् आणि समास या तीन ठिकाणीं त्याचा उपयोग होतो.

क्विपाचें उदाहरण– कुमार्यै ब्राह्मणाय[१४]

लुपाचें उदाहरण– खरकुट्यै ब्राह्मणाय

समासाचें उदाहरण– अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय, अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय

तर मग तसें वचन केलें पाहिजे.

तसें वचन करावयास नको. कारण 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्'. वरील उदाहरणामध्यें वृत्तींतील मूळचा शब्द नित्यस्त्रीलिंगी आहे, त्या नित्यस्त्रीत्वावर अवलबून मूळ शब्दाला नदीसज्ञा आहेच[१५]

(वा ४) वृत्तीचा अवयव असा मूळचा शब्द नित्यस्त्रीलिंगी असल्यामुळें नदीसज्ञा सिद्धच आहे असे म्हणणें असेल तर इयङुवङ्स्थानिभूत नित्यस्त्रीलिंगी दीर्घ ईकार किंवा दीर्घ ऊकार याना नदीसंज्ञेच्या निषेधाचा प्रसग आला असता तेथे यण्स्थानिभूत अशाही नित्यस्त्रीलिंगी दीर्घ ईकार, ऊकार याना नदीसंज्ञेचा निषेध होऊ लागेल, जसें– आध्यै[१६], प्रध्यै

---

१४ कुमारी हा शब्द मूळचा नित्यस्त्रीलिंगी आहे त्या कुमारीशब्दाहून कुमारीप्रमाणें आचरण करणारा या अर्थी आचारक्विप् (३।१।११ वा ४), पुढें कृत्प्रत्यय क्विप् (३।२।७६) झाला आहे हा क्विप्प्रत्ययान्त कुमारीशब्द नित्यस्त्रीलिंगी जरी नाहीं तरी वृत्तीच्या पूर्वी नित्यस्त्रीलिंगी होता म्हणून वृत्ति केल्यानतरही त्याला नदीसंज्ञा होते तसेंच खरकुट्यै येथें खरकुटी हा शब्द मूळचा नित्यस्त्रीलिंगी आहे त्या खरकुटीशब्दाहून त्या खरकुटीची प्रतिकृति या अर्थी कन्प्रत्यय (५।३।९७) व त्याचा लुप् (५।३।९८) झाला आहे तसेंच अतितन्त्र्यै, अतिलक्ष्म्यै, येथें तन्त्री व लक्ष्मी हे शब्द मूळचे नित्यस्त्रीलिंगी आहेत त्यांचा 'त्यांना अतिक्रमण करणारा' अशा अर्थी अतिशब्दाबरोबर समास (२।२।१८, वा ४) झाला आहे

१५ कुमारी वगैरे शब्दांना वृत्तीच्या पूर्वींच नदीसज्ञा होत आहे ती नदीसज्ञा वृत्ति केल्यानतर अधिक अर्थ आला तरी कायम असणारच

१६ आ म्हणजे ईषत् आहे धी म्हणजे बुद्धि ज्याची, तसेंच प्रकृष्ट आहे बुद्धि ज्याची, असा आधी व प्रधी या शब्दाचा अर्थ आहे येथें धीशब्दाला नदीसज्ञा नाहीं कारण धियौ धिय असा त्याला इयङ् (६।४।७७) होत असल्यामुळें नदीसज्ञेचा निषेध (१।४।४) आहे आधी प्रधी हे अनेकाच् शब्द जरी आध्यै प्रध्यै अशा यणाचे (६।४।८२) स्थानी आहेत, इयङाचे नाहीत, तरी आतील धीशब्द इयङाचा स्थानी आहेच तेव्हा मूळच्या शब्दाची नदीसंज्ञा घेऊन हें काम सहज भागेल, असें म्हणता येत नाहीं.

ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् । अवयवोऽत्रेयङुवङ्स्थानः ॥

सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं गृह्यते । यस्याङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवतः ॥

ह्रस्वेयुव्स्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने ॥ ६ ॥

ह्रस्वौ चेयुव्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक्च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ॥

अपर आह । ह्रस्वौ चेयुव्स्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै

काय कारण ?

वृत्तींतील अवयव जो धीशब्द त्यातील ईकार हा इयङाचा स्थानी आहे म्हणून

(वा ५) हे सिद्ध होत आहे

ते कसे ?

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' या सूत्रामध्यें इयङुवङ् या शब्दावरून अंगाचा[17] आक्षेप होतो त्यामुळे ज्या ठिकाणीं अङ्गाला इयङ् किंवा उवङ् होत असतो त्या ठिकाणींच नदीसंज्ञेचा निषेध होतो आध्यै येथे अगसज्ञा ही समुदायाला आहे पण त्या अंगाला इयङ् मुळींच होत नाहीं, म्हणून निषेध येणार नाहीं

(वा ६)ह्रस्व इकार किंवा उकार आणि इयङ्-उवङाचा स्थानी असा दीर्घ ईकार किंवा ऊकार हे वृत्ति करण्यापूर्वी आणि वृत्ति केल्यानंतर स्त्रीलिंगी असतील तरच ते नदीसंज्ञक होतात असे वचन करावे, जसे– शकट्यै[18] अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै ह्या वचनावरून कोठे बरें नदीसंज्ञा होत नाहीं ? शकटये, अतिशकटये ब्राह्मणाय. धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै येथें नदीसंज्ञा होते नदीसंज्ञा कोठें बरें होत नाही ? धेनवे, अतिधेनवे ब्राह्मणाय. तसेंच श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै येथें नदीसंज्ञा होते आणि श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय येथें नदीसंज्ञा होत नाही तसेच भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै येथें नदीसंज्ञा होते आणि भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय येथे होत नाही.

येथे अन्य कोणी एक वैयाकरण म्हणतो– ह्रस्वे युव्स्थानप्रवृत्तौ स्त्री वचने : ह्रस्व इकार किंवा उकार आणि इयङ् उवङ् याचा स्थानी असा जो दीर्घ ईकार किंवा ऊकार हे वृत्ति केल्यानंतरही स्त्रीलिंगीच असतील तरच ते नदीसंज्ञक होतात, असे वचन करावें

याचा काय उपयोग ?

शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै येथेंच नदीसंज्ञा व्हावी आणि शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय येथें होऊ नये तसेंच धेन्वै अति धेन्वै ब्राह्मण्यै येथेंच नदीसंज्ञा व्हावी आणि

---

१७ इयङ् उवङ् सागणारें सूत्र (६।४।७७) अङ्गस्य या अधिकारात आहे

१८ शकटिशब्दाहून प्रतिकृति या अर्थी कन्-प्रत्यय (५।३।९७), नतर त्याचा लुप् (५।३।९८) झाला आहे असेंच पुढें शकटये ब्राह्मणाय येथें समजावें. पुढेंही धेन्वै ब्राह्मण्यै आणि धेनवे ब्राह्मणाय येथें धेनुशब्दाहून कन्प्रत्यय व त्याचा लुप् झाला आहे श्रियै ब्राह्मण्यै, श्रिये ब्राह्मणाय, भ्रुवै ब्राह्मण्यै, भ्रुवे ब्राह्मणाय, येथें श्री आणि भ्रू या शब्दाहून आचारार्थी क्विप् (३।१।११ वा ४), नतर कृत्प्रत्यय क्विप् (३।२।७६) केला आहे.

ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । कं मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्द्वेष्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ह्रस्वौ चेयुव्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक्च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥

[नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ १ । ४ । ४ ॥
वामि ॥ १ । ४ । ५ ॥
ङिति ह्रस्वश्च ॥ १ । ४ । ६ ॥
शेषो घ्यसखि ॥ १ । ४ । ७ ॥
पतिः समास एव ॥ १ । ४ । ८ ॥]
षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ १ । ४ । ९ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति । ततो वा । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्ग-

धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय येथें होऊं नये तसेच श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै येथेंच नदी संज्ञा व्हावी आणि श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय येथें होऊं नये. तसेच भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै येथेंच नदीसंज्ञा व्हावी आणि भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय येथे होऊं नये.

आता 'ह्रस्वेयुवुस्थान' हे वचन कशासाठीं वरें करावें लागत आहे? 'प्रथमलिङ्गग्रहण च' (वा २) हें वचन केलें खरें, पण त्यापासून अनिष्टही होत आहे असें समजतें. कारण त्या वचनावरून अतिश्रियै ब्राह्मण्यै, अतिश्रिये ब्राह्मणाय, इत्यादि सर्व ठिकाणीं तशीच कल्पना होऊन नदीसंज्ञेचा विकल्प होऊं लागेल, म्हणून हा आचार्य मित्राप्रमाणें कळकळीनें सांगतो की ह्रस्व इवर्णोवर्णान्तशब्द किंवा दीर्घ-ईवर्णोवर्णान्तशब्द वृत्तीच्या पूर्वी आणि वृत्तीच्या नंतर स्त्रीलिंगीच असतां ते नदीसंज्ञक होतात.

(सू ९) या सूत्राचा विभाग करावा. तो असा- 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि' षष्ठ्यन्तानें युक्त झालेला पतिशब्द घिसंज्ञक होतो, असा त्याचा अर्थ त्याच्या पुढे 'वा' हें निराळें सूत्र वेदामध्यें सर्व विधि विकल्पानें होतात, असा त्याचा अर्थ होय त्यामुळे सुप्प्रत्ययाचा व्यत्यय[२],

---

१ (४) स्त्रीशब्दाशिवाय ज्या अंगामध्यें कचित्स्थली इयङ् किंवा उवङ् याची स्थिति दृष्टीस पडते अशा नित्यस्त्रीलिंगी दीर्घईकारान्त किंवा दीर्घऊकारान्त अंगाला नदीसंज्ञा होत नाहीं, उदा- हे श्री , हे भ्रू

(५) इयङ् उवङ् यांचा स्थानी म्हणून पाहिलेला असा जो स्त्रीशब्दाशिवाय नित्य स्त्रीलिंगी दीर्घ ईकारान्त आणि दीर्घ ऊकारान्त शब्द त्याला आम्प्रत्यय पुढें असतांना नदीसंज्ञा विकल्पानें होते, उदा०- श्रीणां श्रियाम् , भ्रूणा भ्रुवाम्

(६) इयङ् उवङ् याचा स्थानी म्हणून दृष्ट असा जो स्त्रीशब्दाशिवाय नित्य स्त्रीलिंगी दीर्घईकारान्त किंवा ऊकारान्त शब्द आणि स्त्रीलिंगी असा जो ह्रस्वइकारान्त किंवा ह्रस्वउकारान्त शब्द त्याला ङकारेत्संज्ञक प्रत्यय पुढें असतांना विकल्पानें नदीसंज्ञा होते उदा०- श्रियै श्रिये, भ्रुवै भ्रुवे, रुच्यै रुचये, धेन्वै धेनवे.

(७) नदीसंज्ञा न झालेला असा सखिशब्दाशिवाय ह्रस्वइवर्णान्त किंवा ह्रस्वउवर्णान्त शब्द त्याला घिसंज्ञा होते, उदा०—हरये

(८) पतिशब्दाला घिसंज्ञा करणे झाल्यास समासातच करावी, एरवी करूं नये, उदा० – भूपतये

१ समासात न सांपडलेल्या पण षष्ठ्यन्तार्थाबरोबर अन्वय पावलेल्या अशा पतिशब्दाला वेदामध्यें विकल्पाने घिसंज्ञा होते, उदा०— 'कुलुञ्चानां पतये नम ' किंवा 'पत्ये नम '

२ व्यत्यय म्हणजे रीतसर ज्या ठिकाणीं जो असावा तेथें त्याच्या ऐवजीं दुसरा दृष्टीस पडणें

व्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्यय' ॥ सुपां व्यत्यय' । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङा व्यत्ययः । चपाल ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौज. शुभितमुग्रवीरम् । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्यय । मधोर्गृह्णाति । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्यय. । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । श्व आधाता श्वो यष्टेति प्राप्ते ॥ पुरुषव्यत्ययः । अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । अन्वीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ॥

[ह्रस्वं लघु ॥ १ । ४ । १० ॥

संयोगे गुरु ॥ १ । ४ । ११ ॥

दीर्घं च ॥ १ । ४ । १२ ॥]

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १ । ४ । १३ ॥

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥ अथ प्र-

तिङ्प्रत्ययाचा व्यत्यय, वर्णाचा व्यत्यय, लिङ्गाचा व्यत्यय, कालाचा व्यत्यय, पुरुषाचा व्यत्यय, आत्मनेपदप्रत्ययाचा व्यत्यय, परस्मैपदपदाचा व्यत्यय सिद्ध होतो सुप्प्रत्ययाच्या व्यत्ययाचें उदाहरण– युक्ता माताऽऽसीद्धुरि दक्षिणाया येथे दक्षिणाशब्दाच्या पुढे सप्तमीप्रत्यय प्राप्त असता त्याच्या ऐवजीं षष्ठीप्रत्यय घातला आहे चषाल ये अश्व यूपाय तक्षति येथे तक्षधातूच्या पुढें बहुवचनप्रत्यय प्राप्त असता त्याच्या ऐवजीं एकवचनप्रत्यय केला आहे, हा तिङाचा व्यत्यय होय त्रिष्टुभौज' शुभितमुग्रवीरम् येथें सुहित असे प्राप्त असता शुभित असें वापरलें आहे, हा वर्णव्यत्यय होय मधोर्गृह्णाति, मधोस्तृप्ता इवाऽऽसते, येथें मधुशब्द नपुसकलिंगी असल्यामुळें मधुन' असे प्राप्त असता त्याच्या ऐवजीं मधो. असा पुलिंगी शब्द घातला आहे, हा लिंगव्यत्यय होय श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन, श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन, येथें आधान आणि याग अनद्यतन भविष्यकाळीं होणार असल्यामुळें धा व यज् या धातूच्या पुढें लुट् प्रत्यय प्राप्त असता त्याच्या ऐवजीं लृट्प्रत्यय घातला आहे हा कालव्यत्यय होय अधा स वीरैर्दशभिर्वियूया येथें विउपसर्गाच्या पुढील यूधातूच्या पुढे लिङाचे स्थानीं प्रथमपुरुष प्राप्त असता त्याच्या ऐवजीं मध्यमपुरुष घातला आहे, हा पुरुषव्यत्यय होय ब्रह्मचारिणमिच्छते येथें इच्छार्थक इष्धातूच्या पुढें परस्मैपद प्राप्त असता त्याच्या ऐवजीं आत्मनेपद घातलें आहे, हा आत्मनेपदव्यत्यय होय प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति येथे युध्धातूच्या पुढें अनुदात्तेत्त्वास्तव आत्मनेपद प्राप्त असता त्याच्या ऐवजीं परस्मैपद घातलें आहे, हा परस्मैपदव्यत्यय होय.

(सू १३) अङ्गसंज्ञेचें जें तदादि हें उद्देश्य त्यातील तत्पदानें कोण घ्यावें हें कळण्यासाठीं यस्मात् हा शब्द घातला आहे

आता 'प्रत्ययविधि.' येथें जो प्रत्ययशब्द घातला आहे तो कशासाठीं ? विधिशब्दाच्या मागें प्रत्ययशब्द घातल्यावाचून 'यस्माद्वि-

१ (१०) ऱ्हस्वाला लघुसंज्ञा होते

(११) संयोगाच्या मागील ऱ्हस्व स्वराला गुरुसंज्ञा होते

(१२) दीर्घ स्वराला गुरुसंज्ञा होते

१ जो प्रत्यय ज्या प्रकृतीच्या पुढें शास्त्रानें करावयास सांगितला आहे, ती प्रकृति आरंभी असलेल्या समुदायाला त्या प्रत्यय पुढें असताना अंगसंज्ञा होते, उदा०–भवामि येथें भूधातूच्या पुढें लट्प्रत्यय

त्ययग्रहण किमर्थम् । यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्री इयती स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधिग्रहण किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुना अत्रापि प्रसज्येत । विधिग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते संनियोगः । यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति ॥ अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् ।

अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् ॥ १ ॥

अङ्गसञ्ज्ञाया तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत् ।

धिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' एवढेंच सूत्र केलें तर स्त्री इयती येथील स्त्रीशब्दाला अङ्गसंज्ञा होऊ लागेल, आणि विधिशब्दाच्या मागे प्रत्यय शब्द घातला असता हा दोष येत नाहीं.

आता 'प्रत्ययविधि.' येथे विधिशब्द घातला तो कशासाठी ?

विधिशब्द घातल्यावाचून 'यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' एवढेच सूत्र केलें तर दधि अधुना, मधु अधुना, येथे दधि व मधु या शब्दाला अङ्गसंज्ञा होऊ लागेल, आणि विधिशब्द घातला म्हणजे मात्र हा दोष येत नाहीं. कारण विधिशब्द आणि प्रत्ययशब्द या उभयताच्या संनियोगानें ज्या प्रकृतीच्या पुढें जो प्रत्यय करावयास शास्त्रानें सागितलें ती प्रकृति आरभीं असलेल्या त्या प्रत्ययापर्यंतच्या समुदायाला तो प्रत्यय पुढें असता अङ्गसज्ञा होते असा अर्थ होतो.

आता येथें तदादि असा जो शब्द घातला आहे तो कशासाठीं ?

(वा. १) अङ्गसज्ञाविधायक सूत्रामध्यें तदादि हा शब्द घातला तो स्य, शप्, वगैरे विकरणविशिष्टाला आणि नुमागमविशिष्टाला अङ्गसज्ञा व्हावी यासाठीं घातला आहे स्य, शप्, वगैरे विकरणविशिष्टाला अङ्गसज्ञा झाल्याचें उदाहरण.– करिष्यावः करिष्याम: नुमागमविशिष्टाला अङ्गसज्ञा झाल्याचें उदा-

---

करण्यास शास्त्रानें (३।२।१२३) सागितलें आहे म्हणून भू आरभीं असलेल्या त्या लट्प्रत्ययाच्या मागील भू, अ या समुदायाला अगसज्ञा होते, म्हणून दीर्घ (७।३।१०१) झाला आहे

२ इदम्शब्दाहून वतुप्प्रत्यय, त्यांतील वकाराला घकार (५।२।४०), त्याला इयादेश (७।१।२), इदम्-शब्दाला ईश्आदेश (६।३।९०), त्याचा लोप (६।४।१४८) आणि ङीप् (४।१।६) केला असतां इयती असें रूप होतें प्रत्ययशब्द नसला तर ज्याचें पुढें शास्त्रानें कशाचें तरी विधान केलें आहे तदादि समुदायाला प्रत्यय पुढें असतांना अगसज्ञा होते असा अर्थ होईल, आणि स्त्रीशब्दाला येथें अगसज्ञा होऊ लागेल कारण स्त्रीशब्दापुढें प्रथमा एकवचन, सु-प्रत्यय, त्याचा लोप याचें शास्त्रानें विधान केलें आहे आणि इयत् हा प्रत्यय पुढें आहे.

३ प्रत्ययशब्द घातला असतां जो प्रत्यय ज्या शब्दाच्या पुढें करावयास सागितला त्याच प्रत्ययामुळें त्याला अगसज्ञा करावयाची, असें प्रत्यासत्तिन्यायानें ठरतें स्त्री इयती येथें इयत्प्रत्यय स्त्रीशब्दाच्या पुढें करावयास सांगितला नसल्यामुळें इयत्-प्रत्ययामुळें स्त्रीशब्दाला अगसज्ञा होत नाहीं सु-प्रत्ययामुळें स्त्रीशब्दाला अगसज्ञा होईल परतु त्यामुळें काहींच दोष येत नाहीं

४ विधिशब्द नसेल तर ज्या शब्दाच्या पुढें जो प्रत्यय आहे तदादि समुदायाला तो प्रत्यय पुढें असताना अगसज्ञा होते असा अर्थ होईल आणि दधि अधुना येथें अगसज्ञा होऊ लागेल इदम्शब्दाहून अधुनाप्रत्यय (५।३।१६), इश्आदेश (५।३।३), त्याचा लोप(६।४।१४८) होऊन फक्त प्रत्यय शिल्लक राहिला आहे

५ कृधातूहून लट्प्रत्यय (३।३।१३), त्याच्या स्थानीं वस्, मस् आदेश (३।४।७८), स्यविकरण (३।१।३३), त्याला इडागम (७।२।७०) आणि धातूला गुण (७।३।८४) करून करिस्य+वस् किंवा मस्

करिष्यावः करिष्यामः ॥ नुमर्थम् । कुण्डानि वनानि ॥

मित्सुटोरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

मित्वत. सुड्वतश्चोपसख्यानं कर्तव्यम् ॥ मित्वत. । भिनत्ति छिनत्ति । अभिनत् अच्छिनत् ॥ सुड्वत. । सचस्करतुः सचस्करुः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । सुटो बहिरङ्गत्वात् । बहिरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । वक्ष्यत्येतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम् । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति सयोगोपधस्येत्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन

हरणः०— कुण्डानि, वनानि.

(वा.२) मकारेत्संज्ञक आगम आणि सुडागम केला असता तद्विशिष्टाला अङ्गसज्ञा होते असे वचन करावें मिदागमविशिष्टाला अङ्गसज्ञा झाल्याचें उदाहरण.– भिनत्ति छिनत्ति, अभिनत् अच्छिनत् सुडागमविशिष्टाला अङ्गसंज्ञा झाल्याचे उदाहरण – सचस्करतु. सचस्करु.

पण सचस्करतु. हें उदाहरण का बरें सिद्ध होणार नाही ?

एक अडचण अशी की सुडागम बहिरग आहे आणि गुण अन्तरग आहे तेव्हा 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषेनें सुडागम असिद्ध असल्यामुळें गुण होणार नाहीं

पण याचें उत्तर वार्तिककारानीं तेथे दिलेंच आहे तें हें की सयोगादि अशा ऋकारान्ताला हा जो गुण सागितला आहे तेथे सचस्करतुः इत्यादि कृधातूच्या उदाहरणामध्यें गुण होण्यासाठीं सयोगोपध ह्रस्व ऋकारान्ताला गुणाचें विधान करावे

जर 'ऋतश्च सयोगादेर्गुण.' येथे सयोगोपध अशा ह्रस्व ऋकारान्ताला गुण सागितला तर सयोगादे. हा शब्द ठेवण्यात काहीं उपयोग दिसत नाहीं. कारण सस्वरतु. सस्वरु येथेही सयोगोपध असल्यामुळेच काम भागेल

सस्वरतुः इत्यादि उदाहरणाकरिता सयोगादि शब्द ठेवला पाहिजे असे नाहीं पण सचस्करतु सचस्करुः हींच उदाहरणे साधणार[११]

असें असतां येथे कृधातूच्या पुढें वस्मस्प्रत्यय करावयास सांगितले असल्यामुळें कृधातु आरभीं असलेल्या करिस्य या समुदायाला अगसज्ञा झाल्यामुळें 'अतो दीर्घो' (७।३।१०१) यानें दीर्घ होतो

६ कुण्डशब्दाच्या पुढें जस्प्रत्यय (४।१।२), त्याचे स्थानीं 'शि'आदेश (७।१।२०), नुमागम (७।१।७२) कुण्डन्+इ असें असता येथें कुण्ड ही प्रकृति आरभीं असलेल्या कुण्डन् या समुदायाला अगसज्ञा होते म्हणून दीर्घ (६।४।८) होतो

७. भिद्धातूहून लङ् (३।२।१११), त्याचे स्थानीं तिप् (३।४।७८) आणि श्नम् (३।१।७८) झाला आहे त्या श्नम्विशिष्ट भिनद् याला अगसज्ञा झाल्यामुळें त्याला अडागम (६।४।७१) होतो

८. सम्उपसर्गपूर्वक कृधातूहून लिट्(३।२।११५) याचें स्थानीं तस् (३।४।७८), त्याला अतुस् (३।४।८२), द्वित्व (६।१।८), नंतर सुडागम (६।१।१३७) सचस्कृ-अतुस् असें असता येथें सुडागमविशिष्टाला अगसज्ञा झाल्यामुळें 'ऋतश्च०' (७।४।१०) यानें गुण होतो

९ जर तेथें 'असिद्ध बहिरङ्गम्' या परिभाषेनें गुण होणार नाही, तर त्याकरितां मुद्दाम केलेलें सयोगोपधग्रहण व्यर्थ होईल तेव्हां त्याच्या जोरावर तेथें ती परिभाषा प्रवृत्त होत नाही

१० व चक्रतु चक्रु येथें सयोगादि नसल्यामुळें गुण होत नाही तो आतां सयोगोपध नसल्यामुळें होणार नाही

११ संयोगादि शब्द ठेवला नाही तर सस्वरतु, अशाच ठिकाणीं गुण व्हावा व चक्रतु अशा ठिकाणी होऊ नये असा सयोगोपध शब्दाचा उपयोग होत असल्यामुळें त्याच्या जोरावर जी अतरंगपरिभाषा दूर होते ती होणार नाही.

नार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहण भवति तदादेर्वा न चेदं तत्रापि तदादि ।

सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंज्ञ भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति । तस्यादिस्तदादि । तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवं तदाद्यादि तदादीति ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूत तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ विषम उपन्यासः । इह

नाहींत मग आता तशा रीतीनें सचस्करतु संचस्करु. हीं उदाहरणे का बरें सिद्ध होणार नाहींत ? ह्या प्रकृत सूत्रातील तदादिशब्दानें काय अडचण येत आहे की ज्याकरिता सुडागमविशिष्टाला अङ्गसज्ञा येथे मुद्दाम सागावी लागत आहे ?

ज्या प्रकृतीपुढे प्रत्यय करावयास शास्त्रानें सागितलें आहे त्या प्रकृतीला किंवा ती प्रकृति आरभीं असलेल्या समुदायाला अङ्गसज्ञा प्रकृत सूत्राने सागितली आहे, आणि येथे तर सुडागमविशिष्ट स्कृ ही लिट्प्रत्ययाची प्रकृति नव्हे व ती प्रकृति आरभीं असलेला समुदाय ही नव्हे.

(वा.३) हें सर्व साधत आहे.

ते कसे ?

या सूत्रात तदादि शब्दाच्या ऐवजीं तदाद्यादि असा शब्द घालावा म्हणजे झालें

तदाद्यादि हा समास कसा सोडवावयाचा ?

तस्य आदिः तदादिः तदादि. आदिर्यस्य तत् तदाद्यादि.[12]

तर मग 'तदाद्यादि' हा शब्द घातला पाहिजे

तो शब्द घालावयास नको. कारण येथे उत्तरपदाचा लोप झाला आहे असे समजावें, जसे– उष्ट्राच्या मुखाप्रमाणें आहे मुख ज्याचें त्याला उष्ट्रमुख[13] असेंच म्हणतात तसे त्याचा आदिवर्ण आहे आद्यावयव ज्याचा त्याला तदादि असे म्हणता येईल.

(वा ४) अथवा मित् आणि सुट् हे ज्याला सागितले आहेत त्याचे अवयवच[14] ते आहेत असे समजल्यानें मिद्विशिष्टाला किंवा सुड्विशिष्टाला अगसज्ञा साधत आहे. कारण जो ज्याचा अवयव त्याचें नाव त्या अवयवसहिताला लागू केलें जातें, जसे– गङ्गा, यमुना, देवदत्ता गगेमध्ये किंवा यमुनेमध्ये प्रविष्ट झालेल्या अनेक नद्या गगा आणि यमुना ह्या

---

१२ भिनत्ति येथें भिद् ह्या मूळ प्रकृतीचा आदि भकार तो भकार भिनद् या समुदायाचा आद्यावयव आहे तसेंच सचस्करतु येथें कृ ह्या मूळ प्रकृतीचा आदि ककार आहे तो ककार चस्कृ या समुदायाचा आद्यावयव आहे चकार हा ककाराचा स्थानीच (७।४।६२) झाला असल्यामुळें ककाराप्रमाणें चकारही कृ याचा आदि समजला जातो तेव्हां भिनद् आणि चस्कृ या समुदायाला अगसज्ञा होण्याला काहीं हरकत नाहीं.

१३ उष्ट्रमुख असा तत्पुरुषसमास केल्यानतर त्याचा मुखशब्दाबरोबर बहुव्रीहिसमास केल्यानतर त्या तत्पुरुषसमासांतील उत्तरपद जो मुखशब्द त्याचा लोप होतो. त्याप्रमाणें येथेंही तदादि हा तत्पुरुषसमास केल्यानतर त्याचा आदिशब्दाबरोबर बहुव्रीहि झाला असतां त्या तत्पुरुषातील उत्तरपद जो आदिशब्द त्याचा लोप झाला आहे

१४. मिदचो० (१।१।४७), आद्यन्तौ (१।१।४६), हीं सूत्रें पहा

केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति य एते संख्याशब्दा' परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेत्येकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोण. खार्याढकमिति नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने । केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुर्य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञा चाप्यक्तपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरको. [७ १ ११] इति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसो कार्यमुच्यमानं क प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूत तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयो प्रतिषेध शास्ति ॥

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ।

शब्दानीं घेतल्या जातात. तसेच देवदत्ता नावाच्या स्त्रीच्या उदरात प्रविष्ट झालेला जो गर्भ त्यासकटच तिला देवदत्ता म्हणतात

हा दृष्टान्त बरोबर नाहीं कारण लोकामध्यें काहीं शब्दाचे अर्थ ठराविक परिमाणाचेच असतात, त्यामध्यें कमीजास्तपणा बिलकूल खपत नाहीं ते शब्द म्हणजे सख्याशब्द व परिमाणशब्द होत पाच, सात वगैरे सख्या शब्द एक कमी झाला तरी तेवढ्यानें उपयोगात आणता येत नाहींत तसेंच द्रोण[१५], आढक, खारी वगैरे परिमाणवाचक शब्द होत. धान्या मध्ये थोडा कमीजास्तपणा झाला की तेवढयानें हे शब्द उपयोगात आणता येत नाहींत काहीं एक शब्द असे आहेत की वस्तु केवढीही असो त्या अर्थी ते शब्द उपयोगात आणता येतात. ते शब्द म्हणजे जातिशब्द आणि गुणशब्द होत तेल पावशेर असो किंवा पीपभर असो त्याला तेल हा शब्द लागू पडतो. तसेच शुक्ल, नील, कृष्ण हे शब्द होत पाढ न्या रगाचा पदार्थ हिमाचल असो किंवा वडाच्या बियाप्रमाणें लहान असो त्याला शुक्ल शब्द लागू पडतो येथें अङ्गसज्ञा ही ठराविक स्वरूपाच्या शब्दाला सागितली[१६] आहे ती त्या स्वरूपामध्यें वाढ झाली असता कशी बरें होईल ?

असें आहे तर ज्याच्यामध्यें जो प्रविष्ट झाला त्याच्या नावानें तो घेतला जातो अशा विषयीं आचार्याची कृतिच ज्ञापक आहे ज्यापेक्षा हा आचार्य 'नेदमदसोरकोः' (७।१।११) या सूत्रामध्ये अको असे म्हणतो

कसें बरें हे ज्ञापक जमतें ?

इदम् आणि अदस् या शब्दाच्या पुढील भिस्प्रत्ययाचे स्थानीं होणाऱ्या ऐस्आदेशाचा (७।१।९) निषेध त्या सूत्राने सागितला आहे तेव्हा त्या शब्दाच्या सबधानें सागितलेला निषेध ककारविशिष्ट अशा इदकम् आणि अदकस् या शब्दाना कसा बरें लागू पडेल ? कारण इदकम् आणि अदकस् ह्या शब्दाना इदम् आणि अदस् असें म्हणताच येत नाहीं तेव्हा अको. हें विशेषण देण्याची गरजच नाहीं. त्यावरून आचार्य असें समजतो की जो ज्याच्यामध्यें प्रविष्ट झाला तो त्याच्या नावानें घेतला जातो आणि असें समजतो म्हणूनच त्या निषेधात इदकम् आणि अदकस् हे शब्द वगळण्याकरिता अको. असें म्हणतो.

आता येथें दुसऱ्यादा प्रत्यय हा शब्द

१५. द्रोण म्हणजे आठ पायल्या खारी म्हणजे बत्तीस पायल्या आढक म्हणजे एक पायली.

१६ ह्या सूत्रामध्यें तदादि या तच्छब्दानें प्रत्ययाची प्रकृति घेतली आहे. भिनत्ति, संचस्करतु , येथें तिङ्प्रत्ययाची प्रकृति धातु आहे (३।४।७८) आणि धातु ही संज्ञा तर भू, एध अशीं ठराविक स्वरूपें उच्चारून (१।३।१) सांगितली आहे

प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् ॥५॥

प्रत्ययग्रहणं क्रियते, पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्त्र्यर्थम् श्र्यर्थम् भ्वर्थम् । अङ्गस्येतीयङुवङौ स्याताम् ॥

परिमाणार्थं च ॥६॥

परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमितीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ॥

तत्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्ये । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे प्राकरोत् उपैहिष्ट उपसर्गात्पूर्वावडाटौ प्राप्नुत. ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

कशाकरिता घातला आहे ?

(वा ५) पद, धातु, वगैरे पुढ असता त्याच्या मागील शब्दाला अङ्गसज्ञा न व्हावी यासाठीं प्रत्यये हा शब्द घातला आहे

तशा ठिकाणीं अगसज्ञा झाली तर काय दोष येईल ?

स्त्र्यर्थम्[१७], श्र्यर्थम्, भ्वर्थम् येथें अगाला सागितलेले इयङ्, उवङ्, हे आदेश (६।४।७७) होऊ लागतील.

(वा ६) अगसज्ञा केवळ्या समुदायाला करावी ती इयत्ता ठरविणें हाही त्या दुसऱ्या प्रत्ययशब्दाचा उपयोग आहे जर 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गम्' म्हणजे ज्या प्रकृतीहून प्रत्यय केला आहे ती प्रकृति आरभीं असलेल्या समुदायाला अङ्गसज्ञा होते, एवढेंच म्हटलें तर ती प्रकृति आरभीं असलेल्या अशा सबध दहा मडलाच्या समुदायाला अगसज्ञा[१८] होईल

तर मग आहे तसें हें सबध सूत्र ठेवलें पाहिजे.

सूत्र ठेवावयास नको.

तर मग आता हीं अगाला सागितलेलीं कार्यें कशानें बरें होतील ?

अङ्गस्य याचे जागीं 'प्रत्यये' असें सूत्र करून त्या अधिकारामध्यें तीं कार्यें पठित करावींत.

जर 'प्रत्यये' असा अधिकार करून अङ्ग कार्याचें पठन करशील तर प्राकरोत्, उपैहिष्ट, येथें उपसर्गाच्या मागें अट् (६।४।७१) व आट् (६।४।७२) होऊ लागतील[१९]

(वा ७) वरील उदाहरणामध्यें धातूच्या मागेंच अट् आणि आट् होतील.

ते कसे ?

'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' म्हणजे प्रत्ययाचें ग्रहण केलें असता तेथें तो प्रत्यय ज्या प्रकृतीहून केला असेल ती प्रकृति ज्या समुदायाच्या आरभीं असेल आणि तो प्रत्यय शेवटीं असेल अशा समुदायाचें ग्रहण होतें, अशी परिभाषा करावी म्हणजे झालें

---

१७ स्त्री, श्री, भू या शब्दाहून चतुर्थीप्रत्यय करून नतर त्यांचा अर्थशब्दाबरोबर तत्पुरुष (२।१।३६, वा ४) आणि चतुर्थीप्रत्ययाचा लुक् (२।४।७१) झाला आहे

१८ तेव्हां देवदत्त ओदनमपाक्षात् येथें देवदत्तशब्दाच्या पुढें सुप्रत्ययाचें विधान केले असल्यामुळें तो देवदत्तशब्द आरभी असलेल्या त्या सर्व वाक्याला अगसज्ञा होईल त्यामुळें अगाला होणारा अडागम (६।४।७१) त्या वाक्याच्या पूर्वी होऊ लागेल

१९ प्रत्यय पुढें असताना मागील अंगालाच अट् होतो असा नियम नसल्यामुळें प्रकृ एवढ्या भागालाही अडागम होऊ लागेल.

कः पुनरत्र विशेष एषा परिभाषा क्रियेत प्रत्ययग्रहणं वा । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः ॥ ८ ॥

धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । सघातस्य धातुसज्ञा प्राप्नोति ॥ प्रातिपदिक । देवदत्तो गार्ग्य॰ । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥ प्रत्यय । महान्त पुत्रमिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्ति प्राप्नोति ॥ समास । ऋद्धस्य राज्ञ पुरुष । सघातस्य समाससज्ञा प्राप्नोति ॥ तद्धितविधि । देवदत्तो गार्ग्यायण. । सघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ॥ स्वर । देवदत्तो गार्ग्य॰ । सघातस्य ञ्नित्यादिर्नित्यम् [६ १ १९७] इत्याद्युदात्तत्व प्राप्नोति ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्तदन्तस्य ग्रहण भवतीति न दोषो भवति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते । ततोऽङ्गम् । अङ्गसज्ञं च भवति यस्मा-

---

मग ही परिभाषा केली काय आणि प्रत्यय पुढे असताना अङ्गसंज्ञा सागणारे हें सूत्र केलें काय यात काय बरे फरक आहे?

परिभाषा ही तर अवश्य केलीच पाहिजे. कारण या परिभाषेने सिद्ध होणारीं अशीं पुष्कळच उदाहरणे आहेत

(वा ८) ही परिभाषा नसेल तर देवदत्तश्चिकीर्षति येथे देवदत्तश्चिकीर्ष[२०] या समुदायाला धातुसज्ञा (३।१।३२) प्राप्त होते ती चिकीर्ष यालाच होते तसेंच देवदत्तो गार्ग्यः येथें देवदत्तो गार्ग्य या समुदायाला तद्धित प्रत्ययान्त म्हणून प्रातिपदिकसज्ञा (१।२।४६) प्राप्त होते ती गार्ग्य यालाच होते तसेच महान्त पुत्रम् इच्छति येथे महान्त पुत्रम् हा समुदाय सुबन्त आहे असे समजून त्याहून क्यच्प्रत्यय प्राप्त होतो तो (३।१।८) फक्त पुत्रम् याहूनच होतो. तसेंच ऋद्धस्य राज्ञ॰ पुरुष. येथें 'ऋद्धस्य राज्ञ' हा समुदाय षष्ठीप्रत्ययान्त आहे असे समजून त्याचा पुरुषशब्दाबरोबर समास (२।२।८) प्राप्त होतो. तसेच देवदत्तो गार्ग्य. येथे 'देवदत्तो गार्ग्य' हा समुदाय यञ्प्रत्ययान्त आहे असे[२१] समजून त्याहून फक् हा तद्धितप्रत्यय (४।१।१०१) प्राप्त होतो तसेच तेथें देवदत्तो गार्ग्य हा समुदाय ञित्प्रत्ययान्त आहे असें समजून त्याच्या आदीला म्हणजे एकाराला 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (६।१।१९७) यानें उदात्त स्वर प्राप्त होतो परतु 'प्रत्यय ग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहण भवति' या परिभाषेनें दोष येत नाहीं

तर मग ह्या प्रत्ययग्रहणपरिभाषेचे वचनरूपाने पठन केलें पाहिजे

तसे करावयास नको.

कारण 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' एवढेच सूत्र निराळे करावे. तेथे गृह्यमाणे गृह्यते या दोन पदाचा अध्याहार करावा तेव्हा प्रत्ययाचे ग्रहण केलें असेल तेथे तो प्रत्यय ज्या प्रकृतीहून केला असेल ती प्रकृति आरभीं असलेल्या समुदायाचे ग्रहण होते असा त्याचा अर्थ होतो त्याचे पुढे 'अङ्गम्' असे दुसरें सूत्र होय ज्याहून प्रत्यय केला आहे ती प्रकृति आरभी असलेल्या समुदायाला तो प्रत्यय पुढे असताना अङ्गसंज्ञा होते असा

---

२० कृधातूहून सन्प्रत्यय (३।१।७) केला आहे त्या सन्प्रत्ययाची प्रकृति कृ ही आहे त्या प्रकृतीच्या मागील जो देवदत्तशब्द तो त्या सन्प्रत्ययामुळें होणाऱ्या धातुसंज्ञेमध्यें शिरत नाहीं

२१ गर्गशब्दाहून यञ् हा तद्धित प्रत्यय (४।१।१०५) झाला आहे तेव्हां गर्ग एवढीच त्याची प्रकृति आहे

त्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ॥

यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् उदकेविशीर्णं त एतत् सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति । एव तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहण भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ॥९॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः॥१०

समास । अवतप्तेनकुलस्थित त एतत् । उदकेविशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समास. सिद्धो भवति । समास ॥ तद्धितविधि । सांकूटिनम् व्यावक्रोशी । सघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति । तद्धितविधि॥ स्वर । दूरात् आगत. दूरादागत इति । अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् [६.२ १४३,१४४] इत्येष स्वरः सिद्धो

त्याचा अर्थ होय

जर 'प्रत्ययाचे ग्रहण केलें असेल तेथें तो प्रत्यय ज्या प्रकृतीहून केला ती प्रकृति आरभीं असलेल्या समुदायाचे ग्रहण होते' ही परिभाषा घेतली तर'अवतप्तेनकुलस्थित त एतत्','उदकेविशीर्णे त एतत्', येथे नकुलशब्दविशिष्ट आणि गतिसंज्ञकविशिष्ट अशा नकुलस्थित आणि विशीर्ण या क्तप्रत्ययान्त समुदायाबरोबर अवतप्ते आणि उदके या सप्तम्यन्ताचा समास होणार नाहीं.

असे आहे तर 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहण भवति' ही परिभाषा सागून तिच्यापुढें (वा.९) असे सागण्यात येईलः कृत्प्रत्ययाचे ग्रहण केलें असता तेथे त्या कृत्प्रत्ययाने तो कृत्प्रत्यय ज्या धातूहून केला त्या धातूच्या मागे गति किवा कारक हे समासातील पूर्वपद असेल तर तत्सहित समुदायाला कृत्प्रत्ययान्त असे समजावे. म्हणजे गति कारक सहितालाही आरभ करून तो प्रत्यय संपेपर्यंतच्या समुदायाचे ग्रहण करावे असे सागेन. म्हणजे 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' अशी परिभाषा करण्यात यावी.

या परिभाषेचीं उदाहरणें कोणतीं ?

(वा १०) अवतप्तेनकुलस्थित[22] त एतत्, उदकेविशीर्णे त एतत् येथे नकुलशब्दविशिष्ट आणि गतिसंज्ञकविशब्दविशिष्ट अशा नकुलस्थित आणि विशीर्ण या क्तप्रत्ययान्त समुदायाबरोबर अवतप्ते आणि उदके या सप्तम्यन्ताचा समास झाला आहे साकूटिनम्[23] व्यावक्रोशी येथे गतिविशिष्ट समुदायाहून तद्धितप्रत्ययाची उत्पत्ति सिद्ध होते दूरात् आगतः दूरादागतः या पचमी तत्पुरुष समासामध्ये गतिविशिष्ट आगत या क्तप्रत्य-

---

२२ येथें सप्तमीतत्पुरुष (२।१।४७) आणि सप्तमीचा अलुक् (६।३।१४) झाला आहे

२३ सम् या उपसर्गापुढील कूटधातूहून इनुण् हा कृत्प्रत्यय (३।३।४४) झाला आहे नतर सम् याचा कूटिन् या कृत्प्रत्ययान्त उत्तरपदाबरोबरच गतिकारकोपपदाना कृद्भि सह समासवचनम् (४।१।४८, वा ४) या परिभाषेने समास झाला आहे सम् हे समासातील पूर्वपद झाल्यामुळें कृद्ग्रहणे ही परिभाषा प्रवृत्त होते, म्हणून सम् या गतिसहित सकूटिन् एवढा समुदाय इनुणप्रत्ययान्त समजल्यामुळे त्याहून अण् हा तद्धितप्रत्यय (५।४।१५) होतो, आणि आदिवृद्धि (७।२।११७) सम् यांतील अकाराला होते व्यावक्रोशी येथें वि, अव, या दोन उपसर्गांपुढील कुशधातूहून णच् हा कृत्प्रत्यय (३।३।४३) झाला आहे तेथेंही वि आणि अव याचा क्रोश या कृत्प्रत्ययान्ताबरोबरच समास होतो, म्हणून कृद्ग्रहण हा परिभाषेनें व्यव या गतीसहित व्यवक्रोश एवढा समुदाय णच्प्रत्ययान्त समजल्यामुळे त्याहून अञ् या तद्धितप्रत्यय (५।४।१४) होतो आणि आदिवृद्धि व्यव यांतील पहिल्या अकाराला होते.

भवति ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण भवतीति न दोषो भवति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदय गतिरनन्तरः [६ २ ४९] इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १।४।१४ ॥

अन्तग्रहण किमर्थं न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानी तदन्ताना भविष्यति । तदन्तविधिना ॥ अत उत्तर पठति ।

पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

पदसंज्ञायामन्तग्रहण क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरप्तमपौ घः [१ १.२२] तरप्तमबन्तस्य घसञ्ज्ञा न भवति । क च स्यात् । कुमारी गौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥

यान्त उत्तरपदाला 'अन्तः' (६।२।१४३) या अधिकारातील 'थाथघञ्०' (६।२।१४४) या सूत्रानें अन्तोदात्त स्वर सिद्ध होतो 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' ही परिभाषा आहे म्हणून हें सर्व साधत आहे

तर मग तशा परिभाषेचे वचनरूपानें पठन केले पाहिजे

तसें करावयास नको. कारण हा आचार्य 'गतिरनन्तर' (६।२।४९) या सूत्रामध्यें अनन्तरग्रहण करतो ही आचार्यांची कृतिच या परिभाषेला ज्ञापक[२४] आहे

(सू १४) येथें अन्त हा शब्द घातला आहे तो कशासाठीं ? तो शब्द घालावयास नको. 'सुप्तिङ् पदम्' असेंच सूत्र करण्यात यावे

तर मग आता सुबन्त किंवा तिङन्त या समुदायाला पदसञ्ज्ञा कशी बरें होईल ?

सुप् किंवा तिङ् हें प्रत्ययग्रहण असल्या मुळे प्रत्ययग्रहणपरिभाषेनें तदन्तविधि होऊन सुबन्त, तिङन्त, असा अर्थ होईल

यानतर वार्तिककार म्हणतात—

(वा १) पदसञ्ज्ञाविधायक सूत्रामध्यें ज्ञापका करिता अन्तशब्द घातला आहे.

या ज्ञापकानें काय सुचवावयाचें ?

या सूत्रावाचून इतर ठिकाणीं सञ्ज्ञासूत्रा मध्यें प्रत्ययग्रहण केलें असता तेथें तदन्त विधि होत नाहीं

हें सुचविल्याचा काय उपयोग ?

'तरप्तमपौ घ' (१।१।२२) यानें सागित लेली घसञ्ज्ञा तरबन्त किंवा तमबन्त समुदायाला होत नाहीं

तशा समुदायाला घसञ्ज्ञा झाली तर काय होईल ? तो

---

२४ क्तप्रत्ययान्त उत्तरपद पुढें असतांना त्याच्या मागील अगदीं जवळचा गतिसञ्ज्ञक शब्द प्रकृतिस्वरानें कायम राहतो, असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे तेथें अभ्युद्धृतम् येथें व्यवहित अशा अभिशब्दाला प्रकृतिस्वर न व्हावा यासाठी अनन्तरशब्द घातला आहे पण जर कृद्ग्रहणपरिभाषा नसेल तर अभ्युद्धृतम् येथें उद्धृत या समुदायाला क्तप्रत्ययान्त असें समजता येणारच नाही तर धृत यालाच क्तप्रत्ययान्तत्व आहे तेव्हां तें क्तान्त उत्तरपद पुढे असतांना त्याच्या मागील व्यवहित अशा गतिसञ्ज्ञक अभिशब्दाला हा प्रकृतिस्वर प्राप्त होऊ शकत नाही तेव्हा व्यवहित अशा गतिसञ्ज्ञक शब्दाला प्रकृतिस्वर न व्हावा याकरितां घातलेला अनन्तरशब्द अगदीं व्यर्थच होतो तेव्हा अर्थातच ही परिभाषा आचार्यांचे मनात आहे असें सिद्ध होते

१ सुप् (४।१।२) किंवा तिङ् (३।४।७८) हे प्रत्यय ज्या प्रकृतीहून केले असतील ती प्रकृति आरभी असलेला आणि तो प्रत्यय शेवटी असलेला असा समुदाय पदसञ्ज्ञक होतो.

यद्येतज्ज्ञाप्यते सनाद्यन्ता धातवः [३. १ ३२] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । कृत्तद्धितसमासाश्च [१.२.४६] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । इद तृतीयं ज्ञापकार्थम् ॥ द्वे तावत्क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥

नः क्ये ॥ १ । ४ । १५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम् । नियमार्थोऽयमारम्भ । नान्तमेव क्ये पदसज्ञ भवति नान्यत् । क मा भूत् । वाच्यति स्रुच्यति ॥

[सिति च ॥ १ । ४ । १६ ॥]

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥१।४।१७

असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तक्षा असर्वनामस्थान इति पदसज्ञाया

कुमारी गौरितरा येथे घसज्ञक शब्द पुढे असताना नदीसंज्ञक शब्दाला सागितलेला ह्रस्व कुमारीशब्दाला होऊ लागेल

जर हें ज्ञापक घेतले तर 'सनाद्यन्ता धातव' (३।१।३२) या धातुसज्ञाविधायक सूत्रामध्यें अन्त शब्द घातला पाहिजे तसेच 'कृत्तद्धित' (१।२।४६) या प्रातिपदिकसज्ञाविधायक सूत्रामध्येंही अन्तशब्द घातला पाहिजे, आणि तिसरा अन्तशब्द प्रकृत सूत्रामध्यें ज्ञापनासाठीं घातला पाहिजे

त्यापैकी दोन ठिकाणीं म्हणजे 'सनाद्यन्ताः' व 'सुप्तिङन्तम्' येथे मूळसूत्रात अन्तशब्द घातलाच आहे आता 'कृत्तद्धित०' येथे अन्तशब्द घातला पाहिजे असें जें म्हटलें आहे तो तेथें अन्तशब्द घालावयास नको 'कृत्तद्धित०' या सूत्रामध्यें पूर्वसूत्रातून अर्थवत् या पदाची अनुवृत्ति आहे, आणि अर्थवत्त्व हें कृदन्त किंवा तद्धितान्त शब्दालाच आहे केवळ कृत्प्रत्ययाला किंवा केवळ तद्धितप्रत्ययाला नाहीं[२] तेव्हा त्याचे जोरावर 'कृत्तद्धित०' येथें तदन्तविधि होईल

(सू १५) हे सूत्र कशासाठी केलें आहे ? तें करावयास नको कारण 'सुप्तिङन्तम्' यानेंच या सूत्राच्या उदाहरणामध्यें पदसज्ञा होत आहे

क्यप्रत्यय पुढे असता सुबन्ताला पदसज्ञा करणें झाल्यास नकारान्तालाच करावी, तद्भिन्नाला करू नये, असा नियम करण्यासाठीं हें सूत्र आरभिलें आहे

पण कोठे बरें पदसज्ञा न झाली पाहिजे ?

वाच्यति, स्रुच्यति

(सू १७) येथे 'असर्वनामस्थाने' असें म्हटलें आहे तेव्हा राजा, तक्षा, येथे सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असल्यामुळे पदसज्ञेचा निषेध होऊ लागेल

'नाप्रतिषेधात्': प्राप्त झालेल्या पदसज्ञेचा 'असर्वनामस्थाने' हा निषेध असें समजू नये.

तर मग त्याचा काय अर्थ आहे ?

---

२ लोकांमध्यें ज्या शब्दापासून जो अर्थ भासतो तो पाहून त्या धोरणानें त्या शब्दातील प्रकृतीचा आणि प्रत्ययाचा निरनिराळा अर्थ पाणिनीनें कल्पिला आहे, खरा नव्हे म्हणून केवळ प्रत्ययाला अर्थ नाहीं असें येथें म्हटलें आहे

१. क्यच् किंवा क्यङ् या प्रत्ययाच्या मागील सुबन्ताला पदसज्ञा करणें झाल्यास नकारान्तालाच करावी, उदा०– राजीयति, इतराला होत नाहीं, उदा०– वाच्यति, येथें पदसज्ञा झाली तर कुत्व (८।२।३०) होऊ लागेल

१ सकारेत्सज्ञक प्रत्यय पुढें असताना मागील शब्दाला पदसज्ञा होते, उदा०– भवदीय येथें छस्प्रत्यय(४।२।११५)झाला आहे.

१ सुप्रत्ययाला (४।१।२) आरभ करून कप्प्रत्यया(५।४।१५१)पर्यंतच्या प्रत्ययांपैकीं सर्वनामस्थान(१।१।४२।४३)भिन्न प्रत्यय पुढें असतांना मागील शब्दाला पदसज्ञा होते, उदा०– राजभ्याम्

प्रतिषेध प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नाय प्रसज्यप्रतिषेध सर्वनामस्थाने नेति । कि तर्हि । पर्युदासोऽय यदन्य त्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थानेऽव्यापार । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥ अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा या प्राप्ति सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेय प्राप्ति पूर्वा प्राप्ति बाधते नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ अथवा योगविभाग करिष्यते । स्वादिषु पूर्व पदसज्ञ भवति । तत सर्वनामस्थानेऽयचि । पूर्व पदसज्ञ भवति । ततो भम् । भसज्ञ च भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सावपि पद भवत्येच प्लुतविकारे पदान्तग्रहण चोदितम् इह मा भूत् भद्र करोषि गौरिति तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपद योरन्त्यस्येत्येव तत् ॥

पर्युदास हा त्याचा अर्थ आहे म्हणजे सर्वनामस्थानप्रत्ययाशिवाय इतर प्रत्यय हे या सूत्रानें सांगितलेल्या पदसंज्ञेचें निमित्त आहेत इतकाच अर्थ असर्वनामस्थाने हा शब्द दाखवितो तेव्हा सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असता या सूत्राचा व्यापार मुळीच नाही आता जर तेथे दुसऱ्या एखाद्या सूत्राची प्रवृत्ति होत असेल तर त्याने पदसंज्ञा होईल. 'सुप्तिङन्तम्' या पूर्वसूत्राने पदसंज्ञा प्राप्त होत आहेच

'अप्राप्तेर्वा' अथवा जवळच्या म्हणजे याच सूत्रानें प्राप्त झालेली जी पदसंज्ञा तिचा 'असर्वनामस्थाने' हा निषेध केला जातो

हें कशावरून ?

'विधि किंवा निषेध करावयाचा तो जवळ असलेल्याच करावा' अशी परिभाषा आहे तेव्हा 'सुप्तिङन्तम्' या पूर्वसूत्रानें प्राप्त होणाऱ्या पदसंज्ञेचा हा निषेध नाहीं म्हणून त्याने येथे पदसंज्ञा होईल

पण 'स्वादिषु' ही पदसंज्ञा 'सुप्तिङन्तम्' या पदसंज्ञेचा बाध करते ना ?

आपण निषिद्ध झाल्यामुळे त्या पदसंज्ञेचा बाध करण्याला ती धजत नाही

'योगविभागाद्वा' अथवा सूत्राचा विभाग करण्याने हें सिद्ध होईल तो विभाग असा – 'स्वादिषु' एवढेच एक सूत्र करावे स्वादि प्रत्यय पुढे असताना मागील शब्दाला पद संज्ञा होते असा त्याचा अर्थ होय त्याचे पुढे 'सर्वनामस्थानेऽयचि' एवढे दुसरे सूत्र करावें सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असताना मागील शब्दाला जर पदसंज्ञा होईल तर यकारादि आणि अजादि भिन्न सर्वनामस्थान प्रत्यय पुढे असताच होईल असे नियमार्थ हें सूत्र आहे त्याचे पुढे 'भम्' हें तिसरे सूत्र करावे सर्वनामस्थानभिन्न असा यकारादि किंवा अजादि प्रत्यय पुढे असताना मागील शब्दाला 'भ' अशी संज्ञा होते असा त्याचा अर्थ होय

अशा रीतीने जर सुप्रत्ययाच्या मागील शब्दाला पदसंज्ञा होत असेल तर 'एच प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम्' (८।२।७, वा १०२) म्हणजे तो एच् पदाच्या शेवटी असावा असे जें म्हटलें आहे ते आता जमत नाहीं. कारण त्यामुळे भद्र करोषि गौ. येथें गोशब्दातील एच् पदाच्या शेवटीं नसल्यामुळें त्याला प्लुतविकार होत नाहीं परतु आता तो एच् पदाच्या शेवटीं असल्यामुळे त्याला प्लुत विकार होणारच

२ न या अव्ययाचा समास जरी सर्वनामस्थान शब्दाबरोबर झाला आहे तरी त्याचा सबध यचि याच्याशीं आहे हें दाखविण्याकरिता मध्यें हें सूत्र 'सर्वनामस्थानेऽयचि' असें अथत दाखविलें आहे

३ या नियमानें सुप्प्रत्यय पुढें असताना मागील शब्दाला पदसंज्ञा कायम ठेविली आहे.

भुवद्वद्भ्य' धारयद्वद्भ्य' एतयो पदसज्ञा वक्तव्या। भुवद्वद्भ्य धारयद्वद्भ्य ॥

यचि[1] भम् ॥१।४।१८॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः १

भसज्ञायामुत्तरपदलोपे षष प्रतिषेधो वक्तव्य.। अनुकम्पित षडङ्गुलि. षडिक.॥

सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। अच स्थानिवद्भावाद्भसज्ञा न भविष्यति॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति। वागाशीर्दत्तो वाचिक इति। वक्ष्यत्येतत्। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनादिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। षडङ्गुलि षडिक इति। वक्ष्यत्येतत्। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति ॥

नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥३

नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसख्यान कर्तव्यम्। नभस्वत् अङ्गिरस्वत् मनुष्वत् ॥

वृषण्वस्वश्वयोः ॥ ४ ॥

वृषणित्येतस्य वस्वश्वयोर्भसज्ञा वक्त-

तो प्लुतविकार पदाच्या आणि वाक्याच्या शेवटीं असलेल्या एचालाच होत असतो[4].

भुवत् आणि धारयत् या दोन शब्दाना मतुप्[5]प्रत्यय पुढे असता पदसज्ञा होते असे वचन करावे, उदा० भुवद्वद्भ्य, धारयद्वद्भ्य.

(सू १८, वा १) उत्तरपदाचा लोप झाला असता षष्‌शब्दाला भसज्ञा करू नये असे वचन करावें जसे– अनुकम्पित षडङ्गुलि. षडिक[2].

(वा २) हें सिद्ध होत आहे

ते कसे?

अकारलोपाला 'अच. परस्मिन्'(१।१।५७) यानें स्थानिवद्भाव होत आहे म्हणून[3]

असे आहे तर वागाशीर्दत्तः वाचिक. येथेंही तसेच होईल[4].

एकाक्षरी पूर्वपद असेल तर तेथें सबध उत्तरपदाचा लोप करावा (५।३।८४, वा ४) असे वचन पुढे सागणार आहे

तर मग अनुकम्पित. षडगुलि. षडिक येथेंही तसेच होईल

षष्‌शब्द पूर्वपद असता तेथे 'ठाजादावूर्ध्वम्' (५।३।८३) याने दुसऱ्या अकाराच्या पुढील भागाचा एकदम लोप केला म्हणजे षड्डिक हे उदाहरण सिद्ध होतें, असे पुढे (५।३।८४, वा.५) सागणार आहे

(वा ३) नभस्, अङ्गिरस् आणि मनुस् या शब्दाना वतिप्रत्यय पुढे असताना[5] भसज्ञा होते असे वचन करावे, जसे– नभस्वत्, अङ्गिरस्वत्, मनुष्वत्

(वा ४) वसु किंवा अश्वशब्द पुढे असताना वृषन्‌शब्दाला भसज्ञा होते असे वचन

---

४ गौ येथें औकार पदाच्या शेवटी आहे तरी पण वाक्याच्या शेवटी नाही, कारण पुढें विसर्ग आहे

५ भसज्ञेचा (१।४।१९) बाध करण्याकरितां हें वचन आहे

१ स्वादि प्रत्ययापैकीं सर्वनामस्थानसज्ञाभिन्न असा यकारादि किवा अजादि प्रत्यय पुढें असताना मागील शब्दाला भसज्ञा होते, उदा०– राज्ञ

२ षष् आणि अङ्गुलि या दोन शब्दांचा बहुव्रीहि, पुढे ठच्प्रत्यय (५।३।७८), इकआदेश (७।३।५०), अङ्गुलि या उत्तरपदाचा लोप (५।३।८४, वा ४) झाला आहे षष्+इक या स्थितीत प्रकृत सूत्रानें भसज्ञा झाली तर जश्त्व होणार नाही

३ षष्+अङ्गुलि येथें अङ्गुलि या उत्तरपदाचा एकदम लोप न करता त्यातील अकाराच्या पुढील भागाचा लोप (५।३।८३) करून नतर त्या अकाराचा लोप (६।४।१४८) केला म्हणजे त्या अकाराच्या लोपाला स्थानिवद्भाव करता येतो तेव्हा त्या अकारानें व्यवधान येत असल्यामुळें षष् याला भसज्ञेची प्राप्ति येत नाहीं तेव्हां षष् याला पदसज्ञा (१।४।१४) कायम असल्यामुळें जश्त्व (८।२।३९) होतें

४ भसज्ञेनें बाध होत नसल्यामुळें पदसज्ञा कायम राहून कुत्व (८।२।३०) व जश्त्व होईल

५ येथें भसज्ञेनें पदसज्ञेचा बाध झाल्यामुळें रुत्व (८।२।६६) होत नाहीं.

व्या। वृषणवसु । वृषणश्वस्य यच्छिरः। वृषणश्वस्य मेने ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १।४।१९॥

अर्थग्रहण किमर्थं न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावितीयत्युच्यमान इहैव स्यात् पयस्वान् यशस्वान् । इह न स्यात् पयस्वी यशस्वी । अर्थग्रहणे पुन क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिंश्च ॥ यद्यर्थग्रहण क्रियते पयस्वान् यशस्वान् अत्र न प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि मतुब्मत्वर्थे वर्तते। मतुबपि मत्वर्थे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तशालाया ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति सोऽप्यानीयते ॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ १।४।२०॥

उभयसञ्ज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । स सुष्टुभा स ऋकता गणेन ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु। यद्येव वृक्षः प्लक्ष. अत्रापि प्राप्नोति । बहवस्तेऽर्था मूल स्कन्ध फल पलाशमिति ॥ एव तर्ह्येकवचन द्विवचन

करावे, जसे– वृषण्वसु , वृषणश्वस्य यच्छिर., वृषणश्वस्य मेने

(सू १९) येथें अर्थशब्द घातला आहे तो कशासाठीं ? अर्थशब्द घालावयास नको तसौ मतौ असेच सूत्र करावें

तसौ मतौ एवढेच सूत्र केलें तर पयस्वान्, यशस्वान्, येथेंच म्हणजे मतुप्प्रत्यय पुढे असतानाच भसज्ञा होईल, आणि पयस्वी, यशस्वी, येथे म्हणजे विन्प्रत्यय पुढें असताना भसज्ञा होणार नाहीं, आणि अर्थशब्द घातला असता मतुप्प्रत्यय पुढे असता व मतुपाहून अन्य पण मतुपाचा अर्थ दाखविणारा प्रत्यय पुढे असताही भसज्ञा साधते

पण जर अर्थशब्द घातला तर पयस्वान् येथेच भसज्ञा होणार नाहीं

काय कारण ?

मतुप्प्रत्ययालाच मतुप्प्रत्ययाच्या अर्थीं हा आहे असे म्हणता येत नाहीं.

मतुप्प्रत्ययही मतुप्प्रत्ययाच्या अर्थीं आहे असे म्हणता येते, जसे.–देवदत्ताच्या शाळेमध्यें ब्राह्मणास घेऊन यावें असे सागितलें असता जर देवदत्त नावाचा मनुष्यही ब्राह्मणच असेल तर तोही आणिला जातो, तसेच हें होय.

(सू २०) अयस्मय इत्यादि शब्दाना भ आणि पद या दोन्ही सज्ञा कारणपरत्वे होतात असे म्हणावे, जसे– स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन.

(सू २१) बहुत या अर्थीं बहुवचनप्रत्यय होतो असे येथे सागितलें आहे पण ते बहुत कोण ?

अर्थ होत

असे आहे तर वृक्षः, प्लक्षः, येथेंही बहुवचन प्राप्त होत आहे कारण वृक्ष म्हटला म्हणजे त्यामध्यें मूळ, स्कध, फळ, पर्ण वगैरे बहुत अर्थ आहेत

असे आहे तर एकवचन, द्विवचन आणि

---

६ येथें पदसज्ञा झाली असती तर नकाराचा लोप (८।२।७) झाला असता

१ मतुप्प्रत्ययाच्या अर्थीं केलेला प्रत्यय पुढे असतांना मागील तकारान्त किंवा सकारान्त शब्दाला भसज्ञा होते, उदा०- विद्युत्वान्, आयुष्मान्

१. अयस्मय, ऋक्वत् इत्यादि शब्द वेदामध्यें जसे उच्चारले आहेत तसेच ते शुद्ध आहेत असें समजावें, उदा०– अयस्मय वर्म, ऋक्वता गणेन

२ येथें ऋच्शब्दाला पदसज्ञेमुळें कुत्व होतें, जश्त्व मात्र होत नाही, कारण त्या वेळीं भसज्ञेनें पदसज्ञेचा बाध होतो

१ प्रकृतीच्या अर्थावरील बहुत्वसख्या दाखवावयाची असेल तर तेथें बहुवचनप्रत्यय घालावा, उदा०– वृक्षाः, प्लक्षा .

बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः। येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु। केषु चार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। कर्मादिषु। न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः। के तर्हि। एकत्वादयः। एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः। कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति॥ बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते॥ सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। इह च बहुरोदनः बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति॥ नैष दोषः। यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति तन्न। अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। कथम्। इह कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति। तद्यथा। पटः शुक्ल इति। कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते। पटस्य शुक्ल इति। तद्यदा तावद्गुणो

बहुवचन हीं एक प्रकारच्या शब्दांचीं नावें आहेत ते शब्द म्हणजे स्वादिप्रत्यय ज्या अर्थी घालावयास सांगितले आहेत ते अर्थ बहुत आहेत असे कळवावयाचे असता बहुवचनप्रत्यय घालावा

ते स्वादिप्रत्यय कोणत्या अर्थी घालावयास सांगितले आहेत ?

कर्म, करण, वगैरे अर्थी घालावयास सांगितले आहेत

पण कर्म, करण, वगैरे हे विभक्तीचे अर्थ नव्हेत

तर मग विभक्तींचे अर्थ कोणते ?

एकत्व वगैरे हे विभक्तींचे अर्थ आहेत

एकत्व वगैरे हे विभक्तींचे अर्थ आहेत हें खरे, पण ते एकत्व वगैरे कोणाचें हे समजण्याकरिता त्या एकत्वादिकाचे आधार म्हणून कर्मादिक अर्थ अवश्य गृहीत धरले पाहिजेत. म्हणजे कर्माचें एकत्व, कर्माचें द्वित्व आणि कर्माचें बहुत्व या अर्थी ते ते प्रत्यय होतील.

तर मग सूत्रामध्यें तसे म्हणजे एकत्व, द्वित्व, बहुत्व, असे म्हटलें पाहिजे कारण त्व वगैरे भावप्रत्यय केल्यावाचून साध्या शब्दापासून गुणाची मुख्यत्वानें प्रतीति होणार नाहीं. शिवाय 'इति एके मन्यन्ते', 'तद् एके मन्यन्ते' या प्रयोगातील एकशब्दाहून 'द्व्येकयो' या पुढील सूत्रानें परत्वास्तव एकवचन प्रसक्त होत आहे

तर मग हा दोष टाळण्यासाठीं 'द्व्येकयोः' या सूत्राच्या पुढें 'बहुषु बहुवचनम्' ह्या सूत्राचें पठन करण्यात येईल

पण तसे करण्यात सूत्राचा विपर्यास होतो ना ? शिवाय तसे केलें तर बहुरोदन.[२], बहु. सूप., येथे बहुशब्दाच्या पुढे परत्वास्तव बहुवचन होऊं लागेल.

हा दोष येत नाहीं. आता त्व वगैरे भावप्रत्यय केल्यावाचून साध्या शब्दापासून गुणाची मुख्यत्वानें प्रतीति होणार नाहीं असें जें म्हटले आहे तें बरोबर नाहीं त्व वगैरे भावप्रत्यय केल्यावाचूनही साध्या शब्दापासून गुणाची मुख्यत्वानें प्रतीति होत असते.

तें कसे ?

असे पहा की काहीं प्रयोगामध्यें गुणवाचक शब्द हा गुणीवरील काहीं विशेष दाखविणारा असतो, उदा०— शुक्लः पटः, आणि काहीं प्रयोगामध्यें गुण हा गुणीकडून दाखविण्यात येतो, उदा०— पटस्य शुक्ल त्यात जेव्हा गुणवाचक शब्द हा गुणीवरील काहीं विशेष

२ येथें बहुशब्दाचा अर्थ वैपुल्य आहे पुष्कळ भात, पुष्कळ वरण असा अर्थ आहे

गुणिविशेषको भवति पट' शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्य गुणगुणिनो । तदा नान्तरेण भावप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देश' । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देश ॥ न चेह वयमेकत्वादिभि कर्मादीन्विशेषयिष्याम । किं तर्हि । कर्मादिभिरेकत्वादीन्विशेषयिष्याम । कथम् । एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् । कर्मण । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयो । कर्मणो । बहुषु बहुवचनम् । केषा बहुषु । कर्मणामिति ॥ कथ बहुषु बहुवचनमिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येद ग्रहण न वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्त बहुरोदन बहु सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति ॥ यदप्युच्यद इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचन प्राप्नोतीति नैष दोष । एकशब्दोऽय बह्वर्थ । अस्त्येव सख्यावाची । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नय एकहलानि एकाकिभि क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादो द्युम्न एकास्ता' । अन्या इत्यर्थ । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोग ॥

दाखविणारा असतो, उदा०--शुक्ल पट , तेव्हा गुण आणि गुणी याचें सामानाधिकरण्य असते तशा ठिकाणी भावप्रत्यय नसल्यामुळे गुणाची मुख्यत्वाने प्रतीति होत नाही आणि जेव्हा गुण हा गुणीकडून दाखविण्यात येतो, जसे-- पटस्य शुक्ल , तेव्हा गुण हा स्वत मुख्यत्वानें भासतो त्या ठिकाणीं गुणिवाचक शब्दापुढे षष्ठीप्रत्यय घालावा लागतो अशा प्रयोगामध्यें भाव केल्यावाचूनही गुणाची मुख्यत्वानें प्रतीति होते आता 'व्येकयो' येथे आम्ही शुक्ल' पट याप्रमाणे एक, द्वि, हें कर्म, करण, वगैरेचा विशेष दाखविणारे असें त्याचें विशेषण करीत नाहीं

तर काय करता ?

पटस्य शुक्ल. याप्रमाणे कर्म, करण, हेंच एक, द्वि, याचें विशेषण करीत आहों.

तें कसे ?

एकत्व या अर्थी एकवचन होतें ते एकत्व कोणाचें ? कर्माचें द्वित्व या अर्थी द्विवचन होतें तें द्वित्व कोणाचें ? कर्माचें बहुत्व या अर्थी बहुवचन होतें ते बहुत्व कोणाचें ? कर्माचे

तर मग 'बहुषु[३] बहुवचनम्' असे कसे म्हटलें ?

यावरूनच आचार्य असे सुचवीत आहे की बहुत द्रव्याचा वाचक असा जो बहुशब्द त्याचें 'बहुषु[४]' येथे ग्रहण केलें आहे वैपुल्य अर्थाला दाखविणाऱ्या बहुशब्दाचें येथे ग्रहण होत नाहीं

असे सुचविल्याचें काय प्रयोजन ?

बहुरोदन , बहु सूप , येथे परत्वास्तव बहुवचन प्राप्त होते असा जो दोष दाखविला तो दोष येत नाही.

आणखीही जे म्हटलें आहे की इत्येके मन्यन्ते, तदेके मन्यन्ते, या प्रयोगामध्यें परत्वास्तव एकवचन प्रसक्त होते, तोही दोष नाही. कारण एकशब्द हा बहुत अर्थाचा दर्शक आहे त्यात एक संख्यावाचक आहे, जसे-- एक, दोन, तीन असहाय या अर्थाचा एकशब्द आहे, जसे-- एकाग्नय., एकहलानि, एकाकिभि क्षुद्रकैर्जितम् अन्य या अर्थाचा ही एकशब्द आहे, जसे - सधमादो द्युम्न

---

३ बहुशब्द बहुत्वसख्येचा दर्शक आहे तर ती सख्या एक असल्यामुळें बहुशब्दाहून एकवचन झालें पाहिजे

४ बहुत्वसख्येचा वाचक अशा बहुशब्दाहून आश्रयाचें बहुत्व घेऊन बहुवचन करतां येतें.

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

सुप्तिङामविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते । तिङोऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते । तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्टविप्रयोगत्वाच्च । दृश्यते खल्वपि विप्रयोग । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि । पादा मे सुकुमारा इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकर. स्यादिति तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियम । एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियम । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाभावोऽसुबन्तत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययाना पदसज्ञा न प्राप्नोति । उच्चै. नीचैरिति । किं कारणम् । असुबन्तत्वात् ॥

अर्थनियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

एकास्ता येथें एका. याचा अन्या असा अर्थ आहे हा जो अन्यार्थक एकशब्द त्याचाच इत्येके तदेके हा प्रयोग समजावा

आता 'बहुषु बहुवचनम्' हें सूत्रच मुळी कशाकरिता बरें केलें आहे ?

(वा १) सुप्प्रत्यय हे इतर काहीं निमित्त न धरता फक्त प्रातिपदिकाहून करावयास सागितले आहेत (४।१।२) तसेच तिङ्ही इतर निमित्त न धरता फक्त धातूहून करावयास सागितले आहेत (३।४।७८) तेव्हा ते व्यवस्थितपणानें होण्यासाठीं हें सूत्र केलें आहे. आता जरी ते प्रत्यय मोघमच करावयास सागितले आहेत तरी पण लोकामध्यें वस्तुस्थितीच्या विरुद्ध प्रयोग दृष्टीस पडत नसते तर ते काम आपोआपच झाले असतें पण तसे नाहीं कारण वस्तुस्थितीच्या विरुद्धही प्रयोग लोकामध्ये दृष्टीस पडतात, जसे— अक्षीणि मे दर्शनीयानि, पादा मे सुकुमारा[५] एकदरींत सुप् आणि तिङ् हे प्रत्यय मोघम सागितले असल्यामुळे आणि वस्तुस्थितीच्या विरुद्ध प्रयोगही लोकात दिसत असल्यामुळे त्या प्रत्ययाचा घोटाळा होईल आणि घोटाळा न होणें तर इष्ट आहे ही गोष्ट काहीं तरी विशेष यत्न केल्यावाचून सिद्ध होणे शक्य नाहीं म्हणून नियम करण्यासाठी हे सूत्र केलें आहे

आता हें सूत्र तसेच पुढील सूत्र नियमार्थ ठरलें असता एकाबद्दलच एकवचन, दोघाबद्दलच द्विवचन आणि बहुताबद्दलच बहुवचन घालावे, इतर ठिकाणीं तो प्रत्यय घालू नये, असा हा काय प्रत्ययनियम समजावयाचा अथवा एकाबद्दल एकवचनच, दोघाबद्दल द्विवचनच आणि बहुताबद्दल बहुवचनच घालावे, इतर प्रत्यय त्या अर्थी घालू नये, असा अर्थनियम समजावयाचा ?

या दोहोमध्ये फरक काय होतो ?

(वा २) त्या दोहोमध्ये प्रत्ययनियम गृहीत धरला तर उच्चैः, नीचैः, या अव्ययाना पदसज्ञा होऊ शकत नाहीं

काय कारण ?

तेथे कोणतीच संज्ञा नसल्यामुळें अव्ययाहून सुप् करता येत नाहीं म्हणून[६]

५ डोळे व पाय हे दोनच असून तद्विरुद्ध अक्षीणि व पादा असें बहुवचन घातलें आहे

६ सुप्प्रत्यय नाहीं म्हणून पदसज्ञा (१।४।१४) होणार नाहीं.

अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियम॰ ॥ अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनियम । ननु चोक्त तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययाना पदसज्ञाभावोऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोष ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपा सख्या चैवार्थ कर्मादयश्च । तथा तिङाम् ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियम ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियम । के च प्रकृता. । एकत्वादय । एकस्मिन्नेवैकवचन न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचन नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचन न द्वयोर्नैकस्मिन्निति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्य स्वादय इति यदयमव्ययादाप्सुप [२ ४ ८२] इत्यव्ययाल्लुक शास्ति ॥

[द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(वा ३) अर्थनियम गृहीत धरला म्हणजे मात्र अव्ययाना पदसज्ञा सिद्ध होते

तर मग अर्थनियमच असू दे

अथवा येथे प्रत्ययनियमपक्षही असू दे

पण प्रत्ययनियमपक्ष गृहीत धरला तर उच्चै., नीचै॰, इत्यादि अव्ययाहून सुप् करता येत नसल्यामुळे पदसज्ञा होणार नाही असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही

सुप्प्रत्ययाचे कर्म वगैरेही अर्थ आहेत आणि सख्याही अर्थ आहे तसेच तिङ्प्रत्ययाचेही कर्म वगैरे अर्थ आहेत आणि सख्याही अर्थ आहे

तेव्हा अर्थाविषयीचा नियम म्हणजे अर्थ नियम प्रसिद्ध आहेच

अथवा प्रकृत अर्थाना धरूनच नियम समजावा

ते प्रकृत अर्थ कोणते ?

एकत्व, द्वित्व, वगैरे हे होत. तेव्हा एकाबद्दलच एकवचन घालावे, दोन किंवा बहुत याबद्दल एकवचन घाल नये, दोघाबद्दलच द्विवचन घालावें, एक किंवा बहुत याबद्दल द्विवचन घालू नये, तसेच बहुताबद्दलच बहुवचन घालावे, दोन किंवा एक याबद्दल बहुवचन घालू नये, असे ठरते

अथवा हा आचार्य 'अव्ययादाप्सुप.' (२।४।८२) या सूत्रानें अव्ययापुढील सुपाचा लुक् करावा म्हणून जें सागतो ही आचार्याची कृति अव्ययाहून सुप्प्रत्यय उत्पन्न होतात असे सुचविते

याप्रमाणें भगवान पतजलिऋषींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या पहिल्या अध्यायातील चौथ्या पादातील दुसरें आन्हिक समाप्त झालें

---

७ या पक्षीं सख्या असेल तेथें त्या सख्येच्या विरुद्ध प्रत्यय करता येत नाही परतु सख्या मुळींच नसेल तेथें सामान्यसूत्रानें सुप्प्रत्यय करण्यास काही हरकत येत नाहीं

८ प्रत्ययनियमपक्ष घेतला तरी दोष नाही, कारण एकत्व या अर्थीच एकवचन करावें म्हणजे इतर अर्थी करू नये तेव्हा निरर्थक एकवचन करण्याची नियमानें व्यावृत्ति होत नाहीं तसें एकवचन म्हणजे सुप्प्रत्यय सामान्यसूत्रानें (४।१।२) अव्ययाहून करता येईल

१ प्रकृत्यर्थावरील द्वित्वसख्या दाखवावयाची असेल तर तेथें द्विवचन होतें, आणि एकत्वसख्या दाखवावयाची असेल तर तेथें एकवचन होतें, उदा०– घट , घटौ.

कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥

किमिदं कारक इति । संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गम्यते । इह हि व्याकरणे ये वैते लोके प्रतीतपदार्थका· शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते पशुरपत्यं देवतेति या वैताः कृत्रिमाष्टिघुघभसञ्ज्ञास्ताभिः । न चाय लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दो न खल्वपि कृत्रिमा सञ्ज्ञान्यत्राविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः सञ्ज्ञाया ॥

कारक इति सञ्ज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः ॥ १ ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देश कर्तव्यः । साधक निर्वर्तक कारक संज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य समीपादागच्छतीति ॥ नैष दोष । नात्र ग्रामोऽपाययुक्त । किं तर्हि । समी-

---

(सू २३) कारके हें काय बरें आहे ?

कारके हा संज्ञानिर्देश आहे

मग येथे संज्ञा असे म्हटले पाहिजे काय ?

तसे म्हणावयास नको

तर मग ही संज्ञा आहे असें कसे बरें समजेल ?

लोकामध्यें जे प्रसिद्धार्थक शब्द आहेत ते ह्या व्याकरणामध्यें त्याच अर्थानें उच्चारण्याची आचार्यांची वहिवाट आहे किंवा ज्या ह्या टि (१।१।६४), घु (१।१।२०), घ (१।१।२२), भ (१।४।१८) वगैरे कृत्रिम सज्ञा सांगितल्या आहेत ते ते सज्ञाशब्द त्या त्या अर्थानें उच्चारिले जातात तसे येथे पहावे तर कारक हा शब्द ध्रुवे[२] वगैरेंचा वाचक असा लोकामध्यें प्रसिद्धार्थक नाहीं, व कारक ही कृत्रिमसज्ञाही नव्हे, कारण दुसरीकडे कोठेही सांगितली नाहीं तेव्हा येथे सज्ञाविधिच मानला पाहिजे शिवाय हें सज्ञाप्रकरण चालू आहे तेव्हा अर्थातच येथेही संज्ञाविधीशिवाय दुसरें काय बरें समजणें शक्य आहे ?

(वा १) कारक ही सज्ञा येथे सागावयाची असेल तर ती सज्ञा ज्याला सागावयाची त्याचाही निर्देश येथे केला पाहिजे. तो असाः— 'साधक कारकम्' जे क्रियेचें साधक म्हणजे निर्वर्तक अर्थात् क्रियान्वयी असे जें ध्रुव वगैरे ते कारकसज्ञक होतें असे म्हणावे.

(वा २) जर तसे म्हटलें[३] नाहीं तर क्रियेला साधक अशा रूपानें विवक्षित नसलेल्यालाही अपादानसज्ञा होऊ लागेल

ती कोठे ?

ग्रामस्य[४] समीपात् आगच्छति येथे.

हा दोष नाही, कारण येथे ग्राम हा वियोगाचा अवधि म्हणून विवक्षित नाहीं

तर तसा कोण आहे ?

समीप पदार्थ हा तसा आहे जेव्हा ग्राम हा वियोगाचा अवधि म्हणून विवक्षित असतो

---

१ 'कारक' ही सज्ञा सांगणारें हें अधिकारसूत्र आहे पुढील सूत्रामध्यें कारकसज्ञेचें विधान केलें आहे कारके ही सप्तमी प्रथमेच्या ऐवजी समजावी

२ कारके हा सज्ञाविधि न मानता जर प्रसिद्धार्थक पदाचा हा निर्देश आहे असें मानलें तर पुढील सूत्रात अनुवृत्ति होऊन त्यातील ध्रुव वगैरे उद्देश्याशी याचा सबध जोडला पाहिजे, तो जोडतां येत नाहीं असें येथें दाखविलें आहे ज्या वस्तूपासून दुसऱ्या वस्तूचा विभाग होतो त्या वस्तूला ध्रुव म्हणतात

३ सज्ञीचा निर्देश येथें नसल्यामुळें पुढील सूत्रामध्यें ह्या सज्ञाशब्दाची अनुवृत्ति होऊन अपादान वगैरे सज्ञाचे जें उद्देश्य तेंच ह्या कारकसज्ञेचें उद्देश्य होइल आणि ध्रुव वगैरेंनाच कारकसज्ञा होईल

४ येथें ग्राम हा समीप पदार्थाचें विशेषण असल्यामुळें त्याचा क्रियान्वय नाही त्यावरून त्याला आगमनक्रियासाधकत्व विवक्षित नाहीं असें दिसतें.

पम्। यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति भवति तदापादानसंज्ञा। तद्यथा। ग्रामादागच्छतीति ॥

कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥ ३ ॥

कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य। क। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥ नैष दोष। अयमकथितशब्दोऽस्त्येवासंकीर्तिते वर्तते। तद्यथा। कश्चित्कंचित्सचक्ष्याह। असावत्राकथितः। असंकीर्तित इति गम्यते। अस्त्यप्राधान्ये वर्तते। तद्यथा। अकथितोऽसौ ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो भवति ॥ तद्यदाप्राधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥

अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति ॥ ४

अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति। क। वृक्षस्य पर्णं पतति। कुड्यस्य पिण्ड पततीति ॥

न वापायस्याविवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

न वैष दोष.। किं कारणम्। अपायस्याविवक्षितत्वात्। नात्रापायो विवक्षितः। किं तर्हि। संबन्धः। यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदापादानसंज्ञा।

तेव्हा त्या ग्रामाला अपादानसंज्ञा होतेच, जसे– ग्रामादागच्छति

(वा ३) तसेच अकथिताला कर्मसंज्ञा (१।४।५०) होऊं लागेल

ती कोठे ?

ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति येथे

हा दोष येत नाही कारण हा अकथित शब्द असंकीर्तित या अर्थाचा आहे, जसे– एखाद्या कुलासंबंधानें माहिती देणारा कोणी एक विवेचक मनुष्य त्या कुलातील मनुष्याच्या संबंधानें माहिती देता देता त्या कुलातील एकाला मुद्दाम वगळून पुढें म्हणतो की हा येथे अकथित आहे, म्हणजे त्याच्या संबंधानें हा काहीं बोलला नाहीं, तरी पण तो त्या कुलातलाच आहे असे लोक समजतातच.[५]

आता अकथित हा शब्द 'अप्रधान' या अर्थालाही दाखवितो, जसे– अकथितोऽसौ ग्रामे, अकथितोऽसौ नगरे, असें म्हटले असता या वाक्यापासून या गावामध्यें हा अप्रधान आहे असा अर्थ मनात येतो. तेव्हा 'अकथित च' ह्या सूत्रातील अकथित हा शब्द जेव्हा अप्रधान या अर्थाचा गृहीत धरावा तेव्हा ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति या वाक्यामध्यें अप्रधान अशा ब्राह्मणाला कर्मसंज्ञा होईल असा दोष येणार आहे

(वा ४) तसेच क्रियेचें साधक अशा रूपानें विवक्षित नसलेल्याला अपादानसंज्ञा होऊं लागेल

ती कोठे ?

वृक्षस्य पर्णं पतति, कुड्यस्य पिण्ड. पतति, येथे

(वा ५) हा वरील दोष येत नाहीं

काय कारण ?

वृक्ष आणि पर्ण या उभयताचा विभाग येथे विवक्षित नाहीं

तर मग काय विवक्षित आहे ?

वृक्ष आणि पर्ण या उभयताचा संबंध येथें दाखवावयाचा आहे जेव्हा त्या उभयताचा संबंध दाखवावयाचा असतो तेव्हा अपादानसंज्ञा होतेच, जसे– वृक्षात्पर्णं पतति, व तेव्हा

---

५ त्याप्रमाणें पाणिनीनें कारकप्रकरण चालू करून त्यांतील अपादान, संप्रदान, वगैरेंची माहिती देऊन पुढें अकथिताला कर्मसंज्ञा सांगितली आहे तेव्हा तें अपादान वगैरेंनीं अकथित खरें, पण कारक असलें पाहिजे असें त्यावरून सहजच सिद्ध होतें तेव्हा ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति येथे ब्राह्मणस्य हे कारक नसल्यामुळें अकथितपदानें त्याचा संग्रह होत नाहीं, तेव्हा तो दोष येत नाहीं

तद्यथा । वृक्षात्पर्णं पततीति । संबन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति ॥

अयं तर्हि दोष कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः सञ्ज्ञाया करण एतत्प्रयोजन मन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । करोतीति कारकमिति ।

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः ॥ ६ ॥

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । करणं कारकम् । अधिकरणं कारकमिति ॥

सिद्धं तु प्रतिकारक क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ॥ ७ ॥

सिद्ध' करणाधिकरणयो· कर्तृभाव । कुत· । प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनाम् । पचादीना हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिद प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ॥ कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेद पचादीनाम् ।

अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः ॥ ८ ॥

त्या उभयताचा सबध दाखवायाचा नसतो, म्हणजे तें पर्ण ककवृक्षाचें आहे किंवा कुरर वृक्षाचें आहे हें दाखवावयाचें नसतें

तर मग ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थान पृच्छति येथें अकथित म्हणजे अप्रधान अशा ब्राह्मणाला 'अकथित च' याने कर्मसज्ञा होऊ लागेल, हा दोष तर येत आहेच ना ?

हाही दोष येत नाहीं कारण कारक ही महासज्ञा केली आहे, आणि सज्ञा म्हणून जी करावयाची ती तर इतकी लहान पाहिजे की जिच्यापेक्षा दुसरी लहान सापडणार नाही

हें कशावरून ?

पुष्कळसे अर्थ एका लहानशा शब्दाखाली यावेत या हेतूनेंच सज्ञा करावयाची असते. असे असता येथे कारक अशी जी मोठी सज्ञा केली आहे त्याचा असा उद्देश दिसतो की कारक ही सज्ञा करोति इति कारकम् अशी अन्वर्थ समजली जावी

(वा ६) कारक ही अन्वर्थसज्ञा आहे असे म्हटलें तर कर्तरि ण्वुल्प्रत्यय करून बनविलेला, क्रिया करणारा अशा अर्थाचा, कारक हा शब्द फक्त कर्त्यालाच लागू पडेल तेव्हा कर्त्याशिवाय इतराना म्हणजे करण, अधिकरण, वगैरेना कारक ही सज्ञा होणार नाहीं

(वा ७) करण किंवा अधिकरण याना कारक म्हणता येतें.

ते कसे ?

पच् वगैरे धातूच्या वाच्य क्रिया ह्या प्रतिकारक निरनिराळ्या आहेत

प्रतिकारकम् असे म्हटलें आहे त्याचा अर्थ काय ?

कारक कारक प्रति प्रतिकारकम् म्हणजे प्रत्येक कारकाच्या, असा प्रतिकारक याचा अर्थ होतो

पचि वगैरे क्रिया ह्या प्रत्येक कारकाच्या निरनिराळ्या कोणत्या ?

(वा ८) चुलीवर भाडें ठेवणे, त्यात पाणी घालणे, तादूळ वैरणे, लाकडें लावणें, वगैरे क्रिया करणाऱ्यालाच 'देवदत्त. पचति'– हा देवदत्त पाक करीत आहे, असे म्हणतात तेव्हा

---

६ तेव्हां ब्राह्मणस्य पुत्र येथें ब्राह्मण हा अकथित म्हणजे अप्रधान जरी असला तरी त्याला पृच्छति या क्रियेचे साधकत्व विवक्षित नसल्यामुळें कारकसञ्ज्ञा होणार नाहीं, आणि म्हणूनच कर्मसञ्ज्ञाही होणार नाही.

अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रिया· कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष प्रधानकर्तुः पाकः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम्॥

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः॥ ९॥

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एषोऽधिकरणस्य पाकः। एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम्॥

एधाः पक्ष्यन्त्या विक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः॥ १०॥

एधाः पक्ष्यन्त्या विक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष करणस्य पाकः। एतत्करणस्य कर्तृत्वम्॥

उद्यमननिपातनानि कर्तुश्छिदिक्रिया॥११॥

उद्यमननिपातनानि कुर्वन्देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते। तत्र तदा छिदिर्वर्तते। एष प्रधानकर्तुश्छेदः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम्॥

यत्तन्न तृणेन तत्परशोश्छेदनम्॥१२॥

यत्तत्समान उद्यमने निपातने च परशुना छिद्यते न तृणेन तत्परशोश्छेदनम्॥ अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम्।

इतरथा ह्यसितृणयोश्छेदनेऽविशेषः स्यात्॥ १३॥

यो हि मन्यत उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति छिनत्तीत्यसितृणयोश्छेदने न

पच्धातु देवदत्तावरील अधिश्रयण वगैरे क्रिया दाखवितो ही सर्व मुख्य कर्त्याची पचिक्रिया होय, म्ह मुख्य कर्त्याचें कर्तृत्व तें हेंच होय

(वा ९) द्रोण किंवा आढक ह्या परिमाणाचें धान्य आपल्यामध्यें साठवून घेऊन शिजेपर्यंत त्याला धारण करणाऱ्या स्थालीला पाहून 'स्थाली पचति' म्ह हे भांडें पायलीभर धान्य शिजवतें, असे म्हणतात तेव्हा पच्धातु स्थालीवरील साठवणें, धारण करणें, ह्या क्रियेला दाखवितो ही अधिकरणाची पचिक्रिया होय. अधिकरणाचें कर्तृत्व ते हेंच होय

(वा १०) शिजेपर्यंत आपोआप सगळ जळणारीं लाकडें पाहून 'एधा. पक्ष्यन्ति' म्ह हीं लाकडेंच भात शिजवितील, असे म्हणतात तेव्हा पच्धातु त्या काष्ठावरील उत्तम प्रकारे जळणे ही क्रिया दाखवितो ही करणावरील पचिक्रिया होय. करणाचे कर्तृत्व ते हेच होय.

(वा.११) कुऱ्हाड उचलून खालीं लाकडावर घाव घालणे ही क्रिया करणाऱ्या देवदत्ताला 'देवदत्तश्छिनत्ति' म्ह देवदत्त लाकडे फोडतो, असे म्हणतात तेव्हा तो छिद्धातु देवदत्तावरील कुऱ्हाड उचलणे वगैरे क्रिया दाखवितो ही मुख्य कर्त्याची छिदिक्रिया होय हेंच मुख्य कर्त्याचे कर्तृत्व होय

(वा १२) वर उचलून खालीं घाव घालणे ही क्रिया सारखीच असताना कुऱ्हाडीने मात्र तोडलें जाते, गवताच्या काडीनें तोडलें जात नाहीं, असा जो काहीं कुऱ्हाडीमध्यें विशेष आहे तीच कुऱ्हाडीची छिदिक्रिया होय, आणि असे अवश्य स्वीकारलेंच पाहिजे

(वा १३) जो असे समजतो की वर उचलून खालीं घाव घालणें ह्या क्रियेमुळे तोडलें जाते त्याच्या दृष्टीनें तोडताना तरवार काय आणि गवत काय यामध्ये काहीं विशेषच राहणार नाहीं तेव्हा जें तरवारीनें तोडलें जातें तें गवतानेंही तोडलें गेलें पाहिजे,

तस्य विशेषः स्यात् । यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत ॥

अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिः । यथा हि भवता करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितं न तथापादानादीनां कर्तृत्वं निदर्श्यते ॥

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा ॥ १५

न वैष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत इति ॥ किं तर्ह्युच्यतेऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न ब्रूमोऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय । किं तर्हि । संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति ॥ अत्रापि न वा स्वतन्त्र-

---

(वा १४) अपादान वगैरेंना मात्र क्रियेचें कर्तृत्व नसतें ज्याप्रमाणें काष्ठानि पचन्ति, स्थाली पचति, असे करण वगैरेंना कर्तृत्व दाखविलें त्याप्रमाणें अपादान वगैरेंना दाखविलें नाहीं

(वा १५) हा दोष येत नाहीं

काय कारण ?

स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्, म्हणजे सर्वच कारकावरील क्रिया स्वातन्त्र्यानें दाखविणें किंवा पारतन्त्र्यानें दाखविणें हें वक्त्याच्या मर्जीवर अवलबून असतें तेव्हा तयो पर्यायेण वचनम् म्हणजे वक्ता हा आपल्या इच्छेनुसार पर्यायानें स्वातन्त्र्यानें किंवा पारतन्त्र्यानें क्रियेचें प्रतिपादन करील, आणि जसें प्रतिपादन करील त्या मानानें कर्ता ही सज्ञा होईल किंवा इतर सज्ञा होतील, जसें— बलाहकाँद्विद्योतते विद्युत्, बलाहके विद्योतते, बलाहको विद्योतते.

आता अशा रीतीनें अपादानाला कर्तृत्व प्रसिद्ध असता अपादान वगैरेंना मात्र कर्तृत्व नसतें असें जें म्हटलें तें कसे ?

तर मग अपादान वगैरेंना क्रियेचें कर्तृत्व नसतें असे आम्ही म्हणत नाहीं. करण आणि अधिकरण याना जें कर्तृत्व दाखविलें तेंच अपादानादिकानाही कर्तृत्व असतें असे दाखविण्याविषयीं भरपूर प्रमाण आहे भाड्यातील सर्व भात कितपत शिजला हें पाहण्याला एक शीत पुरेंसें होतें तसेंच हें होय.

तर मग तुमचें काय म्हणणें आहे ?

अपादान वगैरेना त्या त्या सज्ञा सिद्ध होणार नाहींत असें म्हणणें आहे. अपादान, सप्रदान, यानाच काय पण कर्त्याशिवाय सर्वच कारकाना स्वातन्त्र्यही आहे आणि पारतन्त्र्यही आहे तेव्हा अपादान वगैरे इतर सर्वच सज्ञाचा बाध करून परत्वास्तव कर्तृसज्ञाच होऊ लागेल.

---

७ बलाहक म्हणजे मेघ त्यांतून बाहेर पडून वीज चमकते असा या वाक्याचा अर्थ आहे येथें बाहेर पडून चमकणें या अर्थाला द्युत्धातु दाखवितो त्या बाहेर पडण्याला अवधि म्हणून बलाहक निर्दिष्ट केला आहे, म्हणून त्याला अपादानसज्ञा केली व पञ्चमी केली आहे. ठाणें देऊन चमकणें या अर्थी द्युत्धातु घेतला तर त्या ठाणें देण्याचें ठिकाण म्हणून बलाहकाला अधिकरणसज्ञा होते आणि सप्तमी होते 'बलाहको विद्योतते' येथें बलाहक कर्ताच आहे येथें बलाहक आणि वीज याचें ऐक्य गृहीत धरलें आहे व चमकणें हा द्युत्धातूचा अर्थ आहे.

परतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञेत्येव ॥

यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः स्वातन्त्र्यं निदर्शितं संभवनक्रिया धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति केदानीं परतन्त्रा स्यात् । यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा । न वा एवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति । किं तर्हि । संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति । तत्र चासौ स्वतन्त्रा । केदानीं परतन्त्रा ॥ एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति । तत्रासौ स्वतन्त्रा । केदानीं परतन्त्रा ॥ एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यादीनां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति ॥ ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या

येथेही तेंच उत्तर आहे म्हणजे सर्वच कारकावरील क्रिया स्वातन्त्र्याने किंवा पारतन्त्र्यानें दाखविणे हे वक्त्याच्या मर्जीवर अवलबून असतें तेव्हा वक्ता हा आपल्या इच्छेनुसार पर्यायानें स्वातन्त्र्याने किंवा पारतन्त्र्याने क्रियेचें प्रतिपादन करील, आणि जसे प्रतिपादन करील त्या मानाने कर्तृसज्ञा किंवा इतर सज्ञा होतील

पण जसे द्रोणभर धान्य शिजेपर्यंत आपल्यामध्यें साठवून धारण करणे ही क्रिया करण्याविषयी स्थाली स्वतन्त्र आहे म्हणून तिला 'स्थाली पचति' असे कर्तृत्व दाखविले तसें कोणती क्रिया बरें तिला पारतन्त्र्य दाखवू शकेल ?

घासणे किवा बदलणें या क्रियेविषयीं ती स्थाली परतन्त्र्य आहे

पण त्या क्रियेच्या उद्देशाने काही तिला कोणी जवळ घेत नाहीं, तर तिच्यात शेर किवा पायली तादूळ व्यवस्थित रीतीने शिजतील या उद्देशाने ती घेतली जाते आणि त्या क्रियेच्या मानाने पाहिलें तर ती स्वतन्त्रच आहे

तर मग आता आम्ही असे म्हणतों की स्थालीवरील क्रिया पच्धातूनें दाखवावयाची असेल तर स्थाली स्वतत्र आहे. आणि कर्त्यावरील क्रिया पच्धातूने दाखवावयाची असेल तर स्थाली ही परतन्त्र आहे

अरे पण, कर्त्यावरील क्रिया पच्धातूने दाखविली गेली तरी देखील स्थाली ही धान्य आपल्यात सामवून व्यवस्थित रीतीने शिजविणे ही क्रिया करीत आहेच, आणि त्या क्रिये विषयीं तर ती स्वतन्त्र आहे तेव्हा आता ती परतन्त्र कोठें बरे असू शकेल ?

तर मग आम्ही असे म्हणतों की मुख्य कर्ता जवळ आहे असे दाखवावयाचें असेल तर ती परतन्त्र होय, आणि तसे नसेल तर ती स्वतन्त्र होय, जसे– राजाचें सानिध्य असता अमात्य वगैरे अधिकारी लोकाना पारतन्त्र्य असतें, आणि राजाचें सानिध्य नसता तेच अधिकारी लोक राजकार्याविषयी स्वतन्त्र असतात.

आता ह्या कारकामध्यें मुख्य असे कोणाला बरे समजावें ?

कर्ता मुख्य समजावा.

पण कर्ता मुख्य आहे हें कसे बरे समजावे ?

करण, कर्म, वगैरे सर्व साधनें जय्यत तयार असतानाही त्या साधनाचा प्रवर्तक कर्ताच होतो म्हणून कर्ता मुख्य होय.

अरे पण, प्रधानाचें सानिध्य असताना देखील

अनेनार्थोऽधिकरणं कारकमिति । न हि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवतः । कथम् । एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति । न हि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् ॥ एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते तस्या निर्वर्तकं कारकम् ॥ अथवा यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारक इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति । इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात् ॥

स्थालीला अधिकरण असें आणि कारक असे म्हणता आलें पाहिजे तेव्हा जर प्रधानाचें सानिध्य असताना स्थालीला स्वातन्त्र्य नसल्यामुळे कर्ता असे म्हणता येत नाहीं तर त्याच अर्थाची कारक ही अन्वर्थ संज्ञाही स्थालीला करता येणार नाही, आणि कारक व अधिकरण या दोन्ही संज्ञा एकदम तर झाल्याच पाहिजेत, कारण कारकशब्दाने 'अधिकरण' हा अर्थ दाखविला जात नाहीं, तसाच अधिकरणशब्दाने कारक हा अर्थ दाखविला जात नाहीं अधिकरण आणि कारक हे दोन शब्द परस्पराचा विशेष दाखविणारे आहेत

तें कसें ?

एकाच पदार्थाचे ठिकाणीं उभयताचा समावेश होत आहे म्हणून, जसे— 'देवदत्तो गार्ग्यः' येथें गार्ग्यशब्दानें तो देवदत्त नावाचा आहे हें दाखविलें जात नाहीं, तसेच देवदत्तशब्दानें गर्गाचें गोत्रापत्य हा अर्थ दाखविला जात नाहीं तरी पण ते दोघे एकमेकाचा विशेष दाखविणारे होतातच. कारण त्याचा एकाच पदार्थाचे ठिकाणीं समावेश होत आहे तसाच येथे अधिकरण आणि कारक या संज्ञाचा समावेश होत असतो तेव्हा 'देवदत्त स्थाल्या पचति' येथे मुख्य कर्ता देवदत्त संनिध असल्यामुळे स्थाली या अधिकरणाला पचनक्रियेमध्यें स्वातन्त्र्य नाही त्यामुळे कारक ही अन्वर्थसंज्ञा होणार नाहीं

हा दोष येत नाही. कारण काष्ठ, स्थाली, वगैरेंच्या ज्या विशेष क्रिया त्याचें जें विक्लित्तीला उत्पन्न करणे हें सामान्य रूप त्यामध्यें स्वातन्त्र्य सर्व कारकाना सदोदित असतेंच तेव्हा कारकसंज्ञा होण्याला काहीं हरकत नाहीं.

अथवा 'क्रियायाम्' हा शब्द जेवढ्या अर्थाला दाखवितो तेवढ्याच अर्थाला कारके हा शब्द दाखवीत आहे म्हणूनच 'कारके' येथे सप्तम्येकवचनानें केलेला निर्देश जुळून येतो नाहीं तर 'कारकेषु' असा बहुवचनानें निर्देश आचार्यांनीं केला असता

---

८ एकदरींत स्थालीला सामान्यक्रियेमध्ये स्वातन्त्र्य असल्यामुळें कारकसंज्ञा होते तंडुलधारणरूपी विशेषक्रियेमध्यें स्वातन्त्र्य विवक्षित असेल तर कर्तृसंज्ञा होते विशेषक्रियेमध्यें पारतन्त्र्य विवक्षित असेल तर अधिकरणसंज्ञा होते सामान्यक्रियेमध्यें स्वातन्त्र्य विवक्षित नसेल तर कारक ही संज्ञा होत नाहीं व त्यामुळें इतर संज्ञाही कोणतीच त्या वेळीं होत नाहीं

९. या पक्षीं कारक हा संज्ञानिर्देश नव्हे 'क्रिया विषय असताना' अशा अर्थाचा हा शब्द आहे या अर्थीच पुढें अनुवृत्त होत आहे कारकशब्दाचा विग्रह 'करोतीति कारकम्' असाच आहे क्रिया ही कर्ता, कर्म, वगैरे व्यवहार करते, म्हणून त्या क्रियेला कारक म्हणताना तो विग्रह जुळतो

१०. संज्ञापक्ष घेतला तर क्रियाजनकाची कारक ही संज्ञा होय त्या कारकामध्यें ध्रुवाला अपादान म्हणावें, अशा रीतीनें पुढील सूत्रामध्ये अन्वय करावा लागेल त्याला कारकेषु हाच निर्देश योग्य होणार आहे

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥१।४।२४॥

ध्रुवमिति किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । नैतदस्ति । करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि । ग्रामादागच्छन्कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्त इति । अत्राप्यधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि । वृक्षस्य पर्णं पतति । कुड्यस्य पिण्डः पततीति ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्बीभत्सते ॥ विराम । धर्माद्विरमति । धर्मान्निवर्तते ॥ प्रमाद । धर्मात्प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति ॥

इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । साकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति ॥

तत्तर्हीदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावदधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सत इति य एष मनुष्य. प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति । स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव

(सू २४) येथे ध्रुवशब्द घातला आहे तो कशासाठी ?[1]

'ग्रामात् आगच्छति शकटेन' येथे शकट पदार्थाला अपादानसज्ञा होऊ नये याकरिता ध्रुवशब्द घातला आहे.

हा उपयोग होत नाही. कारण शकटाला परत्वास्तव अपादानसज्ञेचा बाध करून करण सज्ञा होईल.

तर मग ग्रामादागच्छन् कसपात्र्या पाणिनौदन भुङ्क्ते, म्हणजे गावाहून येता येता हातानें कसपात्रींतून भात खातो, या वाक्यातील कसपात्रीला अपादानसज्ञा न व्हावी हा ध्रुवशब्दाचा उपयोग समजावा येथेही कसपात्रीची अधिकरणसज्ञा ही अपादान सज्ञेचा बाध करील असे आहे तर 'वृक्षस्य पर्णं पतति, कुड्यस्य पिण्डः पतति' येथे वृक्ष आणि कुड्य याना अपादानसज्ञा न व्हावी यासाठीं ध्रुवशब्द घातला आहे असें समजावे

(वा १) जुगुप्सा, विराम आणि प्रमाद या क्रियाना दाखविणाऱ्या धातूचा प्रयोग असताना त्या क्रियेच्या साधकाला अपादानसज्ञा होते असे सागावें, उदा०— अधर्माज्जुगुप्सते, अधर्माद्बीभत्सते, धर्माद्विरमति, धर्मान्निवर्तते, धर्मात्प्रमाद्यति, धर्मान्मुह्यति.

तसेच 'साकाश्यकेभ्य. पाटलिपुत्रका अभिरूपतराः' येथेंही अपादानसज्ञा होते असे सागावें

तर मग हें बरेचसे सागतलें पाहिजे

सागावयास नको अधर्माज्जुगुप्सते, अधर्माद्बीभत्सते, येथे जो मनुष्य विचारशील आहे तो असे समजतो की अधर्म हा दुःखप्रद असल्यामुळे त्यापासून काही एक फायदा होणार नाहीं. अशा रीतीनें मनामध्यें प्रथमत· अधर्माच्या सबधानें कल्पना येऊन नतर तो अधर्मापासून वियुक्त होतो तेव्हा अर्थातच येथे अधर्म या पदार्थाला ध्रुव असे म्हणता येत

१ कोणत्याही क्रियेमुळें एखाद्या वस्तूचा ज्या स्थिर पदार्थापासून वियोग दाखवावयाचा असतो त्या पदार्थाला ध्रुव म्हणतात त्या ध्रुव पदार्थाला त्या क्रियेचें साधकत्व विवक्षित असेल तर त्याला कारक ही सज्ञा होते आणि अपादानसज्ञा होते 'कारक ही सज्ञा' हा पक्ष घेतला नाहीं त्या वेळीं 'कारकसज्ञा होते' हें वगळावें. त्या वेळीं 'क्रियेचें साधकत्व विवक्षित असेल तर' हा कारके याचा अर्थ होय सज्ञापक्षीं तो अर्थ अन्वर्थसज्ञेच्या जोरावर निघतो

२ अधर्मापासून आपलें रक्षण व्हावें अशी इच्छा करतो, अधर्म आपल्याला चिकटू नये अशी इच्छा करतो, धर्मापासून विराम पावतो, निवृत्त होतो, गैरसावध असतो, मोहित असतो.

सिद्धम् ॥ इह च धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्तत इति धर्मात्प्रमाद्यति, धर्मान्मुह्यतीति य एष मनुष्यः सभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति नेद किंचिद्धर्मो नाम नैन करिष्यामीति । स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥ इह च साकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्य गतवान्भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् ॥ २ ॥

गतियुक्तेष्वपादानसज्ञा नोपपद्यते । अश्वात्त्रस्तात्पतित । रथात्प्रवीतात्पतित । सार्थाद्गच्छतो हीन इति । कि कारणम् । अध्रुवत्वात् ॥

न वाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । कि कारणम् । अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नात्राध्रौव्य विवक्षितम् । किं तर्हि । ध्रौव्यम् । इह ताव-दश्वात्त्रस्तात्पतित इति यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्व तद्ध्रुव तच्च विवक्षितम् । रथात्प्रवीतात्पतित इति यत्तद्रथे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन्रथ इति तद्ध्रुव तच्च विवक्षितम् । सार्थाद्गच्छतो हीन इति यत्तत्सार्थे सार्थत्व सहार्थीभावस्तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम् ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते

असल्यामुळें 'ध्रुवमपाये' यानेंच अपादानसज्ञा सिद्ध होत आहे

धर्माद्विरमति, धर्मान्निवर्तते, धर्मात्प्रमाद्यति, धर्मान्मुह्यति, येथेंही ज्या मनुष्याला धर्म कोणता, अधर्म कोणता, हे बरोबर कळत नाहीं तो एखाद्या ठिकाणी वस्तुत धर्म असूनही 'हा काहीं धर्म नव्हे, मी हा करणार नाहीं' असे समजतो अर्थात् तेथे तो मनाने धर्माशी सयुक्त होऊन नतर त्यापासून निवृत्त होतो तेव्हा तेथेंही 'ध्रुवमपाये' यानेच अपादानसज्ञा साधत आहे साकाश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा येथेही ज्या मनुष्याने गुणसाम्यामुळे साकाश्यकाबरोबर पाटलिपुत्रकाचें साम्य गृहीत धरलें आहे तोच मनुष्य येथे अधिक देखणेपणामुळेच साकाश्यकापासून पाटलिपुत्रकाना पृथक् करून दाखवीत आहे. तेव्हा येथेंही पूर्वीप्रमाणेच अपादानसज्ञा साधत आहे

(वा २) ज्या पदार्थापासून एखाद्या वस्तूचा वियोग दाखवावयाचा असतो त्या पदार्थामध्ये गति असेल तर त्याला अपादानसज्ञा होणार नाहीं, जसे– रथात्[१] प्रवीतात् पतित., अश्वात्त्रस्तात् पतित्, सार्थाद्गच्छतो हीन येथें अपादानसज्ञा न होण्याचे काय कारण? रथ, अश्व आणि सार्थ हे ध्रुव नव्हेत कारण त्याच्यामध्ये गति असल्यामुळे स्थिरपणा नाहीं

(वा ३) हा दोष येत नाहीं

काय कारण ?

येथे अस्थैर्य हें विवक्षित नाही

तर काय विवक्षित आहे ?

स्थैर्य विवक्षित आहे, जसें– अश्वात्त्रस्तात्पतित येथें अश्नोतीत्यश्व. या व्युत्पत्तीवरून आशुगामित्व म्ह. शीघ्रगामित्व असा तो धर्म दाखविला जातो त्यावरून अश्वशब्दाचे प्रवृत्तिनिमित्त अश्वत्व असे जें ठरलें आहे त्या रूपानें तो स्थिरच आहे, आणि तेंच विवक्षित आहे तसेच रथात् प्रवीतात् पतितः येथे रमन्तेऽस्मिन्निति रथ या रथशब्दाच्या व्युत्पत्तीवरून रमणाधारत्व हा जो धर्म दाखविला जातो त्यावरून जें रथशब्दाचे प्रवृत्तिनिमित्त रथत्व ठरलें आहे त्या रूपानें तो रथ स्थिरच आहे, आणि तेच विवक्षित आहे. तसेच सार्थात् गच्छतो हीन येथे त्या सार्थाचे ठिकाणी जें काही सार्थत्व म्हणजे एकजुटीनें

१. चालू झालेल्या रथांतून पडला, घाबरलेल्या घोड्यावरून पडला, हिंडणाऱ्या टोळीतून मागें राहिला

वक्तु ये त्वेतेऽत्यन्तगतियुक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतित । त्वरमाणात्पतित इति । अत्रापि न वाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येव सिद्धम् ॥ कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥१।४।२५॥

अय योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चौरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति । इह तावद् वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्य' प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मा वृका पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति । स बुद्धया संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम् [१ ४ २४] इत्येव सिद्धम् ॥ इह चौरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति य एष मनुष्य. प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चौराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनपरिक्लेशा इति । स बुद्धया सप्राप्य निवर्तयति ।

वागणें हा धर्म आहे त्या रूपानें तो स्थिरच आहे, आणि तोच विवक्षित आहे

आता जरी अश्व वगैरे शब्दामध्ये असे बोलता आलें तरी धावत पतित, त्वरमाणात् पतित येथे धावतः त्वरमाणात् हे शब्द कायमच्या गतीलाच दाखवितात तेथें त्या शब्दापासून त्याचें स्थिरत्वरूप काय बरे मनात येतें ?

येथेही अस्थैर्य हे विवक्षित नाही हेच उत्तर समजावे

पण विद्यमान म्हणजे येथे शब्दानें दाखविलेल्या अर्थाची अविवक्षा कशी बरें करता येईल ?

विद्यमान अशाही अर्थाची अविवक्षा करता येते, जसे– अलोमिका एडका, अनुदरा कन्या तसेच अविद्यमान अशा पदार्थाची विवक्षाही पण करता येते, जसे– समुद्र कुण्डिका, विन्ध्यो वर्धितकम्

(सू २५) हें सूत्र करावयास नको

तर मग वृकेभ्यो बिभेति, दस्युभ्यो बिभेति, चोरेभ्यस्त्रायते, दस्युभ्यस्त्रायते, येथें वृक वगैरेना अपादानसंज्ञा कशी बरें होईल ?

जो मनुष्य विचारशील आहे तो असे समजतो की जर मजवर लाडग्याची नजर जाईल तर खरोखर माझा मृत्यु होईल. म्हणून तो मनानें लाडग्याशीं संबध पावून तेथून निवृत्त होतो तेव्हा तेथें 'ध्रुवमपाये' यानेंच अपादानसंज्ञा होईल चोरेभ्यस्त्रायते, दस्युभ्यस्त्रायते, येथेही एखादा विचारशील मित्र असा विचार करतो की जर या मनुष्याला चोर पाहतील तर खरोखर याला मारहाण करतील अशा रीतीनें तो त्या मनुष्याला मनानें चोराशी सगत करून अनर्थ टाळण्याकरिता चोरापासून त्याला

---

४ एडका म्हणजे मेंढीला जरी केश आहेत तरी ते अत्यत सूक्ष्म असल्यामुळे त्याची अविवक्षा करून अलोमिका असें म्हटले आहे तसेंच एखाद्या कन्येचें उदर अति लहान असल्यामुळे त्याची अविवक्षा करून तिला अनुदरा असे म्हटले आहे तसें येथें अस्थैर्य हें शब्दानें दाखविलें असूनही त्याची अविवक्षा करता येते. तसेच येथें स्थैर्य हें शब्दानें दाखविलें नसूनही त्याची विवक्षा करता येते. कारण अविद्यमानाचीही विवक्षा होणे कुडिका ही समुद्र नव्हे तरी तिला समुद्र म्हटलें आहे तसेच वर्धितक म्हणजे भाताचें डिखूळ तें विध्य पर्वत नव्हे तरी त्याला विध्यपर्वत म्हणता येतें

१ भयाथक धातु आणि रक्षणार्थक धातु याचा प्रयोग असता तेथें भयाचा आणि रक्षणाचा जो हेतु तो अपादानसंज्ञक होतो, उदा०– चौराद्बिभेति, चौरात् त्रायते

तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

पराजेरसोढः ॥ १।४।२६ ॥

अयमपि योग शक्योऽवक्तुम् । कथम् अध्ययनात्पराजयत इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दु खमध्ययन दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति । स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम् [१.४ २४] इत्येव सिद्धम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥१।४।२७॥

किमुदाहरणम् । माषेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । तस्यापि माषा एवेप्सिताः । आतश्चेप्सिता यदेभ्यो गा वारयति ॥ इह कूपादन्धं वारयतीति कूपेऽपादानसज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि । अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यत्ययमन्धः कूप मा प्रापदिति । अथवा यथैवास्यान्यत्रापश्यत ईप्सैव कूपेऽपि ॥ इह अग्नेर्माणवक वारयतीति माणवकेऽपादानसज्ञा प्राप्नोति । कर्मसज्ञात्र बाधिका भविष्यति । अग्नावपि

दूर करतो तेव्हा तेथेंही 'ध्रुवमपाये' यानेंच अपादानसज्ञा सिद्ध होत आहे

(सू २६) हेंही सूत्र करावयास नको

तर मग अध्ययनात्पराजयते येथें अध्ययनाला अपादानसज्ञा कशी बरे होईल ?

एखादा मनुष्य असा विचार करतो की अध्ययन हें अत्यत कष्टप्रद आहे आणि त्याची मनात धारणा होणे हेंही कठीण आहे शिवाय गुरूची मनधरणी करणें तर बहुत मुष्किलीचें आहे म्हणून तो मनानें अध्यनाशीं सबद्ध होऊन मग त्यापासून निवृत्त होतो. तेव्हा अध्ययनाला 'ध्रुवमपाये' यानेंच अपादानसज्ञा साधत आहे

(सू २७) या सूत्राचें उदाहरण काय ?

माषेभ्यो गा वारयति हें उदाहरण होय

ज्याच्या गायी स्वत च्या नसून माष हे स्वत.चे असतील त्याला माष हे ईप्सित असू शकतील पण ज्याच्या गायी स्वत च्या आहेत आणि माष हे स्वत.चे नव्हेत त्याला माष कसे बरें ईप्सित असू शकतील ?

माष हे ज्याचे स्वतःचे नव्हेत त्यालाही ते माषच ईप्सित आहेत कारण ज्यापेक्षा तो माषाचा नाश न व्हावा म्हणून गायीचें निवारण करीत आहे.

तर आता कूपादन्ध वारयति येथें कूपाला अपादानसज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाहीं कारण वारण करणाऱ्याला कूप हा ईप्सित नाहीं.

तर कोण त्याला ईप्सित आहे ?

अन्ध हा ईप्सित आहे

येथें वारण करणाऱ्याला वारणक्रियेच्या दृष्टीनें कूपच ईप्सित आहे. कारण ह्या आधळ्यानें विहिरीकडे जाऊ नये असेंच त्याच्या मनात आहे अथवा ज्याला पुढे काहीच दिसत नाहीं अशा आधळ्याला गमनक्रियेच्या दृष्टीनें इतर पुढील पदार्थ ईप्सित असतो तसा कूपही त्याला त्या दृष्टीनें ईप्सितच होत आहे

आता अग्नेर्माणवक वारयति येथे माणवकाला अपादानसज्ञा प्राप्त होत आहे

माणवकाला अपादान आणि कर्म अशा दोन सज्ञा प्राप्त झाल्या असता त्यात पर असल्यामुळें कर्मसज्ञा अपादानसज्ञेचा बाध करील

तर अग्नीच्याही अपादानसज्ञेचा कर्मसज्ञा

---

१ परा उपसर्गाच्या पुढें जिधातूचा प्रयोग केला असता तेथें असह्य होणारा जो अर्थ त्याला अपादानसज्ञा होते, उदा०— अध्ययनात्पराजयते

१ वारणार्थक धातूचा प्रयोग केला असता तेथें ईप्सित पदार्थाला अपादानसज्ञा होते, उदा०— यवेभ्यो गां वारयति.

तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सितेप्सितमिति वा ।

वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् ॥ १ ॥

वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१ ४.४९] इति वचनात् । कर्तुरीप्सिततम कर्मेत्येव सिद्धम् ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं माषेभ्यो गा वारयतीति । पश्यत्यय यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुव सस्यविनाशः सस्यविनाशेऽधर्मश्चैव राजभयं च । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम् [१.४.२४] इत्येव सिद्धम् ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

अयमपि योग' शक्योऽवक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यत्यय यदि मामुपाध्याय' पश्यति ध्रुव प्रेषणमुपालम्भो वेति । स बुद्ध्या सप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम् [१.४ २४] इत्येव सिद्धम् ॥

बाध करील तेव्हा वारणार्थक धातूचा प्रयोग असता तेथे कर्माला जे ईप्सित किंवा ईप्सिताला जे ईप्सित त्याला अपादानसज्ञा होते असे येथे म्हटलें पाहिजे

(वा १) 'वारणार्थानाम्' या सूत्रामध्ये कर्मशब्द घालणे निरर्थक आहे

काय कारण ?

'कर्तुरीप्सितम कर्म' यानेच माणवकाला अपादानसज्ञेचा बाध करून कर्मसज्ञा सिद्ध होते आहे

आता 'वारणार्थानाम्' हेंही सूत्र न केलें तरी चालेल.

पण 'माषेभ्यो गा वारयति' येथे माषाना अपादानसज्ञा कशी बरे होईल ?

हा मनुष्य असा विचार करतो की जर गायी उडदाच्या पिकात जातील तर खरोखर त्याचा नाश करतील, आणि तसा पिकाचा नाश झाला असता त्यापासून पातक लागेल व राजदडही होईल अर्थात् तो मनुष्य मनाने त्या गायींना पिकाशीं सबद्ध करून त्यापासून निवृत्त करतो तेव्हा 'ध्रुवमपाये' यानेच अपादानसज्ञा साधत आहे

(सू २८) हेही सूत्र करावयास नको

तर मग उपाध्यायादन्तर्धत्ते येथे उपाध्यायाला अपादानसज्ञा कशी बरे होईल ?

हा मनुष्य असा विचार करतो की जर उपाध्यायाची दृष्टि मजवर जाईल तर खरोखर मला ते काम सागतील किंवा अभ्यास करीत नाहींस म्हणून रागे भरतील अशा रीतीनें तो मनुष्य मनानें उपाध्यायाशीं सबद्ध होऊन त्यापासून निवृत्त होतो तेव्हा येथे 'ध्रुवमपाये' यानेच अपादानसज्ञा साधत आहे.

---

२ वारणार्थानामीप्सित या प्रकृत सूत्रामध्ये ईप्सित असा साधा शब्द उच्चारला आहे त्यामुळें साध्या ईप्सिताला म्हणजे अग्नीला आणि अत्यन्त ईप्सिताला म्हणजे माणवकाला अपादानसज्ञा प्राप्त होते 'कर्तुरीप्सिततम कर्म' येथें ईप्सिततमशब्द उच्चारला असल्यामुळें फक्त माणवकालाच कर्मसज्ञा प्राप्त होते, तेथें अपादानसज्ञेचा ती बाध करते तेव्हां माणवकाला अपादानसज्ञा न होण्यासाठी 'कर्माला जें ईप्सित' किंवा 'ईप्सिताला जे ईप्सित' असे जें म्हटलें आहे ते म्हणावयास नको

१, व्यवधानामुळें दडून बसला असतां आपल्याला ज्यानें पाहू नये असें तो मानीत असेल त्याला अपादानसज्ञा होते, उदा०— मातुर्निलीयते कृष्ण

आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २९ ॥

उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति॥ उपयोग इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोग । आतश्चोपयोगो यदारम्भका रङ्ग गच्छन्ति नटस्य श्रोष्यामो ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति ॥ एव तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वश्चोपयोगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो य उपयोग इति । कश्च साधीय । यो ग्रन्थार्थयो. ॥ अथवोपयोग को भवितु मर्हति । यो नियमपूर्वक । तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते य एने नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ॥

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् । कश्चात्र विशेष ।

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ १ ॥

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसज्ञा प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यकारकम् ।

अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तमाख्या-

---

(सू २९) येथे उपयोगे हा शब्द घातला तो कशासाठीं ?

नटस्य शृणोति, ग्रन्थिकस्य शृणोति, येथे नट किंवा ग्रन्थिक याला अपादानसज्ञा न व्हावी म्हणून

उपयोगे हा शब्द घातला तरी देखील वरील उदाहरणामध्यें अपादानसज्ञा प्राप्त होते कारण श्रवण करणे हाही एक प्रकारचा उपयोग म्हणजे व्यापारच आहे शिवाय नटाचें गाणे किंवा ग्रन्थिकाचें प्रवचन ऐकायला सापडेल असे मनात धरून मोठ्या उत्सुकतेने लोक रगभूमीकडे जातात तेव्हा हा उपयोग नव्हे असें कसे होईल ?

आता 'उपयोगे' असे तर येथें म्हटलें आहे, आणि व्यापार तर सर्वत्र काहीं तरी असणारच असे असता येथे ज्यापेक्षा उपयोगशब्द घातला त्यापेक्षा तो व्यापार काहीं विशेष प्रकारचा म्हणजे चागला व्यापार असला पाहिजे असें आम्ही समजतों

चागला व्यापार म्हणजे कोणता ?

ग्रथ पाठ करणे आणि त्याचा अर्थ समजून घेणें हा चागला व्यापार होय अथवा नियमपूर्वक शिकणे हा चागला व्यापार होय कारण जी मुलें नियमपूर्वक शिकतात तेथे त्याच्या सबधाने 'उपयुक्ता माणवका' असें लोक म्हणतात.

पण काय ज्या ठिकाणी चागला व्यापार नसेल त्या ठिकाणीं त्या नट वगैरेना कारक म्हणावे किंवा नाहीं ?

यात काय बरे फरक होणार आहे ?

(वा १) चागला व्यापार नसेल त्या ठिकाणी त्या वक्त्याला कारक म्हटलें तर तो अकथित असल्यामुळें त्याला 'अकथित च' (१।४।५१) याने कर्मसज्ञा होऊ लागेल,

तर मग तशा ठिकाणीं त्या वक्त्याला कारक म्हणू नये

(वा.२) कारक म्हटलें नाहीं तर कारक नसल्यामुळेच त्या नट वगैरेंना अपादानसज्ञा होणार नाहीं तेव्हा त्याकरिता जो उपयोग शब्द घातला तो व्यर्थ होईल

तर मग तशा ठिकाणीं त्या नट वगैरेची कारकरूपाने विवक्षा आहे असेच असू दे

पण नियमरहित असे विद्येचें श्रवण असता तेथे त्या विद्येचा वक्ता कारकसज्ञक आहे

---

१ नियमानें विद्या शिकतो हें दाखवावयाचें असेल तर तेथें वक्त्याला अपादानसज्ञा होते, उदा०— उपाध्यायादधीते.

तानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इति । नैष दोष । परिगणन तत्र क्रियते । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति ॥

अयमपि योग शक्योऽवक्तुम् । कथम् उपाध्यायादधीत इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । संततत्वात् ॥ अथवा ज्योतिर्वेज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १ । ४ । ३० ॥

अयमपि योग. शक्योऽवक्तुम् । कथ गोमयाद्वृश्चिको जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्त इति । अपक्रामन्ति तास्तेभ्य । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सततत्वात् ॥ अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

भुव प्रभव: ॥ १ । ४ । ३१ ॥

अयमपि योग शक्यो ऽवक्तुम् । कथ

असे गृहीत धरलें तर त्या नटाला अपादानादि विशेषाची सर्वथा अप्रसक्ति ह्या रूपाचें अकथितत्व असल्यामुळें (कारक म्हटलें तर) त्याला 'अकथित च' यानें कर्मसज्ञा होऊ लागेल असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं कारण तेथें दुह्, याच्, रुध्, प्रच्छ्, भिक्ष्, आणि चिञ् एवढेच धातु परिगणित आहेत

आता 'आख्यातोपयोगे' हेही सूत्र करावयास नको

तर मग उपाध्यायादधीते येथें उपाध्यायाला अपादानसज्ञा कशी बरें होईल ?

उपाध्यायापासून तें अध्ययन त्याच्या तोंडावाटे बाहेर निघत आहे तेव्हा 'ध्रुवमपाये' यानेंच अपादानसज्ञा साधत आहे

जर ते अध्ययन बाहेर पडत आहे तर तें कायमचेंच का बाहेर पडत नाहीं ? पुन आत कसे असते ?

अध्ययन हें प्रवाहरूपानें सारखें चालू आहे[2] अथवा दिव्याचा ज्योतीप्रमाणें वक्त्याचीं ज्ञानेंही अनेक[3] आहेत

(सू ३०) हेंही सूत्र करावयास नको

तर मग गोमयाद्वृश्चिको जायते, गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायते येथें गोमय, गोलोम व अविलोम याना अपादानसज्ञा कशी बरें होईल ?

ते पदार्थ तेथून बाहेर पडतात म्हणून 'ध्रुवमपाये' यानेंच तेथें अपादानसज्ञा होईल.

जर ते पदार्थ तेथून बाहेर पडतात तर कायमचेच का बाहेर पडत नाहीत ? पुनः तेथे कसे दिसतात ?

बाहेर पडणें ही क्रिया एकसारखी चालूच असते. एखादे वेळीं त्यातील स्थूल भाग बाहेर पडला म्हणजे त्या वेळीं अमुक पदार्थ उत्पन्न झाला असे आपण म्हणतों किंवा निरनिराळ्याच दूर्वा वगैरे वस्तु उत्पन्न होतात

(सू ३१) हेंही सूत्र करावयास नको

तर मग हिमवतो गङ्गा प्रभवति येथें हिमा

२ जें अध्ययन ध्वनीच्या रूपानें बाहेर पडलें तें पडलेंच, तें पुन आत शिरत नाहीच वक्त्याला जें विषयाचें ज्ञान असते त्याला अनुसरून त्याच्या तोंडातून अनेक वेळां निघणारे शब्द एकसारखे असले तरी भिन्नभिन्नच असतात

३ तेव्हां केवळ शब्दच अनेक आहेत असें नव्हे, तर त्या शब्दप्रयोगांची कारणीभूत झालेलीं जीं ज्ञानें तींही अनेक आहेत

१ उत्पन्न होणा-या वस्तूचें जें मूळ कारण त्याला अपादानसज्ञा होते, उदा०—ब्रह्मण प्रजा प्रजायन्ते

२ शेणातून विंचू उत्पन्न होतात गोलोम आणि अविलोम यापासून दूर्वा उत्पन्न होतात गोलोम म्ह गाय, बैल याचे अंगावरील लव, आणि अविलोम म्हणजे शेळया, मेंढ्या याचे अंगावरील लव

१. भूधातूच्या कर्त्याचें प्रथम प्रकट होण्याचं ज ठिकाण त्याला अपादानसज्ञा होते, उदा०—हिमवतो गङ्गा प्रभवति हिमालयाचे ठिकाणीं गंगा प्रथमत. प्रकट होते.

हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति। अपक्रामन्ति तास्तस्मादपि। यद्यपक्रामन्ति किं नात्य न्तायापक्रामन्ति। सततत्वात्॥ अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ १।४।३२॥

कर्मग्रहणं किमर्थम्। यमभिप्रैति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत। कर्मग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति। कर्म निमित्तत्वे नाश्रीयते॥ अथ यसग्रहणं किमर्थम्। कर्मणाभिप्रैति सप्रदानमितीयत्युच्यमाने ऽभिप्रयत एव सप्रदानसज्ञा प्रसज्येत। यसग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति। यसग्रहणादभिप्रयत सप्रदानसज्ञा निर्भिद्यते॥ अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्। कर्मणा यमेति स सप्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव सप्रत्येति तत्रैव स्यात्। उपाध्यायाय गां ददातीति। इह न स्यात्। उपाध्यायाय गामदात्। उपाध्यायाय गा दास्यतीति। अभिप्रग्रहणे पुन. क्रियमाणे न दोषो भवति। अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिकर्मणि। तेन य चाभिप्रैति य चाभिप्रैष्यति य चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र

लयाला अपादानसज्ञा कशी बरें होईल ?

गङ्गेचें जल त्या हिमालयापासून बाहेर पडतें तेव्हा 'ध्रुवमपाये' यानेंच अपादान सज्ञा होईल

जर तें गगेचें जल हिमालयापासून बाहेर पडत आहे तर ते कायमचेंच का बाहेर निघत नाही ? पुन. तेथे कसे दिसतें ?

ते जल एकसारखें बाहेर निघत आहे किंवा प्रथमत· बाहेर निघालेल्या जलापेक्षा दुसरे निराळेंच जल उत्पन्न होऊन बाहेर येतें

(सू ३२) येथें 'कर्मणा' हा शब्द घातला आहे तो कशासाठीं ?

'यमभिप्रैति स सप्रदानम्' एवढेच म्हटलें तर तर कर्मालाच सप्रदानसज्ञा प्रसक्त होईल आणि 'कर्मणा' हा शब्द घातला असता पूर्वोक्त दोष येत नाहीं, कारण कर्म हें सज्ञेला निमित्त म्हणून गृहीत धरलें आहे

आता 'य' आणि 'स.' हे शब्द घातले ते कशासाठीं ?

'कर्मणाऽभिप्रैति सप्रदानम्' एवढेंच म्हटलें तर सबध करणाऱ्यालाच सप्रदानसज्ञा होऊ लागेल आणि य, स., हे शब्द घातले म्हणजे मात्र हा दोष येत नाहीं कारण 'ज्याच्याशीं सबध दाखवावयाचा तो' असें म्हटलें असता सबध करणारा आपोआपच सुटतो

आता अभिप्रैति येथें अभि, प्र हे शब्द घातले ते कशासाठीं ?

'कर्मणा यमेति स सप्रदानम्' एवढेंच म्हटलें तर दानक्रियेच्या कर्माशीं ज्याचा हल्लीं सबध घडत आहे त्यालाच सप्रदानसज्ञा होईल, जसे– उपाध्यायाय गा ददाति, आणि उपाध्यायाय गामदात्, उपाध्यायाय गा दास्यति, येथें सप्रदानसंज्ञा होणार नाहीं. अभि, प्र, हे शब्द घातले असता हा वरील दोष येत नाहीं, कारण अभि हा शब्द आभिमुख्य या अर्थाचा दर्शक आहे व प्रशब्द क्रियेचा प्रारभ या अर्थाला दाखवितो. तेव्हा दानक्रियेच्या प्रारभीं कर्माशीं सबध करण्याविषयीं जो अभिमुख म्हणजे मनानें उद्दिष्ट असतो त्याला सप्रदानसज्ञा होते असा अर्थ होतो. तो उद्देश भूत, भविष्य व वर्तमान या तिन्ही काळाच्या दानक्रियेमध्यें कायम आहेच

---

१ दानक्रियेच्या कर्माशीं ज्याचा सबध दाखवावयाचा असेल अशा क्रियासाधक पदार्थाला कारकसज्ञा होते आणि सप्रदानसज्ञा होते, उदा०—विप्राय गा ददाति

सिद्ध भवति ॥

क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय सनह्यते । पत्ये शेत इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथम् । क्रिया हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । का क्रियां करिष्यसि । कि कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिम कर्म । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततम कर्म [१ ४.४९] इत्युच्यते कथ च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । सदृशैन क्रियया वा प्रार्थयतिक्रियया वाध्यवस्यति क्रियया वा । इह य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कचिदर्थं सपश्यति सदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फलावाप्ति । एव क्रियापि कृत्रिम कर्म ॥

म्हणून त्या सर्व ठिकाणीं सप्रदानसज्ञा साधते

क्रियेच्या द्वारानें याच्याशीं सबध व्हावा अशा रूपानें जो उद्दिष्ट असतो त्याला सप्रदान सज्ञा होते असे वचन करावें, कारण श्राद्धाय निगर्हते, युद्धाय सनह्यते, पत्ये शेते, येथेंही सप्रदानसज्ञा झाली पाहिजे

तर मग ते क्रियाग्रहण केले पाहिजे

क्रियाग्रहण करावयास नको

का बरे करावयास नको ?

लोकामध्यें क्रियेला कर्म म्हणण्याची वहिवाट आहे, जसे– कोणती क्रिया करशील असे विचारावयाचें असता तेथे कोणतें कर्म करशील असे वाक्य योजतात

तरी देखील सूत्रामध्यें क्रियाशब्द घातला पाहिजे, कारण कृत्रिम आणि अकृत्रिम या दोन अर्थापैकीं कृत्रिम अर्थाचेंच ग्रहण होतें अशी परिभाषा आहे

क्रियाही कृत्रिम कर्म आहे

क्रियेला कृत्रिम कर्म म्हणता येणार नाहीं. कारण कर्त्याने क्रियेच्या द्वारानें सबद्ध होण्याविषयी इच्छिलेली जी वस्तु तिला कर्मसज्ञा त्या सूत्राने सागितली आहे, आणि क्रियाच कशी बरे क्रियेच्या द्वारानें सबद्ध होण्याविषयीं इच्छिली जाईल ?

क्रिया देखील दुसऱ्या क्रियेच्या द्वारानें सबद्ध होण्याविषयीं इच्छिली जाते

अशी दुसरी क्रिया कोणती ?

सदर्शनक्रिया, प्रार्थनाक्रिया व अध्यवसानक्रिया, ही ती होय जो मनुष्य विचारशील आहे तो आपल्या मनानें आरभी एखाद्या गोष्टीचा विचार करतो ही सदर्शनक्रिया होय विचार केल्यानतर त्याविषयी त्याला इच्छा उत्पन्न होते इच्छा झाल्यानतर त्या गोष्टीचा निश्चय करतो निश्चय झाल्यानतर तशी क्रिया करण्यास प्रारभ करतो प्रारभ झाल्यानतर ती क्रिया शेवटाला नेतो, आणि त्यानतर फलप्राप्ति होते अशा रीतीने क्रियादेखील कृत्रिम कर्म होऊ शकते

---

२ श्राद्धाला उद्देशून निन्दा करतो युद्धाला उद्देशून तयार होतो. पतीला उद्देशून शयन करते

३ तेव्हा सूत्रातील कर्मणा या शब्दानेच क्रियाही घेतां येईल.

४ तेव्हा या प्रकृत सूत्रातील कर्मणा या शब्दानें 'कर्तुरीप्सिततम कर्म' (१।४।४९) या सूत्रानें कर्मसज्ञा झालेल्याचेंच ग्रहण होईल, क्रियेचें ग्रहण होणार नाहीं.

५ श्राद्धाय निगर्हते इत्यादि ठिकाणीं निंदा करणें, तयार होणें, शयन करणें, इत्यादि क्रिया ह्या विचार करणें इत्यादि क्रियाच्या द्वारानें सबद्ध होण्याविषयी इच्छिल्या जातात तेव्हा त्या निंदा करणें वगैरे क्रियाना कर्मसज्ञा होण्यास हरकत नाहीं विचार करणें वगैरे क्रिया ह्या प्रत्यक्ष शब्दानें दाखविल्या नसल्या तरी हरकत नाहीं त्या गम्यमान आहेत असें धरता येतें

एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपह्रियत इति ॥

[रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥१।४।३३॥

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ १ । ४ । ३४ ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ १ । ४ । ३५ ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ १ । ४ । ३६ ॥]

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ १ । ४ । ३७ ॥

किमेत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः । किं चातः । यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ नानार्थाः कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् ॥ एवं तर्हि नानार्थाः कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति । न ह्यकुपितः क्रुध्यति न चाकुपितो द्रुह्यति न चाकुपित ईर्ष्यति न चाकुपितोऽसूयति ॥

[क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ १ । ४ । ३८ ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः॥१।४।३९॥

असे आहे तरी देखील 'कर्माला करणसंज्ञा आणि सम्प्रदानाला कर्मसंज्ञा होते' असे वचन करावे, जसे– पशुना रुद्रं यजते– रुद्रदेवतेला पशु देतो, असा याचा अर्थ आहे कारण रुद्रदेवतेला द्यावयाचा अशा उद्देशानें अग्नीमध्येंच पशूचा प्रक्षेप केला जातो

(सू ३७) काय क्रुध, द्रुह, ईर्ष्य आणि असूय एकार्थक आहेत किंवा भिन्नार्थक आहेत ?

या विचारण्यात काय मुद्दा आहे ?

जर हे एकार्थक असतील तर त्या चौघाचा पार्थक्याने निर्देश केला तो व्यर्थ होतो आता जर भिन्नार्थक असतील तर तर 'यं प्रति कोप' हे चारी ठिकाणी लागत नाहीत

असे आहे तर क्रुधादिक चार हे भिन्नार्थक आहेत पण कोप मात्र चारी ठिकाणीं साधारणच असतो कारण ज्याला कोप नाहीं त्याला क्रोध येणारच नाही तसेच ज्याला कोप नाही तो द्रोह करणारच नाही त्याला परोत्कर्षाचें असहन होणार नाहीं आणि तो दुसऱ्याचे दोषही बाहेर काढणार नाहीं

---

१ (३३) आवडणें या अर्थाच्या धातूचा प्रयोग असता ज्याला आवडत असेल त्याला कारकसंज्ञा होते आणि सम्प्रदानसंज्ञा होते, उदा०– हरये रोचते भक्ति

(३४) श्लाघ्, ह्नुङ्, स्था आणि शप् या धातूंचा प्रयोग असताना ज्याला जाणवावयाचें असेल त्याला कारकसंज्ञा होते आणि सम्प्रदानसंज्ञा होते, उदा०– कृष्णाय श्लाघते-ह्नुते-तिष्ठते-शपते

(३५) धारि या णिजन्त धातूचा प्रयोग असताना ज्याचें कर्ज देणें असतें त्याला कारकसंज्ञा होते आणि सम्प्रदानसंज्ञा होते, उदा०– भक्ताय धारयति मोक्षं हरि

(३६) स्पृहिधातूचा प्रयोग असताना ईप्सित अशा अर्थाला कारकसंज्ञा होते आणि सम्प्रदानसंज्ञा होते, उदा०– पुष्पेभ्य स्पृहयति

(३७) क्रोध, अपकार, असहन आणि असूया या अर्थांच्या धातूचा प्रयोग असताना त्या क्रोध वगैरेंच्या मुळाशी असलेला कोप ज्यावर झाला असेल त्याला कारकसंज्ञा होते आणि सम्प्रदानसंज्ञा होते, उदा०– हरये क्रुध्यति-द्रुह्यति-ईर्ष्यति-असूयति एखाद्याविषयीं उत्पन्न झालेला राग जोंपयत मनातल्या मनातच आहे तोंपर्यंत त्याला कोप म्हणतात त्याचा परिणाम पुढें चार तऱ्हेने होतो डोळे लाल होणें, मारामारी, शिव्यागाळी याला क्रोध म्हणतात, २ अपकार म्हणजे दुसऱ्याची नुकसानी करणें, ३ असहन म्हणजे दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होणें, ४ असूया म्हणजे दुसऱ्याचे दोष बाहेर काढणें

(३८) उपसर्गविशिष्ट अशा क्रोधार्थक आणि द्रोहार्थक धातूचा प्रयोग असताना कोप ज्यावर झाला असेल त्याला कारकसंज्ञा होते आणि कर्मसंज्ञा होते, उदा०– देवदत्तमभिक्रुध्यति-क्रूरमभिद्रुह्यति

(३९) राध् किंवा ईक्ष् या धातूचा प्रयोग असताना नशिबात काय आहे तें ज्याच्या सबधानें पाहावयाचें असेल त्याला कारकसंज्ञा होते आणि सम्प्रदानसंज्ञा होते, उदा०– कृष्णाय राध्यति किंवा ईक्षते

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ १ । ४ । ४० ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ १ । ४ । ४१ ॥]

साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४२ ॥

तमग्रहण किमर्थं न साधक करण मित्येवोच्येत । साधक करणमिती यत्युच्यमाने सर्वेषा कारकाणा करण सज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्सज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भविष्यन्ति परा परत्वाच्चानवकाशत्वाच्च ॥ इह तर्हि धनुषा विध्यति अपाय्युक्तत्वाच्चापादानसज्ञा साधकत्वाच्च करणसज्ञा प्राप्नोति। त ग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ एव तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति

(सू ४२) साधकतम येथे तमप्रत्यय घातला आहे तो कशासाठीं ? तो घालावयास नको 'साधक करणम्' एवढेच सूत्र करावे

'साधक करणम्' एवढेच सूत्र केले असता सर्वच कारकाना करणसज्ञा होऊ लागेल कारण कर्ता वगैरे सहाही कारकें क्रियेची साधक असतातच तमप्रत्यय घातला म्हणजे मात्र हा दोष येत नाही

तमप्रत्यय घातल्याचे हे प्रयोजन होत नाही, कारण 'साधकाला करणसज्ञा होते' एवढेच म्हटलें तरी करणसज्ञेपेक्षा पूर्वपठित अपादान व सप्रदान या सज्ञा अनवकाशत्वास्तव करणसज्ञेचा बाध करतील आणि परपठित अधिकरण, कर्म व कर्ता या सज्ञा परत्वास्तव आणि अनवकाशत्वास्तव बाध करतील

तर मग 'धनुषा विध्यति' येथें शराचा धनुष्यापासून वियोग होत असल्यामुळें अपादानसज्ञा प्राप्त होते, आणि साधक असल्यामुळे करणसज्ञा प्राप्त होते तेथेही अनवकाशत्वास्तव अपादानसज्ञा करणसज्ञेचा बाध करील. आणि तमग्रहण केले असता उलट अपादानसज्ञेचीच करणसज्ञा परत्वास्तव बाधक होते म्हणून दोष येत नाही

असे आहे तर मग लोकव्यवहारावरूनच ही गोष्ट साधत आहे. तें असे– लोकामध्यें 'अभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देया' असे म्हणतात जो अभिरूप नव्हे अशा वराविषयीं कन्यादानाची प्रवृत्ति स्वभावत च नसते तेव्हा 'अभिरूपाय कन्या देया' या वाक्यातील अभिरूपाय या पदाचा 'अभि

---

(४०) प्रति किंवा आङ् या उपसर्गापुढें श्रुधातूचा प्रयोग असताना ज्याला काही कबूल केलें असेल त्या कारकाला सप्रदानसज्ञा होते, उदा०– विप्राय गां प्रतिशृणोति, आशृणोति देवदत्त हा तुला गाय देतो असें कबल करतो

(४१) अनु किंवा प्रति या उपसर्गापुढें गृधातूचा प्रयोग असताना ज्याला प्रोत्साहन देत असेल अशा कारकाला सप्रदानसज्ञा होते, उदा०– होत्रेऽनुगृणाति, होत्रे प्रतिगृणाति शसन करणाऱ्या होत्याची तारीफ करून उत्तरोत्तर शसनाविषयी त्याला प्रोत्साहन देतो

१ क्रियेचें अत्यन्त साधक अशा रूपानें विवक्षित जें कारक त्याला करणसज्ञा होते, उदा०– बाणेन वालिन रामो हन्ति सूत्रामध्यें साधक शब्दापुढें तमप्रत्यय उच्चारला आहे त्याचा अत्यत हा अर्थ आहे

२ क्रियेचे अत्यन्त साधक अशा रूपानें विवक्षा करणे हें प्रयोग करणाऱ्याच्या मर्जीवर आहे

३ अभिरूप म्हणजे कुळशीलसपन्न येथें तसा मनुष्य पाहून क यादान करावयाचे आहे त्याकरिता उदक वगैरे सामग्री जुळवून ठेवा आणि तसा चागला मनुष्य पाहून त्याला कन्या द्या

त्राभिरूपतमायेति गम्यते । एवमिहापि ाधक करणमित्युच्यते, सर्वाणि च ारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृ- ारस्ति तत्र साधकतममिति विज्ञा ाते ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहण रोति तज्ज्ञापयत्याचार्य कारकसज्ञाया रतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य ापने प्रयोजनम् । अपादानमाचार्य कि ाय्य मन्यते यत्र सप्राप्य निवृत्ति । नेहैव स्यात् ग्रामादागच्छति नगरादा च्छतीति । साकाश्यकेभ्य पाटलिपुत्रका ाभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारक- संज्ञाया तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्ध भवति ॥ तथाधारमाचार्य कि न्याय्य मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलम् दध्नि सर्पिरिति । गङ्गाया गाव कूपे गर्ग- कुलमित्यत्र न स्यात् । कारकसज्ञाया तर तमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्ध भवति ॥

[दिवः कर्म च ॥ १ । ४ । ४३ ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ४४ ॥

आधारोऽधिकरणम् ॥ १।४।४५ ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥१।४।४६॥

पतमाय' असा अर्थ समजला जातो त्या मार्णे येथेंही 'साधक करणम्' असे म्हटले ात आहे. आणि सर्वच कारकें क्रियासाधक ाहेत तेव्हा अर्थातच जें साधक असें विव- ात नसेल तेथें करणसज्ञेची प्रवृत्ति होणारच ाहीं म्हणून सूत्रातील साधक हा शब्द ाकतम या अर्थाचा समजण्यात येईल.

अशा रीतीनें सहज सिद्ध होत असताही ा येथे सूत्रकारानी मुद्दाम तमप्रत्यय घाल- ाचा प्रयत्न केला आहे त्यावरून असें चित होत आहे की या कारकप्रकरणा- ध्यें विशेष प्रयत्न केल्यावाचून तरतमभाव ीत धरावयाचा नाहीं

असें सुचविण्याचे काय प्रयोजन ?

'ध्रुवमपायेऽपादानम्' असें सूत्र करणारा ाचार्य ज्या वस्तूशीं एखाद्या पदार्थाचा पूर्वी ोग असून नतर वियोग होतो त्या वस्तूला मुख्य अपादान असे समजतो त्यामुळें ग्रामा दागच्छति येथेच ग्रामाला अपादानसज्ञा होईल, आणि 'साकाश्यकेभ्य. पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा.' या वाक्यामध्यें साकाश्यकाना अपादानसज्ञा होणार नाहीं आणि या कारक प्रकरणामध्यें तरतमभाव विचारात घ्यावयाचा नाहीं असे गृहीत धरलें असता साकाश्यकाना बौद्धसयोगवियोग धरूनही अपादानसज्ञा सिद्ध होते

तसेच 'आधारोऽधिकरणम्' असे सूत्र कर- णारा आचार्य जी वस्तु त्यात असलेल्या पदा- र्थानें सगळी व्यापली जाते त्या वस्तूला मुख्य आधार असे समजतो. त्यामुळे 'तिलेषु तैलम्', 'दधनि सर्पि.' येथेंच अधिकरणसज्ञा होईल. आणि 'गङ्गाया गावः', 'कूपे गर्गकुलम्' येथें अधिकरणसज्ञा होणार नाहीं कारकप्रकरणा- मध्यें तरतमभाव विचारात घ्यावयाचा नाहीं

---

१ (४३) दिव्धातूचा प्रयोग असतांना क्रियेचें ात्यन्त साधक अशा रूपानें विवक्षित जें कारक त्याला र्म आणि करण अशा दोन्ही सज्ञा होतात, उदा०— क्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति

(४४) परिक्रयण म्हणजे वेतन देऊन ठराविक ालापर्यंत आपला नोकर करून घेणें त्या क्रियेचें ात्यत साधक अशा रूपानें विवक्षित जें कारक त्याला सप्रदानसज्ञा विकल्पानें होते, उदा०— शतेन शताय वा परिक्रीत

(४५) क्रियेच्या कर्त्यांचा किंवा कर्मांचा जो आधार त्या कारकाला अधिकरणसज्ञा होते, उदा०— कटे आस्ते, स्थाल्या पचति, मोक्षे इच्छाऽस्ति

(४६) अधि या उपसर्गापुढें शीङ्, स्था किंवा आस् या धातूचा प्रयोग असताना क्रियेच्या कर्त्यांचा जो

अभिनिविशश्च ॥ १ । ४ । ४७॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥१ । ४ । ४८॥

वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्य । न वक्तव्य । नात्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि । अनुपसर्गस्य । ग्रामेऽसौ वसन्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥१।४।४९॥

तमग्रहण किमर्थम् । कर्तुरीप्सित कर्मेतीयत्युच्यमान इह अग्नेर्माणवक वारयतीति माणवकेऽपादानसञ्ज्ञा प्रसज्येत ।

असे मानलें म्हणजे गगा ही वस्तु गाईनी सर्व व्यापिली नसली तरी तिला अधिकरणसज्ञा सिद्ध होते

(सू ४८, वा.१) भोजननिवृत्ति हा अर्थ गम्यमान असेल तर तेथे प्रकृत सूत्रानें कर्मसज्ञा होत नाही असे वचन करावे, जसे— ग्रामे उपवसति

तर मग तसा निषेध सागितला पाहिजे

निषेध सागावयास नको कारण वरील उदाहरणामध्ये उपपूर्वक वसूधातूपासून मनात येणाऱ्या अशा भोजननिवृत्ति या अर्थाचे अधिकरण ग्राम हा पदार्थ नव्हे

तर कशाचें अधिकरण ग्राम आहे ?

उपसर्गरहित अशा वस्धातूपासून मनात येणाऱ्या वसतिक्रियेचे अधिकरण ग्राम आहे तेव्हा ग्रामामध्यें वास करणारा असा होत्साता त्रिरात्र उपवास करतो असा उदाहरण-वाक्याचा अर्थ होतो [२]

(सू ४९) ईप्सिततम येथें तमप्प्रत्यय उच्चारला आहे तो कशासाठीं ?

'कर्तुरीप्सित कर्म' एवढेच म्हटलें तर 'अग्नेर्माणवक वारयति' येथे माणवकाला अपादानसज्ञा होऊ लागेल [२]

हा दोष येत नाहीं कारण माणवकाला

आधार त्या कारकाला कर्मसज्ञा होते, उदा०— अधिशेते, अधिनिष्ठति, अध्यास्ते वा वैकुण्ठ हरि

(४७) अभिनि या उपसर्गसघातापुढे विशूधातूचा प्रयोग असतांना क्रियेच्या कर्त्याचा जो आधार त्या कारकाला कर्मसज्ञा होते, उदा०— अभिनिविशते सन्मागम्

१ उप, अनु, अधि किंवा आङ् या उपसर्गांपुढें वस्धातूचा प्रयोग असतांना क्रियेच्या कर्त्याचा जो आधार त्या कारकाला कर्मसञ्ज्ञा होते, उदा०— उपवसति, अनुवसति, अधिवसति, आवसति वा वैकुण्ठ हरि

२ देवदत्ताच्या राहण्याचे ठिकाण निश्चित कळल्यानतर अमुक कालापर्यंत यानें भोजननिवृत्ति स्वीकारली आहे असे कळविण्यासाठी हे वाक्य योजले आहे तेव्हा प्रथमत मनात येणाऱ्या वासक्रियेमुळें ग्रामाला अधिकरणसञ्ज्ञा झाली आहे व मागून मनात येणाऱ्या उपवासक्रियेला अधिकरण म्हणून कालाचीच अपेक्षा आहे अर्थात् भोजननिवृत्ति या अर्थाच्या उपपूर्वक वसूधातूचें अधिकरण ग्राम हा होऊ शकत नाही म्हणून त्याला 'उपान्वध्याङ्' याने कर्मसञ्ज्ञा प्राप्तच होत नसल्यामुळें कर्मसज्ञा निषेध करण्याची आवश्यकता नाही

१ कर्त्यानें आपण केलेल्या क्रियेच्या फलाचा सबध अमवयाशी व्हावा असा मनांत धरलेला आणि क्रियेचा साधक असा जो पदार्थ त्याला कर्मसञ्ज्ञा होते, उदा०— ग्राम गच्छति, तण्डुल पचति

२ क्रियेचे फल ज्या वस्तूवर घडतें त्या वस्तूला ईप्सित म्हणतात वारणक्रियेचा वियोग हे फल अग्नि आणि माणवक ह्या दोहोमध्यें आहे म्हणून त्या दोघानाही ईप्सित म्हणता येत असल्यामुळे अपादानसञ्ज्ञा प्राप्त होते त्यात माणवक हा अत्यत ईप्सित आहे, अग्नि हा तसा नाहीं, म्हणून त्याला कर्मसञ्ज्ञा प्राप्त होत नाही फक्त माणवकालाच कर्मसञ्ज्ञा प्राप्त होते व ती तेथे अपादानसञ्ज्ञेचा परत्वास्तव बाध करते, अशी वस्तुस्थिति आहे आता जर येथें तमप्प्रत्यय उच्चारला नाहीं तर दोघानाही कर्मसञ्ज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे त्या कर्मसञ्ज्ञेचा निरवकाशत्वास्तव अपादानसञ्ज्ञा ही दोन्ही ठिकाणी बाध करील

नैष दोष'। कर्मसंज्ञा तत्र बाधिका भविष्यति। अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात्। इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्न भवति यदुक्त वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्य कर्तुरीप्सिततम कर्मेति वचनादिति ॥

इहोच्यत ओदन पचतीति। यद्योदन' पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत। नैष दोष। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्य भविष्यति। ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ॥ अथेह कथ भवितव्यम्। तण्डुलानोदन पचतीति। आहोस्वित्तण्डुलानामोदन पचतीति। उभयथापि भवितव्यम्। कथम्। इह हि तण्डुलानोदन पचतीति द्व्यर्थे पचि। तण्डुलान्पचन्नोदन निर्वर्तयतीति ॥ इहेदानीं तण्डुलानामोदन पचतीति द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे च षष्ठी। तण्डुलविकारमोदन निर्वर्तयतीति ॥

इह कश्चित्कचिदामन्त्रयते सिद्ध भुज्यतामिति। स आमन्त्र्यमाण आह। प्रभूत भुक्तमस्मामिरिति। आमन्त्रयमाण आह। दधि खलु भविष्यति पय' खलु भविष्यति। आमन्त्र्यमाण आह। दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति। अत्र कर्मसज्ञा प्राप्नोति। तद्धि तस्येप्सिततम

प्राप्त झालेली कर्मसज्ञा अपादानसज्ञेचा बाध करील

तर मग अग्नीलाही प्राप्त झालेली कर्मसज्ञा अपादानसंज्ञेचा बाध करील, आणि प्रकृत सूत्रामध्यें तमप्प्रत्यय घातला म्हणजे मात्र सर्व हे 'वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्य कर्तुरीप्सिततम कर्मेति वचनात्' (१।४।२७, वा १) असे पूर्वी सागितल्याप्रमाणे बरोबर जुळून येतें

आता येथे आम्ही असे विचारतो की ओदन पचति हा प्रयोग कसा करता येतो ? कारण ओदन म्हणजे शिजून तयार झालेला भात तो जर शिजविला तर निराळाच काही तरी पदार्थ उत्पन्न होईल

हा दोष येत नाही कारण ज्या वस्तू करिता जो पदार्थ उपयोगीं पडतो त्या पदार्थाला त्या वस्तूचा शब्द लाविता येतो तेव्हा भाता करता उपयोगीं पडणाऱ्या तादुळानाच येथे भात हा शब्द लावला आहे.

आता जेव्हा तडुल आणि ओदन या दोन्ही शब्दाचा प्रयोग असतो तेथे 'तण्डुलान् ओदन पचति' असा प्रयोग करावा किंवा 'तण्डुलानामोदन पचति' असा प्रयोग करावा ?

दोन्ही तऱ्हेचा प्रयोग करावा

तो कसा !

जेव्हा तण्डुलान् ओदन पचति असा प्रयोग करावयाचा तेव्हा शिजविणें आणि उत्पन्न करणें असे पच्धातूचे दोन अर्थ गृहीत धरावयाचे तेव्हा तडुलाना शिजवीत भात उत्पन्न करतो असा त्या वाक्यापासून अर्थ मनात येतो आता जेव्हा 'तण्डुलानामोदन पचति' असा प्रयोग करावयाचा तेव्हा वरीलप्रमाणेच पच्धातूचे दोन अर्थ आहेत तडुण्लपदापुढील षष्ठी प्रकृतिविकारभाव या अर्थाची आहे तेव्हा तादुळाचा विकार असा भात शिजवून तयार करतो असा त्या वाक्यापासून अर्थ मनात येतो

कोणी एक म्हणजे देवदत्त कोणा एकाला म्ह यज्ञदत्ताला उद्देशून म्हणतो की अन्न तयार आहे, भोजन करावे त्यावर यज्ञदत्त म्हणतो की आम्हीं आकण्ठ भोजन केलें आहे त्यावर पुनः देवदत्त म्हणतो की या भोजनामध्यें दहिदूध मिळेल त्यावर पुन. यज्ञदत्त म्हणतो की दध्ना भुञ्जीय, पयसा भुञ्जीय, म्हणजे दहि, दूध, आहेत तर त्याच्याशीं मी भोजन करीन या सवादावरून असे ठरतें की त्या यज्ञदत्ताला दूध, दहि, हे ईप्सिततम आहे तेव्हा दध्ना भुञ्जीय, पयसा भुञ्जीय, या वाक्यामध्यें दधि, पय, याना प्रकृत सूत्रानें

भवति ॥ तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोधः । तद्यथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदं स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय पयोगुणमोदनं भुञ्जीयेति ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् ॥ १ ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् । क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता ॥

न वोभयेप्सितत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् । आतश्चोभयं यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती भवति ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कंचिदाह । कटं कुर्विति । स आह । नाहं कटं करिष्यामि घटो मयाहृत इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् ॥ यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ॥

कर्मसंज्ञा प्राप्त होत आहे[३]

त्यालाही दूधभात व दहिभात हाच ईप्सित तम आहे, त्याला केवळ उपकारक असे जे दूध किंवा दहि त्याविषयीं त्याचा मुख्य अभिलाष नाहीं, जसे– मोकळा आणि मऊ असा भात असल्यास मी जेवीन, येथे केवळ मोकळेपणावर किंवा केवळ मऊपणावर त्याची भिस्त नाही त्याप्रमाणे प्रकृत स्थलींही दूधभात व दहिभात मी खाईन असे म्हणतो, तेव्हा त्याला मुख्यत्वाने भातच ईप्सिततम आहे असे दिसतें

(वा १) ईप्सित अशा पदार्थाला कर्मसंज्ञा सांगितली असल्यामुळे पूर्वसिद्ध असलेला पदार्थ दुसऱ्या क्रियेचें साधन असूनही त्याला कर्मसंज्ञा होणार नाहीं, जसे– गुड भक्षयति

काय कारण ?

भक्षणक्रिया ही कर्त्याला ईप्सित आहे, गुडपदार्थ तर पूर्वसिद्धच आहे.[४]

(वा.२) हा दोष येत नाही

काय कारण ?

कर्त्याला गुड आणि भक्षणक्रिया हीं दोन्ही ईप्सित आहेत शिवाय दोन्ही ईप्सित आहेत असें म्हणण्याचें विशेष कारण हें की ज्याला गुडभक्षणाविषयीं इच्छा उत्पन्न झाली त्याचें तें काम मातीचें डिखूळ खाऊन काहीं भागणार नाही

जरी 'गुड भक्षयति' इत्यादि ठिकाणीं दोन्ही ईप्सित आहेत असे म्हणता आलें तरी जे हे राजाचे नोकर आहेत त्यापैकीं एक एखाद्या गड्याला म्हणतो की चटई तयार कर, त्यावर तो गडी म्हणतो की मला आताच चटई करता येणार नाहीं, कारण घट करण्याचें काम मीं हातात घेतलें आहे यावरून काहीं तरी क्रिया करणे हेच त्या गड्याला ईप्सित आहे

आता जरी त्या गड्याला केवळ क्रियाच ईप्सित आहे तरी जो कोणी मालक त्या नोकराला गड्याकडे पाठवितो त्याला ती क्रिया आणि पदार्थ हीं दोन्ही ईप्सित आहेत[५]

---

३ ईप्सित हा शब्द अभिप्रेत (इष्ट) या अर्थी रूढ असलेला, तो 'कर्तुरीप्सिततमम्' या सूत्रामध्ये घेतला आहे असा शंकाकाराचा आशय आहे

४ भक्षणक्रिया घडण्याला भक्ष्याची जरूर असल्यामुळें गुडपदार्थाचे उपादान केले आहे गुडपदार्थ सिद्ध होण्यासाठी भक्षणक्रियेचा स्वीकार केलेला नाहीं, म्हणून भक्षणक्रिया इप्सित आहे, गुड ईप्सित नाही

५ ते हा घट वगैरे पदार्थ ईप्सित आहेत असें म्हणता येत नसल्यामुळे त्याना कर्मसंज्ञा होणार नाही

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥१।४।५०

किमुदाहरणम् । विष भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततम कर्म [१.४ ४९] इत्युच्यते कस्य च नाम विपभक्षणमीप्सित स्यात् । विषभक्षणमपि कस्याचिदीप्सितं भवति । कथम् । इह य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतश्चेप्सित यत्तद्भक्षयति ॥ यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । कि पुनस्तत् । ग्रामान्तरमय गच्छंश्चौरान्पश्यत्याहि लङ्घयति कण्टकान्मृद्नाति ॥

इहेप्सितस्यापि कर्मसज्ञारभ्यतेऽनीप्सितस्यापि । यदिदानी नैवेप्सितं नाप्यनीप्सित तत्र कथं भवितव्यम् । ग्रामान्तरमय गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति । अत्रापि सिद्धम् । कथम् । अनीप्सितमिति नाय प्रसज्यप्रतिषेध ईप्सित नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽय यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यच्चैतदीप्सिताद्यन्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

(सू ५०) या सूत्राचें उदाहरण काय ?

विष भक्षयति.

हे प्रकृत सूत्राचें उदाहरण होत नाहीं कारण 'कर्तुरीप्सिततमम्' या पूर्वसूत्रानेंच येथें कर्मसंज्ञा साधत आहे

येथे पूर्वसूत्रानें कर्मसज्ञा साधत नाही कारण ईप्सिताला म्हणजे कर्त्यानें आपल्या क्रियेच्या फलाच्या द्वारानें सबध होण्याविषयीं इच्छिलेला जो पदार्थ त्याला कर्मसज्ञा सागितली आहे, आणि विषाचें भक्षण कोणाला बरें ईप्सित असणार आहे ?

विषभक्षण हेंही एखाद्याला ईप्सित असू शकते. या जगामध्यें जो मनुष्य अत्यत पीडित झाला आहे तो विद्यमान दु खापेक्षा बलवत्तर अशीं पुढें येणारीं दु खें ऐकून तीं टाळण्या साठीं विषभक्षणच श्रेष्ठ समजतो शिवाय ज्या पेक्षा तो तें विषभक्षण करीत आहे त्यापेक्षा त्याला तें ईप्सित आहेच.

तर मग अमुक एक क्रिया करावयाची असा मनात उद्देश असून त्याहून निराळी क्रिया करतो तें या सूत्राचे उदाहरण होय

असें तें उदाहरण कोणचें ?

ग्रामान्तराला उद्देशून निघालेला मनुष्य वाटेंत चोराना पाहतो, सर्पाला ओलाडतो आणि काटे तुडवितो.[2]

येथें ईप्सिततम अशा पदार्थालाही कर्मसज्ञा सागितली आहे आणि अनीप्सित अशा पदार्थालाही कर्मसज्ञा सागितली आहे. परतु जें ईप्सितही नव्हे आणि अनीप्सितही नव्हे त्याला कर्मसज्ञा कशी बरे होईल ? जसे– ग्रामान्तरमय गच्छन्, वृक्षमूलान्युपसर्पति, कुड्यमूलान्युपसर्पति– ग्रामान्तराला उद्देशून निघालेला मनुष्य वृक्षमूलाच्या शेजारून आणि कुड्यमूलाजवळून गमन करतो

येथेंही वृक्षमूल आणि कुड्यमूल याना कर्मसज्ञा साधते

ती कशी ?

अनीप्सित ह्या शब्दामध्यें ज्याच्यापासून इच्छा परावृत्त होते अशा अर्थाचा प्रसज्यप्रतिपेध नाहीं तर काय ? ईप्सिताहून अन्य अशा अर्थाचा पर्युदास आहे आणि जें ईप्सितही नव्हे व अनीप्सितही नव्हे तें ईप्सिताहून

---

१ कर्त्यानें केलेल्या क्रियेच्या फलाचा सबध ज्याच्याशी घडतो अशा अनीप्सित कारकाला कर्मसज्ञा होते, उदा०– ग्राम गच्छस्तृण स्पृशति

२ चोर, साप, काटे, वगैरे पदाथ हे कर्त्याला अनीप्सित आहेत, तेव्हा ईप्सित नसल्यामुळे त्याना पूर्वसूत्रानें कर्मसज्ञा सिद्ध होत नाहीं

अकथितं च ॥ १।४।५१ ॥

केनाकथितम् । अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः ॥ किमुदाहरणम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

दुहि । गा दोग्धि पय ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा । दुहि ॥ याचि । इदं तर्हि । पौरव गा याचत इति ॥ नैतदस्ति । कथितात्रापि पूर्वापादानसञ्ज्ञा ॥ न याचनादेवापायो भवति । याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥ रुधि । अन्ववरुणद्धि गा व्रजम् ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वाधिकरणसञ्ज्ञा । रुधि ॥ प्रच्छि । माणवक पन्थानं पृच्छति ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा ॥ न प्रश्नादेवापायो

अन्यच आहे, सबब त्यालाही कर्मसंज्ञा प्रकृत सूत्रानेच साधते

(सू ५१) अकथित असे म्हटलें आहे तेथे ते कशानें अकथित असावे ?

अपादान, सप्रदान आणि अधिकरण या कारकविशेषानी अकथित असावे

याचे उदाहरण काय ?

दुह्, याच्, रुध्, प्रच्छ्, भिक्ष् आणि चिञ् या धातूच्या उपयोगाचे म्हणजे उपयोगी पडणाऱ्या अशा पय वगैरे मुख्य कर्माचे जे गो वगैरे निमित्त त्याला, तसेच ब्रू आणि शास् या धातूच्या मुख्य कर्माशीं सबद्ध पदार्थाला पूर्वीच्या म्हणजे अपादान वगैरे इतर सज्ञा नसतील तेव्हा मेधावी आचार्यानीं अकथित असे म्हटले आहे[1]

दुह्धातूचें उदाहरण– गा दोग्धि पय

हे प्रकृत सूत्राचें उदाहरण होऊ शकत नाहीं कारण गोपदार्थाला 'ध्रुवमपाये' या पूर्वसूत्राने अपादानसज्ञा सागितली आहे.[2]

तर मग याच्धातूचे उदाहरण घेऊ. पौरव गा याचते.

हेही प्रकृत सूत्राचे उदाहरण होऊ शकत नाहीं कारण येथें पौरवाला 'ध्रुवमपाये' या पूर्वसूत्रानें अपादानसज्ञा प्राप्त होत आहे

केवळ याचना करण्याने पौरवापासून गायीचा विभाग होऊ शकत नाही,[3] तर याचना केली असता तो दाता जर गाय देईल तरच त्या गायीचा विभाग होईल

रुध्धातूचें उदाहरण– अन्ववरुणद्धि गा व्रजम्– गोठ्यामध्यें गायीला अडवून ठेवतो

हे प्रकृत सूत्राचे उदाहरण होऊ शकत नाही कारण येथें व्रजपदार्थाला 'आधारोऽधिकरणम्' या पूर्वसूत्राने अधिकरणसज्ञा प्राप्त होत आहे

प्रच्छ्धातूचें उदाहरण– माणवक पन्थानं पृच्छति– माणवकाला मार्ग विचारतो

हें प्रकृत सूत्राचे उदाहरण होऊ शकत नाहीं. कारण येथे माणवकपदार्थाला 'ध्रुवमपाये' या पूर्वसूत्रानें अपादानसज्ञा प्राप्त होत आहे

---

१ अपादान, सप्रदान आणि अधिकरण या विशेषशक्तीनी रहित जे कारक त्याला कर्मसज्ञा होते, उदा०– गा पयो दोग्धि येथें गो या पदार्थाला अपादानसज्ञा प्रसक्त असता त्या अपादानत्वाची अविवक्षा करून त्याला कर्मसज्ञा केली आहे

२ गाईपासून दुधाचा विभाग धार काढताना होतो तेव्हा गायीला अपादानसज्ञा (१।४।२४) प्राप्त होते, आणि येथे 'अपूर्वविधौ' असें म्हटले असल्यामुळे पूर्वसज्ञेची प्राप्ति नसली तर त्याला अकथित म्हणता येतें, सबब गा दोग्धि हे 'अकथितं च' या सूत्राचें उदाहरण होऊ शकत नाही, असा शकाकाराचा आशय आहे वस्तुत येथें अपादानत्वाची अविवक्षा करून प्रकृत सूत्राने कर्मसज्ञा करतां येते

३ तेव्हा येथे अपादानसज्ञेची प्राप्ति नसल्यामुळें याला अकथित म्हणता येतें

भवति । पृष्टोऽसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते । प्रच्छि ॥ भिक्षि । पौरवं गा भिक्षते ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा ॥ न भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । भिक्षि ॥ चिञ् । वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा ॥ ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते सबध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्रं ब्रूते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा सम्प्रदानसंज्ञा ॥ तस्मात्त्रीण्येवोदाहरणानि । पौरवं गा याचते । माणवक पन्थान पृच्छति । पौरव गा भिक्षत इति ॥

अथ ये धातूना द्विकर्मकास्तेषा किं कथिते लादयो भवन्त्याहोस्विदकथिते । कथिते लादय ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या ।

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।

केवळ प्रश्न केल्याने माणवकापासून मार्गाचा बुद्धिकृत वियोग होत नाहीं, तर प्रश्न केला असता जर तो मनुष्य मार्ग समजावून देईल तरच माणवकापासून मार्गाचा वियोग होईल

भिक्षुधातूचे उदाहरण – पौरव गा भिक्षते, पौरवाला गाय मागतो

प्रकृत सूत्राचे हें उदाहरण होऊ शकत नाहीं, कारण पौरवाला 'ध्रुवमपाये' या पूर्व सूत्राने अपादानसज्ञा प्राप्त होत आहे

केवळ भिक्षा मागण्यानें पौरवापासून गायीचा वियोग होऊ शकत नाही, तर तो गाय देईल तरच पौरवापासून गायीचा वियोग होईल

चिञ्धातूचे उदाहरण – वृक्षमवचिनोति फलानि, वृक्षाची फळें वेचतो

हे प्रकृत सूत्राचे उदाहरण होऊ शकत नाहीं. कारण येथे वृक्षाला 'ध्रुवमपाये' या पूर्वसूत्राने अपादानसज्ञा प्राप्त होत आहे

ब्रूधातु किवा शास्धातु याच्या कर्माशीं जे सबद्ध झालें आहे तेही प्रकृत सूत्राचे उदाहरण होय

तें उदाहरण कोणते ?

पुत्र ब्रूते धर्मम्, पुत्रमनुशास्ति धर्मम्, पुत्राला धर्म सागतो

हें प्रकृत सूत्राचें उदाहरण होऊ शकत नाहीं कारण येथे पुत्राला 'कर्मणा यमभिप्रैति' या पूर्वसूत्राने सम्प्रदानसज्ञा प्राप्त होत आहे म्हणून पौरव गा याचते, माणवक पन्थान पृच्छति आणि पौरव गा भिक्षते, ही तीनच प्रकृत सूत्राचीं मुख्य उदाहरणे होत

आता द्विकर्मक म्हणून जे धातु ठरले गेले त्या धातूहून कर्मणि लकार वगैरे प्रत्यय कर्तव्य असले तर ते कथित म्ह. मुख्य कर्म या अर्थी करावेत किंवा अकथित म्ह गौण कर्म या अर्थी करावेत ?

त्या धातूहून मुख्य कर्म या अर्थी लादि प्रत्यय करावेत

मुख्य कर्म लादि प्रत्ययाकडून उक्त झालें असता गुणकर्मवाचक शब्दापुढे कोणती विभक्ति करावयाची ?

मुख्य कर्मार्थी लादि प्रत्यय केले तर गुणकर्मवाचक शब्दापुढें षष्ठी विभक्ति करावी, जसे–दुह्यते गो. पय., याच्यते पौरवस्य कम्बलः

४. ह्या तिघाशिवाय दुह् वगैरे इतर धातूच्या प्रयोगांमध्यें जरी गो वगैरेंना अपादान वगैरे सज्ञा प्राप्त होतात तरी तेथे जर त्या अपादान वगैरे विशेष कारकाची अविवक्षा केली तर तेथेही अकथित म्हणतां येतें तेव्हा तीही ह्या प्रकृत सूत्राची उदाहरणें होतात.

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । दुह्यते गो पय॰ । याच्यते पौरवस्य कम्बल इति ॥ कथम् ।

अकारकं ह्यकथितत्वात्

अकारकं ह्येतद्भवति । कि कारणम् । अकथितत्वात् ॥

कारकं चेत्तु नाकथा ।

अथ कारकं नाकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्तव्या ।

कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

कारकं चेद्विजानीयाद्या या प्राप्नोति सा सा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः । याच्यते पौरवात्कम्बल इति ॥

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिद त्वविधिरिति । तव विधिस्त्वविधि । त्वमति । किमिदं त्वमतिरिति । तव मतिस्त्वमति । नैवमन्ये मन्यन्ते ॥ कथ तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि लादिविधि सपरे । गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ [१ ४ ५२] इति ॥

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतदनल्पमतेराचार्यस्य वचन स्मर्यताम् ॥

ती कशी ?

गुणकर्म हें कारक नाही

काय कारण ?

ते अकथित आहे

जर तें कारक असेल तर अकथित असू शकणार नाहीं तेव्हा ज्यापेक्षा अकथित आहे त्यापेक्षा कारक नाही

आता गुणकर्माला कारकत्व विवक्षित असेल तर कोणती विभक्ति करावी ?

गुणकर्माला कारकत्व विवक्षित असेल तर जे जें कारक विवक्षित असेल त्याला अनुसरून ती ती विभक्ति करावी, जसें– दुह्यते गोः पय., याच्यते पौरवात्कम्बल.

प्रधानकर्म लकार वगैरे प्रत्ययाकडून उक्त झालें असता गुणकर्मवाचक शब्दापुढे इतर विभक्ति म्हणजे षष्ठी, चतुर्थी किंवा पञ्चमी करावी, असें तुझें मत आहे त्वविधि याचा काय अर्थ ?

तवं विधि, त्वविधि.

त्वमति याचा काय अर्थ ?

तव मति. त्वमति.

पण अन्य वैयाकरण तुझ्या मताप्रमाणे समजत नाहींत

तर कसे समजतात ?

अप्रधान कर्म या अर्थी लादिक प्रत्यय होतात तोच न्याय पुढील सूत्रात लागू आहे म्हणजे 'गतिबुद्धिप्रत्यवसान' या सूत्राने द्विकर्मक झालेल्या ठिकाणीही अप्रधान कर्मार्थी लादि प्रत्यय होतात

ध्रुवयुक्ति म्ह अकर्मक आणि चेष्टितयुक्ति म्ह गत्यर्थक अशा धातूचा प्रयोग केला असेल तेथे प्रधान कर्म या अर्थी लादिक होतात, असे प्रौढबुद्धि आचार्यांचे वचन आहे ते ध्यानात आणा.

---

५ त्वविधि, त्वमति, या दोन्ही ठिकाणी अन्य या अर्थाचा त्वशब्द आहे, युष्मच्छब्द नव्हे अन्य म्हणून येथें युष्मच्छब्दार्थच गृहीत धरला आहे म्हणून तव विधि, तव मति असा युष्मच्छब्दानें विग्रह दाखविला आहे

६ अकर्मक धातूचे देशकाल हे कर्म होतात, अकर्मक आणि गत्यर्थक धातूंहून णिच्प्रत्यय केला म्हणजे ते पुढील 'गतिबुद्धि॰' या सूत्रानें द्विकर्मक होतात

अपर आह ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्'।

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणा धातूना कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । अजा नयति ग्रामम्। अजा नीयते ग्रामम्। अजा नीता ग्राममिति ॥

अप्रधाने दुहादीनाम्

अप्रधाने दुहादीना कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौ पय ॥

ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्राम यज्ञदत्तेन ॥

के पुनर्धातूना द्विकर्मका ।

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः॥

अजा नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् । गत्यर्थानाम् । गमयति देवदत्त ग्रामम् । यापयति देवदत्त ग्रामम् ॥

सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः ।

सिद्ध वा पुनरेतद्भवति । कुत । अन्यकर्मण । अन्यस्यात्राजा कर्मान्यस्य ग्रामः। अजामसौ गृहीत्वा ग्राम नयति ॥

अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत् ॥

अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिरय भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति । परसाधन उत्पद्यमानेन लेनाजाया अभिधान न प्राप्नोति ॥

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणा धातूना कर्मसज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । काल ।

अन्य कोणी एक वैयाकरण म्हणतो–

द्विकर्मक धातूचा कर्मणि प्रयोगामध्ये मुख्य कर्म या अर्थी लादिक प्रत्यय होतात, असे विधान करावे, जसे– अजा नयति ग्रामम्, अजा नीयते ग्रामम्, अजा नीता ग्रामम्

दुह्, याच्, इत्यादि धातूच्या कर्मणि प्रयोगामध्यें गौण कर्म या अर्थी लादिक प्रत्यय होतात, असे विधान करावे, जसे–गौर्दुह्यते पय

णिजन्त धातूच्या कर्मणि प्रयोगामध्ये ज्या अण्यन्तावस्थेंतील कर्त्याला कर्मसज्ञा झाली असेल त्या अर्थी लादिक प्रत्यय होतात, असे विधान करावे, जसे– गम्यते यज्ञदत्तो ग्राम देवदत्तेन.

आता धातूमध्यें द्विकर्मक असे धातु कोणते ?

नी, वह् हृ आणि गत्यर्थक धातु हे द्विकर्मकामध्यें गृहीत धरले आहेत असें समजावे, जसे– अजा नयति ग्रामम्, भार वहति ग्रामम्, भार हरति ग्रामम् गत्यर्थक धातूचे उदाहरणः– गमयति देवदत्त ग्रामम्, यापयति देवदत्त ग्रामम्

अथवा ही उदाहरणें सिद्ध होत आहेत.

तीं कशीं ?

अजा हे एका क्रियेचे कर्म आहे आणि ग्राम हे दुसऱ्या क्रियेचे कर्म होत आहे. अजेला घेऊन गावाला जातो असा 'अजा नयति ग्रामम्' याचा अर्थ आहे

ग्रहण करणे या निराळ्याच क्रियेमुळे अजा हे कर्म आहे असे म्हणणें असेल तर अजा नीयते ग्रामम् येथें नीधातूच्या कर्मणि प्रयोगामध्ये अजा या कर्मार्थी लकारादि प्रत्यय होऊ शकत नाहीत, म्हणून अजापदार्थाला अन्य क्रियेमुळे कर्मत्व स्वीकारणे इष्ट नाहीं.

अकर्मक धातूच्या प्रयोगामध्ये काल, भाव आणि गन्तव्यमार्ग, याना कर्मसज्ञा होते असे म्हणावे, उदा०– मासमास्ते, मास स्वपिति,

मासमास्ते। मास स्वपिति॥ भाव। गोदोह मास्ते। गोदोह स्वपिति॥ अध्वगन्तव्य। क्रोशमास्ते। क्रोश स्वपिति॥ देशश्चाकर्मणा कर्मसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। कुरून्स्वपिति। पञ्चालान्स्वपिति॥

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः॥

किमिद कल्मेति। अपरिसमाप्त कर्म कल्म। न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते। कि तर्हि। द्वितीयैव॥

यस्मिस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्य द्धात्वर्थ योगापि च यत्र षष्ठी।

तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्त धातोर्हि वृत्तिर्न रलत्वतोऽस्ति॥

एतेन कर्मसञ्ज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्य कथितेन।

तत्रेप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजन कर्म सञ्ज्ञाया॥

यत्तु कथित पुरस्तादीप्सितयुक्त च तस्य सिद्ध्यर्थम्।

ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्य कथितेन॥

भावप्रत्ययान्ताचे उदाहरण.– गोदोहमास्ते, गोदोह स्वपिति. गन्तव्यमार्गाचे उदाहरण.– क्रोशमास्ते, क्रोश स्वपिति

अकर्मक धातूच्या प्रयोगामध्ये देशालाही कर्मसञ्ज्ञा होते असे म्हणावे, उदा०– कुरून् स्वपिति, पञ्चालान् स्वपिति

विपरीत जे कर्म त्याला पूर्वीचे मेधावी लोक कल्म असे म्हणत होते

कल्म हे काय आहे?

ज्या कर्मामध्ये कर्मपणा पूर्णपणाने नाहीं त्या कर्माला कल्म म्हणतात शिवाय त्या ठिकाणी कर्मामुळे होणारी सर्व कार्ये केलीं जात नाहीत, फक्त द्वितीयाच केली जाते

गो वगैरे जे पदार्थ कर्म असे गृहीत धरले असता तेथे अन्य काहीं मुख्य कर्म पय वगैरे प्रादुर्भूत होते व ते जें धात्वर्थाचे मुख्य फल पय वगैरे, त्याच्यावर ज्या कर्माचा सबध केला असता त्या कर्माच्या पुढे षष्ठी विभक्ति करता येते त्या कर्माला कल्म असे म्हणतात या शास्त्रामध्ये मात्र पाणिनिआचार्याने कर्माला कल्म अशी दुसरी सञ्ज्ञा केली नाही कारण कर्मशब्दातील ऋवातूच्या रेफाला लत्व केल्याने तो धातु निराळा अर्थ दाखवू शकत नाहीं

ईप्सिततम आणि अनीप्सित याना जी कर्मसञ्ज्ञा पूर्वीच्या दोन सूत्रानी सागितली आहे ती सर्व 'अकथित च' या प्रकृत सूत्राने साधत आहे असे असता त्या दोघाना कर्मसंज्ञा सागून अर्थात् त्याशिवाय म्हणजे केवळ ईप्सिताला अकथित असेल तेथे कर्मसंज्ञा जी ह्या प्रकृत सूत्राने सागितली आहे तिचा उपयोग कार्य?

जे पूर्वी सागितलें आहे आणि जे ईप्सित पदार्थाने युक्त म्हणजे ईप्सिततम आहे त्याला कर्मसञ्ज्ञा होण्याकरिता 'कर्तुरीप्सिततमम्' हें सूत्र केलें पाहिजे आता जे केवळ ईप्सित आहे म्हणजे ईप्सिततम नव्हे तशा अकथित पदार्थाला ह्या प्रकृत सूत्राने कर्मसञ्ज्ञा होईल

आता येथे कसा प्रयोग व्हावा, नेताऽश्वस्य स्रुघ्नम् असा व्हावा किंवा नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य,

---

७ गो वगैरे जें खरें कर्म नव्हे त्याचा फक्त पय वगैरे कर्माशीं सबध असतो असे जे अकथित म्हणजे गौण कर्म ते विपरीत कर्म होय

८ या अपरिसमाप्तकर्मार्थी लादिकाचें विधान नाही, कारण 'द्विकर्मक धातूच्या प्रधानकर्मार्थी लादिक होतात' असें पूर्वी ज्याने सागितले आहे तोच हा वादी होय परतु दुहादिक धातूच्या अप्रधान-कर्मार्थी लादिकाचें विधान सागितलें असल्यामुळे हा पक्ष बरोबर नाही

९ यवेभ्यो गा वारयति येथें गो हें ईप्सिततम आहे आणि ते 'वारणार्थाना०' या सूत्रामध्ये ईप्सित-पदानें कथित आहे, कारण ईप्सिततमाला ईप्सित असें म्हणता येते तेव्हा 'अकथित च' या प्रकृत सूत्रानें त्याला कर्मसंज्ञा होणार नाही

अथेह कथ भवितव्यम् । नेताश्वस्य स्रुघ्नमिति । आहोस्विन्नेताश्वस्य स्रुघ्नस्येति । उभयथा गोणिकापुत्र ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ ॥ १ । ४ । ५२ ॥

शब्दकर्मेति कथमिद विज्ञायते । शब्दो येषा क्रियेति । आहोस्विच्छब्दो येषा कर्मेति । कश्चात्र विशेष ।

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्ध्वयत्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चे द्ध्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य. । के पुनर्ह्वयत्यादय' । ह्वयति क्रन्दति शब्दायते ॥ ह्वयति देवदत्त । ह्वाययति देवदत्तेन ॥ क्रन्दति देवदत्त' । क्रन्दयति देवदत्तेन ॥ शब्दायते देवदत्त. । शब्दाययति देवदत्तेनेति ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात् ॥ २ ॥

शृणोत्यादीना चोपसंख्यान कर्तव्यम् । के पुन शृणोत्यादयः । शृणोति विजानाति उपलभते ॥ शृणोति देवदत्तः । श्रावयति देवदत्तम् ॥ विजानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् ॥ उपलभते देवदत्तः। उपलम्भयति देवदत्तम् ॥ कि पुनः कारण न सिध्यति । अशब्दक्रियत्वात् ॥

अस्तु तर्हि शब्दो येषा कर्मेति ।

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

असा व्हावा ?

दोन्ही प्रकारचा प्रयोग व्हावा, असे गोणिकेचा[१०] पुत्र म्हणतो

(सू ५२) शब्दकर्मक धातु म्हणजे कसे समजावेत ? शब्द करणें ही क्रिया ज्या धातूचा अर्थ आहे असे धातु, किंवा ज्या धातूचे कर्म शब्द आहे असे धातु ?

या दोहोंमध्यें काय बरे फरक आहे ?

(वा १) शब्द करणे ही क्रिया ज्या धातूचा अर्थ आहे असे धातु 'शब्दकर्म' असे समजले जातात असे मानलें तर ह्वे वगैरे धातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्मसज्ञा होत नाही असे म्हटलें पाहिजे.

ते ह्वयत्यादिक धातु कोणते ?

ह्वयति, क्रन्दति आणि शब्दायते हे होत, जसे– ह्वयति देवदत्त., ह्वाययति देवदत्तेन, क्रन्दति देवदत्तः, क्रन्दयति देवदत्तेन, शब्दायते देवदत्त, शब्दाययति देवदत्तेन

(वा २) तसेच शृणोति वगैरे धातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्मसज्ञा होते असे वचन केलें पाहिजे.

शृणोति वगैरे धातु ते कोणते ?

शृणोति, विजानाति आणि उपलभते हे होत, जसे– शृणोति देवदत्त , श्रावयति देवदत्तम्, विजानाति देवदत्त., विज्ञापयति देवदत्तम्, उपलभते देवदत्त., उपलम्भयति देवदत्तम्

पण येथें श्रु वगैरे धातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्मसज्ञा का बरे होऊ शकत नाहीं ?

शब्द करणें हा त्या धातूचा अर्थ नाहीं म्हणून

तर मग शब्द हे ज्या धातूचे कर्म आहे असे धातु हे शब्दकर्म असे समजावेत

(वा ३) शब्द आहे कर्म ज्याचें अशा धातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त

---

१० येथें भाष्यकारानीं आपलें स्वत चें मत 'गोणिकेचा पुत्र' या नावानें निर्दिष्ट केलें आहे

१ गत्यर्थक, ज्ञानार्थक, भक्षणार्थक, शब्दकर्मक आणि अकर्मक, या धातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्मसज्ञा होते, उदा०– शत्रव. स्वर्गं गच्छन्ति, श्रीहरि शत्रून् स्वर्गं गमयति.

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विलपति आभाषते ॥ जल्पति देवदत्तः । जल्पयति देवदत्तम् ॥ विलपति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् ॥ आभाषते देवदत्तः । आभाषयति देवदत्तम् ॥

दृशेः सर्वत्र ॥ ४ ॥

दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अत्ति देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥ अपर आह । सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि । इदमेकमिष्यते क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः [३ ४ ७६] । इदमेषां जग्धम् ॥ खादि । खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन ॥ नी । नयति देवदत्तः । नाययति देवदत्तेन ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ ६ ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् । वहन्ति यवान्बलीवर्दाः । वाहयन्ति बलीवर्दान्यवान् ॥

भक्षेरहिंसार्थस्य ॥ ७ ॥

अवस्थेमध्यें कर्मसंज्ञा होते असा अर्थ गृहीत धरला तर जल्पति वगैरे धातूंच्या अण्यन्तावस्थेतील कर्त्याला ण्यन्तावस्थेमध्ये कर्मसंज्ञा होण्यासाठी वचन केलें पाहिजे

जल्पति वगैरे धातु ते कोणते ?

जल्पति, विलपति आणि आभाषते हे होत, जसे– जल्पति देवदत्तः, जल्पयति देवदत्तम्, विलपति देवदत्तः, विलापयति देवदत्तम्, आभाषते देवदत्तः, आभाषयति देवदत्तम्

(वा ४) 'शब्दकर्म' या शब्दानें कसेही धातु घेतले तरी दृश् धातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्ये कर्मसंज्ञा होते असें वचन केलें पाहिजे, जसे– पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम्, दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम्

(वा ५) अद, खाद, नी आणि वह या धातूंच्या अण्यन्तावस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्ये कर्मसंज्ञा होत नाहीं असे म्हणावे, जसें– अत्ति देवदत्तः, आदयते देवदत्तेन

ह्या अद्धातूसंबधानें अन्य कोणी एक वैयाकरण असें म्हणतो की भक्षण या अर्थावर अवलंबून असलेलें कोणतेही कार्य अद्धातूला होत नाही असे म्हणावे त्यामुळें 'निगरणचलना०' (१।३।८७) या सूत्रानें सांगितलेलें परस्मैपद सुद्धा होत नाहीं फक्त 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्य०' (३।४।७६) यानें सांगितलेले कार्य मात्र अद्धातूला होते असे इष्ट आहे, जसें– इदमेषां जग्धम्

खाद्धातूचे उदाहरण– खादति देवदत्तः, खादयति देवदत्तेन, नी– नयति देवदत्तः, नाययति देवदत्तेन

(वा ६) पशुप्रेरक हा वहधातूचा कर्ता नसेल तेथे वहधातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्ये कर्मसंज्ञा होत नाहीं हा निषेध लागू होतो असे म्हणावे, जसे– वहति भारं देवदत्तः, वाहयति भारं देवदत्तेन

येथें 'पशुप्रेरक कर्ता नसेल तर' असे जें म्हटले आहे तें कशासाठी ?

वहन्ति बलीवर्दा यवान्, वाहयति बलीवर्दान् यवान्

(वा ७) हिंसा या अर्थाला न दाखविणाऱ्या

---

२ सोनें वगैरे पदार्थांचें रूप पाहून त्यावरून तो पदार्थ किती योग्यतेचा आहे तें तर्क करणारा सोनार वगैरे

भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः । भक्षयति पिण्डी देवदत्तेन ॥ अहिंसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः । भक्षयन्ति बलीवर्दान्यवान ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यान कर्तव्यम् ॥ मासमास्ते देवदत्त । मासमासयति देवदत्तम् ॥ मासं शेते देवदत्तः । मास शाययति देवदत्तम् ॥

सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते न च केचित्कदाचित्कालभावाध्वभिरकर्मका । त एव विज्ञास्याम. । कचिद्येऽकर्मका इति ॥ अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणा न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथवा यत्कर्म भवति

भक्ष्धातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्ये कर्मसज्ञा होत नाहीं असे म्हणावे, जसे– भक्षयति पिण्डीं देवदत्त, भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन

येथें 'हिंसा या अर्थाला न दाखविणारा' असे जें म्हटलें आहे ते कशासाठीं ?

भक्षयन्ति यवान् बलीवर्दा., भक्षयति[3] बलीवर्दान्यवान्

(वा ८) प्रकृत सूत्रामध्यें अकर्मक असे जें म्हटलें आहे तेथें त्याचे जवळ 'कालकर्म' हा शब्द घालावा, जसे– मासमास्ते देवदत्तः, मासमासयति देवदत्तम्, मासं शेते देवदत्त., मासं शाययति देवदत्तम्

(वा ९) कालकर्मामुळें सकर्मक झालेल्या धातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्मसंज्ञा सिद्ध होत आहे

ती कशी ?

कालकर्मामुळे सकर्मक बनलेले धातु अकर्मक धातूसारखे समजले जातात म्हणून

तर मग तसे वचन केलें पाहिजे

तसे वचन करावयास नको कारण 'गति बुद्धि०' या सूत्रानें अकर्मक धातूच्या अण्यन्तावस्थेतील कर्त्याला ण्यन्तावस्थेमध्यें कर्मसज्ञा सागितली आहे, परतु अकर्मक म्हणून प्रसिद्ध असलेले धातु काल, भाव आणि अध्वा, या कर्मामुळें सर्वच ते सकर्मक बनतात तेव्हा अकर्मक म्हणून धातुच शिल्लक राहत नाहींत, आणि सूत्रामध्ये तर 'अकर्मक' असा शब्द घातला आहे, त्यावरून आम्ही असे ठरवितों की काल, भाव आणि अध्वा, यावाचून निराळे द्रव्यरूपी कर्म ज्याना संभवत नाहीं ते धातु अकर्मक पदानें घ्यावयाचे

अर्थवा[4] जें कर्म सभवत असल्यामुळें धातूला सकर्मक म्हणता येतें व संभवत नसल्यामुळें अकर्मक म्हणता येतें त्या कर्माच्या अभावामुळें जे अकर्मक धातु ते अकर्मक पदानें घ्यावयाचे काल वगैरे कर्म संभवत नसल्यामुळे अमुक धातु अकर्मक आहे असे कोणत्याही धातूला म्हणता येत नाहीं

अथवा हीच गोष्ट अशा रीतीनें बोलून दाखवावी की जे कर्म ठेवता येते किंवा न न ठेवता येतें तसल्या कर्माच्या अभावामुळे

---

३ शेतातील यव खाताना हिंसा होते, कारण ते सजीव प्राणी आहेत

४ तादूळ, ग्राम, ही कर्में सभवल्यामुळें पच्, गम् हे धातु सकर्मक समजले जातात आणि तीं कर्में अस्, भू, याना सभवत नसल्यामुळें ते धातु अकर्मक समजले जातात तीं तादूळ, ग्राम वगैरे कर्में अस्, भू, इत्यादिक धातूना नाहींत म्हणूनच ते अकर्मक होत.

न च भवति तेनाकर्मकाणा न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ १।४।५३॥

हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसख्यान कर्तव्यम् ॥ अभिवदति गुरुं देवदत्त । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन ॥ पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान्राजा । दर्शयते भृत्यै राजा ॥ कथ चात्रात्मनेपदम् । एकस्य णेरणौ [१ ३ ६७] इति । अपरस्य णिचश्च [१ ३.७४] इति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १।४।५४ ॥

किं यस्य स्व तन्त्रं स स्वतन्त्रः । किं चातः । तन्तुवाये प्राप्नोति ॥ नैष दोष । अय तन्त्रशब्दोऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्यथा । आस्तीर्ण तन्त्रम् । प्रोत तन्त्रम् । वितान इति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते । तद्य. प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येद ग्रहणम् ॥

अकर्मक म्हटले जाणारे धातु अकर्मक पदानें घ्यावयाचे काल वगैरे कर्म हे ठेवता येणे किंवा न ठेवता येणे अज्ञातलें नव्हे कारण काल वगैरे कर्म कोणत्याही धातूला लावता येत नाही असे नाहीं

(सू ५३ वा १) हृ आणि कृधातु याच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला[१] ण्यन्त अवस्थे मध्यें कर्मसज्ञा विकल्पानें सागितली तेथें अभि उपसर्गाच्या पुढील ण्यन्त वद्धातु आणि दृश्धातु याच्या अण्यन्तावस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्यें कर्मसज्ञा विकल्पाने होते, आत्मनेपद पुढे असता, असे वचन करावे, जसे– अभिवदति गुरु देवदत्त , अभिवादयते गुरु देवदत्तेन, अभिवादयते गुरु देवदत्तम्, पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यै राजा, दर्शयते भृत्यान् राजा

अभिवादयते आणि दर्शयते या उदाहरणामध्यें आत्मनेपद कसे बरे केलें आहे ?

दर्शयते या उदाहरणामध्यें 'णेरणौ' (१।३।६७) या सूत्रानें आत्मनेपद केलें आहे आणि अभिवादयते या उदाहरणामध्यें 'णिचश्च' (१।३।७४) या सूत्राने आत्मनेपद केलें आहे

(सू ५४) स्वतन्त्रः[१] या शब्दाचा अर्थ स्व तन्त्र[२] यस्य स असा आहे काय ?

तसा घेतला तर काय होईल ?

स्वतन्त्र हा शब्द कोष्टी या अर्थी प्रसिद्ध असल्यामुळे त्यालाच फक्त कर्तृसज्ञा होईल

हा दोष येत नाहीं कारण तन्त्र या शब्दाचा वितान[३] हा अर्थ आहे, जसे– आस्तीर्ण तन्त्र, प्रोत तन्त्रम्, येथे तन्त्रशब्दापासून वितान हा अर्थ मनात येतो प्राधान्य या अर्थीही तन्त्रशब्द आहे, जसे– स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण असे म्हटले असता या वाक्यातील तन्त्रशब्दापासून प्रधान हा अर्थ मनात येतो तेव्हा जो प्राधान्य या अर्थाचा तन्त्र

---

१ हृ आणि कृ या धातूच्या अण्यन्त अवस्थेतील कर्त्याला ण्यन्त अवस्थेमध्यें विकल्पानें कर्मसज्ञा होते, उदा०– हारयति कारयति वा भृत्य भृत्येन वा कटम्

१ क्रिया करण्याविषयी मुख्यत्वानें विवक्षित अशा कारकाला कर्तृसज्ञा होते, उदा०– देवदत्त पचति,

२ आडवे उभे पसरलेले जे तन्तु त्याना तन्त्र म्हणतात त्यावरून कोष्ट्याला स्वतन्त्र हें नाव पडलें आहे विणण्याकरिता तसे त तु नेहमी त्याच्याजवळ असतात स्वतन्त्र हा शब्द कोष्टी या अर्थी योगरूढ आहे

३. छत, चादवा वगैरे,

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । किं पुनः कारण न सिध्यति । अस्वतन्त्रत्वात् ॥

न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । कि कारणम् । स्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रोऽकुर्वत्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् ॥

नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः ॥ ३ ॥

न चेदकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोऽसौ भवति ॥ शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तु कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकं भवति । प्रेषिते च किलाय क्रियां चाक्रियां च दृष्ट्वाध्यवस्यति कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेति यदि च प्रेषितो ऽसौ न करोति स्वतन्त्रो ऽसौ भवतीति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ १।४।५५ ॥

प्रैषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रैषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्र प्रयो-

---

शब्द आहे तो येथें उच्चारला आहे

(वा १) स्वतन्त्राला कर्तृसंज्ञा होते असे म्हटलें तर प्रयोजकाच्या सानिध्यामुळे परतन्त्र अशा प्रयोज्य कर्त्याला कर्तृसंज्ञा होते असे वचन केलें पाहिजे, जसें– पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेन

पण का बरें येथें प्रयोज्य कर्ता अशा यज्ञदत्ताला कर्तृसंज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाहीं ?

प्रयोज्य कर्ता हा प्रयोजक कर्ता जो देव दत्त त्याच्या अधीन असल्यामुळे परतन्त्र आहे म्हणून.

(वा २) तसे वचन करावयास नको

काय कारण ?

प्रयोज्य कर्ता हा जी क्रिया करतो त्या कामीं त्याला स्वातन्त्र्य आहेच[४]. नाही तर प्रयोज्याने काहीं केलें नाहीं तरी ह्या वचनाने कर्तृसंज्ञा होऊन कारयति असा प्रयोग होऊ लागेल

(वा ३) तेव्हा ज्या अर्थी प्रयोज्य कर्ता काहीं करीत नसला तर त्या ठिकाणीं कर्तृसंज्ञा होत नाहीं, व कारयति असा प्रयोग होत नाही, त्या अर्थी त्या वचनामध्यें 'तो स्वतन्त्र असला पाहिजे' असे गृहीत धरलें पाहिजे.

प्रयोज्याला कर्तृसंज्ञेकरिता वचन करणाऱ्याला 'क्रिया करणारा तो स्वतन्त्र आणि न करणारा तो स्वतन्त्र नव्हे' असे म्हणता येणें शक्य आहे

याविषयी बळकट अनुमान मिळते तें असे की ज्याला 'अमुक कर' असे प्रयोजकानें सागितलें असेल तेथे त्यानें ती क्रिया केली किंवा न केली हे पाहून तो प्रयोजक आपल्या मनात ठरवितो की क्रिया करणारा तो स्वतन्त्र आणि न करणारा तो स्वतन्त्र नव्हे शिवाय एखादे वेळी हा चाकर मालकानें प्रेरणा केली असताही तें काम करीत नाहीं, असे जर दृष्टीस पडतें तर त्याला मुख्य स्वातन्त्र्यसुद्धा आहे असे म्हणता येते

(सू.५५, वा १) प्रेरणा केली असेल त्या ठिकाणीं प्रयोजक हा अस्वतन्त्रालाच प्रेरणा करीत असल्यामुळे हेतुसंज्ञा सिद्ध होत नाहीं, कारण येथे कर्त्याच्या म्हणजे स्वतन्त्राच्या प्रयो-

४ हे स्वातन्त्र्य जरी गौण आहे तरी तेंही येथें सूत्रकारानीं घेतलें आहे असें समजावें.

१ कर्त्याचा जो प्रेरक त्याला हेतुसंज्ञा आणि कर्तृसंज्ञा होते, उदा०—कुर्वन्त प्रेरयति कारयति देवदत्त..

जयति ॥ स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति ।

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥

यदि स्वतन्त्रो न प्रयोज्योऽथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्य: स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । एक तावदुक्त न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यादिति। अपरमुक्त न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्ट स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसशयेन तुल्यमिति॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

जकाला हेतुसंज्ञा सागितली आहे, आणि प्रयोजक हा तर स्वतन्त्राला प्रेरणा करू शकत नाही

स्वतन्त्र असल्यामुळें हें सिद्ध होतें प्रयोजक हा स्वतन्त्रालाही प्रेरणा करू शकतो असे म्हणाल तर

(वा २) जर हा स्वतन्त्र असेल तर त्याला प्रयोजकाकडून प्रेरणा केली जाणार नाहीं आता जर प्रेरणा केली जात असेल तर अर्थातच तो स्वतन्त्र नव्हे असा होईल दुसऱ्याकडून प्रेरणा केली जात आहे आणि स्वतन्त्र आहे या दोन गोष्टी परस्परविरुद्ध आहेत

(वा ३) हे मागे सागितलेंच आहे

काय सागितले आहे ?

असे सागितले आहे की प्रयोज्याला कर्तृसज्ञेदाखल वचन करावयास नको

काय कारण ?

प्रयोज्य हा जी क्रिया करतो त्या कामीं त्याला स्वातन्त्र्य आहेच नाहीं तर प्रयोज्यानें कांहीं केले नाहीं तरी त्याला ह्या वचनाने कर्तृसज्ञा होईल (१।४।५४, वा २) तेव्हा प्रयोज्य आणि स्वतन्त्र या दोहोमध्यें विरोध आहे आहे असे समजू नये दुसरेही पण वार्तिककारानी (३।१।२६, वा ११।१२) असे सागितले आहे की

न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम्, स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्त सशयेन तुल्यम्

आदित्यमुद्गमयति[२] इत्यादि ठिकाणी णिच्प्रत्यय होण्यासाठी वचन करावयास नको, 'हेतुमति च' या सामान्य सूत्रानेच तशा ठिकाणीं णिच्प्रत्यय करता येतो, कारण मुख्य असा समजला जाणारा जो हेतु[३] त्यापेक्षा यात काहीं फरक नाही आता आदित्य वगैरे हे स्वतन्त्र असल्यामुळे त्याच्या प्रयोजकाला प्रयोजक म्हणता येत नाहीं असे तुझे म्हणणें असेल तर तुझ्या मती जें नि सशय उदाहरण असेल त्यासारखेच हे आहे कारण तेथेंही स्थिति अशीच आहे

याप्रमाणें भगवान पतजलिऋषीनी रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यातील पहिल्या अध्यायाच्या चौथ्या पादातील तिसरे आन्हिक समाप्त झाले

---

२ अरुणोदयानन्तर निर्गतोऽपि देवदत्त क्रोशचतुष्टयेनादित्यमुद्गमयति म्हणजे हा देवदत्त इतका लवकर चालणारा आहे की झुझुर्को निघाला तरी हा चार कोसानतर सूर्याला उगविवतो, म्हणजे इतक्या थोड्या वेळांत चार कोस जमीन चालतो

३ भृत्य गमयति स्वामी, येथें मालक हा चाकराचा प्रयोजक आहे हें नि सशय सर्वसमत आहे यथेंही वस्तुत विचार केला असता मालकानें सागितलें तरी चाकर हा आपला स्वत चा काहीं तरी स्वार्थ पाहूनच तें काम करीत असतो जेथें काही स्वार्थ दिसत नाही तेथें तें काम मालकानें सागितलें तरी तो मुळीच करीत नाहीं तेव्हा जसा तो मालकाच्या सागण्यावरच केवळ अवलबून नाही तसा सूर्यही देवदत्ताच्या चार कोस जाण्यावर अवलबून नाहीं तात्पर्य, सर्वच ठिकाणीं प्रयोज्य हा आपल्या कर्तव्यात स्वतन्त्रच असतो.

[1]प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥१।४।५६॥

किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ।

रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्

रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा भूत् । शकि णमुल्कमुलावीश्वरे तोसुन्कसुनौ [३ ४ १२,१३] इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति यदयं कृन्मेजन्तः [१ १ ३९] इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य चाव्ययसञ्ज्ञा शास्ति ॥

कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

परोऽप्येतस्मात्कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति तदर्थमेतत्स्यात्॥ यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसञ्ज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति ॥

समासेष्वव्ययीभावः

समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यात् । अव्ययीभाव एव समासोऽव्ययसञ्ज्ञो भवति नान्य इति ॥ एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके आ वनान्तादो-

---

(सू ५६) 'अधिरीश्वरे' या सूत्रातील ईश्वर शब्द रेफासहित येथे अवधि म्हणून धरला आहे, तेथे रेफासहित धरण्याचें काय प्रयोजन ?

रीश्वरशब्द येथे अवधि म्हणून धरला आहे त्याचें कारण 'शकि णमुल्कमुलावीश्वरे तोसुन् कसुनौ' (३।४।१२।१३) येथील वीश्वरशब्द अवधि म्हणून न समजला जावा.

हें प्रयोजन नाही कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य 'कृन्मेजन्त' (१।१।३९) या सूत्रानें मकारान्त आणि एजन्त अशा कृत्सञ्ज्ञक प्रत्ययाना अव्ययसञ्ज्ञेचें विधान करीत आहे त्यापेक्षा तो असे सुचवीत आहे की जवळचाच ईश्वर शब्द येथे अवधि म्हणून गृहीत धरला आहे.

त्याही ईश्वरशब्दाच्या पुढे असलेले तवै केन् इत्यादि एजन्त कृत्प्रत्यय आणि खमुञ्, णमुल् वगैरे मकारान्त कृत्प्रत्यय आहेत त्याना अव्ययसञ्ज्ञेच्या विधानासाठी 'कृन्मेजन्त' हें सूत्र चरितार्थ आहे, म्हणून व्यर्थ होत नाही.

तर मग हा आचार्य ज्यापेक्षा 'अव्ययीभावश्च' (१।१।४१) या सूत्राने अव्ययीभावसमासाला अव्ययसञ्ज्ञा सागत आहे त्यापेक्षा तो असे सुचवीत आहे की 'अधिरीश्वरे' येथीलच[3] ईश्वरशब्द येथे अवधि म्हणून गृहीत धरला आहे

व्यातिन्यायानें 'ईश्वरे तोसुन्' येथील ईश्वरशब्द अवधि म्हणून धरला असता अव्ययीभावादि सर्व समासाना निपातसञ्ज्ञेच्या द्वारानें अव्ययसञ्ज्ञा प्राप्त होते, तेव्हा 'समासामध्ये फक्त अव्ययीभावालाच अव्ययसञ्ज्ञा होते, इतर समासाला होत नाही, असा नियम 'अव्ययीभावश्च' ह्या सूत्राने केला जाईल तेव्हा तें व्यर्थ होऊ शकत नाहीं

असे आहे तर जवळचाच ईश्वरशब्द अवधि म्हणून गृहीत धरावयाचा ही गोष्ट लोकव्यव-

---

१ येथून 'अधिरीश्वरे' (१।४।९७) या सूत्रापर्यन्त प्रत्येक सूत्रामध्ये निपाता हें पद अनुवृत्त होते

२ जर येथें अवधि म्हणून गृहीत धरलेला ईश्वरशब्द 'ईश्वरे तो सुन्' या सत्रातील घेतला तर णमुल्, तुमुन् हे मकारान्त कृत्प्रत्यय आणि 'से' वगैरे एजन्त कृत्प्रत्यय हे निपाताधिकारामध्ये सापडत असल्यामुळें त्याना निपातसञ्ज्ञा होऊन 'स्वरादिनिपातम्' (१।१।३७) या सूत्राने अव्ययसञ्ज्ञा होईल आणि 'कृन्मेजन्त' हें सूत्र व्यर्थ होइल

३ जर येथें अवधि म्हणून गृहीत धरलेला ईश्वर शब्द 'ईश्वरे तोसुन्' या सूत्रातील घेतला तर अव्ययीभावसञ्ज्ञा सागणारी सूत्रें निपाताधिकारामध्यें सापडत असल्यामुळें अव्ययीभावाना निपातसञ्ज्ञा होऊन स्वरादि निपातम् या सूत्रानें अव्ययसञ्ज्ञा होईल, आणि 'अव्ययीभावश्च' हें सूत्र व्यर्थ होईल

दकान्तात्प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च ततोऽनुव्रजति ॥

लौकिकं चातिवर्तते ॥

द्वितीयं च तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं वानुव्रजति ॥ तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्य ॥

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचनं संज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां बाधेरन् । ता मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावतानवकाशा एता' संज्ञा' कस्मादेव न बाधन्ते । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्या निपातसंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भवति ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥१।४।५७॥

अयं सत्त्वशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थक. । तद्यथा । सत्त्वमयं ब्राह्मणः ।

द्दारावरूनच सिद्ध होत आहे, जसे— लोकामध्ये इष्ट व मान्य असा पाहुणा ग्रामान्तराला जावयास निघाला असता त्याला अरण्यापर्यंत किंवा उदकापर्यंत पोचवावयास जावे असे सांगितले असता तेथे प्रथमतःच जे अरण्य किंवा जो उदकप्रदेश प्राप्त होतो त्यापर्यंतच पोचवावयास जातात असा लोकन्याय आहे

पण या लोकन्यायाचें लोकच उल्लंघन करताना दृष्टीस पडतात. स्नेहातिशय असेल तेथे द्वितीय किंवा तृतीय जे अरण्य किंवा उदकान्त तेथपर्यंतही पोचवावयास लोक जातात त्याप्रमाणे येथेंही दुसऱ्या म्हणजे 'ईश्वरे तोसुन्' येथील ईश्वरशब्दापर्यंतही लोक मजल मारतील म्हणून येथे रेफसहित असा ईश्वरशब्द उच्चारला आहे

येथे आता प्राक् हा शब्द घातला आहे तो कशासाठी ?

(वा १) निपातसंज्ञेची निवृत्ति न व्हावी म्हणून प्राक् हा शब्द घातला आहे तो न घातला तर अनवकाश असल्यामुळे गति, उपसर्ग आणि निपात या संज्ञा निपातसंज्ञेचा बाध करतील त्यानीं निपातसंज्ञेचा बाध न करावा यासाठीं प्राक् हा शब्द घातला आहे.

आता प्राक् हा शब्द घातला तरी देखील अनवकाश अशा गति वगैरे संज्ञा काय कारणाने बरें निपातसंज्ञेचा बाध करणार नाहीत ?

प्राक्शब्द घातला असता पूर्वी निपात संज्ञा करून नतर त्या त्या शब्दस्वरूपाना त्या त्या गति वगैरे संज्ञा सांगितल्या असल्यामुळे त्या विधानाचे जोरावर गति वगैरे संज्ञाबरोबर निपातसंज्ञेचा समावेश होईल

(सू ५७) सत्त्व हा शब्द द्रव्य या अर्थाला[१] दाखविणारा आहे, जसे— सत्त्वमयं ब्राह्मण, सत्त्वमियं ब्राह्मणी क्रिया याही अर्थाला सत्त्व-

---

४ एकदरींत अधिरीश्वरे हा प्रथम ईश्वरशब्दच येथें अवधि म्हणून घ्यावा अशाविषयीं काहीं प्रमाण मिळत नाही

५ गति वगैरे संज्ञा मागणाऱ्या सूत्रामध्यें या प्रकृत सूत्रातून निपातशब्दाबरोबर प्राक्शब्दाचीही अनुवृत्ति करावयाची त्यामुळें ते ते शब्द प्रथमत निपातसंज्ञक होतात आणि नतर त्याना गति वगैरे संज्ञा होतात, असा त्या त्या सूत्राचा अर्थ होतो.

१ लिंग आणि संख्या ज्याला लागतात त्याला द्रव्य म्हणतात सत्त्व म्हणजे द्रव्य होय त्याशिवाय निराळ्या अर्थाचें प्रतिपादन करणारे असे जे च,वा, ह, अह वगैरे शब्द त्याना निपातसंज्ञा होते

२ सीदन्ति अस्मिन् जात्यादय या व्युत्पत्तीवरून जाति, गुण, क्रिया, लिंग, संख्या, याच्या आधारभूत पदार्थाला सत्त्वशब्द हा दाखवितो

सत्त्वमियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः । सद्भाव. सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् । द्रव्यपदार्थकस्य ³। कुत एतत् । एव हि कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च ।। किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्यत्सत्त्ववचनादिति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेध । सत्त्ववचने नेति । किं चात· ।

यदि पर्युदासो विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्रव्यवचनोऽयं सघातो द्रव्यादन्यश्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभि. सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसज्ञा प्राप्नोति ।। अथ प्रसज्यप्रतिषेधो न दोषो भवति ।। यथा न दोषस्तथास्तु ।।

¹प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ।।

शब्द दाखवितो. सत. भाव. सत्त्वम् म्ह सत्ता. तेव्हा यापैकीं कोणच्या अर्थाच्या सत्त्वशब्दाचें येथे ग्रहण केलें आहे ?

द्रव्य या अर्थाला दाखविणाऱ्या अशा सत्त्वशब्दाचें येथे ग्रहण केले आहे

हे कशावरून ?

द्रव्य या अर्थाचा सत्त्वशब्द गृहीत धरला असता निपातसज्ञेचा विधि आणि निषेध हे इष्ट स्थली सिद्ध होतात³

पण काय हो, येथें सत्त्वाहून अन्य अर्थाचा वाचक अशा अर्थाचा 'असत्त्वे' हा पर्युदास समजावयाचा किंवा सत्त्ववाचक अशा 'च' वगैरेंना निपातसज्ञा होत नाहीं, अशा अर्थाचा प्रसज्यप्रतिषेध समजावयाचा ?

यात फरक काय बरें होतो ?

जर पर्युदास गृहीत धरला तर 'विप्र' येथे निपातसज्ञा होऊ लागेल कारण 'प्र⁴' हा प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय क्रिया आणि द्रव्य या उभयताचा वाचक आहे निपातसज्ञा होण्याला तर फक्त द्रव्याहून काहीं तरी निराळ्या अर्थाची जरूरी आहे आणि प्रादिगणामध्यें आरभीं जो प्रशब्द उच्चारला आहे तीच आनुपूर्वी येथे दिसत आहे तेव्हा तदन्तविधीच्या⁵ जोरावर येथे निपातसज्ञा प्राप्त होत आहे आता जर द्रव्यार्थक चादिकाना निपात सज्ञा होत नाही अशा अर्थाचा 'असत्त्वे' हा प्रसज्यप्रतिषेध गृहीत धरला तर हा पूर्वोक्त दोष येत नाहीं

तर मग ज्या रीतीनें दोष येणार नाहीं तीच रीत असू दे

३ च, वा, इत्यादि अद्रव्यार्थक शब्दांना निपातसज्ञा सिद्ध होते व द्रव्यार्थक पशु वगैरे शब्दाना निपातसज्ञेची व्यावृत्तिही सिद्ध होते जर क्रियार्थक सत्त्व शब्द गृहीत धरला तर 'असत्त्वे' हा प्रतिषेध व्यर्थ होईल कारण चादिकामध्यें क्रियापदार्थक असा एकही शब्द पठित नाही

४ विशेषेण प्रानीति विप्र म्हणजे विशेषत श्रौतकर्माचें पूरण करणारा येथे वि या उपसर्गाच्या पुढें प्राधातूहून कप्रत्यय (३।१।१३६) व आकाराचा लोप (६।४।६४) झाला आहे धातूपैकीं फक्त दोन व्यजनें आणि प्रत्ययापैकीं अकार मिळून 'प्र' हा समुदाय कृद्वृत्तीच्या जोरावर पूरण करणें ही क्रिया आणि तिचा कर्ता मिळून दोन अर्थांला दाखवितो आता कर्ता या द्रव्याचा वाचक जरी प्रशब्द आहे तरी पर्युदासपक्षीं 'द्रव्य अर्थ नसावा' असे म्हणतां येत नाहीं, फक्त द्रव्याहून अन्य अर्थ असावा, तेथें तो अन्य अर्थ असून आणखी त्याला द्रव्य हा अर्थ असला तरी हरकत नाहीं यामुळें पर्युदासपक्षीं दोष येत आहे

५ आता जर येथें विशेष्य नसल्यामुळें तदन्तविधि (१।१।७२) होत नाही असें म्हणाल तर अव्ययसज्ञा सागणाऱ्या सूत्रामध्यें तदन्तविधि असल्यामुळे त्या जोरावर 'प्र' याला निपातसज्ञा होऊ लागेल, कारण त्या निपातसज्ञेमुळें विप्र याला अव्ययसज्ञा होऊन त्याच्या पुढील सुप्रत्ययाचा लुक् (२।४।८२) होऊं लागेल. असें 'प्र' याला निपातसज्ञा करण्याचें फल मिळणार आहे

१ निपातसज्ञा झालेल्या प्रादिगणातील शब्दांना क्रियायोग असता उपसर्गसज्ञा होते, उदा०—प्रणयति येथे 'उपसर्गादसमासे' (८।४।१४) या सूत्रानें णत्व होतें

वद्विधिनस्भावावीत्त्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् ॥६॥

अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्भविष्यन्ति ॥

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु ॥ ७ ॥

सुदुरो प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः ॥ नुम्विधि । सुलभम् दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् [७ १ ६८] इत्येतन्न वक्तव्य भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ तत्वम् । सुदत्तम् । अचं उपसर्गात्त [७ ४ ४७] इति तत्व मा भूदिति ॥ षत्वम् । सुसिक्त घटशतेन । सुस्तुत श्लोकशतेन । उपसर्गादिति षत्वं मा भूदिति । सुः पूजायाम् [१ ४ ९४] इत्येतन्न वक्तव्य भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ णत्वम् । दुर्नयम् दुर्नीतमिति । उपसर्गादिति णत्व मा भूदिति ॥

(वा ६) वत्प्रत्यय, नस्आदेश, अप्शब्दाला ईत्त्व, स्वाङ्गादि स्वर आणि णत्व हे विधि अनवकाश होत असल्यामुळें त्याच्या जोरावर तीं कार्यें तेथे होतील तेथे त्याना पूर्वी सागितल्याप्रमाणे उपसर्गसज्ञा नसली तरी चालेल

(वा ७) नुमागम, तकारादेश, षत्व आणि णत्व हे विधि कर्तव्य असताना सु आणि दुर् या उभयताना उपसर्गसज्ञा होत नाही असे म्हणावे नुम्विधीचे उदाहरण सुलभ दुर्लभम् येथे 'उपसर्गात्खल्घञो' (७।१।६७) यानें नुमागम न झाला पाहिजे तेव्हा अर्थातच 'न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्' (७।१।६८) हे सूत्र करावयास नको

हे प्रयोजन होत नाहीं, कारण 'न सुदुर्भ्याम्' या सूत्रामध्येंच ती व्यवस्था केली आहे

तकारादेशाचें उदाहरण – सुदत्तम् येथे सुशब्दाला उपसर्गसज्ञेचा निषेध केल्यामुळे 'अच उपसर्गात्त' (७।४।४७) यानें तकारादेश होत नाही

षत्वाचे उदाहरण — सुसिक्त घटशतेन, सुस्तुत श्लोकशतेन येथे सुशब्दाला उपसर्गसज्ञेचा निषेध केल्यामुळे 'उपसर्गात्सुनोति०' (८।३।६५) यानें षत्व होत नाही अर्थात् सु पूजायाम्' हें सूत्र करावयास नको

हे प्रयोजन होऊ शकत नाही, कारण 'सुः पूजायाम्' या सूत्रामध्येच व्यवस्था केली आहे.

णत्वाचें उदाहरण– दुर्नय, दुर्नीतम् येथे दुर्शब्दाला उपसर्गसज्ञेचा निषेध केल्यामुळे 'उपसर्गादसमासे' (८।४।१४) यानें णत्व होत

ह्या सूत्रामध्यें उपसर्गामुळें ज्याला कार्य सागितलें आहे त्यात क्रियावाचक कोणी दृष्टीस पडत नाही, म्हणून तेथें प्र वगैरे हे उपसर्ग समजले जाणार नाहीत

६ सु आणि दुर् याना उपसर्गसज्ञेचा निषेध करून 'न सुदुर्भ्याम्' हें सूत्र केलें नाही तर अति सुलम्भ येथे नुम् होणार नाही, आणि सूत्र ठेवलें तर उपसर्गान्तरानें रहित अशा उपसर्गांपुढील लभ्धातूला नुमागमाचा निषेध असल्यामुळें अतिसुलम्भ येथें नुमागम होतो म्हणून सूत्र ठेवून वार्तिकाचेच प्रत्याख्यान करणे उचित होय

७ सुशब्दपूर्वक दाधातूच्या पुढें क्तप्रत्यय 'दो दद्घो' (७।४।४६) याने दाधातूला दद् आदेश

८ त्या सूत्रानें सागितलेल्या कर्मप्रवचनीयसज्ञेनें उपसर्गसज्ञेचा बाध होतो

९ वार्तिकानें उपसर्गसज्ञेचा निषेध केला तर तो पूजा हा अर्थ नसेल त्या ठिकाणींही प्रवृत्त होईल, आणि 'सुषिक्त कि तव' या निन्दाद्योतक वाक्यामध्येही उपसर्गसज्ञेचा निषेध होऊन षत्व होणार नाही, तेव्हा सूत्र करणेच बरें

१० येथे नीधातूहून अच्प्रत्यय (३।३।५६) आणि क्तप्रत्यय (३।२।११४) झाला आहे

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥१।४।६१॥

कृभ्वस्तियोग इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य । ऊरीभूय । इह मा भूत् । ऊरी पक्त्वा ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते न चान्यया क्रिययोर्यादिच्विडाचा योगोऽस्ति।

अनुकरणं चानितिपरम् ॥१।४।६२

कथमिदं विज्ञायते । इतेः परमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति । आहोस्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति ॥ किं चातः । यदि विज्ञायत इतेः परमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति। अथ विज्ञायत इतिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति ॥ अस्तु तावदिति परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति। ननु चोक्त श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष

नाहीं

(सू ६१) कृभ्वस्तियोगे असे म्हणावे म्हणजे कृ, भू आणि अस् या धातूचा योग असतानाच हें सूत्र प्रवृत्त होईल कारण ऊरीकृत्य, ऊरीभूय येथेच म्हणजे कृ, भू याचा योग असताना गतिसज्ञा झाली पाहिजे, आणि ऊरी पक्त्वा येथे गतिसज्ञा न झाली पाहिजे

तर मग तसे म्हटलें पाहिजे

तसे म्हणावयास नको कारण क्रियायोगे हें पद अनुवृत्त होत आहे, आणि ऊर्यादिक शब्दाना व च्विप्रत्ययान्त आणि डाच्प्रत्ययान्त शब्दाना कृभ्वस्ति याहून अन्य क्रियेशी योग तर दिसतच नाहीं[२]

(सू ६२) इतेः परम् इतिपरम्, न इतिपरम् अनितिपरम् असा समास सोडवावयाचा किंवा इतिः परो यस्मात्तत् इतिपरम्, न इतिपरम् अनितिपरम् असा सोडवावयाचा ?

या दोन अर्थामध्यें फरक काय ?

जर इते परम् इतिपरम्, न इतिपरम् अनितिपरम् असा समास सोडविला तर खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् येथे इतिशब्दाच्या मागील खाट् या अनुकरणाला गतिसंज्ञा होऊ लागेल[२] आता जर इति. परो यस्मात्तदितिपरम् न इतिपरम् अनितिपरम् असा समास सोडविला गेला तर 'श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवत्' येथें श्रौषट्शब्दाला गतिसज्ञा होऊ लागेल[३]

तर मग इतिः परो यस्मात्तत् इतिपरम् न इतिपरम् अनितिपरम् असेच असू दे पण 'श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवत्' येथें श्रौषट्-शब्दाला गतिसंज्ञा होऊ लागेल असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं याला येथे अगोदर असे विचारावे की 'उपोद्धरति' येथे 'ते प्राग्धातो.' या नियमानुसार अनेक गतिसज्ञकाचा प्रयोग

---

१ ऊर्यादिगणपठित शब्द, च्विप्रत्ययान्त शब्द, आणि डाच्प्रत्ययान्त शब्द याना क्रियायोग असताना निपातसज्ञा होते व गतिसज्ञाही होते

२ च्वि आणि डाच् हे प्रत्यय तर कृभ्वस्तियोग असतानाच विहित आहेत आणि ऊर्यादि शब्दांचाही स्वभावत कृभ्वस्तियोग असताच प्रयोग केला जातो ऊरी पक्त्वा हें उदाहरण कल्पित आहे, प्रयोगात आलेलें नव्हे

१ ज्याच्यापुढें इतिशब्द नाही अशा अनुकरणशब्दाला क्रियायोग असताना निपातसज्ञा होते व गतिसज्ञाही होते

२ गतिसज्ञा झाली असतां गतिसमास (२।२।१८) होईल व 'ते प्राग्धातो' (१।४।८०) या नियमाला अनुसरून धातूच्या अव्यवहित मागें गतिसज्ञकाचा प्रयोग करावयाचा असल्यामुळें खाडिति कृत्वा असे वाक्यच होणार नाही शिवाय इति खाट्कृत्य येथें इतिशब्दाच्या पुढील अनुकरणाला गतिसज्ञेचा निषेध होऊ लागेल

३ कारण इतिशब्द हा वौषट् याच्यापुढें आहे, श्रौषट् याच्यापुढें नाहीं

दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ते प्राग्धातोः [१ ४ ८०] इति कथ गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति । उपोद्धरतीति । गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्यनुकरणाकृतिर्निर्दिश्यते ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । कि प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ. । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । इदं विचारयिष्यति तेप्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थ वा स्यात्सज्ञानियमार्थ वेति । तद्यदा प्रयोगनियमार्थ तदानिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिद वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥१।४।६३॥

इदमतिबहु क्रियत आदरे अनादरे सत् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् ।

धातूच्या मागे कसा बरे कर्ता येतो ?

आता तो जर असे म्हणेल की 'ते प्राग्धातो', येथे गतिशब्दाने गतित्वं या जातीचा निर्देश केला आहे, तर मग येथेही अनुकरणशब्दाने अनुकरणत्वजातीचा निर्देश केला आहे असे समजता येईल

आता येथें अनितिपरम् असे म्हणून जी अनुकरणाला गतिसज्ञा सागितली आहे ती कशासाठी ?

(वा १) येथे अनुकरणाला इतिशब्द पुढे असताना गतिसज्ञेचा प्रतिषेध केला आहे.

त्याचा काय उपयोग ?

भलताच प्रयोग न व्हावा हा त्याचा उपयोग आहे पुढे असा विचार करण्यात येणार आहे की ते प्राग्धातोः (१।४।८०) या सूत्रानें 'गतिसज्ञक शब्दाचा आणि उपसर्गसज्ञक शब्दाचा धातूच्या पूर्वीच प्रयोग करावा' असा प्रयोगनियम केला आहे किवा गतिसज्ञक शब्द आणि उपसर्गसज्ञक शब्द हे धातूच्या पूर्वी उच्चारले असतील तरच त्याना त्या सज्ञा होतात असा सज्ञानियम केला आहे त्यात जेव्हा प्रयोगनियमार्थ ते सूत्र केले असे गृहीत धरलें जाईल तेव्हा भलता प्रयोग न व्हावा म्हणून येथे अनितिपरम् असे म्हटले पाहिजे. आता सज्ञानियमार्थ ते सूत्र केलें आहे असे गृहीत धरलें तर येथे मुळींच दोष येत नाहीं.

(सू ६३) आदरे अनादरे, सत् असत्, असे सूत्र करण्यात अतिशयच गौरव केलें आहे 'आदरे सत्' एवढेच सूत्र केलें तरी सर्व निर्वाह होत आहे

---

४ कारण धातूच्या अव्यवहित मागे एकाच गतिसज्ञचा प्रयोग सभवतो

५ गतित्वजातीचा प्रयोग धातूच्या पूर्वीं करावा असा अर्थ होतो परतु जातीचें उच्चारणच सभवत नाही म्हणून त्या जातीच्या आश्रयाचें उच्चारण धातूच्या पूर्वीं करावें असें सूत्राचें तात्पय मानिलें जातें आता गतिसज्ञक शब्द अनेक असतील तेथें ते अनेक शब्द एकाच गतित्वजातीचे आश्रय असल्यामुळें ते अनेक शब्द धातूच्या मागें उच्चारले जातात

६ खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् येथें इतिशब्दाच्या मागील खाट् या अनुकरणाला गतिसज्ञा झाली तर 'गतिसज्ञकाचा प्रयोग धातूच्या मागेंच करावा' (१।४।८०) असा त्याच्या प्रयोगाचा नियम असल्यामुळें खाट् हे अनुकरण कृधातूच्या मागें म्ह इतिशब्दाच्या पुढें जाऊन त्याचा कृत्वा या शब्दाबरोबर समास (२।२।१८) होऊन ल्यप्आदेश (७।१।३७) होऊन 'इति खाट्कृत्य निरष्ठीवत्' असा भलताच प्रयोग होईल

१ आदर हा अर्थ गम्यमान असताना सत् शब्दाला आणि अनादर हा अर्थ गम्यमान असताना असत्शब्दाला निपातसज्ञा होऊन गतिसज्ञा होते, उदा०– सत्कृत्य असत्कृत्य गत ।

कथमसत्कृत्येति । तदन्तविधिना भविष्यति । केनेदानीमनादरे भविष्यति । नञादरप्रतिषेध विज्ञास्यामः । नादरेऽनादर इति ॥ नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्ग एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते । अविद्यमानादरेऽनादर इति । तस्मादनादरग्रहण कर्तव्यमसतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

[भूषणेऽलम् ॥१।४।६४॥]

अन्तरपरिग्रहे ॥ १ । ४ । ६५ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अन्त.शब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् । अन्तर्धा ॥ किविधिः । अन्तर्धि ॥ समास । अन्तर्हत्य ॥ णत्वम् । अन्तर्हण्याद्गोभ्यो गा· ॥

[कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ १ । ४ । ६६ ॥

पुरोऽव्ययम् ॥ १ । ४ । ६७ ॥

अस्तं च ॥ १ । ४ । ६८ ॥

अच्छगत्यर्थवदेषु ॥ १ । ४ । ६९ ॥

पण तसे केलें तर असत्कृत्य येथे गतिसंज्ञा कशी बरें होईल ?

सत्शब्दान्त असा तदन्तविध केला म्हणजे असत्शब्दाला गतिसंज्ञा होईल

पण असत्कृत्य येथें अनादर या अर्थाची प्रतीति कशी बरें होईल ?

असत् येथील नञाने सत्शब्दार्थ आदराचा प्रतिषेध दाखविला म्हणजे अर्थातच तेथे अनादर या अर्थाची प्रतीति असत्शब्दापासून होईल सूत्रातील अनादरे याचा अर्थ न आदरे अनादरे, म्हणजे आदराचा निषेध गम्यमान असताना, असाच आहे

पण असा अनादरशब्दाचा अर्थ घेणे शक्य नाहीं कारण तसा अर्थ घेतला तर जेथे आदराची प्रसक्ति आहे तेथेच असत्कृत्य असा प्रयोग होईल आणि जेथे आदराचा प्रसगच नाहीं तशा ठिकाणीं असत्कृत्य असा प्रयोग होणार नाहीं आता अनादरे हा शब्द सूत्रात घातला म्हणजे 'अविद्यमान आदरो यत्र' अशा अर्थाचा अनादरे हा बहुव्रीहि समजण्यात येईल तेव्हा आदराची प्रसक्ति असो अथवा नसो, आदराचा अभाव असला म्हणजे तेथे असत्शब्दाला गतिसंज्ञा होईल. म्हणून अनादर हा शब्द सूत्रामध्यें मुद्दाम घातला आहे. बाकी असच्छब्दाला तदन्त विधीने गतिसज्ञा होईल.

(सू ६५, वा.१) अङ्, कि, समास आणि णत्व हे विधि कर्तव्य असताना अन्तर्शब्दाला गतिसज्ञा होते आणि उपसर्गसज्ञा होते असे म्हणावे, जसे– अन्तर्धान येथे अङ्प्रत्यय (३।३।१०६) झाला आहे, अन्तर्धि. येथे किप्रत्यय (३।३।९२) झाला आहे, अन्तर्हत्य येथे समास (२।२।१८) झाला आहे, अन्तर्हण्यात् गोभ्यो गाः येथें णत्व (८।४।२२) झाले

---

१ भूषणार्थक जो अलम्शब्द त्याला निपातसज्ञा होऊन गतिसज्ञा होते, उदा०– अलङ्कृत्य

१ परिग्रहाहून अन्य अर्थ गम्यमान असताना अन्तर्शब्दाला निपातसज्ञा होऊन गतिसज्ञा होतें, उदा०–अन्तर्हत्य निपातसज्ञा ही पुढे प्रत्येक सूत्रात चालू आहेच असें समजावें

१ (६६) अभिलाषातिशयनिवृत्ति या अर्थाला दाखविणारा जो कणेशब्द आणि मनस् शब्द याना गतिसज्ञा होते, उदा०– कणेहत्य, मनोहत्य, पय पिबति अभिलाषनिवृत्ति होतोपर्यंत दूध पितो गतिसमास (२।२।१८) झाल्यामुळें ल्यबादेश (७।१।३७) झाला आहे

(६७) पुरस् या अव्ययाला गतिसज्ञा होते, उदा०– पुरस्कृत्य

(६८) अस्तम् हें मकारान्त अव्यय आहे, त्याला गतिसज्ञा होते, उदा०– अस्त गत्य

(६९) अच्छ या अव्ययाला गत्यर्थक धातु आणि वद्धातु यांचा योग असतांना गतिसज्ञा होते, उदा०–

अदोऽनुपदेशे ॥ १ । ४ । ७० ॥

तिरोऽन्तर्धौ ॥ १ । ४ । ७१ ॥

विभाषा कृञि ॥ १ । ४ । ७२ ॥

उपाजेऽन्वाजे ॥ १ । ४ । ७३ ॥]

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १।४।७४ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव किंचित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तम् ॥ २ ॥

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लवणंकृत्य ॥

तत्र च्विप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य ॥

न वा पूर्वेण कृतत्वात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तमित्युक्तं तच्च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्याय विभाषा लवणंशब्द आदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा

आहे

(सू ७४, वा १) च्विप्रत्ययाचा अर्थ अभूततद्भाव म्ह. वस्तुतः तसे नसून केवळ तशी कल्पना करणे हा अर्थ गम्यमान असेल तरच ह्या सूत्रानें गतिसंज्ञा होते असे म्हणावे, जसे—न साक्षात् असाक्षात्, असाक्षात् साक्षात्कृत्वासाक्षात्कृत्य आता जेव्हा एखादी गोष्ट खरोखरीच प्रत्यक्ष केली जाते तेव्हा गतिसंज्ञा होत नाही

(वा २) गतिसंज्ञेच्या बरोबरच साक्षात्प्रभृति गणातील काही शब्दाच्या शेवटी मकार येतो असे म्हणावे, जसे— लवणंकृत्य

(वा ३) अभूततद्भाव या अर्थी प्रत्यक्ष च्विप्रत्ययच (५।४।५०) जेथे केला असेल तेथें हे गतिसंज्ञा सागणारे सूत्र प्रवृत्त होत नाहीं असे म्हणावे, जसे— लवणीकृत्य[२]

(वा ४) अथवा हे वचन करावयास नको काय कारण ?

प्रकृत सूत्राने गतिसंज्ञेचा विकल्प झाला तरी होऊ दे त्याच्या अभावपक्षी पूर्वीच्या सूत्रानें नित्य गतिसंज्ञा होईलच

तर मग 'तत्र च्विप्रतिषेध' या वार्तिकाचा असा उपयोग समजावा की ह्या गणातील काही शब्दाच्या शेवटी जो गतिसंज्ञेच्या बरोबर मकार येतो तो प्रत्यक्ष च्विप्रत्यय केला असताना येत नाही

हाही त्या निषेधाचा उपयोग होत नाही कारण मकार शेवटी येतो म्हणजे लवण शब्दाचे स्थानी 'लवणम्' असा मकारान्त

अच्छगत्य, अच्छोद्य

(७०) परोपदेशाशिवाय इतर वाक्यामध्यें अदस्शब्दाला गतिसंज्ञा होते, उदा०— अद कृत्य, अद -कृतम्

(७१) व्यवधान या अर्थाला दाखविणाऱ्या तिरस्शब्दाला गतिसंज्ञा होते, उदा०— तिरोभूय

(७२) व्यवधान या अर्थाला दाखविणाऱ्या तिरस्शब्दाला कृधातूचा योग असताना विकल्पानें गतिसंज्ञा होते, उदा०— तिरस्कृत्य, तिर कृत्वा

(७३) उपाजे आणि अन्वाजे ह्या निपाताना कृधातूचा योग असताना विकल्पानें गतिसंज्ञा होते, उदा०— उपाजेकृत्य, अन्वाजेकृत्य उपाजे आणि अन्वाजे हे दोन निपात दुर्बलाला बल देणें या अर्थी आहेत

१ साक्षात्प्रभृति गणांतील शब्दाना कृ-धातूचा योग असताना आणि अभूततद्भाव हा अर्थ गम्यमान असताना विकल्पानें गतिसंज्ञा होते, उदा०— असाक्षात् साक्षात् कृत्वा साक्षात्कृत्य

२ येथें 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' (१।४।६१) यानें नित्य गतिसंज्ञा होते

लवणंशब्द आदेशो भवति न किंचिद्दुष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यम् । तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥

[अनत्याधान उरसिमनसी ॥ १ । ४ । ७५ ॥

मध्ये पदेनिवचने च ॥१।४।७६॥

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ १ । ४ । ७७ ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ १ । ४ । ७८ ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ १ । ४ । ७९ ॥]

ते प्राग्धातोः ॥ १ । ४ । ८० ॥

किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थम् । एते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्याः । आहोस्वित्संज्ञानियमार्थम् । एते प्राक्चाप्राक्च प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसञ्ज्ञा भवतीति । कश्चात्र विशेषः ।

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति ॥

आदेश केला जातो, असा अर्थ होय तेव्हा जरी लवणीशब्दाचे ठिकाणीही विकल्पाने 'लवणम्' असा आदेश झाला तरी काहीं एक बिघडत नाही. कारण लवणकृत्वा लवणकृत्य आणि लवणीकृत्य अशीं तीन शब्द स्वरूपे आपल्याला साधावयाची आहेत ती तीन रूपें 'लवणम्' आदेश केल्यानें साधत आहेतच.

(सू ८०) काय ? गति आणि उपसर्ग याचा धातूच्या पूर्वीच प्रयोग करावा असा प्रयोगाचा नियम करण्याकरता हे सूत्र केलें आहे किंवा संज्ञेचा नियम करण्याकरिता केले आहे ? म्हणजे त्याचा प्रयोग धातूच्यामागे असो किंवा पुढे असो, पण ते जेव्हा धातूच्या मागें असतील तेव्हाच त्याना गति आणि उपसर्ग या सज्ञा होतात ?

या दोन नियमामध्यें काय फरक ?

(वा १) प्रयोगाचा नियम करण्याकरिता हें सूत्र केले असेल तर अनुकरणाला जो इतिशब्द पुढे असताना गतिसंज्ञेचा निषेध केला आहे (१।४।६२) तो करावयास पाहिजे

त्याचा काय उपयोग ?

अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थं, म्ह[१] भलता प्रयोग न व्हावा हा त्याचा उपयोग[२] आहे.

---

१ (७५) अत्याधान म्ह सयोग त्याशिवाय इतर अर्थ गम्यमान असताना उरसि आणि मनसि ह्या दोन शब्दाना कृधातूच्या योगी विकल्पाने गतिसंज्ञा होते, उदा०– उरसिकृत्य उरसि कृत्वा, मनसिकृत्य मनसि कृत्वा अङ्गीकार करून व निश्चय करून असा या उदाहरणाचा अर्थ आहे

(७६) अत्याधानभिन्न अर्थ गम्यमान असताना मध्ये, पदे आणि निवचने ह्या तीन शब्दांना कृधातूच्या योगीं विकल्पानें गतिसंज्ञा होते, उदा०– मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा, पदेकृत्य पदेकृत्वा, निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा

(७७) उपयमन म्ह विवाह किंवा मोघम स्वीकार हा अर्थ गम्यमान असताना हस्ते आणि पाणौ ह्या दोन शब्दांना कृधातूच्या योगी नित्य गतिसंज्ञा होते, उदा०– हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य

(७८) बधनमूलक आनुकूल्य हा अर्थ गम्यमान असताना प्राध्वम् या शब्दाला कृधातूच्या योगी नित्य गतिसंज्ञा होते, उदा०– प्राध्वकृत्य. बधनानें अनुकूल करून असा याचा अर्थ आहे

(७९) जीविका आणि उपनिषत् हे दोन शब्द कृधातूच्या योगी दृष्टान्तादाखल योजले असता त्याना गतिसंज्ञा होते, उदा०– जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य, उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य

१ गति आणि उपसर्ग हे धातूच्या मागेंच योजावेत, उदा०– प्रकरोति

२ मागें (१।४।६२ टीप ६) पहाणें.

छन्दसि परव्यवहितवचनं च ॥ २ ॥

छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्च [१ ४ ८१,८२] इति वक्तव्यम् ॥

संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

संज्ञानियमे सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः ॥

उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात् ॥ ४ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । न हि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतिप्रेति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्ट दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात् ॥

उपसर्जनसंनिपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् ॥ ५ ॥

उपसर्जनसंनिपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । ऋषभ कूलमुद्रुजम् । ऋषभ कूलमुद्वहम् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ॥ यद्युपसर्जनसंनिपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटकराणि वीरणानीत्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोग प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति यदयमीषद्दु सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् [३ ३.

(वा.२) शिवाय वेदामध्यें गति आणि उपसर्ग याचा धातूच्या पुढेही आणि व्यवहित असाही प्रयोग होतो, हे कळविण्यासाठी 'छन्दसि परेऽपि', 'व्यवहिताश्च' हे पुढील सूत्र द्वय केले पाहिजे

(वा ३) सज्ञेचा नियम करण्याकरिता हे सूत्र केले आहे असे गृहीत धरले तर हे सर्व आपोआपच सिद्ध होत आहे

तर मग सज्ञानियम हाच पक्ष असू दे

(वा ४) प्रयोगनियम आणि सज्ञानियम या दोन्हीही पक्षी 'ते प्राग्धातो.' हे वचन अनर्थक होत आहे

काय कारण ?

लोकामध्ये अनिष्ट प्रयोग दिसून येत नाही म्हणजे प्रपचति असा प्रयोग करण्याच्या ऐवजी पचतिप्र असा प्रयोग कोणीही करीत नाही जर विपरीत प्रयोग आढळून येईल तर त्या विपरीत प्रयोगाच्या निवृत्तीसाठी यत्न करणे योग्य होईल

(वा ५) एका ठिकाणी उपसर्जनसज्ञक अशा अनेक शब्दाचा प्रयोग प्राप्त झाला असता त्या उपसर्जनापैकीं गति आणि उपसर्ग याचा धातूच्या अव्यवहित मागेच प्रयोग करावा अशा नियमाकरिता हे सूत्र केले पाहिजे, जसे– ऋषभ कूलमुद्रुजम्, ऋषभ कूलमुद्वहम् येथे उद् या गतिसज्ञकाचा धातूच्या अव्यवहित मागेच प्रयोग व्हावा, नाही तर कदाचित् कूलशब्दही धातूच्या मागे येईल.

जर अनेक उपसर्जनामध्ये धातूच्या जवळ गति किंवा उपसर्ग आणि त्याच्या मागे इतर उपपद अशी व्यवस्था होण्यासाठी हें सूत्र केलें असेल तर 'सुकटकराणि वीरणानि' येथे खल् प्रत्यय (३।३।१२७) केल्यानतर गतिसज्ञक सुब्दाचा धातूच्या अव्यवहित मागे प्रयोग करावा लागेल ज्यापेक्षा हा आचार्य 'ईषद्दु सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु०' (३।३।१२६) येथे खल्प्रत्ययाला इत्सज्ञक खकार जोडतो त्यापेक्षा खल्प्रत्यय केला असेल तेथें गतिसज्ञकाचा

---

३ येथें भाष्यकारानी अनभिधानाचे जोरावर सूत्राचें प्रत्याख्यान केलें आहे

४ येथें कूल हे कर्म आणि उद्उपसर्ग ही दोन उपपदें असता रुज् आणि वह् ह्या धातूहून खश्प्रत्यय होतो असा 'उदिकूले' (३।२।३१) या सूत्राचा अर्थ गृहीत धरला आहे या दोन उपपदांचा रुज आणि वह या शब्दाबरोबर उपपदसमास (२।२।१९) होतो तेथें उद् आणि कूल या दोन्ही उपपदाना उपसर्जनसज्ञा (१।२।४३) असल्यामुळें त्या दोघाचाही पूर्वनिपात (२।२।३०) प्राप्त झाला आहे

१२६] इति खकारमनुबन्ध करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खित्करण एतत्प्रयोजन खितीति मुम्यथा स्यादिति । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोग स्याखित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र मुम् । अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो नात्र गते प्राग्धातो प्रयोगो भवतीति तत खकारमनुबन्ध करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यप्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन ॥ कथम् ऋषभ कूलमुद्रुजम् ऋषभं कूलमुद्वहम् । नैष दोषः । नैष उदिरुपपदम् । किं तर्हि । विशेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः [३.२.३१] उत्पूर्वाभ्या रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति ॥

[छन्दसि परेऽपि ॥ १ । ४ । ८१ ॥[१]
व्यवहिताश्च ॥ १ । ४ । ८२ ॥][१]
कर्मप्रवचनीयाः ॥ १ । ४ । ८३ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसज्ञा यथा विज्ञायते । कर्म प्रोक्तवन्त.

धातूच्या अव्यवहित मागे प्रयोग करू नये असे सुचवितो

हे कसे बरे ज्ञापक जमते ?

खल्प्रत्ययाला जो इत्सज्ञक खकार जोडला आहे त्याचा उपयोग उपपदाला मुम्आगम व्हावा हा आहे पण जर धातूच्या जवळ गति शब्दाचाच प्रयोग होईल तर इत्सज्ञक खकाराचा काहींच उपयोग होणार नाही, कारण मुमागमाची प्राप्ति आली तर येऊ दे, 'अनव्ययस्य'यानें त्याचा निषेध होईल. तेव्हा अर्थातच या खल्प्रत्ययाच्या प्रयोगामध्यें गतिसज्ञकाचा धातूच्या अव्यवहित मागे प्रयोग होत नाहीं, असे आचार्य समजतो, आणि म्हणूनच खल् प्रत्ययाला इत्सज्ञक खकार जोडतो.

हे ज्ञापक होऊ शकत नाही जरी या खल् प्रत्ययाच्या प्रयोगामध्ये गतिसज्ञकाचा धातूच्या मागे प्रयोग झाला तरी देखील मुमागम होईलच.

तो कसा ?

जेथे कृत्प्रत्ययाचें ग्रहण केलें तेथे 'त्या कृत्प्रत्ययानें धातूच्या मागील गति किंवा कारक यासहित कृदन्ताचें ग्रहण करावें' या परिभाषेनें 'सुकर' हे खित्प्रत्ययान्त गृहीत धरले जाऊन त्याच्यामागील कट या अजन्तपूर्वपदाला मुम्आगम होईल तेव्हा 'ते प्राग्धातो' हें प्रकृत सूत्र उपसर्जनाच्या प्रयोगनियमार्थ केले तर सुकटकराणि हा प्रयोग साधणार नाही म्हणून तशा प्रयोगनियमासाठीं 'ते प्राग्धातो.' हे सूत्र करण्यात फायदा नाहीं.

पण जर तशाकरिता हें सूत्र केलें नाही ऋषभ कूलमुद्रुजम्, ऋषभ कूलमुद्वहम् या प्रयोगाची वाट काय ?

हा दोष येत नाहीं कारण उत्शब्द हा उपपद म्हणून सूत्रात घातला नाही, तर रुज् आणि वह् या धातूचें विशेषण म्हणून घातला आहे तेव्हा कूलशब्द उपपद असताना उद्शब्दापुढील रुज् आणि वह् या धातूहून खश्प्रत्यय होतो असा 'उदि कूले रुजिवहो.' (३।२।३१) या सूत्राचा अर्थ होतो.

(सू. ८३) 'कर्मप्रवचनीय' ही सात अक्षराची एवढी मोठी सज्ञा कशासाठी केली आहे ?

कर्मप्रवचनीय ही अन्वर्थसज्ञा आहे हें

---

१ वैदिक प्रयोगामध्यें गति आणि उपसर्ग या शब्दाचा धातूच्या पुढेंही प्रयोग होतो, उदा०– हन्ति नि मुष्टिना, निहन्ति मुष्टिना.

१ वैदिक प्रयोगामध्यें गति व उपसर्ग आणि धातु याच्यामध्यें व्यवधानही असतें, उदा०– आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि

१ हें अधिकारसूत्र आहे येथून 'अधिरीश्वरे' या सूत्रापर्यंत असलेल्या सूत्रांनी कर्मप्रवचनीयसज्ञा सांगितली आहे निपातसज्ञा चालू आहेच. कर्मप्रवचनीयसज्ञा झाल्यामुळें त्याच्याशी योग असताना

कर्मप्रवचनीया इति ॥ के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः । ये संप्रति क्रिया नाहु । के च संप्रति क्रियां नाहुः । येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्मप्रवचनीयाः ॥

अनुर्लक्षणे ॥ १।४।८४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्याद्गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । गतिर्गतौ [८ १ ७०] इति निघातः प्रसज्येत ॥ यद्येव वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्यते । प्रादेशं प्रादेश विपरिलिखति । अस्त्यत्र विशेषः । नात्र वेर्लिखिं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । अप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं प्रादेश विमाय परिलिखतीति ॥ यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि हि न वृषि प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । अप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ॥ इद तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२ ३ ८] इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

सुचविण्यासाठी महासंज्ञा केली आहे कर्म प्रोक्तवन्त म्हणजे जे शब्द क्रियेवरील विशेष दाखवू शकले ते शब्द कर्मप्रवचनीय होत

क्रियेवरील विशेष दाखवू शकले असे शब्द ते कोणते?

जे शब्द हल्ली क्रियेवरील विशेष दाखवू शकत नाहींत ते

असे कोणते बरे शब्द आहेत की जे हल्ली क्रियेवरील विशेष दाखवू शकत नाहीत?

जे प्रकृत प्रयोगामध्यें क्रियावाचक धातूचा प्रयोग नसताही त्या क्रियेचा संबंध दाखवितात ते कर्मप्रवचनीय होत

(सू. ८४) हे सूत्र कशासाठी केले आहे?

अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीय संज्ञा व्हावी आणि गति आणि उपसर्ग या संज्ञा होऊ नयेत यासाठी केले आहे

जर अनुशब्दाला गतिसंज्ञा झाली तर काय बिघडेल?

'शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत्' येथे अनुशब्दाला 'गतिर्गतौ' (८।१।७०) या सूत्रानें अनुदात्त होऊ लागेल

असे आहे तर विशब्दालाही कर्मप्रवचनीय संज्ञा सांगितली पाहिजे कारण 'प्रादेश विपरिलिखति' येथील विशब्दालाही अनुदात्त इष्ट नाहीं

पण येथे विशेष आहे विपरिलिखति येथें विशब्दाला लेखनक्रियेचा योग नाहीं, तर प्रादेश विमाय परिलिखति असा अर्थ मनात येत असल्यामुळे अप्रयुज्यमान अशा विमानक्रियेचा योग विशब्दाला आहे

असे आहे तर अनुशब्दालाही कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सांगण्यात काही अर्थ नाहीं कारण अनुशब्दाचाही वर्षणक्रियेशी योग नाही

तर मग कोणाशी योग आहे?

संहिता ऐकल्यानंतर वर्षण केले असा अर्थ मनात येत असल्यामुळे अप्रयुज्यमान अशा ऐकणे या क्रियेशीं योग आहे

तर मग 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (२।३।८) यानें द्वितीया करणें हा अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीय संज्ञा सांगण्याचा उपयोग समजावा

याच्या उत्तरादाखल पुढील वचन लिहीत

द्वितीया (२।३।३८) होते

१ लक्ष्यलक्षणभावसंबंधाला दाखविणारा जो अनुशब्द त्याला कर्मप्रवचनीयसंज्ञा होते, उदा०—जपमनुप्रावर्षत्

२ निपातत्वास्तव आद्युदात्तस्वर (फिट्सूत्र ४।१३) अनुशब्दाला इष्ट आहे

३ दोन्ही गतिशब्दांचा एकाच क्रियेशी योग असेल तरच 'गतिर्गतौ' यानें अनुदात्त होत असतो.

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् ॥ १ ॥

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति लक्षणेत्थभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव. [१ ४ ९०] इति ॥

हेत्वर्थं तु वचनम् ॥ २ ॥

हेत्वर्थमिद वक्तव्यम् । हेतु शाकल्यस्य सहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गंस्यते । लक्षण हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां सहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ॥ स तर्हि तथा निर्देश' कर्तव्योऽनुर्हेताविति ॥ अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्त । न ह्यवश्यं तदेव लक्षण भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । कि तर्हि । यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणि छात्त्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।

आहे

(वा १) 'अनुर्लक्षणे' हें अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीयसंज्ञेसाठी केलेले सूत्र निरुपयोगी होत आहे

काय कारण ?

'लक्षणेत्थ भूताख्यान०' (१।४।९०) या सामान्य सूत्रानेंच लक्षण हा अर्थ गम्यमान असताना अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीयसंज्ञा होत आहे म्हणून

(वा २) कार्यकारणभाव असेल तेथे अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीयसंज्ञेसाठी 'अनुर्लक्षणे' हें सूत्र केलें पाहिजे प्रकृत उदाहरणामध्यें शाकल्यसहिता ही वर्षणाचें कारण आहे, लक्षण नव्हे

कारणाला लक्षण म्हणू नये अशाबद्दल वचन केले पाहिजे कीं काय ?

वचन करावयास नको त्यावाचून कसा हा शोध लागेल ?

ज्या खुणेवरून जी गोष्ट वारवार कळते त्या खुणेला लक्षण असे म्हटले जाते जी खूण ज्या गोष्टीला एकदाच दाखवू शकते त्यास लक्षण असे नाव देण्यात येत नाही, आणि येथे देवाने तर एकवारच शाकल्यसहितेचें श्रवण करून वृष्टि केली आहे[४]

तर मग 'अनुर्हेतौ' असे सूत्र केलें पाहिजे.

आता जर कारणालाही लक्षण म्हणता येत असेल तर मात्र 'अनुर्लक्षणे' या सूत्राचा काहीं उपयोग दिसत नाहीं आणि विचार केला असता कारणालाही लक्षण असे म्हटलें पाहिजे कारण ज्या साधनावरून जी गोष्ट वारवार पाहिली जाते त्यालाच लक्षण म्हणावे असा काही नियम नाहीं तर जें साधन एखादे वेळींही एखादी गोष्ट कळविण्याविषयीं कारणीभूत होते त्यालाही लक्षण म्हणता येतें, जसे– हातामध्यें पूर्वी कमडलु घेतलेल्या शिष्याला तू आज पाहिलेस काय असे विचारण्यात येते वस्तुतः तशा शिष्याला त्यानें एकदाच पाहिलें होतें तरी देखील त्या शिष्याची ओळख पटविण्याच्या कामीं 'कमडलु हातात घेणे' हे त्याचें लक्षण होतें

तर मग कर्मप्रवचनीयाचा योग असताना 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' या सूत्रानें द्वितीया

---

४. तेव्हा शाकल्यसहिता ही वर्षणाचें लक्षण नसल्यामुळें 'लक्षणेत्थ०' या सामान्यसूत्रानें कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सिद्ध होत नाही

५ तेव्हा 'लक्षणेत्थभूता०' या सामान्यसूत्रानेंच

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्त इत्येव। न सिध्यति। परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति ॥

[तृतीयार्थे ॥ १ । ४ । ८५ ॥

हीने ॥ १ । ४ । ८६ ॥

उपोऽधिके च ॥ १ । ४ । ८७ ॥

अपपरी वर्जने ॥ १ । ४ । ८८ ॥]

आङ्मर्यादावचने ॥ १ । ४ । ८९ ॥

आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। आकुमारं यशः पाणिनेरिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मर्यादावचन इत्येव सिद्धम्। एषास्य यशसो मर्यादा ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ १ । ४ । ९० ॥

कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते।

होते हाच अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा सागण्याचा उपयोग समजावा

हाही उपयोग नाहीं. कारण 'लक्षणेत्थभूता' या सामान्यसूत्रानें अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा होत असल्यामुळे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' यानेंच तेथे द्वितीया साधत आहे

तेथे द्वितीया साधता येत नाहीं कारण सहितामनु प्रावर्षत् या उदाहरणामध्यें सहिता शब्दापुढे प्राप्त झालेल्या द्वितीयेचा परत्वास्तव बाध करून 'हेतौ' (२।३।२३) या सूत्रानें तृतीया प्राप्त होत आहे त्या तृतीयेचा बाध होऊन द्वितीयाच व्हावी यासाठी 'अनुर्लक्षणे' या सूत्राने पुन कर्मप्रवचनीयसज्ञा सागितली आहे

(सू ८९) मर्यादा किंवा अभिविधि हे अर्थ गम्यमान असताना आङ् या शब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते असे म्हणावे कारण 'आकुमार यशः पाणिने' येथे अभिविधिअर्थ असतानाही कर्मप्रवचनीयसज्ञा झाली पाहिजे.

तर मग तसे म्हटले पाहिजे

तसे म्हणावयास नको. सूत्रामध्ये जे 'मर्यादावचने' असे म्हटले आहे त्यावरूनच हे सिद्ध होते कुमार ही पाणिनीच्या यशाची मर्यादा म्हणजे अवधि आहे

(सू ९०) लक्षण, इत्थभूताख्यान वगैरे अर्थ येथे कोणाचे म्हणून निर्दिष्ट केले आहेत?

अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा होत असल्यामुळे 'अनुर्लक्षणे' या प्रकृत सूत्राचा काय उपयोग हा प्रश्न कायम राहतो

१ (८५) तृतीयाविभक्तीचा अर्थ गम्यमान असताना अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०—नदीमन्ववसिता सेना, येथें साहित्यतृतीयार्थ गम्यमान होता.

(८६) कमीपणा गम्यमान असतांना अनुशब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०—अनु हरिं सुरा इतर देवाचा हरीपेक्षा कमीपणा येथें गम्यमान होतो

(८७) अधिकपणा किंवा कमीपणा गम्यमान असताना उपशब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०—उप हरिं सुरा उप खार्यां द्रोण हें अधिकपणाचे उदाहरण होय खारीपेक्षा द्रोण अधिक आहे असा अर्थ आहे येथें सप्तमी (२।३।९) झाली आहे

(८८) वर्जन हा अर्थ गम्यमान असताना अप आणि परि या शब्दाना कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०—अप हरे परि हरे ससार

१ मर्यादा किंवा अभिविधि हा अर्थ गम्यमान असताना आङ् या शब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०— आ मुक्ते ससार, आ सकलाद्ब्रह्म येथें कर्मप्रवचनीयसज्ञेमुळें पचमी (२।३।१०) झाली आहे

२ एखाद्या गावाची हद्द ओढ्यापर्यंत आहे अशा रीतीनें ओढा हा अवधि म्हणून दाखविला जातो तेथें त्या अवधीच्या मर्यादा आणि अभिविधि अशा दोन तऱ्हा सभवतात पैकी तो अवधि त्या हद्दीत न धरणे ही मर्यादा आणि धरणें हा अभिविधि होय सूत्रातील मर्यादा हा शब्द अवधि या अर्थाचा येथें आहे

१ लक्षण, इत्थभूताख्यान, भाग आणि वीप्सा हे अर्थ गम्यमान असतांना प्रति, परि आणि अनु ह्या शब्दाना कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०— वृक्ष प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् येथें वृक्षावरून

वृक्षादीनाम् ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्याद्गत्युपसर्गसञ्ज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसञ्ज्ञे भवतो न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोग. ॥ इदं तर्हि प्रयोजन द्वितीया यथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२ ३ ८] इति । वृक्षं प्रति विद्योतते । वृक्षमनु विद्योतत इति ॥

[अभिरभागे ॥ १ । ४ । ९१ ॥ प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयो ॥ १ । ४ । ९२ ॥]

अधिपरी अनर्थकौ ॥१।४।९३॥

किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा यथा स्याद्गत्युपसर्गसञ्ज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसञ्ज्ञौ भवतोऽनर्थकौ चेमौ ॥ इद तर्हि प्रयोजन पञ्चमी यथा स्यात् । पञ्चम्यपाङ्परिभिः [२ ३ १०] इति । कुतः पर्यागम्यत इति ॥ सिद्धात्र पञ्चम्यपादान इत्येव । आत-

वृक्ष प्रति विद्योतते इत्यादि उदाहरणातील वृक्ष वगैरे शब्दाच्या पुढील विभक्तीचे

आता कशासाठी हे सूत्र केले आहे ?

प्रति वगैरे शब्दाना कर्मप्रवचनीयसज्ञाच व्हावी आणि गति किंवा उपसर्ग ही सज्ञा न[२] व्हावी यासाठी हे सूत्र केले आहे

हे प्रयोजन बरोबर दिसत नाही कारण प्र, परा वगैरेंचा ज्या क्रियेशीं योग आहे त्या क्रियेच्या दृष्टीनेंच ते गति किंवा उपसर्ग समजले जातात आणि येथे तर प्रति, परि आणि अनु याचा वृक्ष वगैरेशी योग झालेला आहे हा काहीं क्रियायोग नव्हे

तर मग येथे 'कर्मप्रवचनीयुक्ते द्वितीया' यानें द्वितीया करणें हा कर्मप्रवचनीयसज्ञा करण्याचा उपयोग समजावा, जसे– वृक्ष प्रति विद्योतते, वृक्षमनु विद्योतते

(सू ९३) अनर्थक अशा अधि आणि परि या शब्दाना कर्मप्रवचनीयसज्ञा कशासाठीं सागितली आहे ?

अधि आणि परि या शब्दाना कर्मप्रवचनीयसज्ञा व्हावी, गतिसज्ञा आणि उपसर्गसज्ञा न व्हावी, यासाठी सागितली आहे.

हें प्रयोजन बरोबर दिसत नाही. कारण प्र, परा वगैरेचा ज्या क्रियेशीं योग असेल त्या क्रियेच्या दृष्टीनेंच त्याना गति आणि उपसर्ग या सज्ञा होत असतात आणि प्रकृत अधि-परि हे शब्द तर अनर्थकच आहेत[२].

तर मग 'पञ्चम्यपाङ्परिभि.' (२।३।१०) यानें पञ्चमी होणे हा येथे कर्मप्रवचनीयसज्ञा सागण्याचा उपयोग समजावा, जसे– कुत.

विजेचें चमकणे ओळखिलें जाते म्हणून वृक्ष हें त्याचें लक्षण होय भक्तो विष्णुं प्रति पयनु वा हा विष्णूचा भक्त आहे इत्थभूताख्यान म्हणजे अमुक प्रकारचा आहे असें मागणे लक्ष्मीहरि प्रति पयनु वा-लक्ष्मी हा हरीचा भाग होय वृक्ष प्रति पर्यनु वा सिञ्चति प्रत्येक झाडाला पाणी घालतो वीप्सा म्हणजे क्रियेचा सर्वांशी सबध करणें

२ कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा सागितली म्हणजे अर्थातच तिनें गति आणि उपसर्ग या सज्ञांचा बाध होतो

१ पूर्वसूत्रातील लक्षण वगैरे चार अर्थांपैकी भाग या अर्थाशिवाय बाकीचे अर्थ गम्यमान असताना अभिशब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०–हरि-मभि वर्तते, भक्तो हरिमभि, देव देवमभि सिञ्चति.

१ मुख्य नसेल तेव्हा त्याच्याऐवजीं त्याच्यासारखा जो दुसरा उपस्थित होतो त्याला प्रतिनिधि म्हणतात प्रतिदान म्हणजे परतफेड करणें प्रतिनिधि आणि प्रतिदान हे अर्थ गम्यमान असताना प्रति-शब्दाला कमप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०– प्रद्युम्न कृष्णात्प्रति, तिलेभ्य प्रति यच्छति माषान् येथें कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञेमुळें पचमी (२।३।११) झाली आहे

१ अनर्थक अशा अधि आणि परि या शब्दाना कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०– कुतोऽध्यागच्छति

२. तेव्हा याना क्रियायोग मुळीच सभवत नाहीं.

अपादानपञ्चम्येषा यत्राप्यधिशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि श्रूयते। कुतोऽध्यागम्यत इति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति ॥ अथवा नैवेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते । अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ । धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तदविशिष्टं भवति यथा शङ्खे पयः ॥ यद्येव धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोत्युक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा । अपूपौ द्वावानय । ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥

[**सुः पूजायाम्** ॥ १ । ४ । ९४ ॥ **अतिरतिक्रमणे च** ॥ १ । ४ । ९५ ॥]

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्ग-

पर्यागम्यते.

कुत पर्यागम्यते या उदाहरणामध्यें 'अपादाने पञ्चमी' (२।३।२८) यानेच पचमी साधत आहे शिवाय येथे 'अपादाने पचमी' याने पचमी होते असे म्हटलेंच पाहिजे कारण कर्मप्रवचनीय अशा अधिशब्दाच्या योगी पचमीचें विधान नसताही 'कुतोऽध्यागम्यते' येथे पचमी दृष्टीस पडत आहे

अशा रीतीनें सर्व इष्ट सिद्ध होत असता ज्यापेक्षा हा आचार्य अनर्थक अशा अधि आणि परि या शब्दाना उपसर्गसंज्ञेची बाधक अशी कर्मप्रवचनीयसज्ञा सागत आहे त्यापेक्षा तो असे सुचवितो की अर्थवान् अशा शब्दाला सागितलेलें कार्य अनर्थक अशा यानाही होते

असे ज्ञापक केल्याचा काय उपयोग ?

अनर्थकनिपाताला प्रातिपदिकसंज्ञेदाखल वचन केलें तें (१।२।४५, वा.१२) करावयास नको

अथवा अधि आणि परि हे शब्द अनर्थक नव्हेतच

तर मग 'अनर्थकौ' असे विशेषण त्याना लावले आहे तें कसे ?

धातूनें दाखविलेल्या क्रियेपेक्षा निराळा अर्थ याना काहीच नाही फक्त त्या क्रियेलाच हे दाखवितात शखामध्यें दूध ठेवल्यासारखेंच हें होत आहे.

असे आहे तर धातूनेंच ती क्रिया दाखविली असल्यामुळेच त्या अर्थी पुन. अधि किवा परि याचा प्रयोगच होणार नाही कारण जो अर्थ एका शब्दानें दाखविला तो अर्थ दाखविण्यासाठी पुनः दुसऱ्या शब्दाचा प्रयोग करू नये असा न्याय आहे

ज्याचा अर्थ इतर शब्दाने दाखविला आहे त्याचाही पुन प्रयोग केलेला दृष्टीस

३ तेव्हा येथे अपादाने पचमी मानिल्याशिवाय गत्यतरच नाही त्याप्रमाणें कुत पर्यागम्यते येथेंही पचमी सिद्ध होईल

४ या सुचविल्याप्रमाणे अधि व परि याना उपसर्गसज्ञा होऊ लागेल तिच्या बाधाकरिता कर्मप्रवचनीयसज्ञा सागितली पाहिजे असें सिद्ध झालें

५ जसें दूध शखांत ठेविलें म्हणून कांही जास्त पांढरें होत नाही तसें येथें अधि आणि परि ह्यांचा प्रयोग केला म्हणून कांही त्यामुळें धातूनें दाखविलेल्या क्रियेमध्यें विशेष काहीच दिसत नाहीं.

६ अपूपशब्दापुढील द्विवचनानें द्वित्वसख्या उक्त झाली असता पुनः तीच सख्या दाखविण्यासाठी द्विशब्दाचा प्रयोग केला आहे त्याप्रमाणें आगच्छति यानें आगमनार्थ उक्त झाला असतां पुन तोच अर्थ दाखविण्यासाठी अधि आणि परि या शब्दांचा येथें प्रयोग केला आहे असे समजावें

१ पूजा हा अर्थ गम्यमान असतांना सु या शब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०– सुसिक्तं भवता

१. अतिक्रमण किवा पूजा हे अर्थ गम्यमान

गर्हासमुच्चयेषु ॥१।४।९६॥

इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीयापि प्रसज्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२ ३ ८] इति । नैषः दोष । नेमेऽप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो भवतीति ॥ अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्त नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । बिन्दुः । बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यतीति ॥

अधिरीश्वरे ॥ १ । ४ । ९७ ॥

अधिरीश्वरवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् । प्रथमानुपपत्तिस्तु । स्ववचनात्सिद्धमिति । अधिः

पडतो, जसे—अपूपौ द्वावानय, ब्राह्मणौ द्वावानय

(सू ९६) सर्पिषोऽपि स्यात्, गोमूत्रस्यापि स्यात्, येथे अपिशब्दाला कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा का बरें होत नाही ? येथे षत्व न होण्याकरिता कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा होते असे गृहीत धरले तर काय बरें बिघडेल ?

'कर्मप्रवचनीययुक्ते०' यानें सर्पिस् शब्दाच्या पुढे द्वितीया होऊ लागेल

हा दोष येत नाहीं. कारण हे अर्थ अपिशब्दाचे म्हणून गृहीत धरले नाहींत

तर काय ?

हे दुसऱ्या पदाचे अर्थ आहेत असेच येथें गृहीत धरले आहे म्हणजे या अर्थी विद्यमान जें पद त्या पदाच्या सबधाने अपिशब्दाला कर्म प्रवचनीयसञ्ज्ञा होते शिवाय सर्पिषोऽपि स्यात् येथे कर्मप्रवचनीयाशी ज्या पदाचा सबध आहे त्याचा प्रयोग केलेला नाही[२]

कोणते बरे असे ते पद ?

बिन्दु हे होय ?

तर मग बिन्दुशब्दापुढे द्वितीया का बरे होत नाही ?

'उपपदविभक्तीपेक्षा कारकविभक्ति बलिष्ठ होय' या वचनामुळें तेथे प्रथमाविभक्तिच होईल

(सू ९७, वा १) येथे जे काय सागावयाचें तें 'यस्य चेश्वरवचनम्' (२।३।९) येथे सागितलेंच आहे.

ते काय सागितलें आहे ?

'यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्', 'प्रथमानुपपत्तिस्तु', 'स्ववचनात्सिद्धम्' (२।३।९, वा १।२।३) यस्य चेश्वर वचनम् येथे यस्य या शब्दानें कर्त्याचा म्ह नियमन करणाऱ्या स्वामीचा निर्देश केला आहे असे गृहीत धरलें तर येथे सप्तमी सागितली

असताना अतिशब्दाला कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा होते, उदा०— अति देवान् कृष्ण , अति सिक्त भवता

१ पदार्थ, सभावना, अन्ववसर्ग, गर्हा आणि समुच्चय हे अर्थ गम्यमान असताना अपिशब्दाला कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा होते ज्या पदाचा प्रयोग नसला तरी जो अर्थ मनात येतो तो पदार्थ होय सभावना म्हणजे अत्युक्ति, अन्ववसर्ग म्हणजे कामचाराची मोकळीक देणें

२ येथें स्यात् हे कर्तरि क्रियापदच अपिशब्दाच्या जोरावर बिन्दुरूपी कर्त्याला दाखवितें म्हणून या वाक्यामध्यें बिंदुशब्दाचा प्रयोग केला नाहीं तरी चालेल एकदरीत येथें अपि या कर्मप्रवचनीयाचा सबध स्यात् आणि बिंदु या दोन्ही पदाशीं पोचतो, सर्पिस् या पदाशी पोचत नाही, म्हणून येथें द्वितीया होत नाही

१ स्वामित्व गम्यमान असताना अधिशब्दाला कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा होते, उदा०— अधि भुवि राम , अधि रामे भू येथें कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञेमुळें सप्तमी (२।३।९) झाली आहे अधि भुवि या उदाहरणामध्यें भूवरचे स्वत्व आणि अधि रामे या उदाहरणामध्यें रामावरचे स्वामित्व अधिशब्दानें द्योतित केलें आहे तसेंच अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त , अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला , येथें समजावें स्वत्व आणि स्वामित्व या दोहोपैकीं कोणत्याही एकाची शब्दापासून प्रतीति झाली म्हणजे

स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

[विभाषा कृञि ॥ १ । ४ । ९८ ॥]

लः परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ९९ ॥

लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् ॥ १ ॥

लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । पुरुषबाधितत्वात् ॥

इह वचने हि संज्ञाबाधनम् ॥ २ ॥

इह हि क्रियमाणेऽनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत ॥ परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसञ्ज्ञा । कोऽवकाशः । शतृक्वसू अवकाशः ॥

सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य ॥ ३ ॥

यदय सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु [७ २ १] इति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पुरुषसज्ञां परस्मैपदसंज्ञां बाधत इति ॥

नाहीं तरी सिद्ध होईल[२] शिवाय भू, पञ्चाल, या स्ववाचक पदाहून प्रथमा होणार नाही[३] आता यस्य या शब्दानें स्व–चा निर्देश केला आहे असे गृहीत धरले तर हें सिद्ध होत आहे असे तेथें सागितले आहे त्या धोरणानें येथे 'अधिः स्वे' असे सूत्र करून अधि याला कर्मप्रवचनीयसज्ञा स्वत्वामुळे होते असे म्हणावे

(सू.९९, वा १) तिप्तस्झि इत्यादीला देशप्रकरणामध्ये परस्मैपदसज्ञा सागावी.

काय कारण ?

पुरुषबाधितत्वात् या आकडाराधिकारामध्ये सागितलेल्या या सज्ञेचा पुरुषसज्ञा (१।४।१०१) बाध करील

(वा २) या प्रकरणामध्यें परस्मैपदसज्ञा सागितली असता अनवकाश अशी पुरुषसज्ञा त्या परस्मैपदसज्ञेचा बाध करील

पण परस्मैपदसज्ञाही अनवकाश आहे. तेव्हा विधानाचे जोरावर तीही होईल

परस्मैपदसज्ञा सावकाश आहे

तो अवकाश कोणता ?

शतृ आणि क्वसु हा होय

(वा ३) ज्यापेक्षा हा आचार्य 'सिचि वृद्धिः' (७।२।१) येथे परस्मैपदशब्द घालतो त्यापेक्षा पुरुषसज्ञा परस्मैपदसज्ञेचा बाध करीत नाहीं असे सुचवितो

तेथें दुसऱ्याची प्रतीति आपोआपच होते

२ स्वामी हा स्वकीय वस्तूचा आधार असल्यामुळें 'सप्तम्यधिकरणे च' (२।३।३६) यानेच सप्तमी सिद्ध होईल

३ अधि रामे येथें अधिकरणार्थीं सप्तमी न करता कर्मप्रवचनीयाशी योग असल्यामुळें केली तर अधिपासून बोधित झालेल्या स्वामित्वाकडे रामाचा अन्वय होऊन रामगतस्वामित्व असा अर्थ होतो यस्य चेश्वरवचनम् म्ह ज्या स्वामीचें स्वामित्व दाखविणें आहे असें सप्तमीचें निमित्त असल्यामुळे सप्तमीच्या जोरावर रामे याचा भू-कडे सबध मनात येणार नाही तेव्हा तेथे भू-चा सबध जोडावयाचा म्हणजे भू-शब्दाहून प्रथमा होणार नाही, षष्ठी होईल

४. या पक्षीं अधि रामे भू हें कर्मप्रवचनीयसज्ञा होऊन सप्तमी झाल्याचें उदाहरणच नव्हे, तर अधि भुवि राम हेंच उदाहरण होय येथें भू-वरील स्वत्व एवढाच अर्थ भुवि या पदापासून मनात न येता भू या स्वकीय वस्तूचा मालक असा रामाशीं सबध जोडण्यापर्यंत अर्थ मनात येतो, कारण 'यस्य चेश्वरवचनम्' म्ह ज्या वस्तूचा मालक सांगावयाचा आहे असें सप्तमीचे निमित्तच धरलें आहे

१ स्वामित्व गम्यमान असताना आणि कृधातु पुढें असताना अधिशब्दाला विकल्पानें कर्मप्रवचनीयसज्ञा होते, उदा०– यदत्र मामधिकरिष्यति

१ लकाराचे स्थानीं सागितलेले जे आदेश त्याना परस्मैपदसज्ञा होते, उदा०– भवति

२ जर पुरुषसज्ञेनें परस्मैपदसज्ञेचा बाध झाला तर परस्मैपदपरक सिच्प्रत्यय सभवत नसल्यामुळें

[तङानावात्मनेपदम् ॥ १ । ४ । १००]

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । १०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ १ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञा षट् संज्ञिनः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहण

आनुपूर्व्यवचनं च ॥ २ ॥

आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात्कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा ॥

न वैकशेषनिर्देशात् ॥ ३ ॥

यत्तावदुच्यत आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥

(सू १०१, वा १) प्रथम, मध्यम आणि उत्तम या संज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये आत्मनेपदशब्द घालावा म्हणजे आत्मनेपदाच्याही तीन त्रिकाला प्रथम, मध्यम व उत्तम या संज्ञा सांगितल्या जातील.

त्याचा काय उपयोग?

समसंख्यार्थम् संज्ञा आणि संज्ञी यांची संख्या सारखी झाल्यामुळे त्यांचा क्रमानें अन्वय व्हावा हा उपयोग होय आत्मनेपदशब्द घातला नाही तर संज्ञा तीन आणि संज्ञी जी तिङांची त्रिकें ती सहा असें होत आहे, तेव्हा संख्येच्या वैषम्यामुळे यथासंख्यान्वय होणार नाहीं

आत्मनेपदानाम् असा निराळा शब्द घातला असताही

(वा २) परस्मैपदाची किंवा आत्मनेपदाची तीन त्रिकें घ्यावयाचीं ती 'तिप्तस्झि' या सूत्रातील पाठक्रमानेंच घ्यावयाची अशाबद्दल वचन केले पाहिजे जर तसें वचन केलें नाहीं तर त्रीणि त्रीणि या पदापासून त्या त्रिकाची उपस्थिति होत असल्यामुळे कोणत्या तरी एका त्रिकाला प्रथम व कोणत्या तरी एका त्रिकाला मध्यम आणि कोणत्या तरी एका त्रिकाला उत्तम अशा अव्यवस्थित संज्ञा होतील.

(वा ३) यथासंख्यानें अन्वय होण्यासाठीं 'आत्मनेपदानाम्' हा निराळा शब्द घालावा असे जें म्हटलें आहे त्याप्रमाणे तो शब्द घालावयास नको कारण प्रथम, मध्यम, इत्यादि संज्ञाही सूत्रामध्यें सहा उच्चारल्या आहेत.

त्या कशा?

प्रथममध्यमोत्तमा हे पद येथे एकशेष करून उच्चारले आहे

आता प्रथममध्यमोत्तम या पदाचा एक-

त्या वृद्धीला उदाहरण मिळणार नाही

१ त, आताम्, झ, इत्यादि तङ् नावाचे नऊ प्रत्यय आणि शानच् व कानच् ह्यांना आत्मनेपदसंज्ञा होते, उदा०– एधते

१ तिङ् नावाच्या अठरा प्रत्ययांपैकी परस्मैपदसंज्ञक नऊ प्रत्ययांतील जी तिप्, तस्, झि, इत्यादि तीन त्रिकें त्यांना, आणि आत्मनेपदसंज्ञक नऊ प्रत्ययांतील जी त, आताम्, झ, इत्यादि तीन त्रिकें यांना क्रमाने प्रथम, मध्यम आणि उत्तम अशा संज्ञा होतात

२ आत्मनेपदानाम् असा निराळा शब्द घालून निराळा वाक्यार्थ केला असता एका वाक्यानें परस्मैपदाच्या तीन त्रिकांना तीन संज्ञा, आणि दुसऱ्या वाक्यानें आत्मनेपदाच्या तीन त्रिकांना तीन संज्ञा सांगितल्या असें होइल

अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमय कृतै-कशेषाणा द्वन्द्वः । प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ । मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च प्रथमनमध्यमोत्तमा इति । आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमा । प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । किं चात । यदि कृतैकशेषाणा द्वन्द्व प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोत्युत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति मध्यमोत्तमयोरुत्तमसज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । उभय हि दृश्यते । तद्यथा । बहु शक्तिकिटकम् । बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु स्थालीपिठरम् । बहूनि स्थालीपिठराणि ॥ यद्प्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहण आनुपूर्व्यवचन कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् ।

शेषाने निर्देश केला आहे असे गृहीत धरलें असता काय प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ, मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ, उत्तमश्च उत्तमश्च उत्तमौ, प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा, असा प्रथम वगैरे शब्दाचा प्रथमत एकशेष करून नतर त्याचा द्वद्वसमास केला आहे, अथवा प्रथमश्च मध्यमश्च उत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमा, प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथम मध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा असा प्रथम वगैरे शब्दाचा प्रथमत द्वद्व करून नतर त्याचा एकशेष केला आहे ?

या दोहोमध्ये फरक काय ?

जर एकशेष करून नतर त्याचा द्वद्व केला तर प्रथम आणि मध्यम अशा दोन सज्ञा परस्मैपदातील ज्या दोन त्रिकाना पाहिजेत त्या दोन्ही त्रिकाना प्रथम अशीच सज्ञा होऊ लागेल तसेच परस्मैपदातील तिसऱ्या त्रिकाला उत्तमसज्ञा पाहिजे आहे व आत्मनेपदातील पहिल्या त्रिकाला प्रथमसज्ञा पाहिजे, पण आता त्या दोन्ही त्रिकाना मध्यमसज्ञा होऊ लागेल तसेंच आत्मनेपदातील दुसऱ्या आणि तिसऱ्या त्रिकाला मध्यम आणि उत्तम अशा सज्ञा पाहिजेत, तेथें त्या दोन्ही त्रिकाना उत्तमसज्ञा होऊ लागेल

आता द्वद्व करून नतर एकशेष केला म्हणजे मात्र हा दोष येणार नाही

ज्या तऱ्हेनें दोष येत नाहीं तीच तऱ्हा असू दे ३

पण या दोन तऱ्हापैकी कोणती तऱ्हा रीतसर आहे ?

दोन्ही तऱ्हा रीतसरच आहेत असे म्हणतों कारण लोकामध्ये दोन्ही प्रकारचे प्रयोग दृष्टीस पडतात, जसे— बहु शक्तिकिटक, बहूनि शक्तिकिटकानि, बहुस्थालीपिठर, बहूनि स्थालीपिठराणि आणखीही जे म्हटलें आहे की आत्मनेपदानाम् असा शब्द सूत्रात घातला असताही सूत्रपठितक्रमानेच त्रिके घ्यावयाची, याबद्दल वचन केले पाहिजे, तेंही करावयास

३ दोष न येण्याकरिता यथे जी एक त हा घेण्याचें ठरविले असेल तीच तऱ्हा योग्य असेल तर उत्तमच, जर दोन्ही योग्य असतील तर व्याख्यानाने निर्णय करता येईल, पण जर का अपेक्षित तऱ्हा अयोग्यच असेल तर मात्र ती येथें घेण्याला प्रमाण पाहिजे, अशा अभिप्रायाने हा प्रश्न येथे उपस्थित झाला आहे

४ शक्तिश्च शक्तिश्च शक्तिश्च शक्तय, किटकश्च किटकश्च किटकश्च किटका, शक्तयश्च किटकाश्च शक्तिकिटकम्, असा प्रथमत एकशेष करून नंतर त्याचा समाहारद्वद्व केला म्हणजे बहुशक्तिकिटकम् असा प्रयोग होतो, आणि शक्तिश्च किटकश्च अनयो समाहार शक्तिकिटकम्, शक्तिकिटक च शक्तिकिटक च शक्तिकिटक च शक्तिकिटकानि, असा द्वद्व करून नतर त्याचा एकशेष केला असता बहूनि शक्तिकिटकानि असा प्रयोग होतो दोन्ही प्रयोग व्याकरणशुद्ध आहेत शक्ति म्हणजे एक प्रकारचें आयुध आणि किटक म्हणजे एक प्रकारचें शस्त्र होय

लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके विहव्यस्य द्वाभ्या द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इति न चोच्यत आनुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ॥

[तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १ । ४ । १०२ ॥

सुपः ॥ १ । ४ । १०३ ॥]

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्ततेऽष्टन आ विभक्तौ [७ २ ८४] इत्यात्व न प्राप्नोति । अथ निवृत्त प्रथमयो पूर्वसवर्ण [६ १ १०२] इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहण प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमष्टन आ विभक्ताविव्यात्व न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्त प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रत्यययोरेव

नको, कारण कोणतीही क्रिया क्रमाने करणे हें लोकव्यवहारावरूनच सिद्ध होत आहे, जसे– विहव्यसूक्ताच्या दोन दोन ऋचानी अग्नीचें उपस्थान करावे असें सागितले असता तेथें आपोआपच सूक्तपठित क्रमानें दोन दोन ऋचानीं अग्नीचें उपस्थान केले जातें

(सू १०४) येथे पूर्वसूत्रातून त्रीणि त्रीणि या पदाची अनुवृत्ति आहे किंवा नाहीं ?

या दोहोंमध्यें काय बरे फरक होत आहे ?

जर अनुवृत्ति आहे असे गृहीत धरले तर अष्टाभि इत्यादि उदाहरणामध्ये 'अष्टन् आ विभक्तौ' (७।२।८४) हें आत्व होणार नाहीं

आता जर अनुवृत्ति नाही असें गृहीत धरले तर 'प्रथमयो पूर्वसवर्णः (६।१।१०२) येथे प्रथमयो या पदापासून पहिल्या दोनच प्रत्ययाची उपस्थिति होण्याची पाळी ओढवते

ह्या दोहोपैकी जसे तुला वाटेल तसे असू दे

त्रीणि त्रीणि या पदाची अनुवृत्ति होते असे का असेना ?

पण अष्टाभि इत्यादि उदाहरणामध्ये 'अष्टन आ' हें आत्व होणार नाही असे म्हटले आहे ना ?

ज्या अर्थी विभक्ति पुढे असताना आत्व सागितले आहे त्या अर्थी त्याला उदाहरण मिळण्याकरिता तेथें आत्व होईल

अथवा अनुवृत्ति नाहीं असे का असेना ?

पण 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' येथे प्रथमयो या पदापासून पहिले दोन प्रत्ययच मनात

---

५ ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु (ऋ १० १२८) या सूक्ताला विहव्यसूक्त म्हणतात

१ ज्याना प्रथम, मध्यम वगैरे सज्ञा प्राप्त झाल्या आहेत अशा तिङाच्या प्रत्येक त्रिकातील एकेक प्रत्ययाला क्रमानें एकवचन, द्विवचन आणि बहुवचन अशा सज्ञा होतात

१ सुप् (४।१।२)प्रत्याहारातील प्रत्येक त्रिका पैकीं एकेक प्रत्ययाला क्रमानें एकवचन, द्विवचन आणि बहुवचन अशा सज्ञा होतात.

१ सुप् आणि तिङ् ह्या प्रत्ययाना विभक्ति अशी सज्ञा होते

२ त्रीणि त्रीणि या पदाची अनुवृत्ति गृहीत धरली असता सुप् आणि तिङ् नावाच्या प्रत्ययाना तिघातिघाना मिळून विभक्तिसज्ञा होते असा या सूत्राचा अर्थ होतो तेव्हा तिघाच्या समुदायाला विभक्तिसज्ञा ठरल्यानें अष्टन्शब्दाच्या पुढें तिघाचा समुदाय नसल्यामुळे अष्टाभि इत्यादि उदाहरणामध्यें आत्व होणार नाहीं

३ अनुवृत्ति नाही असें गृहीत धरलें तर सुप् किंवा तिङ् ह्या प्रत्याहारातील प्रत्येक प्रत्ययाला विभक्तिसज्ञा होते तेव्हा प्रथमयो या द्विवचनान्त प्रथमशब्दापासून पहिल्या दोनच विभक्ति म्हणजे फक्त पहिले दोन प्रत्यय मनात घेतील

४ तिघाना मिळून विभक्तिसज्ञा झाली तरी त्या तिघाचा युगपत्प्रयोग कोठेही नसल्यामुळे त्या विभक्तिसज्ञेचा उपयोग त्या तिघातील प्रत्येक प्रत्ययाला करता येईल

ग्रहणं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैव विज्ञायतेऽजादी यौ प्रथमावजादीना वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसि [६ १ १०३] इत्यनुक्रान्त पूर्वसवर्णदीर्घ प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति ॥ अथवा वचनग्रहणमेव कुर्यात् । औजसो पूर्वसवर्ण इति ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥१।४।१०५

[प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १ । ४ । १०६ ॥]

अस्मद्युत्तमः ॥ १।४।१०७॥

शेषे प्रथमः ॥१।४।१०८॥

येतील असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही कारण तेथे (३।१।१०२) अचि या पदाची अनुवृत्ति येत आहे आणि प्रथमयो या पदापासून उपस्थित होणारे जे पहिले दोन प्रत्यय ते तर अजादि नाहीत[५].

पण सु औ जस्, इत्यादि प्रत्ययापैकी पहिले जे अजादि दोन प्रत्यय किंवा अजादि प्रत्ययापैकीं जे पहिले दोन प्रत्यय असा त्याचा अर्थ समजता येईल[६].

तर मग आचार्यांने 'तस्माच्छसो न. पुंसि' (६।१।१०३) येथील तच्छब्दाने पूर्वसूत्रातील पूर्वसवर्णदीर्घाचा जो परामर्श केला आहे त्यावरून त्याने सुचविले आहे की प्रथमयो या पदाने प्रथमा व द्वितीया अशा दोन विभक्ति येथे घ्यावयाच्या आहेत[७]

अथवा प्रथमयो या पदाने अजादि दोन प्रत्यय घ्यावयाचे असे आचार्यांच्या मनात असते तर त्यानें स्पष्ट प्रतिपत्त्यर्थ 'औजसो पूर्वसवर्ण' असे त्या दोन वचनाचे सूत्रामध्ये उच्चारणच केलें असते[८]

(सू १०५,१०७,१०८) युष्मदि, अस्मदि[१]

---

५ औ हा प्रत्यय जरी अजादि आहे तरी सुप्रत्यय अजादि नसल्यामुळें अचि हे दोघाना विशेषण संभवत नाही, आणि प्रथमयो या पदानें दोन त्रिकें घेतलीं म्हणजे त्या दोघाना अचि हें विशेषण संभवतें तेव्हा त्याच्या जोरावर येथे दोन त्रिकें घेता येतील आणि दोष राहणार नाही

६ तेव्हा प्रथमयो या पदानें दोन प्रत्यय घेतले तरी अचि याचा त्याच्याशी संबध संभवत असल्यामुळें दोन त्रिकें घेण्यास प्रमाण नाही असें सिद्ध होते

७ जर प्रथमयो याने दोन प्रत्यय घेतले तर त्यामध्ये शस्प्रत्यय येत नाही, म्हणून पूर्व सवर्णदीर्घाच्या पुढें शस्प्रत्ययाचा सकार संभवणार नाही, आणि ते सूत्र व्यर्थ होइल

८ तेव्हा प्रथमयो या पदाने पहिली दोन त्रिकेंच घ्यावयाची असा त्याच्या मनातील अभिप्राय स्पष्टच सिद्ध होतो

१ (१०५,१०७,१०८) युष्मच्छब्द हा कर्तरिप्रयोगामध्यें कर्ता असेल किंवा कर्मणिप्रयोगामध्यें कर्म असेल तर धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानी मध्यमपुरुष होतो, मग तेथे युष्मच्छब्दाचा प्रत्यक्ष प्रयोग असो किंवा नसो नसला तर अध्याहृत घेता येईल असाच जर अस्मच्छब्द कर्ता किंवा कर्म असेल तर उत्तमपुरुष होतो, आणि जर युष्मद् व अस्मद् याशिवाय निराळा शब्द कर्ता किंवा कर्म असेल तर प्रथमपुरुष होतो, उदा०— त्व मा देवदत्त वा पश्यसि, मया देवदत्तेन वा त्व दृश्यसे, अह त्वा देवदत्त वा पश्यामि, त्वया देवदत्तेन वा अह दृश्ये, देवदत्त त्वा मा वा पश्यति, त्वया मया वा देवदत्तो दृश्यते

१ (१०६) परिहासाने केलेल्या भाषणामध्ये ज्या धातूला मन्यधातु उपपद असेल त्या धातूच्या पुढील लकाराचे स्थानीं उत्तमपुरुष करण्याचा प्रसग आला असता मध्यमपुरुष करावा, आणि मन्यधातूच्या पुढील लकाराचे स्थानी मध्यमपुरुष करण्याचा प्रसग आला असता उत्तमपुरुष करावा, पण फक्त तेथे त्या उत्तमपुरुषाचें एकवचनच करावें, उदा०— अहम् ओदन भोक्ष्यसे इति त्व मन्ये किंतु भुक्त सोऽतिथिभि

किमर्थमिदमुच्यते ।

युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम् ॥१॥

नियमार्थोऽयमारम्भः ॥ अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः । युष्मदि मध्यम एव । अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियमः । युष्मद्येव मध्यमः । अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः । यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणम् । मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति ॥ उप-

---

आणि शेषे ही सूत्रे कशासाठीं केलीं आहेत[२]?

(वा १) युष्मदि, अस्मदि आणि शेषे हीं तीन सूत्रे नियमासाठी केलीं आहेत आता हीं सूत्रे नियमासाठी केली आहेत असे ठरलें असता असा प्रश्न उद्भवतो की युष्मद्शब्द उपपद असताना मध्यमपुरुषच करावा आणि अस्मत्शब्द उपपद असताना उत्तम पुरुषच करावा, असा हा उपपदाचा नियम आहे किंवा युष्मत्शब्दच उपपद असताना मध्यमपुरुष करावा, आणि अस्मत्शब्दच उपपद असताना उत्तमपुरुष करावा, असा हा पुरुषाचा नियम आहे?

या दोहोंमध्ये फरक काय?

जर युष्मत्शब्दच असता मध्यमपुरुष होतो आणि अस्मत्शब्दच असता उत्तमपुरुष होतो, असा पुरुषनियम असेल तर 'शेषे प्रथम' असा शेषशब्द घालून प्रथम पुरुषाचा नियम करावा लागेल

काय कारण?

मध्यम आणि उत्तम हे दोन पुरुष युष्मद् आणि अस्मद् हे शब्द उपपद असतानाच करावेत असे नियन्त्रित केले आहेत पण युष्मद् आणि अस्मद् हे उपपद असताना मध्यम आणि उत्तम पुरुषच करावेत असे ते शब्द नियन्त्रित केले नाहीत, म्हणून तेथे प्रथमपुरुषही येऊ शकतो तो प्रथमपुरुष युष्मद् अस्मद् याशिवाय उपपद असेल तरच करावा, नाहीं तर करू नये, असा नियन्त्रित करण्यासाठी शेषे प्रथम. असे म्हणावे लागतें

आता युष्मत्शब्द उपपद असताना मध्यमपुरुषच करावा, प्रथम किंवा उत्तम करू नये, आणि अस्मच्छब्द उपपद असताना उत्तमच करावा प्रथम किंवा मध्यम करू नये, असा उपपदनियम गृहीत धरला असताही 'शेषे प्रथम' असा शेषशब्द घालून नियम केलाच पाहिजे कारण या पक्षीं युष्मद् व अस्मद् हे शब्द उपपद असताना मध्यम व उत्तमच करावेत अशा रीतीने ते शब्द नियन्त्रित झाले आहेत पण मध्यम व उत्तमपुरुष हे नियन्त्रित न होता मोकळेच सुटले आहेत, म्हणून ते युष्मद् व अस्मद् याशिवाय इतर शब्द उपपद असेल त्या ठिकाणींही होऊ लागतील. त्याच्या बदीसाठी युष्मद् व अस्मद् याशिवाय इतर शब्द उपपद असताना प्रथमपुरुषच करावा, मध्यम किंवा उत्तम करू नये, असा नियम झाला पाहिजे. म्हणून 'शेषे प्रथमः' असे म्हटले पाहिजे.

आता उपपदनियमपक्षी शेषशब्द घाला

---

२ कारण 'तिप्तस्झि' (३।४।७८)' या सामान्यसूत्रानें युष्मच्छब्द उपपद असतांना मध्यमपुरुष होईलच, तसा अस्मच्छब्द उपपद असतांना उत्तमपुरुष होईलच व इतर उपपद असताना प्रथमपुरुषही होईलच

पदनियमे शेषग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्नुत । ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ॥ २ ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । त्व च देवदत्तश्च पचथ । अह च देवदत्तश्च पचाव । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे प्रथम इति प्रथम प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् ॥३

सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदो प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमो युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम् ॥

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्यावकाश । त्व पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाश । अह पचामि । इहोभय प्राप्नोति । त्व चाह च पचाव । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्य. । न वक्तव्य. । त्यदादीना यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत इत्येवमस्मद· शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ॥

अनेकशेषभावार्थं तु ॥ ५ ॥

अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो

वयास नको.

तो कसा ?

या वेळी मध्यम व उत्तमपुरुष याच्याशी युष्मद् व अस्मद् हे शब्द नियन्त्रित झाले आहेत, तरी पण ते मध्यम व उत्तमपुरुष हे नियन्त्रित नाहीत म्हणून ते इतर शब्द उपपद असतानाही प्राप्त होतात सबब 'प्रथम' एवढेच सूत्र करावे ते नियमार्थ होईल तो नियम असा– जेथे प्रथम आणि इतर पुरुष प्राप्त होतील तेथे प्रथमपुरुषच करावा

(वा २) उपपदनियम असो किंवा पुरुषनियम असो, दोन्ही पक्षी युष्मत्शब्द किंवा अस्मत्शब्द आणि त्याच्या जोडीला दुसरा कोणी तरी शब्द असे एका ठिकाणीच दोन शब्द उपपद असताना तेथें प्रथमपुरुषाच्या निषेधादाखल वचन केले पाहिजे, जसे–त्व च देवदत्तश्च पचथः, अह च देवदत्तश्च पचावः

काय कारण ?

'शेषे प्रथम' याने तेथे प्रथमपुरुष प्राप्त होत आहे

(वा.३) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

'शेषे प्रथम.', 'युष्मदस्मदोर्न' युष्मद् आणि अस्मद् हे शब्द उपपद असताना प्रथमपुरुष होत नाहीं असे म्हणावे.

(वा ४) 'युष्मद्युपपदे' यानें सागितलेल्या मध्यमपुरुषापेक्षा 'अस्मद्युत्तम·' याने सागितलेला उत्तमपुरुष विप्रतिषेधाने होतो. 'युष्मद्युपपदे' याने सागितलेल्या मध्यमपुरुषाला त्व पचसि येथे चारितार्थ्य आहे व 'अस्मद्युत्तमः' याने सागितलेल्या उत्तमपुरुषाला अह पचामि येथे चारितार्थ्य आहे, आणि त्व च अह च पचाव· येथे मध्यम आणि उत्तम असे दोन्ही पुरुप प्राप्त होतात तेथे विरोध असल्या मुळे मध्यमाचा बाध करून उत्तमपुरुष होतो.

तर मग तसे वचन केले पाहिजे

तसे वचन करावयास नको कारण त्व च अह च येथे 'त्यदादीना मिथ. सहोक्तौ यत्पर तच्छिष्यते' या वचनानें अस्मच्छब्दाचा एक शेष होईल. तेव्हा तेथे आपोआपच 'अस्मद्युत्तम.' याने उत्तमपुरुष साधत आहे

(वा.५) जेव्हा एकशेष होत नाहीं तेव्हा

वक्तव्यो यदा चैकशेषो न। कदा चैक शेषो न। सहविवक्षायामेकशेष । यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ॥

न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तद्धिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामप्येकशेषेण न भवितव्यम्। त्व चाह च पचसि पचामि चेति ॥

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य ॥ ७ ॥

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते। तद्यथा। पचमि पचामि च त्व चाह चेति। तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति। एव च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्त तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेध शेषत्वादिति। तत्रापि ह्येव भवितव्यम्। त्व च देवदत्तश्च पचसि पचति च। अह च देवदत्तश्च पचामि पचति चेति ॥

उत्तमपुरुष होण्यासाठी तो विप्रतिषेध सागितला पाहिजे, जसे– त्व च अह च पचाव.

केव्हा एकशेष होत नाही ?

सहविवक्षा असताना एकशेष होतो अर्थात् जेव्हा सहविवक्षा नसते तेव्हा एकशेष होत नाहीं

(वा ६) अथवा तसे विप्रतिषेधवचन करावयास नको

काय कारण ?

सहविवक्षा नसल्यामुळे जसा युष्मद् व अस्मद् याचा एकशेष होत नाहीं त्याप्रमाणें युष्मद् आणि अस्मद् या दोघाच्या दोन पचन क्रियाचे वाचक जे पच्धातु त्याचाही एक शेष होत नाही तेव्हा त्व च अह च पचसि पचामि च असा क्रियापदाचाही निरनिराळाच प्रयोग होतो म्हणून विप्रतिषेधवचनाची जरूर दिसत नाहीं

(वा ७) ज्या ठिकाणी क्रिया निरनिराळ्या असतात तेथे त्या क्रियाचे आश्रयही निरनिराळेच दृष्टीस पडतात, जसे– पचसि च पचामि च त्व च अह च हेच आरभी द्रव्याचा भेद दाखवून त्यानतर दाखविल्या जाणाऱ्या त्याच्या क्रियाही निरनिराळ्याच दाखविल्या पाहिजेत अशाविषयीं अनुमान होतें एकदरींत कर्त्याचा निर्देश निरनिराळा केला असला की त्याच्या क्रियाचा निर्देश एकशेषानें न करता निरनिराळाच करावा लागतो असे ठरल्यामुळे उपपदनियम असो किंवा पुरुषनियम असो दोन्ही पक्षीं युष्मद् किंवा अस्मद् हा शब्द आणि त्याच्या जोडीला दुसरा कोणी तरी शब्द उपपद असता तेथें प्राप्त होणाऱ्या प्रथमपुरुषाच्या निषेधासाठी वचन केलें पाहिजे, असे जे म्हटले तोही दोष येत नाही कारण तेथेही त्व च देवदत्तश्च पचसि च पचति च, अह च देवदत्तश्च पचामि च पचति च, असा क्रियापदाचा पार्थक्यानेंच प्रयोग होणार आहे

आता जे म्हटले आहे की युष्मद् व

---

४ ज्या ठिकाणी अनेक पदार्थाचा मिळून एकावर अन्वय करण्याची जी विवक्षा तिला सहविवक्षा म्हणतात, उदा०– घटपटावानय येथे घट आणि पट या दोघाचा मिळून आनयनक्रियेवर कर्म या नात्याने अन्वय आहे घट पट चानय येथें घट आणि पट या दोघांचा एकाच आनयनक्रियेवर कर्म या नात्याने अन्वय आहे तरी तो मिळून झालेला नाही, निरनिराळा आहे, म्हणून तेथें सहविवक्षा नाही

५ येथें पचमि आणि पचामि असा दोनदा पच्धातूचा निर्देश करून दोन पचिक्रिया दाखवल्या की तेथे त्याच्यापुढे त्याच्या कर्त्याचा निर्देश निरनिराळा दोनदा करावाच लागतो,

यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदविकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदविकरणाना चैकशेष । तद्यथा । त्व चाह च वृत्रहन्नुभौ सम्प्रयुज्यावहा इति ॥

यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षा भज्यन्ता भक्ष्यन्ता दीव्यन्तामिति । एव च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्त तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेध शेषत्वादिति ॥ नैष दोष. । परिहृतमेतत्सिद्ध युष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य' । न वक्तव्य. । शेषे प्रथमो विधीयते न हि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुत । कि कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते न च युष्म-

---

अस्मद् या शब्दाचा एकशेष केला नसला म्हणजे तेथे त्याच्या क्रियावाचक पच् वगैरे धातूचाही एकशेषानें निर्देश करता येणार नाहीं, म्हणून विप्रतिषेधवचनाची जरूर नाहीं त्यावर उत्तर – युष्मद् व अस्मद् या शब्दाचा एकशेष केला नसला तरी तेथें क्रियावाचक धातूचा एकशेष केलेला दृष्टीस पडतो, जसे– त्व च अह च वृत्रहन्नुभौ सम्प्रयुज्यावहै

आणखीही जे म्हटले आहे की क्रियेचा भेदाने निर्देश केला असेल तर तेथे त्या क्रियेच्या कर्त्याचाही भेदानेच निर्देश केलेला दृष्टोत्पत्तीस येतो, यावरून कर्त्याचा भेदाने निर्देश केला असेल तर तेथे क्रियेचाही भेदानेच निर्देश केला पाहिजे असे अनुमान निघतें त्यावर उत्तर –

क्रियेचा भेदाने निर्देश असतानाही तेथे कर्त्याचा एकशेषाने निर्देश केलेला दृष्टीत्पत्तीस येतो, जसे– अक्षा भज्यन्ता भक्षन्ता दीव्यन्ताम् आणि अशा रीतीने प्रयोग होत असले म्हणजे युष्मद् व अस्मद् हे शब्द आणि त्याच्या जोडीला कोणी तरी दुसरा शब्द असे उपपद असताना तेथे 'शेषे प्रथम ' याने प्राप्त झालेल्या प्रथमपुरुषाच्या निषेधादाखल वचन केलें पाहिजे असे जे म्हटले आहे तोही दोष नाहींसा होत नाही.

पण हा दोष नाहीं या दोषाचा परिहार पूर्वी केलाच आहे 'शेषे प्रथम ' याच्यापुढे 'युष्मदस्मदोर्न' असे सूत्र करून प्रथमपुरुषाचा निषेध केला आहे

तर मग 'युष्मदस्मदोर्न' असा प्रतिषेध अवश्य केला पाहिजे

प्रतिषेध करावयास नको कारण शेष म्ह युष्मद् व अस्मद् याहून निराळा शब्द उपपद असताना प्रथमपुरुषाचें विधान केलें आहे, आणि येथे तर युष्मद् व अस्मद् यापैकीं एक असून त्याच्या जोडीला निराळा दुसरा असलेला शब्द मिळून समुदाय उपपद आहे या समुदायाला शेष म्हणता येत नाहीं

अशा रीतीने प्रथमपुरुष होणार नाहीं हें खरें, पण याच रीतीने मध्यम व उत्तमपुरुषही होणार नाहीत

काय कारण ?

युष्मद् व अस्मद् हे शब्द उपपद असताना मध्यम व उत्तम या पुरुषाचें विधान केलें आहे, आणि युष्मद् व अस्मद् यापैकीं एक व त्याच्या जोडीला दुसरा कोणी तरी शब्द या समुदायाला युष्मद् किंवा अस्मद् असे म्हणता येत नाही

६ तेव्हा त्याप्रमाणें त्व च अह च पचाव असा प्रयोग होइल व तेथे मध्यमपुरुष न व्हावा याकरता प्रतिषेधवचन केलें पाहिजे

दस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते। यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यत.। यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवत एव योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते.। उपोच्चारि पदमुपपदम्। यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषो यश्च शेषो न तदुपोच्चारि। भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुत.। कि कारणम्। युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते। उपोच्चारि पदमुपपदम्। यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि॥ एव तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम्। भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। कि कारणम्। युष्मदस्मद्भ्या सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम्॥ एव तर्हि त्यदा-

---

तरी पण त्या समुदायातील घटक असा जो युष्मद् किवा अस्मद् हा शब्द त्यावर अवलबून मध्यम किंवा उत्तम पुरुष करण्यास हरकत दिसत नाही

तर मग ज्याप्रमाणें समुदायातील घटक असा जो युष्मद् किंवा अस्मद् हा शब्द त्यावर अवलबून मध्यम किंवा उत्तम पुरुष प्राप्त होतो याप्रमाणे त्याच समुदायातील घटक असा जो दुसरा कोणी तरी शब्द तो शेष असल्यामुळे त्यावर अवलबून प्रथमपुरुषही प्राप्त होतो

तर मग येथे शेष उपपद असताना प्रथम पुरुषाचे विधान केले आहे, आणि जवळ उच्चारलेलें जे पद म्हणजे भाग त्याला उपपद म्हणतात प्रकृत उदाहरणामध्यें 'त्व च देव दत्तश्च' असे जें जवळ उच्चारलें आहे तो शेष नव्हे व देवदत्त हा जो शेष आहे तेवढाच भाग काही जवळ उच्चारला नाहीं

या रीतीने 'त्व च देवदत्तश्च पचथ.' 'त्व च अह च पचाव.' येथे प्रथमपुरुष होणार नाही, पण तेथेच मध्यम आणि उत्तम हेही पुरुष प्राप्त होऊ शकत नाहींत

काय कारण ?

युष्मत्शब्द उपपद असताना मध्यम व अस्मत्शब्द उपपद असताना उत्तम या पुरुषाचे विधान केले आहे, आणि जवळ उच्चारलेलें जे पद म्हणजे भाग त्याला उपपद म्हणतात प्रकृत उदाहरणामध्ये 'त्व च देवदत्तश्च' असे जे जवळ उच्चारलें आहे तो युष्मत्शब्द किंवा अस्मत्शब्द नव्हे आणि जो युष्मत्शब्द किंवा अस्मत्शब्द तेवढाच भाग काही जवळ उच्चारला नाही

तर मग आता शेषाशी प्रत्ययाचें सामानाधिकरण्य म्ह शेष हा कर्तरि प्रयोगामध्यें कर्ता किंवा कर्मणि प्रयोगामध्यें कर्म असेल तर तेथे प्रथमपुरुष होतो असे सागितले आहे आणि प्रकृत उदाहरणामध्ये तर फक्त शेषाशीच सामानाधिकरण्य नाही, तर शेष आणि युष्मद्, तसेच शेष आणि अस्मद्, एवढ्याशीं सामानाधिकरण्य आहे

अशा रीतीनें प्रथमपुरुष होणार नाहीं खरा, पण तसाच मध्यमपुरुष व उत्तमपुरुषही होणार नाहीं.

काय कारण ?

युष्मद् व अस्मद् याच्याशी प्रत्ययाचें सामानाधिकरण्य असेल तर तेथे क्रमानें मध्यमपुरुष व उत्तमपुरुष होतो असे सागितलें आहे, आणि प्रकृत उदाहरणामध्ये तर फक्त युष्मद् किंवा अस्मद् याच्याशीच सामानाधिकरण्य नाहीं, तर युष्मद् आणि शेष तसेच अस्मद् आणि शेष एवढ्याशी सामानाधिकरण्य आहे

दीनि सर्वैर्नित्यम् [१ २.७२] इत्येवमत्र युष्मदस्मदो· शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम्॥ न सिध्यति । स्थानिन्यपीति प्रथम प्राप्नोति ॥ त्यदादीना खल्वपि यद्यत्पर तत्तच्छिष्यत इति यदा भवतः शेषस्तदा प्रथमः प्राप्नोति ॥

युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते । ताविह न प्राप्नुतः । परमत्व पचसि । परमाह पचामीति । तदन्तविधिना भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः । अतित्व पचति । अत्यह पचतीति । ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्ताद्धितास्तत्र च मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः । त्वत्तर पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामीति । त्वत्कल्प पचसि मत्कल्पः पचामीति ॥ एव तर्हि युष्मद्वत्यस्मद्वतीत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः । अतित्व पचति । अत्यह पचतीति ॥

असे आहे तर मग ज्या ठिकाणीं युष्मत्शब्द व त्याच्या जोडीला दुसरा कोणी तरी शब्द असेल, तसेच अस्मच्छब्द व त्याच्या जोडीला कोणीतरी दुसरा शब्द असेल तेथे 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' (१।२।७२) या सूत्रानें एकशेष होऊन फक्त युष्मच्छब्दच व अस्मत्शब्दच अवशिष्ट राहतील तेव्हा अर्थातच तेथे 'युष्मद्युपपदे' (१।४।१०५), अस्मद्युत्तम (१।४।१०७) यानेंच सिद्ध होईल

तरी देखील सिद्ध होत नाही कारण शेषाशीं सामानाधिकरण्य असल्यामुळे प्रथमपुरुष प्राप्त होत आहे शेष उपपदाचा प्रयोग नसला तरी चालेल असे तेथे म्हटले आहे

शिवाय आणखीही असा दोष येतो की 'त्यदादीना मिथ सहोक्तौ यत्पर तच्छिष्यते' म्हणजे त्यदादि गणातील अनेक शब्दाची बरोबरच उक्ति असेल तेथे त्या त्यदादिक गणामध्ये जो पुढे उचारला असेल त्याचा एकशेष होतो या वचनानें जेव्हा भवत्शब्दाचा एकशेष झाला असेल तेव्हा प्रथमपुरुष प्राप्त होतो

तसेच युष्मच्छब्द उपपद असताना मध्यमपुरुष होतो आणि अस्मच्छब्द उपपद असताना उत्तमपुरुष होतो, एवढेच फक्त येथें म्हटले आहे. तेव्हा अर्थातच परमत्व पचसि, परमाह पचामि येथे मध्यमपुरुष व उत्तमपुरुष प्राप्त होऊ शकत नाहीं

आता येथे उपपदाला युष्मदि व अस्मदि हें विशेषण लाविले म्हणजे तदन्तविधि होऊन युष्मच्छब्दान्त व अस्मच्छब्दान्त उपपद असताना असा अर्थ झाल्यामुळे वरील उदाहरणामध्ये मध्यम व उत्तमपुरुष होतील.

पण तसे केले तर अतित्व पचति, अत्यह पचति, येथेही तदन्तविधीनें मध्यम व उत्तम पुरुष होऊ लागतील

शिवाय जे हे सामानाधिकरण्यानें प्रकृत्यर्थाला दाखविणारे तद्धितप्रत्यय होतात त्या ठिकाणीं मध्यमपुरुष व उत्तमपुरुष प्राप्त होऊ शकत नाहीत, जसे–त्वत्तरः पचसि, मत्तर पचामि, त्वत्कल्प· पचसि, मत्कल्पः पचामि

असे आहे तर ज्या उपपदामध्यें युष्मत्शब्द आहे असा युष्मदि याचा अर्थ, आणि ज्या उपपदामध्यें अस्मत्शब्द आहे असा अस्मदि याचा अर्थ घेतला म्हणजे वरील उदाहरणामध्यें मध्यम व उत्तम पुरुष होतील.

तसा अर्थ घेतला तर अतित्व पचति, अत्यह पचति, येथे मध्यमपुरुष व उत्तमपुरुष

---

७ अतिशयित त्व त्वत्तर, प्रशस्त त्व त्वद्रूप्, ईषदसमाप्त त्व त्वत्कल्प असा विग्रह आहे येथें तरप् (५।३।५७), रूपप् (५।३।६६) आणि कल्पप् (५।३।६७) असे प्रत्यय झाले आहेत.

८ युष्मदि व अस्मदि यातील युष्मद् व अस्मद् या शब्दापुढील मतुप्प्रत्ययाचा सौत्रत्वास्तव लुक् केला आहे

एवं तर्हि युष्मदि साधनेऽस्मदि साधन इत्येवं भविष्यति। एव च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति॥ अथवा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः। तत्र युष्मद्गन्धश्चास्मद्गन्धश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः॥

अथेह कथं भवितव्यम्। अत्वं त संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति। आहोस्वि त्वद्भवसि मद्भवामीति। त्वद्भवति मद्भवतीत्येव भवितव्यम्। मध्यमोत्त कस्मान्न भवतः। गौणमुख्ययोर्मुख सम्प्रत्ययो भवति। तद्यथा। गौरनुबन्ध्य ऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनु बध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्

होऊ लागेल.

तर मग लकाराचा अर्थ जे कारक म्ह कर्ता किंवा कर्म तेंच जर युष्मच्छब्दाचा अर्थ असेल तर मध्यमपुरुष होतो आणि ते कारक जर अस्मच्छब्दाचा अर्थ असेल तर उत्तम पुरुष होतो असा अर्थ केला म्हणजे काम भागेल

शिवाय असा अर्थ केला म्हणजे युष्मच्छब्द किंवा अस्मच्छब्द आणि त्याच्या जोडीला इतर देवदत्त वगैरे कोणी तरी शब्द असे उपपद असताना 'शेषे प्रथम' याने प्राप्त झालेल्या प्रथमपुरुषाचा प्रतिषेध केला पाहिजे असें जें पूर्वी म्हटले आहे तोही दोष येत नाही[९]

अथवा शेषे हा शब्द काढून 'प्रथम' एवढेंच सामान्य सूत्र करण्यात येईल त्या प्रथमपुरुषाचे युष्मच्छब्द व अस्मच्छब्द उपपद असताना सांगितलेले मध्यमपुरुष व उत्तमपुरुष हे अपवाद होतील तेव्हा अर्थातच त्वं च देवदत्तश्च इत्यादि मिश्रित उदाहरणामध्यें लकारवाच्य कारकाला जरासा युष्मद् किंवा अस्मद् याचा वास लागला की

तेथे तेवढ्यानेंच मध्यमपुरुष किंवा उत्त पुरुष होईल

आता अत्व त्व सपद्यते इत्यादि च्विप्रत याच्या उदाहरणामध्यें त्वद्भवति, मद्भवति असा प्रथमपुरुष व्हावा, अथवा त्वद्भवसि मद्भवामि, असे मध्यमपुरुष व उत्तमपुरु व्हावेत[१०]?

त्वद्भवति मद्भवति असे व्हावे म्ह अ या प्रकृतीवर दृष्टि ठेवून प्रथमपुरुष करावा

पण विकृतीवर दृष्टि ठेवून मध्यमपुरु व उत्तमपुरुष का बरें होत नाहीं?

येथे अत्व हें स्वरूप मुख्य आहे व त्याव कल्पिलेले त्व हें स्वरूप गौण आहे तेव गौण आणि मुख्य यामध्यें मुख्याचे ठिकाणी कार्यसबन्ध होत असतो, जसे– गौरनुबन्ध्य म्ह गोचें अनुबधन करावे, तसेंच अजोऽग्नी षोमीय म्ह अग्नि आणि सोम या देवता उद्देशून बोकड द्यावा, असे विधान के असता मुख्य जो बैल किंवा बोकड तोच ये घेतला जातो गौण[११] असा एखादा माणू घेतला जात नाहीं

९ त्वं च देवदत्तश्च पचथ इत्यादि ठिकाणीं देवदत्तावरील जी कर्तृकारकशक्ति तीच तेथें युष्मच्छब्दार्थावर असल्यामुळें शेषपदानें ती वेंता येत नाहीं म्हणून तेथें प्रथमपुरुषाची प्राप्ति येत नाहीं

१० अभूततद्भाव म्हणजे जी वस्तु मूळची ज्या स्वरूपात खरोखर नाहीं ती वस्तु त्या स्वरूपात आहे असें फक्त मानणें याच अर्थी च्विप्रत्यय (५।४।५०) सांगितला आहे तेथें मूळस्वरूपाला प्रकृति म्हणतात आणि मानीव स्वरूपाला विकृति म्हणतात मुळात त्वस्वरूपात नसलेला अत्वपदा तोच त्वस्वरूपात आल्याचें येथे दाखविले आहे येथें अत्व ही प्रकृति, आणि त्व ही विकृति होय तेथें अत्व या प्रकृतीकडे दृष्टि ठेवून प्रथमपुर करावा किंवा त्व या विकृतीकडे दृष्टि देऊन मध्यम पुरुष करावा?

११ बुद्धिशून्य अशा मूर्ख मनुष्याला लोकाम 'अरे हा निव्वळ बैल आहे, शुद्ध बोकड आहे' अ म्हणतात,

भवत । गौस्तिष्ठति । गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेव भवति । यद्धि शब्दाश्रय शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्त्वे ॥

परः संनिकर्षः संहिता॥१।४।१०९

परः संनिकर्षः संहिता चेद्द्रुतायामसंहितम् ॥१॥

परः सनिकर्ष. सहिता चेदद्रुताया वृत्तौ संहितासज्ञा न प्राप्नोति । द्रुतायामेव हि परः सनिकर्षो वर्णाना नाद्रुतायाम् ॥

तुल्यः संनिकर्षः ॥२॥

तुल्यः सनिकर्षो वर्णाना द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु ॥ किकृतस्तर्हि विशेषः ।

वर्णकालभूयस्त्वं तु ॥३॥

वर्णाना तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । हस्तिमशकयोस्तुल्य सनिकर्ष. प्राणिभूयस्त्व तु ॥ यद्येव

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसख्यानं कालभेदात् ॥४॥

द्रुताया तपरकरणे मध्यमविलम्बित-

तर मग तशा माणसाला उद्देशून केलेल्या गौर्वाहीकस्तिष्ठति, गामानय, या प्रयोगामध्ये गोशब्दाला वृद्धि (७।१।९०) आणि आत्व (६।१।९३) ही कार्ये कशी बरे होतात ?

अर्थावर अवलबून होणारे जे कार्य त्या विषयीं 'मुख्यालाच कार्य करावें, गौणाला करू नये' हा न्याय लागू होतो शब्दावर अवलबून होणारें जे कार्य ते फक्त तसा शब्द दृष्टीस पडला की तेथे होते, आणि वृद्धि[१२] व आत्व हीं कार्य तर शब्दावर अवलबून होणारींच आहेत

(सू १०९ वा १) वर्णांचा जो अतिशय-सनिधि त्याला सहितासज्ञा असेल तर द्रुतवृत्तीशिवाय अन्य वृत्तीमध्ये उच्चारलेल्या वर्णांच्या सनिधीला सहितासज्ञा होणार नाही कारण द्रुतवृत्तीमध्येंच वर्णांचा अतिशय सनिधि असतो, इतर वृत्तींमध्ये नसतो.

(वा २) द्रुत, मध्यम आणि विलबित या तिन्ही वृत्तीमध्ये[२] वर्णांचा सनिधि सारखाच असतो.

तर मग त्या तीन वृत्तीमध्ये जो फरक दिसतो तो कशामुळे झालेला आहे ?

(वा ३) वर्णांच्या उच्चारणाचा काल हा उत्तरोत्तर अधिक होत असल्यामुळे वृत्तीमध्ये फरक होत आहे[३] वर्णांचा सनिधि हा तिन्ही वृत्तींमध्ये सारखाच आहे, जसा हत्तीहत्तीचा सनिधि काय किंवा मशकमशकाचा सनिधि काय दोन्ही सारखेच आहेत फक्त मशकापेक्षा हत्ती हा प्राणी मोठा आहे.

असे आहे तर–

(वा ४) शास्त्रामध्ये केलेले तपरकरण हे द्रुतवृत्तीमध्ये केले असेल तर मध्यम किंवा

---

१२ वृद्धि सागणाऱ्या शास्त्रामध्ये (७।२।११५) जरी गोशब्दाचे आश्रयण नाही तरी वृद्धीकरिता जो णिद्भाव केला जातो तेथें (७।१।९०) गोशब्दाचें आश्रयण केले आहे आत्व सागणाऱ्या सूत्रामध्यें (६।१।९३) 'आ गोत ' असा मूळचा पाठ होता त्यामध्ये गोशब्दाचे आश्रयण केले आहे

१ वर्णाचा जो अत्यत सनिधि त्याला सहिता म्हणावें, उदा०– स्वच्छाया येथें तुक् (६।१।७३) झाला आहे

२. वाक्य उच्चारणे तें जलद, मध्यम आणि सावकाश असें तीन प्रकारानी उच्चारता येतें या तीन प्रकारानाच द्रुतवृत्ति, मध्यमवृत्ति आणि विलम्बितवृत्ति असें म्हणतात

३ एखादा शब्द उच्चारण्याला जो वेळ लागतो त्यापैकी काही वेळ वर्ण उच्चारताना जातो व काहीं वेळ वर्णाच्या मध्यें म्हणजे पूर्वीचा वर्ण उच्चारल्यानतर पुढील वर्ण उच्चारण्याचे पूर्वी असा जातो हा मध्यें लागणारा वेळ तिन्ही वृत्तीमध्यें सारखाच असतो फक्त वर्ण उच्चारताना जो वेळ जातो त्यात फरक होतो

योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ किं कारणम्। कालभेदात् । ये द्रुताया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमाया। ये मध्यमाया वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

उक्तं वा ॥५॥

किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्त इति ॥

अथवा शब्दाविराम संहितेत्येतल्लक्षण करिष्यते ।

शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् ॥६॥

शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति । किमिद प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्ण उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः ॥ एव तर्ह्यनवकाशा संहितासंज्ञावसानसंज्ञा बाधिष्यते॥ अथवावसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति। कश्च साधीय । यः शब्दार्थयोर्विरामः ॥

अथवा ह्रादाविराम' संहितेत्येतल्लक्षण करिष्यते ।

विलबित वृत्तीनें उच्चारलेल्या प्रयोगामध्ये त्या शास्त्राची प्रवृत्ति होण्याकरिता वचन केले पाहिजे

काय कारण ?

वर्णांचा उच्चारणाचा काळ कमजास्त होत आहे म्हणून द्रुतवृत्तीतील वर्णांपेक्षा मध्यमवृत्तींतील त्याच वर्णांच्या उच्चारण्याला एक तृतीयाश वेळ जास्त लागतो आणि मध्यमवृत्तींतील वर्णांपेक्षाही विलबित वृत्तींतील त्याच वर्णांच्या उच्चारण्याला एकतृतीयाश वेळ जास्त लागतो

(वा ५) हें मागे (१।१।७०) सागितलेंच आहे

काय सागितलें आहे ?

तिन्ही वृत्तींमध्यें वर्ण हे एकाच स्वरूपाचे असतात फक्त वाक्याच्या सावकाश किंवा शीघ्र उच्चारणामुळें वृत्तींमध्यें फरक दिसतो

अथवा 'शब्दाविराम. संहिता' असे संहितासज्ञा सागणारें सूत्र करण्यात येईल म्हणजे जोंपर्यंत वक्ता शब्दोच्चारणापासून थाबला नाहीं तोपर्यंत उच्चारलेल्या वर्णांमध्यें संहिता आहे.

(वा ६) शब्दाचा अविराम असल्यामुळे संहितासज्ञा झाली तरी तेथें प्रत्येक वर्णांच्या शेवटीं अवसानसज्ञा प्राप्त होत आहे

प्रतिवर्णम् असे म्हटलें त्याचा काय अर्थ ?

वर्णे वर्णे प्रति, प्रत्येक वर्णासबधानें, असा प्रतिवर्ण याचा अर्थ होय ज्या प्रयत्नानें एक वर्ण उच्चारला जातो तो वर्ण नष्ट झाला असता तो प्रयत्न सपवून दुसरा प्रयत्न स्वीकारून दुसरा वर्ण उच्चारला जातो तो वर्ण नष्ट झाला असता तो यत्न सपवून तिसरा यत्न स्वीकारून तिसरा वर्ण उच्चारला जातो या प्रमाणें चवथा, पाचवा वर्ण उच्चारला जातो

असे आहे तर संहितासज्ञा अनवकाश असल्यामुळे ती अवसानसज्ञेचा बाध करील.

अथवा अवसानसज्ञा सागणाऱ्या सूत्रामध्यें विराम हा प्रकर्षानें युक्त म्हणजे चागला जो

---

४ मागे १।१।७० टीप २ पहा, भा १ पृ ४४४

५. तेव्हा मध्यम आणि विलम्बित वृत्तींमध्यें वर्णांचा अत्यत सनिधि नसला तरी संहितासज्ञा होइल

६ तेव्हा निराळा यत्न चालू करावयाचा म्हणजे तेथें मध्यें विराम अवश्य होणारच म्हणून अवसानसज्ञा प्राप्त होत आहे

७ जेथे शब्दाचें उच्चारण थावते तेथे शेवटीं अवसानसज्ञेला चारितार्थ्य आहे.

ह्रादाविरामे स्पर्शाघोषसंयोगेऽसंनिधानादसंहितम् ॥७॥

ह्रादाविरामे स्पर्शानामघोषाणां संयोगेऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । कुक्कुट पिप्पका पित्तमिति ॥ किमुच्यते संयोग इति । अथ यत्रैकः पचतीत्येक पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ॥

एकेन तुल्यः संनिधिः ॥८॥

यथैको वर्णो ह्रादेन प्रच्छाद्यत एवमनेकोऽपि ॥

अथवा पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावादसंहितम् ॥९॥

पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् ।

विराम तो गृहीत धरण्यात येईल

चागला विराम तो कोणता ?

जेथे शब्दाच्या विरामाबरोबर अर्थाचाही विराम होतो तो चागला विराम होय

किंवा 'ह्रादाविराम सहिता' असे हे सहितासज्ञा सागणारे सूत्र करण्यात येईल

(वा ७) ह्रादाचा विच्छेद झाला नाहीं तों पर्यंत सहिता असते असे म्हटलें तर अघोष असे जे वर्गातील पहिले दुसरे वर्ण त्याचा सयोग असेल तेथे घोषाचा विच्छेद होत असल्यामुळे सहितासज्ञा होणार नाहीं, जसे— कुक्कुट पिप्पका पित्तम्

येथे 'अघोषसयोगे' ह्यात सयोग हा शब्द मुद्दाम का बरे घातला आहे ?

जेथे एकटाच अघोष वर्ण आहे, उदा पचति, येथील एकटा चकार वगैरे, तेथे तो एकटा चकार मागील आणि पुढील अशा दोन्ही वर्णांच्या घोषानें उपरक्त होतो, जसे— ताबड्या लाल अशा दोन वस्त्रामध्ये असलेले पाढरे वस्त्र ताबड्या रगाचें दिसून येते, तसेच बोराच्या टोपलीत ठेवलेली रिकामी पोलादी चकचकीत वाटी बोरानीं भरल्यासारखी दिसते

(वा ८) ह्या कामी जसा एक वर्ण तसाच सयोग होय जर एक वर्ण घोषवर्णाच्या ह्रादानें उपरक्त होतो तर तसाच अनेक वर्णांचा समुदायही उपरक्त होण्यास हरकत नाहीं

किंवा 'पौर्वापर्यमकालव्यपेत सहिता' असे हे सहितासज्ञा सागणारे सूत्र करण्यात येईल म्हणजे वर्णोच्चारणयोग्य कालाने अव्यवहित असे जें वर्णांचें पौर्वापर्य त्याला सहितासज्ञा होते

(वा ९) वर्णोच्चारणयोग्य कालानें अव्यवहित असे जे वर्णाचे पौर्वापर्य त्याला सहिता सज्ञा केली तर पौर्वापर्याच्या अभावास्तव सहितासज्ञा कोठेच होणार नाहीं कारण

८ ह्राद म्हणजे एक प्रकारचा ध्वनि याला घोष असें म्हणतात अ, आ इत्यादि स्वर तसेच वर्गातील तिसरा, चवथा, पाचवा इत्यादिक ज्या वर्णांचा घोषप्रयत्न पूर्वी (१।१।९) मागितला आहे त्याच्या उच्चारणाचे वेळी हा ध्वनि होत असतो व त्याचा उपराग त्याच्या शेजारच्या वर्णावरही होतो यामुळें घोषप्रयत्नाच्या वर्णामध्ये एखादा अघोषवर्ण असला तरी तेवढ्यानें त्या ह्रादाचा विराम होत नाहीं,

९ कुक्कुट वगैरे शब्दामध्ये जो दोन ककाराचा सयोग आहे त्यातील पहिल्या ककारावर पूर्वीच्या घोष उकारामुळे ह्रादाचा जरी उपराग आहे, व दुसऱ्या ककारावर पुढील घोष उकारामुळे ह्रादाचा उपराग आहे तरी त्या दोन ककारामध्यें त्या ह्रादाचा विच्छेद होत असल्यामुळे तेथे सहितासज्ञा होणार नाही असा दोष येतो

१० त्या दोन्ही उपरागाचे मिश्रण असल्यामुळें ह्रादाचा विच्छेद होत नाही.

एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् ॥१०॥

एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति यावद्गकारे वाग्वर्तते नौकारे न विसर्जनीये यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे । उच्चरितप्रध्वसित्वात् । उच्चरितप्रध्वसिन खल्वपि वर्णा । उच्चरित. प्रध्वस्त । अथापर प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहाय ॥ एव तर्हि

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्वन्नीतिः ।

शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यत्यस्मिन्नर्थेऽयं शब्द प्रयोक्तव्यो ऽस्मिस्तावच्छब्देऽय तावद्वर्णस्ततोऽयं ततोऽयमिति ॥

विरामोऽवसानम् ॥१।४।११०॥

इद विचार्यतेऽभावोऽवसानलक्षण स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेष. ।

अभावेऽवसानलक्षण उपर्यभाववचनम् ॥१॥

वर्णाचे पौर्वापर्यच सभवत नाही

(वा १०) वाणी ही एकेक वर्णावर अवलबून अस्तित्वात येते,एकदम दोन वर्ण तिच्यातून बाहेर पडत नाहीत 'गौ' या पदातील गकारोच्चारणाकडे जेव्हा वाणी प्रवृत्त होते तेव्हा ती औकाराकडे नाही व विसर्गाकडेही नाही जेव्हा औकारोच्चारणाकडे वाणी प्रवृत्त होते तेव्हा गकाराकडे ती नाही, व विसर्गाकडेही नाही तसेच जेव्हा विसर्गोच्चारणाकडे प्रवृत्त होते तेव्हा ती गकाराकडे नाही व औकाराकडेही नाही शिवाय वर्ण हे उच्चरितप्रध्वसी म्हणजे उच्चारल्याबरोबर लगेच नाश पावणे असा त्याचा स्वभावच आहे एक वर्ण उच्चारला तो नष्ट झाला, नतर दुसरा उच्चारला तो नष्ट झाला, नतर तिसरा वर्ण उच्चारण्यात येतो तेव्हा अर्थातच कोणताही वर्ण कोणत्याही वर्णाला सहाय होऊ शकत नाही

असे आहे तर–

व्यापक मनोवृत्तीचा असा बुद्धिमान् पुरुष पुढे होणाऱ्या बाह्य व्यापाराची बुद्धीमध्ये अगोदर कल्पना करून त्या त्या वाच्यार्थाना अनुसरून शब्दाची योजना करीत असतो तेव्हा त्यानें वर्णाच्या पौर्वापर्याची कल्पना बुद्धीमध्यें करावी या जगामध्यें जो मनुष्य विचारपूर्वक काम करतो तो, 'या अर्थाला दाखविण्यासाठी हा शब्द घालावा, आणि या शब्दामध्ये हा वर्ण प्रथम, नतर हा आणि नतर हा घालावा' असे अगोदरच पाहत असतो.

(सू ११०) येथे असा विचार[2] केला जात आहे की 'अभावोऽवसानम्' असे अवसानसज्ञेचें लक्षण असावे किंवा 'विरामोऽवसानम्' असे असावे ?

या दोन लक्षणामध्ये काय फरक आहे ?

(वा १) अभाव हे अवसानाचें लक्षण सागितले तर त्या सूत्रामध्ये 'उपर्यभाव' असे म्हणावे, म्हणजे वर्णाच्या पुढील जो वर्णाचा

---

११ तत्वतो नीतिर्यस्य स तत्वन्नीति असा विग्रह आहे तत्वती म्हणजे विस्तृत नीति म्हणजे बुद्धि

१ वर्णाच्या अभावाला अवसानसज्ञा होते

२ हे सज्ञासूत्र नव्हे तर लक्षणसूत्र आहे, म्हणजे कोणत्या वर्णाला अवसान म्हणावे ते ओळखण्याचे चिन्ह येथे सूत्रकारानी निर्दिष्ट केले आहे पूर्वाचार्यांचे सूत्र 'अभावोऽवसानम्' असे आहे तेंही लक्षणसूत्रच आहे असें गृहीत धरून त्या दोन सत्रापैकी कोणते बरे हा विचार येथे भाष्यकार करात आहेत

अभावेऽवसानलक्षण उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रस रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय [८ ३ १५] इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि विरामः ।

विरामे विरामवचनम् ॥२॥

यस्य विरामो विरामग्रहण तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहण कर्तव्यम् । परार्थ मम भविष्यति । अभावो लोप । ततोऽवसान चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपोऽवसान चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि शब्दस्य विरामस्तत्र मा भूत् । कि च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । आरम्भपूर्वको मम विरामः ॥

अथवा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते । किं तर्हि । सञ्ज्ञी । अभावोऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः ।

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् ॥३॥

अभाव अस म्हटलें पाहिजे कारण वर्णाच्या पूर्वीही वर्णाचा अभाव असतो तो अवसानाचें लक्षण समजले जाऊ नये

तसे समजले तर काय बरे बिघडेल ?

रस , रथ , येथे आरभी असलेल्या रेफाला 'खरवसानयोर्विसर्जनीय ' (८।३।१५) यानें विसर्ग करण्याचा प्रसग येईल

तर मग विराम हेच अवसानाचें लक्षण असू दे.

विराम हे अवसानसज्ञेचे लक्षण असेल तर विराम या शब्दाचे सूत्रामध्ये ग्रहण केले पाहिजे

पण अभाव हें अवसानसज्ञेचे लक्षण आहे असे जो म्हणतो त्यानेंही सूत्रामध्ये अभाव या शब्दाचे ग्रहण केले पाहिजे.

माझ्या मती अभाव हा शब्द घालावा लागला तरी तो अन्य सूत्राच्या उपयोगी पडेल म्हणजे अदर्शनशब्दाच्या ऐवजी अभाव शब्द घालून 'अभावो लोप.' असे लोपसज्ञेचे सूत्र रचून त्याचे पुढे 'अवसान च' असे अवसानसज्ञेचे सूत्र करीन

तर माझ्याही मतीं विराम हा शब्द दुसऱ्या सूत्राच्या उपयोगी पडेल, म्ह 'विरामो लोप ' असे लोपसज्ञेचे सूत्र रचून त्याचेपुढें 'अवसान च' असे सूत्र करीन

'उपरिविरामवचनम्' म्हणजे वर्णोच्चारणानतरचा जो विराम असे म्हटले पाहिजे. शब्दोच्चारणाच्या पूर्वीचा जो विराम तो अवसानसज्ञेचे लक्षण समजला जाऊ नये.

तसे समजल तर काय बरे बिघडेल ?

रस॰, रथः, येथे शब्दाच्या आरभी असलेल्या रेफाला 'खरवसानयो '(८।३।१५) यानें विसर्ग करण्याचा प्रसग येईल

हा दोष येत नाही कारण विराम हा आरभपूर्वकच असतो

अथवा अभाव किवा विराम हे अवसानसज्ञेचें लक्षण समजून त्याचा विचार येथे करीत नाहीं, तर अवसानसज्ञेच्या उद्देश्याबद्दलच हा विचार आहे, म्हणजे अवसान सज्ञा ही अभावाला सागावी किवा विरामाला सागावी ?

या दोहोंमध्ये काय फरक आहे ?

(वा.३) अभाव हा अवसानसज्ञेचा सज्ञी असे म्हटले तर 'उपर्यभाव.' असा शब्द

१. विराम हे अवसानाचे लक्षण सागितले तर मात्र उपरिविराम असें म्हणावयास नको. कारण विराम हा आरभपूर्वकच असतो विराम म्हणजे थांबणें. उच्चारणक्रियेचा आरभच जर झाला नाहीं तर तेथें थाबला असें कोणीही म्हणत नाही.

भावो भावाविरामभावित्वम् ॥

अपर आह । भावभावित्वादविराम-भावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यत इति ॥

तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् ॥६॥

विरामपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

वर्णोऽन्त्यो वावसानम् ॥७॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यमन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् ॥८॥

संहितावसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह । शनोदेवीय संहितयाधीष्वेति । स तत्र परमसंनिकर्षमधीते । अपर आह । केनावस्यसीति । स आह । अकारेणेकारेणोकारेणेति । एवमेतौ लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

॥ प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥

च्छेदानच शब्दाचे अस्तित्व असते असा त्याचा अर्थ होतो

दुसऱ्या एका पडितानें याचा अर्थ असा केला आहे की– शब्द हा भावभावी आहे आणि अविरामभावी आहे म्हणून अवसान हें निमित्त सभवत नाही

(वा ६) किंवा विराम आहे पुढे ज्याच्या अशा वर्णाला अवसानसज्ञा होते, असे स्पष्टच सत्र करावे म्हणजे अभावाला मानीव पौर्वापर्य गृहीत धरावयास नको

तर मग तसे सूत्र केले पाहिजे

तसे सूत्र करावयास नको

(वा ८) सहिता म्हणजे काय आणि अवसान म्हणजे काय ते लोकामध्यें प्रसिद्धच असल्यामुळे हें सिद्ध होत आहे असे पहा की कोण्या एका वेदाध्ययन करणाऱ्याला दुसरा कोणी एक म्हणतो की– श नो देवी ही ऋचा सहितेनें पठन कर तेव्हा तो पठन करणारा मनुष्य त्यातील अक्षरे, पदे अगदीं जोडून ती ऋचा म्हणतो तसेंच दुसरा कोणी म्हणतो की– केनावस्यसि म्हणजे कोणत्या वर्णावर अवसान घेतोस म्ह थावतोस तो म्हणतो– अकारावर, इकारावर आणि उकारावर अवसान घेतो याप्रमाणें सहिता आणि अवसान हे पदार्थ लोकप्रसिद्ध आहेत तेव्हा लोकव्यवहारावरूनच त्याचें ज्ञान होतें म्हणून सहिता आणि अवसान ह्या सज्ञा सागणारी ही दोन्ही सूत्र करावयास नकोत

---

४ भावस्याविरामेण भावी म्हणजे सत्तेचें विच्छेदन होताच उच्चारला जाणारा असा शब्द आहे तेव्हा तशा त्या शब्दामध्ये रेफाला विसर्ग सागताना (८।३।१५) खर् हें निमित्त धरलेले जसे जुळतें तसे येथे अवसान हे निमित्त धरलेलें जुळत नाही ज्याप्रमाणें 'अकाहून सवर्ण अच् पुढे असताना' (६।१।१०१) असें म्हटलें असता तेथें तो सवर्ण अकाराच घेतला जातो त्याप्रमाणें येथें अवसान म्हणजे विराम हा रेफाचाच घेतला पाहिजे, आणि तो तर मुळीच सभवत नाहीं, कारण रेफाच्या उच्चारणाचे वेळी त्याच्या सत्तेचा विराम कधीही होणार नाहीं

५ भावश्चाविरामश्च भावाविरामौ, भावाविराभ्या भवतीति भावाविरामभावी, असा विग्रह आहे पूर्वाचार्यांनी 'अभावोऽवसानम्' असें सूत्र करून वर्णाच्या अभावाला अवसानसज्ञा केली आहे पाणिनीने वर्णाच्या विरामाला अवसानसज्ञा केली आहे परतु कोणत्याही तऱ्हेनें अवसान हें निमित्त सभवत नाही कारण रेफाचा भाव म्हणजे सत्ता असल्यामुळे अभाव नाही तसेंच त्याचा अविराम म्हणजे अस्तित्वाचा अविच्छेद असल्यामुळें त्याचा विराम नाही तेव्हा दोनही तऱ्हेनें अवसानसज्ञा प्राप्त होत नाही

६ भावाविरामभावित्वामुळें आलेला दोष जाण्याकरिता वर्णालाच अवसानसज्ञा करावी असा येथून उपाय सुचवीत आहेत.

द्वितीयोऽध्याय:

स[1]मर्थः पदविधिः ॥२।१।१॥

विधिरिति कोऽय शब्द. । विपूर्वाद्धाञः कर्मसाधन इकार । विधीयते विधिरिति । कि पुनर्विधीयते । समासो विभक्तिविधान पराङ्गवद्भावश्च ॥

किं पुनरयमधिकार आहोस्वित्परिभाषा । कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेष· । अधिकारः प्रतियोग तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते । परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा । प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थ. सर्वं वेश्माभिज्वलयति । कः पुनरत्र प्रयत्नविशेष· । अधिकारे सति स्वरयितव्यं परिभाषाया पुन सत्या सर्वमपेक्ष्यम् ॥ तथेदमपर द्वैतं भवत्येकार्थीभावो वा

येथील विधिशब्द कोणत्या अर्थाचा दर्शक आहे ?

वि हा उपसर्ग मागें लावून डुधाञ् धारणपोषणयो. या धातूच्या पुढे कर्म या अर्थी किप्रत्यय (३।३।९२) करून तयार केला असल्यानें ज्याचें विधान केलें जातें तें, म्हणजे कार्य या अर्थाचा दर्शक आहे

ज्याचें विधान केलें जातें तें कार्य कोणतें ?

स[2]मास, विभक्तिविधान आणि परागवद्भाव हें होय

पण काय हा अधिकार समजावा किंवा परिभाषा समजावी ?

अधिकार आणि परिभाषा या दोहोंमध्यें फरक काय ?

पुढील दरएक सूत्रामध्यें तो शब्द घालण्याचा प्रसग टाळण्याकरिता आरभीं एके ठिकाणीं ज्याचा निर्देश करून ठेविला असतो तो अधिकार होय अर्थात् तो अधिकार पुढील दरएक सूत्रात उपस्थित होतो आणि परिभाषा म्हणून जी असते ती तर एका ठिकाणीं बसून विवक्षित असलेल्या सर्व शास्त्राना उपयोग करू शकते, जसे– ढळढळीत केलेला दिवा एका जाग्यावर राहून घरातील सर्व भागास प्रकाश पुरवितो तसेच हें होय

सदरील दोन पक्षापैकीं कोणत्या पक्षीं प्रयत्न कमी आणि कोणत्या पक्षीं प्रयत्न अधिक होत आहे ?

अधिकारपक्ष गृहीत धरला तर स्वरित गुणानें युक्त असा समर्थशब्द सूत्रात घातला पाहिजे (१।३।११) अर्थात् या पक्षीं पदविधिः हा शब्द सूत्रात घालावयास न[3]को आणि ही परिभाषा आहे असे गृहीत धरलें तर जितकीं म्हणून पदाच्या सबधानें काये सागितलीं आहेत त्या सर्वांचा सग्रह होण्यासाठीं 'पद-

---

१ पदाला सांगितलेलें जें कार्य तें सामर्थ्यानें युक्त अशाच पदाला करावें सामर्थ्य म्हणजे काय तें ह्यैपु मुळामध्येंच आहे

२ पदसज्ञक शब्द कारण धरून सागितलेलें कार्यें तीन तऱ्हेचें दृष्टीस पडतें, तें येथें पदविधिशब्दानें घ्यावयाचें समाससज्ञा, कमणि द्वितीया, (२।३।२), अन्तरान्तरेण युक्ते (२।३।४) इत्यादि सूत्रानी सांगितलेलें विभक्तिविधान आणि 'सुबामन्त्रिते' (२।१।२) या सूत्रानें सांगितलेला परांगवद्भाव, हीं सर्व पदाच्या सबधानें सागितलेलीं कार्यें होत

३ कारण परागवद्भाव, समास आणि विभक्ति सांगणारीं सूत्रें पुढें आहेत तेथें समर्थपदाची अनुवृत्ति होईल

सामर्थ्यं स्याद्व्यपेक्षा वेति । तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति समास एकः सगृहीतो भवति विभक्तिविधान पराङ्गवद्भावश्चासगृहीत । व्यपेक्षाया पुन सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधान पराङ्गवद्भावश्च सगृहीत समासस्त्वेकोऽसगृहीत । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति। कान्यत्र । इसुसोः सामर्थ्ये [८.३ ४४] न चवाहाहैवयुक्ते [८ १ २४] इति । व्यपेक्षाया पुनः सामर्थ्ये परिभाषाया च सत्या यावान्व्याकरणे पदगन्धोऽस्ति स सर्व सगृहीतो भवति समासस्त्वेकोऽसगृहीत । तत्रैकार्थीभाव सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येव सूत्रमभिन्नतरक भवति॥ एवमपि क्वचिदकर्तव्यं समर्थग्रहण क्रियते

विधि ' हा शब्द घालून जसे आहे तसेच सूत्र ठेविले पाहिजे तसेच येथें दुसरा असा एक सशय येतो की एकार्थीभावरूप सामर्थ्य घ्याव याचे किंवा व्यपेक्षा नावाचें सामर्थ्य घ्यावयाचें ? त्यात एकार्थीभाव नावाचें सामर्थ्य गृहीत धरून हा अधिकार आहे असे गृहीत धरले असता फक्त एक समासाचा तेवढा सग्रह होतो आणि विभक्तिविधान व पराङ्गवद्भाव याचा सग्रह होत नाही आता व्यपेक्षा नावाचें सामर्थ्य गृहीत धरून हा अधिकार आहे असे गृहीत धरलें तर विभक्तिविधान आणि परागवद्भाव या उभयताचा सग्रह होतो, पण एका समासाचा तेवढा सग्रह होत नाही शिवाय अन्य ठिकाणीं समर्थ व युक्त हे शब्द सूत्रामध्ये घालावयास पाहिजेत

अन्य ठिकाणी म्हणजे कुठे ?

'इसुसो. सामर्थ्ये' (८।३।४४) आणि 'न च वाहाहैव' (८।१।२४) येथें[7] आता व्यपेक्षा नावाचे सामर्थ्य गृहीत धरून ही परिभाषा आहे असे गृहीत धरले तर या व्याकरण शास्त्रामध्ये जेवटी म्हणून पदाच्या सबधाने कार्ये सागितली आहेत त्या सर्वाचा येथे सग्रह होतो एकव्या समासाचा मात्र तेवढा सग्रह होत नाहीं त्यात एकार्थीभाव नावाचें सामर्थ्य स्वीकारून ही परिभाषा आहे असे स्वीकारले तर मूळ सूत्रात बिलकूल बदल होत नाहीं तरी पण क्वचित् स्थलीं जरूर नसता समर्थ ग्रहण केले जात आहे, आणि क्वचित स्थली

---

४ एकमेकाचा सबध असणे हे सामर्थ्य होय ते दोन तऱ्हेचे एक व्यपेक्षा नावाचें आणि दुसरे एकार्थीभाव या नावाचे त्यात राज पुरुष वगैरे वाक्यामध्यें जो एकमेकाचा सबध ते व्यपेक्षा नावाचे सामर्थ्य होय, आणि ते सामर्थ्य वाक्यामध्येंच असते राजपुरुष वगैरे समासादि वृत्तींमध्यें जो परस्पराचा सबध, ते एकार्थीभाव नावाचें सामर्थ्य, व तें समासादि वृत्तीमध्येंच असतें जरी अनेक अर्थ असले तरी ते मिळून एकच अर्थ आहे असें समजणें याला एकार्थीभाव म्हणतात

५ एकार्थीभाव नावाचें सामर्थ्य पूर्वी दाखविलेल्या तीन स्थळापैकीं समासामध्येंच असल्यामुळें समासविधायक शास्त्रामध्येंच समर्थाधिकार उपस्थित होईल, आणि विभक्तिविधान व परागवद्भाव येथें तसलें सामर्थ्य सभवत नसल्यामुळें तेथें हा अधिकार उपस्थित होणार नाही

६ व्यपेक्षा नावाचे सामर्थ्य वाक्यामध्येंच सभवत असल्यामुळें विभक्तिविधान आणि परागवद्भाव याविषयी हा अधिकार उपस्थित होईल समासाविषयी उपस्थित होणार नाही

७ इसुसो आणि नचवा हीही पदकार्येंच असल्यामुळे तेथें या परिभाषेनेच काम भागेल, म्हणून तेथें सामर्थ्यें आणि युक्त हे शब्द घालावयास नकोत

८ एकार्थीभावसामर्थ्यसहित परिभाषा असा पक्ष घेतला असता बिलकूल दोष येत नाही तो असा— परागवद्भावाविषयी 'तन्निमित्तग्रहण वा' (२।१।२, वा २) असें वचन केलें असल्यामुळें तेथें समर्थपरिभाषा न आली तरी हरकत नाही विभक्तिविधानाविषयीही कारकविभक्तीचे ठिकाणी क्रिया आणि कारक याचा नित्यसंबंध असतोच पण तेथें व्यपेक्षा-

क्वचिच्च कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्य तावत्क्रियते समर्थाना प्रथमाद्वा [४ १ ८२] इति । कर्तव्य न क्रियते कर्मण्यण् [३.२ १] समर्थादिति । ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यम् । कुम्भकार' नगरकार इति । सत्य गम्यत उत्पन्ने तु प्रत्यये । स एव तावत्समर्थादुत्पाद्य ॥

अथ समर्थग्रहण किमर्थम् । वक्ष्यति द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितः नरकश्रित इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् । पश्य देवदत्त कष्ट श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन [२ १ ३०] शङ्कुलाखण्ड किरिकाण.। समर्थग्रहणं किमर्थम् । तिष्ठ त्व शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै' [३६] गोहि-

जरूर असताही समर्थग्रहण करण्यात आले नाहीं, जसें– 'समर्थाना प्रथमात्' (४।१।८२) येथें जरूर नसता समर्थशब्द घातला गेला आहे आणि 'कर्मण्यण्, (३।२।१) येथें जरूर असतांही समर्थशब्द घालण्यात आला नाहीं

पण तेथे समर्थशब्द घातला नाहीं तरी कुम्भकार., नगरकार , वगैरे स्थलीं सामर्थ्याची नियमानें प्रतीति होतच आहे

सामर्थ्याची नियत प्रतीति होत आहे हें खरें पण ती प्रतीति प्रत्यय उत्पन्न झाल्यावर होत आहे तेव्हा तो प्रत्ययच अगोदर समर्थाहून उत्पन्न झाला पाहिजे यासाठीं तेथें समर्थशब्द घातला पाहिजे

आता हें प्रकृत सूत्र कशाकरिता बरें केले आहे ?

द्वितीयान्त शब्दाचा श्रित वगैरे शब्दाबरोबर समास होतो असे पुढे (२।१।२४) सागणार आहें, जसे– कष्टश्रितो, नरकश्रित. वगैरे

येथे समर्थग्रहणाचा काय उपयोग ?

पश्य देवदत्त कष्टम्, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम्, येथे परस्पराशी सबध नसलेल्या कष्ट व श्रित या शब्दाचा समास होत नाहीं.

तसेच तृतीयान्ताचा तृतीयान्ताच्या अर्थानें केलेला जो गुण तद्वाचक शब्दाबरोबर आणि अर्थशब्दाबरोबर समास (२।१।३०) होतो, जसें– शङ्कुलया खण्ड' शङ्कुलाखण्ड', किरिणा काण. किरिकाणः, वगैरे

येथे समर्थग्रहणाचा काय उपयोग ?

त्व तिष्ठ शङ्कुलया, खण्डो धावति मुसलेन, या वाक्यामध्यें परस्पराशीं अन्वित नसलेल्या अशा शङ्कुला आणि खण्डशब्द या उभयताचा समास होत नाहीं.

चतुर्थ्यन्त शब्दाचा तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख आणि रक्षित या शब्दाबरोबर समास (२।१।३६) होतो, जसे– गवे हित गो-

नावाचेच सामर्थ्य नियत असतें उपपदविभक्तीचे ठिकाणी कोठें युक्तशब्द, कोठें योगशब्द घातला आहेच म्हणून विभक्तिविधानाचे ठिकाणीं समथपरिभाषा न आली तरी हरकत नाहीं आणि परिभाषात्व मानल्यामुळें ३।४।५ या अध्यायामध्येंही समर्थपरिभाषा प्रवृत्त होत असल्यानें सुब्धातु, कृत्तद्धित, वगैरे सर्व वृत्तींचाही सग्रह होतो

९ 'घकालतनेषु' (६।३।१७) या लिंगावरून विभक्त्यन्ताहून तद्धितप्रत्ययाची उत्पत्ति होत असल्यामुळें तद्धितविधि हा पदविधि होतो तेव्हां प्रकृत परिभाषेनेंच काम भागतें.

१०. 'पक्षक प्रातिपदिकार्थ.' या पक्षीं प्रातिपदिकानेंच कर्मार्थाचे अभिधान झाल्यामुळें कर्मवाचक प्रातिपदिक उपपद असता सागितलेल्या अण्प्रत्ययविधानाला पदविधि म्हणता येत नाहीं तेव्हा प्रकृत परिभाषेनें काम भागत नाही

११ विष्णुमित्र नांवाच्या मनुष्यानें गुरुकुलाचा आश्रय धरला हे कष्ट पहा असा या वाक्याचा अर्थ येथें कष्ट या शब्दाचा पश्य या क्रियापदाकडे आणि श्रित शब्दाचा गुरुकुलाकडे सबध आहे. ही परिभाषा नसेल तर असमर्थ अशाही द्वितीयान्त शब्दाचा श्रितादिकाशीं समास करण्याची पाळी येइल असेंच 'तृतीयातत्कृतार्थेन' वगैरे स्थलीं पुढेंही समजावें.

तम् अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् । सुख गोभ्यो हित देवदत्ताय ॥ पञ्चमी भयेन [३७] वृकभयम् दस्युभयम् चोरभयम् । समर्थग्रहण किमर्थम् । गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो भय देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् ॥ षष्ठी सुबन्तेन समस्यते । राजपुरुष ब्राह्मणकम्बल. । समर्थग्रहण किमर्थम् । भार्या राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्य ॥ सप्तमी शौण्डैः [४०] अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्ड । समर्थग्रहण किमर्थम् । कुशलो देवदत्तोऽक्षेषु शौण्ड· पिबति पानागारे ॥

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहण इह कस्मान्न भवति । महत्कष्ट श्रित इति । न वा भवति महाकष्टश्रित इति । भवति यदैतद्वाक्य भवति महत्कष्ट महाकष्टम् महाकष्ट श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्य भवति महत्कष्ट श्रित इति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति । कस्य कस्मान्न भवति किं द्वयोराहोस्विद्बहूनाम् । बहूना कस्मान्न भवति । सुप्सुपेति वर्तते । ननु

हितम् वगैरे

येथ समर्थग्रहणाचा काय उपयोग ?

सुख गोभ्य , हित देवदत्ताय, या वाक्यामध्यें एकमेकाशी अन्वित नसलेल्या अशा गो आणि हित या शब्दाचा समास होत नाही

पञ्चम्यन्त शब्दाचा भयशब्दाबरोबर समास (२।१।३७) होतो, जसे– वृकात् भय वृकभयम्, दस्युभय, चोरभयम् वगैरे

येथे समर्थग्रहणाचा काय उपयोग ?

गच्छ त्व मा वृकेभ्य , भय देवदत्ताद्यज्ञदत्तस्य, येथें परस्परान्वयरहित अशा वृक आणि भय या शब्दाचा समास होत नाहीं

षष्ठ्यन्त शब्दाचा सुबन्तशब्दाबरोबर समास (२।२।८) होतो, जसे– राजपुरुष ब्राह्मणकबल· वगैरे.

येथे समर्थग्रहणाचा काय उपयोग ?

भार्या राज्ञ , पुरुषो देवदत्तस्य, या वाक्यामध्यें परस्परसबध नसलेल्या अशा राज आणि पुरुष या शब्दाचा समास होत नाहीं

तसेच सप्तम्यन्ताचा शौण्ड वगैरे शब्दाबरोबर समास (२।१।४०) होतो, जसे अक्षेषु शौण्डः, स्त्रीशौण्ड., वगैरे

येथे समर्थग्रहणाचा काय उपयोग ?

कुशलो देवदत्तोऽक्षेषु, शौण्ड पिबति पानागारे, या वाक्यामध्यें परस्पर अन्वयरहित अशा अक्ष आणि शौण्ड या शब्दाचा समास होत नाही

आता ही समर्थपरिभाषा उपस्थित झाली असताही महत्कष्ट श्रित येथे कष्ट आणि श्रित या शब्दाचा का बरे समास होत नाहीं ?

महाकष्टश्रित असा समास होत नाहीं काय ?

जेव्हा महच्च तत्कष्ट च महाकष्ट, महाकष्ट श्रित , असे विग्रहवाक्य विवक्षित धरले तेव्हा महाकष्टशब्दाचा श्रितशब्दाबरोबर समास होतो, आणि महत् कष्ट श्रित असे वाक्य ठेविले म्हणजे महच्छब्दाशीं समास न करता फक्त त्याचा सबध असलेल्या अशा कष्टशब्दाचा श्रितशब्दाशीं समास होत नाहीं

पण तेव्हाही समास प्राप्त होत आहे ना ? तो का बरें होत नाही ?

कोणाचा समास का बरे होत नाहीं, म्हणजे काय तीन पदापैकी दोन पदाचा समास का बरे होत नाहीं किवा बहुत पदाचा समास का बरें होत नाही ? तिन्ही पदाचा समास एकदम का बरे होत नाही ?

सुप् व सुपा अशी पदे अनुवृत्त होत आहेत, म्हणजे एका सुबन्ताचा एका सुबन्ताबरोबर समास होतो अर्थात् तीन वगैरे बहुत सुबन्ताचा समास होत नाही

अरे पण, शास्त्रे ही सामान्याला अनुलक्षून

च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते। तद्यथा। प्रातिपदिकादिति वर्तमानेऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति। सत्यमेवमेतत्। आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते। यावत्स्वेतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत उत्पत्त्या भवितव्यं प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये। एवमिहापि यावत्स्वेतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति तावतः समासेन भवितव्यं द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु॥ द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति॥

यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते राजपुरुषोऽभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति। नैष दोषः।

प्रवृत्त होत असतात, जसे– प्रतिपदिकाहून असे म्हटलें असता दरएक प्रातिपदिकाहून प्रत्ययाची उत्पत्ति होते

हें खरें आहे कारण सामान्य म्ह जाति ही दरएक व्यक्तीवर पूर्णत्वानें स्थित असते तेव्हा जेवढ्या शब्दस्वरूपाला अवलबून प्रातिपदिक हे नाव वापरलें जाते तेवढ्या शब्दस्वरूपाहून सुपाची उत्पत्ति होते प्रत्येक शब्दस्वरूपाला प्रातिपदिक हे नाव वापरलें जाते शब्दस्वरूपाच्या समुदायाला सर्वांना मिळून हें नाव वापरलें जात नाही तसे येथेंही जेवढ्या शब्दस्वरूपाला सुबन्त असें म्हणता येईल तेवढ्याचा तेवढ्याशीं समास व्हावा, आणि सुबन्त सुबन्ताबरोबर असे म्हटले तर दोन सुबन्तशब्दस्वरूपाला अवलबूनच म्हटले जातें, बहुत सुबन्ताच्या समुदायाला म्हटले जात नाहीं अर्थात् महत् कष्ट श्रित या वाक्यात बहुत सुबन्ताचा समास होत नाहीं[१२]

तर मग दोन सुबन्ताचा समास का बरें होत नाहीं?

एकार्थीभाव[१३] नावाचें सामर्थ्य नाहीं म्हणून.

तें सामर्थ्य का बरें नाहीं?

विशेषणविशेष्यभावसबधानें साकाक्ष असलेला शब्द सामर्थ्यहीन[१४] असतो

साकाक्ष असलेला शब्द सामर्थ्यहीन असतो असें म्हटले तर राजपुरुषोऽभिरूप या वाक्यात पुरुषशब्दाचा राजशब्दाबरोबर समास होणार नाहीं कारण येथे पुरुषशब्द हा अभिरूप या विशेषणामुळें साकाक्ष आहे.

हा दोष येत नाहीं कारण येथे प्रधान

---

१२ समासविधायक शास्त्रामध्यें एकवचनान्त अशी सुप् आणि सुपा ही पदे अनुवृत्त असल्यामुळें एकाच सुबन्ताचा एका सुबन्ताबरोबर समास सागितला असल्यामुळें महत् आणि कष्ट या दोन सुबन्ताचा मिळून श्रित या तिसऱ्या सुबन्ताबरोबर समास होऊ शकत नाही

१३ एक अर्थ विशेषण आणि दुसरा अर्थ त्याचा विशेष्य अशा रीतीनें परस्पराशी सबध पावलेले जे दोन अर्थ ते दोन्ही अर्थ मिळून एकच अर्थ आहे असें मानणें याला एकार्थीभाव म्हणतात हा एकार्थीभावरूपी सामर्थ्य मानता आलें तरच त्या ठिकाणी समास, तद्धित, वगैरे वृत्ति करता येते

१४ ज्या एका पदार्थाचा विशेषण किंवा विशेष्य या नात्यानें जो दुसऱ्याशीं सबध झालेला असतो तो सबध बाजूला ठेवून नुसत्या त्या पदार्थाचा निराळ्या पदार्थाबरोबर एकार्थीभाव मानता येत नाहीं तेव्हा येथें कष्ट याचा विशेष्य या नात्यानें महत् याच्याशी झालेला जो सबध तो बाजूला सारून त्या कष्ट याचा श्रित याबरोबर एकार्थीभाव मानता येत नाहीं कोणाचाही कोणाशी विशेषणविशेष्यभावसबध झाला म्हणजे तेथें विशेषण हें विशेष्याच्या अधीन असतें यामुळे त्या विशेषणाचा दुसरीकडे पुन विशेषण या नात्याने सबध होत नाहीं विशेष्याचा मात्र विशेषणविशिष्टाचा किंवा केवळाचा दुसरीकडे विशेषण या नात्यानें किंवा विशेष्य या नात्यानें सबध होतो त्यानसुद्धा वृत्तीकरिता जर त्या दुसऱ्या अर्थाबरोबर एकार्थीभाव मानणें झालें तर मात्र विशेषणविशिष्टाचाच म्हणजे तें पूर्वीचे विशेषण बरोबर घेऊन त्यासकट न मानता येईल पण त्या बरोबर येणाऱ्या जागाऱ्या विशेषणाबरोबर पूर्वी निराळा एकार्थीभाव मानला

प्रधानमत्र सापेक्षं भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास ॥ यत्र तर्ह्यप्रधान सापेक्ष भवति तत्र ते वृत्तिर्न प्राप्नोति । देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्र देवदत्तस्य दासभार्येति । नैष दोष । समुदायापेक्षात्र षष्ठी सर्व गुरुकुलमपेक्षते ॥ यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा षष्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । किमोदन शालीनाम् । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । कुतो भवान्पाटलिपुत्रक इति । इह चापि देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्र· देवदत्तस्य दासभार्येति यद्येषा समुदायापेक्षा षष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य य. पुत्र इति । किं तर्हि । अन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किंचिद्विशेषोऽर्थो गम्येत । यतस्तु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य य पुत्र इत्येषोऽर्थो गम्यतेऽतो मन्यामहे नैषा समुदायापेक्षा षष्ठीति ॥ अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्य भवति ।

असलेला असा पुरुष हा साकाक्ष आहे, आणि साकाक्ष असलेल्या अशाही प्रधानाचा तर समास होणारच

तर मग जेथें अप्रधान (विशेषण) हे साकाक्ष आहे तेथे त्या अप्रधानाची प्रधानाबरोबर वृत्ति प्राप्त होऊ शकत नाहीं, जसे– देवदत्तस्य गुरुकुलम्, देवदत्तस्य गुरुपुत्र, देवदत्तस्य दासभार्या वगैरे येथे कुलरूप उत्तरपदार्थाला विशेषण असलेला गुरुशब्द आपल्या विशेषणाविषयी साकाक्ष असल्यामुळे सामर्थ्यहीन आहे तेव्हा त्याची कुलशब्दाबरोबर वृत्ति प्राप्त होऊ शक्त नाहीं

हा दोष येत नाहीं. कारण देवदत्त शब्दाच्या पुढे असलेली षष्ठी ही गुरुकुल या समुदायाशी असलेल्या सबधाची दर्शक आहे, म्हणजे देवदत्ताचा गुरुकुल एवढ्या समुदायाशीं सबध दाखवीत आहे (तेव्हा देवदत्ताचा गुरुकुल या समुदायाशीं प्रत्यक्ष सबध नाही तरी समुदायातील एक भाग जो गुरु त्याच्याशीं प्रत्यक्ष सबध असल्यानें त्याच्या द्वारानेंच समुदायाशी सबध पोहोचतो. अर्थात् देवदत्ताचा गुरूशी असलेला सबध वृत्ति केल्यानें तुटू शकत नसल्यामुळे गुरुशब्दाची कुलशब्दाबरोबर वृत्ति होण्यास अडचण नाही)

तर मग ज्या ठिकाणी षष्ठी ही समुदायाशीं असलेल्या सबधाची दर्शक नसेल तेथे वृत्ति होणार नाहीं, जसे– किमोदनं शालीनाम्, सक्त्वाढकमापणीयानाम्, कुतो भवान् पाटलिपुत्रक शिवाय देवदत्तस्य गुरुकुल, देवदत्तस्य गुरुपुत्र, देवदत्तस्य दासभार्या, वगैरे स्थलीही जर देवदत्तशब्दाच्या पुढील षष्ठी गुरुकुल वगैरे समुदायाशी असलेल्या सबधाची दर्शक असेल तर या वाक्यापासून देवदत्ताचा जो गुरु त्याचा मुलगा असा जो अर्थ नेहमी मनात येतो तो तसाच मनात येणार नाहीं, तर दुसऱ्या कुणाच्या तरी गुरूचा मुलगा हा देवदत्ताचा काही तरी एक सबधी आहे, असाही अर्थ मनात येईल

ज्यापेक्षा देवदत्ताचा जो गुरु त्याचा मुलगा असाच नेमका अर्थ मनात येतो त्यापेक्षा ती षष्ठी गुरुपुत्र वगैरे समुदायाशीं असलेल्या सबधाची दर्शक नाहीं असे आम्ही सम[16]

असेल तर

१५ कोणत्या व्रीहीचा भात, म्हणजे रायभोगाचा कीं आबेमोहोराचा, असा याचा अर्थ आहे येथें वृत्तीच्या बाहेर असलेल्या शालींशीं किम्शब्दाचा सबध आहे तसेंच सक्तुचा आपणीयांशीं सबध आहे तसेंच कुत याचा पाटलिपुत्राशीं सबध आहे. पाटलिपुत्रातून कोठून आलात असा याचा अर्थ आहे कारण पाटलिपुत्राचे अनेक भाग आहेत पाटलिपुत्रादागत पाटलिपुत्रक, पाटलिपुत्रातून आलेला या अर्थी पाटलिपुत्रशब्दाहून वुञ्प्रत्यय (४।२।१२३) झाला आहे

१६ एकदरींत 'सापेक्षमसमर्थवत्' म्हणजे

क्वान्यत्र । इसुसोः सामर्थ्ये [८.३.४४] ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति ।। तस्मान्नै-तच्छक्यं वक्तुं सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महत्कष्ट श्रित इति । सविशेषणाना वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषण न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् ।। यदि सविशेषणाना वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषण न प्रयुज्यत इत्युच्यते देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्र. देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अगुरु-कुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ।।

तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषण न प्रयुज्यतेऽगुरु-कुलपुत्रादीनामिति । न वक्तव्यम् । वृत्ति-स्तर्हि कस्मान्न भवति । अगमकत्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समा-सेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते मह-त्कष्ट श्रित इति न जातुचित्समासेनासौ गम्यते महत्कष्टश्रित इति । एतस्माद्धेतो-र्ब्रूमोऽगमकत्वादिति न ब्रूमोऽपशब्द स्यादिति । यत्र गमको भवति भवति तत्र वृत्तिः । तद्यथा । देवदत्तस्य गुरु-

जतो अन्य ठिकाणींही समर्थाला सांगितलेलें कार्य साकांक्षालाही होत असतें

अन्य ठिकाणीं म्हणजे कुठें ?

इसुसो. सामर्थ्ये (८।३।४४) येथें उदा – ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोति[१७] तेव्हा साकांक्ष शब्द सामर्थ्यरहित होतो असे मानणे शक्य नाहीं

तर मग महत् कष्ट श्रित. येथें वृत्ति (समास) का बरे होत नाहीं ?

विशेषण लागलेल्या शब्दाची दुसऱ्या शब्दाबरोबर वृत्ति होत नाहीं आणि वृत्तीत सापडलेल्या विशेषणाला विशेषण लागत नाहीं असे वचन करावें

जर 'विशेषण लागलेल्या शब्दाची दुसऱ्या शब्दाबरोबर वृत्ति होत नाहीं आणि वृत्ती मध्ये सापडलेल्या विशेषणाला विशेषण लागत नाही' असे वचन केलें तर देवदत्तस्य गुरु कुलम्, देवदत्तस्य दासभार्या, येथे वृत्ति होणार नाहीं

गुरुपुत्र, गुरुकुल, वगैरे नित्यसापेक्ष शब्द खेरीज करून वरील दोन्ही नियम लागू होतात असे वचन करावें

तर मग विशेषणानें युक्त असलेल्या शब्दाची वृत्ति होत नाहीं, व वृत्तींत सापड-लेल्या शब्दाला विशेषण लागत नाही, आणि हा नियम गुरुपुत्र वगैरे सापेक्ष शब्दाना लागू होत नाहीं, असे वचन केलें पाहिजे

वचन करावयास नको.

तर महत् कष्ट श्रित. येथे वृत्ति का बरें होत नाहीं ?

वृत्ति ही अर्थबोधक होत नाहीं म्हणून म्हणजे विग्रहवाक्य व समास या उभयताचा अर्थ सारखा असला पाहिजे, आणि प्रकृत स्थलीं तर महत् कष्ट श्रित' या वाक्यापासून जो अर्थ मनात येतो तो अर्थ महत्कष्टश्रितः या समासापासून केव्हाही मनात येत नाहीं यावरून अर्थबोधक होत नसल्यामुळें वृत्ति होत नाहीं असे आम्ही म्हणतों वृत्ति केली तर तो अपशब्द होईल असे आम्ही म्हणत नाहीं जेथें वाक्याच्या अर्थाला समास दाखवू शकतो तेथें वृत्ति होतेच, जसे– देवदत्तस्य

साकाङ्क्ष असलेला शब्द सामर्थ्यहीन असतो असें मानणें बरोबर नाहीं असे सिद्ध झालें

१७. 'सापेक्षमसमर्थवत्' असें स्वतंत्र वचन मानलें तर सर्पिष्करोति या दोषामधील सामर्थ्याचा निषेध झाल्यामुळें तिष्ठतु सर्पि , पिबोदकम्, येथील-प्रमाणें षत्व होणार नाहीं.

कुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्र देवदत्तस्य दासभार्येति ॥ यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थं समर्थग्रहणेन । इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेन गम्यते भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्येति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकस्तस्य साधुत्वं मा भूत् । अकिंचित्कुर्वाणम् अमाषहरमाणम् अगाधादुत्सृष्टमिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अवश्य कस्यचिन्नञ्समासस्यासमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्व वक्तव्यम् । असूर्यंपश्यानि मुखानि । अपुनर्गेया श्लोका । अश्राद्धभोजी अलवणभोजी ब्राह्मणः । सुडनपुसकस्य [१ १ ४३] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैवासमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्व भवति नान्यस्येति ॥ तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ॥

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते । किं समर्थं नाम ।

गुरु[१८]कुलम्, देवदत्तस्य गुरुपुत्र, देवदत्तस्य दासभार्या वगैरे

जर वाक्याचा अर्थ समासानें दाखवू न शकणे हे वृत्ति न होण्याचें कारण आहे तर समर्थपरिभाषा करण्यात काहीं उपयोग नाहीं. कारण भार्या राज्ञ, पुरुषो देवदत्तस्य, या वाक्यापासून जो अर्थ मनात येतो तो अर्थ भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्य या समासापासून केव्हाही मनात येत नाहीं तेव्हा समर्थग्रहण करावयास नको

तर मग जो हा नञ्समास सामर्थ्यरहित असून वाक्याच्या अर्थाला दाखवू शक्तो तसला समास शुद्ध शब्द म्हणून समजला न जावा हे समर्थग्रहणाचे प्रयोजन समजावे, जसे– अकिंचित्[१९]कुर्वाणम्, अमाष हरमाणम्, अगाधादुत्सृष्टम्

हेंही समर्थग्रहणाचे प्रयोजन म्हणता येत नाहीं, कारण असमर्थ आणि वाक्याच्या अर्थाचे बोधक अशा काहींना म्हणजे असूर्यपश्यानि मुखानि, अपुनर्गेया. श्लोका, अश्राद्धभोजी ब्राह्मण, या[२०] समासाना साधुशब्दत्व अवश्य सागावयास पाहिजे आता ही प्रकृत परिभाषा नसली म्हणजे असमर्थ व गमक अशा नञ्समासाला साधुशब्दत्व सहजच प्राप्त होत असल्यामुळे अनपुसकस्य हा निर्देश नियमार्थ समजला जाईल तो नियम असा – सामर्थ्यरहित असून वाक्यसमानार्थक असलेल्या अशा नञ्समासाला साधुत्व मानाव याचे झाल्यास असूर्य वगैरे नञ्समासानाच मानावे अर्थात् बाकीचे तसले अकिंचित्कुर्वाण इत्यादिक अपशब्द होत तेव्हा समर्थ ग्रहणाचा उपयोग नाही

आता समर्थग्रहण जरी केलें तरी तेथे समर्थ म्हणजे काय ?

---

१८ गुरु, दास, इत्यादि शब्द नित्यसाकाङ्क्ष आहेत, म्हणजे ते शब्द कानी पडताच कोणाचा गुरु, कोणाचा दास, अशी आकाक्षा उत्पन्न होते त्यामुळें देवदत्त हा शब्द जरी वृत्तीच्या बाहेर आहे तरी त्याचा गुरु असें चटदिशीं मनात येतें तेव्हा 'देवदत्ताच्या गुरूचें कुल' हा जो अर्थ 'देवदत्तस्य गुरो कुलम्' या वाक्यापासून मनांत येतो तोच 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' यापासूनही मनांत येतो.

१९ काहीं एक न करणारा असा अर्थ आहे हा उदाहरणामध्यें न याचा समास, किंचित्, माष आणि गाध या शब्दाशीं झाला आहे परंतु त्याचा अन्वय कुर्वाणम्, हरमाणम्, उत्सृष्टम्, याचेकडे आहे

२० असूर्यंपश्य वगैरे शब्दाना प्रकृत परिभाषेनें साधुत्व येणार नाही ते अनपुसकस्य (१।१।४३) या निर्देशावरून मानावें लागतें.

पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् ॥ १ ॥

पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते ॥ क पुन' पृथगर्थानि कैकार्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि । राज्ञ. पुरुष इति । समासे पुनरेकार्थानि । राजपुरुष इति ॥ किमुच्यते पृथगर्थानीति यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते राजपुरुष इति च स एव । नापि ब्रूमोऽन्यस्यानयन भवतीति । कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः ।

सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसबन्धः स्वर

इति ॥ सुपोऽलोपो भवति वाक्ये । राज्ञ' पुरुष इति । समासे पुनर्न भवति । राजपुरुष इति ॥ व्यवधान च भवति वाक्ये । राज्ञ ऋद्धस्य पुरुप इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसबन्धो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुषः पुरुपो राज्ञ इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये । राज्ञ पुरुष इति । समासे

(वा १) निरनिराळ्या रूपानें निरनिराळ्या अर्थांना दाखविणारी जीं अनेक पदे ती सर्व मिळून त्या अनेक अर्थांना एका रूपानें ज्या शक्तीच्या जोरावर दाखवू शकतात त्या शक्तीचे नाव एकार्थीभाव होय त्या एकार्थीभावाला समर्थ असे म्हटलें जातें

तीं पदे पृथक् पृथक् अर्थाला पृथक् पृथक् रूपानें कोठे दाखवितात, आणि अनेक अर्थांना एका रूपानें कोठे दाखवितात ?

राज्ञ पुरुष वगैरे वाक्यामध्यें पृथक् पृथक् अर्थाला पृथक् पृथक् रूपानें दाखवितात, आणि राजपुरुष इत्यादि समासामध्यें अनेक अर्थांना एका रूपानें दाखवितात.

हे काय हो तुम्ही भलतेच म्हणता की वाक्यामध्यें निराळ्या[२१] अर्थाचीं पदें आहेत म्हणून ? कारण राज्ञ पुरुष आनीयताम् असे म्हटलें असता राजाची नोकरी करणारा मनुष्य आणिला जातो, आणि राजपुरुष. असे म्हटलें तरी तोच आणिला जातो

वाक्यामधील पदें वृत्तीपेक्षा निराळा अर्थ दाखवितात असे आम्ही मुळींच म्हणत नाहीं

तर मग एकार्थीभावामुळे वृत्तीपेक्षा वाक्यामध्ये फरक काय ?

सुपाचा अलुक्, तिसऱ्या पदानें व्यवधान, परस्पराचा यथेच्छ प्रयोग आणि स्वरभेद असा वृत्ति व वाक्य यामध्यें फरक आहे, जसे— राज्ञ. पुरुष या वाक्यामध्यें एकार्थीभाव नसल्यामुळे राजशब्दाच्या पुढील षष्ठीचा लुक् होत नाहीं आणि 'राजपुरुष.' या समासामध्यें तर षष्ठीचा लुक् होतो

तसेच वाक्यामध्यें दोन पदाच्यामध्यें तिसऱ्या पदानें व्यवधान असू शकतें, जसें— राज्ञ. ऋद्धस्य पुरुष. वगैरे आणि राजपुरुषः वगैरे समासामध्यें तर तिसऱ्या पदानें व्यवधान असू शकत नाहीं

वाक्यामध्यें पदाचा मागे पुढे यथेच्छ प्रयोग होतो, जसे— राज्ञ. पुरुष किंवा पुरुषो राज्ञ. वगैरे आणि समासामध्यें तर यथेच्छ प्रयोग होत नाहीं, तर राजपुरुष असाच प्रयोग होतो

आणि वाक्यामध्ये दोन स्वर[२२] होतात, जसे— राज्ञ पुरुष वगैरे, आणि समासामध्यें

२१ पृथगर्थ म्हणजे 'एकमेकापेक्षा निरनिराळ्या अर्थांची पदें' असा अर्थ आहे परतु येथें शकाकारानें 'वृत्तीपेक्षा निराळ्या अर्थाचीं पदें' असा पृथगर्थ याचा अर्थ मनांत घेतला आहे

२२ राजधातूहून कनिन्प्रत्यय (उणा १।१५४) करून राजन्शब्द सिद्ध झाला आहे तसेंच पॄधातूहून कुषन्प्रत्यय (उणा ४।७४) करून पुरुषशब्द सिद्ध झाला आहे हे दोन्ही प्रत्यय नकारे-

पुनरेक एव। राजपुरुष इति ॥ नैत एकार्थीभावकृता विशेषा. । किं तर्हि । वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान् । सुपो धातुप्रातिपदिकयो. [२ ४ ७१] । उपसर्जन पूर्वम् [२ २ ३०] । समासस्यान्त उदात्तो भवतीति ॥ इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषा' ।

संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोग

इति ॥ सख्याविशेषो भवति वाक्ये। राज्ञ' पुरुष राज्ञो. पुरुष राज्ञा पुरुष इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम् । योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसानिध्यात् । अङ्ग हि भवास्तमुच्चारयतु गस्यते स विशेष ॥ ननु च नैतेनैव भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेव दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवजातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते योऽसौ विशेष-

---

तर एकच स्वर होतो, जसे– राजपुरुष येथे एकच अन्तोदात्त स्वर (६।१।२२३) झाला आहे

पण हे वर दाखविलेले फरक एकार्थीभावामुळे झालेले नाहीत, तर वचनामुळेच झालेले आहेत असे पहा की भगवान् पाणिनि आचार्य 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' (२।४।७१) धातु आणि प्रातिपदिक याच्या अवयवभूत सुपाचा लुक् होतो 'उपसर्जन पूर्वम्'(२।२।३०). समासामध्ये उपसर्जनसज्ञकाचा पूर्वी प्रयोग करावा, आणि 'समासस्य (६।१।२२३) समासाचा अन्त उदात्त होतो, असे प्रत्यक्षच सागत आहे

तर संख्याविशेष, स्पष्ट अर्थबोध, उपसर्जनाला विशेषणाचा संबध, आणि चशब्दाचा प्रयोग हे एकार्थीभावामुळे वृत्तीपेक्षा वाक्यामध्ये फरक होतात.

वाक्यामध्ये विशेषसख्येचा बोध होतो, जसे–राज्ञ. पुरुष, राज्ञो. पुरुष., राज्ञा पुरुष, या वाक्यामध्ये एक, दोन व तीन राजाचा पुरुष असा एक, दोन व तीन या विशेषसख्येचा बोध होतो, आणि राजपुरुष. या समासामध्ये तर राजसंबधी पुरुष एवढाच बोध होतो, म्हणजे एक, दोन किवा तीन वगैरे विशेष सख्येचा बोध होत नाहीं

समासामध्ये विशेषसख्येचा बोध होत नाहीं याचें कारण निराळेच आहे

ते कारण कोणते बरें ?

कारण हे की जो हा विशेषसंख्येला दाखविणारा शब्द म्हणजे एकवचन, द्विवचन, वगैरे प्रत्यय तो येथे उच्चारण केला जात नाहीं पहा बरें उच्चारण करून, खात्रीने त्या संख्याविशेषाचा बोध होईलच

अहो पण वास्तविक विचार केला असता हे असे असू नये कारण शब्दावर अवलबून अर्थ असत नाही, तर उलट अर्थावर अवलबून शब्दाचा प्रयोग करावयाचा असतो तेव्हा वृत्तीमध्यें असाच काही[२३] अर्थ असतो की ज्यामध्ये विशेष संख्या मुळी नसतेच

आणि जरूर असे मानलेंच पाहिजे. कारण जो असे समजतो की विशेषवाचक शब्द जवळ नसल्यामुळे समासामध्यें संख्याविशे

---

१ सज्ञक असल्यामुळें दोन्ही शब्दाना निरनिराळा आद्युदात्त स्वर (६।१।१९७) झाला आहे पुरुषशब्दामध्यें मधल्या उकाराला स्वरित (८।४।६६) आणि त्याच्यापुढील अकाराला एकश्रुति (१।२।३९) झाली आहे

२३ हें धोरण मनात ठेवूनच पाणिनीनें समासामध्यें विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् सागितला आहे.

वाची शब्दस्तदसान्निध्यादत्र विशेषो न गम्यत इतीह तस्य विशेषो गम्येत। अप्सुचरः गोषुचरः वर्षासुज इति ॥ व्यक्ताभिधान भवति वाक्ये। ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति। समासे पुनरव्यक्तम्। ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति। सदेहो भवति सबुद्धिर्वा स्यात्षष्ठीसमासो वेति ॥ एषोऽप्यविशेषः। भवति हि किंचिद्वाक्येऽव्यक्त तच्च समासे व्यक्तम्। वाक्ये तावदव्यक्तम्। अर्धं पशोर्देवदत्तस्येति। सदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य यदर्धमथवा योऽसौ सज्ञीभूत पशुर्नाम तस्य यदर्धमिति। तच्च समासे व्यक्त भवति। अर्धपशुर्देवदत्तस्येति॥ उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये। ऋद्धस्य राज्ञ पुरुष इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति ॥ एषोऽप्यविशेषः। समासेऽप्युपसर्जनविशेषण भवति। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति ॥ चयोगो भवति वाक्ये। स्वचयोग स्वामिचयोगश्च। स्वचयोग। राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति। समासे न भवति। राज्ञो गवाश्वपुरुषा इति। स्वामिचयोगः। देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति। समासे न भवति। देवदत्तयज्ञदत्तविष्णु-

---

याची प्रतीति होत नाही, त्याच्या मतीं अप्सुचर.[२४], गोषुचर., वर्षासुज., येथे विशेषसख्येची प्रतीति होऊ लागेल

तसेच वाक्यामध्यें स्पष्टपणे अर्थाचा बोध होतो, जसें– ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठति, या वाक्यापासून ब्राह्मणाच्या मालकीचा कांबळा असा अर्थ नि सदेह मनात येतो, आणि समासामध्यें तर तसा स्पष्ट अर्थबोध होत नाहीं, जसें– ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठति येथे ब्राह्मण हें संबोधन आहे किंवा षष्ठीतत्पुरुषाचें पूर्वपद आहे असा संशय उत्पन्न होतो.

हाही विशेष नाही कारण वाक्यामध्येंही एखादा अर्थ संशयित असतो, आणि तो समासामध्यें स्पष्ट होतो. वाक्यामधील सशयित अर्थाचें उदाहरण– अर्धं पशोर्देवदत्तस्य. येथे पशुतुल्य अशा देवदत्ताचा अर्धा भाग किंवा प्रसिद्ध पशूचा अर्धा भाग असा सशय येतो, आणि तो अर्थ अर्धपशुर्देवदत्तस्य या समासामध्यें स्पष्ट आहे

वाक्यामध्यें विशेषणाला विशेषण लावता येते, जसें– ऋद्धस्य राज्ञ पुरुष वगैरे, आणि समासामध्यें तर विशेषणाला विशेषण लावता येत नाही, जसें– राजपुरुषः

हाही विशेष नाही कारण समासामध्यें देखील विशेषणाला विशेषण लागू पडतें, जसें– देवदत्तस्य गुरुकुलम्, देवदत्तस्य गुरुपुत्रः, देवदत्तस्य दासभार्या वगैरे

तसेच भिन्न भिन्न असलेल्या पदार्थांचा किंवा त्या पदार्थांच्या मालकाचा समुच्चय दाखविणाऱ्या चशब्दाचा प्रयोग वाक्यामध्यें होतो, जसें– राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च येथे राजाच्या मालकीचे बैल, घोडा व पुरुष याचा समुच्चय दाखविणाऱ्या चशब्दाचा त्या त्या शब्दापुढे प्रयोग केला आहे समासामध्यें हा चशब्दाचा प्रयोग होत नाही, जसें– राज्ञो गवाश्वपुरुषा. तसेच देवदत्तस्य च, यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौ येथे बैलाचे मालक जे देवदत्तादिक त्याचा समुच्चय दाखविणाऱ्या चशब्दाचा त्या त्या शब्दापुढे प्रयोग केला आहे समासामध्ये हा चशब्दाचा प्रयोग होत नाही, जसें–

---

२४. मासा, कासव, इत्यादिकाना अप्सुचर म्हणतात. कोंबड्याला गोषुचर म्हणतात पावसाळ्यामध्यें उत्पन्न होणाऱ्या इन्द्रगोप नावाच्या किड्याला वर्षासुज म्हणतात तेव्हा सख्याविशेषाचा बोध होणे न होणे हें एकार्थीभावावरच होणारें आहे.

मित्राणां गौरिति ॥

अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविक शब्दैरर्थाभिधानमाहोस्विद्वाचनिकम्। स्वाभाविकमित्याह। कुत एतत्। अर्थानादेशात्। न ह्यर्था आदिश्यन्ते। कथ पुनरर्थानादिशन्नेव ब्रूयान्नार्था आदिश्यन्त इति। यदाह भगवान्। अनेकमन्यपदार्थे [२ २ २४] चार्थे द्वन्द्व [२९] अपत्ये रक्ते निर्वृत्त इति। नैतान्यर्थादेशनानि। स्वभावत एतेषा शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टाना निमित्तत्वेनान्वाख्यान क्रियते। तद्यथा। कूपे हस्तदक्षिण पन्था। अभ्रे चन्द्रमस पश्येति। स्वभावतस्तत्रस्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यान क्रियते। एवमिहापि चार्थे य स द्वन्द्वसमासोऽन्यपदार्थे य स बहुव्रीहिरिति ॥ किं पुन कारणमर्था नादिश्यन्ते। तच्च लघ्वर्थम्। लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते। अवश्य ह्यनेनार्थानादिशता केनचिच्छब्देन निर्देश कर्तव्य स्यात्। तस्य च तावत्केन कृतो येनासौ क्रियते। अथ तस्य केनचित्कृतस्तस्य केन

देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणा गौ, वगैरे

आता एकार्थीभावामुळे प्रतीत होणाऱ्या विशेष अर्थाचे जे त्या त्या शब्दानीं प्रतिपादन केले जाते तें काय स्वाभाविक आहे किंवा वाचनिक आहे ?

स्वाभाविक आहे असे म्हणतो

हें कशावरून ?

अर्थाचे विधान केल्याचे दृष्टीस पडत नाही म्हणून

पण अर्थनिर्देश प्रत्यक्ष असताना अर्थाचे विधान केलें जात नाहीं असें कसे म्हणता येईल ? कारण 'अनेकमन्यपदार्थे', 'चार्थे द्वद्व' अपत्ये, रक्ते, निर्वृत्ते, असे भगवान् पाणिनि आचार्य म्हणत आहेत ना ?

अन्य पदार्थे, चार्थे, वगैरे अर्थाचा उल्लेख येथे विधेय या नात्यानें केलेला नाहीं, तर स्वभावत.च चार्थे वगैरे त्या त्या अर्थाला दाखविणारे द्वद्व, बहुव्रीहि,वगैरे समास आहेत त्यामुळे निमित्त म्हणून त्या त्या ठिकाणी त्या त्या अर्थाचा निर्देश केला आहे, जसे— कूपे हस्तदक्षिण पन्था., अभ्रे चन्द्रमस पश्य, कुव्याचे शेजारीं उजव्या हाताकडे रस्ता गेला आहे, किंवा ढगामध्यें चन्द्राला पहा येथे मूळचाच तेथें रस्ता आहे आणि चन्द्र आहे, आणि फक्त तो कोठे आहे तें ओळखण्याची खूण म्हणून कुवा आणि ढग याचा निर्देश केला आहे याप्रमाणे येथेही स्वभावत च चार्थाला दाखविणारी जी अनेक सुबन्ते तीं द्वद्वसज्ञक होतात व अन्य पदार्थाला दाखविणारी जी अनेक प्रथमान्ते ती बहुव्रीहि सज्ञक होतात असे म्हटले आहे

अर्थाचा निर्देश असूनही तेथे आचार्यांनी त्या त्या अर्थाचे विधान केले नाही असे म्हणता याचे काय बरे कारण ?

लाघवामुळे अर्थाचें विधान केले नाहीं असे म्हणतो, म्हणजे अर्थाचें विधान केलें तर वाक्यभेदरूपी गौरवदोष[२५] येतो शिवाय अनवस्थादोषही येतो तो असा ज्याला अर्थाचे विधान कर्तव्य आहे त्यानें त्या अर्थाचा अवश्य कोणत्या तरी शब्दानेंच उल्लेख केला पाहिजे येथें चार्थे या शब्दानें अर्थाचा निर्देश केला आहे म्हणजे च या शब्दाचा जो अर्थ तो रामकृष्णौ इत्यादि अनेक सुबन्ताना आहे तो चशब्दाचा अर्थ कोणता हे येथें कळलें पाहिजे तुझ्या मतीं शब्दाला अर्थ स्वाभाविक नसतो तर वाचनिक असतो तेव्हा चशब्दाला इतरेतरयोग आणि समाहार हे अर्थ आहेत असे अर्थाचें

२५ अनेक जीं सुबन्तें ती चशब्दाच्या अर्थी मानावींत आणि द्वद्व ही संज्ञा करावी अशा रीतीनें दोन वाक्यार्थ करून दोन विधानें मानावीं लागतील.

कृत इत्यनवस्था ॥ असंभव खल्वप्यर्था-देशनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्राति-पदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम् । न चैतन्मन्तव्य प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति । भवति हि गुणाभिधाने गुणिन सप्रत्यय । तद्यथा । शुक्ल कृष्ण इति । विषम उपन्यास । सामान्यशब्दा एत एव स्यु । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेष प्रकरण वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावत कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते-ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दा. प्रकृति प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्यय प्रत्ययार्थे वर्तते ॥ अप्रवृत्ति खल्वप्यर्थादेशनस्य । बहवो हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते । जर्भरी

विधान कोठे तरी केलें असले पाहिजे तें जेथे केलें असेल तेथे ते कोणत्या तरी शब्दानेंच केलें असलें पाहिजे तेव्हा तेथेही असा प्रश्न उद्भवतो की ज्या शब्दानें अर्थनिर्देश केला असेल त्या शब्दाच्या अर्थाचे विधान अन्यत्र कोठे तरी केले असेल तात्पर्य, अशी सारखी अपेक्षा चालू राहिल्यानें तिची कोठेंच परिसमाप्ति होणार नाही या अनवस्थादोषामुळे अर्थाचे विधान केले नाही असें म्हणतो

शिवाय अर्थाचे विधान करणें संभवतच नाहीं कारण धातु, प्रातिपदिक, प्रत्यय आणि निपात या प्रत्येकाचे अर्थ अनेक आहेत ते सर्व जाणण्याविषयीं कोण बरें समर्थ आहे? धातु, प्रातिपदिक, वगैरे प्रकृतींचा अर्थ आचार्यांनी सागितला नाही अशी का तुमची समजूत? तशी असेल तर ती चुकीची आहे कारण प्रत्ययाच्या अर्थाचा उल्लेख केला असता तेथें प्रकृतीच्या अर्थाचा उल्लेख केला नाहीं असे कसे होईल? असे पहा की शुक्ल, कृष्ण, इत्यादि केवळ गुणाचें अभिधान असता तेथें गुणाचा आधार अशा घट पट वगैरे गुणीचा आक्षेपानें बोध होणारच[२६].

हा दृष्टान्त बरोबर नाहीं अशा रीतीनें वृक्ष वगैरे शब्द हे सगळे सामान्य अर्थाला दाखविणारे म्हणजे सामान्य शब्द होतील बरें, जे शुक्ल वगैरे सामान्यशब्द आहेत ते प्रकरणावाचून किंवा पट वगैरे विशेषार्थबोधक शब्द शेजारीं असल्यावाचून विशेष अर्थाचे दर्शक होत नाहींत. पण ज्यापेक्षा वृक्षशब्द उच्चारला असता त्यापासून स्वभावत च काहीं एक विशेष अर्थ मनात येतो तेव्हा वृक्ष हा शब्द स्वभावत.च विशेषार्थी आहे यावरून हे सामान्य शब्द नव्हेत असे आम्ही समजत आहोत आता जर हे सामान्य शब्द नव्हेत तर वृक्ष वगैरे प्रकृति ही त्या त्या विशेष अर्थाची आहे तसाच प्रत्यय देखील एकत्व, द्वित्व, अपत्य वगैरे त्या त्या अर्थाचे मूळचेच आहेत असे सिद्ध[२७] होतें

शिवाय अर्थाचें विधान करण्याविषयीं आचार्यांची प्रवृत्ति होणेंही शक्य नाहीं. कारण पुष्कळ शब्द असे आहेत की त्याचा

---

२६ एकत्व, द्वित्व, हे प्रत्ययाचे अर्थ सागितले असता त्याच्या आधाराचा म्हणजे वृक्ष वगैरेंचा प्रकृतीपासून बोध होणारच

२७ अर्थाचें विधान समजणाऱ्या तुझ्या मती औपगव येथें उपगुसबधी अपत्य असा अर्थ प्रतीत होतो तो होणार नाही कारण प्रत्ययाच्या अर्थाचा उल्लेख केला आहे तरी प्रकृतीच्या अर्थाचा निर्देश केला नाही, व तुझ्या मतीं विधान केल्याशिवाय प्रकृतीला अर्थच येऊ शकत नाही आक्षेपानें बोध होईल तो अपत्याचा जनक असा सामान्यबोध होईल. तेव्हा प्रकृत्यर्थभूत उपगु नावाच्या मनुष्याचा बोध होणार नाहीं, आणि तो तर होत आहे यावरून शब्दाला आपला अर्थ दाखविण्याची जी शक्ति आहे ती स्वाभाविक आहे असेच ठरत आहे

तुर्फरीतू ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोग बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचै प्राणि विहारैश्च ॥ न खल्वपि निर्ज्ञातस्यार्थस्या न्वाख्याने किंचिदपि प्रयोजनमस्ति । यो हि ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्त मेति मधुरो गुड कटुक शृङ्गवेरमिति किं तेन कृत स्यात् ।

वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्ध-त्वात् ॥२॥

वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । इह द्वौ पक्षौ वृत्ति पक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्य च समासश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसबन्द्धुमन्यदत स ज्ञाया । न च सज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥

अथ ये वृत्ति वर्तयन्ति किं त आहु । परार्थाभिधान वृत्तिरित्याहु । अथ तेषा मेव ब्रुवता किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहो

अर्थ कळत नाहीं, जसे–जर्भरी, तुर्फरीतू, वगैरे

शिवाय शब्दप्रयोगावाचूनही डोळ्याच्या व हाताच्या खुणानी पुष्कळ अर्थ कळून येतात[28]

शिवाय जो अर्थ व्यवहारावरून सहज समजतो त्याचें अन्वाख्यान करण्यामध्ये काही एक फल नाही, जसे– जो असे म्हणेल की सूर्य पूर्वेकडे उगवतो आणि पश्चिमेकडे मावळतो, तसेच गूळ मधुर आहे व आलें तिखट आहे त्याला हे सागण्यात काय बरे मिळेल ?

(वा २) वावचन म्हणजे महाविभाषा धिकार, हें व्यर्थ होत आहे

काय कारण ?

अर्थांचे प्रतिपादन करणे ही गोष्ट शब्द स्वभावानेच सिद्ध आहे म्हणून[29] लोक एखादे वेळी वृत्ति झालेल्या शब्दाने बोलतात व एखादे वेळीं वृत्ति न झालेल्या शब्दानें बोलतात असे दोन पक्ष आहेत तेव्हा वाक्य आणि समास अशा दोन तऱ्हा प्रयोगामध्ये सहजच होतील त्यात वृत्तिपक्ष घेतला असता तेथे समास नित्यप्राप्त होतो त्या समाससंज्ञे शीच वाग्रहणाचा सबध होईल कारण समासा-वाचून दुसरे कोणीही तेथे वाग्रहणाचा सबध करण्याला योग्य नाही, आणि त्या समास-सज्ञेचा तर विकल्प होणे मुळींच इष्ट नाही. एकदरीत वावचन करण्यात अर्थ नाही

आता वृत्ति ही शास्त्रानें निष्पन्न[30] होते असे ज्याचे मत आहे ते काय म्हणतात ?

दुसऱ्या शब्दाच्या अर्थाचें दुसऱ्या शब्दानें जेथे प्रतिपादन केलें जाते ती वृत्ति होय[31], असे म्हणतात

आता अशा तऱ्हेने वृत्तीचें लक्षण साग णाऱ्याच्या मती ही काय जहत्स्वार्था वृत्ति होते किंवा अजहत्स्वार्था वृत्ति होते ?

यात काय फरक ?

जर जहत्स्वार्था वृत्ति गृहीत धरली तर

---

२८ डोळ्याच्या किंवा हाताच्या खुणावरून जसे अर्थ कळले जातात तेथे अमक्या खुणेचा अमुक अर्थ समजावा असें अर्थाचें विधान नसूनही सव व्यवहार होतात तसे येथेंही होतील

२९ राजपुरुष हा शब्द मूळचाच आहे आणि राजन् व पुरुष असे निरनिराळे दोन्ही शब्द मूळचेच आहेत तेव्हा लोकाना आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तो शब्द घेऊन प्रयोग करता येइल

३० राजपुरुष हा शब्द मूळचा नाहीं राजन् आणि पुरुष या निरनिराळ्या दोन शब्दाचा षष्ठी (२।२।८) या सूत्राने समास होऊन तयार होतो तेव्हा तो समास विकल्पानें होण्याकरिता विभाषा अधिकार पाहिजे नाही तर राज्ञ पुरुष असा वाक्याचा प्रयोग होणार नाहीं

३१ जसें राजपुरुष येथे राजपदाचा पुरुषपदाशीं विशेष प्रकारचा सबध झाल्यामुळें त्या राजपदापासून पुरुषाची उपस्थिति होणें

स्विदजहत्स्वार्था । किं चातः । यदि जहत्स्वार्था वृत्ती राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयन प्राप्नोत्यौपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्य । अथाजहत्स्वार्था वृत्तिरुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचन प्राप्नोति ॥ का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या । जहत्स्वार्था । युक्त पुनर्यज्जहत्स्वार्था नाम वृत्ति स्यात् । बाढ युक्तम् । एव हि दृश्यते लोके । पुरुषोऽय परकर्मणि प्रवर्तमान स्व कर्म जहाति । तद्यथा । तक्षा राज कर्मणि प्रवर्तमान स्व कर्म जहाति । एव युक्त यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमान स्वमर्थं जह्यादुपगुश्चापत्यार्थे वर्तमान स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्त राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयन प्राप्नोत्यौपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति । नैष दोष । जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति । य परार्थविरोधी स्वार्थस्त जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमान स्व तक्षकर्म जहाति न हिक्कितहसितकण्डूयितानि । न चायमर्थ परार्थविरोधी विशेषण नाम तस्मान्न हास्यति ॥ अथवान्वयाद्विशेषण

'राजपुरुषाला आण' असे सांगितलें असता तेथे वाटेल तो पुरुष आणला जाईल[३२] तसेच औपगवाला आण' असे म्हटलें असता तेथे वाटेल ते अपत्य आणिले जाईल

आता अजहत्स्वार्था वृत्ति गृहीत धरली तर राजा आणि पुरुष हे दोन्ही शब्द आपआपल्या अर्थाचा त्याग करीत नसल्या मुळे 'दोन अर्थांविषयी द्विवचन घालावे' या नियमाला अनुसरून 'राजपुरुष' या समासाच्या पुढे द्विवचन करण्याची पाळी येत आहे

यापैकीं कोणती बरे वृत्ति न्याय्य आहे ?

जहत्स्वार्थावृत्ति न्याय्य होय

पण वृत्ति ही जहत्स्वार्था असणे युक्त आहे काय ?

अलबत, युक्त आहेच असे पहा की पुरुष हा दुसऱ्याचे काम करण्याविषयी तत्पर झाला की त्याला आपले कर्तव्य सोडणे भाग पडतेच, जसे– सुतार हा सरकारी नोकरीत शिरला की तो आपली सुतारकी सोडतो, तसे राजा हा शब्द पुरुष हा अर्थ दाखविण्याविषयी प्रवृत्त झाला असता तो आपला अर्थ सोडीलच तसेच उपगु हा शब्दही अपत्य हा अर्थ दाखविण्याविषयी प्रवृत्त झाला असता आपला अर्थ सोडीलच

पण जहत्स्वार्था वृत्ति गृहीत धरली तर 'राजपुरुषाला आण' असे म्हटलें असता वाटेल त्या पुरुषाला आणता येईल तसेच औपगवाला आण असे म्हटलें असता वाटेल त्या अपत्याला आणता येईल असे म्हटलें आहे ना ?

हा दोष येत नाही कारण हा आपल्या अर्थाला सोडतो आहे खरा, तरी पण सर्व बाजूंनी सोडीत नाहीं, तर ज्या दुसऱ्या अर्थाला दाखवितो त्या दुसऱ्या अर्थाशी विरोधी असा स्वार्थ तेवढा फक्त सोडतो, जसे– सुतार हा राजकार्य करण्याविषयी प्रवृत्त झाला असला तरी तो उचकी देणे हसणें, खाजविणें, वगैरे क्रियाचा परित्याग करीत नाही तसे राजन् या शब्दापासून राजा हा अर्थ विशेषण म्हणून जो मनात येतो तो परार्थाशी (विशेष्यभूत पुरुषार्थाशीं) विरोधी नाहीं[३३] म्हणून त्या अर्थाला तो शब्द सोडणार नाही

३२ कारण जहत्स्वार्था वृत्तीमध्यें राजन् हा शब्द आपल्या 'राजा' या अर्थाचा त्याग करीत आहे

३३ कारण वाक्यापासून वृत्ति बनते आणि ती बनतानाच राजन् हा शब्द पुरुष या अर्थाचें प्रतिपादन करणार आणि त्याच्याशीं विरोधी असा आपला अर्थ सोडणार त्या वेळी म्हणजे वाक्यामध्ये राजा हा पुरुषाचे विशेषणच आहे तेव्हा राजा हा अर्थ जरी पुरुष या अर्थाशीं विरुद्ध आहे तरी तो विशेषण या

भविष्यति । तद्यथा । घृतघटस्तैलघट इति निषिक्ते घृते तैले वान्वयाद्विशेषण भवत्यय घृतघटोऽय तैलघट इति । विषम उपन्यास । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अङ्ग हि भवानग्नौ निष्टप्य घृतघट तृणकूर्चेन प्रक्षालयतु न गस्यते स विशेष । यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति निष्कीर्णास्वपि सुमन स्वन्वयाद्विशेषण भवत्यय मल्लिकापुटोऽय चम्पकपुट इति ॥ अथवा समर्थाधिकारोऽय वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेद ससर्गो वा ॥ अपर आह । भेदससगा वा सामर्थ्यमिति ॥ कः पुनर्भेद ससर्गो वा । इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्व प्रसक्त पुरुष इत्युक्ते सर्व. स्वामी प्रसक्त । इहेदानी राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुष निवर्तयत्यन्येभ्य स्वामिभ्य पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्य । एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि जहाति काम जहातु न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयन भविष्यति ॥ अथवा

अथवा राजाचा सबध असल्यामुळे पुरुषाचे ठिकाणी राजसबधरूपी विशेष असू शकेल,[34] जसे– घागरीमध्ये तूपतेल घालून मागून ते काढून घेतले तरी त्या तूपतेलाच्या सबधामुळे ही तुपाची घागर, ही तेलाची घागर, असा विशेषव्यवहार होतो

हा दृष्टान्त बरोबर नाही कारण दृष्टान्तातील त्या घागरीमध्ये जो व जेवढा तुपाचा किवा तेलाचा अश आहे तो अश अग्नीवर ती घागर तापवून गवत वगैरेनी घासून काढ म्हणजे ही तुपाची घागर असा विशेष तुझ्या नजरेस येणार नाही

तर मग याविषयी मल्लिकापुट, चपकपुट, हा दृष्टान्त घ्यावा म्हणजे पुड्यातील सर्व फुलें काढून टाकली तरी केवळ गधाच्या सबधामुळे हा मोगऱ्याच्या फुलाचा पुडा, हा चाफ्याच्या फुलाचा पुडा असा विशेष प्रकारचा व्यवहार होतो, त्याप्रमाणे येथें समजावे

अथवा वृत्तीविषयी हा समर्थाधिकार केला जात आहे सामर्थ्य म्ह भेद किंवा संसर्ग होय दुसरा कोणी असे म्हणतो की– भेद आणि ससर्ग हे दोन्ही मिळून सामर्थ्य होय

भेद म्हणजे काय व ससर्ग म्हणजे काय?

येथें राज्ञ म्ह 'राजाचा' एवढेच म्हटलें असता राजाचा सबध असलेले वाडा, नोकर, वगैरे अनेक सबधी पदार्थ मनात येतात तसेच पुरुष. म्हणजे 'चाकर' एवढेच म्हटलें असता चाकर हा परतत्र असल्यामुळे राजा वगैरे अनेक मालक मनात येतात आता 'राजपुरुषमानय' असे म्हटलें असता राजा हा शब्द अन्य मालकापासून पुरुषाची निवृत्ति करतो[36] पुरुषशब्दही मालकीच्या दुसऱ्या वस्तूपासून राजाची निवृत्ति करतो[37] अशा रीतीनें त्या दोन शब्दापासून एकमेकाच्या सानिध्याच्या जोरावर इतराची व्यावृत्ति झाल्यानतर[38] वृत्ति बनविते वेळी राजा हा आपला

नात्यानें विरुद्ध नाही

३४ वृत्ति बनतेवेळीं राजन्‌शब्द जें पुरुष या अर्थाच प्रतिपादन करतो म्हणजे राजन्‌शब्दापासून जो पुरुष हा अर्थ प्रतीत होतो तो पुरुषशब्दापासून प्रतीत होणाऱ्या पुरुषापेक्षा काही विशेषरूपानें म्हणजे राजाशीं सबद्ध अशा रूपानें प्रतीत होतो, तेव्हा जहत्स्वार्था वृत्ति असली तरी वाटेल तो पुरुष आणला जाणार नाहीं.

३५ त्यामुळे तुपाची घागर आण असे मागितलें असता इतर घागरी न आणता तीच आणिली जाते

३६ श्रोत्याच्या मनामध्यें अन्य मालकाच्या पुरुषाची उपस्थिति करून देत नाहीं

३७ राजाच्या मालकीच्या वाडा, घोडा वगैरे इतर पदार्थांची उपस्थिति श्रोत्याच्या मनामध्यें करून देत नाही

३८ ह्या व्यावृत्तीलाच भेद म्हणतात सलर्ग म्ह राजाचा पुरुषाशीं असलेला सबध तेव्हा भेद किवा ससर्ग यापैकीं कोणतेंही सामर्थ्य वृत्तीमध्यें मानलें तरी राजपुरुष या सामासिक शब्दापासून वाटेल त्या पुरुषाचा बोध होणार नाही.

पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्ति । युक्त पुनर्यद् जहत्स्वार्था नाम वृत्ति' स्यात् । बाढ युक्तम् । एव हि दृश्यते लोके । भिक्षुकोऽय द्वितीया भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति सचयाय प्रवर्तते । ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचन प्राप्नोतीति। कस्या पुनर्द्विवचन प्राप्नोति। प्रथमाया । न प्रथमासमर्थो राजा । षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति । न षष्ठीसमर्थ पुरुष । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्त न प्रथमासमर्थो राजेति । अभिहित' सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थ सपन्न स्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचन प्राप्नोति ।

संघातस्यैकार्थ्यान्नावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः ॥ ३ ॥

अर्थ सोडील तर खुशाल सोडो. राजपुरुषमानय असें म्हटलें असता तेथे जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षीं वाटेल त्या पुरुषाचें आणणे प्रसक्त होते असा जो दोष दिला होता तो बिलकूल येत नाहीं

अथवा अजहत्स्वार्थावृत्ति हा पक्षही असो.

पण वृत्ति ही अजहत्स्वार्था असणें योग्य आहे काय ?

अलबत योग्य आहेच असे पहा की भिक्षेकरी हा दुसऱ्यादा भिक्षा मिळाली असता पहिली भिक्षा टाकून देत नाहीं, तर तिचा सग्रहच करीत असतो[३९]

पण अजहत्स्वार्थावृत्ति गृहीत धरली तर राजपुरुष या दोन्ही पदाचा अर्थ कायम असल्यामुळें 'दोन अर्थाविषयीं द्विवचन घालावें' या नियमाला अनुसरून 'राजपुरुष' या समासाच्या पुढे द्विवचन घालण्याची पाळी येते असा दोष पूर्वी दिला आहे ना ?

समासाच्या पुढें कोणत्या बरें विभक्तीचें द्विवचन प्रसक्त होत आहे ?

प्रथमाविभक्तीचें

राजा हा प्रथमा विभक्ति करण्याला लायक[४०] नाहीं

तर षष्ठीचें द्विवचन प्राप्त होत आहे ?

षष्ठीविभक्ति करण्याविषयीं पुरुष हा लायक[४१] नाहीं

तर प्रथमाविभक्तीचेंच द्विवचन प्राप्त होत आहे

पण प्रथमा विभक्ति करण्यास राजा हा लायक नाहीं असे आताच सागितलें आहे ना ?

स्वस्वामिभावरूप सबध हा अर्थ राजशब्दानें[४२] उक्त झाला असल्यामुळे तो प्रातिपदिकार्थामध्यें अन्तर्भूत झाला आहे म्हणून तो प्रातिपदिकाचाच अर्थ होऊन बसला आहे म्हणून 'प्रातिपदिकार्थी प्रथमा होते' (२।३।४६) असे सागितलें असल्यामुळे प्रथमाविभक्तीचेंच द्विवचन प्राप्त होत आहे

(वा.३) ज्या सघाताहून विभक्ति करावयाची तो सघात 'राजसबधवान् पुरुष' अशा विशेषणविशिष्ट एकाच अर्थाला दाखवीत असल्या[४३]-

---

३९ तेव्हा राजपुरुष या वृत्तीमध्यें राजन्शब्दाला पुरुष या दुसऱ्या अर्थाचें प्रतिपादन करण्याचा प्रसग आला तरी पूर्वीचा अर्थ त्यानें न सोडणें हें बरोबरच आहे.

४० कारण तेथें प्रातिपदिकार्थापेक्षा अधिक अर्थाचें म्हणजे संबधाचें भान होत आहे आणि प्रथमा ही फक्त प्रातिपदिकार्थ विवक्षित असेल तेथेंच सांगितली (२।३।४६) आहे

४१ कारण पुरुषाचा कोणाशींहि दुसऱ्याशीं विशेषण या नात्यानें येथें संबध दाखवावयाचा नाहीं तसा सबध दाखवावयाचा असेल तरच षष्ठी होत असते (२।४।५०).

४२ जेव्हां वृत्तीच्या जोरावर राजन् शब्द पुरुष या अर्थाचें प्रतिपादन करतो तेव्हां तो 'राजसबधविशिष्ट' अशा रूपानें प्रतिपादन करतो

४३ वृत्तीच्या जोरावर राजन् शब्द पुरुष या अर्थाचें प्रतिपादन करतो असें समजू नये, तर वृत्तीच्या जोरावर राजपुरुष हा सबद शब्द 'राजसबंधविशिष्ट पुरुष' या अर्थाचें प्रतिपादन करतो यालाच एकार्थीभावरूपी सामर्थ्य म्हणतात.

संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके ॥ ४ ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इच्छन्ति ॥ का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा । न ब्रूमः शब्दयोरिति । किं तर्हि । अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति पुरुषोऽपि राजानमपेक्षतेऽहमस्येति । तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति । तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ॥

अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । समोऽयमर्थशब्देन सह समासः । स चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । न चेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्र

मुळे राजपुरुष वगैरे अवयवावरील द्वित्व संख्येला धरून द्विवचनाची उत्पत्ति होणार नाहीं

(वा ४) कोणी असे म्हणतात की– एकमेकाला एकमेकाची अपेक्षा असणे हेंच सामर्थ्य होय

पण शब्दाना अपेक्षा कशी बरें असू शकेल ?

शब्दाना परस्पराची अपेक्षा असे आम्ही म्हणत नाहीं

तर काय म्हणत आहा ?

अर्थाना परस्पराची अपेक्षा असते असें आम्ही म्हणतो, जसे– राज्ञ पुरुष असे म्हटलें असता राज्ञ यापासून जो राजा हा अर्थ मनात येतो तो पुरुषाची अपेक्षा असलेला म्हणजे 'माझा हा पुरुष आहे' अशा भावनेचा मनात येतो तसाच पुरुष हा देखील राजाची अपेक्षा असलेला म्हणजे 'मी ह्या राजाचा आहें' अशा भावनेचा मनात येतो अशा रीतीनें एकमेकाच्या अपेक्षेनें होणारा जो एकमेकाचा संबध त्याला दाखविणारी षष्ठीविभक्ति होते, जसें– कष्ट श्रित. येथें क्रिया आणि कारक याच्या सबधाला दाखविणारी द्वितीया विभक्ति झाली आहे

आता एकार्थीभाव नावाचें सामर्थ्य असो अथवा व्यपेक्षा नावाचें सामर्थ्य असो, पण आहे तेवढ्याच सूत्रावरून दोन्ही प्रकारचें सामर्थ्य अवगत होत आहे किंवा एखाद्या पक्षीं शब्द वाढवून सूत्र मोठें करावें लागत आहे ?

मूळ आहे तेवढ्या सूत्रावरूनच दोन्ही तऱ्हेचीं सामर्थ्यें कळून येत आहेत असें म्हणतो

ते कसे ?

सम्शब्दाचा अर्थशब्दाबरोबर समास करून समर्थ हा शब्द बनविला आहे तेथें सम् हा उपसर्ग आहे आणि उपसर्गाचा तर स्वभाव असा आहे की ज्या ठिकाणीं एखादा क्रिया वाचक शब्द योजला असतो तेथें ते त्या क्रियेवरील विशेष दाखवितात आणि येथें तर कोणत्याही क्रियावाचक शब्दाचा प्रयोग नाहीं की ज्यामुळे सम्शब्दाचा त्या क्रियेशीं सबध दाखविता येईल. असें असता ज्या पेक्षा येथें सम्शब्दाचा प्रयोग केला आहे

४४ समासामध्यें परस्पराच्या सांनिध्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या आकांक्षेच्या जोरावरच त्यामबधाचें भान होतें वाक्यामध्यें सबधाला दाखविणारी विभक्ति असते, तात्पर्य, वृत्तीमधील दोन शब्दापासून दोन अर्थाची जी प्रतीति होते ती निरपेक्ष होत असल्यामुळें द्विवचनाची आपत्ति व्यपेक्षापक्षींहि येत नाहीं असें सिद्ध होतें

कश्चित्प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति । तद्यथा । धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते त्रिविष्टब्धकं च दृष्ट्वा परिव्राजक इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दः । उच्यते । संगतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं संबद्धार्थं समर्थमिति ॥ तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैव विग्रहः करिष्यते संगतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । संगतं घृतं संगतं तैलमित्युच्यत एकीभूतमिति गम्यते । संसृष्टोऽग्निरित्युच्यत एकीभूत इति गम्यते ॥ यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ इति ॥ कः पुनरिह बध्नात्यर्थः। संबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वायसा वा कीले व्यतिषक्तो भवति । नावश्यं बध्नातिर्व्यतिषङ्ग एव वर्तते । किं तर्हि । अहानावपि वर्तते । तद्यथा । संबद्धाविमौ दम्यावित्युच्येते यावन्योऽन्यं न जहीतः ॥ अथवा भवति

त्यावरून असे खास कळून येत आहे की सम्‌शब्दाचा संबंध होण्यास लायक असा एखादा क्रियावाचक शब्द अवश्य घालावयास पाहिजे असताही तो येथे घातला नाहीं, जसें– धूर पाहून त्यावरून येथे अग्नि आहे असे कळते, किंवा संन्याशाचा दंड पाहून हा परिव्राजक आहे असे कळतें.

जो अवश्य घातला पाहिजे होता असा तो शब्द कोणता ?

संगतार्थं[४५] समर्थम्, संसृष्टार्थं समर्थम्, संप्रेक्षितार्थं समर्थम्, संबद्धार्थं समर्थम्. त्यांत जेव्हां एकार्थीभाव नावाचें सामर्थ्य गृहीत धरलें तेव्हां संगत जो अर्थ तो समर्थ, किंवा संसृष्ट जो अर्थ तो समर्थ, असा समर्थशब्दाचा विग्रह करण्यात येईल; जसे– संगतं[४६] घृतम्, संगतं तैलम्, असे म्हटलें असता एका ठिकाणीं केलेलें तूप किंवा तेल असा अर्थ मनात येतो किंवा संसृष्टोऽग्नि असे म्हटलें असता एका ठिकाणीं केलेला अग्नि असा अर्थ मनात येतो.

आता जेव्हां व्यपेक्षा नावाचें सामर्थ्य गृहीत धरलें तेव्हां संप्रेक्षित असा जो अर्थ तो समर्थ, किंवा संबद्ध असा जो अर्थ तो समर्थ, असा समर्थशब्दाचा विग्रह दाखविण्यात येईल.

येथें सम्‌शब्द मागे असलेल्या बन्ध्‌धातूचा काय अर्थ समजायचा ?

व्यतिषङ्ग हा अर्थ समजावयाचा म्हणजे एक पदार्थ दुसऱ्याशीं[४७] रज्जूनें, लोखंडानें किंवा लाकडाच्या शकूनें व्यतिषक्त होतो, म्हणजे दृढसंबद्ध होतो.

पण बन्ध् हा धातु नेहेमीं व्यतिषंग एवढाच अर्थ दाखवितो असे नाहीं.

तर दुसरा कोणता बरें अर्थ दाखवितो ?

अहानि, म्हणजे परस्पराला सोडून नसणें, हाही अर्थ दाखवितो, जसे–संबद्धाविमौ दम्यौ जेथें हे दोन अवखळ खोंड नेहेमीं जोडीनें असतात असे म्हटलें जातें तेथें ते दोघे एकमेकाला कधींही सोडून नसतात असा[४८] अर्थ

---

४५ सम् या उपसर्गाच्या पुढें गत, सृष्ट, प्रेक्षित किंवा बद्ध असा शब्द येथें लुप्त झालेला असला पाहिजे तेव्हां अर्थातच त्या शब्दाच्या अर्थाचा अंतर्भाव करून 'समर्थ' हा शब्द येथें घातला आहे. गत किंवा सृष्ट शब्द घेतला तर संबधामुळें एकवटलेला असा अर्थ होतो. ह्यावरून एकार्थीभावरूप सामर्थ्य सिद्ध होतें आणि प्रेक्षित किंवा बद्ध हा शब्द घेतला तर संबधामुळें अडकलेला असा अर्थ होतो. ह्यावरून व्यपेक्षासामर्थ्य सिद्ध होतें.

४६ दोन भांड्यातलें तूप एका भांड्यात ओतलें असता तेथें निरनिराळीं दोन तुपें दिसत नाहींत हीच कल्पना एकार्थीभावसामर्थ्याची आहे.

४७ दोरीनें बांधून दोन पदार्थ संबद्ध केले असले तरी तेथें ते दोन पदार्थ निरनिराळे स्पष्ट दिसतात. यावरून पृथक् पृथक् अर्थांची उपस्थिति हें व्यपेक्षासामर्थ्य असें स्पष्ट होतें.

४८ तसें येथें वृत्तींतील दोन शब्द अर्थप्रकाशन करण्याच्या कामीं एकमेकाला सोडून असत नाहींत.

चैवजातीयकेषु बध्नातिर्वर्तते । तद्यथा । अस्ति नो गर्गैः सबन्धः । अस्ति नो वत्सै· सबन्ध इति । संयोग इत्यर्थ ॥ अथैतस्मिन्व्यपेक्षाया सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य· ॥

तत्र नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषा प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निघात । अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति ॥ युष्मदस्मदादेशाः । ओदन पच तव भविष्यति । ओदन पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वाम्नावादयः प्राप्नुवन्ति तेषा प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किमुच्यते नानाकारकादिति यदा तेनैवासज्य ह्रियते । नापि ब्रूमोऽन्येनासज्य ह्रियत इति । किं तर्हि । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द

मनात येतो अथवा परस्पराला सोडून असले तरी त्याच्या साध्या सबधाला बन्ध्धातु दाखवू शकतो, जसे– आमचा गर्गांशी सबध आहे, आमचा वत्सगोत्रीयाशीं सबंध[४९] आहे.

आता वृत्तीविषयीं व्यपेक्षा नावाचें सामर्थ्य गृहीत धरलें तर जो हा एकार्थीभावामुळें फरक दिसतो तो वचनानें दूर करावयास[५०] पाहिजे

(वा ६) त्यातसुद्धा अगोदर नाना कारकाहून पुढील शब्दाला अनुदात्त स्वर, व युष्मदस्मच्छब्दाचे आदेश प्राप्त होत[५१] आहेत, त्याच्या निषेधादाखल वचन केलें पाहिजे

निघाताचें उदाहरण–अय दण्डो हरानेन येथें दण्ड या पदार्थाचा हरणक्रियेशीं सबध असल्यामुळे दड या शब्दापुढील 'हर' या तिङन्ताला 'तिड्डतिड.' (८।१।२८) या सूत्रानें अनुदात्तस्वर प्राप्त होत आहे

युष्मदस्मच्छब्दाच्या आदेशाचें उदा०– ओदन पच तव भविष्यति, ओदन पच मम भविष्यति येथें ओदन या पदार्थाचा युष्मदस्मच्छब्दार्थाशीं स्वस्वामिभावसबध येथेंच दाखविला असल्यामुळे 'ते मयावेकवचनस्य' (८।१।२२) या सूत्रानें 'पच' या क्रियावाचक शब्दापुढील युष्मदस्मच्छब्दाला ते, मे, हे आदेश प्राप्त होतात तेव्हा अनुदात्त स्वर आणि हे आदेश याच्या प्रतिषेधादाखल वचन केलें पाहिजे

नानाकारकात् असे हें काय हो म्हणता ? येथे तर दड हें एकच कारक दिसत आहे दडानेच फादी वाकवून त्यातील फळ त्यानेंच घेतले जात आहे

एकानें वाकवून दुसऱ्यानें घेतलें जातें असें आम्ही म्हणतही नाही

तर मग काय म्हणता ?

आम्ही शब्दाला प्रममाण समजणारे आहोंत तेव्हा शब्द जें सागेल तें आम्हाला मान्य

---

४९ याप्रमाणे वृत्तीमध्ये दोघा अर्थांचा साधा सबध असेल तर अथातच त्याची भिन्न भिन्न रूपानीं उपस्थिति होणार आणि तशी उपस्थिति होत असेल तर त्याच्याशीं विशेषणाचा सबध होऊ लागेल, असा दोष येतो

५० जर वृत्तीविषयी एकार्थीभाव नावाचें सामर्थ्य स्वीकारलें नाहीं तर वाक्यामध्यें ज्याप्रमाणें विशेषणाला विशेषण लागू होतें तसें वृत्तीमध्येंही लागेल तसेंच निष्कौशाम्बि येथें निष्क्रान्त हा अर्थ, गोरथ येथें युक्त हा अथ, घृतघट येथे पूर्ण हा अर्थ, असे जे जास्ती अथ त्या त्या ठिकाणीं वृत्तीच्या जोरावर भासतात ते भासणार नाहीत तेव्हा हे दोष जाण्याकरिता वचनें करावीं लागणार आहत

५१ अनुदात्त व युष्मद् अस्मद् ह्या शब्दाचे हे आदेश 'पदस्य', 'पदात्' (८।१।१६।१७) या अधिकारात सागितले असल्यामुळें पदविधि आहेत ह्या पदविधीविषयी व्यपेक्षासामर्थ्यच घेतलें आहे, तरी देखील हे दोष येत आहेत.

आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्चेह सत्तामाह। अयं दण्डः। अस्तीति गम्यते। स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते। तद्यथा। कश्चित्कंचित्पृच्छति। क्व देवदत्त इति। स तस्मा आचष्टे। असौ वृक्ष इति। कतरस्मिन्। यस्तिष्ठतीति। स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते॥

प्रचये समासप्रतिषेधः॥ ६॥

प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः। राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्वपुरुषा इति॥

समर्थतराणां वा॥ ७॥

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति। कानि पुनः समर्थतराणि। यानि द्वन्द्वभावीनि। कुत एतत्। एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति। तद्यथा। समर्थतरोऽयं माणवकोऽध्ययनायेत्युच्यत आशुतरग्रन्थ इति गम्यते॥

आहे. आणि शब्द तर येथें सत्ता या अर्थाला बोलत आहे म्हणजे 'हा दण्ड' असे म्हटलें तेथें दंडाचें अस्तित्व मनात येतें तेव्हा तो दंड अस्तिक्रियेचा कर्ता होऊन त्याचा हरण करणें या दुसऱ्या क्रियेशीं संबंध होताना तो करण बनतो,[५२] तें जसे कोणी एक चैत्र नावाचा मनुष्य मैत्र नावाच्या मनुष्याला 'देवदत्त कुठें आहे' असे विचारतो, तेव्हा तो मैत्र चैत्राला उत्तर देतो की— हा झाडावर आहे कोणतें तें झाड? जें हें झाड पुढें उभें दिसत आहे तें येथें झाड हें देवदत्ताचें अधिकरण होऊन पुढें त्याचा दुसऱ्याशीं संबंध झाल्या मुळें तें 'आहे' या क्रियेचा कर्ता बनतें. तसेंच हें होय.

(वा ६) एकाचा अनेकाबरोबर संबंध विवक्षित असता तेथें समासाचा प्रतिषेध करावा, जसे— राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्वपुरुषा[५३]

(वा.७) अथवा अशा ठिकाणीं समर्थतर पदाचा समास प्रथमतः होईल.

समर्थतर अशीं पदें कोणतीं?

जीं पदे द्वंद्वसमास होण्यास लायक आहेत तीं.

हें कशावरून?

द्वंद्वसमास ही वृत्ति अतिशय शीघ्र[५४] उपस्थित होते म्हणून, जसें— समर्थतरोऽयं माणवकोऽध्ययनाय, म्हणजे हा मनुष्य विद्या शिकण्याच्या कामात अतिशय समर्थ आहे,

---

५२ तेव्हा येथें दंड हा कर्तृकारक असून करणकारक बनला आहे, म्हणून त्याला 'नानाकारक' असें येथें म्हटलें आहे.

५३ येथें राजाचा गो, अश्व आणि पुरुष या तिघाशीं संबंध आहे, तेव्हा तेथें राजशब्दाचा प्रथमतः गोशब्दाबरोबर षष्ठीतत्पुरुष समास केला तर टच् प्रत्यय व ङीप्प्रत्यय होऊन 'राजगवी' असें झाल्यावर त्याचा अश्वपुरुषशब्दाबरोबर द्वंद्व समास झाला असतां राजगव्यश्वपुरुषा असें रूप होईल, व अश्व आणि पुरुष यांचा राजाशीं संबंध आहे असेंही कळून येणार नाहीं आतां अगोदर गोशब्दाचा अश्वपुरुषशब्दांबरोबर द्वंद्वसमास करून नंतर राजशब्दाबरोबर तत्पुरुष केला तर अश्व, पुरुष, यांचाही राजाशीं संबंध कळून येईल आणि गोशब्द तत्पुरुषाच्या शेवटीं पडत नसल्यामुळें टच्प्रत्ययही होणार नाहीं तेव्हां अवङादेश झाल्यानें राजगवाश्वपुरुषा असें रूप सिद्ध होतें तेव्हा अनेकाशी संबंध विवक्षित असला तर त्यातील एकल्याशीं समास न होण्याबद्दल निषेधवचन केलें पाहिजे

५४ द्वंद्वसमास हा प्रथमाविभक्त्यन्त पदांचा होतो आणि प्रथमाविभक्ति ही फक्त प्रातिपदिकाच्या अर्थी सांगितली असल्यामुळें ती अंतरंग आहे तत्पुरुषवृत्तीला द्वितीया वगैरे विभक्ति लागतात, आणि त्या विभक्ति प्रातिपदिकार्थांचा दुसऱ्याशीं संबंध दाखवितात म्हणून त्या बहिरंग आहेत.

अपर आह। समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति। कानि पुनः समर्थतराणि। यानि द्वन्द्वभावीनि। कुत एतत्। एतानि समानविभक्तीन्यन्यविभक्ती राजा। भवति विशेषः स्वस्मिन्भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥ ८ ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा पुन सिद्धमेतत्। समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन ॥

अपर आह। समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात्। समर्थतराणा वा पदाना समासो भवति। कुत एतत्। समुदायसामर्थ्यादेव ॥ अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति। एतच्च समर्थितम्। कथम्। नैव वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति। किं तर्हि। गो राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्या सह समासो भवति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति भवति च प्रधानस्य सापे-

---

असे म्हटलें असता याला ग्रथ॰ फार जलद कळतात, म्हणजे त्याला ती विद्या लवकर प्राप्त होते, असा अर्थ लोकामध्ये प्रतीत होतो

‘समर्थतराणा वा’ या वार्तिकाचें तात्पर्य दुसरा कोणी एक वैयाकरण असे समजतो की राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च या ठिकाणी समर्थतर पदाचा समास प्रथमत. होईल

समर्थतर अशीं पदे कोणती ?

जी पदे द्वद्वसमास होण्यास लायक आहेत तीं.

हें कशावरून ?

गो वगैरे तिन्ही पदापुढील विभक्ति प्रथमा ही एकच आहे आणि राजपदापुढील विभक्ति त्यापेक्षा वेगळी षष्ठी आहे आपला सख्खा भाऊ आणि चुलतभाऊ यामध्यें फरक हा साहजिक असणारच

(वा ८) किंवा गो वगैरे तिघाशी मिळून राजाचा सबध येथे विवक्षित आहे, निरनिराळा एकेकट्याशीं नाहीं तेव्हा अर्थातच त्या तिघाचा द्वद्वसमास प्रथमत. होईल.

ह्या वार्तिकाची योजना निराळ्या तऱ्हेनें कोणी केली आहे ती अशी की—

समर्थतर म्हणजे द्वद्व होण्यास लायक अशा पदाचाच समास अगोदर होईल

हे कशावरून ?

गो वगैरे तिघाशीं मिळूनच राजाचा सबध येथे विवक्षित आहे म्हणून

या पक्षी वरील वचनातील पक्षान्तरद्योतक वाशब्द[५६] बरोबर जुळत नाहीं

वाशब्दही बरोबर जुळतो

तो कसा ?

राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च येथे अश्व आणि पुरुष याच्याशीही विशेषण या नात्यानें राजाचा सबध असल्यामुळे राजशब्दाचा गोशब्दाबरोबर समास होणारच नाहीं

तर मग राजाशीं विशेष्य या नात्यानें गोचा सबध असल्यामुळे गोशब्दाचा अश्व, पुरुष, या शब्दाबरोबर द्वद्वसमास कसा बरें होतो ?

गो हें राजाचे विशेष्य आहे म्हणजे प्रधान आहे आणि प्रधान हे सापेक्ष असलें तरी

---

५५ ज्याला आपलें कार्य लवकर साध्य करून घेता येतें त्याला समर्थतर म्हणतात असें यावरून सिद्ध होतें

५६ समुदायसामर्थ्याद्वा ह्या वाशब्द

५७ राजन्‌शब्दाचा एकट्या गोशब्दाबरोबर तत्पुरुषसमास न होण्याविषयीं एक स्वतत्र हेतु येथें वाशब्दाने सुचविला आहे अनुक्ताचा समुच्चय करणें असा येथें वाशब्दाचा अर्थ आहे

५८. मागील टीप १५ पहा.

क्षस्यापि समासः ॥

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥ ९ ॥

आख्यातं साव्ययं सकारक सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम् । उच्चैः पठति । नीचैः पठति ॥ सकारकम् । ओदन पचति ॥ सकारकविशेषणम् । ओदन मृदुविशद पचति ॥ सक्रियाविशेषण चेति वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति । दुष्ठु पचति ॥

अपर आह । आख्यातं सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि ॥

एकतिङ् ॥ १० ॥

एकतिङ्वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ॥

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ ११ ॥

समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या. । किं प्रयोजनम् । नानावाक्ये मा भूवन्निघातादय इति । अय दण्डो ह्रानेन । ओदन पच तव भविष्यति । ओदन पच मम भविष्यति ॥

योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥ १२ ॥

चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामस्तव च स्व मम च स्वम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यासमेव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते ॥ इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसज्ञा समानवाक्याधिकारश्च । तद्-

---

देखील त्याचा समास होतो

(वा ९) अव्यय, कारक आणि कारकाचें विशेषण यासहित क्रियापदाला वाक्य म्हणावें असे वचन करावें

अव्ययाचें उदा०– उच्चै. पठति, नीचै. पठति.

कारकाचे उदा०– ओदन पचति.

कारकाच्या विशेषणाचे उदा०– ओदन मृदुविशद पचति

क्रियाविशेषणासहित क्रियापदालाही वाक्य म्हणावे, असे वचन करावे, जसे– सुष्ठु पचति, दुष्ठु पचति,

दुसरा कोणी असें म्हणतो की 'विशेषणा सहित क्रियापदाला वाक्य म्हणावें एवढेंच वाक्याचें लक्षण बस्स आहे कारण अव्यय, कारक, वगैरे सर्व आख्याताचीं प्रत्यक्ष व पर परेनें विशेषणेंच होत आहेत.

(वा १०) ज्या समुदायामध्यें क्रियापद एक आहे आणि इतर पदे त्या क्रियापदाशीं अन्वित आहेत अशा समुदायाला वाक्य म्हणावें असे वचन करावे, जसे– ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त[५९]

(वा ११) एका वाक्यामध्यें असा शब्द घालून निघात आणि युष्मदस्मच्छब्दाचे आदेश सागावेत

काय प्रयोजन ?

नाना वाक्यामध्यें निघात वगैरे न व्हावेत म्हणून, जसे– अय दण्डो ह्रानेन, ओदन पच तव भविष्यति, ओदन पच मम भविष्यति

(वा १२) च, वा, ह, वगैरेंचा योग असता युष्मद् व असद् या शब्दाना वाम्, नौ, वगैरे आदेश होत नाहींत असे वचन करावें, जसें– ग्रामस्तव च स्व मम च स्वम्

कशाकरिता बरें हें केले आहे ?

कारण चादिकाचा योग असता त्या आदेशाचा प्रतिषेध सूत्रानें (८।१।२४) च सागितला आहे.

येथेही वाक्यसज्ञा आणि 'समानवाक्ये

---

५९. ब्रूहि ब्रूहि अशीं येथें जरी दोन क्रियापदें दिसतात तरी तीं एकसारखीं असल्यामुळें एकच धरतां येतात

द्वेष्य विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे चादिभियोंगे यथान्यासमेव भवतीति ।

सा चावश्य वाक्यसज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्य' ।

समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥१३॥

समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसख्यान कर्तव्य स्यात् ॥ समानाधिकरणे । पटवे ते दास्यामि । मृदवे ते दास्यामि । समानाधिकरणे ॥ युक्तयुक्ते । नद्यास्तिष्ठति कूले । वृक्षस्य लम्बते शाखा । शालीनां त ओदन ददामि । शालीना म ओदनं ददाति ॥ कि पुन कारण न सिध्यति । असमर्थत्वात् ॥

राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्ठीभावात् ॥ १४ ॥

राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग. । किं कारणम् । द्विषष्ठीभावात् । द्वे ह्यत्र षष्ठयौ । राज्ञो गो क्षीरमिति ॥ किमुच्यते द्वि-

निघातयुष्मदस्मदादेशा ' हे वचन अपूर्व सागितले आहे. तेव्हा असे न सागता सूत्रकारानीं जे मोघम आदेश वगैरे सागितले आहेत ते तसे ग्राह्य नाहींत तर हें सर्व कोठे करावें आणि कोठे न करावें असा व्यवस्थित विकल्प केला पाहिजे अशी निराळी व्यवस्था निषेधाच्या सबधानें मात्र नको आहे सूत्रकारानीं जो निषेध केला आहे तो जशाचा तसाच ग्राह्य आहे असे मित्रत्वाच्या नात्यानें सुचविण्याकरिता वातिककारानी त्या सूत्राचाच पुन येथे अनुवाद केला आहे

आता वाक्यसज्ञा व समानवाक्ये हा अधिकार अवश्य केला पाहिजे

(वा १३) निघात (अनुदात्त स्वर) आणि युष्मद् व अस्मद् या शब्दाचे आदेश (ते, मे, वगैरे) हे समर्थपरिभाषेच्या साहाय्यानें व्यपेक्षासामर्थ्य असतानाच होतात असे म्हटले [६०]तरी समानाधिकरणस्थलीं व युक्तयुक्तस्थलीं निघातादिक होण्याबद्दल वचन करावयास पाहिजे समानाधिकरणाचे उदा०– पटवे ते [६१]दास्यामि, मृदवे ते दास्यामि

युक्तयुक्ताचे उदा०– [६२]नद्यास्तिष्ठति कूले, वृक्षस्य लम्बते शाखायाम्, शालीना ते ओदन ददामि, शालीना मे ओदन ददाति

समानाधिकरण व युक्तयुक्त या स्थलीं निघातादिक का बरें प्राप्त होऊ शकत नाहींत ?

ज्या पदाच्या पुढील पदाला निघातादिक करावयाचे त्या दोन पदामध्यें परस्पर व्यपेक्षा लक्षणसामर्थ्य नाहीं म्हणून

(वा १४) राजाची गाय, त्या गायीचें दूध, असा अर्थ विवक्षित असता राजगवीक्षीरम् येथें द्विसमासाचा प्रसग येत आहे

काय कारण ?

येथें राज्ञ. आणि गो. अशीं षष्ठ्यन्त पदें दोन आहेत म्हणून

येथे द्विसमासप्रसङ्गः असे कसे बरें म्हटलें आहे ? कारण प्रथयान्त सुप् आणि तृतीयान्त सुपा या शब्दाची अनुवृत्ति येथें

६० गच्छति चैत्र , पश्यति मैत्र , येथें चैत्राचा पश्यति याच्याशीं सबध नसल्यामुळें निघात (८।१।२८) होत नाहीं, हें परिभाषेनें साधलें तरी

६१ पटवे हें ते याचें समानाधिकरण विशेषण आहे तेव्हा त्या दोन्ही शब्दाचा अर्थ एकच व्यक्ति असल्यामुळें व्यपेक्षासामर्थ्य सभवत नाहीं व्यपेक्षा सामर्थ्य हें दोन पदार्थांमध्यें असतें

६२ नद्या याचा कूले याकडे अन्वय आहे, तिष्ठति याकडे नाही, तेव्हां व्यपेक्षासामर्थ्य सभवत नाहीं समानवाक्ये असें म्हटलें म्हणजे मात्र 'पटवे ते' आणि 'नद्यास्तिष्ठति' हीं दोन्ही उदाहरणें साधतात कूले हें नद्या यानें युक्त आहे आणि त्या युक्तानें तिष्ठति हें युक्त आहे.

समासप्रसङ्ग इति यावता सुप्सुपेति वर्तते । द्विसमासप्रसङ्ग इति नैव विज्ञायते द्वयो सुबन्तयो समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । कथं तर्हि । द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति न चैव भवितव्यम् । भवितव्य च यदैतद्वाक्य भवति गो क्षीर गोक्षीरम् राज्ञो गोक्षीर राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्य भवति राज्ञो गो क्षीरमिति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति ॥

सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात् ॥ १५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । राजविशिष्टाया गो क्षीरेण सह समासो भवति न केवलायाः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गंस्यते । यथैवायं गवि यतते न क्षीरमात्रेण सतोष करोत्येवं राजन्यपि यतते । राज्ञो या गौस्तस्या

आहे. तेव्हा एकाच सुबन्ताचा एका सुबन्ताबरोबर समास होतो असे सागितले असल्या मुळें दोन षष्ठ्यन्ताचा मिळून एकदम तिसऱ्या सुबन्ताबरोबर समास प्रसक्त होतच नाही.

द्विसमासप्रसङ्ग याचा अर्थ द्वयो सुबन्त योः समासप्रसङ्ग म्हणजे राज्ञ आणि गो या दोन षष्ठ्यन्ताचा क्षीरशब्दाबरोबर समास असे आम्ही म्हणत नाहीं

तर मग कसे म्हणता ?

द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्ग द्विसमास प्रसङ्ग. असे म्हणतों म्हणजे दोन तऱ्हेच्या समासाचा प्रसङ्ग येत असल्यामुळे राजाच्या गायीचें दूध या एकाच अर्थी राजगवीक्षीरम्, आणि राजगोक्षीरम् असाही प्रयोग प्रसक्त होत आहे[६३]

तर मग राजगोक्षीरम् असा समास होतच नाहीं कीं काय ?

जेव्हा गो. क्षीर गोक्षीर राज्ञ· गोक्षीरम् असें वाक्य ठेविलें तेव्हा राजगोक्षीरम् असा समास व्हावा[६४], आणि जेव्हा राजाच्या गायीचें दूध या अर्थाचें राज्ञ गो. क्षीरम् असे वाक्य ठेविलें तेव्हा राजगोक्षीरम् असा समास प्राप्त होत आहे तो का बरें होत नाहीं ?

(वा १५) राजाच्या गायीचे दूध या अर्थी राजगोक्षीरम् असा समास न होणें हें सिद्ध होत आहे

ते कसे ?

राजाच्या सबधानें युक्त असलेल्या अशा गायीचा क्षीराशी सबध विवक्षित आहे तेव्हा राजगवीशब्दाचा क्षीरशब्दाशी समास होतो, नुसत्या गोशब्दाचा होत नाहीं.

पण केवळ गोशब्दाचा क्षीरशब्दाबरोबर समास करावयाचा नाहीं असे प्रतिषेधवचन करावयाचे की काय ?

तसे वचन करावयास नको

मग तसें सागितल्याशिवाय हें कसें बरें समजते ?

ज्याला राजगवीक्षीर पाहिजे असेल तो जसा नुसते दूध मिळालें तरी तेवढ्यानें संतुष्ट न राहता गायीचें मिळण्याविषयीं प्रयत्न करतो, त्याप्रमाणे तो गायीचें दूध मिळाल्यानेंही सतुष्ट न राहता राजाच्या गायीचे मिळाण्याविषयीं यत्न करणारच या व्यवहाराला अनुसरून त्या संबधाचा दर्शक असा जो

---

६३ राजाच्या गायीचें दूध असा येथें अर्थ आहे तेव्हां राजाचा गोशब्दाबरोबर अगोदर समास केला तर राजगवी असा टच्प्रत्यय (५।४।९२) होऊन सामासिक शब्द होइल नतर त्याचा क्षीरशब्दाबरोबर समास केला म्हणजे राजगवीक्षीर असा शब्द होईल, आणि गोशब्दाचा क्षीरशब्दाबरोबर अगोदर समास करून नतर त्याच्याशी राजशब्दाचा समास केला म्हणजे राजगोक्षीर असा शब्द होईल

६४ पण त्या वेळीं गाईचें दूध हें राजाचें असा त्याचा अर्थ आहे गाय राजाची असा त्याचा अर्थ नाहीं

यत्क्षीरमिति ॥ नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते ।

पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्र आनन्तर्यविज्ञानम् ॥१६॥

पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते वर्णाश्रये शास्त्र आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति । तिष्ठतु दध्यशान त्व शाकेन । तिष्ठतु कुमारी च्छत्त्र हर देवदत्तेति ॥

समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम् ॥१७॥

समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन समानाधिकरणः । किं च विधेयम् । समास । यावद्ब्रूयात्समर्थः समास इति तावत्समर्थः पदविधिरिति । न च राजपुरुष

राजशब्दाचा गोशब्दाशी समास तो करून नंतर त्या राजगवीशब्दाचा क्षीरशब्दाबरोबर समास करावयाचा असे सिद्ध होतें

अथवा राज्ञ. गो क्षीरम् असे वाक्य ठेविलें असता तेथें राजाशीं अन्वित असलेल्या गो शब्दाचा क्षीरशब्दाबरोबर समास मुळी करताच येत नाही

काय कारण ?

गोशब्दाचें क्षीरशब्दाशी सामर्थ्य नाहीं म्हणून

तें सामर्थ्य का बरें नाहीं ?

विशेषणविशेष्यभावसंबंधानें साकाक्ष असलेला शब्द[६५] सामर्थ्यहीन असतो म्हणून

तर मग गो हें क्षीराचें विशेषण असल्यामुळे गोशब्दाचा राजशब्दाबरोबर समास[६६] कसा बरें होतो ?

राजशब्दाचा गोशब्दाबरोबर षष्ठीसमास करावयाचा असता तेथें गोशब्द प्रधान होत आहे, आणि प्रधानशब्द दुसऱ्याविषयीं सापेक्ष असला तरी देखील त्याचा समास होतो.

आता हा समर्थाधिकार पदविधीविषयींच कशासाठीं बरें केला जात आहे ? पदग्रहण वगळून 'समर्थो विधि.' असेच सूत्र करावें.

(वा १६) वर्णावर अवलबून प्रवृत्त होणाऱ्या शास्त्राने सांगितलेलें कार्य सामर्थ्य नसलें तरी देखील केवळ त्या त्या वर्णांचें सांनिध्य असता प्रवृत्त व्हावें याकरिता पद विधीविषयीच समर्थाधिकार केला जात आहे, जसे– तिष्ठतु दध्यशान[६७] त्व शाकेन, तिष्ठतु कुमारी च्छत्त्र हर देवदत्त.

(वा १७) समर्थ. असा केलेला हा अधिकार विधेयाशीं समान अर्थाचा आहे[६८]

तें विधेय कोणतें ?

समास हे ते विधेय होय 'समर्थ. समास.' या शब्दापासून जेवढा अर्थ मनात येतो तेवढाच अर्थ 'समर्थः पदविधि.' यापासून[६९] मनात

६५ येथें गो याला राज्ञ हें विशेषण लागलें असल्यामुळें गो हा शब्द साकाक्ष आहे

६६ जसा गोशब्दाचा राजाशीं संबंध असल्यामुळें क्षीराशीं समास होत नाहीं तसा त्याचा (गोशब्दाचा) क्षीराशी संबंध असल्यामुळें राजाशीं समास होणार नाही

६७ दधि याचा अशान याकडे अन्वय नसला तरी यण् (६।१।७७) होतो, तसेंच कुमारीचा छत्राकडे अन्वय नसला तरी तुगागम (६।१।७५) होतो

६८. वस्तुत येथें समर्थानाम् असा समासाच्या उद्देश्याशीं समान अर्थाचा पाहिजे आहे समर्थ अशाच सुबन्ताचा समास होतो असा येथें अर्थ झाला पाहिजे

६९ तात्पर्य पदविधि या विधेयाचा समास हा अर्थ आहे म्हणून समास हा समर्थ होतो असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होईल, आणि त्या अर्थानें या सूत्राचा काहीच उपयोग नाहीं

इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किंचिदपि शक्य प्रवर्तयितु निवर्तयितु वा । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशो ऽनर्थकः ॥ '

सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् ॥ १८॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समर्थाना पदानों विधिर्भवतीति वक्तव्यम् ॥ एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोति ॥

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥१९॥

अथवैकशेषनिर्देशोऽयम् । समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थाना च समर्थानामिति ॥ एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति षट्प्रभृतिषु द्व्येकशेषः परिसमाप्यते । नैष दोष. । प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति ॥ एवमपि विविभक्तीना न प्राप्नोति । समर्थात्समर्थे पदात्पद इति ॥ एव तर्हि समर्थपदयोरय विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्त समासः । समर्थस्य विधि. समर्थविधि । समर्थयोर्विधि· समर्थविधिः । समर्थाना विधिः समर्थविधिः । समर्थाद्विधिः समर्थविधिः । समर्थे विधि समर्थविधिः । पदस्य विधिः पदविधिः । पदयोर्विधि पदविधि. । पदानां विधिः पदविधि । पदाद्विधि पदविधिः । पदे विधि पदविधिः । समर्थ-

येतो तेव्हा राजपुरुष हा समास झाल्यानतर 'तो समास समर्थ आहे' या म्हणण्यानें कोणता अर्थ हवा असलेला साधणार आहे किंवा नको असलेला दूर होणार आहे ? तात्पर्य, विधेय जो समास त्याच्याशी समानाधिकरण होत असल्यामुळे समर्थ असा केलेला अधिकार निरर्थक होत आहे

(वा १८) असमर्थ पदाच्या समासाचा निषेध सिद्ध होत आहे

तो कसा ?

समर्थानाम् म्हणजे समर्थ असलेल्या पदाचा विधि होतो असे येथें म्हणावें.

तरीही एक किंवा दोन पदाचा जो समास वगैरे विधि तो समर्थ अशा पदाचा होतो असें यावरून प्राप्त होत नाहीं [७०]

(वा १९) किंवा समर्थस्य, समर्थयो. आणि समर्थानाम् अशा अनेक समर्थशब्दाचा एकशेष करून समर्थानाम् असे येथें म्हटलें आहे.

तरी पण कमींत कमी सहा पदाचा जो विधि तोच समर्थ अशा पदाचा होतो असें प्राप्त होत आहे कारण ह्या एकशेषातील एकत्व, द्वित्व आणि बहुत्व या तीन प्रकारच्या सख्याची पूर्णता कमीत कमी सहामध्येंच होत आहे

हा दोष येत नाही कारण समुदायाला उद्देशून सागितलेलें कार्य त्या समुदायातील घटक प्रत्येक अवयवाला केल्याचें लोकामध्यें ब्राह्मणा भोज्यन्ताम् इत्यादि स्थलीं दृष्ट असल्यामुळे एक किंवा दोन पदाचा जो विधि तोही समर्थ अशाच पदाचा होईल

तरीही पदाच्या पुढील किंवा पदाच्या मागील विभक्त्यन्ताला सागितलेला विधि हा समर्थ अशा पदाच्या पुढील किंवा समर्थ अशा पदाच्या मागील विभक्त्यन्ताला होतो असे प्राप्त होत नाहीं

असे आहे तर सर्व विभक्ति ज्याच्यापुढें केली आहे अशा समर्थशब्दाचा आणि तसल्याच पदशब्दाचा विधिशब्दाबरोबर हा समास केला आहे. तो समास पुढीलप्रमाणें सोडवावयाचा आहे·– समर्थस्य विधि, समर्थयोर्विधिः, समर्थाना विधि., समर्थाद्विधि, समर्थे विधिः समर्थविधि.. तसेंच पदस्य विधि., पदयोर्विधि, पदाना विधि., पदाद्विधि, पदे विधि. पदविधि अशा रीतीनें पाच प्रकारच्या समर्थविधिशब्दाचा एकशेष व पाच भाषा उपस्थित होणार आहे

७० कारण समर्थानाम् हें बहुवचन असल्यामुळें निदान तीन तरी समर्थ पदें असतील तेथेंच ही परि-

विधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः । पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः । समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः । पूर्व. समास उत्तरपदलोपी याहच्छिकी विभक्तिः ॥

समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ २० ॥

समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुष. । किं पुनः कारणं न सिध्यति । असमर्थत्वात् । कथमसामर्थ्यम् ।

द्रव्य पदार्थ इति चेत् ॥ २१ ॥

यदि द्रव्यं पदार्थो न भवति तदा सामर्थ्यम् । अथ हि गुणः पदार्थो भवति तदा सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्वं गुणोऽन्यो हि पुरुषत्वम् ॥ नान्यत्वमस्तीतीयता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च न च तस्यैतावता सामर्थ्यं भवति । को वा विशेषो यद्गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्याद्द्रव्ये च न स्यात् । एष विशेषः । एकं तयोरधिकरणमन्यश्च वीरत्वं गुणोऽन्यः पुरुषत्वम् ॥ द्रव्य-

प्रकारच्या पदविधि शब्दाचा एकशेष केला असता 'समर्थविधय. पदविधय.' असें होतें. याच अर्थाचें सूत्रकारानीं येथें 'समर्थः पदविधि' असें सूत्र उच्चारले आहे. तें उच्चारताना पूर्वीचा जो समर्थविधि हा सामासिक शब्द त्यातील उत्तरपद जो विधिशब्द त्याचा लोप केला आहे, आणि दोन्ही शब्दाला यदृच्छेनें प्रथमेचें एकवचन लावलें आहे

(वा २०) भिन्न भिन्न धर्मामुळें एकाच पदार्थाला दाखविणाऱ्या अशा पदाच्या समासा दाखल वचन केलें पाहिजे, जसें– वीरः पुरुषः वीरपुरुषः.

या ठिकाणीं का बरें समास प्राप्त होत नाहीं?

सामर्थ्य नाहीं म्हणून.

तें सामर्थ्य का बरें नाहीं?

(वा. २१) पदाचा अर्थ द्रव्य आहे म्हणून[७१] म्हणजे व्यक्ति. पदार्थः हा पक्ष गृहीत धरला वीर आणि पुरुष या दोन्ही शब्दानीं एकच व्यक्ति दाखविली आहे तेव्हा तेथें दोन पदार्थ नसल्यामुळें कोणाचा कोणावर अन्वय हे सागता येत नाहीं, म्हणून तेथें सामर्थ्य असू शकत नाहीं आता व्यक्तीवरील धर्म हा पदाचा अर्थ हा पक्ष गृहीत धरला तर तेथें सामर्थ्य असू शकतें, कारण वीरत्व हा धर्म निराळा व पुरुषत्व हा धर्म निराळा.

भेद आहे एवढ्यावरून तेथें सामर्थ्य आहे असें म्हणता येत नाहीं कारण देवदत्त हा बैलापेक्षा व घोड्यापेक्षा निराळा आहे म्हणून तेवढ्यावरून त्या देवदत्ताचें बैलाशीं व घोड्याशी सामर्थ्य आहे असें म्हणता येत नाहीं

शिवाय धर्म हा पदाचा अर्थ मानिला असता वीरः पुरुष. येथें सामर्थ्य असू शकतें आणि त्या धर्माचा आश्रय वस्तु हा पदाचा अर्थ मानिला तर मात्र सामर्थ्य असू शकत नाहीं, असा यात फरक तरी काय आहे?

फरक असा आहे की आश्रय हा अर्थ मानला म्हणजे तो त्या वीरत्व आणि पुरुषत्व या दोन्ही धर्मांचा आश्रय एकच आहे पण धर्म हा अर्थ मानला तर ते दोन धर्म निराळे होतात वीरत्व हा धर्म निराळा आणि पुरुषत्व हा धर्म निराळा[७२].

तर मग पदाचा अर्थ व्यक्ति आहे असें

७१ मागील टीप ६१ पहा.

७२ निरनिराळ्या दोघांपैकीं एकाचा दुसऱ्याशीं संबंध असेल तर तेथें सामर्थ्य आहे असें म्हणता येतें. आतां येथें दोन धर्म निरनिराळे आहेतच फक्त त्यांचा संबंध आश्रयाच्या द्वारानें आहे अशी कल्पना केली म्हणजे तेथें सामर्थ्य आहे असें म्हणतां येतें.

पदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति । अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । ननु चाभ्यन्तरोऽसौ भवति । यद्यप्यभ्यन्तरो न तु गम्यते । न हि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते शृङ्गवेरमिति वा कटुकत्वम् । गुणपदार्थिकेनापि तर्ह्यशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकार· प्रतिज्ञातुम् । अथ गुणपदार्थिक· प्रतिजानीते द्रव्यपदार्थिकोऽपि कस्मान्न प्रतिजानीते । एवमनयो. सामर्थ्यं स्याद्वा न वा ॥ क्व च तावदिदं स्यात्समानाधिकरणेनेति । यत्र सर्वं समानम् । इन्द्र शक्र. पुरुहूत पुरंदर । कन्दु· कोष्ठः कुशूल इति । नैवंजातीयकाना समासेन भवितव्य प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थ· शब्दप्रयोगः अर्थं सप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य

मानणाऱ्याच्या मतानेंही आश्रय एक असला तरी देखील धर्म भिन्न भिन्न असल्यामुळें एकाच आश्रयामध्यें भेदाची कल्पना करून सामर्थ्य आहे असे म्हणता येईल[७३]

आश्रय अर्थ मानणाऱ्याच्या मती त्या एकाच आश्रयामध्यें भेदाची कल्पना करण्याच्या कामीं धर्म उपयोगी पडतील असें म्हणणें शक्य नाहीं

पण आश्रयामध्यें धर्म कायमचेच आहेत ना?

जरी कायमचे धर्म असले तरी तेथे ते शब्दापासून मनात येत नाहींत, जसें– गुड हा शब्द उचारला असता त्यापासून त्याचें माधुर्य मनात येत नाहीं, किंवा शृङ्गवेर म्हणजे आलें हा शब्द उचारला असता त्यापासून त्याचा तिखटपणा मनात येत नाहीं

तर मग धर्म हा पदाचा अर्थ आहे असे मानणाऱ्याच्या मतींही त्या धर्माचा आश्रयाच्या द्वारानें सबध आहे असे म्हणता येणार नाहीं. कारण आश्रयाची शब्दापासून उपस्थिति होत नसल्यामुळे तो त्या धर्मांचा सबध दाखविण्याच्या कामीं उपयोगीं पडणार नाहीं

आता जर धर्म हा पदाचा अर्थ आहे असे म्हणणारा आश्रयाच्या द्वारानें त्या धर्मांचा सबध दाखवून सामर्थ्य आहे असे म्हणेल तर आश्रय हा पदाचा अर्थ आहे असें म्हणण्याऱ्यानेंही त्या धर्मामुळे आश्रयामध्यें भेद दाखवून सामर्थ्य आहे असे का बरें म्हणू नये?

तर मग आता वीर आणि पुरुष यामध्यें सामर्थ्य आहे समजावे कीं नाहीं हा विचार तूर्त बाजूला राहू द्या अगोदर हें सागा की सूत्रकारानीं जो समानाधिकरणाशीं समास सागितला आहे (२।१।४९ ५७) तो कोठें बरें होईल?

जेथें धर्म आणि आश्रय हें सर्व एकच आहे अशा ठिकाणी, म्हणजे इन्द्र शक्र पुरुहूत., कन्दुः कोष्ठ कुसूल., इत्यादि पर्यायस्थलीं होईल

अशा प्रकारच्या म्हणजे पर्यायवाचक शब्दाचा समास होत नाहीं आणि त्यापासून अर्थबोधही होत नाहीं

काय कारण?

विवक्षित असलेला अर्थ दुसऱ्याला कळवून द्यावा या हेतूनें वक्ता शब्दाचा प्रयोग करीत असतो तेथे एका शब्दानें तो अर्थ कळविला गेल्यानें पुन. तोच अर्थ कळविण्या करिता शब्दप्रयोग होत नाहीं

७३ जसें धर्म हा पदाचा अर्थ मानणाऱ्याला त्यांचा सबध आश्रयामुळें आहे असें म्हणतां येतें, तसें आश्रय हा पदाचा अर्थ मानणाऱ्यालाही एकाच आश्रयाच्या धर्मांमुळें निराळेपणा आहे असें म्हणता येईल

७४. कारण वीरपुरुष या पदापासून केवल आश्रयाचीच उपस्थिति होणार आहे तेव्हा ज्याची उपस्थितिच नाही ते दुसऱ्याच्या उपयोगीं कसे पडतील?

७५ त्या उदाहरणामध्यें जसें सामर्थ्य गृहीत धरलें असेल तसें येथ सागतां येईल, असा अभिप्राय आहे.

द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति भृत्यभरणीय इति । नैतौ समानार्थौ । एकोऽत्र शक्यार्थे कृत्योऽपरोऽर्हार्थे । शक्यो भर्तुं भृत्यः । अर्हति भृतिं भरणीयः । भृत्यो भरणीयो भृत्यभरणीय इति ॥ यदि तर्हि यत्र किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषस्तत्र भवितव्यमिहापि तर्हि प्राप्नोति । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अत्रापि किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः । किं पुनस्तत् । सद्भावान्यभावौ ॥ न कचित्सद्भावान्यभावौ न स्त उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम् । क्व च साधीयः समानाधिकरण्यम् । यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभावौ द्रव्यं च ॥ अथवा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न च भवति न चैतत्समानं कचिदपि न भवति ॥ अथवा यावद्ब्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोकेऽधिकरण-

काय कारण ?

जो अर्थ एकदा शब्दानें उक्त झाला त्या अर्थाकरिता पुन शब्दप्रयोग करू नये असा न्याय आहे म्हणून

तर मग आता भृत्यभरणीय हा पर्यायशब्दाचा समास होत नाही कॉय ?

भृत्य आणि भरणीय हे दोन समान अर्थाचे नाहीत कारण येथे एक कृत्यप्रत्यय शॅक्य या अर्थी (३।३।१७२) केला आहे आणि दुसरा कृत्यप्रत्यय अर्ह या अर्थी (३।३।१६९) केला आहे, जसे–भर्तुं शक्यो भृत्य. आणि भृतिं अर्हति भरणीय., भृत्यश्चासौ भरणीयश्च भृत्यभरणीयः

जर ज्या ठिकाणी काही अर्थ समान आणि काही अर्थ भिन्न आहे अशा ठिकाणी समानाधिकरणसमास होतो तर दर्शनीयाया माता दर्शनीयामाता येथेही कर्मधारयसमास होऊ लागेल कारण येथेही काहीं अर्थ समान आहे आणि काही अर्थ विशेष आहे

काहीं समान आणि काही विशेष असा अर्थ तो कोणता ?

दोघाची सत्ताही समान आहे आणि त्या दोघामध्ये निराळेपणा हा विशेष आहे

पण असे अस्तित्व आणि निराळेपणा कोठें नाही असे नाहीं असे असता ज्यापेक्षा 'समानाधिकरणेन' असे म्हटले आहे त्यापेक्षा त्या सामानाधिकरण्यामध्यें काही तरी जास्त अर्थ समजला जात आहे म्हणजे जेथे अतिशय सामानाधिकरण्य आहे तेथे समानाधिकरणसमास होतो

ते अतिशय सामानाधिकरण्य कोठे असते ?

जेथे सद्भाव, अन्यभाव आणि द्रव्य हीं सर्व समॉन आहेत तेथे

किंवा समानाधिकरणेन येथील समानशब्दाने असा अर्थ घ्यावयाचा की जो कोठें असतो आणि कोठे नसतो अस्तित्व हें तसें नाहीं, कारण तें कोठे नाहीं असे होतॅच नाहीं.

अथवा 'समानद्रव्येण' असे म्हटलें असता जेवढा काही अर्थ मनात येतो तितक्या अर्थाचा 'समानाधिकरणेन' हा शब्द येथें

७६ तेव्हा या शिष्टप्रयोगाला अपशब्द म्हणावयाचें कीं काय ?

७७ मालक सपन्न असला तर चाकराचे पोषण करणें शक्य होतें, सपन्न नसेल तर अशक्य होय. तसेंच चाकर जर स्वामिनिष्ठ असेल तर तो पोषण करण्यास योग्य होतो, तसा नसेल तर अयोग्य होय

७८ दर्शनीयाया माता येथें द्रव्य म्ह पदार्थ एक नाहीं दर्शनीय ही मुलगी निराळी आणि तिची आई निराळी तेव्हा येथें सामानाधिकरण्य नाहीं

७९ तेव्हा दर्शनीयाया माता येथें अस्तित्व हें समान घेऊन जें सामानाधिकरण्य दाखविलें तें बरोबर नाही

मित्युपचर्यते । तद्यथा । एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम् । एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितमिति । तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि [२ ४ १३] इत्यद्रव्यवाचीति गम्यते ॥ एवमपीदमवश्य कर्तव्य समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । किं प्रयोजनम् । सर्पिः कालकम् यजु' पीतकमित्येवमर्थम् । यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्युच्यते सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियत इत्यत्र षत्व न प्राप्नोति । अधात्वभिहितमित्येवं तत् । एव च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । किं कारणम् । असमर्थत्वात् ॥

न वा वचनप्रामाण्यात् ॥ २२ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् । समानमध्यममध्यमवीराश्चेति ॥

लुप्ताख्यातेषु च ॥ २३ ॥

लुप्ताख्यातेषु चोपसख्यान कर्तव्यम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ लुप्ताख्या-

---

घातला आहे लोकामध्ये घट पट वगैरे द्रव्याला अधिकरण असें म्हणतात, जसें– एका द्रव्या विषयीं विवाद केला, या अर्थाच्या ऐवजीं एका अधिकरणाविषयीं विवाद केला असें वाक्य योजतात तसच व्याकरणशास्त्रामध्ये ही 'विप्रतिषिद्ध चानधिकरणवाचि' (२।४। १३) येथे 'अद्रव्यवाचि' या अर्थी 'अनधिकरणवाचि' हा शब्द योजला आहे[८०]

तरीही 'समानाधिकरणशब्द सामर्थ्यरहित समजावा' हें वचन अवश्य केले पाहिजे

काय प्रयोजन ?

'सर्पि कालक' 'यजु पीतक' येथे 'इसुसो सामर्थ्ये' (८।३।४४) यानें षत्व न व्हावें म्हणून[१]

जर समानाधिकरणशब्द सामर्थ्यरहित समजावा, असें वाचनिक असामर्थ्य सागितलें जात आहे तर सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियते येथे षत्व प्राप्त होत नाही

जेथे धातूहून केलेल्या प्रत्ययानें कर्ता, कर्म, वगैरे अभिहित असते तेथे सामर्थ्य असतेंच, म्हणजे तेथे वाचनिक असामर्थ्य मानू नये

एकदरीत वीर पुरुष वीरपुरुष येथे समास होण्याकरता 'समानाधिकरणेषूपसख्यानम्' हें वचन केले पाहिजे

काय कारण ?

समानाधिकरणस्थली वाचनिक असामर्थ्य सागितलें आहे म्हणून

(वा २२) समानाधिकरणशब्दाबरोबर समास होण्याबद्दल निराळे वचन करावयास नको.

काय कारण ?

समानाधिकरणशब्दाबरोबर समास सागितल्याचे जोरावर वीर पुरुष येथें समास होईल.

तें समास सागणारे वचन कोणतें ?

'पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च' (२।१।५८) हे होय[२]

(वा २३) क्रियावाचक शब्दाचा लोप झाल्यामुळे जेथे पूर्वोत्तरपदाचें सामर्थ्य नसतें

---

८० द्रव्य म्हणजे वस्तु मुलगी आणि तिची आइ अशीं येथें द्रव्यें दोन आहेत, म्हणून येथें सामानाधिकरण्य नाही असें सिद्ध होतें तात्पर्य, वीर पुरुष येथें द्रव्य समान आहे आणि धर्मामध्यें विशेष आहे, म्हणून सामानाधिकरण्य आहे व सामर्थ्यही आहे तेव्हा येथें समानाधिकरणसमास होईल असमर्थत्वात् (वा २०) हा हेतु बरोबर नाहीं असे सिद्ध झालें

८१ तेव्हा या विशेषवचनानें वीर पुरुष येथें सामर्थ्य नाहीं असें सिद्ध होतें म्हणून तेथें समासाकरिता पूर्वीचें वचन(वा २०) पाहिजे असें सिद्ध होतें

८२ ज्या अर्थी या सूत्रानें समानाधिकरण शब्दाचा समास सागितला आहे त्या अर्थी 'समानाधिकरण शब्द सामर्थ्यरहित समजावा' हें वचन समासाविषयी प्रवृत्त होत नाहीं असें सिद्ध होतें

तेषु च । किम् । वचनप्रामाण्यादित्येव । किं वचनप्रामाण्यम् । कुगतिप्रादय [२ २ १८] इति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सुराजा अतिराजेति । न ब्रूमो वृत्तिसूत्रवचनप्रामाण्यादिति । किं तर्हि । वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति । सिद्ध तु काङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्प्रादयः क्तार्थे इति ॥

तदर्थगतेर्वा ॥ २४ ॥

तदर्थगतेर्वा पुन सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगति । तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथवा सोऽर्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगति । तदर्थगतेरिति । योऽर्थः कौशाम्ब्या समर्थ स निसोच्यते ॥

अथ यत्र बहूना समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवत्याहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेष ।

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेऽनेकग्रहणम् ॥ २५ ॥

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेऽनेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे द्वन्द्वः [२.२.२९] अनेकमिति वक्तव्यम् । इहापि यथा

तेथेही समास होण्याबद्दल वचन करावें, जसे— कौशाम्ब्या. निष्क्रान्त. निष्कौशाम्बि निर्वाराणसि

लुप्ताख्यातेषु च 'क्रियावाचक शब्दाचा लोप झाला असता तेथेही'

तेथे काय ?

समासविधायक वचनाचे जोरावर समास होईल हेच उत्तर समजावे

ते समासविधायक वचन कोणते ?

कुगतिप्रादय (२।२।१८) हे होय

'कुगतिप्रादय' या समासविधायक वचनाचे निराळें उदाहरण मिळत आहे

तें कोणते ?

सुराजा, अतिराजा, वगैरे

समासविधायक वचनाचे जोरावर म्हणजे सूत्राचे जोरावर निष्कौशाम्बि वगैरे उदाहरणामध्यें वृत्ति होईल असे आम्ही म्हणत नाहीं.

तर काय म्हणता ?

वार्तिककारानें केलेल्या वचनाचे जोरावर असे म्हणत आहोत तें वार्तिक म्हणजे 'सिद्ध तु काङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्', 'प्रादयः क्तार्थे' (२।२।१८, वा ३,४) हे होय

(वा २४) किंवा तदर्थाची अवगति होत असल्यामुळें निष्कौशाम्बि वगैरे समास साधत आहेत

तदर्थगते. याचा अर्थ काय समजावयाचा ?

तस्य अर्थ तदर्थ, तदर्थस्य गति. तदर्थगति तस्या. तदर्थगते असा हा समास सोडवावा

त्या लुप्तशब्दाच्या अर्थाचे म्हणजे ज्या अर्थाचें कौशाम्बीशब्दाच्या अर्थाबरोबर सामर्थ्य जुळेल तसला अर्थ निसूशब्दानें आक्षिप्त केला जात आहे

किंवा सोऽर्थस्तदर्थ, तदर्थस्य गति. तदर्थगति, तस्या तदर्थगते, असा हा समास सोडवावा म्हणजे जो अर्थ कौशाम्बीशब्दार्थाबरोबर समर्थ आहे तो अर्थ निसूशब्दानेंच वृत्तीविषयीं साक्षात् प्रतिपादिला जात आहे

आता जेथे तीन,चार, इत्यादि बहुत पदाचा समास प्राप्त होतो तेथे काय दोनदोन पदाचाच समास करावयाचा किंवा सर्व पदाचा मिळून एकदमच समास करावयाचा ?

या दोन तन्हात काय फरक होत आहे ?

(वा २५) दोनदोन पदाचाच समास होतो असे गृहीत धरलें तर द्वद्वसमासाविषयीं अनेकग्रहण करावे लागेल, म्हणजे प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा येथे चारी पदाचा मिळून एक द्वद्व समास होण्याकरिता 'चार्थे द्वन्द्वोऽनेकम्'

स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति ॥ नैष दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ।

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् ॥ २६ ॥

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुषु द्वित्वाभावात् । न बहुषु द्वित्वमस्ति ॥ नावश्यमेव विग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति । किं तर्हि । एवं विग्रहः करिष्यते । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ । प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति ॥ होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति न चैव भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैवं विग्रहः क्रियते । होता च पोता च होतापोतारौ । नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ । होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिध्यन्ति ॥

समासान्तप्रतिषेधश्च ॥ २७ ॥

समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य । वाक्त्वक्स्रुग्दृपदमिति । वाक्त्वचस्रुग्दृ-

---

असें सूत्र केले पाहिजे

हा दोष येत नाहीं कारण वरील उदाहरणामध्यें प्लक्ष आणि न्यग्रोध, खदिर आणि पलाश या चार पदातील दोन दोन पदाचा एकेक द्वंद्व मिळून दोन द्वंद्व केल्यानतर दोन द्वंद्वाचा मिळून एक तिसरा द्वंद्व समास होईल

(वा २६) दोन दोन पदाचा समास होईल असे म्हणणें असेल तर ते बरोबर नाहीं.

काय कारण ?

चार पदार्थांची साहित्याने विवक्षा असता तेथे ती दोन पदार्थांची आहे असे म्हणता येत नाहीं कारण बहुत्वसख्या असेल त्या ठिकाणीं द्वित्वसख्याच असू शकत नाहीं [८३]

प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्च असाच विग्रह केला पाहिजे असा काही नियम नाहीं तेव्हा प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ, खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ, प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिर पलाशा. असा समास सोडविला जाईल

अशी दोन दोन पदार्थांचीच सहविवक्षा ठेवली तर होतृपोतृनेष्टोद्गातारः हा सामासिक शब्द साधत नाहीं होतापोतानेष्टोद्गातारः [८५] असाच होऊ लागेल

तर मग होतापोतानेष्टोद्गातार- असा सामासिक शब्द होतच नाहीं की काय ?

जेव्हा होता च पोता च होतापोतारौ, नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ, होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार असा विग्रह गृहीत धरला असेल तेव्हा तसा सामासिक शब्द तयार होतोच पण आंता [८६] होतृपोतृनेष्टोद्गातार. असा शब्द मात्र सिद्ध होत नाहीं.

(वा २७) तसेच वाक्त्वक्स्रुग्दृषदम् येथे त्वच्शब्दाच्या पुढे समासान्त प्रत्यय (५।४।१०६) प्राप्त होत आहे त्याच्या निषेधादाखल

---

८३ जसें लोकामध्यें एखाद्याला तीन किंवा चार मुलगे असल्यास त्याला एकपुत्र किंवा द्विपुत्र असें म्हणत नाहींत

८४ वक्त्याच्या इच्छेप्रमाणें दोन दोन पदार्थांची सहविवक्षा येथें गृहीत धरता येईल

८५ चार शब्दांचा एकदम द्वंद्वसमास केला म्हणजे त्यातील शेवटचे उद्गातृ हें उत्तरपद पुढें आहे म्हणून फक्त नेष्टृशब्दातील ऋकाराला आनङ् (६।३।२५) होतो आता दोघादोघाचा द्वंद्व केला तर पहिल्या द्वंद्वामध्ये पोतृ हें उत्तरपद पुढे असल्यामुळें होतृशब्दातील ऋकाराला आनङ् होईल, व दुसऱ्या द्वंद्वामध्यें नेष्टृशब्दातील ऋकाराला होईल आणि तिसऱ्या द्वंद्वामध्यें होतापोतृ यातील ऋकाराला होईल

८६. दोन दोन पदाचाच द्वंद्व होतो असा पक्ष गृहीत धरला असतो.

षदमिति प्राप्नोति ॥ नैष दोष । अत्रापि परेण परेण सह समासो भविष्यति । स्रुक्च दृपच्च स्रुग्दृषदम् । त्वक्च स्रुग्दृषद च त्वक्स्रुग्दृषदम् । वाक्च त्वक्स्रुग्दृषद च वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति ॥ होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सिध्यन्ति ॥ इह च सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति।

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ २८ ॥

यद्यविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्ग । तत्र को दोष ।

तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः ॥ २९ ॥

तत्र स्वरसमासान्तपुवद्भावेषु दोषो भवति ॥ स्वर । पूर्वशालाप्रिय अपरशालाप्रिय । स्वर ॥ समासान्त । पञ्चगवप्रियः । समासान्त ॥ पुवद्भाव । खादिरेतरशम्यम् गौरेतरशम्यम् ॥

वचन केलें पाहिजे नाही तर वाक्त्वचस्रु दृषदम् असे एकच रूप होईल

हा दोष येत नाही कारण येथेही पुढील पदाबरोबर समास केला म्हणजे वाक्त्वक्स्रुग्दृषदम् असा शब्द सिद्ध होईल तो असा— स्रुक् च दृषच्च स्रुग्दृषदम्, त्वक् च स्रुग्दृषद च त्वक्स्रुग्दृषदम्, वाक् च त्वक्स्रुग्दृषद च वाक्त्वक्स्रुग्दृषदम्, अशा तऱ्हेनें समास केला असता त्वक्शब्द द्वंद्वाच्या शेवटी येत नसल्यामुळे तेथे समासान्त प्राप्त होत नाही

तर मग होतृपोतृनेष्टोद्गातारा असा सामासिक शब्द साधत नाही हाच दोष समजा

शिवाय दोन दोन पदाचाच समास होतो असे म्हटलें तर सुसूक्ष्मजटकेशेन, सुनताजिनवासमा आणि समन्तशितिरन्ध्रेण ह्या ठिकाणीं दोहोंपेक्षा अधिक पदाचा जो बहुव्रीहि होत असतो तो होणार नाही[८७]

तर मग बहुत पदाचाही समास होतो हा पक्ष असो

(वा २८) जर दोहोंचाच समास होतो असा नियम मानला नाही तर बहुत पदाचा बहुव्रीहि समास होऊ लागेल

मग तसा झाला तर दोष काय ?

(वा. २९) तसे झाल्यास स्वर, समासान्त आणि पुवद्भाव याविषयी दोष येत आहे स्वराचे उदा०— पूर्वशालाप्रिय.[८९], अपरशालाप्रियः समासान्ताचे उदा०— पञ्चगवप्रिय, पञ्चनावप्रिय पुवद्भावाचे उदा० - खादिरेत—

---

८७ त्यामुळें सु आणि समन्त याला जो पूर्वपद प्रकृतिस्वर (६।२।१) होतो तो होणार नाही अतिशय सूक्ष्म आहे जटा व केश ज्याचे, चागलें कमावलेले कातडें हें ज्याचे वस्त्र आहे, आणि ज्यामध्यें सर्व पाढरें छिद्र आहे, असा त्या तीन सामासिक पदाचा अर्थ आहे जटा या अर्थी जट असाही शब्द आहे

८८ सुप् (२।१।२) आणि सुपा (२।१।४) अशी दोही पदें पुढें अनुवृत्त होऊन 'एका सुबन्ताचा दुसऱ्या सुबन्तावरोबर समास होतो' असा अर्थ झाला म्हणजे 'दोनच पदाचा समास' हा पक्ष सिद्ध होतो आता सुपा हें पद अनुवृत्त केलें नाहीं तर 'सुबन्ताचा समास होतो' असा अथ होतो समास म्हणजे जुळणें तें एकाचें संभवत नसल्यामुळें अर्थात् अनेक सुबन्ताचें घ्यावे लागते तेव्हा दोन किवा त्यापेक्षा अधिक अशाही पदांचा समास होतो

८९ पूर्वा आणि शाला या दोन पदाचा समास (२।१।५८) होऊन नतर त्याचा प्रियशब्दावरोबर बहुव्रीहि होतो पूर्वशाला या समासाचा शेवटचा आकार उदात्त (६।१।२२३) होतो, व तोच स्वर बहुव्रीहीमध्ये पूर्वपदाचा कायम राहतो (६।२।१) एकदम तीन पदाचा बहुव्रीहि झाला तर त्यातील पूर्व या पूर्वपदाचा आदि उदात्त (फिट् सु २।६) झालेला बहुव्रीहीमध्यें कायम होईल तसेच पञ्चगवप्रिय येथें पञ्चन् आणि गो या दोन पदाचा समास होऊन समासान्त टच्प्रत्यय (५।४।९२) होत असतो तो एकदम तीन पदाचा बहुव्रीहि झाला तर होणार नाहीं तसेंच खादिरेतरशम्यम् येथें इतर आणि शम्या असा

न वावयवतत्पुरुषत्वात् ॥ ३० ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अवयवतत्पुरुषत्वात् । अवयवोऽत्र तत्पुरुषसंज्ञस्तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः ॥ स्वरः कथम् ।

तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् ॥३१॥

अन्तोदात्तत्व क्रियता पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यन्तोदात्तत्व भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेध । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वं चान्तोदात्तत्व पर पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रनिषेध ब्रूमः । किं तर्हि । अन्तरङ्गविप्रतिषेधम् ॥

निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । कि पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती । बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती ॥ तत्तर्हि वक्तव्य निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति । न वक्तव्यम् ।

एकशितिपात्स्वरवचन तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य ॥ ३३ ॥

यदय युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्द पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानीति । कः पुनर-

---

रशम्यम्, रौरवेतरशम्यम्

(वा ३०) हा दोष येत नाहीं

काय कारण ?

पञ्चगवप्रिय. येथे त्रिपदबहुव्रीहि केला असता त्यातील दोन पदाचा 'तद्धितार्थोत्तर०' (२।१।५१) यानें तत्पुरुष झाल्यानें त्यावर अवलबून असलेला समासान्त टच्प्रत्यय (५।४।९२) होईल. तसेच खादिरेतरशम्या येथे इतरशम्या हा तत्पुरुष करून द्विपदबहुव्रीहि केल्यानें पुवद्भाव होईल

पूर्वशालाप्रिय. येथें इष्ट स्वर कसा ?

(वा.३१) त्रिपदबहुव्रीहि करून त्यातील पहिल्या दोन पदाचा 'तद्धितार्थो०' यानें तत्पुरुष केला असता त्याला समासान्तोदात्तस्वर (६।१।२२३) प्राप्त होतो, आणि पूर्व याला बहुव्रीहिप्रयुक्त पूर्वपदप्रकृतिस्वरही (६।२।१) प्राप्त होतो, तेथे विप्रतिषेधानें समासान्तोदात्तस्वर होईल.

हा विप्रतिषेध बरोबर नाहीं कारण विप्रतिषेध असता परशास्त्रानें सागितलेलें कार्य करावे (१।४।२) असे म्हटलें आहे आणि अन्तोदात्तस्वर तर पूर्वी आहे व पूर्वपदप्रकृतिस्वर पुढे आहे विप्रतिषेधामुळे परत्वास्तव अन्तोदात्तस्वर होतो असे आम्ही म्हणत नाहीं, तर विप्रतिषेधामुळे अंतरगत्वास्तव अन्तोदात्तस्वर होतो असे म्हणत आहोंत

(वा.३२) अथवा निमित्तामुळे प्राप्त होणाऱ्या स्वरापेक्षा नैमित्तिकामुळे येणारा स्वर बलाढ्य असल्यामुळें हे सिद्ध होईल

पण येथे निमित्त कोण आणि निमित्ती कोण ?

त्रिपदबहुव्रीहि केल्यानतर त्यातील उत्तरपदावर अवलबून तत्पुरुषसमास होत असल्यामुळे बहुव्रीहि निमित्त आणि तत्पुरुष निमित्ती होय.

तर मग 'निमित्तामुळें येणाऱ्या स्वरापेक्षा निमित्तीमुळे येणारा स्वर बलाढ्य होय' असे वचन केलें पाहिजे

वचन करावयास नको

(वा ३३) ज्यापेक्षा हा पाणिनि आचार्य पूर्वपदाला आद्युदात्तस्वर होण्याकरता युक्तारोह्यादि (६।२।८१) गणामध्यें एकशितिपात् या शब्दाचा पाठ करीत आहे त्यापेक्षा निमित्तस्वरापेक्षा निमित्तिस्वर बलाढ्य होय असे

दोन पदांचा समास पूर्वी होऊन नतर त्याच्याबरोबर खादिरीशब्दाचा बहुव्रीहि झाला म्हणजे खादिरीशब्दाला पुवद्भाव (६।३।३४) होतो. एकदम तीन पदाचा बहुव्रीहि झाला तर उत्तरपद शम्या हे खादिरीशब्दापुढें नसल्यामुळें पुवद्भाव होणार नाही.

हेति युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्द पठितुम् । एवं किल नाम पठ्यत एक शितिरेकशिति एकशितिः पादो यस्येति । तच्च न । एव विग्रहः करिष्यते । एक शितिरेषु त इम एकशितय एकशितय पादा यस्येति । अथाप्येवं विग्रह क्रियत एकः शितिरेकाशितिः एकशितिः पादो यस्येत्येवमपि नार्थ. पाठेन । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसज्ञा प्राप्नोति । सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा समन्ताशितिरन्ध्रेणेति । तत्र को दोष । तस्यान्तोदात्तत्व विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्व स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैष दोष. । नेद बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि । यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्व भविष्यति विप्रतिषेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् [२ १ ५७] इति । बहुलवचनान्न भविष्यति ॥

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुष-

सुचवीत आहे.

पण युक्तारोह्यादि गणामध्यें एकशितिपात् शब्दाचा पाठच मुळीं योग्य नाहीं कारण एक शिति. एकशिति, एकशितिः पादो यस्येति एकशितिपात् असा तत्पुरुष करून बहुव्रीहि केला असता तिशब्दातील इकाराला पूर्वपदप्रकृतिस्वरानें उदात्त प्राप्त होतो त्याचा बाध करून एकशब्दातील एकाराला उदात्तत्व होण्याकरिता तो पाठ केला आहे पण तें बरोबर नाही कारण एक शितिर्येषु ते एकशितय., एकशितय पादा अस्य एकशितिपात्, असा बहुव्रीहि करून पुन बहुव्रीहि केला म्हणजे पूर्वपदप्रकृतिस्वरानेंच एकाराला उदात्तत्व साधत आहे तसेच तत्पुरुष करून बहुव्रीहि केला असताही त्या तत्पुरुषाला द्विगुसज्ञा (२।१।५२) असल्यामुळे 'इगन्तकाल०' (६।२।२९) या पूर्वपदप्रकृतिस्वरानें समासान्तोदात्तत्वाचा बाध होऊन आदीचा एकार उदात्त कायम राहील तेव्हा युक्तारोह्यादिगणामध्ये एकशितिपात्-शब्दाचा पाठ करण्याचा उपयोग होत नाही

तर सुसूक्ष्मजटकेशेन या बहुव्रीहीच्या अवयवाला 'न वाऽवयवतत्पुरुषत्वात्' (वा ३०) या वचनानें तत्पुरुषसज्ञा प्राप्त होत आहे ती झाली असता काय दोष ?

बहुव्रीहिसमासामुळे प्राप्त झालेला जो सुयाला पूर्वपदप्रकृतिस्वर त्यापेक्षा अतरग असल्यामुळे सुसूक्ष्म या अवयवतत्पुरुषाला समासान्तोदात्त स्वर होऊ लागेल

हा दोष येत नाही कारण 'न वाऽवयतत्पु०' हें वचन त्रिपदबहुव्रीहीमध्यें अवयवतत्पुरुष समास करावा अशा अर्थाचे विधायक नव्हे

तर काय ?

ज्या बहुव्रीहीच्या अवयव अशा दोन पदाचा इतर शास्त्राने तत्पुरुषसमास होत असेल त्या तत्पुरुषाला विप्रतिषेधामुळे पूर्वपदप्रकृतिस्वरापेक्षा अतरगत्वास्तव अन्तोदात्त स्वर होईल

पण सुसूक्ष्मजटकेशेन या बहुव्रीहीच्या अवयवालाही तत्पुरुषसज्ञा सागणारे निराळे सूत्र आहे ना ?

ते कोणते ?

विशेषण विशेष्येण बहुलम् (२।१।५७) हें तेथे बहुलम् असें म्हटलें असल्याकारणानें बहुव्रीहीच्या अवयवाला विशेष सूत्र असल्यावाचून तपुरुषसज्ञा होणार नाहीं

तर मग अधिकषष्टिवर्ष या त्रिपदबहुव्रीहीतील अधिकषष्टि या अवयवाला तत्पुरुष[१०]

---

१० अधिकशब्दाला सख्यासज्ञा (१।१।२३, वा ६) सांगितली असल्यामुळें 'तद्धितार्थो०' (२।१।५१) यानें अधिक आणि षष्टि या दोन पदाचा तत्पुरुषसमास होत आहे.

स योगः प्रत्याख्यायते। अशिष्यः सख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वादिति ॥ प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्यां सख्येये वर्तयिष्याम । तत्रैव विग्रहः करिष्यते अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ॥ सर्वथा वयमधिकषष्टिवर्षान्न मुच्यामहे । कथम् । यावता स च योगः प्रत्याख्यायतेऽय च विग्रहोऽस्ति अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति ॥ यत्त तदुक्तमधिकषष्टिवर्षो न सिध्यतीति स सिद्धो भवति । कथम् । यावता स च योगः प्रत्याख्यायतेऽय च विग्रहोऽस्ति अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ॥ अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति। कर्तव्योऽत्र यत्न. ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

वयास नको कारण सख्येय या अन्य पदार्थाचें अभिधान त्या समासाने केले जात असल्यामुळे 'अनेकमन्य०' (२।२।२४) यानेंच तेथे बहुव्रीहिसज्ञा होत आहे (२।२।२५, वा ४)' अशा रीतीनें त्या सूत्राचे प्रत्याख्यान केलें असता येथे सख्याशब्द सख्येय या अर्थाचा घेऊ तेव्हा असा समास सोडविण्यात येईल. – अधिका षष्टिर्वर्षाणि अस्य[९५]

तथापि अधिकषष्टिवर्ष या अनिष्ट रूपापासून आमची सुटका होत नाहीं

ती कशी ?

त्या सूत्राचें प्रत्याख्यान केलें त्या वेळीं अधिका षष्टियेंषा वर्षाणा तानि वर्षाणि अस्य असा विग्रह करण्यास मार्ग खुला आहे म्हणून[९६]

आता त्रिपदबहुव्रीहि केला असता अधिकषष्टिवर्ष हा सामासिक शब्द साधत नाहीं असे पूर्वी म्हटले आहे पण तो मात्र शब्द साधत आहे

तो कसा ?

ज्या अर्थी 'सख्ययाव्यया०' या सूत्राचें प्रत्याख्यान केलें आहे व त्या वेळीं अधिका षष्टिर्वर्षाणि अस्य असा समास सोडविण्यास मार्ग खुला आहे, त्या अर्थी अधिकषष्टिवर्षः हा शब्द साधत आहे

अधिकशतवर्ष हा शब्द मात्र साधत नाहीं हा शब्द साधण्याविषयीं यत्न करावा[९७]

याप्रमाणें भगवान् पतजलि ऋषीनीं रचिलेल्या व्याकरण महाभाष्यातील दुसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या पादातील पहिलें आन्हिक समाप्त झाले.

---

९५ सख्येय हा सख्याशब्दाचाच अर्थ घेतला तर तो अन्य पदार्थ होत नसल्यामुळें 'अनेकमन्यपदार्थे' हा अधिक आणि षष्टि या दोन पदाचा बहुव्रीहि होत नाही 'सख्ययाव्यया०' हें प्रत्याख्यान केलें असल्यामुळे त्याचीही प्राप्ति नाही तेव्हा समासान्तप्रत्ययाची शकाच येत नसल्यामुळे अधिकषष्टिवर्ष हा शब्द सिद्ध होतो

९६ षष्टि हा शब्द सख्येयवाचकच नेहमी घेतला पाहिजे असा नियम नाही तेव्हा सख्यावाचक घेतला तर 'अनेकमन्यपदार्थे' यानें अधिका आणि षष्टि या दोन शब्दाचा बहुव्रीहि प्राप्त होणारच आणि त्यामुळें समासान्त डच्प्रत्ययही होणारच

९७ अधिक शत वर्षाणि यस्य असा त्रिपदबहुव्रीहि करून त्यातील अधिक आणि शत या दोन पदाचा 'तद्धितार्थो०' (२।१।५१) यानें समास झाला असता त्या समासाचा अत उदात्त होऊ लागेल हा दोष जाण्याकरिता यत्न करणें तो युक्तारोह्यादिगणामध्ये (६।२।८१) त्या शब्दाची कल्पना करणें त्यामुळे आद्युदात्त इष्ट आहे तो साधेल

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २। १। २॥

सुबिति किमर्थम्। करोष्यटन्। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति॥ इदं तर्हि। पीडये पीड्यमान॥ इदं चाप्युदाहरणम्। करोष्यटन्। ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। नैष दोषः। अधात्वभिहितमित्येव तत्॥

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्॥ १॥

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं च परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्॥ षष्ठ्यन्तं तावत्। मद्राणां राजन्। मगधानां राजन्॥ आमन्त्रितकारकम्। कुण्डेनाटन्। नास्त्यत्र विशेष

(सू २) येथे सुप् असे जें म्हटलें आहे त्याचा काय उपयोग?

करोष्यटन् येथे पराङ्गवद्भाव न व्हावा हा उपयोग म्हणता येत नाही कारण प्रकृत स्थली सामर्थ्य नसल्यामुळे पराङ्गवद्भाव होणार नाही

ते सामर्थ्य का बरें नाही?

समानाधिकरणाला सामर्थ्यरहित समजावें असे वाचनिक असामर्थ्य सांगितले आहे म्हणून

तर पीडये[5] पीड्यमान येथे तिडन्ताला पराङ्गवद्भाव न होणें हा उपयोग समजावा

करोष्यटन् हाही उपयोग समजावा

पण येथे सामर्थ्य नसल्यामुळे पराङ्गवद्भाव होणार नाही तें सामर्थ्य का बरें नाहीं? समानाधिकरणाला सामर्थ्यरहित समजावे असे सांगितले आहे, असं पूर्वी म्हटले आहे ना?

हा दोष येत नाहीं कारण धातूच्या पुढील प्रत्ययानें अभिहित नसलेले जें समानाधिकरण ते सामर्थ्यरहित समजावे असा त्याचा अर्थ आहे

(वा १) आमन्त्रितसंज्ञकशब्द पुढें असताना त्याच्या मागील ज्या सुबन्ताला पराङ्गवद्भाव करावयाचा असेल तें षष्ठ्यन्त असेल किंवा आमन्त्रितामुळे कारकसंज्ञा पावलेल्या अर्थाचें वाचक असेल तरच त्याला पराङ्गवद्भाव होतो असे म्हणावे षष्ठ्यन्ताचें उदाहरण— मद्राणां राजन्, मगधानां राजन् कारकाचें उदाहरण कुण्डेनाटन्

पण या उदाहरणामध्यें पराङ्गवद्भाव झाला किंवा न झाला तरी काहीं फरक होत नाहीं[6]

१ सुबन्ताच्या पुढें आमन्त्रितशब्द पुढें असता त्याच्या मागील जे सुबन्तपद तें स्वर कर्तव्य असताना त्यापुढें असलेल्या आमन्त्रितापैकीच एक भाग आहे असें समजावें याला़च पराङ्गवद्भाव म्हणतात, जसें— द्रवत्पाणी शुभस्पती, मद्राणां राजन्

२ पराङ्गवद्भाव झाला तर करोषि हें क्रियापद अटन् या आमन्त्रितापैकींच एक भाग आहे असें समजल्यामुळें 'आमन्त्रितस्य च' (६।१।१९८) यानें सांगितलेला आद्युदात्त स्वर करोष्यटन् येवढ्याला होऊं लागेल

३ पराङ्गवद्भाव हा सुबन्ताला सांगितला असल्यामुळें पदविधि आहे, व त्यामुळेच येथें समर्थपरिभाषा येत आहे

४ पृ २७५ प ५,६ एवमपीदमवश्यं वक्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवत् पहा

५ येथें पीडा देणारा व पीडा पावणारा हे दोघे निरनिराळ्या शब्दानें दाखविले असल्यानें सामानाधिकरण्य नाही सबब वाचनिक सामर्थ्यनिषेध प्रवृत्त होत नाही

६ कुण्ड हा शब्द 'नब्विषयस्या०' (फिट् सू २।३) यानें आद्युदात्त आहे, आणि त्याच्या पुढील अटन् या आमन्त्रिताला अनुदात्त (८।१।१९) झाला आहे आता पराङ्गवद्भावानें कुण्डेनाटन् एवढ्या समुदायाला 'आमन्त्रितस्य च' (६।१।१९८) यानें आदि उदात्त झाला तरी शेषनिघातानें (६।१।१५८) तसेच स्वर होणार आहेत

सति पराङ्गवद्भावेऽसति वा । इदं तर्हि । परशुना वृश्चन् ॥

तन्निमित्तग्रहण वा ॥ २ ॥

तन्निमित्तग्रहण वा कर्तव्यम् । आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्रावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम् ।

अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्राप्नोति । अस्यापि प्रसज्येत । क्षत्रेणाग्ने स्वायु सरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ॥ कि पुनरत्र ज्यायः । तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्ध भवति । गोषु स्वामिन् । अश्वेषु स्वामिन् । एतद्धि नैव षष्ठ्यन्तं नाप्यामन्त्रितकारकम् ॥

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् ॥ ४ ॥

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यान कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । कि पुनः कारण न सिध्यति । अनन्तरत्वात् ॥ ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति ।

स्वरेऽवधारणाच्च ॥ ५ ॥

स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति । स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये ॥

तर मग परशुना वृश्चन् हे कारकाचें उदाहरण समजावे

(वा २) किंवा आमन्त्रिताच्या अर्थाचें जें निमित्त तद्वाचक पदाला परागवद्भाव होतो असे म्हणावे, जसे मद्राणा राजन्

वरील दोन वचनापैकीं कोणतें तरी एक वचन अवश्य केले पाहिजे

(वा ३) वचन केले नाही तर वाटेल त्या सुबन्ताला पराङ्गवद्भाव करण्याची पाळी येईल त्यामुळे क्षत्रेणाग्ने स्वायु सरभस्व, मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व, येथेही क्षत्रेण आणि मित्रेण या पदाना परागवद्भाव प्रसक्त होत आहे

पण 'षष्ठ्यामन्त्रित०' आणि तन्निमित्तग्रहणम् या उभयतामध्यें कोणते वचन स्वीकारणें श्रेयस्कर आहे ?

तन्निमित्तग्रहणम् हेंच वचन स्वीकारणें जास्त श्रेयस्कर होय त्यामुळे गोषु स्वामिन्, पशुषु स्वामिन्, येथेही परागवद्भाव साधत आहे गोषु, पशुषु, हे षष्ठ्यन्तही नव्हे किंवा आमन्त्रितार्थामुळे कारकही नव्हे अर्थात् पूर्व वचनानें सर्वत्र निर्वाह होणार नाही

(वा ४) सुबन्ताला सागितलेला जो परागवद्भाव तेथे त्या सुबन्ताशी समानाधिकरण (समानार्थप्रतिपादक) जे सुबन्त त्यालाही पराङ्गवद्भाव होतो असे सागावे, जसे– तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्, तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन्

पण सुबन्ताशीं समानाधिकरण सुबन्ताला परागवद्भावसूत्रानेंच का बरे साधत नाहीं ?

आमन्त्रित पुढे असताना असे येथे म्हटलें आहे, आणि तीक्ष्णया याच्यापुढें आमन्त्रित नाहीं, सूच्या या पदानें व्यवधान आहे

पण सूच्या या पुढील सुबन्ताला पराङ्गवद्भाव केल्यानतर त्यामुळे सूच्या सीव्यन् हीं दोन पदे मिळून आमन्त्रित होत असल्यामुळे तीक्ष्णया या सुबन्तालाही परागवद्भाव होईल

(वा ५) स्वर कर्तव्य असतानाच परागवद्भाव होतो असे म्हटलें असल्यामुळे परागवद्भाव हा स्वराच्या उपयोगीं पडतो आमन्त्रित हें अव्यवहित पुढें आहे हें ठरविण्याच्या कामीं उपयोगीं पडणार नाही

---

७ आङ्परयो खनिशॄभ्याम्०' (उ १।३३) या सूत्रानें कुप्रत्यय करून बनलेला परशुशब्द अन्तोदात्त आहे

८ मद्रदेशाचा राजा असल्यामुळें त्याच्या राजपणाचा मद्रदेश हा निमित्त आहे

९ येथें तीक्ष्णया आणि सूच्या या दोन्ही पदांना परागवद्भाव झाल्यामुळे तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् या तीन पदाना मिळून आमन्त्रिताद्युदात्त झाला आहे.

परमपि च्छन्दसि ॥ ६ ॥

परमपि च्छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुता सुम्नमेतु । प्रति त्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिवः ॥

अव्ययप्रतिषेधश्च ॥ ७ ॥

अव्ययाना च प्रतिषेधो वक्तव्य । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

अनव्ययीभावस्य ॥ ८ ॥

अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपाग्न्यधीयान । प्रत्यग्न्यधीयान ॥ अथ किमर्थं स्वरेऽवधारण क्रियते ।

स्वरेऽवधारणं सुबलोपार्थम् ॥ ९ ॥

स्वरेऽवधारण क्रियते सुब्लोपो मा भूदिति । परशुना वृश्चन् ॥

न वा सुबन्तैकान्तत्वात् ॥ १० ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । सुबन्तैकान्तत्वात् । सुबन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे ॥११॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुब्लोपे कृते ॥ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तैकान्तता स्यात्तस्मात्स्वरेऽवधारण न कर्तव्यं सुबकाय कारण ?

(वा ६) वेदामध्यें आमन्त्रिताच्या पुढें आलेल्या सुबन्ताला पूर्वांगवद्भाव होतो असे वचन करावे, जसे–आँ ते पितर्मरुताम्, प्रति त्वा दुहितर्दिव , वृणीष्व दुहितर्दिव

(वा ७) अव्ययाला परागवद्भाव होत नाहीं असें वचन करावे, जसे–उच्चैरधीयान

(वा ८) अव्ययीभाव नावाच्या अव्ययाला परागवद्भावाचा प्रतिषेध होत नाहीं असे वचन करावे, जसे– उपाग्न्यधीयान.[11]

स्वर कर्तव्य असताना असे अवधारण केलें तें कशाकरिता ?

(वा ९) सुपाचा लोप न व्हावा म्हणून स्वर कर्तव्य असताना असे अवधारण केलें आहे, जसें– परशुना वृश्चन्[12]

(वा १०) स्वरविषयक अवधारण करावयास नको

काय कारण ?

आमन्त्रित हें नियमानें सुबन्तच असल्यामुळे त्याच्याशीं सागितलेल्या परागवद्भावानें सुबन्तप्रयुक्त कार्याविषयींच विशिष्टाला आमन्त्रित म्हणता येईल, फार तर सुबन्त म्हणता येईल, पण प्रातिपदिक असे म्हणता येणार नाहीं

(वा ११) आमन्त्रिताच्या पुढील सुपाचा लोप झाला असता प्रादिपदिकच उरलें आहे. तेव्हा त्याच्याशीं होणाऱ्या परागवद्भावानें परशुना हें प्रातिपदिकाचा अवयव आहे असें म्हणता येईल

आमन्त्रितापैकीं पुढील सुपाचा लोप झाला असला तरी प्रत्ययलक्षणशास्त्रानें त्याला सुबन्त समजूनच आमन्त्रितसञ्ज्ञा होत असल्यामुळें आमन्त्रिताशीं होणाऱ्या परागव-

---

१० पित या आमन्त्रिताच्या पुढें असलेला मरुताम् या षष्ठयन्त पदाला पूर्वांगवद्भाव झाल्यामुळें पितमरुताम् एवढ्याला आमन्त्रितनिघात (८।१।१९) होतो असेंच दुहितर्दिव. येथें समजावें

११ उपाग्नि हा अव्ययीभाव जरी अव्यय आहे (१।१।४१) तरी त्याला परागवद्भाव होतो त्यामुळें उपाग्न्यधीयान एवढया समुदायाला आमन्त्रिताद्युदात्त (६।१।१९८) होतो

१२ वृश्चत्शब्दापुढील सबोधनसुप्रत्ययाचा लोप (६।१।६०) होऊन नुसतें प्रातिपदिक उरलें आहे तें प्रत्ययलक्षणानें (१।१।६२) सुबन्त म्ह प्रथमान्त समजून त्याला आमन्त्रितसञ्ज्ञा (२।३।४८) होते. तें आमन्त्रित पुढें असताना मागील परशुना या सुबन्ताला परागवद्भाव झाला तर परशुना वृश्चन् एवढ्याला प्रातिपदिक म्हणता येईल आणि त्यातील ना या सुप्प्रत्ययाचा लोप (२।४।७) होऊ लागेल.

लोपार्थम्। प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगुच्यते। तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः॥ इद तर्हि प्रयोजन षत्वणत्वे मा भूतामिति। कूपे सिञ्चन्। चर्म नमन्निति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। इह तावत्कूपे सिञ्चन्निति स्वाश्रय पदादित्व भविष्यति। चर्म नमन्निति पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः [८ ४ ३] इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति। ननु च समास एतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति। नेत्याह। अविशेषेणैतद्भवति। पूर्व पद पूर्वपदम्। उत्तर पदमुत्तरपदमिति॥

प्राक्कडारात्समासः॥ २।१।३॥[1]

प्राग्वचन किमर्थम्।

प्राग्वचन संज्ञानिवृत्त्यर्थम्॥ १॥

प्राग्वचन क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञा बाधेरन्। ता मा बाधिषतेति प्राग्वचन क्रियते॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावतानवकाशा अव्ययीभावादय. सञ्ज्ञा कस्मादेव न बाधन्ते। क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्या समाससंज्ञायामेता अवयवसञ्ज्ञा आरभ्य-

---

द्भावानें परशुना या सुबन्ताला सुबन्ताचा अवयव म्हणता येईल, प्रातिपदिकाचा अवयव म्हणता येणार नाही तर मग स्वर कर्तव्य असता असें अवधारण करण्याचें प्रयोजन कूपे सिञ्चन्, चर्म नमन्, येथें क्रमानें षत्व आणि णत्व न होणें हें प्रयोजन समजावे[13]

हेही प्रयोजन म्हणता येत नाही कारण कूपे सिञ्चन् येथे सकाराला मूळचें स्वाभाविक पदादित्व असल्यानें ते घेऊन षत्वनिषेध प्रवृत्त होईल[14] तसेच चर्म नमन् येथें परागवद्भावानें समानपदत्वामुळे णत्व प्राप्त होते, तरी पण 'पूर्वपदात्सज्ञायाम्' (८।४।३) या नियमानुसार येथें सज्ञा नसल्यामुळे णत्व होणार नाहीं

पण समासातीलच पदाला पूर्वपद किंवा उत्तरपद म्हणावयाचे अशी रूढि ठरली असल्यामुळे येथें वाक्यामध्यें 'पूर्वपदात्' या नियमाची प्रवृत्ति होणार नाही

हें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण समास, वाक्य, इत्यादि विशेष मनात न घेता जें पूर्वी असून पदसज्ञक आहे तें पूर्वपद, आणि जें पुढें असून पदसज्ञक आहे, तें उत्तरपद असा व्यवहार होण्यास काहीं हरकत नाहीं

(सू ३) येथें प्राक् हा शब्द घातला आहे तो कशाकरिता?

(वा १) अव्ययीभावादि इतर सज्ञा प्राप्त असता तेथे समाससज्ञेची निवृत्ति न व्हावी म्हणजे त्या सज्ञाबरोबर समाससज्ञाही व्हावी म्हणून प्राक्शब्द घातला आहे प्राक् शब्द न घातला तर अनवकाश असलेल्या अव्ययीभावादि सज्ञा समाससज्ञेचा बाध करतील तो बाध न व्हावा म्हणून सूत्रामध्यें प्राक् हा शब्द घातला आहे

प्राक्शब्द घातला तरी, जर अव्ययीभावादिक सज्ञा अनवकाश आहेत तर त्या समाससज्ञेचा का बरे बाध करीत नाहीत?

---

१३ कूपे सिञ्चन् येथें स्वरग्रहण नसेल तर षत्व कर्तव्य असताना परागवद्भाव होऊन पदद्वयाला एकपदत्व येईल तेव्हा अर्थातच सकार हा पदादि नसल्यामुळें 'सात्पदाद्यो' (८।३।१११) हा षत्वनिषेध होणार नाही तसेंच चर्म नमन् येथें परागवद्भाव झाला असता पदसमुदायाला समानपदत्व असल्यामुळें णत्व प्रसक्त होईल

१४ पदादित्व घालविणें हें अशास्त्रीय कार्य असल्यामुळें त्याकरिता परागवद्भाव प्रवृत्त होत नाही

१ कडारा कर्मधारये (२।२।३८) या सूत्रापर्यंत प्रत्येक सूत्रामध्य समास हें पद चालू आहे असे समजावे

न्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ॥ समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा समाससंज्ञा । कोऽवकाशः । विस्पष्टादीन्यवकाशः । विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः । नैषोऽस्त्यवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवति । येनैवात्रावयवकार्यं स्वरस्तेनैव समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु [६.२.२४] इति ॥ इदं तर्हि । काकतालीयम् अजाकृपाणीयम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति । समासाच्च तद्विषयात् [५ ३ १०६] इति ॥ इदं तर्हि । पुनाराज पुनर्गवः । अत्राप्यवश्य तत्पु-

---

सूत्रामध्यें प्राक्शब्द घातल्यामुळे प्रथमत. समाससंज्ञा होऊन नतर मागून अव्ययीभावादिक संज्ञा होतात असा अर्थ होतो तेव्हा अर्थातच संज्ञाचा समावेश होईल[२]

पण अव्ययीभावादि संज्ञाप्रमाणें समास संज्ञाही अनवकाशच आहे ना ?

तेव्हा समाससंज्ञेचें विधान केल्याचे जोरा वर तीही होईलच

समाससंज्ञा ही सावकाश आहे

तो अवकाश कोणता ?

विस्पष्टादिशब्द अवकाश होय, जसे– विस्पष्ट पटु. विस्पष्टपटुः, व्यक्त पटु. व्यक्तपटुः[३], वगैरे.

हा अवकाश नाहीं. कारण पाणिनीची अशी पद्धत दिसते की ज्या लक्षणानें अवयवासबधीं कार्य होतें त्याच लक्षणानें समुदायासबधीही कार्य होतें म्हणजे विस्पष्टपटुः इत्यादि स्थली पूर्वपदभूत विस्पष्टादि शब्दाना पूर्वपदप्रकृतिस्वर ज्या अर्थी– 'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु' (६।२।२४) या सूत्रानें केला जात आहे त्या अर्थी त्याच सूत्राच्या जोरावर येथे सुबन्तसमुदायाचा समासही होईल[४]

तर मग काकतालीयम्, अजाकृपाणीयम्, हें समाससंज्ञेचें प्रयोजन समजावें.

हेंही प्रयोजन नाहीं येथेही 'समासाच्च तद्विषयात्' (५।३।१०६) ह्या सूत्रानें अवयवकार्य अशा छप्रत्ययाची उत्पत्ति केली जात आहे, त्यानेंच समुदायकार्य म्हणजे समाससंज्ञा होईल[६]

तर मग पुनाराज, पुनर्गवः, हें समास-

---

२ प्राक्शब्दाची आवृत्ति करून कडारशब्दापर्यंत प्राक् समास ही दोन पदें चालू आहेत असा अर्थ करावा त्यामुळे प्रथम समाससंज्ञा होते व ती समाससंज्ञा झाल्यावर अव्ययीभावादि संज्ञा होतात असा अर्थ झाल्यामुळें संज्ञाचा समावेश फलित होतो

३ येथें विस्पष्ट वगैरे पटुत्वाचें विशेषण आहे, पटु याचें नव्हे तेव्हा सामानाधिकरण्य नसल्यामुळें कर्मधारय (२।१।५७,१।२।४२) होत नाही, तर 'सह सुपा' (२।१।४) यानें केवळ समाससंज्ञा प्रवृत्त होते

४ विस्पष्टादीनि० (६।२।२४) या सूत्रानें गुणवाचक शब्द पुढें असतांना पूर्वपदभूत विस्पष्टादिकाना पूर्वपद प्रकृतिस्वर सांगितला आहे तेथें विस्पष्टपटु इत्यादिकांना समाससंज्ञा न झाली तर स्वरविधान अनुपपन्न होइल त्यावरून विस्पष्टादिकाचा गुणवाचकाबरोबर समास होतो अशी कल्पना त्याच सूत्राच्या जोरावर होईल

५ येथें वृत्तिविषय काक, ताल, हे शब्द काकावरील व तालावरील क्रियेचे दर्शक आहेत तेव्हा काकागमनमिव, तालपतनमिव, असा इवार्थीं काक, ताल, या शब्दाचा समास करावयाचा, पुढें 'समासाच्च तद्विषयात्' (५।३।१०६) या सूत्रानें इवार्थप्रतिपादक अशा समासाहून इवार्थी छप्रत्यय केल्यानें काकतालीयम् इत्यादि रूपें सिद्ध झाली आहेत पण इवार्थी समास कोणत्याही सूत्रानें सांगितलेला नाहीं तेव्हा 'सह सुपा' यानेंच येथें समास केला पाहिजे

६ येथेंही इवार्थी केलेल्या समासाहून छप्रत्ययाचें विधान ज्या अर्थी केलें आहे त्या अर्थी इवार्थी समास होतो असें त्याच्याच जोरावर मानतां येईल,

रुषसंज्ञा वक्तव्या तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात् ॥ इद तर्हि । पुनराधेयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसञ्ज्ञा वक्तव्या गतिकारकोपपदात्कृत् [६ २ १३९] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ इद तर्हि । पुनरुत्स्यूत वासो देयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसञ्ज्ञा वक्तव्या गतिर्गतौ [८ १ ७०] इति निघातो यथा स्यात् । यदि तर्ह्यस्ति पुनश्चनसौ छन्दसीति । सति तस्मिंस्तेनैव सिद्धम् ॥ एवमप्येका सञ्ज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सभवः । पर्याय' प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्वचन कर्तव्यम् ॥

सह सुपा ॥ २ । १ । ४ ॥

सहवचन किमर्थम् ।

सहवचनं पृथगसमासार्थम् ॥ १ ॥

सहग्रहणं क्रियते सहभूतयो' समाससंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । किं च स्यात् । यद्येकैकस्य समाससञ्ज्ञा स्यादिह ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत । इह च राजाश्व इति द्वौ स्वरौ स्याताम् ॥

सञ्ज्ञेचें प्रयोजन समजावें

येथेही तत्पुरुषसञ्ज्ञेची प्राप्ति आहे अशी कल्पना अवश्य केलीच पाहिजे. कारण तत्पुरुषसञ्ज्ञेवर अवलबून असलेला टच्प्रत्यय व्हावा म्हणून

तर मग पुनराधेयम् हें प्रयोजन समजावें

येथेही पुन शब्दाला गतिसज्ञा आहे असें अवश्य सागितलेंच पाहिजे कारण 'गतिकारकोपपदात्' (६।२।१३९) हा कृत्स्वर व्हावा म्हणून

तर मग पुनरुत्स्यूत वासो देयम् हें प्रयोजन समजावे

येथेंही 'पुनश्चनसौ छन्दसि' (१।४।६०, वा २) हें वचन नसेल तर कोणत्याही तऱ्हेनें पुन शब्दाला गतिसज्ञा अवश्य केलीच पाहिजे कारण 'गतिर्गतौ' (८।१।७०) यानें पुन शब्दाला निघात व्हावा म्हणून आता तें वचन असलें तर त्यानेंच येथे गतिसज्ञा सिद्ध होत आहे

अशा रीतीनें समाससज्ञा अनवकाश होत आहे तरी देखील 'आकडारा०' (१।४।१) या नियमामुळे तिचा अव्ययीभावादि सज्ञाबरोबर यौगपद्यानें समावेश सभवत नाहीं. तेव्हा पर्यायानें एकदा समाससज्ञाच होईल, आणि एकदा अव्ययीभावादि सज्ञाच होतील, म्हणून सूत्रामध्यें प्राक् हा शब्द सज्ञाचा समावेश होण्याकरिता घातलाच पाहिजे.

(सू ४) येथे सह हा शब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

(वा १) दोघाना मिळूनच समाससज्ञा व्हावी, प्रत्येकाला निरनिराळी न व्हावी, या साठीं सहशब्द घातला आहे

प्रत्येकाला वेगवेगळी समाससज्ञा झाली तर काय दोष ?

ऋच पाद ऋक्पाद येथे ऋच्शब्दा पुढें 'ऋक्पूर०' (५।४।७४) यानें समासान्त अप्रत्यय प्रसक्त होईल तसेच राज्ञोऽश्वो राजाश्व' येथे 'समासस्य' (६।१।२२३) यानें प्रत्येक पदाला अन्तोदात्त होऊ लागेल

पण सहग्रहण नसलें तरी प्रत्येकाला

---

७ कारण येथें कोणत्याही सूत्रानें तत्पुरुष वगैरे सज्ञा प्राप्त होत नाहींत

८ ती तत्पुरुषसज्ञा 'मयूरव्यसकादयश्च' (२।१।७२) यानें करावी किवा अव्ययप्रवृद्धादिभि (२।२।१८ भा वा) यानें करावी

९ तेव्हा कुगतिप्रादय (२।२।१८) यानें तत्पुरुषसज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळें समाससज्ञेला अवकाश आहे असें म्हणता येत नाहीं

१० पुन या शब्दाला गतिसंज्ञा नसली तरी व्यत्ययानें स्वर साधता येइल तेव्हा 'पुनश्चनसौ छन्दसि' हें वचन करावयास नको

१ सुबन्त हे समर्थ सुबन्ताबरोबर समाससज्ञक होतें, जसें- विस्पष्टपटु , काकतालीयम्,

कथ च कृत्वैकैकस्य संज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा। वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्त· समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शत दण्डयन्तामिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यत इहापि सहग्रहण कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचन प्रत्येक गुणवृद्धिसज्ञे भवत इहापि नार्थः सहग्रहणेन॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहण करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। सह सुप्समस्यते। केन सह। समर्थेन। अनुव्यचलत् अनुप्राविशत्। ततः सुपा। सुपा च सह सुप्समस्यते। अधिकारश्च लक्षण च। यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्तीदं तस्य लक्षणं भविष्यति। पुनरुत्स्यूत वासो देयम्। पुनर्निष्कृतो रथ इति॥

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च॥ २॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोप·

समाससज्ञा कशी वरें प्राप्त होते?

वाक्यानें सागितलेल्या कार्याचा सबध त्याच्या दरएक उद्देश्याला होतो असे दृष्टीस पडतें, जसे– वृद्धिसज्ञा व गुणसज्ञा ही उद्देश्यापैकी प्रत्येक वर्णाला होते

अहो पण असाही दृष्टान्त आहे– वाक्यानें सागितलेल्या कार्याचा सबध उद्देश्य म्हणून धरलेल्या समुदायाला होतो, जसे. गर्ग नावाच्या कुलातील पुरुषाना शभर रुपये दड करावा असा हुकूम केला असता जरी राजे लोक द्रव्यार्थी असतात तरी गर्गकुलातील प्रत्येकाला शभर रुपये दड केला जात नाही, तर सगळ्याना मिळून शभर रुपये दड केला जातो हा दृष्टान्त डोळ्यापुढे असता गुणवृद्धिसज्ञा अ, आ, वगैरे दरएकाला होण्याकरिता जर तेथें प्रत्येकम् असा शब्द घालण्यात येईल तर येथेंही सहशब्द घालावा आता तेथे जर प्रत्येकम् हा शब्द घातल्यावाचूनच प्रत्येकाला गुणवृद्धिसज्ञा होत आहेत तर येथे सहशब्द घालण्यात काहीं अर्थ नाहीं.

अशा रीतीनें सुबन्तसमुदायाला समाससज्ञा सिद्ध झाली असता ज्यापेक्षा सहशब्द घातला जात आहे त्याचें हें प्रयोजन आहे की सह हा एवढाच शब्द अष्टाध्यायींतील एक सूत्र आहे, असे समजलें जावे तसें समजलें असता योगविभाग करण्यात येईल. म्हणजे 'सह सुपा' यातील 'सह' एवढेंच निराळें सूत्र समजलें जाईल तेथे सुप् या पदाची अनुवृत्ति असल्यामुळे सुबन्त हें दुसऱ्याबरोबर समाससज्ञक होतें असा अर्थ होतो

दुसऱ्या कोणाबरोबर?

समर्थाबरोबर उदा०– अनुव्यचलत्[2], अनुप्राविशत् त्यानतर सुपा हें दुसरे सूत्र होय सुबन्ताबरोबर सुबन्त समाससज्ञक होतें 'सुपा' हें अधिकारसूत्र आणि विधिसूत्रहि आहे ज्या समासाला दुसरे कोणतेंही सूत्र लागू पडत नाही त्याला हें सूत्र लागू करण्यात येईल, जसे– पुनरुत्स्यूत[3] वास, पुनर्निष्कृतो रथ.

(वा.२) इव या अव्ययाबरोबर सुबन्ताचा

---

२ येथें पूर्वीं वि-शब्दाचा समर्थाबरोबर समास करून मागून अनुशब्दाचाही करावयाचा समाससज्ञा झाल्यानें 'न समासे' याने [illegible]तिभावाचा निषेध झाल्यामुळें यणादेश होतो हें [illegible]मासमत्वेचें फल होय तमेंच अनुप्राविशत् येथें समासान्तोदात्तस्वर हें फल होय

३ पुनरुत्स्यूतम् येथें प्रकृत 'सुपा' या योगविभागानें समाससज्ञा होत असल्यामुळें पुन.-

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी इव । कन्ये इव ॥

अव्ययीभावः ॥ २ । १ । ५ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावश्च समासोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ २ । १ । ६ ॥

इह कस्मान्न भवति । सुमद्रा सुमगधाः । सपुत्रः सच्छात्र इति । समृद्धौ साकल्य इति च प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र

समास होतो, समासातील विभक्तीचा लोप होत नाहीं, आणि पूर्वपदाला मूळचा स्वर कायम राहतो, असे वचन करावे, जसें– वाससी इव, कन्ये इव

(सू. ५) अव्ययीभाव एवढी मोठी संज्ञा कशाकरिता केली आहे ?

अन्वर्थसंज्ञा (आपल्या अर्थाला साजेल अशी) समजली जावी म्हणजे जो शब्द अव्यय नसून अव्ययासारखा तो अव्ययीभाव असा या शब्दाचा अर्थ आहे तेव्हा अशा शब्दालाच अव्ययीभावसंज्ञा व्हावी म्हणून त्यामुळे अव्ययीभाव समासाला अव्ययसंज्ञा सांगणारें 'अव्ययीभावश्च' (१।१।४१) हे सूत्र करावे लागणार नाही

(सू. ६) सुमद्रा, सुमगधा, सपुत्र, सच्छात्र, येथे अव्ययीभाव समास का बरें होत नाही ? समृद्धि व साकल्य या अर्थी अव्ययीभाव प्राप्त होत आहे

हा दोष येत नाही कारण काहीं सामासिक शब्द असे असतात की ज्यामध्यें पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असते, काहींमध्यें उत्तरपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असते, काहीमध्ये अन्य पदार्थाला प्राधान्य असतें आणि काहीमध्ये दोन्ही पदार्थांना प्राधान्य असतें त्यात पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असलेला अव्ययीभाव होय उत्तरपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असलेला तत्पुरुष होय अन्य पदार्थाला प्राधान्य असलेला बहुव्रीहि होय आणि दोन्ही पदार्थांना प्राधान्य असलेला द्वंद्व होय आता सुमद्रा वगैरे उदाह-

---

शब्दाला गतिसंज्ञा सांगावयास नको या समासाला अन्तोदात्तच होणें इष्ट आहे

४ वासस्‌शब्द 'वस्तेर्णित्' (उणा ४।२१७) या सूत्रानें असुन्प्रत्यय केल्यामुळे 'ञ्नित्यादि' (६।१।१९७) यानें आद्युदात्त आहे कन्याशब्द 'तिल्यशिक्य०' (फिट् ४।९) या सूत्रानें अन्तस्वरित आहे समासामुळें अन्तोदात्त (६।१।२२३) न होता पूर्वपदाचाच स्वर कायम राहिला आहे

१ हा अधिकार आहे येथून पुढें जे समास सांगितले जातील ते अव्ययीभावसंज्ञक समजावेत, जसें– अधिहरि, अपदिशम्, यथावृद्धम्

१ विभक्ति, समीप, समृद्धि, व्यृद्धि, अर्थाभाव, अत्यय, असंप्रति, शब्दप्रादुर्भाव, पश्चात्, यथा, आनुपूर्व्य, यौगपद्य, सादृश्य, संपत्ति, साकल्य आणि अन्त या अर्थांना दाखविणारें जें अव्यय तें समर्थसुबन्ताबरोबर समाससंज्ञक होतें व तो समास अव्ययीभावसंज्ञक होतो, जसें– अधिहरि, निर्मक्षिकम्, सतृणम्, साग्नि

२ सुमद्रा, सुमगधा, या सामासिक शब्दापासून समृद्धि या अर्थाची प्रतीति होत आहे तसेंच सपुत्र, सच्छात्र, या शब्दापासून साकल्य या अर्थाची प्रतीति होत आहे.

पूर्वपदार्थप्राधान्य गम्यते ॥ अथवा नेमे समासार्थां निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । अव्ययार्थां निर्दिश्यन्त इमे । एतेष्वर्थेषु यदव्यय वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत इति॥

यथासादृश्ये[१] ॥ २ । १ । ७ ॥

असादृश्य इति किमर्थम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति ॥ असादृश्य इत्युच्यते तत्रेद न सिध्यति । यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् । यथेत्यय प्रकारवचने थाल् स च सादृश्ये वर्तते ॥ नैष दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नं प्रातिपदिक वीप्सावाची । अस्ति प्रकारवचने थाल् । तद्यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिक वीप्सावाचि तस्येद ग्रहणम् ॥ अथ य प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहण कस्मान्न भवति । पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

[यावदवधारणे[१] ॥ २ । १ । ८ ॥]

सुप्प्रतिना मात्रार्थे[१] ॥ २ । १ । ९ ॥

रणामध्ये तर पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य दिसत नाहीं सुमद्र इत्यादि पूर्वोक्त स्थली अव्ययीभावसज्ञा प्रवृत्त होत नाहीं

किंवा विभक्ति, समीप, वगैरे हे समासार्थांचे निर्देश नव्हेत, म्हणजे या अर्थी अव्ययाचा सुबन्ताशी समास होतो असे समजू नये

तर हे कोणाच्या अर्थाचे निर्देश आहेत ?

अव्ययाच्या अर्थांचे हे निर्देश केले जात आहेत म्हणजे विभक्ति, समीप, वगैरे अर्थी विद्यमान जे अव्यय तें सुबन्ताबरोबर समाससज्ञक होतें

(सू ७) येथे असादृश्ये असे म्हटलें आहे ते कशाकरिता ?

यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त. येथे सादृश्य या अर्थाला दाखविणाऱ्या यथाशब्दाचा समास न व्हावा म्हणून

असादृश्ये असे म्हटलें आहे तेव्हा यथाशक्ति, यथाबलम्, हा समास साधत नाहीं

काय कारण ?

कारण असें की प्रकारवचने थाल् (५।३।२३) या सूत्रानें थाल्प्रत्यय करून यथाशब्द बनविला आहे तेव्हा तो यथाशब्द सादृश्य या अर्थाला दाखवीत आहे

हा दोष येत नाहीं कारण वीप्सा, योग्यता, वगैरे अर्थाना दाखविणारा अव्युत्पन्न असा प्रातिपदिकसज्ञक एक स्वतत्र यथाशब्द आहे, व प्रकारार्थी थाल्प्रत्यय लागून बनलेला असा एक आहे त्यापैकीं प्रकृत सूत्रामध्यें जो अव्युत्पन्न वीप्सा वगैरे अर्थाचा यथाशब्द त्याचेंच ग्रहण केलें आहे

पण प्रकारार्थी थाल्प्रत्यय लागून बनलेल्या यथाशब्दाचे ह्या सूत्रामध्यें ग्रहण का वरें होत नाहीं ?

पूर्वसूत्रामध्यें सादृश्य, संपत्ति, या अर्थांना दाखविणाऱ्या अव्ययाचा समास सांगितला असल्यामुळे सादृश्य या अर्थी यथाशब्दाचा समास पूर्वसूत्रानेंच प्राप्त होत आहे, आणि येथे तर उलट त्या अर्थाचा निषेध केला आहे. तेव्हा थाल्प्रत्यय केलेल्या यथाशब्दाचें येथें ग्रहण करता येत नाही

(सू ९) सुप् या शब्दाची अनुवृत्ति येत असता पुन येथे सुप्शब्द कशाकरिता घातला

१ यथा या अव्ययाचा अव्ययीभावसमास करणें झाल्यास सादृश्यव्यतिरिक्त वीप्सा वगैरे अर्थांना दाखविणाऱ्याच यथाशब्दाचा अव्ययीभाव समास होतो, जसें– यथाशक्ति, यथाबलम्

१ अवधारण या अर्थाला दाखविणाऱ्या यावत् या अव्ययाचा सुबन्ताबरोबर अव्ययीभाव समास होतो, जसें– यावन्त श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा इति यावच्छ्लोकम्

१ मात्रा म्हणजे अल्प या अर्थाला दाखविणाऱ्या प्रति या अव्ययाबरोबर सुबन्ताचा अव्ययीभाव समास होतो, जसें– शाकस्य लेश शाकप्रति.

सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अव्ययमित्येव तद्भूत्सूब्मात्रे यथा स्यात् । माषप्रति सूपप्रति ओदनप्रति ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २ । १ । १० ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षेणेद न तथा वृत्त यथा पूर्वमिति । अक्षपरि शलाकापरि ॥

एकत्वेऽक्षशलाकयोः

अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षाभ्यां वृत्तम् अक्षैर्वृत्तम् ॥

कितवव्यवहारे च ॥ १ ॥

कितवव्यवहार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षेणेद न तथा वृत्त शकटेन यथा पूर्वमिति ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥ १ ॥

विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २ । १ । ११-१२ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । विभाषेत्ययमधिकारः । ततोऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति ॥ पञ्चमीग्रहणं शक्यम-

---

आहे ?

अनुवृत्त होणारा सुप्शब्द अव्ययाबरोबर अन्वित झाला असल्यामुळे अव्ययसज्ञक जे सुबन्त या अर्थाला दाखविणारा तो सुप्शब्द झाला आहे, आणि येथे तर मोघम सुबन्त या अर्थाचा सुप्शब्द पाहिजे, जसे– मापप्रति, सूपप्रति, ओदनप्रति

(सू १०) ज्याच्यापुढे तृतीयाविभक्ति केली आहे अशा अक्षादिशब्दाचा परिशब्दाबरोबर समास होतो पूर्वी घडलेल्या जयाच्या वेळी अक्षादिकाची जी स्थिति होती तिच्या उलट पराजयाच्या वेळेची स्थिति परिशब्द दाखवीत असेल तर असे वचन करावे, जसे– अक्षेणेद तथा न वृत्त यथा पूर्वम् इति अक्षपरि, शलाकापरि.

ज्याच्यापुढे तृतीयेचे एकवचन केले आहे अशाच अक्ष व शलाका या शब्दाचा परिशब्दाबरोबर अव्ययीभाव समास होतो असे वचन करावे कारण अक्षाभ्या वृत्तम् अक्षैर्वृत्तम् येथे अव्ययीभाव न झाला पाहिजे

द्यूतकाराचा व्यवहार दाखविणे असेल तरच हा अव्ययीभाव समास होतो असे वचन करावे अक्षेणेद न तथा वृत्त शकटेन यथा पूर्वम् येथे समास न व्हावा म्हणून

(सू ११ १२) विभाषा येवढेच एक निराळे सूत्र करावे व ते अधिकारसूत्र समजावे त्याचे पुढे 'अपपरिबहिरञ्चव पञ्चम्या' असे दुसरे सूत्र होय

येथे पचम्या हा शब्द घातला नाही तरी चालेल

---

१ अक्ष, शलाका आणि सख्यावाचक या शब्दाचा परि या अव्ययाबरोबर अव्ययीभावसमास होतो, जसे– अक्षेण विपरीत वृत्तम् अक्षपरि, शलाकापरि, एकपरि

२ पूर्वीच्यापेक्षा हल्लीच्या डावात एक फासा उलटा पडल्यामुळे डाव बुडाला असा याचा अर्थ आहे

१ विभाषा हा अधिकार आहे येथून पुढे सागितले जाणारे समास वैकल्पिक समजावेत

१ अप, परि, बहिस् आणि अञ्चु हे सुबन्त शब्द पञ्चम्यन्ताबरोबर विकल्पाने अव्ययीभावसज्ञक होतात, जसे– अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः, अपत्रिगर्तेभ्यः, वगैरे,

कर्तुम् । कथम् । सुबन्तेनेति वर्तते एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते । तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेनैव समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहि शब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा स्यात् । बहिर्ग्रामम् बहिर्ग्रामात् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि पञ्चमीग्रहणे यावता बहि–शब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमेवैतत्सिध्यति । पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥

आङ्मर्यादाभिविध्योः ॥२।१।१३॥

मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । पञ्चम्यन्तेनेति वर्तते आङा च कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विधीयत एतयोश्चैवार्थयोराङ्कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र ॥

[लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ २ । १ । १४ ॥

अनुर्यत्समया ॥ २ । १ । १५ ॥]

यस्य चायामः ॥ २ । १ । १६ ॥

किमुदाहरणम् । अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्ग वाराणसी । अनुशोणं

कसा बरें ?

सुबन्तेन या शब्दाची अनुवृत्ति चालू आहे, आणि कर्मप्रवचनीयसंज्ञक अप वगैरे शब्दाचा योग असता पचमीचे विधान केलें आहे (२।३।१०,२९), तेव्हा पचमीशब्द सूत्रात घातल्यावाचूनही पचम्यन्तावरोबरच अप, परि, वगैरेचा समास होईल

तर मग पञ्चम्या हा शब्द सूत्रात घाल ण्याचें कारण असे की बहिस्शब्दाचा योग असता पचमीचें विधान केलेलें नाहीं तेव्हा तेथेही पचम्यन्तावरोबरच समास व्हावा, जसे– बहिर्ग्राम, बहिर्ग्रामात्

पण पञ्चम्या हा शब्द सूत्रामध्यें घातला तरी देखील जर बहिस्शब्दाचा योग असता पचमी सागितलीच नाहीं तर कसा बरे बहिस् शब्दाचा पचम्यन्ताशीं समास घडून येतो ?

पचम्यन्तावरोबर बहिस्शब्दाचा समास सागणे अनुपपन्न होत असल्यामुळे त्याच्याच जोरावर बहिस्शब्दाचा योग असताना पचमी होते

(सू १३) येथे मर्यादाभिविध्यो असें म्हटले नाहीं तरी चालेल

तें कसे ?

पञ्चम्या हें पद येथे अनुवृत्त आहे व कर्मप्रवचनीयसंज्ञक आङ्शब्दाचा योग असताना 'पञ्चम्यपाङ्०' (२।३।१०) यानें पचमी विहित आहे, आणि मर्यादा व अभिविधि याच अर्थी आङ्शब्द कर्मप्रवचनीय सज्ञक होतो, एतद्भिन्न अर्थी होत नाहीं.

(सू १६) या सूत्राचे उदाहरण काय ?

अनुगङ्ग हास्तिनपुरम्, अनुगङ्ग वाराणसी, अनुशोण पाटलिपुत्रम्

---

१ मर्यादा किंवा अभिविधि या अर्थाला दाखविणाऱ्या आङ् या अव्ययाचा पञ्चम्यन्तावरोबर विकल्पानें अव्ययीभावसमास होतो, जसें– आमुक्ति आमुक्तेः संसार , आबालम् आबालेभ्य

१. आभिमुख्य या अर्थाला दाखविणाऱ्या अभि आणि प्रति या अव्ययाचा सुबन्तावरोबर विकल्पानें अव्ययीभावसमास होतो ज्याचें आभिमुख्य दाखवावयाचें असेल तो त्या सुबन्ताचा अर्थ असला पाहिजे, जसें– अभ्यग्नि, अग्निमभि, प्रत्यग्नि, अग्नि प्रति, शलभा पतन्ति.

१ ज्या पदार्थाचें सामीप्य अनु या शब्दानें दाखविलें असेल त्या अर्थाच्या सुबन्तावरोबर त्या अनु या अव्ययाचा विकल्पानें अव्ययीभाव समास होतो, जसें– अनुवनमशनिर्गत

१ ज्याचें दैर्घ्य अनु या शब्दानें दाखविलें असेल त्या अर्थाच्या सुबन्तावरोबर त्या अनु या अव्ययाचा विकल्पानें अव्ययीभाव समास होतो, जसें– अनुगङ्ग वाराणसी, गङ्गाया अनु. गगेच्या लाबीइतकी वाराणसीक्षेत्राची लांबी आहे असा याचा अर्थ आहे.

पाटलिपुत्रम् ॥ यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र कुत एतद्गङ्गया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति । एव तर्हि लक्षणेनेति वर्तते गङ्गा चैव हि लक्षण न वाराणसी ॥ अथवा यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति । साधीयश्च गङ्गाया न वाराणस्याः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २ । १ । १७ ॥

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क मा भूत् । परमं तिष्ठद्गु ॥

तिष्ठद्गु कालविशेषे ॥ १ ॥

तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन्काले तिष्ठद्गु । वहद्गु ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे ॥ २ ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे

ज्याचे दैर्घ्य दाखविलें जातें असे म्हटलें आहे, त्यात गगाही दीर्घ आहे, आणि वाराणसीही दीर्घ आहे तेव्हा गगाशब्दाबरोबर समास होईल आणि वाराणसीशब्दाबरोबर मात्र होणार नाहीं हें कशावरून ?

असे आहे तर लक्षणेन या शब्दाची येथे अनुवृत्ति येत आहे, व दैर्घ्यविशिष्ट गगा आणि वाराणसी या उभयतामध्यें गगा हीच लक्षण आहे, वाराणसी ही लक्षण नाहीं

अथवा ज्याचें दैर्घ्य दाखविलें जाते असे म्हटलें आहे, त्यात गगाही दीर्घ आहे व वाराणसीही दीर्घ आहे तेथे प्रकर्षगति समजली जाईल म्हणजे सर्वलोकप्रसिद्ध आहे दैर्घ्य. ज्याचे त्या अर्थाच्या शब्दाबरोबर समास होतो तें दैर्घ्य गगेचेंच सर्व लोक प्रसिद्ध आहे, वाराणसीचे नाहीं

(सू १७) सूत्रामध्यें चशब्द घातला त्याचा अर्थ काय समजावयाचा ?

एवकाराचा जो अर्थ तो येथील चकाराचा अर्थ होय म्हणजे तिष्ठद्गु वगैरे हेच शब्द सामासिक तयार होतात

या शब्दाबरोबर दुसरे कोणते शब्द तयार होत नाहीत ?

परम तिष्ठद्गु येथें तिष्ठद्गु या शब्दाबरोबर परम वगैरे शब्दाचा समास होत नाही

(वा १) विशेष प्रकारचा काल या अर्थी तिष्ठद्गु, वहद्गु, वगैरे अव्ययीभाव समास होतात, असे वचन करावें, जसे– तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन् काले स तिष्ठद्गु, वहद्गु

(वा २) खलेयव, खलेबुस, वगैरे शब्द अन्यपदार्थी अव्ययीभावसंज्ञक होतात, व त्याच्यापुढे प्रथमाविभक्तिच होते, असे वचन

---

२ गगेच्या दैर्घ्यावरून वाराणसीचें दैर्घ्य ओळखलें जातें असें अनु हें अव्यय दाखवितें तेव्हा दोघांच्याही दैर्घ्याचा अनु हा द्योतक आहे असें मानता येतें

३ ज्याच्या दैर्घ्यावरून दुसऱ्याचें दैर्घ्य ओळखतें तें लक्षण होय, व त्याच्याशींच समास होतो

४. वाराणसीच्या दैर्घ्यावरून गगेचें दैर्घ्य ओळखावयाचें अशी विवक्षा असेल तर वाराणसीचाच लक्षण म्हणतां येईल व समासही होइल

१ तिष्ठद्गु, आयतीगवम्, वगैरे सर्व शब्दस्वरूपाचें निपातन केलें आहे, म्हणजे या शब्दांमध्यें जें एखादें कार्य दुसऱ्या कोणत्याही सूत्रानें प्राप्त होत नसेल तें निपातनानें केलें आहे तिष्ठद्गु वगैरे शब्द अव्ययीभावसंज्ञक होतात, जसें– तिष्ठद्गु, आयतीगवम्, खलेबुसम्, वगैरे

२ ज्या वेळेला गायी उभ्या असतात अशी वेळ अर्थात् धार काढण्याची वेळ.

समस्यन्ते । खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूनयवम् पूयमानयवम् ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २।१।१८॥

वावचनं किमर्थम् । विभाषा समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । पारं गङ्गाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात् । गङ्गापारमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोऽपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति ।

पारे मध्ये षष्ठ्या वावचनम् ॥ १ ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम् ॥

अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्याद्यथैकदेशिप्रधाने । तद्यथा । एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । किं पुनः कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । समासतद्धिताना वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्योऽपवाद । इह पुनर्वावचने क्रियमाण एकया वृत्तिर्विभाषापरया वृत्तिविषये विभाषापवाद. ॥

एकारान्तनिपातनं च ॥ ३ ॥

एकारान्तनिपातन च कर्तव्यम् ।

करावे, जसे– खले यवा यस्य तत्खलेयवम्[1], खलेबुसम्, लूनयवम्, पूनयवम्, पूयमानयवम्

(सू १८) येथे वाशब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

विकल्पाने समास व्हावा व जेव्हा समास नाहीं तेव्हा वाक्यही रहावे म्हणून सूत्रामध्यें वाशब्द घातला आहे, जसे– पार गङ्गाया.

हें प्रयोजन येत नाही. कारण महाविभाषाधिकार चालू असल्यामुळें वाक्यही होईल.

तर मग वाशब्दाचें हें प्रयोजन समजावे की अव्ययीभाव समास केला नाहीं त्या वेळीं षष्ठीतत्पुरुष व्हावा, जसे– गङ्गापारम्

हेंही प्रयोजन नाहीं कारण अव्ययीभावही वैकल्पिक आहे आणि षष्ठीतत्पुरुषही वैकल्पिक आहे, तेव्हा ते दोन्ही समास होऊन वाक्यही होईल.

यानंतर वार्तिककार म्हणतात–

(वा १) 'पारे मध्ये षष्ठ्या' या सूत्रामध्यें वाशब्द घातला पाहिजे

(वा २) न घातला तर षष्ठीतत्पुरुष होणार नाही, जसे– पूर्वकाय. इत्यादि एकदेशि समास (२।२।१) केला नाहीं त्या वेळी तेथ षष्ठीतत्पुरुष होत नाहीं

पण एकदेशिसमास केला नाही त्या वेळीं तेथे षष्ठीसमास होत नाही, याचे काय बरें कारण ?

समाससंज्ञा किवा तद्धितप्रत्यय करताना अवश्य लागणारी जी एकार्थीभावरूप वृत्ति तिचा विकल्प महाविभाषेनें केला आहे, आणि येथील वाशब्दानें वृत्ति करावयाची त्या वेळींच अव्ययीभाव हा उत्सर्गाचा म्ह. षष्ठीतत्पुरुषाचा विकल्पानें बाधक होतो

(वा ३) पार व मध्य या शब्दाना एकारान्त आदेशाचें निपातनही करावें, जसें– पारेगङ्गम्,

---

१. ज्या शेतांत खळ्यावरच यव अजून आहेत, फक्त भूस उरलें आहे, यव काढून नेले आहेत, यव विनष्ट झाले आहेत व विनाश पावत आहेत असा क्रमानें अर्थ आहे.

१ पार व मध्य या शब्दांचा षष्ठ्यन्ताबरोबर विकल्पानें अव्ययीभाव समास होतो आणि त्याबरोबरच पार व मध्य या शब्दाना एकार अन्तादेश होतो, जसें– पारेगङ्गम्, मध्येगङ्गम्

पारेगङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम् । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति ॥

[संख्या वंश्येन ॥ २ । १ । १९ ॥]

नदीभिश्च ॥ २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वीरावतीको देशः । त्रीरावतीको देशः । नदीभिः सङ्ख्येति प्राप्नोति ॥ न वक्तव्य. । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ॥ ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्या पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमान पश्यामः ॥ एतदेव न जानीमो यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति ।

मध्येगङ्गम्.

एकारान्तादेशाचे निपातन करावयास नको कारण 'तत्पुरुषे०' (६।३।१४) येथील बहुलग्रहणानें सप्तमीचा अलुक् केला असता पारेगङ्गम् वगैरे उदाहरणें साधत आहेत.

पण जेव्हा पार किंवा मध्य या शब्दाच्या पुढे सप्तमी करून समास केला असेल तेव्हा अलुक् केल्यानें काम भागेल पण जेव्हा सप्तमीवाचून अन्य विभक्ति केली असेल तेव्हा पारेगङ्गम् इत्यादि रूप साधत नाहीं म्हणून एकारान्तादेशाचें निपातन केलें पाहिजे.

(सू.२०, वा १) संख्याशब्दाचा नदी वाचकाबरोबर अन्यपदार्थी अव्ययीभाव समास होत नाहीं, असा प्रतिषेध करावा, जसे— द्वीरावतीको देश, त्रीरावतीको देश येथें नदी व संख्या असल्यानें प्रकृत सूत्रानें अव्ययीभाव समास प्राप्त होत आहे, व तो बहुव्रीहीचा बाध करील.

प्रतिषेध करावयास नको. कारण काहीं सामासिक शब्द असे असतात की ज्यामध्यें पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असतें, काहीं-मध्यें उत्तरपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असतें, काहींमध्यें अन्यपदार्थाला प्राधान्य असतें, आणि काहींमध्यें दोन्ही पदार्थांना प्राधान्य असतें त्यात पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असलेला अव्ययीभाव होय, उत्तरपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असलेला तत्पुरुष होय, अन्यपदार्थाला प्राधान्य असलेला बहुव्रीहि होय आणि दोन्ही पदाच्या अर्थाला प्राधान्य असलेला द्वद्व होय आता द्वीरावतीक येथें तर पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य दिसत नाहीं तेव्हा तेथें अव्ययीभाव समास होत नाहीं

पण जो अर्थ ज्या शब्दानें दाखविला जातो तो त्या शब्दाचा अर्थ समजला तर द्वि आणि इरावती या दोन शब्दानी देश हा[2] अर्थ दाखविला जात आहे असे आम्ही समजतों

जो अर्थ ज्यानें दाखविला तो त्याचा. येथें जो अर्थ अशी युक्ति लढवून पूर्वपदाच्या

१ विद्यावशामध्यें किंवा जन्मवशामध्यें झालेले जे पुरुष ते वश्य होत त्या वश्य या अर्थाला दाखविणाऱ्या सुबन्ताबरोबर सख्यावाचक शब्दाचा विकल्पेंकरून अव्ययीभावसमास होतो, जसें— द्वौ मुनी वश्यौ द्विमुनि, त्रिमुनि व्याकरणस्य

१. नदीवाचक सुबन्ताबरोबर संख्यावाचक शब्दाचा विकल्पानें अव्ययीभाव समास होतो, जसें— सप्तगङ्गम्, द्वियमुनम्

२ तेव्हा तो त्या दोन शब्दाचाच अर्थ असल्यामुळें पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य नाहीं असें म्हणता येत नाहीं

अपि चान्यपदार्थता न प्रकल्पेत । चित्रगु शबलगुरिति । किं कारणम् । अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्याम ॥ यद्यप्यत्रैताभ्यां शब्दाभ्यामेषोऽर्थ उच्यतेऽन्यपदार्थोऽपि तु गम्यते । तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थो गम्यते स्वपदार्थोऽपि तु गम्यते तत्र स्वपदार्थाश्रयोऽव्ययीभाव प्राप्नोति ॥ एव तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् । अव्ययीभाव क्रियता बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभाव प्राप्नोति परकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः ॥ परकार्यत्वे च न दोष । नदीभि संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्य । 'सर्वमेकनदीतरे' ॥

[अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २।१।२१ ॥]

अर्थाला प्राधान्य भासविण्याचा प्रयत्न केला आहे तो आम्हाला मुळींच पटत नाहीं शिवाय चित्रगु, शबलगु, वगैरे स्थलीं अन्यपदार्थप्राधान्याचें नावही तोंडातून काढता येणार नाहीं काय कारण ?

चित्रगु येथेही चित्र व गो या दोन पदानीं गोप हा अन्य पदार्थ दाखविला गेला आहे असे आम्हाला म्हणता येतें

चित्रगु. इत्यादि स्थलीं जरी चित्र व गो या दोन पदानीं आपआपला अर्थ दाखविला जात आहे तरी देखील तेथे गोप हा अन्य पदार्थही कळून येत आहे तेव्हा तों अन्य पदार्थ तेथे असल्यामुळें बहुव्रीहि होईल

तर मग त्याप्रमाणेंच द्वीरावतीको देश येथेंही जरी देश हा अन्य पदार्थ म्हणून कळून येत आहे तरी देखील त्या दोन पदापासून आपआपला अर्थही कळून येत आहे तेव्हा तेथें तो पूर्वपदार्थ आहे असे समजून अव्ययीभावही होईलच

असे आहे तर मग आता येथें असा विचार उत्पन्न होतो की– द्वीरावतीक येथे प्रकृत सूत्रानें अव्ययीभाव करावा किंवा 'अनेकमन्य०'((२।२।२४) यानें बहुव्रीहि करावा. तेथें विप्रतिषेध असल्यामुळें अव्ययीभावाचा बाध करून बहुव्रीहि होईल.

'आकडारादेका संज्ञा' असा पाठ घेऊन एकच संज्ञा होते असा पक्ष स्वीकारला असता अव्ययीभावसंज्ञेचा बाध करून बहुव्रीहीसंज्ञा होईल, आणि द्वीरावतीक हें रूप साधेल पण 'आकडारात्पर कार्यम्' असा पाठ घेऊन पर कार्य करावें' असा पक्ष गृहीत धरला असता साधत नाहीं कारण अव्ययीभावसंज्ञेचें विधान केल्याचे जोरावर अव्ययीभाव प्राप्त होत आहे आणि 'परकार्य करावें' असें परसंज्ञेचें विधान केलें असल्यामुळें बहुव्रीहिही प्राप्त होत आहे

'पर कार्य करावे' या पक्षींही हा दोष येत नाहीं कारण संख्याशब्दाचा नदीवाचक शब्दाबरोबर जो हा अव्ययीभाव समास सांगितला आहे तो समाहार या अर्थी होतो, असें वचन करावें आणि तें वचन तर अवश्य केलेंच पाहिजे 'एकनदीतरे' येथें अव्ययीभाव

३ कारण द्वि या शब्दानें दोन ही संख्या दाखविली आहे, आणि इरावतीशब्दानें एक नदी दाखविली आहे, आणि त्या दोन शब्दापासून तयार झालेला जो सामासिक शब्द त्याने देश हा अर्थ दाखविला जात आहे

४. 'आकडारादेका सज्ञा' (१।४।१) या नियमामुळें परत्वास्तव बहुव्रीहि समास होऊन द्वीरावतीक हें रूप साधेल

५ एका चासौ नदी च एकनदी असा येथें 'पूर्वकालैक०' (२।१।४९) यानें समास होत असतो

१ अन्यपदार्थ गम्यमान असताना सुबन्ताचा नदीवाचक शब्दाबरोबर नित्य अव्ययीभाव समास

[तत्पुरुषः ॥ २।१।२२ ॥]

द्विगुश्च ॥ २ । १ । २३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्चगवम् दशगवम् । पञ्चराजम् दशराजम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥२ ।१। २४॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्राम गमी ग्रामगमी । ग्रामं गामी ग्रामगामी ॥

श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् ॥ २ ॥

श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वात् । इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवति । तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् ॥

अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

अहीने द्वितीया [६ २.४७] पूर्वपदं प्रकृतिस्वर भवतीत्येतत्स्वरवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वा-

---

न व्हावा म्हणून

(सू २३) द्विगु समासाला तत्पुरुषसंज्ञा सांगण्याची प्रयोजनें कोणती ?

द्विगु समासाला तत्पुरुषसंज्ञा सांगण्याचें प्रयोजन समासान्त प्रत्यय होणें हें होय, जसे– पञ्चगव[२] दशगव, पञ्चराजम् दशराजम्

(सू २४, वा १) श्रितादिकामध्यें गमि, गामि, बुभुक्षु वगैरे शब्दांचे ग्रहण करावे, म्हणजे द्वितीयान्ताचा गम्यादिप्रकृतिक सुबन्ताबरोबर तत्पुरुष समास होतो, जसे– ग्राम गमी ग्रामगमी, ग्राम गामी ग्रामगामी

(वा २) श्रितादिकांपैकीं ज्या शब्दाबरोबर अहीनें[२] अशा द्वितीयान्ताचें समासविधान केलें आहे तें अनर्थक होत आहे.

काय कारण ?

जो कष्टाप्रत प्राप्त झाला त्याच्याकडून कष्ट हे आश्रित केले जाणार असा अर्थ होतोच तेव्हा कष्ट श्रित येन अशा अर्थी बहुव्रीहि होऊनच कष्टश्रित हा सामासिक शब्द साधत आहे

(वा ३) अहीन हा अर्थ गम्यमान असताना तत्पुरुष समासामध्यें द्वितीयान्त पूर्व पदाला प्रकृतिस्वर होतो या अर्थाचें 'अहीने द्वितीया' (६।२।४७) हें स्वरविधायक वचन ही अनर्थक होत आहे.

काय कारण ?

बहुव्रीहिसमास केला असता 'बहुव्रीहौ

होतो, तो सामासिक शब्द संज्ञा असेल तर, जसें– उन्मत्तगङ्ग नाम देश .

१ हा अधिकार आहे तो बहुव्रीहिसंज्ञेपर्यन्त चालू राहतो, तेथून पुढें जे समास सांगितले जाणार ते तत्पुरुषसंज्ञक होतात, जसें– कृष्णाश्रित

१ द्विगुसमासही तत्पुरुषसंज्ञक होतो, जसें– पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगवम्

२ येथें तत्पुरुषसंज्ञा झाल्यामुळें समासान्त टच् प्रत्यय (५।४।९१,९२) झाला आहे

१ द्वितीयान्ताचा श्रितादिप्रकृतिक सुबन्ताबरोबर विकल्पानें समास होतो, आणि तो तत्पुरुषसंज्ञक होतो, जसें– कृष्ण श्रित कृष्णाश्रित श्रितादिप्रकृतिक सुबन्त म्हणजे श्रित, अतीत, वगैरे शब्दांहून केलेला जो सुप्रत्यय तो शेवटी असलेलें शब्दस्वरूप.

२ अहीन म्हणजे न सोडलेलें कष्ट श्रित येथें कष्ट सोडले असा अर्थ मनात येत नाहीं कष्टमतीत' येथें त्याचे कष्ट सुटले असा अर्थ अतीतशब्दापासून मनांत येतो तेथें अहीन या अर्थाचा बोध होत नाहीं

३ स्वरामध्येंही भेद होत नाहीं कष्टश्रित येथें बहुव्रीहि केला तर पूर्वपदाचा प्रकृतिस्वर (६।२।१) होतो, आणि तत्पुरुष केला तरी तोच स्वर (६।२।४७) होतो.

देव ॥

जातिस्वरप्रसङ्गस्तु ॥ ४ ॥

जातिस्वरस्तु प्राप्नोति । ग्रामगतः अरण्यगत इति । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः [६.२.१७०] इति ॥

तत्र जातादिषु वावचनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

यदेतद्वा जाते [१७१] इत्येतद्वा जातादिष्विति वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्यन्ति ॥ ननु च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव ॥ नास्ति भेदः । योऽपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः । तत्र तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ सत्येकः समासो द्विस्वरत्वम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानेऽर्थे केवलं

प्रकृत्या०' (६।२।१) यानें तेथें पूर्वपदप्रकृतिस्वर साधतें आहे म्हणून

(वा.४) अहीनार्थ गम्यमान असताना जर श्रित वगैरे शब्दाबरोबर द्वितीयान्ताचा जो तत्पुरुष होतो तेथे बहुव्रीहिसमास केला तर ग्रामगत , अरण्यगत , येथे 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' (६।२।१७०) यानें अन्तोदात्तस्वर प्राप्त होत आहे.

(वा.५) जें हें 'वा जाते' (६।२।१७१) असें सूत्र आहे त्याचे ऐवजीं 'वा जातादिषु' असें सूत्र करण्यात येईल व श्रित, पतित आणि गत हे शब्द जातादिगणामध्यें घालता येतील.

पण असें करण्यात फरक होतो तो असाः— बहुव्रीहि केला असता अन्तोदात्त स्वरही होणार व पूर्वपदप्रकृतिस्वरही होणार आणि तत्पुरुषसमास केला तर एकटाच पूर्वपदप्रकृतिस्वर होणार.

हा फरक येत नाहीं. कारण जो श्रितादिकाशीं तत्पुरुष समासाचें विधान करीत आहे त्याला श्रितादिकाबरोबर बहुव्रीहि करण्याची कोणीं आडकाठी केलेली नाहीं. तेव्हा तत्पुरुषाचें विधान केलें असता ग्रामगत ,अरण्यगतः, इत्यादि स्थलीं तत्पुरुष आणि बहुव्रीहि असे दोन समास व तत्पुरुष केला त्या वेळीं पूर्वपदप्रकृतिस्वर आणि बहुव्रीहि केला त्या वेळीं अन्तोदात्तस्वर मिळून दोन स्वर. आणि जो तत्पुरुषाचे विधान करू इच्छित नाहीं त्याच्या मतीं बहुव्रीहि हा एक समास व पूर्वपदप्रकृतिस्वर आणि अन्तोदात्त असे दोन स्वर. अशा रीतीनें कष्टश्रित. इत्यादि सामासिक शब्दस्वरूप आणि त्यासबधींचे स्वर हे सर्व तत्पुरुषविधान केल्यावाचूनच साधत असता ज्यापेक्षा हा आचार्य श्रितादिकाबरोबर तत्पुरुष समासाचे विधान करीत आहे त्यापेक्षा अर्थ सारखाच असता केवळ विग्रह निरनिराळा केल्यामुळें जेथें तत्पुरुष आणि

४ कष्टश्रित. येथें तत्पुरुषसमास केला तर 'थाथघञ्०' (६।२।१४४) यानें प्राप्त झालेल्या अन्तोदात्ताचा बाध करून 'अहीने द्वितीया' (६।२।४७) यानें पूर्वपदाचा मूळचा स्वरच कायम राहतो कष्टशब्द क्तप्रत्ययान्त असल्यानें अन्तोदात्त आहे अर्थात् समासामध्येंही तोच अन्तोदात्त कायम राहतो, आणि कष्टश्रित येथें बहुव्रीहि केला तर 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' (६।२।१) यानेंच पूर्वपदप्रकृतिस्वर साधत असल्यानें 'अहीने द्वितीया' हें सूत्र करावयास नको.

५ हा अन्तोदात्त स्वर बहुव्रीहीमध्यें पूर्वपदप्रकृतिस्वराचा (६।२।१) बाधक आहे तेव्हां तत्पुरुषामध्यें जो पूर्वपदप्रकृति स्वर होतो तो साधणार नाहीं याकरिता द्वितीयातत्पुरुष सांगितला पाहिजे

६ जाति, काल, आणि सुखादि याच्या पुढील जात, श्रित, पतित, गत, या शब्दाना विकल्पानें अन्तोदात्त होतो, असा या सूत्राचा अर्थ आहे तेव्हां ग्रामगत इत्यादिस्थलीं एकदा अन्तोदात्त आणि एकदा पूवपदप्रकृतिस्वर झाल्यामुळें 'अहीने द्वितीया' हें सूत्र करावयास नको.

विग्रहभेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुषो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राज्ञः सखा राजसखः । राजा सखास्येति बहुव्रीहिर्न भवति ॥ नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति । बाधकेनानेन भवितव्य सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन । अथ न सामान्यविहितो यदुच्यते बहुव्रीहिकृतत्वादित्येदयुक्तम् ॥ अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतोऽथार्थकृतः । शब्दकृतश्चार्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत् । बहुव्रीहौ सति कपा भवितव्य तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् । अर्थकृतः । तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्त, कर्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गे । आरूढो वृक्ष देवदत्त इति । बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति । आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति ॥ अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययोऽन्यथाजातीयक. सबन्धात् । राज्ञः सखा राजसख ।

बहुव्रीहि प्राप्त होतो तेथे तत्पुरुष समासच होतो असें तो सुचवीत आहे.

असे सुचविल्याचा काय उपयोग ?

राज्ञ. सखा राजसख येथें राजा सखा यस्य या अर्थानें बहुव्रीहिसमास होत नाहीं

सामान्यवचनाचा अपवादवचनानें बाध होतो ही गोष्ट न्यायानेंच सिद्ध होत आहे, ज्ञापकानें साध्य होण्यासारखी नाही असे पहा की कष्टश्रित येथे सामान्यविहित अशा बहुव्रीहीचा विशेषविहित अशा तत्पुरुषानें सहजच बाध होत आहे. आता जर बहुव्रीहि सामान्यविहित नसेल तर कष्टश्रित हा सामासिक शब्द बहुव्रीहीनेंच सिद्ध होत आहे हें म्हणणें मुळींच जुळत नाहीं

शिवाय वस्तुत. विचार केला तर खरोखरच बहुव्रीहि आणि तत्पुरुष या उभयतामध्यें फरक आहे.

काय तो फरक शब्दामुळे आहे किंवा अर्थामुळें आहे ?

शब्दामुळेंही आहे व अर्थामुळेही आहे

शब्दामुळे फरक असा– कष्टश्रित येथें बहुव्रीहि केला असता 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) यानें समासान्त कप्प्रत्यय होईल, व तत्पुरुष केला तर कप्प्रत्यय होणार नाहीं अर्थामुळें फरक असा– तत्पुरुष समासामध्यें रुह् वगैरे धातूहून कर्ता या अर्थी क्तप्रत्यय करावा लागतो आणि ती क्रिया पुरी झाली नाही तोंच त्याचा प्रयोगही होतो, उदा०– वृक्षमारूढो देवदत्त. आणि बहुव्रीहि समासामध्यें कर्म या अर्थी क्तप्रत्यय करावा लागतो, आणि क्रिया पुरी झाल्यानतर त्याचा प्रयोग होतो, उदा०– आरूढो वृक्षो देवदत्तेन

शिवाय प्रत्यक्षावरून जो वस्तूचा बोध होतो तो एक तऱ्हेचा होतो आणि फक्त संबधावरून जो (अर्थाचा) बोध होतो तो निराळ्या तऱ्हेचा होतो, उदा०– राज्ञ

७ कारण मैत्री ही परस्पर असल्यामुळें राजाचा जो मित्र त्याचा राजा हा मित्र असणारच, तेव्हां तेथें बहुव्रीहि प्राप्त होतो त्याचें ज्ञापकानें निराकरण करावयाचें

८ श्रितशब्दामध्यें कर्मार्थी क्तप्रत्यय केला तर आश्रय करणाऱ्याची अन्यपदार्थ अशा रूपानें विवक्षा करितां येते, आणि कर्ता या अर्थी केला तर तो श्रित या पदाचाच अर्थ होतो, तेव्हा बहुव्रीहि आणि तत्पुरुष या दोन समासांची एकदम प्राप्तिच येत नाहीं, तेव्हा त्यामध्ये सामान्य व विशेष हें काहींच बोलता येत नाही

९ येथें क्तप्रत्ययाचा अर्थ भूतकाळ आहे तो आरोहणक्रियेच्या आरभाचा घेतला आहे शब्दाच्या अगीं जी स्वाभाविक शक्ति तिच्यामुळेच कांहीं ठिकाणीं असे प्रयोग होतात

१० देवदत्ताला प्रत्यक्ष पाहून जी त्याच्याविषयीं कल्पना होइल तितकी बरोबर नुसत्या शब्दानें होत नाहीं,

संबन्धादेवद्रन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति ।। उभयं खल्वपीष्यते । स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि । गवासख इति ॥

[स्वयं क्तेन ॥ २ । १ । २५ ॥]

खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । २६ ॥

किमुदाहरणम् । खट्वारूढो जाल्म. । क्षेप इत्युच्यते क. क्षेपो नाम । अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोऽय जाल्म । नातिव्रतवानिति ॥

[सामि ॥ २ । १ । २७ ॥]

[कालाः ॥ २ । १ । २८ ॥]

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २ । १ । २९ ॥

अत्यन्तसयोगे समासस्याविशेषवचनात्क्तेन समासवचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥

अत्यन्तसयोगे समासस्याविशेषवचनात्क्तान्तेन चाक्तान्तेन च कालाः क्तान्तेनेत्येतत्समासवचनमनर्थकम् । अत्यन्तसयोग इत्येव सिद्धम् ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तु ॥ २ ॥

सखा राजसख. देवदत्त येथे राजाशी देवदत्ताचा मित्रपणा प्रत्यक्ष सखिशब्दापासून मनात येतो तो निराळा[11], आणि ह्या सबधावरून उलट जो देवदत्ताशी राजाचा मित्रपणा मनात येतो तो निराळा[12]

आता ह्या दोन्ही तऱ्हा इष्टच आहेत तेव्हा जशी विवक्षा असेल त्याप्रमाणें तत्पुरुषही होतो आणि बहुव्रीहिही होतो, उदा०— स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि, गवासखः.

(सू २६) या सूत्राचें उदाहरण कोणतें ? खट्वारूढ. हें होय

निन्दा गम्यमान असताना असे येथे म्हटलें आहे खट्वारूढः या शब्दापासून निंदा कशी गम्यमान होते ?

ब्रह्मचाऱ्यानें वेदाध्ययन पुरें करून व्रतसमाप्ति केल्यानतर गुरूच्या आज्ञेनें गृहस्थाश्रम स्वीकारल्यानतर खट्वेवर आरोहण करण्यास मोकळीक मिळते तेव्हा वेदाध्ययन सपण्याचे पूर्वीच भूमिशयन सोडून जो पलगावर शयन करतो त्याला अयोग्य केल्यावद्दल निन्दाव्यजक खट्वारूढोऽय जाल्म. असे म्हटलें जातें व्रत पाळलें नसल्यामुळे येथे त्याची निंदा प्रतीत होते

(सू २९, वा १) अत्यन्तसयोग गम्यमान असताना कालवाचक द्वितीयान्ताचा मोघम सुबन्तावरोवर, म्हणजे क्तान्त किंवा क्तान्तभिन्न सुबन्तावरोवर, समास सांगितला असल्यामुळें 'काला.' या पृथक्सूत्रानें कालवाचकाचे क्तान्तावरोवर समासविधान केलें ते व्यर्थ होत आहे अत्यन्तसयोगे यानेंच तेथें समास साधत आहे

(वा २) तर अत्यन्तसयोग नसताना समास

---

११ सखिशब्दाचा मूळ अर्थ प्राणास प्राण देणारा असा आहे, तो येथें पूर्णपणानें मनात येतो

१२ आर्थिक कल्पना ही सामान्यत मैत्रीची होते, प्राणास प्राण देणारा इतकी होत नाहीं

१. स्वयम् या सुबन्ताचा क्तप्रत्ययान्त शब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुष समास होतो, जसें— स्वयकृतस्यापत्य स्वायकृति स्वयकृत हा समास झाल्यानें तेवढ्याला तद्धितप्रत्यय लागतो म्हणून स्वच्या अकाराला आदिवृद्धि (७।२।११७) होते

१ खट्वाप्रकृतिक सुबन्ताचा क्तान्तप्रकृतिक सुबन्तावरोबर तत्पुरुषसमास होतो, निंदा गम्यमान असताना, उदा०– खट्वारूढो जाल्म

१ सामि या अव्ययाचा क्तप्रत्ययान्त शब्दाबरोबर तत्पुरुषसमास होतो, जसें– सामिकृतम्, अर्धवट केलेलें असा अर्थ आहे

१ कालवाचक द्वितीयान्ताचा क्तान्तावरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें– मासप्रमित प्रतिपच्चन्द्र

१ अत्यन्तसयोग गम्यमान असताना कालवाचक द्वितीयान्तावरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें– मुहूर्तं सुख मुहूर्तसुखम्.

अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । षण्मुहूर्ताश्चराचरा॰ । ते कदाचिदहर्गच्छन्ति कदाचिद्रात्रिम् । तदुच्यते । अहर्गताः रात्रिगताः इति ॥ नैतदस्ति । गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि । अहरतिसृता. रात्र्यतिसृता । मासप्रमितश्चन्द्रमा ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २ । १ । ३० ॥

तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् । दध्ना पटु । घृतेन पटु॰ । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न हि दध्न॰ पटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भुजिना । दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । शङ्कुलाखण्ड किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्कुलाया खण्डेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । करोतिना । शङ्कुलया कृत खण्ड इति । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । दध्ना पटु॰ । घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहण कर्तव्यम् ॥

होण्याकरिता काला हे पृथक् सूत्र केलें पाहिजे एका सूर्योदयापासून दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंत जे तीस मुहूर्त होतात त्यापैकी मधले सहा हे चलन पावतात, म्हणजे कदाचित् ते दिवसामध्यें असतात आणि कदाचित् ते रात्रीमध्यें असतात तेथे समास होण्याकरिता 'काला.' हे पृथक् सूत्र केलें पाहिजे, जसे– अहर्गता, रात्रिगता

हें प्रयोजन येत नाहीं कारण 'द्वितीया श्रिता॰' या सूत्रानें द्वितीयान्ताचा गतशब्दाबरोबर समास सागितला असल्यानें त्यानेंच हें उदाहरण साधत आहे

तर मग अहरतिसृता, रात्र्यतिसृता, मास प्रमित प्रतिपच्चन्द्र. हीं उदाहरणे घ्या

(सू ३०) येथें तत्कृतार्थेन[२] हा जो शब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

दध्ना पटु, घृतेन पटु, येथे समास न व्हावा म्हणून घातला आहे.

हें प्रयोजन सभवत नाहीं कारण सामर्थ्य नसल्यामुळे येथें समास होणारच नाहीं

तें सामर्थ्य कसे बरें नाहीं ?

सापेक्ष जो अर्थ तो सामर्थ्यरहित असतो प्रकृतस्थलीं दधि या पदार्थाचा पटु या पदार्थाशी सबध नाही

तर कोणावर त्याचा सबध आहे ?

भोजनक्रियेवर, जसे– दध्ना भुङ्क्ते पटु॰.

तर शङ्कुलाखण्ड॰, किरिकाण, येथेही समास प्राप्त होत नाहीं कारण येथेही शङ्कुलापदार्थाचा खण्डपदार्थाशीं सबध नाहीं

तर कोणाशीं त्याचा सबध आहे ?

करोतिक्रियेशी, जसे शङ्कुलया कृतः खण्ड म्हणजे शकुलेने केलेला तुकडा.

तृतीयान्ताचा गुणवचन शब्दाबरोबर समास सागितल्याचे जोरावर तृतीयान्ताचा गुणवचनावर साक्षात् अन्वय नाहीं तरी करोतिक्रियेच्या द्वारानें परपरेने असलेला अन्वय मनात घेऊन तेथे समास होईल

तर दध्ना पटु, घृतेन पटु, येथेंही दधिपदा

---

२. तेव्हा त्या सहा मुहूर्तांचा अत्यन्तसयोग दिवसाशींही नाहीं आणि रात्रीशीही नाहीं

१ तृतीयान्त शब्दाच्या अर्थानें केलेला जो गुण तद्वाचक शब्दाबरोबर किंवा अर्थ या शब्दाबरोबर तृतीयान्ताचा तत्पुरुषसमास विकल्पानें होतो, जसें– शङ्कुलया खण्ड शङ्कुलाखण्ड, धान्येनार्थो धान्यार्थ.

२ तृतीयान्त पदाच्या अर्थानें केलेला असा अर्थ दाखविणारा

३ दह्यानें जेवणारा हा कुशल मनुष्य असा येथें अर्थ आहे तेव्हा येथें दधि या अर्थाला जेवणारा या अर्थाची अपेक्षा असल्यामुळें सापेक्ष असलेल्या दह्याचें पटु या अर्थाशीं सामर्थ्य नाहीं.

गुणवचनेनेति किमर्थम्। गोभिर्वपावान्। धान्येन धनवान् ॥ किं पुनरिहोदाहरणम्। शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति। कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात्। इह तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेनेतीयता सिद्धम्। सोऽयमेव सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेव यथा विज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति ॥ कथं पुनरयं गुणवचनं सन्द्रव्यवचनं संपद्यते। आरभ्यते तत्र मतुब्लोपो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति। तद्यथा। शुक्लगुणः शुक्लः। कृष्णगुणः कृष्णः। एवं खण्डगुणः खण्डः ॥ यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन। भवति हि शङ्कुलाया खण्डेन सामर्थ्यम्। असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति। दध्ना पटुः। घृतेन पटुरिति। तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन ॥

तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् ॥ १ ॥

तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकम्। किं

र्थांचा भुजिक्रियेच्या द्वारानें पटुपदार्थावर परंपरेनें अन्वय असल्यामुळे वचनाचे जोरावर समास प्राप्त होत आहे. एकदरींत 'तत्कृतार्थेन' हा शब्द सूत्रामध्यें घातला पाहिजे.

गुणवचनेनें हा जो शब्द घातला आहे तो कशाकरिता?

गोभिर्वपावान्[5], धान्येन धनवान्, येथे समास न व्हावा म्हणून.

पण या सूत्राचें कोणतें बरें उदाहरण?

शङ्कुलाखण्डो देवदत्त हें होय.

पण गुणवाचक शब्दाबरोबर सांगितला जाणारा समास द्रव्यवाचकाबरोबर कसा बरें होऊं शकेल?

'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेन' एवढेंच सूत्र करून काम भागत असतां ज्यापेक्षा गुणशब्दापुढें वचनशब्द घातला आहे त्यापेक्षा गुणम् उक्तवता गुणवचनेन, म्हणजे ज्या शब्दानें पूर्वी गुण दाखविला आहे असा गुणवचन याचा अर्थ येथें विवक्षित आहे.

पण गुणवाचक असलेला शब्द हा द्रव्यवाचक कसा बरें होईल?

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् (५।२।९४ वा ३) या वचनानें गुणवाचकाच्या पुढें केलेल्या मतुप्प्रत्ययाचा लुक् सांगितला असल्यामुळे गुणवाचकाला द्रव्यवाचित्व येतें, जसें– शुक्लगुणक शुक्ल ज्याचा शुक्ल रंग आहे त्याला शुक्लशब्द लागू पडतो तसेंच कृष्णगुणक. कृष्ण. याप्रमाणें ज्याला खंड गुण आहे त्याला खंडशब्द लागू होईल.

आतां जर सूत्रामध्यें 'गुणवचनेन' हा शब्द घातला पाहिजे तर 'तत्कृतार्थेन' हा शब्द घालण्यात उपयोग होत नाहीं कारण शङ्कुलापदार्थाचा खण्डपदार्थांतील खण्डत्व या गुणाबरोबर जन्यजनकभावसंबधानें अन्वय संभवत असल्यामुळे तेथें सामर्थ्य आहे असें म्हणतां येतें. तेव्हां तृतीयान्ताच्या अर्थानें केलेला जो गुण तद्वाचकाबरोबर तृतीयान्ताचा समास होईल आणि दध्ना पटुः, घृतेन पटु येथें तृतीयान्ताचा गुणवाचकावर अन्वय संभवत नसल्यामुळे समास होणार नाहीं. तेव्हां 'तत्कृतार्थेन' हा शब्द घालण्यात अर्थ नाहीं.

(वा १) 'तृतीया तत्कृतार्थेन०' ह्या तृतीयासमासविधायक सूत्रामध्यें जो अर्थशब्द घातला आहे तो व्यर्थ होतें आहे.

---

४ जाति, क्रिया व संज्ञा याहून अन्य अर्थाला दाखविणारा जो शब्द तो गुणवाचक होय.

५ वपा याचा अर्थ हृदयातील मेद असा आहे.

६. म्हणजे सांप्रतकालीं तो गुणवाचक शब्द गुणविशिष्ट द्रव्य या अर्थाचा पाहिजे.

७ तेन कृत अर्थो यस्य असा तत्कृतार्थेन याचा विग्रह मनात घेऊन हा आक्षेप केला आहे.

कारणम्। अर्थगतिर्ह्यवचनात्। अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति ॥

निर्देश्यमिति चेत्तृतीयार्थानिर्देशोऽपि ॥ २ ॥

अथैवमपि निर्देश कर्तव्य इति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्य स्यात्। तृतीया तदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नायमर्थनिर्देश। किं तर्हि। योगाङ्गमिद निर्दिश्यते। सति च योगाङ्गे योगविभाग करिष्यते। तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते। ततोऽर्थेन।अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते। धान्यार्थ वसनार्थ। पूर्वसदृशसमोनार्थ [२ १ ३१] इत्यर्थग्रहण न कर्तव्य भवति ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ २। १। ३१ ॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यान कर्तव्यम्। मासावरोऽयम्। संवत्सरावरोऽयम् ॥

सदृशग्रहण उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम्। सदृशग्रहणमनर्थक तृतीयासमासवचनात्। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृती

काय कारण ?

अर्थशब्द न घातला तरी देखील त्याची प्रतीति होईल

(वा २) आता जरी अर्थशब्द घातल्यावाचूनही तो अर्थ लब्ध होतो तरी देखील उघडपणें कळण्यासाठी अर्थशब्दाचा निर्देश केला पाहिजे असे म्हणणें असेल तर तृतीयान्ताच्या अर्थाचा निर्देशही करावा लागेल म्हणजे 'तदर्थकृतार्थेन' असे म्हणावें लागेल

तर मग तोही अर्थशब्द सूत्रात घातला पाहिजे कीं काय ?

नको कारण जो अर्थशब्द सूत्रामध्यें घातला आहे तो देखील अर्थाचा निर्देश करण्यासाठी सूत्रामध्यें घातलेला नाहीं

तर कशासाठीं ?

स्वतत्र विधान करण्यासाठी घातला आहे म्हणजे अर्थात् योगविभाग करण्यात येईल तो असा – तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन 'तृतीयान्ताचा तृतीयान्ताच्या अर्थानें केलेला जो गुण, तद्वाचक शब्दाबरोबर समास होतो'. त्याच्यापुढें 'अर्थेन' हे सूत्र 'अर्थशब्दाबरोबरही तृतीयान्ताचा समास होतो', जसे.– धान्येनार्थो धान्यार्थ, वसनार्थ, हिरण्यार्थ. तेव्हा 'पूर्वसदृशसमोनार्थ०' या पुढील सूत्रामध्यें अर्थशब्द घालावयास नको

(सू ३१, वा १) पूर्व, सदृश, वगैरे शब्दामध्यें अवर या शब्दाचें ग्रहण करावे, जसे– मासावरोऽयम्, सवत्सरावरोऽयम्

(वा २) येथील सदृशशब्दाविषयीं सागितलें आहे

काय सागितलें आहे ?

सदृशग्रहणमनर्थक तृतीयासमासवचनात् (६।२।११, वा १) 'पूर्वपदाला प्रकृतिस्वर होण्याकरिता सदृशशब्द घातला तो व्यर्थ होत आहे कारण 'पूर्वसदृश०' या सूत्राने सदृश शब्दाबरोबर तृतीयान्ताचा समास केला असता 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ०' (६।२।२) याने पूर्वपदप्रकृतिस्वर होईल ' षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासानर्थक्यम् (६।२।११, वा २) 'मातुः सदृश मातृसदृश असा षष्ठीसमास केला असता तेथे पूर्वपदप्रकृतिस्वर होण्याकरिता सदृशग्रहण केलें पाहिजे असें म्हणणें असेल तर तृतीयासमासविधायक प्रकृतसूत्रामध्यें सदृशशब्द घालावयास नको.'

---

१ पूर्व, सदृश, सम, ऊन, अर्थ, कलह, निपुण, मिश्र, आणि श्लक्ष्ण या शब्दाबरोबर, तृतीयान्ताचा विकल्पानें न पुरुष समास होतो, जसें– मासेन पूर्वो मासपूर्व ,

यासमासवचनानर्थक्यमिति ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २ । १ । ३२ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेन ॥ १ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहत नखनिर्भिन्न दात्रलून परशुच्छिन्न । कृता क्तेनेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्नवान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥२।१।३३॥

कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यम् तृणोपेन्ध्यम् घनघात्यम् ॥

साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् ॥ २ ॥

अथवा साधन कृता सह समस्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्या ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपक ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २ । १ । ३४ ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥२।१।३५॥

(सू ३२, वा १) 'कर्तृकरणे०' या सूत्रामध्यें क्तेन असे पद घालावे म्हणजे कर्ता किंवा करण या अर्थाला दाखविणाऱ्या तृतीयान्ताचा क्तप्रत्यय शेवटी असलेल्या कृदन्तशब्दा बरोबर समास होईल, जसें— अहिहत, नखनिर्भिन्न, दात्रलूनम्, परशुच्छिन्नम्

क्तेन असे म्हटले ते कशाकरिता ?

दात्रेण लूनवान्, परशुना छिन्नवान्, येथे समास न व्हावा म्हणून म्हटले आहे

तर मग तसे सूत्र केले पाहिजे

तसे सूत्र करावयास नको बहुलम् असे म्हटल्यानें सर्व साधत आहे

(सू ३३, वा. १) अधिकार्थवचन गम्यमान नसताही हा समास होतो असे म्हणावे, कारण तशा ठिकाणीही दृष्टीस पडतो, जसें— बुसोपेन्ध्यम्, तृणोपेन्ध्यम्, घनघात्यम्

(वा २) किंवा 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' याचे ऐवजी 'साधन कृता' असे सूत्र करावे म्हणजे कोणत्याही कारकाचा कृदन्ताबरोबर समास होतो, असे वचन करावे

काय प्रयोजन ?

पादहारक. गलेचोपक, वगैरे.

(सू ३४,३५, वा १) अन्नेन व्यञ्जनम् या सूत्रानें आणि भक्ष्येण मिश्रीकरणम् या

---

१ कर्ता किंवा करण या अर्थाला दाखविणारी जी तृतीया तदन्ताचा कृत्प्रत्यय शेवटी असलेल्या शब्दाबरोबर बाहुल्येंकरून समास होतो, जसें— हरिणा त्रातो हरित्रात, नखनिर्भिन्न, वगैरे बहुतकरून असें म्हटले असल्यामुळें दात्रेण लूनवान् येथें समास होत नाही

२ म्हणजे बहुतकरून असें म्हटल्यामुळें कर्तृकरण तृतीयान्ताचा कृदन्ताबरोबर सर्व ठिकाणी समास केलाच पाहिजे असा नियम नाही असें ठरतें म्हणून दात्रेण लूनवान् येथें समास होणार नाही

१ कर्ता किंवा करण या अर्थाला दाखविणाऱ्या तृतीयान्ताचा कृत्यप्रत्यय शेवटी असलेल्या शब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, अधिकार्थवचन गम्यमान असताना स्तुति किंवा निंदा दाखविणारें जें अर्थवादवाक्य तें अधिकार्थवचन होय, जसें— वातच्छेद्य तृणम्, काकपेया नदी

२ बुसेन उपेन्ध्य काष्ठम् अग्नि फार थोडा असल्यामुळें भूस वगैरे घालून हे काष्ठ प्रज्वलित करण्यास योग्य आहे, असा याचा अर्थ आहे.

१. व्यञ्जनवाचक तृतीयान्ताचा अन्नवाचक सुबन्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें— दध्ना उपसिक्त ओदन दध्योदन ज्यानें संस्कार करावयाचा तें दधि किंवा दुग्ध वगैरे व्यञ्जन होय

१ मिश्रणाचें साधन असा जो अर्थ तद्वाचक तृतीयान्ताचा भक्ष्यवाचक सुबन्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें— गुडेन मिश्रा धाना गुडधाना कठिण असून ज्याचे अवयव निरनिराळे असतात ते भक्ष्य होय, उदा० लाह्या, पोहे वगैरे.

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः ॥ १ ॥

अन्नेन व्यञ्जन भक्ष्येण मिश्रीकरण मित्यसमर्थसमासोऽय द्रष्टव्य । कि कारणम् ।

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यात् ॥ २ ॥

कारकाणा क्रियया सामर्थ्य भवति न तेषामन्योऽन्येन । तद्यथा । निश्रयण्या द्वाभ्या काष्ठाभ्या सामर्थ्य न तेषामन्योऽन्येन ॥ एव तर्ह्याहायमन्नेन व्यञ्जन भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति न चास्ति सामर्थ्य तत्र वचनात्समासो भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिष्ठतु दध्ना ओदनो भुज्यते देवदत्तेनेति ॥

सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्य क्तस्तृतीयापूर्वपद. सम स्यते सुपोत्तरपदस्य च लोपो भवतीति । दध्नोपसिक्तो दध्युपसिक्त. दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन । गुडेन ससृष्टा गुडससृष्टा गुडससृष्टा धाना गुडधाना. ॥

षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः ॥ ५ ॥

षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्त समस्यत उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्य । अश्वानां

सूत्रानी सागितलेला समास सामर्थ्यरहित अशा पदाचा आहे असे समजावे

काय कारण ?

(वा २) कारकाचें सामर्थ्य क्रियेशीच असतें, तें त्याच्यामध्ये एकमेकाशी असू शकत नाहीं, जसें शिडीच्या उभे असलेल्या दोन पायाचें सामर्थ्य शिडीशीच असते, एकमेकाशीं नसते

असे आहे तर मग ज्या अर्थी व्यञ्जन वाचकाचा अन्नवाचकाबरोबर समास होतो, व मिश्रीकरणवाचकाचा भक्ष्यवाचकाबरोबर समास होतो असे आचार्य सागत आहे, आणि त्या समासाकरिता घेतलेल्या पदामध्यें सामर्थ्य तर नाही, त्या अर्थी समासविधान करणें अनुपपन्न होत असल्यामुळे त्या जोरावर तेथें समास होईल

(वा ३) समासविधान केल्याचें जोरावर सामर्थ्य नसताही पूर्वोक्त उदाहरणस्थली समास होईल असें म्हटलें तर भिन्नभिन्न क्रियेमुळे जी कारकसंज्ञक सुबन्ते त्याचा समास होत नाही असे प्रतिषेधवचन केलें पाहिजे, जसे– तिष्ठतु दध्ना, ओदनो देवदत्तेन भुज्यते. येथें तिष्ठतिक्रियेमुळे दधि हे करणसंज्ञक आहे व भुजिक्रियेमुळे ओदन हे कर्म आहे

(वा ४) हे दोन्ही समास साधत आहेत.

ते कसे ?

समानाधिकरणेन हें पद जेथे अनुवृत्त आहे त्या समासप्रकरणामध्यें तृतीयान्त आहे पूर्वपद ज्याचे व क्तप्रत्ययान्त उत्तरपद ज्याचें अशा सुबन्ताचा सुबन्ताबरोबर समास होतो आणि क्तप्रत्ययान्त उत्तरपदाचा लोप होतो असे वचन करावे, जसे– दध्ना उपसिक्तः दध्युपसिक्त, दध्युपसिक्त ओदन. दध्योदन[२], गुडेन ससृष्टा गुडसंसृष्टा, गुडससृष्टा धानाः गुडधाना.

(वा ५) युक्त किंवा पूर्णशब्दाशीं झालेला जो षष्ठ्यन्ताचा तत्पुरुषसमास त्याचा सुबन्ताबरोबर समास होतो, आणि युक्त व पूर्ण या

---

२ दध्युपसिक्त हा समास 'कर्तृकरणे' (२।१।३२) यानें साधत आहे व दध्युपसिक्त आणि ओदन या दोन शब्दांचाही समास 'विशेषण विशेष्येण०' (२।१।५७) यानेंच साधत आहे तेव्हा फक्त उत्तरपदाचा लोप सागण्याकरितां हें वचन करावें लागत आहे.

युक्तोऽश्वयुक्तः अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः। दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो दधिघटः॥ तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्।

न वासमासेऽदर्शनात् ॥६॥

न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। असमासेऽदर्शनात्। यद्ध्यसमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते तल्लोपारम्भ प्रयोजयति। न चासमास उपसिक्तशब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्द पूर्णशब्दो वा दृश्यते॥ कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते।

युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥७॥

दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते॥ कथं पुनर्ज्ञायते दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत इति।

संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम् ॥८॥

सप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते॥ अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम्।

संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था ॥९॥

यो हि मन्यते सप्रतीयमानार्थाना शब्दाना लोपो भवतीत्यनवस्था तस्य लोपस्य स्यात्। दधीत्युक्ते बह्वोऽर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरक निलीनकमिति तद्वाचिना शब्दाना लोपो वक्तव्य. स्यात्। तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृङ्गवेरमिति च कटुशब्दस्य॥ अन्तरेण खल्वपि

शब्दाचा लोप होतो असे वचन करावे, जसे– अश्वाना युक्त अश्वयुक्त., अश्वयुक्तो रथ अश्वरथ., दध्न. पूर्ण. दधिपूर्ण, दधिपूर्णो घट दधिघट

तर मग हें बरेंच नवीन विधान करावे लागणार आहे

(वा.६) तसे करावयास नको.

काय कारण?

वाक्यामध्यें उपसिक्त वगैरे शब्द दृष्टीस पडत नाहीत म्हणून म्हणजे जें विग्रहवाक्यामध्यें दृष्टीस पडतें व समासामध्यें दिसत नाहीं, त्याच्या लोपाकरिता वचनाचा आरंभ करावा लागतो आणि प्रकृत स्थली विग्रहवाक्यामध्यें उपसिक्त, संसृष्ट, युक्त, पूर्ण हे शब्द तर दृष्टीस पडत नाहीत.

तर मग अश्वरथ., दधिघट इत्यादि स्थलीं समस्यमान पदार्थांचें परस्परसामर्थ्य कसे बरें प्रतीत होतें?

(वा ७) दध्योदनः असे म्हटलें असता दधि या पदार्थाबरोबरच युक्त या अर्थाची मनात उपस्थिति होते असल्यामुळें समस्यमानपदार्थांचे परस्परसामर्थ्य आहे

पण युक्त हा अर्थ दधिशब्दापासून प्रतीत होतो हें कसे बरें जाणले जात आहे?

(वा ८) लोकव्यवहारामध्यें उपसेकादि क्रियारूप अर्थ दधिपदार्थापासूनच मनात येत असल्यामुळें त्याचाच तो अर्थ असे समजतें, आणि असे अवश्य समजलेंच पाहिजे.

(वा ९) जो असें मानतो की– 'ज्या ठिकाणी शब्द नसताना त्याचा अर्थ प्रतीत होतो तेथे त्या शब्दाचा लोप होतो' त्याच्या मतीं लोपासबधानें अनवस्था प्रसक्त होईल म्हणजे दधि असें नुसते उच्चारलें असता त्यापासून तीन तऱ्हेचे दहि मनात येतें, जरा विरजलेलें, चागलें विरजलेलें किंवा पुरें विरजून बिघडू लागलेलें तेव्हा तेथें तितक्या शब्दाचा लोप सागावा लागेल तसेच गुड शब्द उच्चारला असता मधुर हा अर्थ प्रतीत

---

३ अश्वानां रथ, दध्नो घट, असा समास सोडविला असतां युक्त वगैरे शब्दाचा प्रयोग केल्यावांचूनही प्रतीत होणाऱ्या सबधामुळें युक्त वगैरे अर्थाचा आक्षेप होईल एरवीं प्रतीत होणाऱ्या संबधाची उपपत्ति जुळून येत नाहीं तेव्हां विग्रहवाक्यामध्येंच युक्त वगैरे शब्द नसल्यामुळें त्यांचा लोप सागण्याचा प्रसगच नाहीं

४ दध्योदन असें म्हटलें असता दधि हा पदार्थ संस्कारक आहे, व ओदन हा सस्कार्य आहे तो सस्कार उपसेकक्रियेवाचून सभवत नाहीं म्हणून अर्थात् युक्त या अर्थाची प्रतीति होते.

शब्दप्रयोग बह्वोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च तद्वाचिना शब्दाना लोपो वक्तव्य. स्यात् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ २ । १ । ३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति । एवं भवितुमर्हति ।

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥१॥

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलमिति । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम् ॥२

बलिरक्षिताभ्या च समासवचनमनर्थकम् । यो हि महाराजाय बलिर्महाराजार्थः स भवति । तत्र तदर्थ इत्येव

होतो म्हणून तेथे मधुरशब्दाचा लोप सागावा लागेल याप्रमाणे शृङ्गवेर म्हणजे आले हा शब्द उच्चारला असता तेथे त्याचा तिखटपणा प्रतीत होतो म्हणून तेथे कटुकशब्दाचा लोप सागण्याची पाळी येईल शिवाय शब्द प्रयोग केल्यावाचून डोळ्याच्या खुणेनें किंवा हस्तसकेतानें वगैरे पुष्कळसे अर्थ मनात येतात तेथेही त्या त्या अर्थाना दाखविणाऱ्या तितक्या शब्दाचा लोप सागावा लागणार आहे अशी अनवस्था होणार आहे

(सू ३६) चतुर्थ्यन्त शब्दाचा अर्थ अशी जी वस्तु तिला उपयोगी पडणारे जे जे पदार्थ आहेत त्याना दाखविणाऱ्या दरएक शब्दाबरोबर त्या चतुर्थ्यन्त शब्दाचा हा समास होतो की काय ?

असे होणे योग्य आहे ?

(वा १) चतुर्थ्यन्ताच्या अर्थाला उपयोगी पडणारा जो जो पदार्थ असेल त्याला त्याला दाखविणारा म्हणून जो जो शब्द त्या सर्वाबरोबर चतुर्थ्यन्ताचा समास होतो असे म्हटलें तर सर्व चतुर्थ्यन्ताचा तदर्थवाचक सर्व शब्दाबरोबर समास प्राप्त होतो तेव्हा रन्धनाय स्थाली, अवहननाय उलूखलम्, येथें स्थाली वगैरे शब्दाबरोबरही चतुर्थ्यन्ताचा समास प्राप्त होत आहे

काय कारण ?

विशेष धरला नाही म्हणून, म्हणजे अशा एक प्रकारच्या चतुर्थ्यन्ताचा तदर्थवाचकाबरोबर समास होतो असा विशेष अर्थ दाखविणारा शब्द सूत्रामध्यें घातला नाहीं तेव्हा सूत्रामध्ये विशेष धरला नसल्यामुळे सर्व चतुर्थ्यन्ताचा तदर्थवाचक सर्वशब्दाबरोबर समास प्रसक्त होतो

(वा २) बलि आणि रक्षित या शब्दाबरोबर चतुर्थ्यन्ताचा समास सागितला तोही अनर्थक होत आहे कारण जो महाराजाला बलि म्ह नजराणा दिला जातो तो महाराजाकरिताच असतो तेव्हा महाराजाय बलिः महाराजबलि येथे सूत्रातील तदर्थ या शब्दानेंच समास होईल

---

१ तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख आणि रक्षित या शब्दाबरोबर चतुर्थ्यन्ताचा विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें– यूपाय दारु यूपदारु, कुण्डलाय हिरण्य कुण्डलहिरण्यम् चतुर्थ्यन्ताच्या अर्थाची प्रकृतिभूत वस्तु येथें तदर्थ या शब्दानें विवक्षित आहे.

सिद्धम् ॥

यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्येतल्लक्षणं क्रियेत ।

विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

विकृति प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसख्यान कर्तव्यम् । अश्वघासः श्वश्रूसुरम् हस्तिविधेति ॥

अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥ ४ ॥

अर्थशब्देन नित्यसमासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थम् क्षत्रियार्थम् ॥ किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य । नेत्याह । सर्वथार्थेन नित्यसमासो वक्तव्यो विग्रहो मा भूदिति ॥

सर्वलिङ्गता च ॥ ५ ॥

सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ब्राह्मणार्थ पयः । ब्राह्मणार्थ. सूपः । ब्राह्मणार्था यवागूरिति ॥ किमर्थेन नित्यसमास उच्यत इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या । नेत्याह । सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या । किं कारणम् । अर्थशब्दोऽयं पुँल्लिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषस्तेन पुँल्लिङ्गस्यैव समासस्याभिधान स्यात्स्त्रीनपुसकलिङ्गस्य न स्यात् ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृति प्रकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुपसख्यान कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ न वक्तव्यम् ।

आता जर 'चतुर्थ्यन्त अशा विकृतिवाचक शब्दाचा प्रकृत वाचकशब्दाबरोबर समास होतो' असे सूत्र केलें जाईल तर—

(वा ३) विकृतिवाचकाचा प्रकृतिवाचकाबरोबर समास होतो असे गृहीत धरले तर अश्वघासादिक समास साधण्याकरिता वचन केले पाहिजे, जसे — अश्वाय घास अश्वघास., श्वश्रूसुरम्, हस्तिविधा

(वा ४) अर्थ या शब्दाबरोबर चतुर्थ्यन्ताचा नित्य समास होतो असें वचन करावे, जसे — ब्राह्मणाय इद ब्राह्मणार्थम्, क्षत्रियार्थम्

चतुर्थी शेवटीं असलेल्या विकृतिवाचकाचा प्रकृतिवाचकाबरोबर समास होतो असें म्हटले म्हणन का हें वचन करावे लागत आहे ?

तसें नाहीं, तर विग्रहवाक्य राहू नये म्हणून केव्हाही अर्थशब्दाबरोबर नित्य समास सागावा लागत आहे

(वा ५) अर्थशब्दाबरोबर केलेल्या त्या समासाला सर्व लिंगे लाग होतात असें वचन करावे, जसे — ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्थ सूप., ब्राह्मणार्था यवागू

अर्थशब्दाबरोबर नित्य समास सांगितला म्हणून का त्या समासाला सर्व लिंगे लाग होतात असे सागावे लागत आहे ?

तसे नाही तर केव्हाही सर्व लिंगे लाग होतात असे सांगितलेंच पाहिजे कारण अर्थशब्द हा पुल्लिंगी आहे, आणि तत्पुरुष समासामध्यें तर उत्तरपदार्थाला प्राधान्य असते तेव्हा उत्तरपदाचेंच लिंग समासालाही लागू होईल (२।४।२६), व स्त्रीलिंग किंवा नपुसकलिंग समासाला लागू होणार नाहीं.

तर मग विकृतिवाचकाचा प्रकृतिवाचकाबरोबर समास, अश्वघास वगैरे समास, अर्थशब्दाबरोबर समास, व त्याला सर्व लिंगे लागू करणें, अशीं बरीच वचनें करावीं लागणार कीं काय ?

२ श्वश्वै सुरा असा विग्रह 'विभाषा सेनासुरा' (२।४।२५) यानें नपुसकलिंग झालें आहे.

विधा= हत्तीचें अन्न, उडीद वगैरे

यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इति यदयं बलिरक्षितग्रहण करोति । कथ कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकाना समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति ॥

यदप्युच्यतेऽश्वघासादीनामुपसंख्यान कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवत्ययमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्यस्येदमिति । तद्यथा । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरभेदो भवति । चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यं षष्ठीसमासे पुनरन्तोदात्तत्वेन । नास्ति भेदः । चतुर्थीसमासेऽपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्रमिति यदय चतुर्थी तदर्थेऽर्थे क्ते च [६ २ ४३-४५] इत्यर्थग्रहण क्तग्रहणं च

वचनें करावयास नकोत त्यात आरभीं जें म्हटले आहे की 'विकृतिवाचकाचा प्रकृतिवाचकाबरोर समास होतो' तें वचन करावयास नको कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य बलि व रक्षित या शब्दाचें प्रकृत सूत्रामध्ये ग्रहण करीत आहे त्यापेक्षा चतुथा विभक्ति शेवटीं असलेल्या अशा विकृतिवाचक शब्दाचाच प्रकृतिवाचक शब्दाबरोबर समास होतो असे तो सुचवितो

कसे बरे हे ज्ञापक जमतें ?

ज्या प्रकारचे चतुर्थ्यन्त आणि तदर्थवाचक याचा समास केला असता बलि व रक्षित या शब्दाचे ग्रहण सार्थक होईल अशा प्रकारच्याच त्याचा समास होतो जर चतुर्थ्यन्त अशा विकृतिवाचकाचाच प्रकृतिवाचकाबरोबर समास होईल, केवळ तदर्थवाचक सर्वशब्दाबरोबर होणार नाही, तरच बलि व रक्षित या शब्दाचें ग्रहण सफल होते

आणखीही - अश्वघास वगैरे समास साधण्यासाठी वचन केलें पाहिजे असे जें म्हटलें आहे तेही करावयास नको कारण अश्वघास वगैरे शब्द हे षष्ठी तत्पुरुषानें साधतील कारण जें ज्याच्या उपयोगीं पडणारें असते तेथे 'त्याचें ते' असाही सबध सभवतो, जसे.– गुरोरिद गुर्वर्थम्, वगैरे

पण स्वरामध्यें फरक होत आहे, तो असा.– अश्वघास येथे चतुर्थीसमास समास केला असता 'चतुर्थी तदर्थे' (६।२।४३) याने पूर्वपदाचा प्रकृतिस्वर होईल, आणि षष्ठीसमास केला तर 'समासस्य' (६।१।२२३) यानें अन्तोदात्त होईल

हा फरक होत नाही कारण चतुर्थीसमास केला तरी देखील अन्तोदात्तच होईल

तो कसा ?

देवार्थम्, गोहितम्, येथे चतुर्थीसमास केला असता पूर्वपदप्रकृतिस्वर होण्याकरिता 'चतुर्थी तदर्थे' याचे पुढे 'अर्थे' 'क्ते च' अशीं दोन सूत्रें ज्या पेक्षा आचार्यानें केलीं आहेत त्यापेक्षा 'चतुर्थी तदर्थे' या सूत्रानें विकृतिवाचक चतुर्थ्यन्तालाच पूर्वपदप्रकृतिस्वर होतो, वाटेल त्या चतुर्थ्यन्त शब्दाला होत नाही, असें त्यानें सुचविलें आहे.

---

३ तादर्थ्य म्हणजे त्याच्याकरिता असणें, हा एक विशेष प्रकारचा सबध आहे, तेव्हा तेथें सामान्य सबंध त्यांचा असलाच पाहिजे तादर्थ्य हा जो विशेष प्रकारचा सबध त्यातील फक्त विशेष अश सोडून दिला म्हणजे जो उरेल तो सामान्य सबधच होय त्याची विवक्षा असता षष्ठीविभक्ति करता येईल

करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वेऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थस्तथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्र ततोऽर्थग्रहण क्तग्रहणं चार्थवद्भवति ॥

यदप्युच्यतेऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य इति । न वक्तव्य । सर्थप्प्रत्यय करिष्यते । कि कृत भवति । न चैव हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥ यदि सर्थप्प्रत्ययः क्रियत इत्सञ्ज्ञा न प्राप्नोति । अथापि कथंचिदित्सञ्ज्ञा स्यादेवमपि श्र्यर्थम् भ्वर्थमित्यङ्गस्येतीयङुवङौ स्याताम् ॥ एव तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृत भवति । भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहि । तद्यथा । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैव शक्यम् । इह हि महदर्थमित्यात्त्वकपौ प्रसज्येयाताम् ॥ एव तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेश

कसे बरें हें ज्ञापक जमतें ?

अमुक प्रकारच्या चतुर्थ्यन्तालाच 'चतुर्थी तदर्थे' यानें पूर्वपदप्रकृतिस्वर होतो असा ज्या प्रकारचा नियम केला असता 'अर्थ', 'क्ते च', हीं दोन सूत्रे सार्थक होतील अशा प्रकारचा तेथे नियम केला पाहिजे तेव्हा जर 'चतुर्थी तदर्थे' यानें विकृतिवाचक अशाच चतुर्थ्यन्ताला प्रकृतिस्वर होईल, वाटेल त्या चतुर्थ्यन्ताला होणार नाहीं, तर 'अर्थे', 'क्ते च' हें सूत्रद्वय सफल होत आहे

आणखीही जें 'अर्थशब्दाबरोबर चतुर्थ्यन्ताचा नित्य समास सागावा' असें म्हटलें आहे तेंही वचन करावयास नको कारण सर्थप्[४] असा प्रत्यय तादर्थ्य या अर्थी करण्यात येईल

तसा प्रत्यय करण्यात काय फायदा होत आहे?

प्रत्ययाबरोबर विग्रहवाक्य केव्हाही होत नाहीं[५] शिवाय त्या प्रत्ययान्ताला सर्व लिंगे लागू होणे हेंही साधत आहे तेव्हा 'सर्वलिङ्गता च' हेंही वचन करावयास नको

जर सर्थप्प्रत्यय केला तर त्याच्या सकाराला इत्सज्ञा प्राप्त होत नाहीं[६]

आता जरी त्याला कशी तरी इत्संज्ञा होईल तरी पण श्र्यर्थम्, भ्वर्थम् येथे इयङ् उवङ् होऊ लागतील

असा दोष येत आहे तर ब्राह्मणार्थम् इत्यादि स्थली बहुव्रीहि समास करण्यांत येईल[७]

असें करण्यात काय साधत आहे ?

ज्याचा स्वपदाबरोबर विग्रह करता येत नाहीं असाही बहुव्रीहि असतो, जसें— शोभन मुखमस्या सुमुखी

येथे बहुव्रीहिसमास करणे शक्य नाही कारण महदर्थम् येथे 'आन्महत' (६।३।४६) यानें आत्त्व, आणि 'शेषाद्विभाषा' (५।४।

४ 'तदर्थं विकृते प्रकृतौ' (५।१।१२) येथें 'तदर्थे सर्थप्' असें सूत्र करून चतुर्थ्यन्ताहून तदर्थ या अर्थी सर्थप् असा प्रत्यय होतो असें विधान करतों सकार इत्सञ्ज्ञक आहे, त्यामुळें भसञ्ज्ञेचा बाध करून पदसञ्ज्ञा (१।४।१६) होते, म्हणून लोप (६।४।४८) होत नाहीं, आणि नकार मागें असल्यास त्याचा लोप (८।२।७) होतो. तसाच पकार हाही इत्सञ्ज्ञक आहे, तो प्रत्ययाला अनुदात्तस्वर (३।१।४) होण्यासाठीं आहे अर्थात् प्रकृतीला जो स्वर प्राप्त असेल तोच होईल

५. तेव्हा ब्राह्मणाय अर्थम् असें विग्रहवाक्य न होण्यासाठी जो नित्यशब्द घातला आहे तेंही काम या प्रत्ययाच्या कल्पनेनें सहज साधत आहे

६ आदिर्ञिटुडवः' ष प्रत्ययस्य (१।३।५) येथें ष या पदाच्या मागें सकाराचा प्रश्लेष केला म्हणजे प्रत्ययाच्या आदिभूत सकाराला इत्सञ्ज्ञा होते, असा अर्थ होईल.

७ बहुव्रीहि केला म्हणजे अन्य पदार्थाप्रमाणें ब्राह्मणार्थशब्दाचा तिन्ही लिंगीं प्रयोग होईल ज्या पदार्थाचा उपयोग ब्राह्मणाला आहे असा बहुव्रीहीचा अर्थ आहे हा व्यधिकरण बहुव्रीहि आहे ह्या अर्थी ब्राह्मणाय अर्थो यस्य असा स्वपदविग्रह नाहीं,

करिष्यते। किं कृतं भवति। न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति। अपि च सर्वलिङ्गतापि सिद्धा भवति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। चतुर्थी। चतुर्थी सुबन्तेन सह समस्यते। ततस्तदर्थार्थे। तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति॥ इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति। छात्राय रुचितम्। छात्राय स्वदितमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति यदय हितसुखग्रहण करोति। कथ कृत्वा ज्ञापकम्। यथाजातीयकाना समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकाना समासः। यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्र ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति॥ इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति। यूपाय दारु यूपदारु। रथदारु। वावचन विधास्यते॥ इहापि तर्हि विभाषा

१५४) यानें बहुव्रीहिप्रयुक्त समासान्त कप् प्रत्यय प्रसक्त होईल

असें आहे तर तदर्थवाचक जे उत्तरपद त्याचे स्थानीं अर्थशब्द आदेश करण्यात येईल

असे करण्यात काय साधत आहे?

आदेशाबरोबर केव्हाही विग्रहवाक्य माडलें जात नाहीं तेव्हा ब्राह्मणाय अर्थ असे वाक्य होणार नाहीं, आणि सर्व लिंगेही साधत आहेत

तर मग तदर्थवाचक उत्तरपदाला अर्थ शब्द आदेश होण्यासाठीं तसे वचन केले पाहिजे

आदेशविधायक वचन करावयास नको कारण योगविभाग करण्यात येईल तो असा — 'चतुर्थी' एवढेच एक सूत्र चतुर्थ्यन्ताचा सुबन्ताबरोबर समास होतो, त्याचे पुढे 'तदर्थार्थे' असे दुसरे सूत्र तदर्थवाचक उत्तर पदाचे स्थानीं अर्थ असा आदेश होतो

जर 'चतुर्थी' एवढेच सूत्र केले तर छात्राय रुचितम्, छात्राय स्वदितम्, येथेही समास प्राप्त होत आहे

ज्या अर्थी हा आचार्य हित व सुख या शब्दाबरोबर चतुर्थ्यन्ताचा समास सागत आहे त्या अर्थी तादर्थ्य या अर्थाला दाखविणारी जी चतुर्थी तसल्याच चतुर्थ्यन्ताचा 'चतुर्थी' या सूत्राने समास होतो, वाटेल त्या चतुर्थ्यन्ताचा त्याने समास होत नाहीं, असे तो सुचवीत आहे

कसे बरें हे ज्ञापक जमते?

ज्या एक विशेष प्रकारच्या चतुर्थ्यन्ताच्या समासाचें विधान केले असता हित व सुख या शब्दाचें ग्रहण सार्थक होईल, तशा विशेष प्रकारच्याच चतुर्थ्यन्ताचा त्यानें समास होतो जर तादर्थ्य या अर्थाला दाखविणारी जी चतुर्थी तदन्ताचाच समास होईल, म्हणजे सामान्यत सर्वच चतुर्थ्यन्ताचा समास होणार नाहीं, तरच हित व सुख या शब्दाचे ग्रहण सफल होणार आहे

तर मग यूपाय दारु यूपदारु, रथदारु, येथेही तदर्थवाचक उत्तरपदाला अर्थ हा आदेश प्राप्त होत आहे

महाविभाषेमुळे अर्थ या आदेशाचे विकल्पाने विधान केले जाईल

तर ब्राह्मणार्थम्, क्षत्रियार्थम्, येथेही अर्थ या आदेशाचा विकल्प प्राप्त होत आहे

कारण त्या वाक्यापासून विवक्षित अर्थाची प्रतीति होत नाहीं

८ ब्राह्मणाय पय येथें तादर्थ्यप्रयुक्त चतुर्थी समास केला असता पयस् वगैरे तदर्थवाचक उत्तरपदाला अर्थ हा आदेश करावयाचा, त्यामुळें तादर्थ्य गम्यमान असता ब्राह्मणपय असा प्रयोग होत नाहीं, व समास केला असता समासातील चतुर्थीचा लुक् झाला असल्यामुळें अर्थशब्द हा समासामध्यें आदेश होत असल्यामुळें त्यानें विग्रहवाक्य माडता येत नाहीं

प्राप्नोति । ब्राह्मणार्थम् क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासस्तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वार्थशब्द आदेशो भवत्यन्यत्र नित्य इति यदय बलिरक्षितग्रहण करोति ॥ एव तर्हि उदकार्थो वीवध स्थानिवद्भावादुदभाव प्राप्नोति । तस्मान्नैव शक्यम् । न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य सर्वलिङ्गता च ॥ नैष दोष । इद तावदय प्रष्टव्य । अथेह ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी । तादर्थ्ये इत्याह । यदि तादर्थ्ये चतुर्थ्यर्थेशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति ॥

यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता च वक्तव्येति । न वक्तव्या । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

पञ्चमी भयेन ॥२।१।३७॥

असे आहे तर ज्यापेक्षा हा आचार्य बलि आणि रक्षित या शब्दाचे ग्रहण करीत आहे त्यापेक्षा प्रकृतिविकृतिवाचकाचा जो समास तेथे तदर्थवाचक उत्तरपदाला विकल्पाने अर्थ हा आदेश होतो आणि अन्य ठिकाणी नित्य होतो असे सुचवीत आहे

असे आहे तर उदकार्थो वीवध येथे वीवधशब्दाला अर्थ आदेश केला असता स्थानिवद्भावानें (१।१।५६) वीवधशब्द पुढे असल्यामुळे 'मन्थौदनसक्तु०' (६।३।६०) यानें उदकशब्दाचे स्थानी उदादेश एकदा प्राप्त होत आहे एकदरीत उत्तरपदाला अर्थ हा आदेश सागणे शक्य नाही

पण असा जर अर्थ आदेश सागितला नाहीं तर 'अर्थशब्दाशीं चतुर्थ्यन्ताचा नित्यसमास होतो' असे वचन केलें पाहिजे, आणि 'त्याला तिन्ही लिंगे प्राप्त होतात' असेही म्हटले पाहिजे

हा दोष येत नाहीं अगोदर याला आम्ही असें विचारतो की ब्राह्मणेभ्य ही चतुर्थी कोणत्या अर्थाला दाखवीत आहे ?

तादर्थ्य या अर्थाला दाखवीत आहे असे म्हणतो

जर ही चतुर्थी तादर्थ्य या अर्थाला दाखविते तर येथे अर्थशब्दाचा प्रयोगच होऊ नये कारण ज्याचा अर्थ उक्त झाला असेल त्याचा पुन प्रयोग होत नाही असा न्याय आहे म्हणून

तर मग जर तादर्थ्यवाचक चतुर्थ्यन्ताबरोबर अर्थशब्दाचा प्रयोगच होऊ शकत नाहीं तर तेथे समास तरी कसा होणार ?

'चतुर्थी तदर्थार्थ०' यानें अर्थशब्दाबरोबर समासाचे विधान केलें असल्यामुळें त्या जोरावर समास करताना त्या न्यायाला बाजूला सारून अर्थशब्दाचा प्रयोग करता येईल.

आणखीही जें म्हटलें आहे की अर्थशब्दान्त चतुर्थीसमासाला सर्व लिंगें लागू होतात असे वचन करावे तेंही वचन करावयास नको कारण कोणत्या शब्दाला कोणतें लिंग लागू करावयाचें हें लोकव्यवहारावरूनच ठरवावयाचें असल्यानें शास्त्रानें लिंगाचें विधान करावयास नको

(सू ३७) भयशब्दाबरोबर असे जें म्हटलें आहे तें अगदींच थोडे आहे म्हणून भय,

---

९ अर्थ हा आदेश वाटेल त्या चतुर्थ्यन्ततत्पुरुषामध्यें विकल्पानें होत असेल तर कुबेराय बलि कुबेरबलि असा 'चतुर्थी' या योगविभागानें समास केला असता तदर्थवाचक उत्तरपदाला विकल्पानें अर्थ हा आदेश होऊन कुबेरार्थो बलि कुबेरबलि असें रूपद्वय साधत असता बलि व रक्षित या शब्दाचें ग्रहण निरुपयोगी होइल

१० तेव्हा ब्राह्मणाय अर्थ असें विग्रहवाक्य होणार नाही म्हणून समास नित्य होतो असें म्हणावयास नको

१ भयशब्दाबरोबर पञ्चम्यन्ताचा विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें वृकाद्भय वृकभयम्, वगैरे

अत्यल्पमिदमुच्यते भयेनेति । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । वृकाद्भयं वृकभयम् । वृकाद्भीतो वृकभीत. । वृकाद्भीतिर्वृकभीति[1] । वृकाद्भीर्वृकभीरिति।

अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयम् ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुरिति ॥

[अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ २ । १ । ३८ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ २ । १ । ३९ ॥]

सप्तमी शौण्डैः ॥२।१।४०॥

शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः । अक्षकितव. स्त्रीकितव इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते ॥

[सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ २ । १ । ४१ ॥]

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥२।१।४२॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपेऽर्थग्रहण कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । तीर्थकाक इति ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम । यथा तीर्थे काका न चिरं स्थातारो भवन्त्येवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स

भीत, भीति आणि भी या शब्दाबरोबर पञ्चम्यन्ताचा समास होतो असे म्हणावे, जसेः– वृकाद्भय वृकभयम्, वृकभीत , वृकभीति , वृकभी

येथे दुसरा कोणी असे म्हणतो की भय निर्गतजुगुप्सुभि 'भय, निर्गत आणि जुगुप्सु या शब्दाबरोबर पचम्यन्ताचा समास होतो असे वचन करावे', जसे – वृकभयम्, ग्राम निर्गत , अधर्मजुगुप्सु

(सू ४०) शौण्ड, कितव, धूर्त इत्यादि शब्दाबरोबर असे म्हणावे कारण अक्षधूर्त., स्त्रीकितवा येथेही समास झाला पाहिजे

तर मग तसे म्हटलें पाहिजे.

तसे म्हणावयास नको कारण शौण्डै. असे बहुवचन घातलें असल्यामुळें शौण्ड, धूर्त, कितव इत्यादिक असा अर्थ समजला जाईल. कारण एरवी बहुवचन जुळणार नाही

(सू ४२, वा १) ध्वाङ्क्षेण क्षेपे येथें अर्थ ग्रहण करावे, म्ह 'ध्वाङ्क्षार्थेन क्षेपे' असे सूत्र करावे कारण तीर्थकाक. येथेही समास झाला पाहिजे

येथें निन्दा गम्यमान असताना असे म्हटलें आहे तेव्हा तीर्थध्वाङ्क्ष या उदाहरणामध्यें कशी बरें निंदा प्रतीत होते ?

जसे क्षेत्रातील कावळे एका जागीं क्षणभर सुद्धा असत नाहींत तसे जो गुरुगृहीं जाऊन चिरकालपर्यंत वास करीत नाहीं त्याला उद्देशून तीर्थध्वाङ्क्ष , तीर्थकाक., वगैरे म्हटलें

---

१ अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित आणि अपत्रस्त या शब्दाबरोबर कांहीं पञ्चम्यन्ताचा विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, उदा०–सुखादपेत सुखापेत , चक्रमुक्त , वगैरे

१ स्तोक, अन्तिक, दूरार्थक शब्द आणि कृच्छ्र या शब्दाच्या पुढील जी पञ्चमी तदन्ताचा क्तप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुष समास होतो, जसें –स्तोकान्मुक्त , अन्तिकादागत , दूरादागत., कृच्छ्रान्मुक्त , येथें 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्य ' (६।३।२) यानें अलुक् झाला आहे.

१ सप्तम्यन्ताचा शौण्ड, धूर्त, वगैरे शब्दांबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें –अक्षेषु शौण्ड. अक्षशौण्ड

१ सिद्ध, शुष्क, पक्व आणि बन्ध या शब्दांबरोबर सप्तम्यन्ताचा विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें – सांकाश्ये सिद्ध , साकाश्यसिद्ध , आतपे शुष्क आतपशुष्क , वगैरे

१ ध्वाङ्क्ष या अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दांबरोबर सप्तम्यन्ताचा विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, निंदा गम्यमान असेल तर, जसें.–तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थ-

उच्यते तीर्थकाक इति ।

कृत्यैर्ऋणे ॥२।१।४३॥

कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् ॥ १ ॥

कृत्यैर्नियोग इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पूर्वाह्णेगेयं साम । प्रातरध्येयोऽनुवाक इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति । तत्र ऋण इत्येव सिद्धम् ॥ यद्ग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति ॥

[संज्ञायाम् ॥२।१।४४॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥२।१।४५॥

तत्र ॥२।१।४६॥]

क्षेपे ॥ २ । १ । ४७ ॥

किमुदाहरणम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम । यथावतप्ते नकुला न चिरं स्थातारो भवन्त्येव कार्याण्यारभ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यतेऽवतप्तेनकुलस्थितं त एतदिति ॥ क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यत इत्युच्यते तत्र सगतिकेन सन-

---

जाते

(सू. ४३, वा १) कृत्यसंज्ञक जो यत्प्रत्यय तो शेवटी असलेल्या शब्दाबरोबर सप्तम्यन्ताचा समास होतो, आवश्यक हा अर्थ गम्यमान असेल तर, असे सूत्र करावे कारण पूर्वाह्णेगेय साम, प्रातरध्येयोऽनुवाक, येथेंही समास झाला पाहिजे

तर मग तसे सूत्र केले पाहिजे काय ?

तसे सूत्र करावयास नको कारण ऋणे असा जो शब्द घातला आहे त्यानेंच आवश्यक हा अर्थ दाखविला जात आहे. म्हणजे ज्याला जी गोष्ट अवश्यकर्तव्य असते त्याला ती गोष्ट म्हणजे एक प्रकारचें ऋणच होय. तेव्हा तेथें ऋणे म्हणण्यानेंच काम भागेल.

यत्प्रत्ययाचें ग्रहण मात्र करावयास पाहिजे कारण पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षा येथें तव्यप्रत्ययान्ताबरोबर समास न झाला पाहिजे.

(सू. ४७) या सूत्राचें उदाहरण काय ?

अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् हें होय

निंदा गम्यमान असताना असे म्हटलें पण येथें कशी बरे निंदा प्रतीत होत आहे ?

जसे तापलेल्या जाग्यावर एक क्षणभर देखील मुगुस राहत नाहीं तसे जो माणूस आरंभिलेलें कार्य सपेपर्यंत त्यात टिकाव धरून राहत नाही अशा चचल वृत्तीच्या माणसाला उद्देशून हा प्रयोग करतात निंदा गम्यमान असताना सप्तम्यन्ताचा क्तप्रत्ययान्ताबरोबर समास होतो असे म्हटलें आहे. तेव्हा गतिसंज्ञकासकट व नकुल वगैरे कारकासकट असणाऱ्या क्तप्रत्ययान्ताबरोबर समास प्राप्त होत नाहीं

निंदा गम्यनाम असताना गतिसंज्ञकासकट व कारकासकट असणाऱ्या क्तप्रत्ययान्ताबरोबर

ध्वाङ्क्ष , तीर्थकाक , वगैरे.

१ कृत्य नावाचा प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाबरोबर सप्तम्यन्ताचा विकल्पानें तत्पुरुष समास होतो, ऋण हा अर्थ गम्यमान असेल तर, जसे – मासे देय मासदेयम् ऋणम्

१ (४४) सप्तम्यन्ताचा सुबन्ताबरोबर तत्पुरुषसमास होतो, संज्ञा गम्यमान असताना, जसें –अरण्येतिलका वनेकसेरुका . 'हलदन्तात्' (६।३।९) यानें येथें सप्तमीचा अलुक् झाला आहे

(४५) दिवसाचा किंवा रात्रीचा अवयवभूत जो अर्थ त्या अर्थाला दाखविणाऱ्या सप्तम्यन्ताचा क्तप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें – पूर्वाह्णे कृत पूर्वाह्णकृतम्, पूर्वरात्रकृतम्, वगैरे

(४६) तत्र या सप्तम्यन्ताचा क्तप्रत्ययान्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें – तत्रभुक्तम्, तत्रकृतम्, वगैरे

१ सप्तम्यन्ताचा क्तप्रत्ययान्त शब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, निंदा गम्यमान असेल तर, जसें –अवतप्तेनकुलस्थित त एतद् येथें 'तत्पुरुषे कृति,'

कुलेन च समासो न प्राप्नोति ।

क्षेपे गतिकारकपूर्व उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥२।१।४८॥

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव । क मा भूत् । परमं पात्रेसमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥२।१।४९

इह कस्मादव्ययीभावो न भवति । एका नदी एकनदी । नदीभिः संख्येति प्राप्नोति । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधान. कश्चिदन्यपदार्थप्रधान कश्चिदुभयपदार्थप्रधान । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ॥ अथवाऽव्ययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं-

---

समास होण्याबद्दल सांगितले आहे

(वा १) तें काय सांगितले आहे ?

जेथे कृद्ग्रहण केलें असेल तेथे कृत्प्रत्ययानें गतिकारक मागे असलेल्या अशाही कृदन्ताचे ग्रहण करावे

(सू ४८) सूत्रामध्यें 'च' हा शब्द घातला आहे त्याचा अर्थ काय ?

एव या शब्दाचा जो अर्थ म्हणजे अवधारण त्या अर्थी हा चशब्द घातला आहे तेव्हा पात्रेसमित वगैरे हेच शब्द तत्पुरुषसंज्ञक होतात असा अर्थ झाल्यामुळे या शब्दाबरोबर दुसऱ्या एखाद्या शब्दाचा समास होत नाही त्यामुळे परम पात्रेसमिता. येथें समास कर्मधारय होत नाही

(सू ४९) एका नदी एकनदी येथें अव्ययीभाव का बरे होत नाहीं ? नदीवाचकाबरोबर संख्यावाचकाचा जो अव्ययीभाव समास सांगितला आहे (२।१।२०) तो येथे प्राप्त होत आहे

हा दोष येत नाहीं कारण काहीं सामासिक शब्द असे असतात की ज्यामध्यें पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असते, काहींमध्यें उत्तरपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असते, काहींमध्यें अन्यपदार्थाला प्राधान्य असते, आणि काहीं मध्ये दोन्ही पदाच्या अर्थांना प्राधान्य असतें त्यात पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असलेला अव्ययीभाव होय, उत्तरपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असलेला तत्पुरुष होय, अन्यपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असलेला बहुव्रीहि होय आणि दोन्हीही पदाच्या अर्थांना प्राधान्य असलेला द्वंद्व होय आणि एकनदी या प्रकृत उदाहरणामध्ये तर पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य अनुभवात येत नाहीं तेव्हा अर्थातच येथें अव्ययीभाव होत नाहीं

किंवा प्रकृत उदाहरणामध्ये अव्ययीभाव करावा किंवा तत्पुरुष करावा असा विचार उत्पन्न झाला असता विप्रतिषेध असल्यामुळें परत्वास्तव तत्पुरुष होईल

'आकडारादेका संज्ञा' असा पाठ घेऊन एकाला एकच संज्ञा होते असा पक्ष स्वीकारिला असता अव्ययीभावसंज्ञेचा बाध करून तत्पुरुषसंज्ञा होईल आणि एकनदी हें रूप

(६।३।१४) यानें सप्तमीचा अलुक् झाला आहे

१ पात्रेसमित, गेहेशूर, वगैरे पात्रेसमितादि गणामध्यें पठित असलेले शब्द तत्पुरुषसमाससंज्ञक होतात, निंदा गम्यमान असताना, जसें –पात्रेसमिता पात्रेबहुला , गेहेशूर, वगैरे निपातनामुळें सप्तमीचा लुक् झाला नाहीं.

१ पूर्वकालवाचक, एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल, या सुबन्त शब्दाचा समानाधिकरण (समानार्थप्रतिपादक) अशा सुबन्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुष समास होतो, पूर्वं स्नात पश्चादनुलिप्त स्नातानुलिप्त , एकभिक्षा, सर्वदेवा., केवलान्नम् वगैरे.

कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्राप्नोति परकार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परकार्यत्वे च न दोषः । कथम् । नदीभिः 'समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्य वक्तव्यः ।

सर्वमेकनदीतरे ॥

[दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥२।१।५०॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

साधेल

पण 'आकडारात्पर कार्यम्' असा पाठ घेऊन परकार्य करावे असा पक्ष गृहीत करला असता साधत नाही कारण अव्ययीभावाचें विधान केल्याचे जोरावर अव्ययीभाव प्राप्त होत आहे आणि परकार्य करावे असे विधान केलें असल्यामुळें तत्पुरुष प्राप्त होत आहे

परकार्य करावे या पक्षीही हा दोष येत नाहीं तो कसा ?

संख्यावाचक शब्दाचा नदीवाचक शब्दाबरोबर जो अव्ययीभावसमास सांगितला आहे तो समाहार या अर्थी होतो असे वचन करावें. आणि ते वचन तर अवश्य केलेंच पाहिजे नाहीं तर 'सर्वमेकनदीतरे' या पद्यातील एकनदी या प्रयोगामध्ये तत्पुरुषाचा बाध करून अव्ययीभाव होऊ लागेल

याप्रमाणे भगवान् पतञ्जलिऋषींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यातील दुसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या पादातील दुसरे आन्हिक समाप्त झालें.

---

१ दिग्वाचक आणि संख्यावाचक या शब्दाचा समानाधिकरण सुबन्ताबरोबर तत्पुरुषसमास विकल्पान होतो, संज्ञा गम्यमान असताना.

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २ । १ । ५१ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः । समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ् । समाह्रियते समाहार इति ॥ यदि कर्मसाधनः पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१ २ ४८] इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनम् [२.४.१] इत्येतच्च वक्तव्यम् ॥ एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति । समाहरणं समाहार । अथ भावसाधने सति किमभिधीयते । यत्तदौत्तराधर्यम् । कः पुनर्गवां समाहारः । यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा । यद्येव त्रिक्षिप्तेपु पूलेषु

(सू ५१) समाहार ह्या शब्दाचा काय अर्थ आहे ?

सम् आणि आङ् ह्या दोन उपसर्गाच्या पुढें हृधातूहून कर्म या अर्थी 'अकर्तरि च०' (३।३।१९) यानें घञ्प्रत्यय केला आहे. तेव्हा समाह्रियते इति समाहार म्हणजे एका ठिकाणीं जुळविलेल्या वस्तु अशा अर्थाचा येथें समाहारशब्द आहे

जर समाहारशब्दामध्यें कर्म या अर्थी घञ्प्रत्यय केला असेल तर पञ्चकुमार्य. समाहृता पञ्चकुमारि, दशकुमारि, येथे 'गोस्त्रियो.' (१।२।४८) यानें ऱ्हस्व प्राप्त होणार नाहीं, आणि 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) 'समाहारद्विगुसमासाला एकवचन लागू होतें' हें सूत्रही केलें पाहिजे

असे आहे तर सम्, आङ्, ह्या उपसर्गाच्या पुढील हृधातूहून 'भावे' (३।३।१८) या सूत्रानें भाव या अर्थी घञ्प्रत्यय होईल. तेव्हा समाहरण समाहार. म्हणजे एकत्र जुळविणें, समुदाय, या अर्थाचा समाहारशब्द होईल

आता समाहारशब्दामध्यें भाव या अर्थी घञ्प्रत्यय केला असेल तर या शब्दानें काय अर्थ दाखविला जाईल ?

एकावर एक अशा क्रमाने वस्तूची स्थिति हा अर्थ दाखविला जाईल

पण तसा अर्थ घेतला तर गायींचा समाहार म्हणजे काय बरें समजावे ? का त्या अनेक गाईंचें एका ठिकाणीं करणे, विकणें, मागणे किंवा अपहार करणें हा गाईचा समाहार समजावा ? समाहारशब्दाचा वरीलप्रमाणें अर्थ गृहीत धरला तरी ज्या ठिकाणी भारे वगैरे पदार्थ पसरून ठेविले असतील किंवा ज्या

१ तद्धितार्थ विषय असता, उत्तरपद पुढें असता किंवा समाहार वाच्य असता दिग्वाचक शब्दाचा किंवा सख्यावाचक शब्दाचा समानाधिकरण सुबन्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो त्यात सख्यावाचक शब्दाचा जो तत्पुरुषसमास होतो त्याला द्विगु अशी अधिक सज्ञा होते, जसें –पूर्वस्या शालाया भव पौर्वशाल , पाञ्चकपाल , पूर्वशालाप्रिय , पञ्चगवधन , पञ्चपूली

२ समाहारशब्दामध्यें कर्म या अर्थी घञ्प्रत्यय केला तर जुळविलेल्या कुमारी वगैरे वस्तु असा समाहारशब्दाचा अर्थ होईल, आणि त्याच अर्थी समास झाला तर त्या कुमारी वगैरे वस्तूंच्या समुदायाला प्राधान्य येणार नाहीं, आणि त्या वस्तूनाच प्राधान्य येईल तेव्हा अर्थातच तेथें विभक्ति नियत नसल्यामुळें उपसर्जनसंज्ञा (१।२।४४) होणार नाहीं आणि ऱ्हस्व होणार नाहीं तसेंच समासाचा अर्थ अशा ज्या कुमारी वगैरे वस्तु त्या अनेक असल्यामुळें समाहारद्विगूच्या पुढें बहुवचनच नेहमी येणार, एकवचन केव्हाही येणार नाही म्हणून 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) हें सूत्र केलें पाहिजे, आणि भाव या अर्थी घञ्प्रत्यय घेतला तर समुदाय हा समाहारशब्दाचा अर्थ होतो आणि तोच समासाचा अर्थ असल्यामुळें कुमारी वगैरे वस्तु अप्रधान होतात, आणि अप्रधानाचा प्रधानाशी सबध नियत असल्यामुळें अप्रधान हें नियतविभक्तिक असतें, म्हणून त्याला उपसर्जनसज्ञा होऊन ऱ्हस्व होतो तसेंच समुदाय हा अर्थ एकच असल्यामुळें समाहारद्विगूच्या पुढें एकवचनच होणार म्हणून 'द्विगुरेकवचनम्' हें सूत्र करावें लागणार नाही

चरिते द्रव्य आरम्भणादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयन भविष्यति ॥ अथवाव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योः ॥

कि पुनर्द्विगुसञ्ज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति । एव भवितुमर्हति ।

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

द्विगुसञ्ज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । द्विगुनिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसञ्ज्ञा तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ एवं तर्ह्यर्थे इति वक्ष्यामि ।

अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत् ॥२

[८]अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । पाञ्चनापिति द्वैमातुर त्रैमातुरः । किं कारणम् । द्विगुनोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत् ।

तसेंच समजावे. म्हणजे पञ्चफली आनीयताम् येथे समाहाराचें आणणे सभवत नसल्यामुळे ज्याचा समाहार असतो ते पदार्थ आणिले जातील

किंवा द्रव्य आणि जाति या परस्पराचा भेद केवळ काल्पनिक असून तो वास्तविक नाहीं तर वास्तविक अभेदच आहे त्याप्रमाणे पदार्थ आणि त्याचा समुदाय या परस्पराचाहि वास्तविक भेद नसल्यामुळें पदार्थ आणिले जातात.

पण[६] काय ही द्विगुसञ्ज्ञा प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढें असताना होते ?

होय असें होणें योग्य आहे.

(वा.१) द्विगुसञ्ज्ञा ही प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढें असताना होत असेल तर अन्योन्याश्रय येत असल्यामुळे द्विगुसञ्ज्ञाच सिद्ध होणार नाही

तो अन्योन्याश्रय कसा ?

तद्धितप्रत्यय आणि उत्तरपद यावर अवलबून द्विगुसञ्ज्ञा, आणि द्विगुसञ्ज्ञेवर अवलबून प्रत्यय[७] व उत्तरपद, असे आहे म्हणून अन्योन्याश्रय होत आहे, आणि एकमेकावर अवलबून असलेली कार्ये तर घडून येतच नाहींत

असे आहे तर तद्धितशब्दाच्या पुढें अर्थशब्द घालता येईल

(वा २) तद्धितार्थ वाच्य असता द्विगुसमास होतो असें म्हटलें तर द्वैमातुरः[९], त्रैमातुर., पाञ्चनापिति, येथे तद्धितप्रत्यय प्राप्त होऊ शकत नाहीं

काय कारण ?

द्विगुसमासानें तद्धितार्थ उक्त झाला आहे

---

६ सूत्रामध्यें जो अर्थशब्द घातला आहे तो घातला नाही तर काय होईल हा विचार येथून चालू आहे

७ पञ्चसु कपालेषु सस्कृत या अर्थी 'पञ्चकपाल' असा समास करून प्रातिपदिकसञ्ज्ञा झाली असता 'सस्कृत भक्षा' (४।२।१६) यानें अण्प्रत्यय व्हावा, आणि तो प्रत्यय पुढें असता द्विगुसमास व्हावा, असा अन्योन्याश्रयरूपदोष येतो तसेंच पञ्चगवधन येथेंही 'समास हा दोन पदाचाच होतो' या पक्षीं पञ्च आणि गो या दोन पदाचा समास झाल्यानतरच मग धनशब्दाबरोबर बहुव्रीहि करतां येईल, आणि बहुव्रीहि केल्यानतर धन या उत्तरपदामुळें पञ्चन् आणि गो या पदांचा द्विगुसमास करता येईल असा अन्योन्याश्रय येतो

८ अर्थशब्द घातला म्हणजे तद्धितप्रत्ययाच्या अर्थी द्विगुसमास होतो असा अर्थ होईल, तेव्हा द्विगुसमासाला तद्धित प्रत्यय निमित्त नसल्यामुळें अन्योन्याश्रय येत नाही तसेंच बहुव्रीहिसमास हा दोहोंपेक्षा अधिक पदाचाही करता येतो असा पक्ष घेतला म्हणजे द्विगुसमास करण्याच्या पूर्वीही बहुव्रीहि करता येतो, तेव्हा तोही अन्योन्याश्रय येत नाहीं

९ द्विमातृ या द्विगुसमासाहून अपत्य या अर्थी अण्प्रत्यय, आदिवृद्धि (७।२।११७) आणि ऋकाराला उकार आदेश (४।१।११५) रपर (१।१।५१) होऊन द्वैमातुर हा शब्द सिद्ध होतो.

तद्यथा । चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ॥ एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि ।

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससञ्ज्ञा न प्राप्नोति । कान्यत्र । स्वरे । पञ्चारत्निः दशारत्निः । इगन्ते द्विगाविन्येष स्वरो न प्राप्नोति ।

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसञ्ज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तं द्विगुसञ्ज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितं सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि सञ्ज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि भाविनी सञ्ज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा ।

म्हणून जसे चित्रगु, शबलगु, येथे बहुव्रीहिसमासानें मतुप्प्रत्ययाचा अर्थ उक्त झाला असल्यामुळे मत्वर्थीय प्रत्यय होत नाहींत तसेच हें होय

असें आहे तर 'समासतद्धितविधौ' असे म्हणता येईल[१०].

(वा ३) समास किंवा तद्धित कर्तव्य असता द्विगुसज्ञा होते असे म्हटलें तर समास किंवा तद्धित याहून अन्यविधि कर्तव्य असता द्विगुसज्ञा होणार नाहीं

तो अन्यविधि कोणता ?

स्वरविधि होय म्हणजे पञ्चारत्नि, दशारत्नि, येथे 'इगन्तकाल०' (६।२।२९) यानें इगन्त उत्तरपद पुढें असताना द्विगुसमासामध्यें पूर्वपदाला प्रकृतिस्वर सांगितलेला आहे तो होणार नाहीं

(वा ४) स्वर वगैरे सर्व कार्यांविषयीं द्विगुसज्ञा होणें ही गोष्ट साधत आहे.

ती कशी ?

प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असताना द्विगुसज्ञा होते असे येथे म्हटले म्हणजे सर्व साधेल

पण प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असताना द्विगुसंज्ञा होते असे म्हटलें तर अन्योन्याश्रय दोष येत असल्यामुळें द्विगुसंज्ञाच सिद्ध होणार नाहीं असें पूर्वी सांगितलें आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं अन्योन्याश्रय येतो येवढेच पूर्वी सांगितलें आहे परंतु जेवढे म्हणून अन्योन्याश्रय येतात त्या सर्वांचा सामान्यतः परिहार 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्' (१।१।१, वा ९) म्हणजे शब्द हे नित्य आहेत असा सांगितलाच आहे[११]

इतर ठिकाणचे जे अन्योन्याश्रयदोष त्यासारखी या प्रकृत अन्योन्याश्रयाची स्थिति नाही. कारण सञ्ज्ञा ही नित्य नाहीं[१२].

असें आहे तर भाविनी (पुढें होणारी) संज्ञा समजण्यात येईल. तें असे— कोणी एक गृहस्थ एका कोष्टयाला म्हणतो की— या सुताचा

---

१० धनशब्दाबरोबर बहुव्रीहि कर्तव्य असतां त्याच्या अगोदरच पञ्च आणि गो या शब्दाचा द्विगुसमास होतो म्हणून अन्योन्याश्रय येत नाहीं

११ जर नवीन तद्धितप्रत्यय करावयाचा असेल तर अन्योन्याश्रय येईल. पण शब्द हे मूळचे सिद्धच आहेत, फक्त व्याकरणानें त्यामध्यें हा द्विगु, हा तद्धित, अशी कल्पना केली आहे

१२ तेव्हां द्वैमातुर हा शब्द जरी मूळचाच आहे तरी त्यांतील शेवटच्या अकाराला तद्धितप्रत्यय ही सञ्ज्ञा झाल्यानंतरच पूर्वीच्या भागाला द्विगुसञ्ज्ञा होणार असल्यामुळें अन्योन्याश्रय येथें कायम राहतोच.

कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न शाटक शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि तस्मिन्द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते सञ्ज्ञे भविष्यत ॥ अथवा पुनरस्त्वर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदिति । नैष दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते । कि तर्हि । स्यादर्थेऽपि वर्तते । तद्यथा । दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । दारा नः स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवति तद्धित स्यादिति ॥

द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः ॥ ५ ॥

अथवा यदयं द्विगोर्लुगनपत्ये [४.१ ८८] इति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति ॥

समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वात् ॥६

समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समा-

---

शेला वीण. तें ऐकून कोष्टी मनात विचार करीत आहे 'ज्यापेक्षा हा गृहस्थ शेला असा शब्द वापरीत आहे त्यापेक्षा तो सिद्धच असला पाहिजे विणावयाचा नाहीं बरे आता तो विणावयाचा असेल तर तो सिद्ध नसल्यामुळे शेला असा शब्द वापरता येणार नाही तेव्हा शेला आणि वीण हें म्हणणे परस्परविरुद्ध[१३] होते तेव्हा शेला ही सज्ञा पुढे होणारी आहे असे या गृहस्थाला इष्ट आहे, म्हणजे विणला असता ज्याला शेला हें नाव मिळेल असा वीण असे तो गृहस्थ समजत आहे.' त्याप्रमाणे येथेही असा शब्द पुढे असताना द्विगुसमास होतो की त्या द्विगूच्या पुढे तो जोडला अशी कल्पना केली असता ज्याला प्रत्यय किंवा उत्तरपद हें नाव मिळेल

किंवा अर्थ असा शब्द सूत्रामध्यें घालता येईल

पण तद्धितार्थ वाच्य असताना द्विगुसमास होतो असें म्हटलें तर बहुव्रीहीच्या पुढे जसा मत्वर्थीय प्रत्यय होत नाहीं तसा द्विगूच्या पुढेंही तद्धित प्रत्यय उत्पन्न होऊ शकणार नाही असें पूर्वी म्हटलें आहे ना ?

हा दोष येत नाही कारण अर्थशब्द हा वाच्य या अर्थीच आहे असे नाहीं

तर काय ?

स्यात् म्हणजे व्हावे, असावें, या अर्थीही आहे, जसे– दारार्थ घटामहे, म्ह. भार्या असावी, म्हणून प्रयत्न करीत आहोंत, किंवा धनार्थ भिक्षामहे म्ह धन असावें याकरिता भिक्षा मागत आहोंत, असा अर्थ मनात येतो, त्याप्रमाणें येथेही तद्धितार्थे द्विगुः स्यात् म्हणजे तद्धितप्रत्यय उत्पन्न व्हावा म्हणून द्विगुसमास होतो असा अर्थ होईल

(वा ५) अथवा ज्यापेक्षा हा आचार्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४।१।८८) या सूत्रानें द्विगुसमासाच्या पुढील तद्धिताच्या लुकाचें अनुशासन करीत आहे त्यापेक्षा द्विगूच्या पुढें तद्धितप्रत्यय उत्पन्न होतो असे सुचवीत आहे तेव्हा तद्धितार्थ वाच्य असता द्विगुसमास होतो असे म्हटलें तरी दोष येत नाहीं असें तात्पर्य

(वा ६) समाहार आणि समूह या दोन्ही शब्दाचा अर्थ एकच असल्यामुळे समाहारग्रहण व्यर्थ होत आहे.

---

१३ वस्तुत सुतें वीण असें म्हटलें पाहिजे कारण विणणें ही क्रिया सुतावर घडावयाची आहे, शेल्यावर नाहीं.

हारग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तद्धितार्थेन कृतत्वात् । तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति ॥ यदि तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भवति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । उत्पद्यतां लुग्भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । पञ्चपूली दशपूली । अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि [४.१.२२] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवम् दशगवम् । गोरतद्धितलुकि [५.४.९२] इति टच्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अविशेषेण द्विगोर्ङीब्भवतीत्युक्त्वापरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहार इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । समाहार एव नान्यत्रेति । गोरकारो द्विगोः समाहारे । अविशेषेण गोष्टज्भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समाहार इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । समाहार एव नान्यत्रेति ॥

अभिधानार्थं तु ॥ ७ ॥

अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाभिधानं यथा स्यात्तद्धितार्थेन मा भूदिति । किं च स्यात् ।

काय कारण ?

कारण असे की तद्धितार्थी वाच्य असता द्विगुसमास होतो या म्हणण्यानेंच समाहार या अर्थींही द्विगुसमास होईल[१४]

पण जर तद्धितार्थी द्विगुसमास होतो या म्हणण्यानेंच समाहारार्थी द्विगु समास होईल तर त्या द्विगूच्या पुढे समूह या अर्थी तद्धित प्रत्ययाची उत्पत्ति प्राप्त होत आहे

तद्धितप्रत्यय उत्पन्न झाला तरी हरकत नाहीं कारण 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४।१।८८) यानें त्याचा लुक् होईल.

लुक् झाला तर त्या लुकावर अवलबून असलेलीं कार्यें प्राप्त होत आहेत

तीं कार्ये कोणतीं ?

पञ्चपूली, दशपूली, येथे 'अपरिमाणबिस्ता०' (४।१।२२) यानें ङीपाचा प्रतिषेध प्राप्त होत आहे तसेच पञ्चगवम्, दशगवम्, येथे 'गोर तद्धितलुकि' (५।४।९२) यानें टच्प्रत्यय प्राप्त होत नाहीं

हा दोष येत नाहीं 'द्विगो.' (४।१।२१) या सूत्रानें द्विगुसमासाहून ङीप् होतो असे मोघम सागून पुढें 'अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्य. समाहारे' असें सूत्र करून अपरिमाण वगैरे शब्द शेवटीं असलेल्या द्विगूहून ङीप् प्रत्यय होतो तो द्विगुसमाहार या अर्थी असेल तर, असें विधान करण्यात येईल तें नियमार्थ होईल तो नियम असा– तद्धिताचा लुक् झाला असता अपरिमाण वगैरे शब्द शेवटीं असलेल्या द्विगूहून पूर्वसूत्रानें ङीप्प्रत्यय करणें झाल्यास तो द्विगु समाहार या अर्थी असेल तरच करावा, एरवीं करू नये तसेच 'गो.' एवढेच सूत्र करून गोशब्दान्त तत्पुरुषाहून समासान्त टच्प्रत्यय होतो असें मोघम सागून पुढे 'द्विगो. समाहारे' असे सूत्र करावे. म्हणजे तें नियमार्थ होईल तो नियम असा– तद्धितलुक् झाला असता गोशब्दान्त द्विगूहून पूर्वसूत्रानें टच्प्रत्यय करणें झाल्यास तो द्विगु समाहार या अर्थी असेल तरच करावा, एरवीं करू नये

(वा ७) पञ्चपूली इत्यादि स्थलीं पञ्चानां पूलाना समाहार या अर्थाचा बोध समासाचा अर्थ म्हणून व्हावा, तद्धितप्रत्ययाचा अर्थ म्हणून होऊ नये, याकरिता समाहारग्रहण करावयास पाहिजे

तद्धितप्रत्ययाचा अर्थ म्हणून मनात आल्यास काय दोष येईल ?

त्या द्विगूच्या पुढे समूह या अर्थी तद्धितप्रत्ययाची उत्पत्ति प्रसक्त होईल.

१४. कारण समाहार हा तद्धितप्रत्ययाचा अर्थ आहे (४।२।३७).

तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । उत्पद्यतां लुग्भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि परिहृतानि । न सर्वाणि परिहृतानि । पञ्चकुमारि दशकुमारि । लुक्तद्धितलुकि [१ २ ४९] इति ङीपो लुक्प्रसज्येत ॥

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ ८ ॥

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्य. । वाग्दृषदप्रिय. छत्त्रोपानहप्रियः । पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः । किं प्रयोजनम् । समुदायवृत्तावववयवाना मा कदाचिदवृत्तिर्भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षोऽवृत्तिपक्षश्च । यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः । यदा त्ववृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामवृत्ति ॥

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम् ॥ ९ ॥

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो समासो वक्तव्य' । द्विमासजातः त्रिमासजातः । किं पुनः कारण न सिध्यति । सुप्सुपेति वर्तते । एव तर्हीदं स्यात् । द्वौ मासौ द्विमासम् द्विमास जातस्येति । नैव श-

समूह या अर्थी तद्धित प्रत्यय उत्पन्न झाला तरी हरकत नाहीं कारण 'द्विगोर्लुगन पत्ये' (४।१।८८) यानें त्याचा लुक् होईल

लुक् झाला तर लुकावर अवलबून असलेलीं कार्यें होऊ लागतील ना !

लुकावर अवलबून असलेल्या सर्व कार्यांचा परिहार आताच केला आहे

सर्व कार्यांचा परिहार केला गेला नाहीं. तेव्हा पञ्चाना कुमारीणा समाहार. पञ्चकुमारि, दशकुमारि, येथे तद्धितार्थी द्विगुसमास करून समूहार्थक तद्धिताचा लुक् केला असता 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) याने ङीप्प्रत्ययाचा लुक् करण्याचा प्रसंग येत आहे

(वा ८) उत्तरपद पुढें असताना विकल्पानें प्राप्त असलेला द्वद्व किंवा तत्पुरुषसमास नित्य होतो, असे वचन करावे, जसे– वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रिय , छत्रोपानहप्रिय , पञ्च गाव प्रिया अस्य पञ्चगवप्रिय , दशगवप्रिय , वगैरे

याचें काय प्रयोजन ?

समुदायाच्या वृत्तीमधील अवयवाची केव्हाही वृत्तिरहित स्थिति असू नये [१५]

तर मग 'द्वद्वतत्पुरुषयो.' हें नित्यसमास विधान करावयास पाहिजे.

तसे करावयास नको कारण अर्थप्रतिपादनाविषयीं दोन पक्ष आहेत . एक वृत्तिपक्ष आणि दुसरा अवृत्तिपक्ष त्यात जेव्हा वृत्ति पक्ष घेतला तेव्हा सर्वांची वृत्तिच करावयाची [१६] आता जेव्हा अवृत्तिपक्ष घेतला तेव्हा सर्वांचीच अवृत्ति होते

(वा ९) परिच्छेद्य वाचक [१७] जें उत्तरपद त्याच्या निमित्तानें मागील दोन पदाचा द्विगुसमास होण्याकरिता तीन पदाचा तत्पुरुषसमास होतो, असे वचन करावे, जसे– द्वौ मासौ जातस्य यस्य द्विमासजात , त्रिमासजात'.

पण हा तीन पदाचा तत्पुरुष सूत्रानेंच का बरे होत नाहीं ?

सुप् आणि सुपा या दोन पदाची अनुवृत्ति येत आहे म्हणून

असे आहे तर मग अशा रीतीनें हा समास सोडविता येईल– द्वयोर्मासयो. समाहारः द्विमासम्, द्विमास जातस्य द्विमासजातः.

१५ त्रिपदबहुव्रीहीमध्यें पूर्वीच्या दोन पदाचा समास विकल्पानें झाला तर समासान्तप्रत्ययही (५।४।१०६,५।४।९२) विकल्पानें होऊ लागेल

१६. तेव्हा त्रिपदबहुव्रीहीमध्यें तीन पदाची वृत्ति अमा पक्ष घेतला अमल्यामुळें त्यांतील दोन पदाची वृत्ति केलीच पाहिजे असें सिद्ध होतें

१७ ज्याच्या काल वगैरेंची इयत्ता दाखविली जाते तो परिच्छेद्य होय.

क्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति । द्विमासजात इति चेष्यते । व्यह्नजातश्च न सिध्यति । द्व्यहजात इति प्राप्नोति न चैव भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगु । व्यह्नजातस्तु न सिध्यति ॥ किमुच्यते परिमाणिनेति न पुनरन्यत्रापि । पञ्चगवप्रिय दशगवप्रियः ।

अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसञ्ज्ञ । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपद प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्ध उत्तरपद इति द्विगुर्भविष्यति ॥

सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसञ्ज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । पञ्चखट्वा दशखट्वा । द्विगोः [४ १ २१] इतीकारो मा भूत् । पञ्चगुः दशगु । गोरतद्धितलुकि [५ ४ ९२] इति टज्मा भू-

अशा रीतीने हा समास सोडविणें शक्य नाही, कारण स्वरामध्ये फरक होईल म्हणजे समाहारद्विगु करून नतर त्याचा जातशब्दाबरोबर तत्पुरुष केला तर द्विमासजातः असा तत्पुरुषामुळे अन्तोदात्त (६।१।२२३) होईल आणि येथें तर तत्पुरुष करून नतर द्विमास हा द्विगु केला तर त्या द्विगूमुळे द्वि याला प्रकृतिस्वर (६।२।२९) होऊन द्विमासजात असा आद्युदात्तही इष्ट आहे

शिवाय त्रिपदतत्पुरुषादाखल वचन केलें तर द्व्यह्नजात. हे उदाहरण साधणार नाही त्याचे ऐवजीं द्व्यहजात असे रूप प्राप्त होत आहे[१८]

तर मग द्व्यहजात असे रूप होतच नाहीं कीं काय ?

द्वि आणि अहन् या दोन पदाचा समाहार या अर्थी द्विगुसमास केला म्हणजे द्व्यहजात असे होणारच परतु तीन पदाचा तत्पुरुष केला नाहीं तर मात्र द्व्यह्नजात असे रूप मुळींच साधणार नाहीं

ह्या त्रिपदतत्पुरुषविधायक वचनामध्यें 'उत्तरपद जे परिमाणिवाचक' असें का बरें म्हटलें आहे ? अथात् तो शब्द काढून टाकून तें वचन करावें कारण परिमाणिव्यतिरिक्त उत्तरपदाच्या निमित्ताने पञ्चगवप्रिय., दशगवप्रिय , येथे पहिल्या दोन पदाचा द्विगु समास व्हावयास नको काय ?

(वा १०) परिमाणिव्यतिरिक्त उत्तरपदस्थलीं म्हणजे पञ्चगवधन. इत्यादि स्थलीं तीन पदाच्या समुदायाला बहुव्रीहिसञ्ज्ञा झाली असल्यामुळे उत्तरपद प्रसिद्ध आहे तेव्हा अर्थातच तेथे उत्तरपदनिमित्तक द्विगुसमास होईलच.

(वा.११) अर्थशब्द , स्यात् या अर्थी असो किंवा अभिधेयवाचक असो, सर्वपक्षीं मत्वर्थी द्विगुसमास होत नाहीं, असें प्रतिषेध वचन करावें

काय प्रयोजन ?

पञ्चखट्वा, दशखट्वा, येथें 'द्विगो.'(४।१।२१) यानें ङीप्प्रत्यय न व्हावा म्हणून[१९] तसेच पञ्चगु , दशगुः येथे 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) यानें टच्प्रत्यय न व्हावा म्हणून

१८ समाहारद्विगु केल्यामुळें 'न संख्यादे समाहारे' (५।४।८९) हा निषेध येईल आणि अह्न हा आदेश होणार नाहीं

१९ पञ्चखट्वा, पञ्चगु , येथें मत्वर्थाची विवक्षा असताना त्याच अर्थी बहुव्रीहि होतो व बहुव्रीहीनेंच अर्थ उक्त होत असल्यामुळे त्याच अर्थीं पुन मत्वर्थीय प्रत्यय होत नाही जर मत्वर्थी द्विगु झाला तर ङीप् व समासान्त हे दोष आहेतच शिवाय या द्विगूहून मत्वर्थीय प्रत्ययही होऊं लागेल.

दिति ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २।१।५२ ॥

किमनन्तरे योगे यः सख्यापूर्वं स द्विगुसंज्ञ आहोस्वित्पूर्वमात्रे । किं चात । यद्यनन्तरे योग एकशाटी द्विगो [४ १. २१] इतीकारो न प्राप्नोति । अथ पूर्वमात्र एकभिक्षा अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्त्वनन्तरे । कथमेकशाटी । ईकारान्तेन समासो भविष्यति । एका शाटी एकशाटी ॥ इह तर्हि एकापूपी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकभिक्षा । टाबन्तेन समासो भविष्यति । एका भिक्षा एकभिक्षा ॥ इह तर्हि सप्तर्षयः इगन्ते द्विगावित्येष स्वर प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यनन्तरे । कथमेकापूपी । समाहार इत्येव सिद्धम् । कः पुनरत्र समा-

(सू ५२) काय या सूत्राच्या लगत मागील सूत्रामध्यें सागितलेला सख्यापूर्वपदक जो समास तो द्विगुसज्ञक होतो, किवा या सूत्राच्या मागील 'पूर्वकालैक०' (२।१।४९) इत्यादि तीन सूत्रानीं सागितलेला तसला समास द्विगुसज्ञक होतो ?

या दोन तऱ्हामध्यें काय फरक होत आहे ?

जर लगत मागील सूत्रामध्ये सागितलेला सख्यापूर्वपदक समास द्विगुसज्ञक होतो असे गृहीत धरले तर एकशाटी येथे 'द्विगो' यानें ङीप् प्रत्यय प्राप्त होऊ शकत नाहीं

आता या सूत्राच्या मागील 'पूर्वकालैक०' इत्यादि तीन सूत्रानीं सागितलेला तसला समास द्विगुसज्ञक होतो असे गृहीत धरले तर एकभिक्षा येथेही ङीप्प्रत्यय प्राप्त होऊ शकत आहे

लगत मागील सूत्रामध्यें सागितलेला सख्यापूर्वपदक समास द्विगुसज्ञक होतो हा पक्ष असो

तर मग एकशाटी येथे ङीप्प्रत्यय कसा ?

एका चासौ शाटी च एकशाटी असा ङीषन्त शाटी शब्दाबरोबर समास होईल

तर मग एकापूपी येथे 'द्विगो' यानें ङीप् प्रत्यय प्राप्त होत नाहीं

तर मग या सूत्राच्या मागील 'पूर्वकालैक०' इत्यादि तीन सूत्रानी सागितलेला तसला समास द्विगुसज्ञक होतो हा पक्ष असो.

या पक्षी एकभिक्षा येथे ङीप्प्रत्यय का होत नाहीं ?

एका चासौ भिक्षा च एकभिक्षा असा टाबन्त भिक्षाशब्दाबरोबर समास केल्यामुळें ङीप् होणार नाहीं

तर सप्तर्षय येथे 'दिक्सख्ये०' (२।१।५०) याने समास केला असता त्याला द्विगुसज्ञा झाल्यानें 'इगन्तकाल०' (६।२।२९) यानें पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्राप्त होत आहे.

तर लगत मागील सूत्रामध्यें सागितलेला समास हा पक्ष असो

एकापूपी येथे ङीप्प्रत्यय कसा ?

समाहार या अर्थी द्विगु होतो, यानेंच येथे द्विगु केला म्हणजे ङीप्प्रत्यय होईल

पण येथे अपूप हा पदार्थ एकच असल्या मुळे समाहार तो काय ?

त्या अपूपाचे जें दान तें किवा सभ्रम हा

---

१ मागील सूत्रावरील टीप १ पहा

२ 'अनन्तरस्य विधिर्वा' हा न्याय स्वीकारला असता 'या सूत्राच्या लगत मागील' हा पक्ष उदय पावतो, आणि व्याप्तिन्यायावर भर दिला असता 'या सूत्राच्या मागील पूर्वकालैक० इत्यादि सूत्रत्रय' हा पक्ष उदय पावतो

३ एक शाट एकशाट असा पुलिंगी शाटशब्दाबरोबर 'पूर्वकालैक' यानें समास केला असता त्याला ह्या सूत्रानें द्विगुसज्ञा झाली तर 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियाम्' या वचनानें स्त्रीत्व असल्यामुळें 'द्विगो' यानें ङीप्प्रत्यय होतो

४ एको भिक्ष एकभिक्ष असा घञन्त पुलिंगी भिक्षशब्दावरोबर 'पूर्वकालैक०' यानें समास केला असता त्याला द्विगुसज्ञा झाली तर 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु' यानें स्त्रीत्व सागितलें असल्यामुळे 'द्विगो' याने ङीप्प्रत्यय प्रसक्त होत आहे

हारः । यत्तद्दानं सभ्रमो वा ॥ इह तर्हि पञ्चहोतार दशहोतारः इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथ सप्तर्षय । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीना छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम । अथवा पुनरस्त्वनन्तरे । कथ पञ्चहोतार दशहोतार । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीना छन्दसीत्येव सिद्धम् ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥२।१।५३॥

किमुदाहरणम् । वैयाकरणखसूचि । कि व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरण । वैयाकरण॰ कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सित भवति ॥

[पापाणके कुत्सितैः ॥२।१।५४॥]

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥२।१।५५ ॥

उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । कि यदेवोपमान तदेवोपमेय-

---

येथे समाहार होय

तर पञ्चहोतार, दशहोतार, येथे 'दिक्सख्ये सज्ञायाम्' (२।१।५०) याने समास झाला असल्यामुळे तेथे द्विगुसज्ञा होणार नाही, आणि 'इगन्तकाल' (६।२।२९) हा पूर्वपदप्रकृतिस्वर होणार नाही

तर मग मागील 'पूर्वकालैक॰ या तीन सूत्रानी सागितलेला समास हा पक्ष असो

पण तो पक्ष घेतला तर सप्तर्षय येथे पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्रसक्त होतो त्याची काय वाट ?

अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीना छन्दसि (६।२।१९९, वा १) याने अन्तोदात्त साधेल

किंवा लगत मागील सूत्रामध्ये सागितलेला समास हा पक्ष असो.

पण तो पक्ष घेतला तर पञ्चहोतार, दशहोतार, येथें इष्ट असलेला द्विगुप्रयुक्त पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्राप्त होऊ शकत नाही याची काय वाट ?

'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीना छन्दसि' (६।२।९१, वा १) यानेच पञ्चहोतार इत्यादिस्थली आद्युदात्त स्वर साधत आहे

(सू ५३) या सूत्राचें उदाहरण काय ?

वैयाकरणखसूचि हे होय

पण काय या उदाहरणामध्ये व्याकरण शास्त्र निंद्य समजले जाते किंवा व्याकरणाध्ययन करणारा निंद्य समजला जातो ?

बुद्धिमन्द असा व्याकरणाध्ययन करणारा मनुष्य हा येथे निंद्य म्हणून विवक्षित आहे त्या मनुष्याची निन्दा केली असता त्याने शिकलेल्या व्याकरणाचीही निंदा अर्थातच होत आहे

(सू ५५) येथे उपमान असे म्हटलें आहे ज्याचा सारखेपणा दाखवावयाचा असतो त्याला उपमान म्हणतात पण तें उपमान

---

५ दरिद्री मनुष्यानें एका अपूपाचें दान केले तरी तो अनेक समजतो, किंवा एखाद्या शकित स्वभावाच्या मनुष्याच्या मनाची स्थिति एकच अपूप कर्तव्य असला तरी अनेकाप्रमाणेच होते त्या ठिकाणीं एकावर अनेकत्वाचा आरोप करून समाहाराची उपपत्ति करावी

१ निंद्य जो अर्थ त्या अर्थाला दाखविणाऱ्या सुबन्ताचा निंदासाधन जो अर्थ त्या अर्थाला दाखविणाऱ्या सुबन्ताबरोबर विकल्पाने तत्पुरुषसमास होतो, जसें– वैयाकरणखसूचि, मीमासकदुर्दुरूढ, वगैरे विशेष्याला पूर्वनिपात होण्यासाठी हें सूत्र केलें आहे

२ प्रश्न विचारला असता बुद्धिमांद्यामुळें जो उत्तर देऊ शकत नाही आणि म्हणूनच जो केवळ आकाशाकडे पहात बसतो किंवा विषयान्तर करण्याकरिता आकाशासबधानें काही बोलू लागतो तो येथें निंद्य म्हणून विवक्षित आहे

१ पाप आणि अणक या शब्दांचा निंद्यार्थवाचक सुबन्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें– पापनापित, अणककुलाल पूर्वनिपात होण्याकरितां हे सूत्र केलें आहे

१ उपमानवाचक सुबन्ताचा सामान्यधर्मविशिष्ट जें उपमेय तद्वाचक सुबन्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें– घन इव श्याम घनश्याम

माहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । किं चात । यदि यदेवोपमान तदेवोपमेय क इहोपमार्थो गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेय क इहोपमार्थो गौरिवाश्व इति ॥ एव तर्हि यत्र किंचित्सामान्य कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवत. । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गस्यते । मान हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयतेऽनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानम् । गौरिव गवय इति । गौर्निर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञात ॥ काम तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञात स्याद्गौरनिर्ज्ञातस्तेन कर्तव्य स्याद्गवय इव गौरिति । वाढ कर्तव्यम् ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । शस्त्रीश्यामा ।

कसे बरे असते ? सारखेपणा हा ज्याचा त्यालाच असतो म्हणून जें उपमान तेच उपमेय असतें किंवा त्या दोन वस्तु अगदी भिन्न म्हणजे उपमान निराळे आणि उपमेय निराळे असे असलें पाहिजे ?

या दोन प्रकारामध्यें काय बरे फरक ?

जर जे उपमान तेच उपमेय असे असेल तर बैलासारखा बैल अशी ज्याची त्यालाच उपमा देण्यात काय बरे बोध होणार आहे ? आता उपमान आणि उपमेय ह्या दोन वस्तु अगदी निराळ्या म्हणजे सर्वथा विजातीय असतील[२] तर तेथेही बैलासारखा घोडा अशी उपमा देण्यात काय बरे बोध होणार आहे ?

असे आहे तर जेथ काही अशाने साम्य आणि काही अशाने विशेष असतो तेथे उपमान व उपमेय हीं उभयता सभवतात, असे समजावे

काय जेथे काही अशीं साम्य आणि काही अशीं विशेष असेल तेथे उपमानोपमेयभाव होतो अशा अर्थाचें वचन केलें पाहिजे ?

वचन करावयास नको

तर वचनावाचून कसा बरे हा अर्थ समजण्यात येईल ?

मान[३] म्हणजे प्रमाण होय. ते न कळलेला अर्थ कळावा यासाठी साधन म्हणून गृहीत करलें जाते त्या प्रमाणाच्या जवळ जवळ गेलेलें ते उपमान होय म्हणजे उपमान हें सर्वांशानी उपमेयाला कळवून देत नाही, तर उपमेया वरील काही धर्मानीच उपमेयाला कळवून देते, जसे– गौरिव गवय येथें गो म्हणजे बैल हा कळलेला आहे, व गवय कळलेला नाही[४]

तर मग याच हेतूवरून ज्याला गवय पदार्थ कळलेला आहे आणि गोपदार्थ मात्र कळलेला नाही, त्याला गवय इव गौ असे म्हणता आले पाहिजे

खुशाल त्याने तसे म्हणावे हरकत नाही[५]

आता या सूत्राचें काय बरें उदाहरण ?

शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा[६] हे होय.

पण हा श्यामाशब्द उपमान व उपमेय या पैकी कोणत्या अर्थाला दाखवीत[७] आहे ?

---

२ कोणत्याही प्रकारानें साम्य विवक्षित नसेल तर

३ मानस्य समीपे यत् तत् उपमानम् अशी उपमानशब्दाची व्युत्पत्ति आहे

४ गवय प्रत्यक्ष पाहिला असता जशी त्याची बरोबर माहिती होते तितकी गायीसारखा म्हणण्यानें होत नाहीं

५ बैलासारखा गवय असतो असें म्हटलें असता गवयासंबंधानें पूर्ण कल्पना जरी झाली नाही तरी बरीचशी कल्पना होते

६ शस्त्री म्हणजे सुरी तिच्यासारखी काळसर देवदत्ता नावाची स्त्री असा अर्थ या सामासिक शब्दापासून प्रतीत होतो

७ जर श्यामा हा शब्द श्यामगुणविशिष्ट शस्त्री या अर्थाला दाखवीत असेल तर सामानाधिकरण्य जुळते, पण उपमेयभूत देवदत्ता या अर्थाचें अभिधान समासापासून होणार नाहीं आता जर

क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते । शस्त्र्यामित्याह । केनेदानीं देवदत्ताभिधीयते । समासेन । यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति न सिध्यति । उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति । यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति तित्तिरिकल्माषी कुम्भकपाललोहिनी अनुपसर्जन-लक्षण ईकारो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवदत्तायां श्यामाशब्दः । एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवः शस्त्र्या गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणा

शस्त्री या अर्थाला दाखवितो असे म्हणतो

तर मग आता देवदत्ता हा अर्थ कोणच्या शब्दाने दाखविला जात आहे ?

शस्त्रीश्यामा या समासाने दाखविला जात आहे

असे आहे तर शस्त्रीश्यामो देवदत्त हे रूप साधत नाही [९]

उपमेयार्थ हा समासाचा वाच्य असल्याने तो प्रधान आहे

अर्थात् श्यामाशब्दाच्या अर्थाला अप्राधान्य असल्यामुळे 'गोस्त्रियो' (१।२।४८) ह्याने ऱ्हस्व झाल्याने पूर्वोक्त रूप साधेल

जर 'गोस्त्रियो' येथे उपसर्जनपदाने लौकिक उपसर्जनाचेंही ग्रहण होत असेल तर तित्तिरिकल्माषी, कुम्भपाललोहिनी, येथें अनुपसर्जनावर अवलंबून असलेला ईकार (ङीप् व ङीष्) प्राप्त होऊ शकत नाही [११]

असे आहे तर शस्त्रीशब्द हा शस्त्री या अर्थाच आहे, आणि श्याम वर्णाची देवदत्ता या अर्थी श्यामाशब्द आहे असे घ्यावे [१२]

अशा रीतीने दोषाचा परिहार होत आहे, तरी पण श्यामाशब्द उपमेयाकडे लागल्यामुळे शस्त्रीवरील श्यामगुण दाखविणारा शब्द नाहीसा होतो आता शब्दाने दाखविला नसला तरी वस्तुत असल्यामुळे श्यामगुण घ्यावयाचा असेल तर शस्त्रीमध्ये तीक्ष्णपणा, सूक्ष्मपणा, महत्त्व इत्यादि जे बहुत गुण आहेत त्यांपैकी कोणता गुण घ्यावा तो निश्चित होत नाही

उपमेच्या निमित्तभूत गुणाचा निर्देश केला नसला तरी लोकव्यवहारावरून त्याची प्रतीति होते, जसे– चन्द्रवन्मुख यस्या सा चन्द्रमुखी देवदत्ता असे म्हटलें असता त्या चन्द्राचे ठिकाणीं शीतलवर्तुलत्वादि अनेक गुण आहेत

श्यामगुणविशिष्ट उपमेयभूत देवदत्ता या अर्थाला दाखवीत असेल तर सादृश्यसंबंधानें शस्त्रीशब्दार्थाचा श्यामापदवाच्य देवदत्तार्थाचे ठिकाणी अन्वय केल्यानें वैयधिकरण्य होतें, म्हणून समास प्राप्त होऊ शकत नाहीं, समानाधिकरणेन हा अधिकार चालू आहे म्हणून तेव्हां दोन्ही तऱ्हेनें दोष येतो

८ शब्दशक्तिस्वभावामुळें समासापासून उपमेयार्थाची प्रतीति होते

९ श्यामाशब्द शस्त्री या अर्थी असल्यामुळें तो स्त्रीलिंगी आहे तेव्हा शस्त्रीश्याम असें रूप होणार नाही

१० लौकिक उपसर्जन घ्यावें असा अभिप्राय आहे

११. येथें तित्तिरिशब्द पुल्लिंगी, आणि कुम्भपाल शब्द नपुसकलिंगी आहे त्याच अर्थाला दाखविणारे कल्माष व लोहित हे शब्दही तसेच आहेत, स्त्रीलिंगा नव्हेत तेव्हा त्याहून स्त्रीप्रत्यय प्राप्त होत नाही समास केल्यानंतर समासाचा उपमेय हा अर्थ स्त्रीलिंगी आहे, तरी कल्माषलोहित पदार्थांना लौकिक उपसर्जनत्व असल्यामुळें 'अन्यतो ङीष्' (४।१।४०), 'वर्णादनुदात्तात्' (४।१।३९), यानीं क्रमानें ङीष् आणि ङीप् होत नाहीत कारण अनुपसर्जनात् असा तेथें अधिकार आहे

१२ शस्त्रीश्यामो देवदत्त, येथें श्यामशब्द श्यामवर्णाचा देवदत्त या अर्थी असल्यामुळें तो पुल्लिंगी प्रयोग उपपन्न होतो तित्तिरिकल्माषी येथेंही उपमेयार्था असलेल्या अशा स्त्रीप्रत्ययान्त कल्माषीशब्दाबरोबर समास केला म्हणजे तेथेंही दोष नाहीं.

या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥ एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि वचनान्न भवति । यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यादिह तु खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तेत इति । इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्यात् । यदि तावदेव विग्रहः क्रियते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति शस्त्र्या श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । अथाप्येव विग्रहः क्रियते यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेत्येवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवश्च शस्त्र्या गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥

तरी देखील त्यापैकी आल्हादकारिता म्हणून जो गुण आहे त्याचीच तेथे प्रतीति होत असते तशी येथे श्यामगुणाची प्रतीति होईल

तरी पण 'समानाधिकरणेन' या पदाची येथे अनुवृत्ति आहे तेव्हा शस्त्रीशब्दाशी श्यामाशब्दाचें वैयधिकरण्य[१३] असल्यामुळे समासच मुळी प्राप्त होऊ शकत नाही

पण वचनाचे जोरावर काय बरे होत नाहीं?[१४]

जरी 'उपमानानि०' या समासविधायक वचनाचे जोरावर वैयधिकरण्य असताही समास झाला तरी मृगीव चपला मृगचपला येथे सामानाधिकरण्यावर अवलंबून असलेला 'पुंवत्कर्मधारय०' (६।३।४२) याने पुंवद्भाव प्राप्त होऊ शकत नाही

असे आहे तर शस्त्री[१५] आणि श्यामा हे दोन्ही शब्द देवदत्ता याकडेच लावावेत दोन्ही शब्द देवदत्ता याकडे लावणे हे येथे योग्य आहे एरवी बहुत अपेक्षा करावी लागेल म्हणजे शस्त्रीव श्यामा देवदत्ता, म्ह श्यामवर्णाची देवदत्ता ही शस्त्रीप्रमाणे आहे, असा विग्रह करण्यात येईल तर शस्त्रीचा श्यामगुण दाखविण्याकरिता यत्न करावा लागेल आता जर यथा शस्त्री श्यामा तद्वदिन देवदत्ता, म्हणजे श्यामवर्णाची शस्त्री जशी आहे तशी देवदत्ता आहे असा विग्रह करण्यात येइल तर उपमेय देवदत्तेवरील श्याम गुण दाखविण्याकरिता प्रयत्न करावा लागेल.

आता शस्त्री आणि श्यामा हे दोन्ही शब्द देवदत्तेकडे लावले तरी येथे कोणत्या गुणानें सादृश्य विवक्षित आहे त्या गुणाचा निर्देश येथें नाही, असें होणार आहे तेव्हा त्या शस्त्रीचें ठिकाणी जे तीक्ष्णत्व, सूक्ष्मत्व, पृथुत्व, वगैरे अनेक गुण आहेत त्यापैकीं कोणत्या गुणामुळे शस्त्रीचें सादृश्य देवदत्तेला येथे विवक्षित आहे ते समजणार नाहीं

पण उपमेच्या निमित्तभूत गुणाचा निर्देश नसताही लोकव्यवहारावरून अनेक गुणापैकीं उपमेचा निमित्त म्हणून एखाद्या गुणाचीच नियत प्रतीति होत असते, जसे— चन्द्रमुखी देवदत्ता असे सांगितलें असता त्या चन्द्राचे ठिकाणीं असलेल्या अनेक गुणापैकीं आल्हादकारिता म्हणून जो गुण आहे त्याचीच उपमा

---

१३ श्यामाशब्द उपमेयाकडे लागला आहे, शस्त्रीकडे नाही तेव्हा शस्त्री आणि श्यामा यांचें सामानाधिकरण्य नाही असें सिद्ध होतें

१४. तेव्हा 'उपमानानि०' या सूत्रामध्ये समानाधिकरणेन याची अनुवृत्ति येईल तर उदाहरण न मिळाल्यामुळे 'उपमानानि०' हें सूत्र निर्विषय होईल त्या जोरावर येथे अनुवृत्ति येणार नाहीं

१५ जसा मुख चन्द्र येथें चन्द्रशब्द सादृश्यामुळें मुखाला लावला आहे तसा येथें शस्त्रीशब्द देवदत्तेला लावला आहे.

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः॥१॥

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात्। शस्त्रीश्यामा। श्यामाशब्दोऽयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनं संपद्यते। तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति॥

न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनप्रसिद्धिः॥ २॥

न वैष दोषः। किं कारणम्। श्यामत्वस्योभयत्र भावात्। उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च। तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य। तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते। किंवाचकः। उभयवाचकः। श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनं प्रसिद्धम्। सामान्यवचने प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति। न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव॥ अथवा सामान्यवचनैरित्युच्यते सर्वश्च शब्दोऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते त एव विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन इति॥

उपमितं व्याघ्रादिभिःसामान्या-

निमित्त या नात्याने प्रतीति होते तर मग उपमेय देवदत्तेचे ठिकाणी श्रुत असलेल्या श्यामगुणाचा उपमानाकडे का बरे संबंध होणार नाहीं?

(वा १) उपमानवाचकाच्या ह्या तत्पुरुष समासामध्यें गुणवाचक शब्द हा आपल्या संनिहित पदार्थावरीलच गुण दाखवीत असल्यामुळे तो शब्द सामान्यवचन होत नाही, जसे– शस्त्रीश्यामा येथे शस्त्रीशब्दाशेजारीं उच्चारलेला श्यामाशब्द हा शस्त्रीवरीलच विशेष श्यामवर्ण दाखवीत असल्यामुळे तो विशेषवचन होतो तेव्हा सामान्यवचन शब्दाबरोबर सांगितलेला समास शस्त्रीश्यामा येथें प्राप्त होत नाहीं

(वा २) हा दोष येत नाहीं.

काय कारण?

शस्त्री आणि देवदत्ता या दोन्ही ठिकाणी श्यामत्व आहे, आणि येथें त्याचा वाचक श्यामाशब्द योजिला आहे

त्याचा वाचक म्हणजे कोणाचा वाचक?

शस्त्री आणि देवदत्ता या दोन्ही ठिकाणच्या श्यामवर्णाचा वाचक तेव्हा दोन्ही ठिकाणी श्यामवर्ण असल्यामुळे व त्या दोन्ही ठिकाणच्या श्यामवर्णाला दाखविण्याऱ्या श्यामा या शब्दाचा प्रयोग केला असल्यामुळे त्या श्यामाशब्दाला सामान्यधर्मवाचकत्व ठरत आहे अशा रीतीनें सामान्यवचनत्व ठरलें असता सामान्यवचन शब्दाबरोबर सांगितलेला समास शस्त्रीश्यामा येथें होईल

आता जो शब्द बहुतावरील साधारण धर्म दाखवितो त्यालाच सामान्यवचन म्हणावयाचें असा कांहीं ठाम नियम नाहीं. तर जो दोघावरीलही साधारण धर्म दाखवितो तोही सामान्यवचनच म्हटला जातो अथवा 'साधारणधर्मवाचकाबरोबर' असे येथे सूत्रामध्यें म्हटलें आहे आणि कोणताही शब्द दुसऱ्या शब्दाबरोबर उच्चारला असता तो विशेषवचन बनतोच तेव्हा 'सामान्यवचनैः' याचा अर्थ आम्ही असा समजतों की दुसऱ्या शब्दाशीं संबंध जोडण्याच्या पूर्वी जो सामान्यवचनशब्द तसल्या सामान्यवचनशब्दाबरोबर

---

१ उपमेयवाचक सुबन्ताचा उपमानभूत अशा व्याघ्रादिगणपठित शब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुष-

प्रयोगे ॥ २ । १ । ५६ ॥

सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् । इह मा भूत् । पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूरः । पुरुषोऽय व्याघ्र इव बलवान् ॥ सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर पुरुषोऽय व्याघ्र इव बलवानिति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेध शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राजपुरुषोऽभिरूप. । राजपुरुषो दर्शनीय । अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २ । १ । ५७ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसि-

---

उपमानवाचकाचा समास होतो

(सू ५६) येथे सामान्याप्रयोगे म्ह सामान्य धर्मवाचक शब्दाचा प्रयोग नसताना असे म्हटलें आहे तें कशाकरिता ?

पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर[२], पुरुषोऽय व्याघ्र इव बलवान्, येथें म्हणजे उपमान आणि उपमेय या दोघावरील साधारण धर्म दाखविणाऱ्या अशा शूर, बलवान्, या शब्दाचा प्रयोग असताना तेथे समास न व्हावा म्हणून म्हटले आहे

सामान्याप्रयोगे हा शब्द सूत्रामध्यें घालावयास नको

तर मग पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर येथें समास का बरे होत नाही ?

पुरुष आणि व्याघ्र या दोघाचें परस्परसामर्थ्य नाहीं म्हणून

तें सामर्थ्य का बरे नाहीं ?

सापेक्ष हे सामर्थ्यहीन असतें म्हणून अशा रीतीने पूर्वोक्त उदाहरणामध्ये समासाचा अभाव सिद्ध होत असता ज्यापेक्षा सामान्याप्रयोगे' असा प्रतिषेध आचार्य करीत आहेत त्यापेक्षा विशेष्याला सापेक्षत्व असलें तरी देखील त्याचा समास होतो असे ते सुचवीत आहेत

असे सुचविल्याचा काय उपयोग ?

राजपुरुषोऽभिरूप , राजपुरुषो दर्शनीय , येथे प्रधान पुरुषाशी आभिरूप्याचा अन्वय आहे तरीही त्याचा राजशब्दाबरोर समास होतो.

(सू ५७,वा १) विशेषणाचा विशेष्याबरोबर सागितलेला जो हा तत्पुरुषसमास तेथे विशेषण आणि विशेष्य या उभयतापैकी प्रत्येकालाही विशेषणत्व व विशेष्यत्व असल्यामुळे त्यापैकीं उपसर्जन कोणतें ते निश्चित ठरविता येत नाही, जसे– कृष्णतिला येथे तिळ आहेत पण ते कृष्णवर्णाचेच पाहिजेत म्हणून तिल-

---

समास होतो, पण साधारणधमवाचक शब्दाचा प्रयोग नसेल तर, जसें– पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र

२ शूर याचा पुरुषाकडे सबध असल्यामुळें पुरुष हा सापेक्ष समजला जातो तेव्हा त्याचें व्याघ्राशीं सामर्थ्य नाहीं

१. विशेषणीभूत सुबन्ताचा समानाधिकरण अशा विशेष्याबरोबर वाहुल्येंकरूनतत्पुरुष समास होतो, उदा० – नीलमुत्पल नीलोत्पलम्

२ विशेषण असें जें ठरेल त्याला उपसर्जनसज्ञा (१।२।४३) होणार आहे, आणि त्यालाच समासामध्यें पूर्वनिपात (२।२।३०) होणार आहे.

द्धिः । कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनं संपद्यते । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनं संपद्यते । तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः ॥

न वान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः ॥२॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात् । अन्यतरदत्र प्रधानम् । **तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य ।** तद्विशेषकं चापरम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । यदास्य तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति कृष्णो विशेषणत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम् ॥ काम तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं तिलकृष्णा इति । न कर्तव्यम् । न ह्ययं द्वन्द्वः । तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न खल्वपि षष्ठीसमासः । तिलानां कृष्णा इति । किं तर्हि । द्वाविमौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किंचिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नून-

शब्दाशीं कृष्णशब्दाचा संबंध केला असता कृष्ण हें तिळाचें विशेषण समजलें जातें तसेंच कृष्णवर्णाचे पदार्थ अनेक आहेत पण ते तिळच पाहिजेत म्हणून त्या कृष्णशब्दाशीं तिलशब्दाचा संबंध केला असता तिल हे कृष्णाचें विशेषण समजलें जातें अशा रीतीनें ह्या दोहोंपैकीं वाटेल तें विशेष्य होतें आणि वाटेल तें विशेषण होतें तेव्हा विशेषण म्हणून इष्ट असलेल्यालाही विशेष्यत्व येतें, आणि विशेष्य म्हणून इष्ट असलेल्यालाही विशेषणत्व येत असल्यामुळे त्यापैकीं उपसर्जन कोण हें ठरविता येत नाहीं

(वा.२) हा दोष येत नाहीं.

काय कारण ?

कृष्ण आणि तिल या दोन पदार्थांपैकीं एका पदार्थाला प्राधान्य आहे, आणि दुसरा पदार्थ त्या प्रधानार्थाचा विशेषण आहे तेव्हा तिल हें एक विशेष्य आणि दुसरें त्याचें विशेषण असल्यामुळें त्या विशेषणाला उपसर्जन संज्ञा होईल प्रयोग करणाऱ्याला ज्यापेक्षा तिल हे प्रधान म्हणून विवक्षित आहेत आणि त्या प्रधानाचें विशेषण म्हणून कृष्णशब्दार्थ विवक्षित आहे त्यापेक्षा तीळ हे विशेष्य होय, व कृष्ण हे त्याचे विशेषण होय

तर मग विवक्षेवरूनच जर हें ठरत असेल तर ज्याला कृष्णशब्दार्थ प्रधान म्हणून विवक्षित आहे आणि तीळ हे विशेषण म्हणून विवक्षित आहेत त्यानें खुशाल तिलकृष्णा. असा प्रयोग करावा काय ?

तसा प्रयोग करता येणार नाहीं कारण तिलकृष्णा हा काहीं तिलाश्च कृष्णाश्च असा द्वंद्वसमास नव्हे, किंवा तिलानां कृष्णाः असा षष्ठीतत्पुरुषही नव्हे

तर काय आहे ?

हे दोन स्वतंत्र प्रथमान्त शब्द एकाच अर्थी एकदम प्रयोगात आणले आहेत आता परस्पर अनुपकारक[४] म्हणजे स्वतंत्र अशा दोन शब्दांचा एका कालीं एकाच अर्थी प्रयोग करण्याचें काहीही कारण नाहीं आणि तो तसा प्रयोग तर केला आहे त्यावरून असे

३ कारण हे दोन शब्द येथे निरनिराळ्या वस्तूंना दाखविणारे नव्हेत

४ विशेषणविशेष्यभावानें एकमेकाला उपकारक नसणारे, अर्थात् दोघानाही प्राधान्य असलेले.

मत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषक चापरमिति । तत्र त्वेतावान्संदेह कि प्रधान कि विशेषणमिति । स चापि क सदेह । यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा । कुब्जखञ्ज खञ्जकुब्ज इति । यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमन्यतरो गुणस्तत्र यद्द्रव्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा । शुक्लमालभेत कृष्णमालभेतेति न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति । अवश्य तद्गुण द्रव्यमाकाङ्क्षति ॥ कथ तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्ष' शिशपेति नैतयोरावश्यकः समावेशः । न ह्यवृक्षः शिशपास्ति ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ २।१।५८॥[१]

अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमण क्रियते न विशेषण विशेष्येण बहुलम् [२ १ ५७] इत्येव सिद्धम् ।

बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम् ॥ १ ॥

अकृत्स्न बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमण क्रियते । यद्यकृत्स्न यदनेन कृतम-

---

ध्यानात येते की यापैकी एक प्रधान आहे व दुसरा हा त्या प्रधानाचें विशेषण आहे फक्त तेथे एवढाच सशय उरतो की त्या उभयतापैकी प्रधान कोण आणि विशेषण कोण ? हा सशय तरी कोठे येतो की जेथे दोन्हीही शब्द गुणवाचक[५] आहेत, जसे– खञ्जकुब्ज , कुब्जखञ्ज , वगैरे जेथे उभयता पैकीं एक द्रव्य आणि दुसरा गुण आहे तेथे जें द्रव्य असते ते प्रधान होय[६] जसे– श्वेतमालभेत, कृष्णमालभेत या छागालभनविधीचे ठिकाणी श्वेत छागाच्या अभावी कृष्ण छागाचे आलभन केले जाते, पण छाग मुळीच नसेल तर त्याच्या ऐवजी पिष्टपिंडाचें आलभन केल्याने काम भागत नाहीं.

तर मग शिशपा आणि वृक्ष या दोन शब्दाचा एकाच अर्थी व एका काली कसा बरें प्रयोग केलेला दिसतो ?

वरील दोन शब्दाचा एका अर्थी एकदम प्रयोग होतोच असा नियम नाही तेथे वृक्षशब्दाची काही जरूरी दिसत नाही कारण वृक्षाशिवाय इतराला शिंशपा म्हणतच नाहीत.[१०]

(सू ५८) 'पूर्वापर' ह्या प्रकृत सूत्रापासून पुढील सूत्रे कशाकरिता बरें आरभिलीं आहेत ? 'विशेषण विशेष्येण' यानेंच त्याचे काम भागेल

(वा.१) 'विशेषण विशेष्येण०' या सूत्रातील बहुलग्रहणावरून समास कोठे होतो

---

५ गुणवाचकाचा द्रव्याच्या द्वारानेच क्रियेकडे अन्वय असल्यामुळे दोन गुणवाचकामध्यें सारखेपणा आहे म्हणून तेथें विशेषण आणि विशेष्य हा सशय येतो

६ द्रव्याचा साक्षात्क्रियेकडे अन्वय असल्यामुळे त्याला प्राधान्य आहे, म्हणून ते गुणवाचकाच्या दृष्टानें विशेष्यच असत

७ छाग म्हणजे बोकड

८ तेव्हा नुसत्या द्रव्याने काम भागते, पण नुसत्या गुणानें कधींही भागत नाही तेव्हा अर्थातच द्रव्याला प्राधान्य आहे, असें सिद्ध होतें

९ म्हणजे तेथें अमुक विशेषण आणि अमुक विशेष्य असें कशावरून ठरतें ?

१० तेव्हा शिशपाशब्द उच्चारला म्हणजे वृक्ष शब्दाची जरूरच नाही आता जर अगोदर वृक्ष असें म्हटले तर मात्र तो वृक्ष कोणता हे समजण्याकरिता त्याला विशेषणाची जरूर लागते तेव्हा अर्थातच शिशपा हें विशेषण आहे असे ठरतें तेव्हा 'शिशपावृक्ष ' असाच सामासिक शब्द होतो, 'वृक्षशिशपा' असा होत नाही

१ पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम आणि वीर ह्या सुबन्त शब्दाचा समानाधिकरण अशा सुबन्ताबरोबर विकल्पेंकरून तत्पुरुषसमास होतो, जसें– पूर्ववैयाकरण , अपराध्यापक वगैरे

कृतं तत्। एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति। कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च। यज्ञानेन कृतं सुकृतं तत्। किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते। उदाहरणभूयस्त्वात्। ते खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च। केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति॥ अवश्यं खल्वस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलम् अन्यतरस्याम् उभयथा वा एकेषामिति। सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्। तत्र नैकः पन्था शक्य आस्थातुम्॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥२।१।५९

श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगणः॥

श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्॥ १॥

श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्।

आणि कोठे होत नाहीं याचा विचार सर्व साधारण लोकांना पूर्णपणें होणें अशक्य असल्यामुळे 'पूर्वापर०' इत्यादि सूत्राचा आरंभ केला आहे

जर बहुलग्रहणावरून पूर्णपणाने काम होत नाही तर त्या बहुलग्रहणानें जें केलें तें न केल्यासारखें समजलें जाईल

असे आहे तर बहुलग्रहण हें अपुऱ्या अर्थाचें आहे असें आमचें म्हणणें नाही तर तें पुऱ्या अर्थाचें आहे कारक आहे, साधक आहे, व निर्वर्तक आहे. त्याच्यात कोणताही कमीपणा नाही तेव्हा त्या बहुलग्रहणाने केलेलें कार्य तें पक्केच कार्य होत आहे

बहुलग्रहणानें सर्व काम भागत आहे तर मग 'पूर्वापर०' इत्यादि सूत्राचा आरंभ कशाकरिता केला आहे?

'विशेषण विशेष्येण०' या सूत्राचींच पुष्कळशीं उदाहरणे दाखविण्याकरिता[2] केला आहे. कारण ज्या विधीविषयी विधायक सामान्यशास्त्र आहे व त्याच सामान्यशास्त्राचा विस्तार विशेषशास्त्रानें करून दाखविला आहे, असे विधि सर्वसाधारण लोकांनाही उत्तम तऱ्हेनें कळतात तसा केवळ सामान्यशास्त्राने किंवा सामान्यशास्त्र न सांगता केवळ विस्तार केल्यानें विषयविभाग निश्चित कळत नाहीं

शिवाय[3] कोठे बहुलम्, कोठे अन्यतरस्याम्, कोठे उभयथा, आणि कोठे एकेषाम् हे शब्द घालून जो आचार्यांनीं शास्त्राचा पाठ केला आहे तो आम्हाला अत्यन्त आवश्यक आहे कारण सर्व वेदानाही लागू पडणारे असे हें व्याकरणशास्त्र आहे तेथे एकाच मार्गाचें अवलंबन करणें शक्य नाहीं

(सू ५९) श्रेण्यादिगण गणपाठामध्यें दाखविला आहे तसा कृतादि गणाचा पाठ नाहीं तो आकृतिगण समजावयाचा आहे

(वा १) श्रेण्यादिगणपठित शब्दाविषयीं

---

२. 'विशेषण विशेष्येण' या शास्त्राची प्रवृत्ति कोठें होतें, कोठें होत नाहीं, हा विषयविभाग मंदबुद्धि लोकांनाही स्पष्टपणें निश्चित ठरविता यावा म्हणून 'पूर्वापर०' इत्यादि सूत्रें केलीं आहेत

३. 'विशेषण विशेष्येण०' या सूत्रामध्यें बहुलग्रहणाचे ऐवजी 'वा'शब्द घालून व्यवस्थितविभाषा स्वीकारली असतां सर्व काम भागेल मग बहुलशब्दघटित सूत्र करण्याचें काय कारण असें कोणाला वाटेल तर त्याचें हे उत्तर आहे

४ जर हें व्याकरणशास्त्र भाषेपुरतेंच असतें तर तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे 'वा'शब्द घालून सूत्र केल्याने निर्वाह झाला असता, परंतु वेदामध्ये सूत्रानें स्पष्ट सांगितल्यावाचून निराळेंच एखादे कार्य करणें इष्ट असते, त्याकरिता 'क्वचिद् यदेव' या अर्थाचा बहुलशब्द घालूनच शास्त्र करणें भाग आहे त्याकरिता स्पष्ट निराळें सूत्र करावयाचें म्हटलें तर अशा तऱ्हेचे शब्द वेदामध्यें अनन्त असल्यामुळें सूत्रेंही अनन्त करावी लागणार असल्यामुळें शास्त्र फारच वाढेल

१ सुबन्त अशा श्रेणि, एक पूग, वगैरे गणपठित शब्दाचा समानाधिकरण अशा कृतादिगणातील शब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें– अश्रेणय श्रेणय कृता श्रेणिकृता

अश्रेणयः श्रेणयः कृता श्रेणिकृता । यदा हि श्रेणय एव किंचित्क्रियन्ते तदा मा भूदिति ॥ अन्यत्राय च्व्यर्थग्रहणेषु च्व्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति । तदिह न तथा किं कारणम् । अन्यत्र पूर्वं च्व्यन्तकार्यं पर च्व्यर्थकार्यम् । इह पुन पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं च्व्यन्तकार्यमिति ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥२।१।६०

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिवचनम् ॥१॥

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । सिद्धं चाभुक्त चेति ॥

अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह

च्विप्रत्ययाचा अर्थ जो अभूततद्भाव (५।४।५०) तो गम्यमान असताना श्रेण्यादिकाचा कृतादिशब्दाबरोबर समास होतो असे वचन करावें, जसे– अश्रेणय श्रेणय कृता' श्रेणिकृता.. आता जेव्हा खरोखरच श्रेणि काही कामाकरिता केल्या जातील त्या वेळी समास न व्हावा म्हणून

अन्ये ठिकाणीं (१।४।७४ वा १) हा आचार्य च्व्यर्थ ग्रहण करून त्याविषयी 'च्व्यन्तस्य प्रतिषेध' (१।४।७४ वा ३) असा असा प्रत्यक्ष च्विप्रत्यय केला असताना त्या कार्याचा निषेध सागतो त्याप्रमाणे प्रकृतस्थळी सागत नाही याचें काय बरें कारण ?

कारण असे की अन्य ठिकाणी प्रत्यक्ष च्विप्रत्ययामुळे होणारें कार्य अष्टाध्यायीमध्यें आचार्यांनें प्रथमत (१।४।६१) पठित आहे, व त्यानतर (१।४।७४) च्विप्रत्ययाच्या अर्थामुळे होणारे कार्य पठित आहे आणि प्रकृत स्थली त्याच्या उलट म्हणजे च्विप्रत्ययाच्या अर्थामुळे होणारे कार्य प्रथमत (२।१।५९) पठित आहे व त्याच्या पुढे (२।२।१८) प्रत्यक्ष च्विप्रत्ययामुळे होणारे कार्य पठित आहे

(सू ६०, वा १) नञ्शब्दानें युक्त असलेल्या क्तप्रत्ययान्ताविषयी समानप्रकृतिग्रहण करावे, म्हणजे नञ्विशिष्ट क्तप्रत्ययान्त व नञ् रहित क्तप्रत्ययान्त या उभयतामधील क्तप्रत्ययाची प्रकृति अर्थानें आणि वर्णांनीं सारखी असली तरच समास होतो असे वचन करावे कारण 'सिद्ध चाभुक्त च' येथे समास न झाला पाहिजे आणखी नञाने युक्त अशा क्तप्रत्ययान्ताबरोबर ज्या सुबन्ताचा समास होणार ते नञानें रहित असावें असेही म्हटलें पाहिजे कारण कर्तव्यमकृतम् येथे समास न झाला पाहिजे.

---

२ साक्षाद् वगैरे शब्दाना च्विप्रत्ययाचा अर्थ गम्यमान असताना विकल्पानें सागितलेली गतिसज्ञा प्रत्यक्ष च्विप्रत्यय केला असताना इष्ट नाही म्हणून तेथें निषेध केला आहे, तेव्हा तेथे नित्यगतिसज्ञा होते तसें येथें श्रेणि वगैरे शब्दाचा च्विप्रत्ययाचा अर्थ गम्यमान असताना कृत वगैरे शब्दाबरोबर विकल्पाने सागितलेला तत्पुरुषसमास प्रत्यक्ष च्विप्रत्यय केला असताना इष्ट नाही, नित्यसमासच तेथें इष्ट आहे परतु येथें या समासविकल्पाचा निषेध का केला नाहीं असा आक्षेप आहे

३ तेव्हा तेथें परत्वास्तव विकल्पानें गतिसज्ञा होऊ लागेल म्हणून निषेध करावा लागला

१ ज्याच्यामागें नञ्शब्द नाहीं अशा क्तप्रत्ययान्ताचा, समानाधिकरण असून मागें नञ् असलेल्या अशा प्रत्ययान्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें– कृत च तदकृत च कृताकृतम्, भुक्ताभुक्तम्, पीतापीतम्

२ अनञ् असें म्हटले नाही तर नञानें युक्त आणि क्तप्रत्ययान्त अशा सुबन्ताबरोबर ज्या पूर्वपदाचा समास करावयाचा तें त्याच्या उलट म्हणजे नञाने रहित आणि क्तप्रत्ययान्त नसलेलें असें मनात येइल आणि त्यामुळें कर्तव्यशब्दाचा अकृतशब्दाबरोबर समास होऊ लागेल सूत्रामध्यें अनञ् असें म्हटलें म्हणजे मात्र पूर्वपद हे फक्त नञानेंच त्याच्या उलट पाहिजे असा अर्थ होईल आणि कर्तव्य या पूर्वपदामध्यें तव्यप्रत्ययानेंही निराळेपणा येत असल्यानें समास होत नाहीं

मा भूत् । कर्तव्यमकृतमिति ॥

नुडिडधिकेन च ॥ २ ॥

नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्य । इहापि यथा स्यात् । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन जीवतीति ॥

किमुच्यते समानप्रकृतिग्रहण कर्तव्यमिति यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते न चात्र नञ्कृत एव विशेषः । किं तर्हि । प्रकृतिकृतोऽपि ॥ अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येवावधारणे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनैवेति गम्यतेऽन्ये गुणाः समा भवन्ति । अस्त्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट । स्वाध्यायेनाधिकोऽन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति ॥ तद्यदा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थ समानप्रकृतिग्रहणेन । नेह भविष्यति । सिद्धं चाभुक्त चेति । नाप्यनञिति प्रतिषेधेन । नेह भविष्यति । कर्तव्यमकृतमिति ।

(वा २) नुट् आणि इट् हे आगम ज्यामध्यें अधिक आहेत अशाही नञाने युक्त क्त-प्रत्ययान्ताबरोबर समास होतो असे वचन करावे कारण अशितानशितेन जीवति, क्लिष्टा क्लिशितेन जीवति, येथे नुट् व इट् अधिक असताही समास झाला पाहिजे

समानप्रकृतिग्रहण करावे असे येथे काय बरें म्हटलें आहे ? त्याचे प्रयोजन काहीच नाहीं कारण सूत्रामध्यें नञामुळेच ज्यात आधिक्य आहे अशा अर्थाचें 'नञ्विशिष्टेन' असे म्हटलें आहे आणि सिद्ध चाभुक्त च येथे तर केवळ नञामुळेच फरक आहे असे नाहीं तर प्रकृतीमुळेंही आहे आता विशिष्ट शब्द हा अवधारणसहित आधिक्य या अर्थी आहे, असे – देवदत्त व यज्ञदत्त हे उभयता सपन्न, सुदर, दर्शनीय आणि चार माणसाचे पोशिदे असे आहेत त्यापैकी देवदत्त हा यज्ञदत्तापेक्षा वेदविद्येनें विशिष्ट आहे असे सागितलें असता फक्त वेदविद्येनेंच अधिक आहे बाकीचे गुण उभयताचे सारखे आहेत असा अर्थ मनात येतो तसेंच अवधारणरहित आधिक्य या अर्थाही विशिष्ट शब्द आहे, जसे.– देवदत्त व यज्ञदत्त हे उभयता सपन्न, सुदर, दर्शनीय आणि चार माणसाचे पोशिदे आहेत, आणि देवदत्त यज्ञदत्तापेक्षा वेदाध्ययनानें विशिष्ट आहे असे म्हटलें असता वेदाध्ययनानें अधिक येवढाच अर्थ मनात येतो, बाकीचे गुण सारखे किंवा अधिक हे काहीच मनात येत नाहीं. तेव्हा अवधारणसहित अधिक या अर्थाला विशिष्ट शब्द दाखवितो असें जेव्हा गृहीत धरलें तेव्हा 'समानप्रकृतिग्रहणम्' हें वचन करण्याचा उपयोग नाहीं. सिद्ध चाभुक्त च येथें समास प्राप्त होणारच नाहीं. तसेंच 'अनञ्' हा प्रतिषेधही करण्यात उपयोग होत नाहीं

---

३ कारण अशित आणि अनशित यामध्यें फक्त नञानेंच निराळेपणा नाहीं, तर नुट् (६।३।७४) या आगमानेंही आहे तसेंच क्लिष्ट आणि अक्लिशित यामध्यें इट् (७।२।३५) या आगमानेंही होत आहे

४ विशिष्ट हा शब्द अधिक या अर्थाचा वाचक आहे म्हणजे देवदत्त हा यज्ञदत्तापेक्षा अमक्या गुणानें विशिष्ट आहे, म्ह अधिक आहे, असें म्हटलें असता तेवढ्याच गुणानें अधिक आहे असा काहीं ठिकाणीं अर्थ भासतो यालाच अवधारण म्हणतात काहीं ठिकाणीं असें अवधारण भासत नाहीं तेथें अधिक एवढाच अर्थ विशिष्ट शब्दाचा असतो

५ फक्त नञामुळेंच निराळेपणा पाहिजे, आणि येथें सिध् आणि भुज् हे धातु दोन निराळे असल्यामुळेंही निराळेपणा आहे

६ येथेंही नञाशिवाय इतर गोष्टीनें म्हणजे तव्य आणि क्त या प्रत्ययांनीही निराळेपणा होत आहे.

नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति । यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत् । सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिकेनापि तु समास सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्द मत्वा समानप्रकृतिग्रहण चोद्यते ॥

अवधारण नञा चेन्नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेत ।

अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति ॥

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम् ॥३

कृतापकृतादीना चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् भुक्तविभुक्तम् पीतविपीतम् ॥

सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ् ॥४॥

सिद्धमेतत् । कथम् । क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्क्तान्तं समस्यत इति वक्तव्यम् ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् ।५

गत्प्रत्यागतादीना चोपसख्यान कर्तव्यम् । गतप्रत्यागतम् यातानुयातम् पुटापुटिका क्रयाक्रयिका फलाफलिका मानो-

---

कर्तव्यमकृतम् येथें समास प्राप्त होणारच नाही परतु याप्रमाणे नञ्विशिष्ट क्तप्रत्ययान्तामध्यें नुट् व इट् अधिक असता तेथेंही समास प्राप्त होणार नाही, म्हणून 'नुडिडधिकेन' हे वचन मात्र केले पाहिजें आता जेव्हा केवळ आधिक्य या अर्थाला दाखविणारा विशिष्ट शब्द घेतला तेव्हा 'समानप्रकृतिग्रहणम्' हे वचन करावयास पाहिजे, सिद्ध चाभुक्त च येथे समास न व्हावा म्हणून तसेच 'अनञ्' असेही म्हटलें पाहिजे, कर्तव्यमकृतम् येथें समास न व्हावा म्हणून परतु नुट् व इट् अधिक असताही तेथे समास सूत्रानेच साधत असल्यामुळे 'नुडिडधिकेन' हे वचन मात्र करावयास नको तात्पर्य, केवळ आधिक्यार्थक विशिष्ट शब्द गृहीत धरून 'समानप्रकृतिग्रहणम्' हें वचन केले पाहिजे असें म्हटले आहे

केवळ नञ्च अधिक असता समास होतो असें म्हटलें तर नुट्, इट् अधिक असता समास प्राप्त होणार नाहीं आता केवळ आधिक्य या अर्थाचा विशिष्ट शब्द विवक्षित असेल तर 'समानप्रकृतिग्रहणम्' हे वचन करावयास पाहिजे

(वा ३) कृतापकृत वगैरे ठिकाणी समास होण्याकरिता वचन करावे, जसे – कृतापकृतम्, भुक्तविभुक्तम्, पीतमपीतम्, वगैरे

(वा ४) कृतापकृत वगैरे स्थलीं समास साधत आहे

तो कसा ?

क्रियेची असमाप्ति गम्यमान असताना क्तप्रत्ययान्ताबरोबर नञ्रहित अशा क्तप्रत्ययान्ताचा समास होतो असे वचन करावे

(वा ५) गतप्रत्यागत वगैरे ठिकाणींही समास होण्याकरिता वचन करावे, जसे– गत प्रत्यागतम्, पातानुपातम्, पुटापुटिका, क्रया-

---

७. कारण फक्त नञामुळेच फरक झाला असला पाहिजे असा आग्रह धरता येत नाही

८ कारण येथें उत्तरपद नञाने युक्त नाही

९ कृताकृत येथे कतव्यापैकी एका अशाचें करणें आणि एका अशाचें न करणें यामुळे त्या क्रियेची असमाप्ति प्रतीत होते तसें जें केलें तें विरूप केलें असल्यामुळें न केल्यासारखेंच होतें. तेव्हा कृताप-कृतम् इत्यादि स्थळी क्रियेची असमाप्ति प्रतीत होत असल्यामुळें समास साधतो

१० जो गावाला जाण्याकरिता बाहेर पडला तो त्या गावाला न पोचताच मधून परत फिरला त्याच्या जाण्यायेण्याला गतप्रत्यागत असे म्हणतात गत च तत्प्रत्यागत च असा समास मोडवावयाचा

न्मानिका ॥

[सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥२।१।६१॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥२।१।६२॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ २।१।६३॥

किं क्षेपे ॥२।१।६४

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ २।१।६५ ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥२।१।६६॥]

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥२।१।६७॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । समानाधिकरणेनेति वर्तते क्व प्रसङ्गो यद्व्यधिकरणाना समासः स्यात् ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो यथाजातीयकमुत्तरपद तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समस्यत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण भवतीत्येपा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

[कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥

क्रयिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका

(सू.६७) येथें युवन् या पुल्लिंगी शब्दाचा जरती या स्त्रीलिंगी शब्दाबरोबर जो समास सागण्यात आला आहे तो अयोग्य होय कारण 'समानाधिकरणेन' या अधिकाराची येथें अनुवृत्ति आहे तेव्हा व्यधिकरण अशा त्या शब्दाच्या समासाचा मुळी प्रसगच येत नाही

असे आहे तर ज्या जातीचें उत्तरपद असेल त्या जातीच्या पूर्वपदाबरोबर हा समास होतो असे आचार्य सुचवीत आहे

असे सुचविल्याचें काय फळ ?

'प्रातिपदिकाचें ग्रहण केलें असेल तेथें त्या प्रातिपदिकाने स्त्रीलिंगप्रत्ययविशिष्टाचेंही ग्रहण

---

१ (६१) सत्, महत्, परम, उत्तम आणि उत्कृष्ट ह्या शब्दाचा समानाधिकरण अशा पूज्यमानवाचक शब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुष समास होतो, जसें — सश्चासौ पुरुषश्च सत्पुरुष , महापुरुष .

(६२) वृन्दारक, नाग आणि कुजर या शब्दाबरोबर समानाधिकरण अशा पूज्यमानवाचक सुबन्ताचा विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें — गौश्चासौ वृन्दारकश्च गोवृन्दारक , गोनाग , वगैरे

(६३) जातिविषयक प्रश्न या अर्थाला दाखविणाऱ्या कतर आणि कतम या शब्दाचा समर्थ सुबन्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें — कतरकठ , कतमकलाप.

(६४) निंदा या अर्थाला दाखविणाऱ्या किम्शब्दाचा समर्थ सुबन्ताबरोबर विकल्पाने तत्पुरुषसमास होतो, जसें— किराजा, किसखा

(६५) पोटा, युवति, स्तोक, कतिपय, गृष्टि, धेनु, वशा, वेहत्, बष्कयणी, प्रवक्तृ, श्रोत्रिय, अध्यापक, आणि धूर्त या शब्दाबरोबर जातिवाचक सुबन्ताचा विकल्पेंकरून तत्पुरुषसमास होतो, जसें.— इभी चासौ पोटा च इभपोटा, वगैरे

(६६) प्रशसा या अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दाबरोबर जातिवाचक सुबन्ताचा विकल्पेंकरून तत्पुरुषसमास होतो, जसें— प्रशस्ता गौ गोमतल्लिका, अश्वप्रकाण्डम्, वगैरे

१ समानाधिकरण अशा खलति, पलित, वलिन आणि जरती या शब्दाबरोबर युवन्शब्दाचा विकल्पेंकरून तत्पुरुषसमास होतो, जसें— युवा चासौ खलतिश्च युवखलति , युवपलित , वगैरे

२. मुख चन्द्र वगैरे स्थली भिन्नलिंगी शब्दाचेंही सामानाधिकरण्य दृष्टीस पडतें, तथापि तें नियतलिंग स्थलींच असतें. युवन् हा शब्द नियतलिंग नसल्यामुळें पुल्लिंगी युवन्शब्दाचे स्त्रीलिंगी जरतीशब्दाबरोबर सामानाधिकरण्य उपपन्न होत नाहीं

३ म्हणजे येथे युवति या स्त्रीलिंगी शब्दाबरोबर

१ कृत्यप्रत्यय शेवटीं असलेले शब्द किंवा तुल्य या अर्थाला दाखविणारे शब्द याचा जातिवाचक नव्हे अशा सुबन्ताबरोबर विकल्पाने तत्पुरुषसमास होतो, जसें— भोज्य च तदुष्ण च भोज्योष्णम्,

२ । १ । ६८ ॥]

वर्णो वर्णेन ॥ २ । १ । ६९ ॥

इद विचार्यते वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात्। कृष्णेन सारङ्ग· कृष्णसारङ्ग । समानाधिकरणो वा । कृष्णः सारङ्ग कृष्णसारङ्ग इति । कश्चात्र विशेप· ।

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् ॥ १ ॥

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीया पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । अनेते वर्ण इति वक्तव्यम् ॥ अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थं । बाढमर्थो यद्यवर्ण एतशब्दोऽस्ति। ननु चायमस्ति,। आ इत एतः कृष्णेतः लोहितेत इति । नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्तस्तृतीया कर्मणि [६ २ ४८] इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम्॥ अथ समानाधिकरणः।

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम् ॥ २ ॥

करावे' ही परिभाषा करावयास नको

(सू ६९) येथे हा विचार केला जात आहे की वर्णवाचिशब्दाबरोबर कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्ग असा तृतीयातत्पुरुष समास करावयाचा, किंवा कृष्णश्चासौ सारङ्गश्च असा समानाधिकरण तत्पुरुषसमास करावयाचा ?

या दोन तऱ्हात काय फरक आहे ?

(वा १) वर्णवाचकाबरोबर तृतीयासमास केला तर स्वरविधि कर्तव्य असता वर्णग्रहण करावे लागेल, म्हणजे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ०' (६।२।२) या तृतीयान्त पूर्वपदाला प्रकृतिस्वर सागणाऱ्या सूत्राच्या पुढे 'अनेते वर्ण ' वर्ण वाचक पूर्वपदाला प्रकृतिस्वर होत नाहीं, एत शब्द उत्तरपद पुढे असताना, असे सूत्र करावे कारण हिमेनै एत हिमैत येथे तृतीयान्त पूर्वपदाला प्रकृतिस्वर न झाला पाहिजे

'अनेते वर्ण ' येथे एतशब्दाला विशेषण देण्याकरिता दुसरा सप्तम्यन्त वर्णशब्द घालण्याचा उपयोग आहे काय ?

खात्रीने उपयोग होईल पण जर एतशब्द वर्णाखेरीज अन्य अर्थाला दाखवीत असेल तर.

असेल तर असे का म्हणता ? हा आहे की – आ इत एत, कृष्णेन एत कृष्णेतः, लोहितेत.

याकरिता दुसरा शब्द घालण्याचें कारण नाहीं जर आ इत एत. येथील क्तप्रत्यय कर्मार्थक असेल तर कृष्णेत येथे 'तृतीया कर्मणि' (६।२।४८) यानें तृतीयान्ताला प्रकृतिस्वर होणारच आता कर्ता या अर्थाला दाखविणारा क्तप्रत्यय असेल तथापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरापेक्षा परत्वास्तव 'गतिकारको०' (६।२।१३९) याने कृत्स्वर होईल आता वर्णवाचकाचा समानाधिकरण समास केला तर–

(वा २) वर्णवाचकाचा समानाधिकरण

तुल्यश्वेत , वगैरे

१ वर्णविशेषवाचक सुबन्ताचा समानाधिकरण अशा वर्णविशेषवाचक सुबन्ताबरोबर विकल्पाने तपुरुषसमास होतो, जसे - कृष्णश्चासो सारङ्गश्च कृष्णसारङ्ग , लोहितशबल

२ कृष्णवर्णामुळें मिश्रवर्णाचा कृष्णश्वेन येथेही कृष्णवर्णानें सहित श्वेतवर्णाचा असा तृतीयासमास सभवतो- तेव्हा 'वर्णो वर्णेन' हें प्रकृतसूत्र तृतीयासमासाच्या प्रकरणात घालावें किंवा जें सूत्रकारानी या समानाधिकरणसमासाच्या प्रकरणांत घातले आहे तेथेच ठेवावे असें या प्रश्नाचें तात्पर्य आहे

३ हिमेन येथे हेत्वर्थी तृतीया 'तृतीया तत्कृतार्थेन' (२।१।३०) यानें समास झाला आहे

४ अनेते हा निषेध मागील सूत्राचाच (६।२।२) आहे, 'तृतीया कर्मणि' याचा होणार नाहीं.

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहण कर्तव्यम्। वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यम्। एक वर्णग्रहण कर्तव्यमिह मा भूत्। परमशुक्लः परमकृष्ण इति। द्वितीय वर्णग्रहण कर्तव्यमिह मा भून्। कृष्णतिला इति ॥ एक वर्णग्रहणमनर्थकम्। अन्यतरत्र कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम्। यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम्। सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन [२ १ ३०] इति ॥ अवश्य वर्णेन प्रतिपद समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम्। क च तेन न सिध्यति। शुक-

---

समास केला तर दोनदा वर्णशब्द घातला पाहिजे म्हणजे 'वर्णो वर्णेष्वनेते' (६।२।३) असें सूत्र पढलें पाहिजे परमशुक्ल, परमकृष्ण, येथें पूर्वपदप्रकृतिस्वर न होण्याकरिता एक म्हणजे प्रथमान्त वर्णशब्द घातला पाहिजे, आणि कृष्णतिला इत्यादि स्थलीं पूर्वपदप्रकृतिस्वर न व्हावा म्हणून दुसरा म्हणजे सप्तम्यन्त वर्णशब्द घातला पाहिजे.

समानाधिकरणसमासपक्षी 'वर्णो वर्णेष्वनेते' (६।२।३) या सूत्रातील दोन वर्णशब्दांपैकीं एक वर्णशब्द उगीच घातला आहे

पण एक वर्णशब्द काढला तर वर्णवाचक शब्द पुढे असताना वर्णभिन्नवाचकाला किंवा वर्णभिन्नवाचक शब्द पुढें असताना मागील वर्णवाचकाला पूर्वपदप्रकृतिस्वर का बरे होणार नाहीं ?

त्या स्वरविधीविषयी लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषेनें 'वर्णो वर्णेन' (२।१।६९) यानेच केलेला समास घ्यावयाचा असल्यामुळे इतर ठिकाणीं पूर्वपदप्रकृतिस्वर होणार नाही

अस आहे तर 'वर्णो वर्णेन' या समास विधीचे ठिकाणी दोन वर्णशब्द आणि 'अनेते वर्ण' या स्वरविधीचे ठिकाणी एक वर्णशब्द मिळून एकदर तीन वर्णशब्द समानाधिकरण समासपक्षी होतात आता ज्याच्या मती वर्ण वाचकाशी तृतीयासमास करावयाचा त्याच्याही मती समासविधीचे ठिकाणी दोन वर्णशब्द आणि स्वरविधीचे ठिकाणीं एक वर्णशब्द मिळून तीन वर्णशब्द होत आहेतच

पण माझ्या मती 'तृतीया तत्कृतार्थेन' (२।१।३०) या सामान्यसूत्रानेंच कृष्णसारङ्ग इत्यादि वर्णवाचकाचा समास होईल[५]

'वर्णो वर्णेन' हा वर्णवाचकाबरोबर प्रतिपदोक्त समास मुद्दाम अशाकरिता सांगितलाच पाहिजे की जेथे 'तृतीया तत्कृतार्थेन०' (२।१।३०) यानें समास होऊ शकतच नाहीं

कोठे बरे 'तृतीया तत्कृतार्थेन० यानें समास होऊ शकत नाही ?

शुकबभ्रु[६], हरितबभ्रु, येथ

---

५ तेव्हा अर्थातच तृतीयासमासपक्षी तीन वर्णशब्दाची जरूरी नाही म्हणून कृष्णसारङ्ग या उदाहरणामध्ये 'तृतीया तत्कृता०' या सामान्यसूत्राने समास सिद्ध होईल परंतु विशेषणवाचक अशा दोन शब्दांच्या तृतीयासमासाकरिता 'वर्णो वर्णेन' हें स्वतंत्र सूत्र केलेंच पाहिजे आता शुकेन बभ्रु येथे तृतीया सह या अर्थी समजावी

६. शुक म्हणजे हिरवा किंवा पाढरा हरित म्हणजे हिरवा बभ्रु म्हणजे पिंगट हे तिन्हा विशेष वर्ण असल्यामुळें यांपैकी कोणत्याही एका वर्णानें दुसरा वर्ण केला असे म्हणता येत नाहीं सारङ्ग म्हणजे मिश्र वर्ण हा विशेष वर्णांनी केला जातो

बभ्रुः हरितबभ्रुरिति । तथा च सति तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् ॥ अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् । बाढं सिद्धः । कथम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् [२ १ ५७] इति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव प्रतिपदोक्तस्याभावात् ॥ तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् ॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनाना परं परं विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनाना परं परं भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानाना प्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम् ॥ प्रधानाना तावत्प्रधानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् [२ १ ६२] इत्यस्यावकाशः । गोवृन्दारक अश्ववृन्दारक । पोटायुवतीनामवकाशः । इभ्ययुवतिः आढययुवतिः । इहोभयं प्राप्नोति । नागयुवति वृन्दारकयुवति । प्रधानाना परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन ॥ उपसर्जनाना परमुपसर्जनम् । सन्महत्परमो-

तेव्हा 'वर्णो वर्णेन' हें सूत्र करणें जरूर असल्यामुळे समासविधीचे ठिकाणी दोन आणि स्वरविधीचे ठिकाणी एक मिळून तीन वर्णशब्द होणारच

बरे आता समानाधिकरणसमासपक्षी शुक्र बभ्र अशा उदाहरणामध्यें समानाधिकरणसमास सामान्यसूत्राने करता येईल काय ?

होय, खात्रीनें करता येईल

तो कोणत्या सूत्राने ?

'विशेषण विशेष्येण०' (२।१।५७) या सूत्राने तरीसुद्धा स्वरविधीचे ठिकाणींच दोन वर्णशब्द घालावे लागत आहेत कारण 'वर्णो वर्णेन' हा प्रतिपदोक्तसमास आता नाही तेव्हा एकदरीत एक वर्णशब्द कमी होत असल्यामुळे तृतीयासमासपक्षापेक्षा समानाधिकरणसमास हा पक्ष श्रेष्ठ होय

(वा ३) या कर्मधारयसमासाच्या प्रकरणामध्ये प्रधानप्रधानाचा किंवा उपसर्जन उपसर्जनाचा परस्परसमास प्रसक्त असता विप्रतिषेध असल्यामुळें परत्वास्तव परसूत्रावरून प्रधानामध्ये प्रधान कोण आणि उपसर्जनामध्ये उपसर्जन कोण ते ठरवावे पर शास्त्रावरून प्रधानामध्यें प्रधान ठरविल्याचें उदाहरण.— वृन्दारकनागकुंजरैः' (२।१।६२) या समासाला गोवृन्दारक, अश्ववृन्दारक, येथे अवकाश आहे व 'पोटायुवति०' (२।१।६५) या समासाला इभ्ययुवति, आढ्ययुवति, येथे अवकाश आहे आणि नागयुवति, वृन्दारकयुवति, येथे त्या दोन्ही शास्त्राची प्राप्ति येत आहे तेव्हा येथे नाग आणि युवति या दोन प्रधानापैकी युवति हेच प्रधान ठरतें कारण परत्वास्तव 'पोटायुवति० या पर शास्त्रानेच येथें समास होत आहे. परशास्त्रावरून उपसर्जनामध्ये उपसर्जन ठरविल्याचे

७ समासविधायक सूत्रामध्ये जें पद प्रथमाविभक्ति लावून उच्चारलेले असतें तें उपसर्जन (१।२।४३) होय तेंच सामासिक शब्दामध्यें विशेषण समजलें जातें, आणि तेंच त्या शब्दामध्ये पूर्वी (२।२।३०) उच्चारलें जातें तसेंच समासविधायक शास्त्रामध्यें जे पद तृतीयाविभक्ति लावून उच्चारलेलें असतें, तें त्या दोन शब्दामध्यें प्रधान म्हणजे विशेष्य होय, आणि तेंच त्या सामासिक शब्दामध्यें पुढे उच्चारलें जातें अशी व्यवस्था जरी आहे तरी काहीं ठिकाणीं संशय उत्पन्न होतो ज्या दोन शब्दांचा समास एका सूत्रानें केला तर एक प्रधान ठरतो त्याच दोन शब्दांचा दुसऱ्या सूत्रानें समास केला तर दुसरा प्रधान ठरतो तशा ठिकाणचा संशय दूर करण्याकरिता ह्या वार्तिकाची प्रवृत्ति आहे

८ येथें 'वृन्दारकनाग०' या शास्त्राने समास केला तर नागाला प्राधान्य ठरून युवतिनाग असे होईल आणि 'पोटायुवति०' या शास्त्रानें समास केला तर युवतीला प्राधान्य ठरून नागयुवति असे होईल तेव्हा येथें परत्वास्तव 'पोटायुवति०' यानेंच समास करावयाचा आहे

त्तमोत्कृष्टः [६१] इत्यस्यावकाश । सद्गवः सदश्व । कृत्यतुल्याख्या अजात्या [६८] इत्यस्यावकाशः। तुल्यश्वेतः तुल्यकृष्णः । इहोभय प्राप्नोति । तुल्यसन तुल्यमहान् । उपसर्जनाना परमुपसर्जन भवति विप्रतिषेधेन ॥

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः ॥४

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमासस्यावकाश. । वीरः पुरुषो वीरपुरुष । बहुव्रीहेरवकाश । कण्ठेकाल । इहोभयं प्राप्नोति । वीरपुरुषको ग्राम । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः ॥५

कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहे. । किं प्रयोजनम् । सर्वधनाद्यर्थः । सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नट । गौरखरवदरण्यम् । गौरमृगवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान्वल्मीक । लोहितशालिमान्ग्राम । किं प्रयोजनम् । कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधान यथा स्यात् । किं च कारण न स्यात् । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ॥ यदुक्तम् हेतु कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नोति । न खल्वपि

उदाहरण – 'सन्महत्पर०' (२।१।६१) या समासाला सद्गव ,सदश्व ,येथे अवकाश आहे, आणि 'कृत्यतुल्या०' (२।१।६८) या समासाला तुल्यश्वेत , तुल्यमहान्, येथे अवकाश आहे, आणि तुल्यसन्, तुल्यमहान्, येथे त्या दोन्ही शास्त्राची प्राप्ति येत आहे तेव्हा येथे तुल्य आणि सत् या दोन उपसर्जनापैकीं तुल्य हेच उपसर्जन ठरते कारण परत्वास्तव 'कृत्यतुल्या०' (२।१।६८) या परशास्त्रानेंच येथे समास होत आहे

(वा ४) कर्मधारयसमास व बहुव्रीहिसमास हे उभयता एके ठिकाणी प्राप्त झाले असता विप्रतिषेध असल्यामुळे परत्वास्तव बहुव्रीहि समास होतो कर्मधारयसमासाला वीर पुरुषो वीरपुरुषः येथें अवकाश आहे व बहुव्रीहि समासाला कण्ठेकाल· येथें अवकाश आहे, आणि वीरा. पुरुषा यत्र वीरपुरुषको ग्राम येथे त्या दोन्ही समासाची प्राप्ति येत आहे त्यात विप्रतिषेध असल्यामुळे परत्वास्तव कर्मधारय समासाचा बाध करून बहुव्रीहिसमास होतो.

(वा.५) क्वचित्स्थलीं पूर्वविप्रतिषेधानें बहुव्रीहिसमासापेक्षा अगोदर कर्मधारयसमास होतो

याचे काय प्रयोजन ?

सर्वधनी, सर्वबीजी, सर्वकेशी नटः, गौरखर वदरण्यम्, कृष्णसर्पवान् वल्मीक., लोहित शालिमान् ग्राम·

येथे सर्वधन, सर्वबीज, सर्वकेश, गौरखर, असा कर्मधारय समास झाल्यामुळें काय होते ?

कर्मधारयाच्या पुढे केलेल्या मत्वर्थीय प्रत्ययानी त्या अर्थाचे अभिधान केले जातें

पण कर्मधारय केला नाहीं तर असे का वरे होणार नाहीं ?

सर्वधन वगैरे उदाहरणामध्ये कर्मधारयाचा परत्वास्तव बाध करून बहुव्रीहि केला तर त्या बहुव्रीहीनेच मत्वर्थ दाखविला जातो म्हणून तेथे मत्वर्थीय प्रत्यय करता येणार नाहीं

बहुव्रीहीहून मत्वर्थीय न होण्याचें कारण बहुव्रीहीनें मत्वर्थ दाखविला गेला हें आहे तर कर्मधारयानेही मत्वर्थ दाखविला जात असल्यामुळे[९] कर्मधारयाहून मत्वर्थीय प्राप्त होऊ शकत नाहीं. कारण मत्वर्थीय प्रत्यय हा

९ बहुव्रीहीनें जो अर्थ दाखविला जातो तो अर्थ ह्या उदाहरणामध्यें कर्मधारय आणि त्याच्या पुढे मत्वर्थीय प्रत्यय अशा दोन वृत्तींनीं दाखविला जातो. पहिल्या तीन उदाहरणामध्यें सर्वधन वगैरे शब्दाहून इन्प्रत्यय (५।२।११५) आणि पुढील तीन उदाहरणामध्ये मतुप् (५।२।९४) प्रत्यय झाला आहे

१० शब्द व त्याचे अथ हे मूळचे नित्यच आहेत तेव्हां सर्वधन याचा 'ज्याचें सर्व द्रव्य आहे'

संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः । किं तर्हि । अर्थाश्रय. । स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवत्येव कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न भविष्यति ॥ एव तर्हीद स्यात् । सर्वाणि धनानि सवधनानि सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्वधनीति । नेव शक्यम् । नित्यमेव सति कर्मधारय स्यात् । तत्र यदुक्त कदाचित्कर्मधारय इत्येतदयुक्तम् ॥ एव तर्हि भवति वै किंचिदाचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्या शब्दा इति । तद्वदिद पठित समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहि कर्तव्य. कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति ॥

यदुच्यते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधनेनि नैष युक्तो विप्रतिपेध । अन्तरङ्ग कर्मधारय । कान्तरङ्गता । स्वपदार्थे कर्मधारयोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयो यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ एवमपि यद्यत्र कदाचित्क-

संज्ञेवर अवलबून होणारा असा नव्हे तर ते आहे ज्याला किंवा ते आहे ज्याचे ठिकाणी अशा अर्थावर अवलबून होणारा आहे तेव्हा तो अर्थ जसा बहुव्रीहीनें दाखविला जातो म्हणून बहुव्रीहीहून मत्वर्थीय होत नाही, तसा कर्मधारयाने मत्वर्थ दाखविला जात असल्यामुळे कर्मधारयाहून मत्वर्थीय होणार नाही

असे आहे तर असे करतो – सर्वाणि धनानि सर्वधनानि, सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्व धनी म्हणजे प्रथमत अन्य पदार्थाची विवक्षा न करता केवल स्वपदार्थी सर्व आणि धन या शब्दाचा कर्मधारय करून नतर अन्य पदार्थरूप मत्वर्थीयाचें विधान केल्यानें सर्व धनी वगैरे पूर्वोक्त सर्व उदाहरणे साधतील

वार्तिककाराचा असा अभिप्राय असणे शक्य नाहीं कारण तसे केले तर सर्व ठिकाणी नेहमी कर्मधारयच होईल तेव्हा बहुव्रीही विषयी क्वचित्स्थली कर्मधारय होतो या अर्थाचे 'कदाचित्कर्मधारय' असे जे पूवा म्हटले आहे तें अयोग्य ठरेल

घटपटादि पदार्थ हे जसे नित्य नसून काय आहेत तसेच शब्दही आहेत असे काहीं तरी मनात धरून जसे शब्द हे कार्य आहेत असे आचार्य म्हणतात तसेच येथे मनात धरून 'समानाधिकरणसमासापेक्षा परत्वात्तव बहुव्रीहिसमास करावा, आणि सर्वधनी वगैरे उदाहरणें सिद्ध होण्याकरिता क्वचित्स्थली बहुव्रीहिसमासापेक्षा पूर्वविप्रतिषेधाने कर्मधारय समास करावा असे आचार्यांनीं येथे म्हटलें आहे ''

आता 'कर्मधारयसमासापेक्षा विप्रतिषेध असल्यामुळे परत्वास्तव बहुव्रीहिसमास होतो' असे जे म्हटले आहे त्यात विप्रतिषेध योग्य नाही कारण कर्मधारय हा समास अतरग आहे तो अतरग कसा ? केवळ वृत्तीमधील पदाच्या अर्थावरच अवलबून कर्मधारय आहे, आणि बाहेरच्या अन्यपदार्थावर अवलबून बहुव्रीहि आहे

कर्मधारयसमासाला अतरगत्व असो, पण तो कर्मधारय वैकल्पिक असल्यामुळे जेव्हा

असा अर्थ मूळचाच आहे, त्या अर्थी बहुव्रीहि आला तेथें क्वचित् ठिकाणी कमधारय करण्यास वार्तिक कारानी सागितले आहे तेव्हा बहुव्रीहि केला नाहा तरी अर्थ कायम आहेच

११ कार्यशब्दपक्षीं सूत्रानी ज्या अर्थी जे प्रकृतिप्रत्यय सागितले ते त्या अर्थी त्या प्रकृतीच्या पुढें तो प्रत्यय लावून शब्द बनवावयाचे असतात अर्थात् अमुक शब्दाचा अमुक अथ हें सूत्रात सागितल्या-

वरून ठरवावयाचे असतें तेव्हा अन्यपदार्थी बहुव्रीहिसमास विहित असल्यामुळें अन्य पदार्थ दाखविण्याचे सामर्थ्य बहुव्रीहीमध्येंच आहे कर्मधारय हा स्वपदार्थीं विहित असल्यामुळे त्यामध्यें अन्य पदार्थ दाखविण्याचे सामर्थ्य नाहा तेव्हा बहुव्रीहिविषया पूर्वविप्रतिषेधाने केलेला कर्मधारयसमास अन्य पदार्थाला दाखवू शकत नाहा सबब त्याहून मत्वर्थीय प्रत्यय करता येतो

मैधाय्यो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वश्चायमेवमर्थो यत्नः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधान मा भूदिति ॥ एव तर्हि नेद तस्य योगस्योदाहरण विप्रतिषेधे परमिति । कि तर्हि । इष्टिरिय पठिता । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः कदाचित्कर्मधारय सर्वधनाद्यर्थ इति । यदीष्टि पठिता नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेन यत्नेन महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन माषेण शतसहस्रम् । एकेन कुद्दालकेन खारीसहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति लघुत्वात् ॥ कथ सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति । इनिप्रकरणे सर्वादेरिनि वक्ष्यामि । तच्चावश्य वक्तव्यं ठनो बाधनार्थम् ॥ कथ गौरखरवदरण्यम् गौरमृगवदरण्यम् कृष्णसर्पवान्वल्मीक लोहितशालिमान्ग्राम । अस्त्यत्र विशेषः ।

कर्मधारय नाहीं तेव्हा बहुव्रीहिसमास होईल

तरीही पण जर येथे यदाकदाचित् कर्मधारयसमास केला तर त्या कर्मधारयाहून केलेल्या मत्वर्थीयानें अन्य पदार्थाचें अभिधान प्राप्त होत आहे, आणि हा सर्व खटाटोप तर कर्मधारयाहून मत्वर्थीय न व्हावा म्हणून आहे

असे आहे तर समानाधिकरणसमासापेक्षा परत्वास्तव बहुव्रीहि होतो, आणि सर्वधनी वगैरे उदाहरणे साधण्याकरिता क्वचित्स्थली पूर्वविप्रतिषेधाने कर्मधारय होतो, असे जें म्हटले आहे तें 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' (१।४।२) या सूत्रावरून सिद्ध होणाऱ्या अर्थाचा फक्त अनुवाद केला आहे असे समजू नये, तर हे इष्टिरूप वचन पठित आहे म्हणजे वीरपुरुष इत्यादि स्थली प्रथमत च अन्य पदार्थाची विवक्षा असता एकदम बहुव्रीहिच करावयाचा, व सर्वधनी वगैरे स्थली कर्मधारय करून नतर अन्य पदार्थाची विवक्षा करावयाची, असा नियम इष्टसिद्धीकरिता सागितला जात आहे

जर ही इष्टि आहे तर हें मुद्दाम वचन करण्यात काही फायदा दिसत नाहीं कारण या जगामध्यें सर्वलोकाची स्वल्पस्वल्प साधनानें मोठामोठा स्वार्थ मिळविण्याकडे साहजिकच प्रवृत्ति दिसते, जसें — एक मासाभर सोनें घेऊन तेवढ्यावर हजारो मासे सोनें मिळवितात, किंवा एका कुदळीनें जमिनीचा थोडासा भाग नागरून त्यात बीं पेरून त्या अल्पस्वल्प बीजापासून वाढीदिढीनें व्यापार करता करता शेकडो पल्ले धान्य सपादन करतात, तसे प्रकृत स्थली कर्मधारयाहून केलेल्या मत्वर्थीय प्रत्ययानें अन्यपदार्थ दाखवावा, किंवा एकदमच बहुव्रीहि समासानें दाखवावा असा विचार उत्पन्न झाला असता थोडक्यात होत असल्यामुळें एकदम बहुव्रीहीनेंच अन्य पदार्थ कळविला जाईल

तर मग आता ज्यामध्यें कर्मधारयाहून मत्वर्थीय प्रत्यय झालेला दिसतो असे सर्वधनी, सर्वबीजी, सर्वकेशी नट , हे प्रयोग कसे साधावयाचे ?

'अत इनिठनौ' या इनिप्रकरणामध्यें 'सर्वादेश्च' (५।२।१३५ वा २) सर्वशब्द आरभीं असलेल्या ह्रस्व अकारान्त प्रातिपदिकाहून इनिप्रत्यय होतो असे वचन आहे त्यानें तेथे कर्मधारयाहून इनिप्रत्यय होईल व ते वचन तर ठनाचा बाध करून इनिप्रत्ययच व्हावा यासाठीं अवश्य[१३] केलेंच पाहिजे

तरी पण गौरखरवदरण्यम्, गौरमृगवदरण्यम्, कृष्णसर्पवान् वल्मीक , लोहितशालिमान्

---

१२ बहुव्रीहि करून एका वृत्तीनें काम भागत असताही त्या वचनाच्या जोरावर कर्मधारय करून नतर मत्वर्थीय प्रत्यय अशा दोन वृत्ति करणे येणाळ

१३ क्वचित् स्थली 'पूर्वविप्रतिषेधाने कर्मधारय होतो' हें वार्तिक येथें मुद्दाम केलें तरी.

जात्यात्राभिसंबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन्वल्मीकेऽस्ति । यदा ह्यन्तरेण जाति तद्वताभिसबन्ध क्रियते कृष्णसर्पो वल्मीक इत्येव तदा भविष्यति ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहि सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । कि प्रयोजनम् । सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थं । आतिशायिकस्यावकाशः । पटुतरः पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः । चित्रगुः शबलगुः । इहोभयं प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतरः तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्च बहुव्रीहिः पर आतिशायिक । इष्टवाची परशब्द । विप्रतिषेधे पर यदिष्ट तद्भवति ॥ एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिक । कान्तरङ्गता । ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः सुबन्ताना बहु-

ग्राम , येथे कर्मधारयाहून जो मतुप्प्रत्यय केला आहे त्याची काय वाट ?

येथे विशेष आहे तो असा – कृष्णसर्प नावाची एक सापातील जाति आहे त्या जातीचा सबध त्या वारुळाशी दाखवावयाचा आहे म्हणजे त्या जातीचा साप ज्यामध्ये आहे असे वारुळ, असा अर्थ येथे विवक्षित आहे[१४] आता जेव्हा एक प्रकारची सपजाति दाखवावयाची नसून केवळ कृष्णवणाचा साप ज्यामध्ये आहे एवढाच अर्थ दाखवावयाचा असेल तेव्हा बहुव्रीहिच होतो

(वा ६) पूर्वपदार्थाच्या अतिशयाची विवक्षा असताना आतिशायिक प्रत्ययापेक्षा विप्रतिषेध असल्यामुळे पूर्वी बहुव्रीहिसमास करून नतर अतिशयार्थक प्रत्यय करावा

याचे काय प्रयोजन ?

सूक्ष्मवस्त्रतर वगैरे प्रयोग सिद्ध होणे हे होय

अतिशय या अर्थी सागितलेल्या प्रत्ययाला अवकाश पटुतर , पटुतम., येथे आहे आणि बहुव्रीहीला अवकाश चित्रगु , शबलगु , येथे आहे आता सूक्ष्मवस्त्रतर , तीक्ष्णशृङ्गतर , येथें त्या दोघाचीही प्राप्ति येते त्यामध्यें विप्रतिषेधामुळे बहुव्रीहि अगोदर होतो

हा विप्रतिषेध योग्य नाहीं कारण 'विप्रतिषेध असता अष्टाध्यायीतील पुढील शास्त्रानें विहित असलेले कार्य करावें' (१।४।२) असे सागितले आहे, व बहुव्रीहिसमासशास्त्र पूर्वी (२।२।२४) पठित आहे, आणि अतिशय या अथा प्रत्यय सागणारे शास्त्र पुढें (५।३।५७) पठित आहे

'विप्रतिषेधे परम्' येथील परशब्द हा इष्ट या अर्थाचा वाचक आहे तेव्हा 'विरोध असता परस्परविरुद्ध अशा त्या दोन शास्त्रापैकीं जें शास्त्र इष्ट असेल त्याची प्रवृत्ति करावी' असा 'विप्रतिषेधे परम्' याचा अर्थ होत असल्यामुळे पूर्वी बहुव्रीहिसमास करण्यास हरकत नाही

तरीही हा विप्रतिषेध अयुक्तच ठरतो कारण अतिशय या अथाचा प्रत्यय हा अतरग आहे

तो अतरग कसा ?

ङ्याप्प्रातिपदिकात् हा अधिकार चालू असल्यामुळे केवळ प्रातिपदिकाहून अतिशय या अर्थी तद्धितप्रत्यय सागितला आहे आणि सुबन्तसमुदायाचा बहुव्रीहिसमास सागितला आहे म्हणून बहुव्रीहि अतरग नाही

अतिशय या अर्थाचा प्रत्ययही अतरग नाहीं

ते कसे?

[१४] कृष्ण वर्णाचा आहे साप ज्यामध्यें असा बहुव्रीहि केला तर त्या विशेष जातीचा बोध होणार नाहीं तेव्हा तसा बोध होण्याकरिता तेथें कर्मधारय आणि त्याच्या पुढें मत्वर्थीय प्रत्यय अशा दोन वृत्ति करण्याकडे लोकाची प्रवृत्ति होईलच कारण ज्यास्त फायदा असेल तर गौरवही स्वीकारले जातें,

व्रीहिः । आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्ग । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । एवमप्यन्तरङ्ग । कथम् । स्वपदार्थे आतिशायिकोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहि । एवमपि नान्तरङ्ग । कथम् । स्पर्धायामातिशायिको भवति न चान्तरेण प्रतियोगिन स्पर्धा भवति ॥ नैव चात्रातिशायिक. प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एवमात्मक सत्या व्यपेक्षाया विधीयते । सत्यमेवमात्मको या च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्या सत्या भवितव्यम् । का च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्ति । या हि प्रतियोगिन प्रति व्यपेक्षा । या हि तद्वन्त प्रति न तस्या भवितव्यम् ॥ बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असा-

समर्थ म्ह अन्वययोग्य अशाहून तद्धित प्रत्ययाची उत्पत्ति होत असते आणि ती अन्वययोग्यता प्रातिपदिकाच्या पुढे सुप्प्रत्यय केल्यानतरच येते

तरीही देखील अतिशय या अर्थी होणारा प्रत्यय अतरग आहेच

तो कसा ?

ज्याच्यापुढें तो प्रत्यय करावयाचा असतो त्याच्याच अर्थावरील अतिशय तो दाखवितो, आणि बहुव्रीहि हा अन्य पदार्थ दाखवितो

तरी देखील तो अतिशय या अर्थी होणारा प्रत्यय अतरग होत नाही कारण स्पर्धा दाखववावयाची असता तो प्रत्यय होतो, ती स्पर्धा प्रतिस्पर्धी असल्यावाचून सभवत नाही शिवाय येथे अतिशय या अर्थी प्रत्ययाची प्राप्तिच येत नाही

काय कारण ?

सामर्थ्य नाही म्हणून

तें सामर्थ्य येथे का बरें नाही ?

सापेक्ष जो अर्थ तो असमर्थ असतो म्हणून.

ज्यापेक्षा वस्त्रे हीं येथ आपल्या मालकाची अपेक्षा करतात, आणि आपल्या मालकाची अपेक्षा करूनच वस्त्राची अन्य वस्त्रावरोबर युगपत्स्पर्धा येथे सूक्ष्मवस्त्रतरं या प्रयोगा वरून प्रतीत होते

अहो पण हा अतिशय अर्थाचा प्रत्यय अशाच स्वरूपाचा आहे की तो सापेक्ष असतानाच मुद्दाम सागितला आहे.

ही गोष्ट खरी आहे, पण ज्या प्रकारची सापेक्षता असल्यावाचून त्या प्रत्ययाची प्रवृत्तिच होत नाही तसलीच सापेक्षता असताना तो प्रत्यय प्रवृत्त होईल

कसल्या प्रकारची सापेक्षता असल्यावाचून त्या प्रत्ययाची प्रवृत्तिच होऊ शकत नाहीं ?

जी प्रतिस्पर्धी अशा दुसऱ्या वस्त्राविषयीं सापेक्षता ती असल्यावाचून त्या प्रत्ययाची प्रवृत्ति होत नाही पण येथे जी त्या वस्त्राच्या मालकाविषयी सापेक्षता भासते ती असताना मात्र तो प्रत्यय होणार नाही

तर मग येथे बहुव्रीहिसुद्धा येऊ शकत नाहीं.

---

१५. ज्यापेक्षा अतिशय दाखवावयाचा असेल तो तेथें प्रतिस्पर्धी होय. तेव्हा अतिशय या अर्थी होणाऱ्या प्रत्ययाला प्रतिस्पर्धी पदार्थाची अपेक्षा आहे, आणि बहुव्रीहीला अन्य पदार्थाची अपेक्षा आहे, तेव्हां त्या दृष्टीनें प्रत्ययाला बहुव्रीहापेक्षा अतरग म्हणता येत नाही

१६ येथें सूक्ष्मपणामुळें वस्त्राचा अतिशय दाखवावयाचा आहे, आणि त्या वस्त्राचा तर अन्य पदार्थ अशा आपल्या मालकाकडे सबध झाला आहे, तेव्हा वस्त्रें ही येथें सापेक्ष होत आहेत

१७ ह्याच्या मालकावर अतिशय सूक्ष्म वस्त्रें निघतात अशी त्या मालकाची प्रतीति या प्रयोगावरून होते

१८ प्रतिस्पर्धी पदार्थाची अपेक्षा येथें अवश्य असणारच

मर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसबन्ध.॥

एव तर्हि नेद तस्य योगस्योदाहरण विप्रतिषेधे परमिति । कि तर्हि । इष्टिरिय पठिता । पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिरिष्ट सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति । यदीष्टिरिय पठिता नार्थोऽनेन । कथ यैषा युक्तिरुक्ता वस्त्रान्तराणा वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसबन्ध इति । यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसबन्ध क्रियते निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिर्बहुव्रीहेरातिशायिक ॥ न तर्हीदानीमिद भवति सूक्ष्मतरवस्त्र इति । भवति । यदान्तरेण तद्वन्त वस्त्राणा वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशा-

---

काय कारण ?

सामर्थ्य नाही म्हणूनच

ते सामर्थ्य का बरें नाहीं ?

सापेक्ष जो अर्थ तो असमर्थ असतो म्हणून येथे 'अमक्यापेक्षा अतिशय सूक्ष्म' अशा रीतीनें प्रतिस्पर्धी वस्त्रान्तराची अपेक्षा करीत असलेल्या अशा वस्त्राचा येथे अन्य पदार्थ अशा आपल्या मालकाकडे सबध प्रतीत होत आहे

असे आहे तर[२०] 'विप्रतिषेधे परम्' या सूत्राचे हें उदाहरण येथ दाखविले आहे अस समजू नये

तर काय ?

'पूर्वपदार्थावरील अतिशय दाखवावयाचा असता आतिशायिकप्रत्ययापेक्षा प्रथमत बहुव्रीहिसमास करावा कारण सूक्ष्मवस्त्रतर वगैरे प्रयोग साधले पाहिजेत' असे येथे वार्तिककारानी स्वतत्र इष्टिरूपवचन केले आहे असे समजावे

जर हे स्वतत्र वचन केले आहे असे म्हणणें असेल तर येथे स्वतत्र वचन करण्याची काहीच जरूर दिसत नाही

वस्त्राची दुसऱ्या वस्त्राबरोबर स्पर्धा आणि त्या वस्त्राचा अन्यपदार्थाशी सबध या दोन्ही गोष्टी येथें असल्यामुळे बहुव्रीहि आणि आतिशायिक या उभयताची प्राप्ति नाही, अशा प्रकारें युक्ति दाखविलीच आहे तेव्हा वचनाचा उपयोग नाहीं असे कसे म्हणता ?

जेव्हा वस्त्राची वस्त्रान्तराबरोबर स्पर्धा विवक्षित नसून केवळ अन्य पदार्थाबरोबर त्या वस्त्राचा संबध केला जातो तेव्हा आतिशायिक येऊच शकत नाही तर एकटा बहुव्रीहिसमासच प्रवृत्त होतो नतर स्पर्धेची विवक्षा केली असता त्या बहुव्रीहीहून आतिशायिक प्रत्यय होतात तेव्हा वचनावाचून काम भागते

तर मग आता सूक्ष्मतरवस्त्र असा प्रयोग होतच नाही काय ?

तसा प्रयोग होतो जेव्हा वस्त्राचा आपल्या मालकाशी सबध विवक्षित न ठेवता वस्त्राची वस्त्रान्तराबरोबर स्पर्धा विवक्षित असते तेव्हा बहुव्रीहीचा विषयच नसल्यामुळे एकटा आतिशायिकच प्रवृत्त होतो आणि नतर त्या वस्त्राचा आपल्या मालकाशी सबध केला असता बहुव्रीहि होऊन सूक्ष्मतरवस्त्र असाही प्रयोग होतो

पण एकाच्या प्रकर्षाने दुसऱ्याचा प्रकर्ष कसा बरे दाखविला जाईल ?

---

१९ सामर्थ्य नसल्यामुळें अतिशय या अर्थाचा प्रत्यय आणि बहुव्रीहि या दोघाचीही प्राप्ति येथें होत नसली तर

२० प्रकर्ष म्हणजे अतिशय हा वस्तुत येथे वस्त्राच्या सूक्ष्मपणाचा आहे वस्त्राचाही नाही आणि त्या वस्त्राच्या मालकाचाही नाही तेव्हा त्या मालक या अन्य पदार्थाचा बोधक जो सूक्ष्मवस्त्र हा बहुव्रीहि त्याहून अतिशय या अर्थी तद्धितप्रत्यय

यिकः ॥ कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात् । नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवात्र द्रव्येषु यतते वस्त्राणि मे स्युरित्येव गुणेष्वपि यतते सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति । नात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । गुणवचनादित्युच्यते न च समासो गुणवचनः । समासोऽपि गुणवचनः । कथम् । अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति । अथ जहत्स्वार्थाया तु दोष एव । जहत्स्वार्थाया च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥

उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतराद्यर्थः ॥ ७ ॥

उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । बह्वाढ्यतराद्यर्थं । बह्वाढ्यतर बहुसुकुमारतर । कः पुनरत्र विशेषो बहुव्रीहेर्वातिशायिक स्यादातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहि । स्वरकपोर्विशेष । यद्यत्रातिशायिका-

---

एकाच्या प्रकर्षानें दुसऱ्याचा प्रकर्ष होत नाहींच पण जसा हा माणूस वस्त्र मला असावीत म्हणून त्याविषयीं यत्न करीत असतो तसा तीं वस्त्रें नाजूक, सफाईदार, नगरे असावीत म्हणून त्या वस्त्राच्या सूक्ष्मत्वगुणाविषयीं ही खबरदारी घेत असतो[२१]

तरी पण प्रकृत स्थली सूक्ष्मवस्त्र या बहुव्रीहिसमासाहून आतिशायिक प्राप्त होत नाहीं

काय कारण ?

कांहीं एक धर्मानें विशिष्ट अशा धर्मिबोधक शब्दाहून त्या धर्माचा प्रकर्ष दाखवावयाचा असता प्रत्यय होतो असे सांगितलें आहे, आणि सूक्ष्मवस्त्र हा समास तर अन्य पदार्थी रूढ असल्यामुळे त्यापासून त्या धर्माचा बोधच होत नाहीं[२२]

समासापासून त्या धर्माचा बोध होतो

तो कसा ?

अजहत्स्वार्था वृत्ति स्वीकारली म्हणजे झालें

मग जहत्स्वार्था वृत्ति या पक्षीं हा दोषच समजावयाचा की काय ?

जहत्स्वार्था वृत्ति घेतली असताही हा दोष नाहीं कारण बहुव्रीहीविषयीं तद्गुणसविज्ञानही[२३] आहे तें जसे – शुक्लवाससमानय, लोहितोष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्ति, असें म्हटलें असता पांढरें वस्त्र पांघरलेलाच मनुष्य आणला जातो किंवा तांबडें पागोटें घातलेले असेच ऋत्विज संचार करतात

(वा ७) उत्तरपदाच्या अर्थावरील अतिशय दाखवावयाचा असता विप्रतिषेध असल्यानें परत्वास्तव बहुव्रीहीपेक्षा अगोदर आतिशायिक प्रत्यय करावा

काय प्रयोजन ?

बह्वाढ्यतर वगैरे उदाहरणें साधावयाचीं आहेत म्हणून, जसे – अतिशयेन बहव आढ्या यस्मिन् बह्वाढ्यतर, बहुसुकुमारतर

पण प्रथमत बहुव्रीहि करून नंतर त्या बहुव्रीहीहून आतिशायिक केला, अथवा प्रथमत आतिशायिक प्रत्यय करून त्या आतिशायिक प्रत्ययान्ताबरोबर बहुव्रीहि केला यांत काय फरक आहे ?

स्वर आणि कप् यामुळे फरक होत आहे तो असा – जर आतिशायिक प्रत्ययाच्या पूर्वी

करता येणार नाहीं

२१ आणि त्याला त्याच्या इच्छेप्रमाणे वस्तु मिळाली म्हणजे आपला प्रकर्ष झाला असें तो समजतो

२२ कारण जहत्स्वार्था वृत्ति या पक्षीं समासामध्यें आतील पदांना अर्थ नसतो मागें (२।१।१ पृ २३९) पहा

२३ ते गुण म्हणजे सामासिक शब्दांतील आंतील पदाचे अर्थ त्याचें सविज्ञान म्हणजे त्या अन्य पदार्थाचा जिकडे संबंध होत असेल तिकडे त्या अन्य पदार्थाबरोबर त्या पदार्थांचा संबंध होणें.

द्बहुव्रीहिः स्याद्बह्वाढ्यतर एव स्वरः प्रसज्येत बह्वाढ्यतर इति चेष्यते । बह्वाढ्यकतर इति च प्राप्नोति बह्वाढ्यतरक इति चेष्यते ।

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च॥८

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसख्यान कर्तव्यमुत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजी पार्थिव. शाकपार्थिव । कुतपवासा सौश्रुतः कुतपसौश्रुत ।अजापण्यस्तौल्वलिरजातौल्वलि । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टिमौद्गल्य' ॥

[कुमारश्रमणादिभिः ॥२।१।७०॥]

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २। १।७१॥

चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ।

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २। १ ।७२॥

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क मा भूत् । परमो मयूरव्यसक इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

बहु व आढ्यतर या पदाचा बहुव्रीहिसमास होईल तर बह्वाढ्यतर येथे 'बहोर्नञ्वदुत्तरपद भूम्नि' (६।२।१७५) यानें आढ्य या उत्तर पदातील शेवटच्या अकाराला उदात्तस्वर करण्याचा प्रसग येईल आणि आढ्यतर या उत्तरपदातील शेवटच्या अकाराला उदात्त होणे तर इष्ट आहे[२४] तसेच पूर्वी समास केला तर समासान्त कप्प्रत्यय (५।४।१५४) होऊन त्याच्यापुढे तरप्प्रत्यय झाल्याने बह्वाढ्यक तर, असे रूप होऊ लागेल आणि तरप्प्रत्ययाच्या पुढे कप् झाल्याने बह्वाढ्यतरक असे रूप होणे तर इष्ट आहे

(वा ८) या कर्मधारयसमासप्रकरणामध्यें शाकपार्थिव वगैरे उदाहरणाचें उपसख्यान करावे, आणि उत्तरपदाचा लोप होतो असे वचन करावे, जसे –शाकभोजी पार्थिव' शाकपार्थिव , कुतपवासा. सौश्रुत कुतपसौश्रुत , अजापण्यस्तौल्वलि अजातौल्वलि , यष्टिप्रधानो मौद्गल्य. यष्टिमौद्गल्य

(सू ७१) चार पायाच्या व्यक्तीला दाखविणारा जो शब्द तो जातिवाची असेल तर त्याचा गर्भिणीशब्दाबरोबर समास होतो असे वचन करावे, कालाक्षी गर्भिणी, स्वस्तिमती गर्भिणी, येथे समास न व्हावा म्हणून

(सू ७२) येथे घातलेला चशब्द कोणत्या अर्थाला दाखवितो ?

एवशब्दाच्या अर्थाला दाखवितो[२] म्हणजे मयूरव्यसक वगैरे गणामध्ये निर्दिष्ट केलेले जे सामासिक शब्द तेवढेच ते समजावेत

त्यामुळे कोठे काय होत नाही ?

परमो मयूरव्यसक[३] असें वाक्यच राहतें

येथे दुसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या पादातील तिसरें आन्हिक व पहिला पाद समाप्त झाला

---

२४ तात्पर्य, येथें अतिशयाची विवक्षा पूर्वी करून नतर अन्य पदार्थाशी त्याच्या सबधाची विवक्षा करावी

१ कुमारशब्दाचा श्रमणादिगणातील शब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें -कुमारी चासौ श्रमणा च कुमारश्रमणा

१ पशुजातीला दाखविणाऱ्या शब्दाचा गर्भिणीशब्दाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें – गौश्चासौ गर्भिणी च गोगर्भिणी

१ मयूरव्यसक, छात्रव्यसक, वगैरे या गणातील शब्द विकल्पानें तत्पुरुषसज्ञक होतात, जसे – मयूर इव व्यसक मयूरव्यसक

२ म्हणजे येथें चशब्द अथ अवधारणार्थक आहे

३ मयूरव्यसक एवढाच समास होतो त्याचा पुन दुसऱ्या कोणत्याही शब्दाबरोबर समास होत नाही

[पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ २ । २ । १ ॥]

अर्धं नपुंसकम् ॥ २ । २ । २ ॥

इह कस्मान्न भवति । ग्रामार्धः नगरार्धं इति । अर्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्येद ग्रहण पुँल्लिङ्गश्चायमर्धशब्द । क पुनरय नपुंसकलिङ्गः क पुँल्लिङ्ग. । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽवयववाची पुँल्लिङ्ग ॥ इह कस्मान्न भवति । अर्ध पिप्पलीनामिति । न वा भवत्यर्धपिप्पल्य इति । भवति यदा खण्डसमुच्चय । अर्धपिप्पली चार्धपिप्पली चार्धपिप्पली चार्धपिपल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवत्यर्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्मान्न भवति । एकाधिकरण इति वर्तते ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति अर्धराशिरिति । भवति । एकमेतदधिकरणं भवति योऽसौ राशिर्नाम ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ २ । २ । ३ ॥

अन्यतरस्याग्रहण किमर्थम् । अन्यतरस्या समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते

(सू २) ग्रामार्ध, नगरार्ध, येथे प्रकृत सूत्रानें सागितलेला समास का बरे होत नाहीं?

नपुसकलिंगी अर्धशब्दाचा सूत्रामध्ये उच्चार केला आहे आणि वरील उदाहरणातील अर्धशब्द पुल्गिी आहे

पण हा अर्धशब्द कोणत्या अर्थी नपुसकलिंगी व कोणत्या अर्थी पुल्लिंगी समजावा?

बरोबर सारख्या प्रमाणाचा अर्धा वाटा या अर्थी नपुसकलिंगी आणि साधारण अर्धा वाटा या अर्थी पुल्लिंगी आहे

आता अर्ध पिप्पलीनाम् येथे का बरें प्रकृत सूत्रानें समास होत नाहीं?

मग अर्धपिप्पल्य असे रूप होतच नाहीं कीं काय?

तसे रूप होतें पण प्रत्येक पिपळीचें अध खण्ड मिळून तीन अर्धी खण्डे असा अर्थ दाखववावयाचा असेल तर, जसे.- अर्ध पिप्पल्या. अर्धपिप्पली, अर्धपिप्पली चार्धपिप्पली चार्धपिप्पली चार्धपिप्पल्य, आणि जेव्हा तीन पिपळयाचा समभाग अर्धा हिस्सा म्हणजे दीड पिपळी असा अर्थ कळवावयाचा असतो, जसे, अर्ध पिप्पलीनाम् येथे समास होत नसतो

तेव्हा त्या अर्थी समास का बरें होत नाहीं?

एकाधिकरणे या पदाची पूर्वसूत्रातून येथें अनुवृत्ति आहे, म्हणजे अवयवी हा एकत्वसख्येनें युक्त असेल तरच हा समास होतो

तर मग आता अर्धं राशेरर्धराशि. हा समास होतच नाहीं की काय?

तो समास होतो कारण राशि म्हणून जो अवयवी आहे तो सबध एकच धरता येतो

(सू ३) येथे अन्यतरस्याम् हा शब्द घातला आहे तो कशाकरिता?

विकल्पानें समास व्हावा, म्हणजे समास न करता द्वितीय भिक्षाया असे वाक्यही प्रयोगात यावें, म्हणून

१ अवयव या अर्थाला दाखविणाऱ्या पूर्व, अपर, अधर आणि उत्तर या शब्दाचा एकत्वसख्येनें युक्त अशा अवयविवाचक सुबन्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसे -पूर्वं कायस्य पूर्वकाय, अपरकाय

१. समविभाग या अर्थाला दाखविणाऱ्या अर्धशब्दाचा एकत्वसख्येनें युक्त अशा अवयविवाचक सुबन्ताबरोबर विकल्पाने तत्पुरुषसमास होतो, जसें – अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली,

२ राशीमध्ये घटक अवयव अनेक असल्यामुळें अवयवी हा एक नाहीं असा या शकाकाचा अभिप्राय आहे

१ द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ आणि तुर्य या शब्दाचा एकसख्येनें युक्त अशा अवयवीबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें.- द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा

वाक्यमपि यथा स्यात् । द्वितीयं भिक्षाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति ॥ इद तर्हि प्रयोजनमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात् । भिक्षाद्वितीयमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोऽपि। तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तर पठति ।

द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाभावस्य ॥ १ ॥

द्वितीयादीना विभाषाप्रकरणे विभाषावचन क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भिनत्ति छिनत्ति । श्नमि कृते शन्न भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । शबादेशा श्यन्नादय करिष्यन्ते। तत्तर्हि शपो ग्रहण कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । कर्तरि शप् [३.१ ६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । रुधादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमाया षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१ १ ६७] इति । प्रत्ययविधिरय न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्य प्रकल्पिका भवन्ति । नाय प्रत्ययविधि । विहित प्रत्यय प्रकृतश्चानुवर्तते ॥ एवं

हें प्रयोजन नाही कारण महाविभाषाधिकार चालू असल्यामुळे एकदा वाक्यही प्रयोगात आणता येईल

तर मग अन्यतरस्याम् हा शब्द घालण्याचें हें प्रयोजन समजावे की हा एकदेशिसमास एकदा न करता भिक्षाद्वितीयम् असा षष्ठीतत्पुरुषही व्हावा

हेंही प्रयोजन नाही कारण हा एकदेशिसमासही वैकल्पिक आहे आणि षष्ठीतत्पुरुषही (२।२।८) वैकल्पिक आहे तेव्हा त्या षष्ठीतत्पुरुषाचा ह्या एकदेशिसमासानें विकल्पानें बाध केल्यामुळे दोन्हीही समास होतील

हेंच मनात धरून वार्तिककार लिहितात —

(वा १) द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, वगैरेंसबधी विभाषाप्रकरणामध्यें विकल्पदर्शक अन्यतरस्याम् हा शब्द ज्ञापनाकरिता घातला आहे

तें काय ज्ञापन केलें जात आहे ?

विशेषविधि केला असता तेथे सामान्यविधि प्रवृत्त होत नाहीं

हें ज्ञापन केल्याचें काय प्रयोजन ?

भिनत्ति, छिनत्ति, येथें श्नम् (३।१।७८) केला असता शप् (३।१।६८) होत नाहीं

हेंही प्रयोजन नाही कारण श्यन्, श्नु वगैरे विकरण हे शपाचे स्थानी करण्यात येतील

तर श्यन् वगैरे विकरणविधायक सूत्रामध्यें स्थानी या नात्यानें शपाचें ग्रहण केलें पाहिजे

करावयास नको कारण पूर्वी केलेले शप् ग्रहण येथे अनुवृत्त होत आहे

ते शब्ग्रहण पूर्वी कोठे केलेलें आहे ?

कर्तरि शप् (३।१।६८) येथे

पण तेथील ते शब्ग्रहण प्रथमाविभक्ति लावून निर्दिष्ट केलें आहे, आणि येथें तर षष्ठीविभक्ति लाविलेले असे पाहिजे आहे

रुधादिभ्य ही पञ्चमी 'पञ्चमीनिर्देशाने सागितलेले कार्य तें त्याहून पुढच्याला करावे' (१।१।६७) या परिभाषेच्या साहाय्याने अनुवृत्त आलेल्या शप् या प्रथमेची षष्ठी बनवील

पण हा प्रत्ययविधि आहे, आणि प्रत्ययविधीमधील पचमी तर आपल्या पुढील प्रथमेला षष्ठी बनवू शकत नाही

येथे काहीं त्या प्रत्ययाचा विधि नाहीं पूर्वी[१]

---

१ कारण त्या प्रत्ययाचें तेथेंच नवीन विधान करावयाचें आहे तो पूर्वसिद्ध नाही

तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। दिक्पूर्वपदान्ङीप् [४ १ ६०]। प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा। प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा। ङीपा मुक्ते ङीष् न भवति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। दिक्पूर्वपदान्ङीपोऽनुदात्तत्व ङीब्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीष्विषयान्ङीप्प्रसङ्ग इति॥ इद तर्हि प्रयोजनम्। अर्धपिप्पली अर्धकोशातकी। एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम्। अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति। दाक्षिः प्लाक्षिः। इञा मुक्तेऽण् न भवति॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत उपगोरपत्यमौपगव तद्धितेन मुक्त उपग्वपत्यमिति न सिध्यति। अस्त्यत्र विशेष। द्वे ह्यत्र विभाषे। दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् [४ १ ८१] इति समर्थाना प्रथमाद्वा [८२] इति च। तत्रैकया वृत्तिर्विभाषापरया वृत्तिविषये विभाषापवाद॥

सत्रामध्यें विहित असलेले शब्दग्रहण फक्त येथें अनुवृत्त होत आहे

असे आहे तर जेथे उत्सर्ग व अपवाद ही दोन्ही शास्त्रे वैकल्पिक आहेत तेथे अपवादाच्या अभावपक्षी उत्सर्गशास्त्र प्रवृत्त होत नाही, असे ज्ञापन करावे

या ज्ञापनाचे काय फळ ?

जेथे दिग्वाचक पूर्वपद असून स्वाङ्गवाचक उत्तरपद आहे अशा प्रातिपदिकाहून 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' (४।१।५३) या वैकल्पिक ङीषाचा अपवाद म्हणून विकल्पानें ङीप्प्रत्यय 'दिक्पूर्वपदान्ङीप्' (४।१।६०) यानें सागितला आहे, जसे – प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा, प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा येथे ङीप्प्रत्ययाच्या अभावपक्षीं ङीष् होत नाही

हेंही प्रयोजन नाही कारण दिग्वाचक पूर्वपदकाहून पुढच्या ङीषाचे स्थानीं ङीप् आदेश होतो (४।१।६०, वा २ वर भाष्य) असे स्वतत्र रीतीनें ङीपाचें विधान केले तर जेथे ङीष्प्रत्यय होत नाहीं अशा प्राग्गुल्फा इत्यादि उदाहरणामध्येंही ङीप् होण्याचा प्रसग येईल (४।१।६८ वा २), असे तेथें सागितले आहे[3]

तर मग अर्धपिप्पली, अर्धकोशातकी, हें प्रयोजन समजावे येथे एकदेशिसमासाच्या (२।२।२) अभावपक्षी षष्ठीतत्पुरुष होत नाहीं[4] तसच उन्मत्तगङ्ग, लोहितगङ्गम्, येथे अव्ययीभावसमासाच्या अभावपक्षीं बहुव्रीहिसमास होत नाही आणि दाक्षि, प्लाक्षि, येथे इञ्प्रत्ययाच्या अभावपक्षी अण्प्रत्यय होत नाहीं

जर असे ज्ञापन केले जात आहे तर उपगोरपत्यमौपगव येथें अपवादभत तद्धितप्रत्ययाच्या अभावपक्षीं उपग्वपत्यम् असा समास होणार नाहीं

येथें थोडा विशेष आहे तो असा – तस्यापत्यम् (४।१।९२) येथे दोन विभाषा आहेत. एक 'दैवयज्ञिशौचि०' (४।१।८१) या सूत्रातून अन्यतरस्याम् या पदाची अनुवृत्ति आहे, आणि दुसरी 'समर्थानाम्०' (४।१।८२) या सूत्रातून वा या पदाची अनुवृत्ति आहे त्यात एका विभाषेनें एकार्थीभावरूप वृत्तीचा विकल्प व दुसऱ्या विभाषेनें वृत्तीविषयी षष्ठीसमासापवाद अशा तद्धिताचा विकल्प केल्यामुळे उपग्वपत्यम् असा सामासिक शब्द साधत आहे

३ तेव्हा 'विशेषविधि केला असता तेथें सामान्यविधि प्रवृत्त होत नाही' असें ज्ञापन करण्याचा काहीं उपयोग नाहीं

४ त्या वेळा अर्धं पिप्पल्या असें वाक्यच कायम राहतें उन्मत्तगङ्गम्, दाक्षि, येथेंही असेंच समजावें

क्रियमाणेऽपि वा अन्यतरस्याग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति । कि कारणम् । पूरणेनेति प्रतिषेधात् । नैतत्पूरणान्तम् । अनैतत्पर्यवपन्नम् । एतदपि पूरणान्तमेव । कथम् । पूरण नामार्थस्तमाह तीयशब्दोऽतः पूरणम् । योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन्सोऽपि पूरणमेव ॥ एव तर्ह्यन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासोऽपि भविष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥२।२।४॥[1]

किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थ । अन्यतरस्यामित्यतदनुकृष्यते । किं प्रयोजनम् । अन्यतरस्या समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । जीविका प्राप्त इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति ॥ इद तर्हि प्रयोजन द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात् । जीविकाप्राप्त इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोऽपि तदुभय वचनाद्भविष्यति ॥ एव तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकार । किं तर्हि ।

आता प्रकृत सूत्रामध्यें अन्यतरस्याम् या शब्दाचे ग्रहण केलें तरीही भिक्षाद्वितीयम् येथे षष्ठीसमास प्राप्त होत नाही

काय कारण ?

'पूरणगुण०' (२।२।११) याने पूरणप्रत्यया न्ताशी षष्ठीसमासाचा निषेध केला आहे म्हणून

हे द्वितीयादि शब्द पूरणप्रत्ययान्त नाहीत, तर पूरणप्रत्ययान्ताहून स्वार्थी केलेल्या (५।३।४८) अन्प्रत्ययानें युक्त आहेत

हे अन्प्रत्ययान्त द्वितीयादि शब्दही पूरण प्रत्ययान्तच आहेत

ते कसे ?

पूरण म्हणून हा एक अर्थ आहे त्याला तीयप्रत्यय दाखवितो, म्हणून त्या तीय प्रत्ययालाही पूरण हे नाव दिले जाते आता जो हा पूरणप्रत्ययान्ताहून भाग हा स्वार्थी अन् प्रत्यय केला आहे त्यानेही पूरण हा अर्थ दाखविला असल्यामुळे तो अन्प्रत्ययही पूरणप्रत्ययच होय

असें आहे तर अन्यतरस्याम् हा शब्द निरर्थक होत आहे त्यामुळे त्याचे जोरावर येथे 'पूरणगुण०' हा निषेध येत नसल्यामुळे षष्ठीसमास होईल

(सू ४) येथे चशब्द घातला तो कशाकरिता? अनुवृत्ति करण्यासाठी

ती कोणाची अनुवृत्ति केली जात आहे ?

पूर्वसूत्रातील अन्यतरस्याम् या पदाची अनुवृत्ति केली जात आहे

त्या अनुवृत्तीचे काय प्रयोजन ?

विकल्पाने समास व्हावा, म्हणजे समासाच्या अभावपक्षी जीविका प्राप्त असे वाक्यही प्रयोगात आणता यावे

हे प्रयोजन नाही कारण महाविभाषा धिकार चालू असल्यामुळे त्याने एकदा वाक्यही प्रयोगात आणता येईल

तर चशब्द घालण्याचे हें प्रयोजन समजावे की एकदा जीविकाप्राप्त असा द्वितीया समासही करता यावा

हेंही प्रयोजन होऊ शकत नाही कारण प्रकृत समासही प्राप्तापन्न हे विशेष शब्द उच्चारून सांगितला आहे, आणि द्वितीयासमासही हेच विशेष शब्द उच्चारून सांगितला आहे तेव्हा विधानाचे जोरावर ते उभयताही समास होतील

असे आहे तर हा चशब्द अनुवृत्तीकरिता घातला नाही, तर या चशब्दानें अत्वाचें

---

[1] प्राप्त आणि आपन्न या शब्दाचा द्वितीयान्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, आणि प्राप्त व आपन्न या शब्दाना अकार अन्तादेश होतो, जसें — प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक जीविकाप्राप्त , प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका वगैरे

अत्वमनेन विधीयते । प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते अत्व च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका। आपन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥

कालाः परिमाणिना ॥२।२।५॥

किप्रधानोऽय समास । उत्तरपदार्थप्रधान ।यद्युत्तरपदार्थप्रधान. सवर्मणानेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि श्रवण भवति । तद्यथा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये षष्ठी समासे प्रथमा । केनैतदेव भवति । योऽसौ मासजातयोरभिसंबन्ध स समासे निवर्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भवति । न तर्हीदानीमिद भवति मासजातस्येति । भवति वाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी ॥

कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः ॥ १ ॥

कालस्य येन समास' सोऽपरिमाणी तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश । अगमको निर्देशोऽनिर्देश. । न हि जातस्य मास.

विधान केले जात आहे ते असे –प्राप्त आणि आपन्न या शब्दाचा द्वितीयान्ताबरोबर समास होतो व ह्या शब्दाच्या शेवटच्या वर्णाला न्हस्व अकार आदेश होतो, जसे – प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका, आपन्ना जीविकामापन्नजीविका

(सू ५) या सूत्राने सागितलेल्या समासातील कोणता पदार्थ प्रधान आहे ?

उत्तरपदाचा अर्थ हा प्रधान होय

जर या समासातील उत्तरपदाचा अर्थ प्रधान आहे तर इतर जे उत्तरपदार्थप्रधान समास त्याच्यासारखीच या समासामध्यें स्थिति असली पाहिजे उत्तरपदार्थप्रधान अशा इतर समासामध्यें पोटात जी विभक्ति केली असते तिचें समास केल्यावरही श्रवण होत असतें, जसेः– राज्ञ पुरुष. राजपुरुष[2], आणि येथे तर विग्रहवाक्यामध्यें जात या प्रधानशब्दाच्या पुढें षष्ठी ऐकू येते व समास केल्यावर प्रथमा ऐकू येते तेव्हा हा असा कोणत्या कारणानें बरे फरक होत आहे ?

मासो जातस्य या स्थितीमध्यें षष्ठीचा अर्थ जो जाताचा मासाशीं परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावसबध प्रतीत होतो तो समास केला असता एकार्थीभावामुळे सबध या रूपाने प्रतीत होत नाहीं, तर तो आता समासानेंच दाखविला जातो म्हणूनच तो त्या समासाच्या अर्थामध्यें अन्तर्भूत झाला असल्यामुळ प्रातिपदिकार्थ बनून राहिला आहे तेव्हा या प्रातिपदिकार्थी प्रथमा विहित असल्यामुळे समासाच्या पुढें प्रथमा होते

तर मग आता मासजातस्य अशी मासजात या सामासिक शब्दापुढे षष्ठी होतच नाही काय ?

षष्ठी होते पण त्या प्रातिपदिकार्थाचा दुसऱ्या पदार्थाशीं जो सबध त्या अर्थी होते.

(वा १) कालवाचक शब्दाचा ज्या शब्दाबरोबर समास करावयाचा त्याचें काल हें परिमाण होत नाहीं म्हणून सूत्रातील परिमाणिना हा शब्द बरोबर नाहीं म्हणजे आपल्याला जो अर्थ पाहिजे तो त्या शब्दापासून निघत नाहीं. कारण जन्मलेल्याचें परिमाण मास होऊ शकत नाहीं.

---

१ ज्याची मोजदाद करावयाची तो परिमाणी त्या अर्थाला दाखविणाऱ्या सुबन्ताबरोबर कालवाचक शब्दाचा विकल्पाने तत्पुरुषसमास होतो, जसे – मासो जातस्य मासजात , सवत्सरजात

२ येथे पुरुष या प्रधानशब्दापुढें समास करताना जी विभक्ति तीच समास झाल्यानतर त्या सामासिक शब्दापुढें दिसते.

परिमाणम् । कस्य तर्हि । त्रिंशद्रात्रस्य । तद्यथा । द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति । न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम् । कस्य तर्हि । बदराणाम् ॥

सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन सह समस्यत इति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति । क पुनः कालं मत्वा भवानाह कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति । येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमाहुः । तस्यैव हि कयाचित्क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति च । कया क्रियया । आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति भवति संवत्सर इति च । यद्येव भवति जातस्य मासः परिमाणम् ॥

एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥३॥

एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मासौ जातस्य । मासा जातस्येति ॥ द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्विमासजातः त्रिमासजातः ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

तर मग मास हे कोणाचें परिमाण आहे ? तीस दिवसाचे ते जसें - 'द्रोणो बदराणां देवदत्तस्य' म्हणजे देवदत्ताचीं बोरें द्रोणभर आहेत, असे म्हटले असता द्रोण हे देवदत्ताचें परिमाण नव्हे, तर ते बोराचें परिमाण होय

(वा २) हे सिद्ध होत आहे

ते कसे ?

ज्याच्या कालाचे परिमाण केले जाते त्याच्याशी त्या कालवाचक शब्दाचा समास होतो, असे सूत्र करावे

अशा रीतीने सिद्ध होईल परंतु सूत्राचा बदल होत आहे

तर मग मूळचे जसे सूत्र आहे तसेच ते असू दे

पण कालवाचकाचा ज्याच्याशी समास करावयाचा त्याचे काल हे परिमाण होत नाही, म्हणून सूत्रातील परिमाणिना हा शब्द बरोबर नाही असे आताच म्हटले आहे ना ?

अरे पण, तू कोणता[3] काल मनात धरून 'कालवाचकाचा ज्याच्याशीं समास करावयाचा त्याचे काल हे परिमाण होत नाहीं म्हणून सूत्रातील परिमाणिना हा शब्द बरोबर नाही असे म्हणत आहेस ?

ज्याच्या योगाने तरुलता वगैरे मूर्त पदार्थाची केव्हा वाढ आणि केव्हा ऱ्हास झालेले दिसतात त्याला काल असे म्हणतात काहीं एक क्रियेने युक्त झालेल्या त्याच कालाला दिवस व रात्र असा व्यवहार होतो

काही एक क्रियेने म्हणजे कोणत्या क्रियेनें ?

सूर्याच्या गतिरूप क्रियेनें वारवार झालेल्या त्याच गतिक्रियेमुळे मास, संवत्सर, इत्यादि व्यवहार होतो

असे आहे तर मग उपजणे या क्रियेमुळे मास हे जन्मलेल्या मुलाचें परिमाण होते असे सिद्ध झाले

(वा ३) एकवचन ज्याच्यापुढे आहे अशाच कालवाचकाचा हा समास होतो असे वचन करावे, कारण मासौ जातस्य, मासा जातस्य, येथे समास न झाला पाहिजे

तसेच तो कालवाचक शब्द द्विगुसंज्ञक असला तरी त्याचाही समास होतो, असें वचन करावे द्वौ मासौ जातस्य, त्रयो मासा जातस्य, द्विमासजात , त्रिमासजात

(वा ४) याविषयी सांगितले आहे

---

१. मास हें तीस दिवसाचे परिमाण आहे, असें म्हणणाऱ्याला खरें कालाचें स्वरूप समजलेंच नसावें

मभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ नेदं वाचनिकमलिङ्गता-ऽसङ्ख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यन्नञः प्राक्समासाल्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति स्वाभाविकमेतत् ॥ अथवाश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः । ननु चोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन विशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तर्हि

लिंगवचनाचा अन्वय नाही, म्हणून या नञ्तत्पुरुषाला लिंग व सङ्ख्या लागणार नाहीत

अव्ययाच्या अर्थाला लिंगाचा आणि सङ्ख्येचा संबंध होत नाही असे काही वचन नाही, तर ही गोष्ट स्वाभाविक आहे. जसे – एका गुरूपाशी सारख्या प्रमाणात अभ्यास करणाऱ्या अशा अनेक शिष्यांपैकी काही एकांना त्याचं फळ मिळते आणि काही एकांना तितके मिळत नाही. तेव्हा एखाद्याला फळ मिळाले म्हणून त्यावरून सगळ्यांनाच ते मिळाले पाहिजे असे नाही, किंवा एखाद्याला फळ मिळाले नाही म्हणून त्यावरून सर्वांनाच ते मिळत नाही असेही होत नाही. असे असता तेथे आम्ही काय करावे? येथे समास होण्याच्या पूर्वी नञर्थाला लिंगसङ्ख्येचा योग नाही आणि समास झाल्यानंतर लिंगसङ्ख्यांचा योग होतो, हे शब्दशक्तिस्वभावसिद्ध आहे.

अथवा येथे नञ्तत्पुरुषाच्या आश्रयावर अवलंबून लिंगवचनें लागू शकतील. गुणवाचक शब्दांना त्या गुणाच्या आश्रयामुळेच लिंगवचने प्राप्त होतात, तें जसे – शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बलाः येथे शुक्ल हा गुण ज्या द्रव्याचा आश्रय करीत आहे त्या द्रव्याचे जे लिंग आणि वचन तेच गुणवाचकालाही लागू होते. त्याप्रमाणे प्रकृत स्थलीही समासार्थ जो भेद तो ज्यावर आहे त्या द्रव्याचे जे लिंग आणि वचन ते समासार्थालाही लागू होईल. किंवा या नञ्तत्पुरुषामध्ये प्राधान्य उत्तरपदार्थाला असो.

पण अब्राह्मणमानय असं सांगितले असता वाटेल त्या ब्राह्मणाला आणण्याची पाळी येते असे आताच दूषण दिले आहे ना?

हा दोष येत नाही. अगोदर याला असे विचारावे की 'राजपुरुषमानय' असं सांगितलं असता कोणत्याही पुरुषाला कां बरें आणिले जात नाही?

येथे विशेष आहे, पुरुषातील विशेष दाखविणाऱ्या राजशब्दाचा प्रयोग येथे आहे, त्यामुळे राजाचा ज्या पुरुषाशी संबंध आहे असाच पुरुष आणिला जातो. तर येथेही ब्राह्मणावरील विशेष दाखविणारा असा नञ् शब्द योजिला आहे, त्यामुळे कोणताही ब्राह्मण न आणता नञर्थाने युक्त असाच

नञ्विशेषक. प्रयुज्यते तेन नञ्विशिष्टस्यानयन भविष्यति । क पुनरसौ । निवृत्तपदार्थक. ॥ यदा पुनरस्य पदार्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किं चातः । यदि स्वाभाविकी किं नञ्प्रयुज्यमान करोति । अथ वाचनिकी तद्वक्तव्य नञ्प्रयुज्यमान पदार्थं निवर्तयतीति । एव तर्हि स्वाभाविकी निवृत्ति । ननु चोक्त किं नञ्प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ्प्रयुज्यमान पदार्थं निवर्तयति । कथम् । कीलप्रतिकीलवत् । तद्यथा । कील आहन्यमान प्रतिकील निर्हन्ति । यद्येतदेव नञो माहात्म्य स्यान्न जातुचिद्राजानो हस्त्यश्व बिभृयुर्नञेव राजानो ब्रूयुः । एव तर्हि स्वाभाविकी निवृत्ति. । ननु चोक्त किं नञ्प्रयुज्यमान करोतीति । नञ्निमित्ता तूपलब्धि । तद्यथा । तमस्यन्धकारे द्रव्याणा समवस्थिताना प्रदीपनिमित्त दर्शन न च तेषा प्रदीपो निर्वर्तको भवति ॥ यदि

ब्राह्मण आणला जाईल

नञर्थाने विशिष्ट असा उत्तरपदाचा जो ब्राह्मण अर्थ तो कोणता ?

ज्याचे ठिकाणीं मुख्य ब्राह्मण्य निवृत्त आहे असा क्षत्रियादिक तो नञर्थानें विशिष्ट असा उत्तरपदार्थ ब्राह्मण होय

नञ्समासावरून उत्तरपदाच्या मुख्यार्थाची म्हणजे ब्राह्मण्य वगैरेची जी निवृत्ति प्रतीत होते ती काय साहजिकच होते किंवा नञाच्या प्रयोगानें केली जाते ?

यात काय फरक आहे ?

जर ती निवृत्ति साहजिकच होत असेल तर तेथे नञ्शब्द योजल्याचा काय उपयोग होणार आहे ?

आता जर ती निवृत्ति नञाच्या प्रयोगाने केली जात असेल तर 'नञाचा प्रयोग केला असता तो नञ् उत्तरपदाच्या मुख्यार्थाची निवृत्ति करतो' असे मानावे लागेल, असा फरक आहे

असे आहे तर साहजिकच निवृत्ति होते असे आम्ही समजतो

पण तसें समजले तर नञाच्या प्रयोगाचा उपयोग होत नाही असा दोष पूर्वी दाखविला आहे ना ?

तर मग नञाचा प्रयोग केला असता तो उत्तरपदार्थाची निवृत्ति करू शकतो असे समजाव

ती निवृत्ति कशी करतो ?

खिळ्यानें खिळा उपसडण्याप्रमाणे, जसः– फळी वगैरेमध्यें खिळा मोडून अडकून राहिला असता त्या खिळ्यावर दुसरा खिळा ठोकला असता तो पहिल्या खिळ्याला दुसऱ्या बाजूनें बाहेर काढून टाकतो,तसा अब्राह्मण या नञ्समासाचा प्रयोग उत्तरपदार्थाची निवृत्ति करतो

जर एवढे नञ्प्रयोगाचे सामर्थ्य असेल तर राजे लोकाना हत्ती, घोडे, वगैरे सैन्य ठेवण्याचे कारण नाहीं, अशत्रु असा नञ्शब्दाचा प्रयोग सुरू ठेवला म्हणजे काम भागेल

असे आहे तर कारणान्तरानें निवृत्ति होते असेच आम्ही समजतो

पण या वेळीं नञ्प्रयोग करून त्याचा काहीं उपयोग होत असे नाहीं आताच म्हटले आहे ना ?

कारणान्तरानें निवृत्ति होते खरी, पण ती नञाचा प्रयोग केल्यामुळें कळून येते, जसे– गाढ अंधकारामध्यें असलेले घटपटादि पदार्थ दिवा आणिल्यानें कळून येतात, दिवा हा काहीं त्या घटपटादिकाना उत्पन्न करीत नाहीं

---

४ नञाचा प्रयोग ह्या कारणाशिवाय कारणान्तराने जी निवृत्ति प्रतीत होते ती साहजिकच होय.

पुनरय निवृत्तपदार्थकः किमर्थं ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यते । एव यथा विज्ञायेतास्य पदार्थो निवर्तत इति । नेति ह्युक्ते सदेह स्यात्कस्य पदार्थो निवर्तत इति। तत्रासदेहार्थ ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यते । एव वैतत् । अथवा सर्वे एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य. शूद्र इति ।

तप श्रुतं च योनिश्चेत्येतत्ब्राह्मणकारकम् ।
तपःश्रुताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव स

तथा गौर शुच्याचार पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चाला । उत्तरे पञ्चालाः । तैल भुक्तम् । घृत भुक्तम् । शुक्ल.नीलःकपिल कृष्ण इति। एवमय समुदाये ब्राह्मणशब्द प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते जातिहीने गुणहीने च ॥ गुणहीने तावत् । अब्राह्मणोऽय यस्तिष्ठन्मूत्रयति । अब्राह्मणोऽय यो गच्छन्भक्षयति ॥ जातिहीने सदेहाद्दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । सदेहात्तावत् । गौर शुच्याचार पिङ्गल कपिलकेश दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । तत पश्चादुप-

---

आता येथें जर या ब्राह्मण वगैरे उत्तर पदार्थांची निवृत्तिच कळविणेची असेल तर त्या उत्तरपदाचा प्रयोग तरी कशाकरिता केला जात आहे ?

अमुक पदार्थ निवृत्त झाला हे कळावे म्हणून जर ब्राह्मण वगैरे शब्दाचा प्रयोग न करता नुसता नञाचाच प्रयोग केला तर कोणत्या पदाचा अर्थ निवृत्त होतो हे सशयित राहील तो सशय राहू नये यासाठीं ब्राह्मण वगैरे शब्दाचा प्रयोग केला जात आहे नञ्समासस्थलीही अशीच वस्तुस्थिति आहे

किंवा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे सगळे शब्द ज्या ठिकाणीं ते ते गुणसमुदाय दृष्टीस पडतात त्या त्या व्यक्तीला लागू होतात, जसे– तपश्चर्या, वेद व वेदांगे वगैरेंचा अभ्यास आणि ब्राह्मणापासून ब्राह्मण स्त्रीचे ठिकाणी जन्म या गोष्टी त्या व्यक्तीला ब्राह्मणशब्द लागू पडण्यास कारणीभूत होतात जो तपश्चर्या आणि वेदशास्त्राभ्यास यानें रहित तो केवळ जातीने ब्राह्मण समजला जातो तसेच गौरवर्ण, शुचिर्भूत आचार, पिंगल वर्ण, व कपिल केश या गुणाच्या समुदायाचाही ब्राह्मण्याचे पोटात अन्तर्भाव करतात. समुदायाला लागू असलेले काही शब्द अवयवालाही लागू होतात, जसे– पूर्वे पञ्चाला., तैल भुक्तम्, घृत भुक्तम्, शुक्लो नील. कपिल कृष्ण. वगैरे त्याप्रमाणे ज्या गुणसमुदायावर अवलबून ब्राह्मणशब्द उपयोगात येतो, तो त्या समुदायापैकी काहीं गुणानी युक्त असलेल्या म्हणजे जातिहीन किंवा गुणहीन अशा व्यक्तीलाही लागू होतो त्यात गुणहीनाचे उदाहरण– जो उभ्याने मूत्र क्रिया किंवा भक्षणक्रिया करतो अशाला अब्राह्मणोऽयम् असे म्हणतात जातिहीनाचें उदाहरण – सशयामुळे किंवा ब्राह्मण्याच्या खुणा सागण्यात चूक झाल्यामुळे ब्राह्मणशब्द लागू होतो गौरवर्ण, शुद्ध आचार, पिंगट वर्ण, व कपिल केश हे गुण पाहून संशय उत्पन्न होतो व हा ब्राह्मण आहे असे वाटते नतर हा ब्राह्मण नव्हे तर अब्राह्मण आहे असे

---

५ अब्राह्मण असा नञाच्या जवळ ब्राह्मणशब्द दुसऱ्या तऱ्हेनेंही उपयोगात येतो असें येथून दाखविलें आहे ब्राह्मणशब्द उपयोगात येण्याला ज्या अनेक गोष्टी लागतात त्यापैकीं काही आहेत आणि काही नाहीत अशा ठिकाणी अब्राह्मण असें म्हणतात ज्या गोष्टी आहेत त्यामुळें ब्राह्मण म्हटले जातें, आणि ज्या नाहीत त्याची निवृत्ति नञानें दाखविली जाते.

लभ्यते नाय ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र सदेहाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चार्थस्य निवृत्ति· । दुरुपदेशात् । दुरुपदिष्टमस्य भवत्यमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति । स तत्र गत्वा य पश्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । ततः पश्चादुपलभ्यते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । आतश्च सदेहाद्दुरुपदेशाद्वा न ह्यय काल माषराशिवर्णमापण आसीन दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । निर्ज्ञात तस्य भवति ॥ इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति सगृहीत भवति । किम् । अनेकमिति । किमत्र सगृहीतम् । एकवचनम् । कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधेन बहूना सप्रत्यय· स्यात् । प्रसज्याय क्रियागुणौ तत. पश्चान्निवृत्ति करोति । तद्यथा । आसय शायय भोजयानेकमिति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तु यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते यत्र खलु न प्रसज्येते तत्र कथम् । अनेकस्तिष्ठतीति । भवति चैव-

याला काहीं पुराव्यावरून समजते तेथे सशया वरून ब्राह्मणशब्द उपयोगात येतो आणि जाति नसल्यामुळे ब्राह्मणत्वाची निवृत्ति नञानें दाखविली जाते खुणा सागण्यात चूक झाल्यामुळेंही असे होतें अमुक वाड्यामध्यें ब्राह्मण आहे त्याला घेऊन ये असे चुकीनें सागितलें असता तो तेथें जाऊन ज्याला पाहतो त्याला हा ब्राह्मण आहे असे ठरवितो मागून हा ब्राह्मण नव्हे तर अब्राह्मण आहे असे काहीं कारणावरून समजतो येथे सागण्यात चूक झाल्यामुळें भलत्या ठिकाणी ब्राह्मणशब्द उपयोगात येतो, आणि जाति नसल्यामुळे ब्राह्मणत्वाची निवृत्ति नञानें दाखविली जाते आणि या कारणावरूनही असेच ठरते की सशयामुळे किंवा सागण्यात चूक झाल्यामुळे भलत्याला ब्राह्मण ठरविला जातो, तेथेंच ब्राह्मणशब्द उपयोगात येतो उडदाच्या ढिगाप्रमाणे अतिशय काळाकुट्ट अशा बाजारात बसलेल्या एखाद्या मनुष्याला पाहून 'हा ब्राह्मण आहे' असें कधींही वाटत नाहीं कारण याला त्याचे खरें स्वरूप कळलेलेंच असतें

आता नञ्समासामध्यें उत्तरपदाच्या अर्थाला प्राधान्य मानलें असता आणखी एक गोष्ट साधते

ती कोणती ?

अनेकम् हें उदाहरण पहा

येथें काय साधलें आहे ?

एकवचन करता आलें ही गोष्ट साधली

पण अनेकम् येथे एकाचा निषेध केला असता त्यापासून दोन, तीन वगैरेंचा बोध कसा बरें होईल ?

क्रिया किंवा गुण याचे प्रथमत. विधान करून मागून हा नञ् त्याची निवृत्ति करीत आहे, जसें – आण, बसीव, निजीव, व जेऊ घाल, या क्रिया करावयास सागून पुढे तो अनेकम् असे म्हणतो

ज्या ठिकाणीं प्रथमत. क्रिया किंवा गुण याची प्राप्ति आहे तेथ अनेकम् यापासून जरी दोन, तीन, वगैरेंचा बोध होणें शक्य आहे, तरी पण जेथ प्रथमत क्रिया किंवा गुण याची प्रसक्तिच नाहीं तेथें म्हणजे अनेकस्तिष्ठति येथे बहुताचे ज्ञान कसे ?

६. कारण एक नसला म्हणजे तेथें दोन, तीन, वगैरे काहीं तरी असलेच पाहिजेत असा काहीं नियम नाहीं कदाचित् तेही नसतील

७ येथें जर कोणीच नसेल तर आणणें वगैरे क्रिया करण्यास जें सागितलें त्याचा काहीच उपयोग होणार नाहीं म्हणून तेथें एक नाही तर दोन, तीन, वगैरे आहेत अशीच प्रतीति होणार आहे.

जातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूना सप्रत्यय । तद्यथा । न न एक प्रियम् । न न एक सुखमिति ॥

इह अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणता परत्वात्त्वतलौ प्राप्नुत । तत्र को दोष । स्वरे हि दोषः स्यात् । अब्राह्मणत्वमित्येव स्वरः प्रसज्येत । अब्राह्मणत्वमिति चेष्यते ॥

नञ्समासे भाववचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । त्वतल्भ्या नञ्समास पूर्वविप्रतिषिद्ध त्वतलो. स्वरसिद्धयर्थमिति ॥

ईषदकृता ॥ २ । २ । ७ ॥

ईषद्गुणवचनेन ॥ १ ॥

ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति ह्युच्यमान इह च प्रसज्येत । ईषद्गार्ग्य इति । इह च न स्यात् । ईषत्कडार इति ॥

षष्ठी ॥ २ । २ । ८ ॥

कृद्योगा च ॥ १ ॥

कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः ॥ किमर्थमिदमुच्यते । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्ष्यति तस्यायं

जेथें प्रथमत क्रिया वगैरेंची प्रसक्तिच नाही अशा ठिकाणी देखील एकाचा निषेध केल्यामुळे बहुताचें ज्ञान होते, जसे —आम्हाला एक वस्तु आवडते असें नाहीं, किंवा आम्हाला एक वस्तु सुखकर आहे असे नाही

आता अब्राह्मणत्वम्, अब्राह्मणता, येथे न ब्राह्मणस्य भाव अशी एकदम भाव आणि प्रतिषेध याच्या सबंधाची विवक्षा असता परत्वात्तव समासाचा बाध करून प्रथमत त्व किंवा तल् प्रत्यय प्राप्त होत आहे

तसे झाले असता काय दोष येत आहे ?

स्वराविषयी दोष येईल तो असा – त्व किंवा तल्प्रत्यय करून तदन्ताशी नञाचा समास केला तर 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ०' (६।२।२) याने पूर्वपदप्रकृतिस्वर होऊन अब्राह्मणत्वम् असे आद्युदात्तपद होईल आणि पूर्वी नञ्समास करून त्व, तल्प्रत्यय केला असता प्रत्ययस्वर होऊन अब्राह्मणत्वम् असे अन्तोदात्त पद इष्ट आहे

(वा १) नञ्समास आणि भावार्थक प्रत्यय या उभयताची एकदम विवक्षा असता सागितले आहे

ते काय सागितले आहे ?

त्वतल्भ्या० (५।१।१९, वा.८) त्व आणि तल् याला प्रत्ययस्वर करता यावा म्हणून त्याच्यापेक्षा प्रथमत नञ्समास करावा असे सागितलें आहे

(सू ७ वा १) ईषत्शब्दाचा गुणवाचकाबरोबर समास होतो असे सूत्र करावे कृदन्ताशिवाय एवढेच म्हटलें तर ईषद्गार्ग्य येथेही समास होऊ लागेल आणि ईषत्कडार येथें होणार नाहीं

(सू ८ वा १) कृत्प्रत्ययाचा योग असता विहित जी षष्ठी (२।३।६५) त्या षष्ठ्यन्ताचा अन्वययोग्य अशा सुबन्ताबरोबर समास होतो असे वचन करावे, जसे– इध्माना प्रव्रश्चनः इध्मप्रव्रश्चन , पलाशशातन

पण कशाकरिता हे वचन केलें पाहिजे ?

---

८ या वाक्यापासून अनेक वस्तु आवडतात असें सहजच ज्ञान होतें

१ ईषत् या शब्दाचा कृदन्ताखेरीज समर्थ अशा सुबन्ताबरोबर विकल्पाने तत्पुरुषसमास होतो, जसें– ईषत्पिङ्गल , ईषद्रक्तम्

२. गडे कडच (उणा ३।१३५) यानें कडार-शब्दामध्यें जो आरन्प्रत्यय झाला आहे तो कृत् प्रत्यय आहे

१ षष्ठ्यन्ताचा अन्वययोग्य अशा सुबन्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें– राज्ञ. पुरुषो राजपुरुष..

पुरस्तादपकर्षः। का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना का कृद्योगा। सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणा वर्जयित्वा। कर्तृकर्मणोः कृति [२.३.६५] इति या षष्ठी सा कृद्योगा ॥

तत्स्थैश्च गुणैः ॥ २ ॥

तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी गुणे षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्। ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः पटहशब्दः नदीघोषः ॥

न तु तद्विशेषणैः ॥ ३ ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। घृतस्य तीव्रः। चन्दनस्य मृदुरिति ॥

किमर्थमिदमुच्यते। गुणेनेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः। किं कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्यते। नैवं शक्यम्। इह हि न स्यात्। काकस्य कार्ष्ण्यम्। कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम्। बलाकाया शौक्ल्यमिति। एतदेव तस्मिन्योग उदाहरणम्। यद्धै ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इत्यसामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथम-

---

प्रतिपदविधाना जी षष्ठी त्या षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाहीं असे पुढे सांगणार आहे, त्याचा हा पूर्वी अपवाद सांगून ठेवला आहे

पण प्रतिपदविधाना षष्ठी ती कोणती आणि कृद्योगामुळे होणारी षष्ठी ती कोणती?

'षष्ठी शेषे' (२।३।५०) या सूत्राने सांगितलेली षष्ठी सोडून बाकीची सर्व षष्ठी प्रतिपदविधाना होय आणि 'कर्तृकर्मणो कृति' (२।३।६५) या सूत्राने सांगितलेली जी षष्ठी ती कृद्योगषष्ठी होय

(वा २) द्रव्यवाचक षष्ठ्यन्ताचा द्रव्यावर असणारे अशाच रूपाने नेहमी भासणाऱ्या[2] गुणवाचक शब्दाबरोबर समास होतो असे वचन करावे, जसे – ब्राह्मणस्य वर्ण ब्राह्मणवर्ण, चन्दनगन्ध, पटहशब्द, नदीघोष

(वा ३) त्या गुणवाचकाचे जें विशेषण त्या विशेषणाबरोबर षष्ठीसमास होत नाही, असे वचन करावे, जसे घृतस्य तीव्रो गन्ध, चन्दनस्य मृदुः.

पण हें वचन[3] कशाकरिता केले पाहिजे?

'पूरणगुण०' (२।२।११) या सूत्रानें गुणवाचक शब्दाबरोबर षष्ठीसमासाचा निषेध सांगणार आहे, त्याचा हा पूर्वी अपवाद सांगून ठेवला आहे

पण 'पूरणगुण०' येथे गुणशब्द घालून गुणवाचक अशा कोणत्याही शब्दाबरोबर जो षष्ठीसमासाचा निषेध सांगितला आहे तो तसा न सांगता गुणवचन असा शब्द घालून गुण असून द्रव्याला बोलणारे असे जे गुणवचनशब्द[4] त्याबरोबरच समासाचा निषेध का सांगितला नाहीं?

'पूरणगुण' येथे गुणशब्दाच्या ऐवजीं गुणविशिष्ट द्रव्य अशा अर्थाचा गुणवचन असा शब्द घालणे शक्य नाहीं कारण काकस्य कार्ष्ण्यम्, बलाकाया शौक्ल्यम्, येथे निषेध लागू पडणार नाहीं, आणि त्या निषेधशास्त्राचें खरे उदाहरण काकस्य कार्ष्ण्यम् हेंच आहे आता ब्राह्मणस्य शुक्ला, वृषलस्य कृष्णा, असे जें उदाहरण दिलें आहे तथे गुणविशिष्ट द्रव्यवाचक अशा शुक्लशब्दाशी किंवा कृष्ण शब्दाशीं षष्ठ्यन्ताचे सामर्थ्य नसल्यामुळेच समास होणार नाही.

तें सामर्थ्य का बरे नाहीं?

---

२ शुक्ल हा गुण शुक्ल पट असा पट या द्रव्याशी ऐक्यानेही भासतो तसा कधीही न भासणारा

३ तत्स्थैश्च गुणैः हें वचन

४. गुणवचन असें म्हटलें म्हणजे शुक्ल वगैरे शब्दाशीच समासाचा निषेध होईल, ब्राह्मणवर्ण इत्यादि उदाहरण मध्यें निषेध होणारच नाहीं तेव्हा तत्स्थैश्च गुणैः हें वार्तिक करावयास नको

सामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता । तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणैरिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् ॥

[याजकादिभिश्च ॥ २ । २ । ९ ॥][1]

न निर्धारणे ॥ २ । २ । १० ॥[1]

प्रतिपदविधाना च ॥ १ ॥

प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानमिति ॥[2]

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ २ । २ । ११ ॥[1]

गुणे किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । वृषलस्य कृष्णा इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता. ॥ इद तर्हि । काकस्य कार्ष्ण्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । ब्राह्मणस्य

ज्याचा समास करावयाचा तें, ज्याच्याशी समास करावयाचा त्याहून इतराविषयी सापेक्ष असता सामर्थ्यहीन असतें म्हणून येथे ब्राह्मणाचे दात पाढरे असा ब्राह्मणाचा अन्वय दाताकडे आहे अशा रीतीने ब्राह्मण हा शब्द सापेक्ष होत आहे एकदरीत 'पूरण-गुण' येथें 'गुण' एवढाच शब्द ठेवला पाहिजे तो तसा ठेवला असता 'तत्स्थैश्च गुणै.' हे वचन केलें पाहिजे, आणि हे वचन केलें म्हणजे 'न तु तद्विशेषणै' हेंही वचन केलें पाहिजे

(सू १०, वा १) साक्षात् धातुविशेष किंवा कारकविशेष याचें उपादान करून सागितलेली जी षष्ठी ती प्रतिपदविधाना षष्ठी होय त्या षष्ठ्यन्ताचा सुबन्ताबरोबर समास होत नाहीं असे वचन करावे कारण सर्पिषो ज्ञानम्, मधुनो ज्ञानम्, येथे समास न झाला पाहिजे

(सू ११) गुणवाचकाबरोबर षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाही याचें उदाहरण कोणतें ?

ब्राह्मणस्य शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णा , इत्यादि हें प्रयोजन नाहीं कारण सामर्थ्य नसल्या मुळे येथें समास होणार नाही

तें सामर्थ्य का बरें नाहीं ?

ज्या षष्ठ्यन्ताचा समास करावयाचा तें, ज्याच्याशी समास करावयाचा त्याहून इतराविषयी सापेक्ष असता, सामर्थ्यहीन असतें. येथें ब्राह्मणाचे दात पाढरे ह्यात ब्राह्मणाचा अन्वय दाताकडे आहे आणि असा ब्राह्मण हा शब्द सापेक्ष होत आहे

तर मग काकस्य कार्ष्ण्यम्, कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम्, बलाकायाः शौक्ल्यम्, वगैरेही उदाहरणे समजावींत ब्राह्मणस्य शुक्ला., वृषलस्य कृष्णा , हेंही उदाहरण आहेच

---

१ याजकादि गणातील शब्दाबरोबर षष्ठ्यन्ताचा विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, जसें – ब्राह्मणाना याजक ब्राह्मणयाजक , देवपूजक 'कर्तरि च'(२।२।१६) या निषेधाचा हा अपवाद आहे

१ यतश्च निर्धारणम् (२।३।४१) या सूत्रानें षष्ठी केली असेल त्या षष्ठ्यन्ताचा सुबन्ताबरोबर समास करू नये, उदा० नृणा ब्राह्मण श्रेष्ठ येथें नृ आणि ब्राह्मण याचा समास होत नाहीं.

२ येथे 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (२।३।५१) या सूत्रानें षष्ठी केली आहे

१ पूरणार्थवाचकप्रत्ययान्त, गुणवाचक, तृप्ति या अर्थाचे शब्द, सत् नावाचा प्रत्यय शेवटीं असलेले शब्द, अव्यय, तव्यप्रत्ययान्त, आणि समानाधिकरण, या शब्दाबरोबर षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाहीं, उदा०– सता षष्ठ , काकस्य कार्ष्ण्यम्,

शुक्लाः । वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैष दोषः । भवति वै कस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वापेक्ष्य निर्ज्ञात तदा वृत्ति प्राप्नोति ॥

सति किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाण । नैतदस्ति । प्रतिपिध्यतेऽत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति । या च श्रूयत एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत ओदन ॥ इदं तर्हि । चौरस्य द्विषन् । वृषलस्य द्विषन् । ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते । वक्ष्यत्येतत् । द्विष शतुर्वावचनमिति ॥

अव्यये किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्योच्चै । वृषलस्य नीचैरिति । नैतदस्ति ।

पण सामर्थ्य नसल्यामुळे येथें समास होणार नाहीं असे म्हटलें आहे ना ?

तें सामर्थ्य का बरें नाहीं ?

ज्या षष्ठ्यन्ताचा समास करावयाचा तें, ज्याच्याशीं समास करावयाचा त्याहून इतराविषयीं सापेक्ष असता सामर्थ्यहीन असतें आणि येथें ब्राह्मणाचे दात पाढरे असा ब्राह्मणाचा अन्वय दाताकडे आहे असा ब्राह्मण हा शब्द सापेक्ष होत आहे

हा दोष येत नाहीं कारण जेव्हा एखाद्याला अर्थावरून किंवा प्रकरणावरून दात वगैरे अपेक्षित असलेला अर्थ ज्ञातच असतो तेव्हा ब्राह्मणाचें काय अशी अपेक्षाच होत नाहीं तेव्हा ब्राह्मणाचा शुक्ल याच्याशींच अन्वय असल्यामुळें समास प्राप्त होत आहे

आता सत् म्हणजे शतृ आणि शानच् हे प्रत्यय, त्याचें उदाहरण कोणतें ?

ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्[2], ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाण., हें होय.

हें उदाहरण संभवत नाहीं कारण येथे लकाराचे स्थानीं आदेश झाला असल्यामुळे 'न लोकाव्यय०' (२।३।६९) या सूत्रानें षष्ठीचा निषेध केला आहे आता ब्राह्मणशब्दाच्या पुढे जी ही षष्ठी दिसत आहे ती पचिक्रियेपेक्षा अन्य जो ओदन वगैरे अध्याहृत अर्थ त्याच्या सबधामुळे झालेली आहे अर्थात् ती षष्ठी ब्राह्मणाचा ओदनाशीं संबध दाखविते. पक्ष्यन्शब्दार्थाशीं अन्वय दाखवीत नाहीं तेव्हा तेथे सामर्थ्य नसल्यामुळे समासाची प्राप्तिच येत नाहीं

तें सामर्थ्य का बरें नाहीं ?

ज्याचा समास करावयाचा त्याला, ज्याच्याशीं समास करावयाचा त्याहून इतराची अपेक्षा असेल तर तें असमर्थ असतें म्हणून येथें ओदनरूपी द्रव्याची अपेक्षा षष्ठ्यन्तानें केली जात आहे

तर चोरस्य द्विषन्[3], वृषलस्य द्विषन्, हें उदाहरण घ्यावे

अरे पण, येथेंही षष्ठीचा निषेध येत आहे[4] 'द्विष्धातुप्रकृतिक शतृप्रत्ययान्ताचा प्रयोग असता विकल्पानें षष्ठीचा निषेध होतो' (२।३।६९, वा ६) असे वार्तिक पुढें सागणार आहे

आता अव्ययाचें उदाहरण काय ?

ब्राह्मणस्योच्चै, वृषलस्य नीचै हें होय

हें उदाहरण नाहीं कारण येथें सामर्थ्य

---

२ पच्धातूच्या पुढील लट्प्रत्ययाचे स्थानीं 'लट स्मद्ग' (३।३।१४) यानें शतृ, शानच्, हे आदेश झाले आहेत

३. येथें चोरस्य याचा द्विषन् याकडेच संबध आहे. 'द्विषोऽमित्रे' (३।२।१३१) यानें शतृप्रत्यय केला आहे तो लादेश नसल्यामुळें 'न लोकाव्यय०' (२।३।६९) हा षष्ठीचा निषेध येत नाहीं

४ 'न लोका०' येथें तृन् हा प्रत्याहार आहे (२।३।६९,वा ५)

असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आसनम्॥ इदं तर्हि। ब्राह्मणस्य कृत्वा। वृषलस्य कृत्वेति। एतदपि नास्ति। प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठ्यव्ययप्रयोगे नेति। या च श्रूयत एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति। तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः॥ इदं तर्हि। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा वत्सानामपाकर्तोः। ननु चात्रापि प्रतिषिध्यतेऽव्ययमिति कृत्वा। वक्ष्यत्येतत्। अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति॥

समानाधिकरणे किमुदाहरणम्। राज्ञ पाटलिपुत्रकस्य। शुकस्य माराविदस्य। पाणिनेः सूत्रकारस्य। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति॥ इद तर्हि। सर्पिष. पीयमानस्य। यजुष क्रियमाणस्येति। ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति। कथमसाम-

---

नसल्यामुळे समास होणार नाही.

तें सामर्थ्य का बरे नाही?

ज्याचा समास करावयाचा त्याला, ज्याच्याशी समास करावयाचा त्याहून इतराची अपेक्षा असेल तर ते सामर्थ्यहीन असतें म्हणून. येथें ब्राह्मणस्य या षष्ठीला आसनरूपी द्रव्याची अपेक्षा आहे

तर मग ब्राह्मणस्य कृत्वा, वृषलस्य कृत्वा, हीं उदाहरणे घ्यावींत

हींही उदाहरणे नव्हेत कारण 'न लोका०' (२।३।६९) याने अव्ययाचा प्रयोग असता तेथे षष्ठीचा निषेध केला आहे. आता ही जी षष्ठी दिसत आहे ती कृत्वा यापेक्षा अन्य कट वगैरे अर्थावर अवलबूनच झाली आहे तेव्हा सामर्थ्य नसल्यामुळे समास होत नाही.

ते सामर्थ्य का बरे नाहीं?

ज्याचा समास करावयाचा त्याला, ज्याच्याशी समास करावयाचा त्याहून इतराची अपेक्षा असेल तर तें सामर्थ्यरहित असतें म्हणून. येथें ब्राह्मणस्य या षष्ठीला कट वगैरे द्रव्याची अपेक्षा आहे

तर मग पुरा सूर्यस्य उदेतोराधेय., पुरा वत्सानामपाकर्तो., हें उदाहरण होय

पण येथेही अव्ययाचा प्रयोग असल्यामुळे षष्ठीचा निषेध प्राप्त होत आहे ना?

'अव्ययाचा योग असता जो षष्ठीचा निषेध केला आहे तेथे तोसुन् किंवा कसुन्प्रत्यय शेवटी असलेल्या अव्ययाचा योग असता तो निषेध लागू होत नाहीं' (२।३।६९, वा ४) असे वचन पुढे सागण्यात येणार आहे.

समानाधिकरणा(एकार्थप्रतिपादका)बरोबर षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाही याचें उदाहरण कोणते?

राज्ञ. पाटिलपुत्रकस्य, शुकस्य माराविदस्य, पाणिने. सूत्रकारस्य, ही उदाहरणे होत

ही उदाहरणे होत नाहीत कारण येथें सामर्थ्य नसल्यामुळे समास होणार नाहीं

ते सामर्थ्य का बरे नाही?

समानाधिकरणशब्द सामर्थ्यहीन असतात असा अतिदेश केला आहे म्हणून

तर सर्पिषः पीयमानस्य, यजुष. क्रियमाणस्य, हे उदाहरण होय

पण येथेही सामर्थ्य नसल्यामुळेच समास होणार नाहीं.

---

५ उदेतो येथें उद्उपसर्गपूर्वक इण्धातूहून आणि अपकर्तोः येथें अपउपसर्गपूर्वक कृधातूहून 'भावलक्षणे स्थेण्' (३।४।१६) या सूत्रानें तोसुन्प्रत्यय केला आहे येथे सूर्य आणि उदय याचा प्रत्यक्ष सबध असल्यामुळें सामर्थ्य आहे.

र्थम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । अथात्वभिहितमित्येव तत् ॥

[क्तेन च पूजायाम् ॥२।२।१२॥
अधिकरणवाचिना च. ॥२।२।१३]

कर्मणि च ॥ २ । २ । १४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यत इति । आहोस्वित्कर्मणि यः क्त इति । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृतं तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कश्चात्र विशेषः ।

कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् ॥ १ ॥

कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः ॥२॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः । अपां स्रष्टा । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥ अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति । किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य भुक्तम् । वृषलस्य पीतमिति ।

क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः ॥३॥

तें सामर्थ्य का वरे नाही ?

समानाधिकरणशब्द सामर्थ्यरहित असतात असे सांगितले आहे म्हणून

जेथे धातुमध्ये वरित प्रत्ययानें कर्ता, कर्म, वगैरेचें अभिधान केले जात नाही तेथें तें असामर्थ्य असतें

(सू १४)काय, कर्म या अर्थाला दाखविणारी जी षष्ठी त्या षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाहीं असे समजावयाचे, किंवा कर्म या अर्थाला दाखविणारा जो क्तप्रत्यय तदन्ताबरोबर षष्ठीसमास होत नाही असे समजावयाचें ?

कशामुळे हा संशय येत आहे ?

क्त आणि षष्ठी हीं उभयतां मागून अनुवृत्त येत आहेत त्यापैकी कोणाही एकाला कर्मणि हें विशेषण लावता येणे शक्य आहे म्हणून

या दोहोंमध्यें काय विशेष ?

(वा १) कर्मणि या पदानें षष्ठ्यर्थाचा निर्देश केला आहे असे म्हटलें तर कर्त्याहून अन्य अर्थाला दाखविणारा जो कृत्प्रत्यय तो शेवटी असलेल्या शब्दाबरोबर समास होण्याबद्दल वचन करावे लागेल, जसे – इध्मप्रव्रश्चन, पलाशशातन. शिवाय,

(वा २) 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (२।२।१५) हा षष्ठीसमासाचा निषेधही अनर्थक होऊं लागेल कारण अपां स्रष्टा, पुरां भेत्ता, यवानां लावक येथे 'कर्मणि च' या प्रकृतसूत्रानेंच निषेध सिद्ध होत आहे

तर मग कर्म या अर्थाला दाखविणारा जो क्तप्रत्यय तो शेवटी असलेल्या शब्दाबरोबर षष्ठीसमास होत नाहीं हा दुसरा पक्ष असू दे

याचे काय उदाहरण ?

ब्राह्मणस्य भुक्तम्, वृषलस्य पीतम्

(वा ३) कर्मणि या पदानें क्तप्रत्ययाच्या अर्थाचा निर्देश केला आहे असें गृहीत धरलें

---

१ 'मतिबुद्धि०' (३।२।१८८) या सूत्रानें सांगितलेला क्तप्रत्यय शेवटी असलेल्या शब्दाबरोबर षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाही, उदा० राज्ञां मत, राज्ञां बुद्ध, राज्ञां पूजित

१ 'क्तोऽधिकरणे०' (३।४।७६) या सूत्रानें सांगितलेला जो अधिकरणार्थी क्तप्रत्यय तो शेवटी असलेल्या शब्दाबरोबर षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाही, उदा० आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन

१ 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (२।३।६६) यानें सांगितलेली जी षष्ठी तदन्ताचा सुबन्ताबरोबर समास होत नाही

२ येथें प्रव्रश्चनेऽनेन असा करणी ल्युट्प्रत्यय आहे 'कर्तृकर्मणोः कृति' (२।३।६५) यानें कर्मणि षष्ठी असून पलाशशातन येथेही समजावें

क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेध । अनर्थक प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । समासः कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत ओदन ॥

प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अथैव सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति दृश्यते कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्य. स्यात् । ब्राह्मणस्य गत । ब्राह्मणस्य यात इति ॥

पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

पूजाया च प्रतिषेधोऽनर्थकः । राज्ञा पूजितः । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि [२ ३.६६] इत्येव या षष्ठी तस्या प्रतिषेधो वक्तव्य. । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इत्यर्थेऽयं च. पठित । कर्मणि च । कर्मणीत्येवं या षष्ठीति ॥

[तृजकाभ्यां कर्तरि ॥२।२।१५॥ कर्तरि च ॥२।२।१६॥]

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २ । २ । १७ ॥

तर पूर्वोक्त उदाहरणस्थलीं सामर्थ्य नसल्यामुळें हा प्रतिषेध अप्रतिषेधच होईल म्हणजे अनर्थक होईल

तर मग ब्राह्मणस्य भुक्तम् येथे समास का बरें होत नाहीं ?

सामर्थ्य नाहीं म्हणून

तें सामर्थ्य का बरें नाहीं ?

ज्याचा समास करावयाचा त्याला, ज्याच्याशी समास करावयाचा त्याहून इतराची अपेक्षा असेल तर तें असमर्थ असतें येथे ब्राह्मणस्य या षष्ठीला भुक्तपदार्थाखेरीज ओदन वगैरे द्रव्याची अपेक्षा आहे

(वा ४) आता ब्राह्मणस्य भुक्तम् या पूर्वोक्त उदाहरणामध्यें समासप्राप्तीची शका वाटते, म्हणून कर्मार्थक क्तप्रत्ययान्ताबरोबर षष्ठीसमासाचा निषेध केला पाहिजे, असे समजत असशील तर ब्राह्मणस्य गत येथें कर्त्रर्थक क्तप्रत्ययान्ताबरोबर षष्ठीसमासाच्या निषेधाबद्दल वचन करावें लागेल

(वा ५) शिवाय 'क्तेन च पूजायाम्' (२।२।१२) या सूत्राने क्तप्रत्ययान्ताबरोबर जो षष्ठीसमासाचा निषेध केला आहे तोही व्यर्थ होईल कारण राज्ञा पूजित, राज्ञामर्चित, या उदाहरणामध्यें 'कर्मणि च' या प्रकृत सूत्रानेंच निषेध सिद्ध होत आहे

(वा ६) तेव्हा दोन्हीही पक्षी दोष दिसत असल्यामुळे 'उभयप्राप्तौ' या सूत्रानें विहित जी षष्ठी त्या षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाहीं असा निषेध केला पाहिजे

तर मग तसे सूत्र करावयास पाहिजे

तसे सूत्र करावयास नको कारण मूळ सूत्रात जो हा चशब्द घातला आहे तो 'इति' ह्या शब्दाच्या अर्थाला दाखविणारा असा घातला आहे तेव्हा 'कर्मणि' असे उच्चारून सागितलेली जी षष्ठी त्या षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाहीं असा 'कर्मणि च' या सूत्राचा अर्थ

---

३. ब्राह्मणस्य याचा ओदनाशीं सबध आहे आणि त्याच्या द्वारानें भुक्त याकडे सबध आहे, असें परपरेनें सामर्थ्य मनात घेऊन ही शका येत आहे

४. येथें ग्रामाच्या द्वारानें ब्राह्मणाचा गत याकडे सबंध आहे

१ कर्ता या अर्थाला दाखविणारा जो तृच्प्रत्यय किंवा अकप्रत्यय तो शेवटीं असलेल्या शब्दाबरोबर षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाही, उदा० अपा स्रष्टा, ओदनस्य पाचक

१ कर्ता या अर्थाला दाखविणारी जी षष्ठी तसल्या षष्ठ्यन्ताचा अकप्रत्ययान्त शब्दाबरोबर समास होत नाहीं, उदा० भवत शायिका

१ क्रीडा किंवा जीविका हे अर्थ गम्यमान असताना अकप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाबरोबर

किमिह नित्यग्रहणेनाभिसबध्यते विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः। विधिरित्याह। कुत एतत्। विधिर्हि विभाषा नित्य. प्रतिषेधः॥

कुगतिप्रादयः ॥ २। २। १८॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः १

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेधो वक्तव्य। वृक्ष प्रति विद्योतते, विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातर प्रति॥

व्यवेतप्रतिषेधश्च ॥ २॥

व्यवेताना च प्रतिषेधो वक्तव्यः। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभि॥

सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात् ॥ ३॥

सिद्धमेतत्। कथम्। काङ्स्वतिदुर्गतय· समस्यन्त इति वक्तव्यम्। कु। कुब्राह्मण कुवृषल.। आङ्। आकडारः आपिङ्गल। सु। सुब्राह्मण सुवृषल·। अति। अतिब्राह्मण अतिवृषल। दुर्। दुर्ब्राह्मण·। गति। प्रकारक प्रणायक प्रसेचक ऊरीकृत्य ऊरीकृतम्॥

प्रादयः क्तार्थे ॥ ४॥

प्रादय क्तार्थे समस्यन्त इति वक्त-

होतो

(सू १७) काय येथे नित्यशब्दाचा कोणाशीं सबध करावयाचा — विधीशीं अथवा निषेधाशीं ?

विधीशी सबध करावयाचा असे म्हणतो

कशावरून ?

विभाषा या अधिकारामुळें विधीचा विकल्प चालू आहे व प्रतिषेध हा नित्यच आहे.

(सू १८ वा १) प्रादिकाच्या समासप्रकरणामध्यें कर्मप्रवचनीय प्रादिकाचा समास होत नाहीं असे वचन करावे, जसे — वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत्, साधुर्देवदत्तो मातर प्रति

(वा २) पदान्तरानें व्यवहित अशा प्रादिकाचा अव्यवहित पदार्शी समास होत नाहीं, असे समासाच्या निषेधादाखल वचन करावें, जसे —आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः

(वा ३) हें सिद्ध होत आहे

ते कसे ?

कु, आङ्, सु, अति, दुर् आणि गतिसज्ञक याचा समर्थाबरोबर समास होतो, असे सूत्रें करावें, जसे.— कुब्राह्मण, कुवृषल, आकडार, आपिङ्गल·, सुब्राह्मण, सुवृषल, अतिब्राह्मण, अतिवृषल, दुर्ब्राह्मण, दुर्वृषल, प्रकारक, प्रणायक, प्रसेचक, ऊरीकृत्य, ऊरीकृतम्

(वा ४) क्तप्रत्ययान्त शब्दाच्या अर्थाला दाखविणाऱ्या प्रादिकाचा समास होतो, असे

षष्ठयन्ताचा नित्य समास होतो, उदा० उद्दालकपुष्पाणा भञ्जन यस्या क्रीडाया सा उद्दालकपुष्पभञ्जिका, दन्तलेखनेन जीवतीनि दन्तलेखक

२ तेव्हा अर्थातच तेथें नित्यपदाचा सबध करण्यात उपयोग होणार आहे.

१ कु, गतिसज्ञक आणि प्र, परा, वगैरे प्रादिक याचा अन्वययोग्य अशा सुबन्ताबरोबर नित्यतत्पुरुष समास होतो, उदा० कुत्सित पुरुष कुपुरुष, ऊरीकृत्य, सुपुरुष

२ येथें आ याचा याहि याकडे सबध आहे परतु मन्द्रै वगैरे पदानीं व्यवधान आहे हा निषेध केला नसता तर याहि याच्या द्वारानें मन्द्रै या जवळच्या पदाशीं सबध आहे असें गृहीत धरून त्याच्याबरोबर समास झाला असता

३ असें सत्र केलें असता प्रति, परि, अनु, उप, अपि, इत्यादि कमप्रवचनीयमज्ञकाचा समास प्राप्तच होऊ शकत नाहीं आता या नवीन सूत्रामध्यें आङ्ग्रहण केलें असल्यामुळें आ मन्द्रै येथें समास प्रसक्त होतो, तथापि आ याचा म द्रशब्दाशीं साक्षात् सबध नसल्यामुळें होणार नाहीं. परपरेनें सामर्थ्य हें इलाज नाहीं तेथेंच ध्यावयाचें आहे

४ प्रादिक शब्द हे वृत्तींत सापडले असता पदैकदेशप्रयोगन्यायानें गत वगैरे क्तप्रत्ययान्ताच्या अर्थाला दाखविनात कारण तेथें प्रगत या अर्थी प्र याचा प्रयोग केला आहे

व्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी प्रपितामह ॥

एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् ॥ स्वती पूजायाम् ॥ स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा अतिराजा ॥ दुर्निन्दायाम् ॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कुलम् दुर्गवः ॥ आङीषदर्थे ॥ आङीषदर्थे इति वक्तव्यम् । आकडारः आपिङ्गल ॥ कुः पापार्थे ॥ कुः पापार्थे इति वक्तव्यम् । कुब्राह्मणः कुवृषल ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्य प्राचार्य । प्रान्तेवासी प्रपितामह ॥ अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः । अतिमालः ॥ अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अवक्रुष्ट' कोकिलयावकोकिलो वसन्त ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् । निष्क्रान्त कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि' । निर्वाराणसि ॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभि ॥ अव्यय प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यम् ।

वचन करावे जसे – प्रगत आचार्य प्राचार्य, प्रगत. अन्तेवासी प्रान्तेवासी, पितामहस्य पितृत्व प्रगत प्रपितामह

हेच सौनाग नावाच्या वैयाकरणानी विस्ताराने पठन केले आहे ते जसे – पूजा या अर्थाला दाखविणाऱ्या सु आणि अति याचा अन्वययोग्य अशा सुबन्ताबरोबर समास होतो, असे वचन करावे, जसे –शोभनो राजा सुराजा निंदा या अर्थाला दाखविणाऱ्या दुर्शब्दाचा तसाच समास होतो, असे वचन करावे, जसे – दुष्कुलम्, दुर्गव किंचित् या अर्थाला दाखविणाऱ्या आङ्शब्दाचा तसाच समास होतो, असे वचन करावे, जसे – आकडार, आपिङ्गल गर्हित या अर्थाला दाखविणाऱ्या कुशब्दाचा समास होतो असे वचन करावे, जसे.– कुब्राह्मण, कुवृषल

गत, प्राप्त, वगैरे अर्थांना दाखविणाऱ्या प्र, परा, वगैरे प्रादिक शब्दाचा प्रथमान्ताबरोबर नित्यतत्पुरुषसमास होतो असे वचन करावे, जसे.– प्रगत आचार्य. प्राचार्य, प्रान्तेवासी, प्रपितामह..

अतिक्रान्त, उद्गत, वगैरे अर्थांना दाखविणाऱ्या अति, उद्, वगैरे शब्दाचा द्वितीयान्ताबरोबर समास होतो तो नित्य होतो आणि तत्पुरुषसंज्ञक होतो, असे वचन करावे, जसे – अतिक्रान्त खट्वामतिखट्व, उद्गतो वेलामुद्वेल

क्रुष्ट, नद्ध, वगैरे अर्थांना दाखविणाऱ्या अव, परि, सम्, वगैरे शब्दाचा तृतीयान्ताबरोबर नित्यतत्पुरुषसमास होतो असे वचन करावे, जसे – अवक्रुष्ट कोकिलया अवकोकिल, सनद्धो वर्मणा सवर्मा

ग्लान, उद्युक्त, वगैरे अर्थांना दाखविणाऱ्या परि, उद्, वगैरे शब्दाचा चतुर्थ्यन्ताबरोबर नित्यतत्पुरुषसमास होतो असे वचन करावे, जसे – परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन, उद्युक्त सग्रामाय उत्सग्राम

क्रान्त, गत, वगैरे अर्थांना दाखविणाऱ्या निर्, उद्, वगैरे शब्दाचा पञ्चम्यन्ताबरोबर नित्यतत्पुरुषसमास होतो असे वचन करावे, जसे – निष्क्रान्त कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि, कुलादुद्गत. उत्कुल, निर्वाराणसि.

पुन प्रवृद्धं बहिर्भवति । पुनर्णवः पुन.-सुखम् ॥ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । वाससीइव । कन्येइव ॥ उदात्तवता तिङा गतिमता चाव्यय समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्यचलन् अनुप्राविशन् । यत्परियन्ति ॥

उपपदमतिङ् ॥ २ । २ । १९ ॥

अतिङिति किमर्थम् । कारको व्रजति । हारको व्रजति ॥ अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति । कारको व्रजति । हारको व्रजतीति । सुप्सुपेति वर्तते ॥ अत उत्तर पठति ।

उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः ॥१॥

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कस्य । तिङर्थस्य । क. पुनस्तिङर्थ । क्रिया ॥

क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ २ ॥

अथवा व्यक्तमेवद पठितव्यमुपपदमक्रियेति ॥ अथाक्रियेति कि प्रत्युदाह्रियते । कारको गत । हारको गत ।

अव्ययाचा प्रवृद्ध वगैरे शब्दाबरोबर समास होतो असे वचन करावे, जसे – पुन - प्रवृद्ध बहिर्भवति, पुनर्णव , पुन सुखम्

इव या अव्ययाबरोबर सुबन्ताचा समास होतो, व पूर्वपदाच्या पुढील विभक्तीचा लुक् होत नाहीं, आणि पूर्वपदाचा मळचा स्वर कायम राहतो, असे वचन करावे, जसे – वाससीइव, कन्येइव

उदात्तस्वरानें किंवा गतिसंज्ञकानें युक्त अशा तिङन्ताबरोबर अव्ययाचा समास होतो असे वचन करावे जसे– अनुव्यचलत्, अनुव्याकरोति, यत्परियन्ति

(सू १९) येथे अतिङ् हा शब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

कारको व्रजति, हारको व्रजति, येथें व्रजति या तिङन्त उपपदाचा समास न व्हावा हा त्याचा उपयोग आहे

अतिङ् हा शब्द सूत्रात नसला तरी चालेल मग पूर्वोक्तस्थलीं समास का बरे होत नाही ?

प्रथमान्त आणि तृतीयान्त अशा सुप् आणि सुपा या पदाची येथे अनुवृत्ति येत आहे

हें मनात धरून वार्तिककार म्हणतात—

(वा १) अतिङ् हा त्याच्या अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दाच्या समासाचा प्रतिषेध होय

त्याच्या अर्थाला म्हणजे कोणाच्या अर्थाला ?

तिङन्ताच्या अर्थाला

त्या तिङन्ताचा अर्थ तो कोणता ?

क्रिया हा त्याचा अर्थ होय

(वा २) अथवा उपपदमक्रिया असेच स्पष्ट सूत्र लिहावे

आता अक्रिया याचे प्रत्युदाहरण कोणते ?

कारको गतः, कारको यात , हे प्रत्युदाहरण होय

---

५ येथे व्यचलत् या गतिविशिष्ट तिङन्ताबरोबर अनुशब्दाचा समास करावयाचा, तेव्हा येथें हा समास एकदम तीन पदाचा होतो यत्परियन्ति येथें 'निपातैर्यद्यदिहन्त०' (८।१।३०) यानें निघाताचा निषेध झाल्यामुळें यन्तिशब्द प्रत्ययस्वरानें आद्युदात्त असल्यामुळ त्याचा परिशब्दाशी समास झाला आहे

१ उपपदाचा तिङन्ताशिवाय अन्वययोग्य अशा शब्दाबरोबर नित्यतत्पुरुषसमास होतो, जसें – कुम्भ करोतीति कुम्भकार , नगरकार

२ अतिङ् हे उपपदाचे विशेषण आहे असे गृहीत धरून हा उपयोग दाखविला आहे येथें व्रजति हे उपपद आहे 'तुमुन्ण्वुलौ०' (३।३।१०) याने ण्वुल्-प्रत्यय झाला आहे

३ गत हा शब्द क्रियावाचा उपपद आहे कारण त्यातील गम्धातूनें गमनक्रिया दाखविली आहे येथे 'तुमुन्ण्वुलौ०' (३।३।१०) यानें ण्वुल्-प्रत्यय झाला आहे येथें समास झाला तर गतकारक असें होइल

नैतत्क्रियावाचि । किं तर्हि । द्रव्यवाचि ॥ इद तर्हि । कारकस्य गतिः । कारकस्य व्रज्या । एतदपि द्रव्यवाचि । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गतिकारकोपपदाना कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति । समर्थेन ॥ यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधन हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ॥

षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

पण गत हा शब्द क्रियावाचक नव्हे, तर द्रव्यवाची होय[४]

तर मग कारकस्य गतिः, कारकस्य व्रज्या, हें प्रत्युदाहरण समजावे

हेंही द्रव्यवाचक आहे

तें कसे ?

कृत् नावाच्या प्रत्ययानें प्रतिपादन केलेला धात्वर्थ देखील लिंगसंख्यान्वयी असल्यामुळे द्रव्याप्रमाणेंच प्रतीत होतो

तेव्हा अशा रीतीने सिद्ध होत असता अतिङ् असा जो प्रतिषेध आचार्य करीत आहेत त्यावरून ते असे सुचवितात की पूर्वीच्या आणि या अशा दोन सूत्रामध्ये सुप् आणि सुपा या पदाची अनुवृत्ति येत नाहीं

असे सुचविल्याचें काय प्रयोजन ?

'गति, कारक आणि उपपद याचा, कृदन्ताहून सुप्विभक्ति करण्याचे पूर्वीच त्या कृदन्ताबरोबर समास होतो' अशी जी परिभाषा ती करावयास नको[५]

पण जर सुपा या तृतीयान्त पदाची अनुवृत्ति येथे केली नाही तर आता त्या उपपदाचा कोणाबरोबर बरें समास होईल ?

अन्वययोग्य अशा शब्दाबरोबर

असे आहे तर धातु आणि उपसर्ग याचा ही समास होऊं लागेल[६] कारण धातूचा प्रथमत उपसर्गाशी संबंध होतो व मागून कारकाशी संबध होतो

धातूचा प्रथमत उपसर्गाशी सबध होत नाहीं तर प्रथमत धातूचा कारकाशींच संबध होतो व मागून उपसर्गाशी होतो कारण कारक हें क्रियेला उत्पन्न करणारे आहे आणि उपसर्ग हा फक्त क्रियेवरील काही विशेष दाखविणारा आहे तेव्हा क्रिया उत्पन्न झाल्यानतरच उपसर्गाने तिच्यावरील विशेष दाखविणे शक्य होणार आहे

(वा ३) षष्ठीतत्पुरुष आणि उपपदसमास हे

---

४ गत ह्या शब्दामध्ये क्रियेला प्राधान्य नाहीं, तर प्रत्ययार्थ कर्त्याला प्राधान्य आहे

५ याचें असें तात्पर्य- पूर्वसूत्रामध्यें 'कुप्रादय' आणि 'गति' असा योगविभाग करावयाचा 'उपपदम्' आणि 'अतिङ्' असा विभाग करावयाचा अतिङ् या प्रतिषेधाचा 'गति आणि उपपदम्' या मागील दोन्हीही सूत्राशीं संबध करावयाचा त्यामुळें एकदर असा वाक्यार्थ होतो गतिसंज्ञकाचा अन्वययोग्य शब्दाबरोबर नित्यसमास होतो, तसेंच उपपदसंज्ञकाचा अन्वययोग्य शब्दाबरोबर नित्यसमास होतो या दोन सूत्रानीं सांगितलेला जो समास तो तिङन्ताशी मात्र होत नाहीं अथात् 'गतिकारकोपपदानाम्०' ही परिभाषा फलित होते

६ सुपा याची अनुवृत्ति केली नाहीं म्हणजे जसा सुप्प्रत्यय करण्याचे पूर्वी कृत्प्रत्ययान्ताशींच समास करता येतो तसा कृत्प्रत्यय करण्याचे पूर्वी फक्त धातूशींच उपसर्गाचा समास होऊं लागेल

षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । षष्ठीसमासस्यावकाश. । राज्ञ पुरुषो राजपुरुष. । उपपदसमासस्यावकाशः । स्तम्बेरम' कर्णेजप । इहोभय प्राप्नोति । कुम्भकार नगरकार । उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासः ॥ ४ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । कि कारणम् । षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति । कथम् । गतिकारकोपपदाना कृद्भिः सह समासवचन प्राक्सुबुत्पत्तेरिति वचनात् ॥ अथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भूदिति । कश्चात्र विशेषस्तेन वा स्यादनेन वा । उपपदसमासो नित्यसमास षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा । ननु च नित्य यः समास स नित्य समासो यस्य विग्रहो नास्ति । नेत्याह । नित्याधिकारे यः समासः स नित्य समास । नैव शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्य समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति ॥

उभयता एके ठिकाणीं प्राप्त झाले असता त्यामध्यें विप्रतिषेध असल्यामुळें परत्वास्तव उपपदसमास होतो उपपद समासावाचून पष्ठी समासाचे उदाहरण – राज्ञ पुरुषो राजपुरुष षष्ठीसमासावाचून उपपदसमासाचें उदाहरण – स्तम्बेरम ,कर्णेजप ,आणि कुम्भकार ,नगरकार येथें उभयताची प्राप्ति येत आहे तेव्हा विप्रतिषेध असल्यामुळें परत्वास्तव उपपदसमास होतो

(वा ४) अथवा येथें विप्रतिषेधापर्यंत जाण्याचें कारणच दिसत नाहीं

काय कारण ?

कुम्भकार वगैरे उदाहरणामध्यें कार या कृत्प्रत्ययान्त शब्दापुढें सुप्प्रत्यय केल्यानतरच षष्ठीतत्पुरुषाची प्राप्ति येणार आहे तेव्हा सुप्प्रत्यय करण्याचे पूर्वी एकटा उपपदसमासच प्राप्त होत असल्यामुळे तो होईल कारण 'गति,कारक आणि उपपद याचा कृत्प्रत्ययान्त शब्दाबरोबर त्याच्यापुढें विभक्ति करण्याचे पूर्वीच समास होतो' अशी परिभाषा आहे

किवा पष्ठीसमास हा विकल्पाने सागितला असल्यामुळे जेव्हा पष्ठीसमास नाही तेव्हा उपपदसमास होईल

पण येथे नेहमी 'उपपदमतिङ्' या प्रकृत सूत्रानेंच समास झाला पाहिजे केव्हाही 'षष्ठी' (२।२।८) या सूत्रानें होता कामा नये

यात काय बरें विशेष आहे ? त्यानें समास केला काय आणि प्रकृत सूत्राने झाला काय ?

त्यात फरक असा आहे की प्रकृत उपपदसमास हा नित्य आहे व षष्ठीसमास हा वैकल्पिक आहे

पण नित्यसमास म्हणजे ज्याचें विग्रहवाक्य असत नाही तर नेहमी समासच होतो तो नित्यसमास म्हटला जातो

नित्यसमासाचें हें लक्षण बरोबर नाहीं तर नित्यम् या अधिकारामध्यें ज्या समासाचें विधान आहे तो नित्यसमास होय

नित्यसमासाचें अस लक्षण मानता येणें शक्य नाहीं कारण तसें गृहीत धरलें तर अव्ययीभाव हा अनित्यसमास ठरेल तेव्हा ज्याचा

---

७ कुम्भकार वगैरे स्थला 'उपपदमतिङ्' यानेच समास होणें इष्ट आहे कारण तो नित्य आहे म्हणून 'सिन्नित्यसमासयो ' (६।१।१२५, वा १) या वार्तिकाची प्रवृत्ति होते, आणि षष्ठी समास केला तर तो अनित्य समास आहे, म्हणून अन्तोदात्तादुत्तरपदा०'(६।१।१६९) याची प्रवृत्ति होऊ लागेल

८ तेव्हा कुम्भकार यथे षष्ठीतत्पुरुष किवा उपपदसमास म्हणून नित्यसमास होतो कारण तो केला नाही तरी त्यावेळीं उपपदसमास होत असल्यामुळें वाक्याचा प्रयोग होत नाही

९ कारण 'अव्यय विभक्ति० (२।१।६) इत्यादि सूत्रामध्यें नित्यम् असा अधिकार नाही विभाषा

अमैवाव्ययेन ॥ २ । २ । २० ॥

एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैवं विज्ञायेत । अमैवाव्ययेनेति । मैवं विज्ञायि । अमाव्ययेनैवेति । अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमम्शब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । खशय ब्राह्मणकुलमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति ॥ इद तर्हि प्रयोजनममैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्रैव यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा ॥ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं

नेहमी समास असतो म्हणजे ज्याला विग्रहवाक्य नाहीं तोच नित्यसमास होय

(सू २०) अमैव येथे एवशब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

नियमाकरिता घातला आहे

हें एवशब्द घालण्याचे प्रयोजन नाहीं कारण जी गोष्ट अन्य सूत्रानें साधते त्याकरिता आरभिलेला विधि तो एवकार घातल्यावाचूनच नियमाकरिता समजला जातो

तर मग इष्ट आहे तसा नियमाचा आकार ठरविण्यासाठी एवकार असू शकेल म्हणजे उपपदाचा अव्ययाबरोबर समास करणे झाल्यास णमुल्प्रत्ययान्त अव्ययाबरोबरच समास करावा, असा नियमाचा आकार समजला जावा आणि उपपदाचा अमन्ताबरोबर समास करणें झाल्यास अव्ययाबरोबरच करावा, असा नियमाचा आकार न समजला जावा

पण अव्यय नव्हे असा एखादा तरी अमन्तशब्द आहे काय की ज्याच्या निवृत्तीसाठी 'अमन्ताशीं उपपदसमास करणें झाल्यास अव्ययाबरोबरच करावा' असा नियम ठरविण्यात येईल ?

खशय[२] ब्राह्मणकुलम् येथे शयम् हा अव्यय नव्हे असा अमन्तशब्द आहे असे म्हणता येते.

याकरिता एवकार घालण्याचें प्रयोजन नाही कारण येथें शयशब्दाहून सुप्रत्यय करून त्याचें स्थानी अमादेश केल्यानतर ते अमन्त होत आहे अर्थात् नियमशास्त्र बहिरग ठरतें, आणि सुप्रत्यय करण्याचें पूर्वीच उपपदसमास प्राप्त होत असल्यामुळे तो अतरग आहे तेव्हा नियमशास्त्राला बहिरगत्वामुळें असिद्धत्व असल्यानें तें पूर्वी प्राप्त झालेल्या उपपदसमासाची निवृत्ति करू शकत नसल्यामुळे अतरगत्वास्तव उपपदसमास होईल

तर मग एवशब्द घालण्याचें प्रयोजन असे समजावे की णमुल्प्रत्ययाचेच विधानाबरोबर ज्याला उपपदसज्ञा विहित आहे त्याच उपपदाचा अव्ययाशी समास व्हावा, आणि दुसरा एखादा प्रत्यय जोडीला असलेल्या णमुल्प्रत्ययाचे विधानाबरोबर ज्याला उपपदसज्ञा विहित असेल तसल्या उपपदाचा समास न व्हावा तेव्हा अग्रे भोजम्[३], अग्रे भुक्त्वा, येथे समास न होण्याकरिता 'अग्रादिष्वप्राप्त-

---

या अधिकाराच्या पूर्वी ती सूत्रे असल्यामुळे अर्थातच समास नित्य होतो म्हणून वाक्य होत नाही

१ अम् म्हणजे णमुल्प्रत्यय त्या एकट्या णमुल्प्रत्ययाबरोबर ज्याला उपपदसज्ञेचे विधान केलें आहे त्याच उपपदाचा अव्ययाबरोबर तत्पुरुषसमास होतो, उदा०— स्वादुकारम्

२. अधिकरणे शेतेः (३।२।१५) यानें शीङ्धातूहून अच्प्रत्यय, 'अतोऽम्' (७।१।२४) यानें सुप्रत्ययाला अम् आदेश या अमन्ताशी उपपदसमास न व्हावा यासाठी तसा नियम ठरविला जाइल तो तसा न ठरविता 'अव्ययाशी उपपदसमास करणें झाल्यास अमन्ताशीच करावा' असा नियम ठरविण्यासाठी एकवार घातला आहे

३. 'विभाषाऽग्रेप्रथ०' (३।४।२४) यानें क्त्वा-

चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥

[तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥२।२।२१॥

क्त्वा च ॥२।२।२२॥]

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २ । २ । २३ ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । येषा पदानामनुक्त· समास स शेष. ।

शेषवचन पदतश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । कि कारणम् । अभावात् । न हि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः ॥ अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेष्वनुक्त समासः स शेषः ।

अर्थतश्चेदविशिष्टम् ॥ २ ॥

अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः । पदत । न हि सन्ति तेऽर्था येष्वनुक्तः समासः ॥ त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः । कस्य चानुक्तः । प्रथमायाः ॥

इति श्रीभ प व्या द्वि अ द्वि पा प्रथममाह्निकम्॥

विधे समासप्रतिषेध' (३।४।२४, वा १) असे जें वचन केले आहे तें करावयास नको

(सू २३) येथे शेष असे म्हटलें आहे. शेष म्हणजे पूर्वोच्चारिताहून शिल्लक राहिलेला तेव्हा असा शेष येथे कोणता बरें घ्यावयाचा आहे ?

ज्या पदाचा समास अद्याप सागितला नाहीं तो शेषपदाचा अर्थ होय.

(वा १) जर पदाच्या अपेक्षेनें शेष घ्यावयाचा असेल तर तें बरोबर नाहीं

काय कारण ?

ज्या पदाचा समासविधान करण्याकडे उपयोग केला नाहीं अशीं पदेच मुळी शिल्लक राहिलेली नाहींत, म्हणूनें.

तर अर्थाच्या दृष्टीनें शेष समजावा म्हणजे ज्या अर्थी समास अद्याप सागितला नाहीं तो शेष होय

(वा २) जर अर्थाच्या अपेक्षेनें शेषपदार्थ ठरवावयाचा तर यात त्यापेक्षा फरक नाहीं.

त्यापेक्षा म्हणजे कोणापेक्षा ?

पदाच्या अपेक्षेनें शेषपदार्थ ठरविण्यापेक्षा कारण ज्या अर्थाचा समास सागितला नाहीं असा अर्थच मुळी शिल्लक राहिलेला नाहीं

तर मग सु, औ, जस्, इत्यादि त्रिकाच्या अपेक्षेनें शेषपदार्थ घ्यावयाचा म्हणजे ज्या त्रिकाचा समास विशेषशब्दानें अद्याप सागितलेला नाहीं तो शेष होय

कोणत्या त्रिकाचा समास अद्याप सागितलेला नाहीं ?

प्रथमाविभक्तीच्या त्रिकाचा

अ २, पा २, आ १ समात

प्रत्यय जोडीला धरून णमुलप्रत्ययाचें विधान केलें आहे सबब एकट्या णमुल्प्रत्ययाचेंच हें उपपद नमल्यामुळें अग्रे भोजम् इत्यादि स्थली समास होत नाहीं.

१ 'उपदशस्तृतीयायाम्' (३।४।४७) या सत्राला आरभ करून 'अन्वच्यानुलोम्ये' (३।४।६४) यथपर्यंतच्या सूत्रामध्यें निर्दिष्ट केलेल्या उपपदांचा णमुलप्रत्ययान्त अव्ययाबरोबर विकल्पानें तत्पुरुष होतो, उदा०–मूलकोपदश भुङ्क्ते, मूलकेनोपदशम्

१ 'उपदशस्तृतीयायाम्' (३।४।४७) याला आरभ करून 'अन्वच्यानु०' (३।४।६४) येथपर्यंतच्या सूत्रामध्यें निर्दिष्ट केलेल्या उपपदाचा क्त्वाप्रत्ययान्ताबरोबर विकल्पानें तत्पुरुषसमास होतो, उदा०– उच्चै कृत्य, उच्चै कृत्वा.

१ द्वितीया (२।१।२४), तृतीया (२।१।३०) असे जे उच्चारलेले द्वितीया वगैरे शब्द त्याहून अन्य तो शेष म्हणजे अर्थात् प्रथमा होतो बहुव्रीहिसमास हा प्रथमान्तपदाचा होतो

२ 'सह सुपा' (२।१।४) यानें सुबन्त या नात्यानें सर्व पदाचा उपयोग समासाकडे केला आहे

३ सामासिक शब्दाचा अर्थ पूर्वपदार्थ, उत्तरपदार्थ आणि अन्यपदार्थ असा तीन प्रकारचा सभवतो तो तिन्ही प्रकारचा पूर्वी सागितला आहे 'द्वितीयाश्रिता०' (२।१।२४) इत्यादिक सूत्रानीं उत्तरपदार्थी तत्पुरुषसज्ञेचें विधान केलें आहे व 'अव्यय विभक्ति०' (२।१।६) 'अन्यपदार्थे च०' (२।१।२१) इत्यादिक सूत्रांनीं पूर्वपदार्थी आणि अन्यपदार्थी अव्ययीभाव समासाचें विधान केलें आहे.

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।२४ ॥

पदग्रहणं किमर्थम् । अनेकमन्यार्थे इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् । यथा मे माता तथा मे पिता सुस्नात भो इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथान्यग्रहणं किमर्थम् । अनेकं पदार्थे इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् । राजपुरुषः तक्षपुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति । भवेदेकसञ्ज्ञाधिकारे सिद्धं परकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुषः परकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिं प्राप्नोति ॥ परकार्यत्वे च न दोषः । शेष इति वर्ततेऽशेषत्वान्न भविष्यति ।

शेषवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र शेषवचनाद्दोष सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहु-

(सू २४) अन्यपदार्थे येथे पदशब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

जर येथे 'अनेकमन्यार्थे' एवढेच म्हटलें तर वाक्याच्या अर्थीही अनेक सुबन्ताचा बहुव्रीहि होऊ लागेल, जसे– यथा मे माता तथा पिता सुस्नात भो, आणि पदशब्द घातला तर मात्र हा दोष येत नाही

आता अन्य हा शब्द कशाकरिता घातला आहे ?

'अनेक पदार्थे' एवढेच म्हटलें तर स्वपदार्थीही बहुव्रीहि होऊ लागेल, जसे– राजपुरुष, तक्षपुरुष

स्वपदार्थी बहुव्रीहि न होण्याकरिता अन्य शब्द घालावयास नको कारण स्वपदार्थी बहुव्रीहीचा बाध करून तत्पुरुषसमास होईल.

'आ कडारादेका सञ्ज्ञा' (१।४।१) असा पाठ घेतला असता हे साधेल

पण 'आ कडारात्पर कार्यम्' असा पाठ घेतला असता साधत नाही म्हणजे या पक्षी आकडाराधिकारामध्ये पुढे असलेलें कार्य करावें, एवढेच सागितले असल्यामुळे स्वपदार्थी बहुव्रीहिसमास प्राप्त होतो, आणि अनवकाश असल्यामुळे तत्पुरुषही प्राप्त होत आहे.

'आकडाराधिकारामध्ये पुढील कार्य करावयाचे' या पक्षीही हा दोष येत नाही कारण 'अनेकमन्य०' (२।२।२४) येथे शेषपदाची अनुवृत्ति आहे तेव्हा स्वपदार्थ हा शेष नसल्यामुळे बहुव्रीहिसमास होणार नाहीं

(वा १) शेषो बहुव्रीहि येथील शेषशब्दाविषयी सागितलेच आहे

ते काय सागितलें आहे ?

तत्र शेष०(१।१।४,वा १९) येथें शेषग्रहण केले असल्यामुळे सङ्ख्यावाचकाचा नदीवाचकाशी समास, समानाधिकरणसमास व नञ् समास या ठिकाणी बहुव्रीहिसमास होणार नाही म्हणून शेषशब्द सूत्रातून काढून टाकण्यात यावा अर्थात् स्वपदार्थी बहुव्रीहीच्या

१ अन्यपदाच्या अर्थी विद्यमान जी अनेक सुबन्तें त्याचा विकल्पेंकरून बहुव्रीहिसमास होतो, उदा० चित्रा गावो यस्य स चित्रगु, शबलगु

२ तुझे वडील स्वभावाने कसे आहेत या प्रश्नाचें उत्तर 'यथा मे माता' असें दिले असतां तेथें 'तथा मे पिता' या वाक्याच्या अर्थी विद्यमान अशा यथा, मे, माता, या अनेक सुबन्ताचा बहुव्रीहि होऊं लागेल तसेंच 'स्नान कर' असें एखाद्याला म्हटलें असतां त्याचें उत्तर 'यथा मे माता तथा पिता' असें दिलें त्याचा अर्थ माझे आईप्रमाणें बापही कुलशीलसंपन्न आहे ही उत्तरातील अनेक पदें 'मी सदा स्नान केलेलाच आहें' या वाक्याच्या अर्थी आहेत तेव्हा त्याचा बहुव्रीहि समास होऊ लागेल

३ राजा चासौ पुरुषश्च असा याचा विग्रह समजावा

४ समानाधिकरणतत्पुरुष हा स्वपदार्थी होणारा पूर्वी (२।१।४९-७२) सागितला असल्यामुळें त्याला शेष म्हणता येत नाहीं असा अभिप्राय आहे.

व्रीहिप्रतिषेध इति ॥ अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन । एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधत एवमन्यपदार्थेऽपि बाधेत ॥

अथानेकग्रहणं किमर्थम् । अन्यपदार्थे इतीयत्युच्यमान एकस्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुप्सुपेति वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहूनामपि समासो यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ॥

उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे द्वन्द्वः [२.२.२९] अनेकमिति । इहापि यथा स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूना-

निवृत्तीसाठीं प्रकृत सूत्रामध्यें अन्यशब्द घातला पाहिजे

आता एका संज्ञा असा पाठ घेतला त्या वेळीं सूत्रामध्यें अन्यशब्द घालण्याचा काहीं उपयोग नाहीं ना ?

एका संज्ञा असा पाठ घेतला त्या वेळींही अन्यशब्द सूत्रात घातला पाहिजे न घातला तर ज्याप्रमाणे तत्पुरुष हा स्वपदार्थी प्राप्त झालेल्या बहुव्रीहीचा बाध करतो त्याप्रमाणें अन्यपदार्थी प्राप्त झालेल्या बहुव्रीहीचाही बाध करील[5]

आता अनेकम् हा जो शब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

अन्यपदाच्या अर्थी विद्यमान अशा शब्दाला बहुव्रीहिसंज्ञा होते, एवढेंच म्हटलें तर एकाही पदाचा बहुव्रीहि होऊ लागेल, जसे– सर्पिषोऽपि[6] स्यात्, गोमूत्रस्यापि स्यात्

अनेक हा शब्द घालण्याचें हें प्रयोजन होत नाहीं कारण प्रथमान्त सुप्शब्द व तृतीयान्त 'सुपा' हा शब्द याची येथें अनुवृत्ति आहे

तर बहुत पदाचाही बहुव्रीहि व्हावा हें अनेकम् या शब्दाचें प्रयोजन समजावें, जसे– सुष्ठु सूक्ष्मा जटा केशा यस्य स सुसूक्ष्मजटकेश, सुनताजिनवासा[7].

शिवाय 'चार्थे द्वद्व' या पुढील सूत्रात अनुवृत्ति होण्यासाठींही प्रकृत सूत्रामध्यें अनेकम् हा शब्द घातला पाहिजे. कारण प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च धवश्च खदिरश्च पलाशश्च प्लक्षन्यग्रोधधवखदिरपलाशाः असा अनेकपदाचाही द्वद्व झाला पाहिजे

बहुत पदाचा समास होणें हेंही अनेकशब्द घालण्याचें प्रयोजन होत नाहीं. कारण 'तद्धितार्थोत्तरपद०'(२।१।५१)या सूत्रानें उत्तरपद पुढें

५ समानाधिकरणतत्पुरुष हा अनवकाश असल्यामुळें स्वपदार्थावर किंवा अन्यपदार्थावर अवलंबून कोणत्याही प्रकारें येणाऱ्या बहुव्रीहीचा बाध करील. कण्ठेकाल येथें बहुव्रीहीला चारितार्थ्य आहे

६ ज्या ठिकाणीं भोजनामध्यें अत्यत थोडें तूप वाढण्यांत येतें तेथें थट्टेकरिता 'सर्पिषोऽपि स्यात्' हें वाक्य उच्चारिलें जातें तुपाचा एखादा बिंदु असेल असा त्या वाक्याचा अर्थ फलित होतो येथें अपि हा शब्द बिंदु या अन्यपदार्थी आहे म्हणून त्याला बहुव्रीहिसंज्ञा होईल किंवा स्यात् हा शब्द बिंदु या अन्यपदार्थी आहे म्हणून त्याला बहुव्रीहिसंज्ञा होईल त्यामुळें समासान्त कप्प्रत्यय (५।४।१५४) होऊ लागेल

७ सुष्ठु सूक्ष्माः सुसूक्ष्मा, सुसूक्ष्माश्च ते जटाश्च सुसूक्ष्मजटा असे दोन कर्मधारय करून नतर सुसूक्ष्मजटा केशा यस्य असा द्विपदबहुव्रीहि केला तर बहुव्रीहीमध्यें सुशब्दाच्या पुढील उत्तरपदाला 'नञ्सुभ्याम्' (६।२।१७२) यानें सांगितलेला अन्तोदात्त स्वर येथें होणार नाहीं आता सूक्ष्माश्च ते जटाश्च सूक्ष्मजटा, सूक्ष्मजटाश्च ते केशाश्च सूक्ष्मजटकेशा, असे पुढील दोन कर्मधारय करून नतर सुष्ठु सूक्ष्मजटकेशा यस्य असा द्विपदबहुव्रीहि केला तर पूर्वी सांगितलेला स्वर साधेल, पण

मपि समासो भवतीति यदयमुत्तरपदे द्विगु शास्ति । तत्पुरुषोऽपि तर्हि बहूना प्राप्नोति । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूना न भविष्यति॥ अत उत्तर पठति।

अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् ॥ २ ॥

अनेकग्रहणं क्रियत उपसर्जनार्थम् । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् [१ २ ४३] इत्यनेकस्य सुप उपसर्जनसज्ञा यथा स्यात् । चित्रगुः शबलगुरिति ॥

न वैकविभक्तित्वात् ॥ ३ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । कि कारणम् । एकविभक्तित्वात् । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते [४४] इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । चित्रगुः शबलगुरिति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्य । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगो स्वम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि। चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति ॥ यदि तर्हि यत कुतश्चिदेव किंचित्पदमध्याहृत्यैकविभक्त्या योग. क्रियत एतदप्येकविभक्तियुक्त भवतीहापि प्राप्नोति ।

असताना द्विगुसमासाचे आचार्यानी जे विवान केलें त्यावरून त्यानी बहुत पदाचाही समास होतो असे सुचविलें आहे

असे आहे तर तत्पुरुषसमासही बहुत पदाचा होऊ लागेल

हा दोष येत नाही कारण विशेषरूपानें पूर्वोत्तरपदाचा निर्देश करून तत्पुरुषाचे विधान केलें आहे म्हणून बहुत पदाचा तत्पुरुष होणार नाहीं. हें मनात घेऊन वार्तिककार म्हणतात—

(वा २) अनेक हा शब्द सूत्रामध्यें घातला आहे तो बहुव्रीहींतील सर्वपदाना 'प्रथमानिर्दिष्टम्०' (१।२।४३) याने उपसर्जनसज्ञा व्हावी म्हणून घातला आहे, उदा० चित्रगु , शबलगु

(वा ३) हेही अनेकम् या शब्दाचे प्रयोजन होत नाहीं

काय कारण ?

बहुव्रीहीच्या पोटातील प्रत्येक शब्दाच्या पुढे नियत प्रथमाविभक्तिच असल्यामुळे 'एकविभक्ति च' (१।२।४४) याने बहुव्रीहीं तील सर्व पदाना उपसर्जनसज्ञा होईल चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति, चित्रा यस्य गाव श्चित्रगु पश्य, चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम्, चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि, चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय, चित्रा यस्य गावचित्रगो स्वम्, चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि, चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो, अशा रीतीनें चित्रगु या सामासिक शब्दाला अनेक विभक्ति लागल्या तरी आतील गोशब्दाची प्रथमा सर्वत्र कायमच आहे

पण असे जर काहीं तरी पदाचा अध्याहार[९] करून कोणापेक्षा तरी असलेलें नियतविभक्तित्व उपसर्जनसज्ञेच्या उपयोगीं पडत असेल तर राजकुमारी, तक्षकुमारी, या षष्ठीसमासा

गुशब्दार्थसौष्ठवाचा अन्वय सूक्ष्म पदार्थावर होऊ शकत नाहीं तेव्हा या दोन्ही गोष्टी साधण्याकरिता बहुत पदांचा बहुव्रीहि स्वीकारल्यावांचून दुसरी तोड नाही

८ बहुव्रीहींतील सर्व पदें सूत्रातील अनेकम् या प्रथमान्तपदाने घेता येतात म्हणून सर्व पदाना उपसर्जनसज्ञा होते, त्यामुळें गो यालाही ती सज्ञा झाल्यामुळें ह्रस्व (१।२।४८) होतो.

९ जसें चित्रगु या बहुव्रीहीमध्ये यस्य सन्ति हीं पदे अध्याहृत घेऊन गो हें पद नियतविभक्तिकच आहे असें दाखविलें आणि तेंही समासातील इतर पदापेक्षा न दाखविता सामासिक शब्दापेक्षां दाखविलें तसें राजकुमारी या तत्पुरुषामध्येंही या अस्ति ही पदे अध्याहृत घेऊन कुमारी हे पद राजकुमारी या सामासिक शब्दापेक्षा नियतविभक्तिक आहे असें दाखवितां येईल

राजकुमारी तक्षकुमारी। राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम्। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति ॥ एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्य न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव। राज्ञ' कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गस्यते । एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्त चानेकविभक्तियुक्त च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थक स्यात् । विभक्तियुक्त चापूर्वनिपात इत्येव ब्रूयात् ॥

पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् ॥ ४ ॥

पदार्थस्याभिधाने ऽनुप्रयोगस्यानुपपत्ति । चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् । अभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति ॥

मध्येंही राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य, राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम्, राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय, राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम्, राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि, राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि, अशा रीतीनें राजकुमारी या सामासिक शब्दाला अनेक विभक्ति लागल्या तरी आतील कुमारी हें पद नियतविभक्तिक आहे असें म्हणावे लागेल

जें विग्रहामध्यें नेहमीं एकाच विभक्तीनें युक्त असतें तें एकविभक्तिक होय राजकुमारी या समासाच्या विग्रहामध्यें कुमारी हें पद नेहमीं एकाच विभक्तीनें युक्त असू शकत नाहीं कारण राज्ञ कुमारीं पश्य, राजकुमारीं पश्य, असेही होतें

पण जें नेहमीं एकाच विभक्तीनें युक्त असतें तेंच एकविभक्तिक होय असें अपूर्व वचन केलें पाहिजे की काय ?

तसें वचन करावयास नको

तर मग सांगितल्यावाचून अमुकच एक नियतविभक्तिक हें कशावरून बरें समजावे ?

'एकविभक्ति चा०' (१।२।४४) येथ एक शब्द घातला आहे त्यावरून जर जे एका विभक्तीनें युक्त, आणि जे पाळीपाळीनें अनेक विभक्तींनी युक्त त्यालाही उपसर्जनसंज्ञा होईल तर एकशब्द घालण्यात काय अर्थ आहे ? तर 'विभक्तियुक्तमपूर्वनिपाते' असच सूत्र केलं असते

(वा ४) पदार्थ दाखविण्याविषयीं अनुप्रयोग करण्यात येतो तो करता येणार नाहीं, जसें–, चित्रगुर्देवदत्त

काय कारण ?

देवदत्त या अनुप्रयोगानें जो अर्थ दाखविला जातो तो अर्थ चित्रगु या बहुव्रीहीनेंच दाखविला गेला आहे, म्हणून त्याचा पुन

---

१० यालाच परिनिष्ठित विभक्तीनें विग्रह असें म्हणतात म्हणजे सामासिक शब्दाहून जी विभक्ति पुढें होणारा असेल तीच विभक्ति पूर्वपदार्थाला प्राधान्य असेल तर पूर्वपदाहून आणि उत्तरपदार्थाला प्राधान्य असेल तर उत्तरपदाहून आणि उभयपदार्थांना प्राधान्य असेल तर दोन्ही पदाहून विग्रहामध्यें होते अन्य पदार्थाला प्राधान्य असेल तर तेथ मात्र विग्रहामध्यें तीच विभक्ति होत नाहीं

११ विभक्तियुक्तम् हें सुद्धा सर्वांचें उद्देश दाखविण्याकरिताच करावें लागत आहे 'अपूर्वनिपाते' एवढेंच म्हटलें तर उपसर्जनसंज्ञा कोणाला करावयाची तें कळून येणार नाहीं

न वानभिहितत्वात् ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अनभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनानभिहित. सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ कथमनभिहितो यावतेदानीमेवोक्त पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति ।

सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् ॥ ६ ॥

सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः । देवदत्त इति ॥ भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिर्यदा तु खलु विशेषे वृत्तिस्तदा न सिध्यति । चित्रा गावो देवदत्तस्य चित्रगुर्देवदत्त इति । तदापि सिद्धम् । कथम् । नेदमुभय युगपद्भवति वाक्य च समासश्च । यदा वाक्य न तदा समासः । यदा समासो न तदा वाक्यम् । यदा समासस्तदा सामान्ये वृत्ति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगु' । क । देवदत्त इति ॥ सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति । चित्रगु तत् । चित्रगु किंचित् । चित्रगु सर्वमिति ।

प्रयोग होणार नाहीं.

(वा ५) हा दोष येत नाही

काय कारण ?

अनुप्रयोगाने जो अर्थ दाखविला जातो तो अर्थ चित्रगु. या बहुव्रीहीने दाखविला जात नाही म्हणून अनुप्रयोग होईल

अनुप्रयोगानें दाखविलेला अर्थ चित्रगु या बहुव्रीहीने दाखविला जात नाही असे कसे बरें म्हणता येईल? कारण 'अनुप्रयोगाने दाखविलेला अर्थ चित्रगु. यानें दाखविला गेला असल्यामुळे अनुप्रयोग करिता येणार नाहीं' असे आताच म्हटलें आहे ना ?

(वा ६)सामान्यरूपानें अर्थ दाखविला असता तेथें विशेषरूपानें तो अर्थ दाखविला जात नाहीं, म्हणून विशेषरूपानें अर्थ दाखविण्याची इच्छा करणाऱ्यानें विशेष अर्थाचा अनुप्रयोग खुशाल करावा, जसे चित्रगु' या बहुव्रीहीनें दाखविलेला अन्य पदार्थ तो कोणता, असे विचारलें असता तेथे देवदत्त या विशेष शब्दाचा अनुप्रयोग करता येतो जेव्हा चित्रा गावो यस्य अशा मोघम स्वरूपात अन्य पदार्थ दाखविण्याच्या इच्छेनें बहुव्रीहिसमास केला तेव्हा तोच अन्यपदार्थ अमुक असा विशेषस्वरूपात दाखविण्याकरिता देवदत्तशब्दाचा अनुप्रयोग होईल पण जेव्हा चित्रा गावो यस्य देवदत्तस्य अशा विशेष स्वरूपातच अन्य पदार्थ दाखविण्याच्या इच्छेनें बहुव्रीहिसमास केला तेव्हा अनुप्रयोग होणार नाही

तेव्हाही अनुप्रयोग करता येतो

तो कसा ?

समास आणि त्याचें विग्रहवाक्य या उभयताचा एका वेळी प्रयोग करणे सभवत नाहीं. जेव्हा वाक्याचा प्रयोग केला तेव्हा समासाचा प्रयोग करावयाचा नाही, आणि जेव्हा समासाचा प्रयोग केला त्या वेळी विग्रहवाक्य प्रयोगात आणावयाचें नाहीं बरे, समासाचा तर असा स्वभाव आहे की तो मोघम स्वरूपातच नेहमीं अन्य पदार्थ दाखवितो तेव्हा सामान्यस्वरूपात दाखविलेला अन्य पदार्थ विशेष स्वरूपात दाखविण्याची इच्छा करणाऱ्यानें जरूर विशेषशब्दाचा अनुप्रयोग करावा, जसे– चित्रगु कोण ? तर देवदत्त होय

तर मग समासानें अन्य पदार्थ हा सामान्यस्वरूपात दाखविला असल्यामुळे सामान्य शब्दाचा प्रयोग करता येणार नाहीं, जसे– चित्रगु कोण ? असे विचारलें असता चित्रगु तत्, चित्रगु किंचित्, चित्रगु सर्वम्, असें

सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्। चित्रग्वित्युक्ते संदेहः स्यात्सर्वं वाविश्वं वेति। तत्रावश्यं संदेहनिवृत्त्यर्थं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः ॥

अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते। एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते5स्येति।

विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः। बहुयवम् बहुयवा बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति ॥

अपर आह। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपन्नः। बहुयवम् बहुयवा बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति। कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् ॥

सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। यथा गुणवचनेषु। गुणवचनेषूक्तं गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः

उत्तर दिलें जातें येथें तत्, किंचित् आणि सर्व या सामान्यशब्दाचा अनुप्रयोग केला आहे

ज्याप्रमाणे एक विशेष दुसऱ्या विशेषाची निवृत्ति करतो त्याप्रमाणें सामान्यही विशेषाची निवृत्ति करीत असल्यामुळे तेही एक विशेषासारखेच आहे तेव्हा चित्रगु असे उचारले असता प्रकृत सर्वच चित्रगु घ्यावयाचे किंवा त्यापैकीं एखादा, असा संशय येतो, तेथे चित्रगु शब्दानें एखादाच न घेता सर्वच घ्यावयाचे असा विशेष कळविण्याची इच्छा असणाऱ्यानें जरूर तसा अनुप्रयोग करावा.

किंवा समासानें विभक्त्यर्थसंबंधाचेंच मुख्यत्वानें प्रतिपादन केलें जातें[१२]

शिवाय हें म्हणणें योग्यच आहे कारण समासाचा अर्थ दाखविणाऱ्या विग्रहवाक्यामध्यें सर्वांच्या मागून 'अस्य' हें पद उच्चारलें जातें[१३]

(वा ७) बहुव्रीहीनें विभक्त्यर्थरूपसंबंधाचें प्रतिपादन केलें जातें असे म्हटलें तर तो विभक्त्यर्थरूपसंबंध असत्त्वभूत असल्यामुळें त्याचा लिंग आणि संख्या याच्याशी योग जुळून येत नाहीं, जसे.— बहुयवम्, बहुयवा, बहुयवः, बहुयवौ, बहुयवा

अन्य कोणी एक वैयाकरण म्हणतो की बहुव्रीहीनें विभक्त्यर्थरूपसंबंधाचें प्रतिपादन केलें जातें असें म्हटलें तर द्रव्याचा जो लिंग व संख्या याच्याशीं योग होत असतो तो जुळून येत नाहीं, जसे.— बहुयवम्, बहुयवा, बहुयवः, बहुयवौ, बहुयवा कारण एकाच्या लिंगाचा आणि संख्येचा दुसऱ्याशीं कसा बरें संबंध होईल ?

(वा ८) हें सिद्ध होत आहे.

ते कसे ?

गुणवाचक शब्दांविषयीं जसे, तसे.

गुणवाचक शब्दांविषयीं कसे ?

गुणवाचक शब्दांना त्या गुणाच्या आश्रयामुळें लिंगवचनें प्राप्त होतात असें म्हटलें आहे (२।२।६, भाष्य, पृ ३१८, प.१३), जसे — शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बलाः. येथें शुक्ल हा

---

१२ संबंधी दाखविण्याकरिता देवदत्त वगैरे शब्दाचा प्रयोग होण्याला काहींच हरकत नाही

१३ अन्य पदाच्या अर्थी बहुव्रीहिसमास सांगितला आहे तें अन्यपद चित्रा गावः अस्य असें अस्य अस्मिन् वगैरे वाक्यामध्यें शेवटीं योजलें जातें, त्या पदामध्यें प्रत्ययाच्या अर्थाला प्राधान्य आहे. तेव्हा बहुव्रीहीमध्येंही त्यालाच प्राधान्य असणें हें योग्यच आहे

१४ हा वैयाकरण वार्तिकामध्यें अद्रव्यस्य असा पदच्छेद न करता द्रव्यस्य असाच करीत आहे.

प्राप्नोति । किं कारणम् । व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये षष्ठ्यर्थं पुनर्न व्यभिचरति। अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति चित्रगोर्देवदत्तस्येति । भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् ॥१०

समानाधिकरणाना बहुव्रीहिर्वक्तव्य.। किं प्रयोजनम् । व्यधिकरणानां मा भूदिति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ॥

अव्ययानां च ॥ ११ ॥

अव्ययाना बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उच्चैर्मुखः नीचैर्मुख ॥

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ॥१२ ॥

सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । कण्ठेस्थः कालोऽस्य कण्ठेकालः। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः । खरमुखः ॥

समुदायविकारषष्ठ्याश्च ॥ १३ ॥

समुदायषष्ठ्या विकारषष्ठ्याश्च बहु-

तरी देखील षष्ठी प्राप्त होत आहे.

काय कारण ?

कारण असे की चित्रगु. हा बहुव्रीहिसमास, पुस्त्व वगैरे लिंग, व एकत्व वगैरे सख्या या अर्थांना नियत दाखवू शकत नाही, आणि षष्ठ्यर्थसबधाला केव्हाही कायम दाखवू शकत आहे.[२१]

सबध हा अर्थ समासानें अभिहित झाला असून समासाच्या अर्थामध्ये प्रविष्ट झाला असल्यामुळें तो आता प्रातिपदिकार्थच बनला आहे तेव्हा 'प्रातिपदिकार्थ०' (२।३।४६) या सूत्रानें प्रातिपदिकार्थी प्रथमाच होईल.

तर मग आता चित्रगोर्देवदत्तस्य अशी षष्ठी होत नाहींच कीं काय ?

देवदत्त वगैरे अन्य पदार्थाचा जो गृह वगैरे बाह्यार्थाशीं सबध त्याला दाखविणारी षष्ठी होण्यास काहींच हरकत नाही

बहुव्रीहिसमास कोणत्या कसल्या प्रकारच्या शब्दाचा होतो हें ठरवून ठेवावे

(वा १०) भिन्न भिन्न प्रवृत्तिनिमित्तानें एका अर्थाला दाखविणाऱ्या अशा सुबन्ताचा बहुव्रीहिसमास होतो असे वचन करावे, निरनिराळ्या प्रवृत्तिनिमित्तानें निरनिराळ्या अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दाचा बहुव्रीहि न व्हावा म्हणून, जसे– पञ्चभिर्भुक्तमस्य

(वा ११) अव्ययाचाही बहुव्रीहिसमास होतो असे वचन करावे, जसे– उच्चैर्मुखमस्य उच्चैर्मुख., नीचैर्मुख

(वा १२) सप्तम्यन्त किंवा उपमान आहे पूर्वपद ज्यामध्यें अशा शब्दाचा दुसऱ्या शब्दा बरोबर बहुव्रीहिसमास होतो आणि पूर्वपदातील उत्तरपदाचा लोप होतो असे वचन करावें, जसे– कण्ठेस्थ कालोऽस्य कण्ठेकाल , उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुख , खरमुख

(वा १३) अवयवावयविभावरूप सबधाला किंवा प्रकृतिविकृतिभावरूप सबधाला दाखविणाऱ्या षष्ठीच्या पुढे असलेला जो समुदायवाचक शब्द तदन्ताचा दुसऱ्या शब्दाबरोबर बहुव्रीहिसमास होतो, आणि समुदायवाचक व विकृतिवाचक शब्दाचा लोप होतो असे वचन

---

२१ चित्रगु स्त्रियौ असा अन्यपदार्थ विवक्षित असतां बहुव्रीहिसमासाच्या लिंगसख्या बदलतात. पण तेथें षष्ठ्यर्थसबध बदलत नाहीं तो आहे तोच कायम आहे. तेव्हा व्यभिचारी अशा अर्थांवर अवलबून असलेल्या प्रथमेपेक्षा अव्यभिचारी अशा सबधावर अवलबून असलेली षष्ठीच पुढें सरसावत आहे

व्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्य'। केशानां समाहारश्चूडा अस्य केशचूडः।. सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्णालंकारः॥

प्रादिभ्यो धातुजस्य वा ॥१४॥

प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्य। प्रपतितपर्ण' प्रपर्णः। प्रपतितपलाश प्रपलाश.॥

॰ओऽस्त्यर्थानाम् ॥१५॥

नञोऽस्त्यर्थाना बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः। अविद्यमानपुत्र. अपुत्रः। अविद्यमानभार्यः अभार्य.॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्।

न वानभिधानादसमानाधिकरणेषु संज्ञाभावः ॥१६॥

न वा वक्तव्यम्। असमानाधिकरणाना बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति। पञ्चभिर्भुक्तमस्येति। अनभिधानात्॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेऽपि वै परिगणने यत्राभिधान नास्ति न भवति तत्र बहुव्रीहिः। तद्यथा। पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति॥

अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियते वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम्। तत्कथ कर्तव्यम्।

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥१७॥

करावे, जसे– केशसमाहारश्चूडा अस्य केशचूड ,सुवर्णविकारोऽलकारो यस्य सुवर्णालकार

(वा १४) प्र, परा, वगैरेच्या पुढील धातुसाधित नामाचा दुसऱ्या शब्दाबरोबर बहुव्रीहिसमास होतो व धातुसाधित नामाचा विकल्पानें लोप होतो, असे वचन करावे, जसे – प्रपतितानि पर्णानि यस्य प्रपर्ण , प्रपतितपर्ण', प्रपलाश., प्रपतितपलाश

(वा.१५) नञाच्या पुढील अस्तित्वार्थक शब्दाचा शब्दान्तराबरोबर बहुव्रीहिसमास होतो आणि अस्तित्वार्थक शब्दाचा विकल्पानें लोप होतो असें वचन करावें, जसे'– अविद्यमान पुत्रोऽस्य अपुत्र , अविद्यमानपुत्र , अविद्यमानभार्य , अभार्य.

तर मग अशीं पुष्कळशीं वचनें केली पाहिजेत

(वा १६) अशीं वचनें करावयास नकोत.

तर मग पञ्चभिर्भुक्तमस्य येथे निरनिराळ्या प्रवृत्तिनिमित्तानें निरनिराळ्या अर्थांना दाखविणाऱ्या शब्दाचा बहुव्रीहि का बरें होत नाही?

त्या वाक्यापासून मनात येणारा जो अर्थ त्याला पञ्चभुक्त हा बहुव्रीहि दाखवू शकत नाहीं म्हणून तेथे बहुव्रीहि होत नाहीं. जो समास करून पाहिले असता ज्या अर्थाला दाखवू शकत नाहीं त्या अर्थीं तो समास होत नाहीं असे जरूर मानलें पाहिजे. अमुक एक प्रकारच्या शब्दाचा बहुव्रीहि होतो असें परिगणन ठरविलें तरी देखील जेथें अन्य पदार्थ दाखविला जात नाहीं तेथें बहुव्रीहि होत नाहीं असे मानलेंच पाहिजे, जसे'– पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य वगैरे येथें पञ्चभुक्तवान् या समासापासून शब्दशक्तिस्वभावामुळे अन्यपदार्थाचा बोध होत नाही, म्हणून येथें बहुव्रीहिसमास होत नाहीं

आता अनभिधानानें काम भागत असताही जर साधारण लोकाना स्पष्ट कळण्यासाठीं शब्दाचें परिगणन केलें जात आहे तर ज्या अर्थीं हा बहुव्रीहि इष्ट आहे त्या अर्थांचेंही परिगणन करावयास पाहिजे.

तें अर्थांचें परिगणन कशा प्रकारानें बरें करावे?

(वा १७) बहुव्रीहीचा अर्थ नियमित ठरविण्याबद्दल मत्वर्थग्रहण करावें म्हणजे मतुप्प्रत्ययाचा जो अर्थ, षष्ठ्यर्थ किंवा सप्तम्यर्थ,

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । मत्वर्थे य स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कष्टं श्रितमनेनेति ॥

तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥१८॥

एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थं उपपन्नो भवति । केचित्तावदाहुर्यद्वृत्तिसूत्र इति । सख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसख्या. संख्येये [२ २ २५] इति । अपर आह यद्वार्त्तिक इति ॥

कर्मवचनेनाप्रथमायाः ॥१९॥

कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ऊढो रथोऽनेनोढरथोऽनड्वान् । उपहृत पशू रुद्रायोपहृतपशू रुद्रः । उद्धृत ओदन स्थाल्या उद्धृतौदना स्थाली ॥ यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते कर्तृवचनेन कथम् । प्राप्तमुदकं ग्राम प्राप्तोदको ग्रामः । आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिर्ग्रामः ।

कर्तृवचनेनापि ॥२०॥

कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् ॥ अप्रथमाया इति किमर्थम् । वृष्टे देवे गतः ॥ अथाप्रथमाया इत्युच्यमान इह कस्मान्न

त्याच अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दाचा बहुव्रीहि होतो, असे वचन करावें, कष्ट श्रितमनेन येथें बहुव्रीहि न व्हावा म्हणून

(वा १८) असे अर्थाचें परिगणन केलें असता पुढील बोलण्याचा उपयोग होतो येथे 'पुढील' याचा 'सख्याव्यया०' (२।२।२५) हे पुढील सूत्रें[22] असा कोणी अर्थ करतात

दुसरे कोणी 'पुढील' याचा पुढील वार्तिक[23] असा अर्थ समजतात.

(वा १९) प्रथमाविभक्त्यन्ताचा अर्थ खेरीज करून सर्व अन्यपदार्थी कर्मवाचक प्रत्ययान्ताचा कर्मबोधक शब्दाबरोबर बहुव्रीहि समास होतो असे वचन करावे, जसे– ऊढो रथो येन् ऊढरथोऽनड्वान्, उपहृत पशू रुद्राय उपहृतपशू रुद्र., उद्धृतः ओदन स्थाल्या उद्धृतौदना स्थाली (जर मत्वर्थी बहुव्रीहीचें विधान केलें तरच हें वार्तिक सगतवार जुळून येत आहे नाहीं तर 'अनेकमन्यपदार्थे' यानेंच सर्व उदाहरणें साधत असल्यामुळे या वचनाच्या उपक्रमाचा प्रसगच येत नाहीं असे तात्पर्य)

जर कर्मबोधक शब्दाबरोबर असें म्हटलें तर कर्तृवाचक शब्दाबरोबर कर्तृवाचक प्रत्ययान्ताचा समास कसा बरें होईल ? जसेः– प्राप्त उदक ग्राम प्राप्तोदको ग्रामः, आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिर्ग्राम·.

(वा २०) प्रथमाविभक्त्यर्थ वगळून सर्व अन्यपदार्थी कर्तृबोधक शब्दाबरोबरही बहुव्रीहिसमास होतो, असे वचन करावे

प्रथमाविभक्त्यर्थ वगळून असे म्हटलें ते कशाकरिता ?

वृष्टे देवे गतः येथे गत· या प्रथमाविभक्त्यन्तार्थी वृष्टदेव असा बहुव्रीहि न व्हावा म्हणून.

आता प्रथमाविभक्त्यर्थ वगळून असे म्हटले असता वृष्टे देवे गत पश्य येथें गतम् या द्वितीयान्तार्थी बहुव्रीहि का बरें होत नाहीं ?

येथे वृत्तिविषय शब्दाच्या बाहेरील पश्य या दर्शनक्रियेमुळे द्वितीया झाली आहे म्हणून ती बहिरग आहे. तेव्हा तसली द्वितीया येथे

---

२२ मत्वर्थींच बहुव्रीहि होतो असे परिगणन केलें नाही तर 'सख्ययाऽव्यया०' या पुढील सूत्राच्या उदाहरणामध्यें सख्येय, सशय, इत्यादि अन्यपदार्थ घेऊन प्रकृत सूत्रानेंच बहुव्रीहि सिद्ध होत असल्यामुळें पुढील सूत्र व्यर्थ होईल.

२३ परिगणन केलें नाही तर येन, यस्मै, इत्यादि अन्यपदार्थ घेऊन ऊढरथ इत्यादि उदाहरणें प्रकृत सूत्रानेच सिद्ध होत असल्यामुळें 'कर्मवचनेन०' वगैरे वार्तिके व्यर्थ होतील

भवति । वृष्टे देवे गतं पश्येति । बहिरङ्गात्राप्रथमा ॥

सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम् ॥२१॥

सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनामुपसख्यान कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वाव्ययत्वात् ॥२२॥

न वा वक्तव्यम् । कि कारणम् । अव्ययत्वात् । अव्ययमेषोऽस्तिशब्दो नैषोऽस्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातसंज्ञा भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसज्ञा ॥

अथ किसब्रह्मचारीति कोऽयं समास.। बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । के सब्रह्मचारिणोऽस्येति । यद्येव कठ इति प्रतिवचन नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् ॥ एवं तर्ह्येव विग्रहः करिष्यते केषा सब्रह्मचारी किसब्रह्मचारीति । प्रतिवचन चैव हि नोपपद्यते

घेता येत नाहीं

(वा २१) या अनेक सुबन्ताच्या बहुव्रीहि प्रकरणामध्यें अस्तिक्षीर वगैरे शब्दांचें उपसख्यान करावे म्हणजे अन्यपदार्था अस्तिक्षीर याला बहुव्रीहिसज्ञा होते असे विधान[२४] करावे, जसें.- अस्ति क्षीरमस्या. सा ब्राह्मणी अस्तिक्षीरा.

तर मग येथे तें उपसख्यान केलें पाहिजे

(वा २२) उपसख्यान करावयास नको

काय कारण ?

येथील अस्ति हा शब्द अव्यय आहे अस् धातूच्या पुढे लट्प्रत्यय करून तयार केलेलें क्रियापद नव्हे

अस्ति याला अव्ययसज्ञा कशी बरें ?

उपसर्ग, विभक्ति आणि स्वर याच्यासारखे दिसणारे जे शब्द ते निपातसज्ञक होतात (१।४।५७ गणसूत्र) या चादिगणपठित सूत्रानें विभक्तिप्रतिरूपक अस्तिशब्दाला निपातसज्ञा होते व 'स्वरादिनिपात०' (१।१।३७) यानें निपाताला अव्ययसज्ञा होते

आता किसब्रह्मचारी हा समास कोण ?

हा बहुव्रीहिसमास आहे असे म्हणतों

हा समास कसा सोडवायाचा ?

के सब्रह्मचारिणोऽस्य असा. याचें सहाध्यायी कोण असा याचा अर्थ आहे

जर असा विग्रह केला तर त्याचें कठः हें उत्तर जुळत नाहीं कारण एक विचारलें असता त्याचे दुसरेंच उत्तर देणें योग्य होत नाहीं.[२५]

असें आहे तर किंसब्रह्मचारी हा षष्ठीतत्पुरुषसमास केषा सब्रह्मचारी असा सोडविण्यात येईल

तरी पण कठ असे उत्तर जुळत नाहींच.[२६] शिवाय स्वराविषयी दोष येतो किसब्रह्मचारी असा 'समासस्य' (६।१।२२३) यानें अन्तोदात्त स्वर होऊ लागेल, आणि किंसब्रह्मचारी

---

२४ अस्ति हा शब्द केवळ तिङन्तच आहे असा या शङ्काकाचा समज आहे

२५ कठ म्हणजे कठशाखेचें अध्ययन करणारा ज्याचे सहाध्यायी विचारले त्याला अनुलक्षून 'कठ' हे उत्तर दिलें आहे तेव्हा प्रश्न सहाध्यायांविषयी आणि उत्तर ज्याचे सहाध्यायी विचारले त्याविषयी असें होतें म्हणून हें उत्तर योग्य होत नाही आता सहाध्यायींना अनुलक्षूनच हें उत्तर दिलें आहे असें म्हणावें तर तेंही जुळत नाहीं कारण सहाध्याया अनेक आहेत आणि उत्तर कठ असें एकवचनी आहे

२६ कठ हें सब्रह्मचारी याला अनुलक्षून म्हटलें असलें तर ज्याचा सब्रह्मचारी त्याच्याबद्दल प्रश्न आणि सब्रह्मचारीविषयीं उत्तर योग्य नाहीं आता ज्याचा सब्रह्मचारी त्याला अनुलक्षूनच कठ असे उत्तर दिलें आहे, असें म्हणावें तर कठानाम् असें षष्ठीविभक्तींत उत्तर पाहिजे, प्रथमाविभक्तींत जुळत नाही.

स्वरे च दोषो भवति । किसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत किंसब्रह्मचारीति चेष्यते ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहं करिष्यते कः सब्रह्मचारी किसब्रह्मचारीति । भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी तव किसब्रह्मचारी त्वमिति ॥ अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सब्रह्मचारिणोऽस्येति । ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यत इति । नैष दोषः । अग्नौकरवाणिन्यायेन भविष्यति । तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह । अग्नौ करवाणीति । कुर्विति कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अपर आह । अग्नौ करिष्यन इति । क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति । यथैव खल्वपि के सब्रह्मचारिणोऽस्येति कठा इत्युक्ते सबन्धादेतद्गम्यते नूनं सोऽपि कठ इत्येव कठ इत्युक्ते सबन्धादेतद्गन्तव्यं स्यान्नूनं तेऽपि कठा इति ॥ न खल्वपि ते शक्या समासेन प्रतिनिर्देष्टुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ॥

असा बहुव्रीहीचा आद्युदात्तस्वर तर इष्ट आहे

असे आहे तर क. सब्रह्मचारी किसब्रह्मचारी असा कर्मधारय समास सोडविण्यात येईल

तसा समास सोडविला तर कठ असे उत्तर बरोबर जुळेल, पण स्वराविषयी दोष कायम राहणारच

असे आहे तर क सब्रह्मचारी तव, कि सब्रह्मचारी त्वम्, असा बहुव्रीहिसमास सोडविण्यात येईल म्हणजे काहीच दोष येणार नाहीं अथवा के सब्रह्मचारिणोऽस्य असाच समास सोडविला तरी हरकत नाहीं

पण तसा समास सोडविला तर उत्तर जुळणार नाही असा दोष दिला आहे ना ?

हा दोष येत नाही कारण अग्नौकरवाणि या न्यायानें उत्तर जुळते, जसे – कोणी एक कोणाला अग्नौ करवाणि अशी अग्नौकरण करण्याबद्दल परवानगी मागतो तो त्याला कुरु म्हणून परवानगी देतो येथे कुरु हा कर्तरि लोट्प्रत्यय असल्यामुळे कर्त्याला परवानगी दिली असता अर्थात् कर्मालाही परमानगी दिलीशी होते अथवा कोणी एक अग्नौ करिष्यते अशी परवानगी मागतो त्याला क्रियताम् अशी परवानगी दिली. येथें कर्मणि लोट् प्रत्यय केला असल्यामुळे कर्माला परवानगी दिली असता कर्त्यालाही अर्थात् परवानगी दिलीशी होते तसेच येथे समजावे जसे – या देवदत्ताचे सहाध्यायी कोण या प्रश्नाला कठा' असे उत्तर दिले असता त्याचा सहाध्यायी देवदत्त हाही कठशाखेचाच आहे असे निश्चित समजले जातें तसे त्याच प्रश्नाचे कठ म्हणजे देवदत्त हा कठ आहे असे उत्तर दिले असताही अर्थात् याचे सहाध्यायीही कठशाखीयच होत असे त्या प्रश्नाचे उत्तर मिळतें प्रश्न करताना[२७] किसब्रह्मचारी हा सामासिक शब्द वापरला असल्यामुळे आणि त्या शब्दात ते सब्रह्मचारी अप्रधान असल्यामुळे उत्तर देताना त्याचा प्रतिनिर्देश करणें शक्य नाहीं

आता 'अर्धतृतीया' हा समास कोणता ?

हा बहुव्रीहि समास आहे असे म्हणतों

२७ आर्थिक उत्तर देण्यापेक्षा प्रत्यक्षच कठ असें उत्तर येथें का देता येत नाही तें या ग्रथानें दाखविलें आहे अस्य के सब्रह्मचारिण अशा वाक्यानें प्रश्न केला असता तेथे त्याना प्राधान्य असल्यामुळें उत्तरांत कठा असा त्या सहाध्यायींचा प्रतिनिर्देश करता येतो. 'किसब्रह्मचारी अयम्' असा सामासिक शब्दानें प्रश्न केला तर मात्र त्या शब्दामध्यें सहाध्यायींना अप्राधान्य असल्यामुळें त्याचा प्रतिनिर्देश करता येत नाही, तर त्या सामासिक शब्दामध्यें प्रधान जो अन्यपदार्थ त्याचाच उत्तरांत प्रतिनिर्देश कठ असाच करता येतो.

अथार्धतृतीया इति कोऽय समास । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रह । अर्धं तृतीयमेषामिति । क समासार्थः । समासार्थो नोपपद्यतेऽन्यपदार्थो हि नाम स भवति । येषा पदाना समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थः ॥ एव तर्ह्येव विग्रह· करिष्यतेऽर्धं तृतीयमनयोरिति । एवमपि क षष्ठ्यर्थः । षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते । कि हि तयोरर्धं भवति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्त समासार्थो नोपपद्यत इति । नैष दोष । अवयवेन विग्रह समुदाय· समासार्थ । यद्यवयवेन विग्रह समुदाय· समासार्थः

असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवम्

सकर्षणद्वितीयस्य बल कृष्णस्य वर्धतामिति

द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचन प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्त षष्ठ्यर्थो नोपपद्यत

हा समास कशा रीतीनें सोडवावयाचा ?

अर्धं तृतीयमेषाम् असा ज्यामध्ये तिसरा अर्धा आहे म्हणजे अडीच असा अर्थ होय

येथे बहुव्रीहिसमासाचा अर्थ जो अन्यपदार्थ तो जुळत नाही, कारण ज्या पदाचा समास कर्तव्य असेल त्या पदाहून अन्य पदाचा जो अर्थ तो अन्यपदार्थ होय[28]

असें आहे तर अर्धं तृतीयमनयो[29] अशा रीतीनें समास सोडविण्यात येईल

तरीसुद्धा अडचण आहेच म्हणजे अनयो या षष्ठीचा अर्थ काय तो जुळत नाहीं कारण तिसऱ्याचा अर्धा भाग हा पूर्ण जे दोन त्याचा कोणीच नव्हे

तर मग अर्धं तृतीयमेषाम् असा जो प्रथमत समास सोडविला होता तसाच घ्यावा

पण तसा समास सोडविला तर तिसरा अर्धा हा अडीच या अन्यपदार्थापैकीच असल्यामुळें तो अन्यपदार्थ होऊ शकत नाहीं असा दोष पूर्वी दिला आहे ना !

हा दोष नाही पूर्ण दोन आणि एक अर्धा भाग मिळून जो समुदाय तो समुदाय या रूपान अन्यपदार्थ होय, आणि त्या समुदायातील अवयव जो तिसरा अर्धा हा भाग तो अवयव या नात्यानें अर्ध आणि तृतीय या पदाचा अर्थ आहे

जर समुदाय अन्यपदार्थ गृहीत धरावयाचा तर असिद्वितीयोऽनुससार, सकर्षणद्वितीयस्य बल कृष्णस्य वर्धताम्, येथें असि आणि त्याला धारण करणारा पुरुष या उभयताचा समुदाय तो 'असिद्वितीय' या बहुव्रीहीचा अन्य पदार्थ म्हणून गृहीत धरला असल्यामुळें 'दोघाबद्दल द्विवचन घालावें' (१।४।२२) या नियमानें द्विवचन होऊ लागेल[30]

तर मग अर्धं तृतीयमनयो असा जो दुसऱ्यादा समास सोडविला होता तसाच घ्यावा.

पण त्या वेळीं अर्धा तिसरा हा त्या उभयताचा कोणी नसल्यामुळे अनयो येथें षष्ठी घातली ती जुळत नाहीं, असा दोष पूर्वी दाखविला आहे ना ?

---

२८ अर्ध आणि तृतीय या शब्दाचा समास केला आहे, त्याचा अर्थ अर्धा तिसरा असा आहे तो अर्थ अन्यपदार्थ जो अडीच त्यामध्ये आहेच त्यामुळे अडीच या अर्थाला अन्यपदार्थ म्हणता येत नाही.

२९ अर्धा आहे तिसरा ज्याचा असे दोन हा अन्यपदार्थ होय

३० याप्रमाणेच सकर्षणद्वितीय या बहुव्रीहिसमासाच्या पुढेंही द्विवचन होऊ लागेल, असें समजावें.

इति। नैष दोषः। इह तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति। तत्रैतत्स्यादेकस्मात्प्रादुर्भाव इति। एतच्च वार्त्तम्। तद्यथा। सार्थिकानामेकप्रतिश्रय उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परं संबन्धो भवति। एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम। अत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यत इहापि युक्तो दृश्यताम्॥ इह तर्ह्यर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोति॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेषामिति। ननु चोक्तमसिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवम् संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अयं तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणमस्ति सहायवाची। तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम्। असिद्वितीयः असिसहाय इति गम्यते॥ एवमप्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति। एकार्था हि समुदाया भवन्ति। तद्यथा। शतम् यूथम् वनमिति॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयोरिति। ननु चोक्तमर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यान

हा दोष येत नाही येथे याला अगोदर असे विचारावे की देवदत्तस्य भ्राता येथे जी षष्ठी घातली आहे तिचा काय अर्थ? म्हणजे देवदत्ताचा भाऊ असे जे म्हणतात ते कोणत्या संबंधामुळे म्हणतात? आता दोघांचे जन्म एकापासून होणे हा त्या उभयतांचा संबंध असे म्हणावे तर ते म्हणणे अगदी फोल आहे, असे पहा की रात्रभर एका धर्मशाळेत राहून पहाटे उठून आपापल्या इच्छित स्थळाकडे चालू होणारे जे व्यापारी लोक त्यांचा परस्परामध्यें काहीं एक संबंध असत नाही तीच स्थिति दोन भावांची आहे येथें जर षष्ठ्यर्थसंबंध हा योग्य म्हणून दिसतो आहे तर अर्धं तृतीयमनयो येथेही पूर्ण दोन आणि तिसरा अर्धा यांचा संबंध योग्य आहे असे का समजू नये?

पण अर्धं तृतीयमनयो असा समास सोडविला तर दोन हा अन्य पदार्थ होत असल्यामुळे अर्धतृतीया आनीयन्ताम् असे सांगितलें असता तिसरा अर्धा आणिला जाणार नाही

तर मग अर्धं तृतीयमेषाम् असा जो प्रथमतः समास सोडविला होता तसाच घ्यावा

पण तसा समास सोडविला तर असिद्वितीय', संकर्षणद्वितीयस्य येथे 'दोघांबद्दल द्विवचन घालावें' या नियमानुसार द्विवचन प्रसक्त होते असा दोष दाखविला आहे ना?

हा दोष येत नाही कारण तीयशब्द शेवटीं असलेला असा हा द्वितीयशब्द पूरण या अर्थाचा वाचक तर आहेच, पण तसाच सहाय या अर्थाचाही वाचक आहे त्यात जो सहाय या अर्थाला दाखवितो तसला द्वितीयशब्द असिद्वितीय येथे घातला आहे असिद्वितीय यापासून असि आहे सहाय ज्याला असा अर्थ मनात येतो [३१]

वरील दोष घालविला तरी अर्धतृतीया येथे दोन पूर्ण व तिसरा अर्धा मिळून बनलेला समुदाय हा अन्य पदार्थ असल्यामुळे एकवचन होऊ लागेल समुदाय हा नेहमीं एकच असल्यामुळे शत, यूथ, वनम्, येथे जसें एकवचन होते तसेंच हे होय

तर मग अर्धं तृतीयमनयो असा जो दुसऱ्यांदा समास सोडविला होता तो घ्यावा

पण तसा समास सोडविला तर अर्धतृतीया आनीयान्ताम् असे सांगितले असता अन्य-

३१ अव्युत्पन्न असा जो द्वितीयशब्द तो प्रकृत उदाहरणामध्यें घेतला आहे. तेव्हा अन्यपदार्थ एकच असल्यामुळे द्विवचनाचा प्रसंग येत नाही

यत्नं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥ अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्तमेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्रैकवचनं स्यात्संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥ इह तर्ह्यर्धतृतीया द्रोणा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । नैष दोषः । समुदायेष्वपि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यथा इह द्रोणाः वर्धाढकं च कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदायेष्वपि हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । केष्ववयवेषु । योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति । कं च समुदायं न व्यभिचरति । अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्धाढकं पुनर्व्यभि

पदार्थ दोन असल्यामुळे तिसरा अर्धा आणिला जाणार नाहीं असा दोष दाखविला आहे ना?

हा दोष येत नाहीं कारण बहुव्रीहीविपर्यी[३२] तद्गुणसंविज्ञानही होतें, जसें– शुक्लवास समानय, लोहितोष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्ति, असें म्हटलें असता शुभ्र वस्त्रासकट तो पुरुष आणिला जातो, आणि तांबडें पागोटें घालूनच ते ऋत्विज हिंडतात

किंवा अर्ध तृतीयमेषाम् असा जो प्रथमत समास सोडविला होता तसाच घ्यावा

पण तसा समास सोडविला तर समुदाय हा नेहमीं एकच असतो म्हणून अर्धतृतीया येथें एकवचन होऊं लागेल असा दोष दाखविला आहे ना?

हा दोष येत नाहीं कारण संख्या म्हणून जी आहे ती परप्रधान असते म्हणजे या संख्येनें संख्येय इतके आहेत असा बोध करून द्यावयाचा असतो तेव्हा जर येथे एकवचन होईल तर संख्येय किती आहेत तें काहींच कळून येणार नाहीं

तर अर्ध- तृतीयो येषां द्रोणानां ते अर्ध तृतीया द्रोणा येथें द्रोणशब्द हा दोन सगळे द्रोण व एक अर्धा द्रोण मिळून जो समुदाय द्रोणाचा समुदाय असा येथे अर्थ आहे त्यात अर्धा हा पुरा द्रोण नसल्याने द्रोणशब्दापुढे बहुवचन केले ते जुळत नाहीं

हा दोष येत नाहीं तिसरा द्रोण पुरा नसला तरी त्याला द्रोणशब्द लावता येतो कारण कोणत्याही पदार्थाला दाखविण्याविषयीं प्रवृत्त झालेले शब्द त्यातील अवयवा नाही लागू होतात, जसें– पूर्वे पञ्चाला, उत्तरे पञ्चाला, तैल भुक्त, घृत भुक्त, शुक्लो, नील, कपिल, वगैरे

तर मग याच युक्तीवरून दोन द्रोण आणि अर्ध आढक मिळून समुदाय अन्यपदार्थ असता त्या अर्थी 'अर्धतृतीया द्रोणा' असा प्रयोग करता येईल

तशा अर्थी तो प्रयोग करता येणार नाहीं कारण समुदायवाचक शब्द अवयवालाही लागतात हें खरे आहे, पण जो अवयव ज्या समुदायाला सोडून कधींही असत नाहीं, त्याच अवयवाला तो समुदायवाचक शब्द लागतो कोणता अवयव कोणत्या समुदायाला सोडून असू शकत नाहीं? अर्धा द्रोण हा शब्द

[३२] पहा मागें १।१।२७, भाष्य पृ २२०, प १२. तेव्हां अर्धा तिसरा हा अन्यपदार्थामध्ये प्रविष्ट नसला तरी अन्यपदार्थाबरोबर आणिला जाईल

चरति ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २ । २ । २५ ॥

द्वित्रा त्रिचतुरा इति कोऽयं समास'। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रह । द्वौ वा त्रयो वेति। भवेद्यदा बहूनामानयन तदा बहुवचनमुपपन्न यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति। तदापि सिद्धम्। कथम्। केचित्तावदाहु। अनिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचन प्रयोक्तव्यमिति। तद्यथा। कति भवत' पुत्रा'। कति भवतो भार्या इति। अपर आह। द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते। सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्तत्र युक्त बहुवचनम् ॥

अथ द्विदशा' त्रिदशा इति कोऽय समास। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रह.। द्विर्दश द्विदशा इति।

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

सख्यासमासे सुजन्तत्वात्सख्येत्यप्र

द्रोणपरिमाण माहीत असल्याशिवाय उपयोगात आणता येत नाही, पण अर्धाढक हा शब्द मात्र द्रोणपरिमाणाची माहिती नसली तरी उपयोगात आणता येतोच, म्ह केवळ एका आढकाच्या ज्ञानानेही अर्धे आढक कळू शकते (तात्पर्य द्रोणरूप परिमाणाचा अर्धे आढक हा जरी अवयव आहे तरी तो व्यभिचारी अवयव असल्यामुळे द्रोणशब्द त्या अवयवाला दाखवू शकत नाही म्हणून दोन द्रोण आणि अर्धे आढक मिळून अन्यपदार्थ विवक्षित असता तेथे अर्धतृतीया द्रोणा. असा प्रयोग होत नाही)

(सू २५) द्वित्रा, त्रिचतुरा, हा समास कोणता ?

हा बहुव्रीहिसमास होय असे म्हणतो

हा समास कसा सोडवावयाचा ?

'द्वौ वा त्रयो वा' असा

दोन किंवा तीन असा द्वित्रशब्दाचा अर्थ आहे तेव्हा द्वित्रा आनीयन्ताम् असे सांगितल्यानतर तीन पदार्थ आणिले तर द्वित्रा. येथे बहुवचन केले ते बरोबर जुळून येते पण दोनच पदार्थ आणिले तर मात्र बहुवचन जुळून येत नाहीं

दोन आणिले असताही बहुवचन जुळून येते

ते कसे ?

कोणी एक असे म्हणतात की जर पदार्थाची संख्या निश्चित कळत नसेल तर तेथें बहुवचनाचा प्रयोग करावा, जसे- कति भवत पुत्रा'– तुला मुलगे किती आहेत ? कति भवतो भार्या.– तुझ्या बायका किती आहेत ? अन्य कोणी असे म्हणतो की द्वौ वा त्रयो वा यातील 'द्वौ वा' याचा अर्थ 'दोन असावेत, पण कदाचित् तीनही असू शकतील' तेव्हा पाळीपाळीनें असलेली दोन आणि तीन सख्या मिळून पाच या संख्येला द्वित्र शब्द दाखवीत असल्यामुळे बहुवचन केलें ते योग्य आहे

आता द्विदशा, त्रिदशा, हा समास कोणता ?

हा बहुव्रीहिसमास आहे असे म्हणतों

हा समास कसा सोडवावयाचा ?

द्विर्दश (दोन वेळ दहा) द्विदशा, असा.

(वा १) सख्यावाचक शब्दाच्या बहुव्रीहि समासामध्यें सुजन्तशब्द असल्यामुळे त्याला सख्यावाचकत्व नाहीं तेव्हा सख्यावाचकाचा हा समास झाला आहे, असे म्हणता येत नाही

१ सख्यने मोजले जाणारे जे पदार्थ त्या अर्थी योजलेल्या सख्यावाचक शब्दाबरोबर अव्ययाचा, आसन्न, अधिक, अदूर, या शब्दाचा आणि सख्यावाचक शब्दाचा विकल्पकरून बहुव्रीहिसमास होतो, उदा०– दशाना समीपे ये सन्ति उपदशा, म्ह नऊ किंवा अकरा तसेंच आसन्नविशा.

सिद्धि । न हि सुजन्ता सख्यास्ति ॥ एव तर्ह्येव विग्रह. करिष्यते द्वौ दशतौ द्विदशा इति । एवमप्यत्कारान्तत्वात्सख्येयेऽप्रसिद्धि । न ह्यत्कारान्ता सख्यास्ति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहो द्विर्दश द्विदशा इति । ननु चोक्त सख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येयेऽप्रसिद्धिरिति ।

न वासुजन्तत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोष । किं कारणम् । असुजन्तत्वात् । सुजन्तेत्युच्यते न चात्र सुजन्त पश्याम ॥ किं पुन' कारण वाक्ये सुज्दृश्यते समासे तु न दृश्यते ।

सुजभावोऽभिहितार्थत्वात्समासे ॥ ३ ॥

समासे सुचोऽभाव । किं कारणम् । अभिहितार्थत्वात् । अभिहित सुजर्थ समासेनेति कृत्वा समासे सुज्न भविष्यति । किं च भोः सुजर्थे इति समास उच्यते । न खलु सुजर्थ इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थ । कथम् । यावता सख्येयो य सख्यया सख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थ । स चोक्त. समासेनेति कृत्वा समासे सुज्न भविष्यति ॥

असे आहे तर द्वौ दशतौ द्विदशा. असा समास सोडविण्यात येईल

तरीही अत्‌शब्द शेवटी असलेला दशत् हा शब्द सख्यावाचक नसल्यामुळे सख्या वाचकाबरोबर हा समास झाला आहे असे म्हणता येत नाहीं कारण अत्‌शब्द शेवटीं असलेला असा सख्यावाचक शब्द एकही नाहीं.

तर द्विर्दश द्विदशा' असाच हा समास सोडवावयाचा.

पण संख्यावाचक शब्दाच्या या बहुव्रीहि समासामध्यें सुजन्तशब्द असल्यामुळे त्याला संख्यावाचकत्व नाही तेव्हा सख्यावाचकाचा हा समास झाला आहे असे म्हणता येत नाहीं असे म्हटलें आहे ना ?

(वा २) हा दोष येत नाहीं कारण सुजन्त शब्द असल्यामुळे असे तुम्ही म्हणता, पण या समासामध्यें सुजन्तशब्द दृष्टीस पडत नाहीं.

पण याचें काय बरें कारण की तो समास सोडविताना त्या वाक्यामध्यें द्वि. असा सुच् प्रत्यय दृष्टीस पडतो आणि समासामध्यें दृष्टीस पडत नाहीं ?

(वा ३) समासामध्यें सुच्प्रत्यय नाहीं काय कारण ?

दोन वेळा असा जो सुच्प्रत्ययाचा अर्थ तो द्विदशा या समासानेंच अभिहित झाला असल्यामुळें समासामध्यें सुच्प्रत्यय होत नाहीं

अहो पण सुच्प्रत्ययाच्या अर्थी हा समास सागितला आहे काय ?

सुच्प्रत्ययाच्या अर्थी हा समास सांगितला नाहीं हें खरें, पण त्या समासापासून सुच् प्रत्ययाचा अर्थ मनात मात्र येतो

तो कसा ?

जे एका सख्येनें मोजलेले पदार्थ ते सख्यावाचक शब्दानें दाखविले जातात त्याच्याशीं पुन दुसऱ्या सख्येचा सबध येथे होतो आहे त्या दुसऱ्या सख्येने सख्येय पदार्थ तर मोजले जात नाहीत म्हणून त्या सख्येय पदार्थाची जी तेथ विवक्षित क्रिया असेल त्या क्रियेची आवृत्ति किती वेळा होते ती त्या दुसऱ्या सख्येनें मोजली जाते तेव्हा अशा रीतीनें सुच्प्रत्ययाचा अर्थ समासानेंच उक्त झाला आहे म्हणून समासामध्यें सुच्प्रत्यय होत नाहीं.

२ दश हें परिमाण ज्या वर्गाचें त्या अर्थी डतिप्रत्यय (५।१।६०) होऊन दशत् असा शब्द सिद्ध झाला आहे.

३ द्विदशा. येथें दोन या सख्येचा दहा या सख्येयाशीं सबंध प्रतीत होत आहे

४ कारण ते एका सख्येन मोजलेलेच आहेत

अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वात् ॥ ४ ॥

अशिष्यः सख्योत्तरपदो बहुव्रीहि । किं कारणम् । सख्येयवाभिधायित्वात् । सख्येय वार्थश्चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धमधिकविंशा अधिकत्रिंशा इति यत्रैतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्यु परिमाणिनि वेति । इद तु न सिध्यति अधिकदशा इति यत्र नियोगतः सख्या सख्येय एव वर्तते ॥ अथोपदशा इति कोऽय समास' । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रह' । दशानां समीप उपदशा इति । कस्य पुन' सामीप्यमर्थ' । उपस्य । यद्येव नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र प्रथमानिर्दिष्ट सख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ५ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भ ॥

कबभावार्थं वा ॥ ६ ॥

अथवा कब्मा भूदिति ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥२।२।२६॥

(वा ४) सख्यावाचक उत्तरपदाबरोबर जो हा बहुव्रीहिसमास सांगितला आहे तो सांगावयास नको

काय कारण ?

कारण असे की या बहुव्रीहीनें सख्येय पदार्थ किंवा विकल्प ह्या अर्थाचें प्रतिपादन केलें जात आहे तेव्हा ते अन्य पदार्थ होत असल्यामुळे त्या अर्थी बहुव्रीहि पूर्वसूत्रानेंच येथे सिद्ध होईल

अधिकविंशा, अधिकत्रिंशा, वगैरे ठिकाणी 'अनेकमन्यपदार्थे' याने बहुव्रीहि सिद्ध होईल कारण विंशति, त्रिंशत्, वगैरे शब्द सख्या या अर्थी आहेत किंवा सख्येय या अर्थी आहेत, अशा दोन्ही अर्थाबद्दल विचार केला असता तेथे सख्या हा अर्थ घेता येतो पण जेथे सख्याशब्द केवळ सख्येय या अर्थालाच नियमानें दाखवितो तेथें म्ह अधिकदशा वगैरे स्थलीं सख्येय हा अन्य पदार्थ होत नसल्यामुळें 'अन्यपदार्थे' यानें बहुव्रीहि होणार नाहीं, तेव्हा त्याकरिता हे सूत्र केले पाहिजे

आता, उपदशा. हा समास कोणता समजावयाचा ?

हा बहुव्रीहि आहे असें म्हणतों

हा समास कसा सोडवावयाचा ?

'दशाना समीपे उपदशा.' असा, म्हणजे दहाच्या जवळचे

या समासामध्यें जवळचे हा अर्थ कोणाचा ?

उप या अव्ययाचा

जर उप याचाच तो अर्थ आहे तर तो अन्य पदाचा अर्थ होत नाही तेव्हा पूर्वसूत्रानें सिद्धि होत नसल्यामुळे हें सूत्र केलें तें बरोबरच केलें आहे फक्त त्यामध्यें प्रथमाविभक्तीनें सख्याशब्द जो उच्चारला आहे तो उच्चारला नाहीं तरी चालेल[५]

(वा ५) अथवा षष्ठ्यर्थे किंवा सप्तम्यर्थे या मत्वर्थीच पूर्वसूत्रानें बहुव्रीहीचें विधान केलें आहे उपदशा. इत्यादि ठिकाणीं मत्वर्थ नसल्यामुळे प्रकृत सूत्राचा आरभ केला आहे.

(वा ६)[६]अथवा 'शेषाद्विभाषा'(५।४।१५४) यानें सांगितलेला समासान्त कप्प्रत्यय तो येथें वृत्ति नाही

५ कारण द्वित्रा येथें विकल्प हा अन्यपदार्थ असल्यामुळें पूर्वसूत्रानेंच तेथें काम भागणार आहे

६ शेषपदाची अनुवृत्ति असून सांगितलेला जो बहुव्रीहि त्याच बहुव्रीहीहून 'शेषाद्विभाषा' यानें कप्प्रत्यय होतो शेषपदाची अनुवृत्ति 'अनेकमन्य०' या सूत्रांतच आहे त्याच्या पुढील सूत्रामध्यें अनु॰

१ दोहोंमधील अतर हा अर्थ दाखवावयाचा असता पूर्व, उत्तर, वगैरे दिशाचे वाचक जे रूढ शब्द त्या दोन शब्दाचा विकल्पानें बहुव्रीहिसमास होतो, उदा०– दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तराल दक्षिणपूर्वा, म्ह आग्नेयी दिशा होय, तीच त्या

तेन[2] सहेति तुल्ययोगे ॥२।२।२८॥

दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् ॥ १ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । अन्तरालप्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येव दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति । अद्य पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति ॥ न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भो दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि । यत्र दिशो व्यवस्था वक्ष्यन्ति ।

न व्हावा म्हणून प्रकृत सूत्राचा आरंभ केला आहे

(सू २६,२८) दिग्वाचकाचा आणि सह शब्दाचा जो बहुव्रीहिसमास ह्या दोन सूत्रांनीं सांगितला आहे तो सांगावयास नको

काय कारण ?

दिग्वाचकाच्या समासानें दोन दिशामधील अंतराल हा अर्थ दाखविला जातो. तसेंच सहशब्दाच्या समासानें पिता वगैरे प्रधान अर्थ दाखविला जातो तेव्हां अंतराल आणि प्रधान हे अन्यपदार्थ असल्यामुळे पूर्वसूत्रानेंच तेथें बहुव्रीहि होत आहे.

जर अन्तराल हा अन्यपदार्थ समजून पूर्वसूत्रानें बहुव्रीहि केला तर दक्षिणपूर्वा दिक् येथें सामानाधिकरण्यावर अवलंबून असलेला पुंवद्भाव पूर्वपदाला प्राप्त होऊं शकत नाहीं

आणि या सूत्राचा आरंभ केला असतां जी ही दक्षिणदिशा तीच पूर्वदिशा असल्या[3]मुळे समानाधिकरण उत्तरपदावर अवलंबून असलेला पुंवद्भाव साधतो

पुंवद्भाव साधत नाहीं. कारण पुंवद्भाव हा केवळ सामानाधिकरण्यावर अवलंबून नाहीं, तर भाषितपुंस्कत्वावरही अवलंबून आहे, आणि दिशा या अर्थाचे दक्षिणा व पूर्वा हे शब्द तर पुल्लिंगी नाहीत

अरे पण दक्षिण व पूर्व हे शब्द पुल्लिंगी आहेत ना ?

जो शब्द ज्या अर्थी स्त्रीलिंगी असतो त्याच अर्थी जर तो पुल्लिंगी असेल तरच तो भाषितपुंस्क म्हटला जातो, व हे पूर्व, दक्षिण शब्द तर निराळ्या अर्थानें पुल्लिंगी आहेत. म्हणजे दक्षिणा, पूर्वा हे स्त्रीलिंगी शब्द रूढीनें दिशा या अर्थाला दाखवितात आणि दक्षिणः, पूर्वः, हे पुल्लिंगी शब्द अवधिविशेषानें युक्त देश या अर्थाला दाखवितात.

आतां जर दिग्वाचक पूर्वा वगैरे शब्द देखील अवधिविशेषानें युक्त देश याच अर्थाचे आहेत असें गृहीत धरलें तर त्यांना भाषितपुंस्क म्हणतां येईल, पण त्या वेळीं त्यांना दिक्शब्द समजून जीं कार्यें होत असतात तीं कोणत्या समजुतीनें करावींत ?

आतां ज्याचा दिशेशीं संबंध झाला असेल

दोही दिशांचें मध्ये आहे ती आग्नेयी दिशा दक्षिणा आणि पूर्वा या दोघांच्या जवळ असल्यामुळें ते दोन्ही शब्द लक्षणेनें आग्नेयी दिशा या अर्थी आहेत तेव्हां दक्षिणपूर्वा हा बहुव्रीहिसमास कर्मधारयाप्रमाणे स्वपदार्थीच आहे कर्मधारय जर केला तर अंतोदात्त स्वर होऊं लागेल म्हणून मुद्दाम हें सूत्र केलें आहे

२ दोघांचा क्रिया वगैरेशीं संबंध गम्यमान असतांना सहशब्दाचा तृतीयान्ताबरोबर विकल्पानें बहुव्रीहिसमास होतो, उदा०—पुत्रेण सह सपुत्र आगतः

३ दक्षिण दिशेच्या जवळचा भाग जो आग्नेयीदिशा तोच पूर्वदिशेच्या जवळचा भाग असल्यामुळें

यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् शोभना दिगिति ॥ अथ मतमेतद्दिशि दृष्टो दिग्दृष्ट दिग्दृष्ट शब्दो दिक्शब्द दिश यो न व्यभिचरतीति रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति पुवद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥ एव तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुवद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तर पूर्वाणामित्येवमर्थम् । एव च कृत्वा स्तु दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधा नाभिधानादित्येव । ननु चोक्त दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षण पुवद्भावो न प्राप्नोतीति । नैष दोष. । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुवद्भावेन परिहृतम् ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ २ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भ ॥

कब्भावार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा कब्मा भूदिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥२।२।२७॥

तो दिक्शब्द असे म्हणावे तर रमणीया दिक्, शोभना दिक्, येथे रमणीया वगैरे शब्दा नाही दिक्शब्द म्हणावे लागेल.

आता दिशि दृष्टो दिग्दृष्ट., दिग्दृष्ट शब्दो दिक्शब्द म्ह. दिग्व्यतिरिक्त अर्थाला कधीही न दाखविता जो दिशा या अर्थाला दाखविणारा म्हणून नेहमी पाहण्यात येतो तोच शब्द दिक्शब्द होय असे म्हणणे असेल तर रमणीय वगैरे शब्दाना 'दिक्शब्द' हे नाव लागू करण्याची पाळी टळते खरी, पण दक्षिणपूर्वा दिक् येथे पुवद्भाव करता येणार नाहीं[४]

असे आहे तर 'सर्वनामसज्ञक शब्दाला कोणत्याही वृत्तीमध्यें पुवद्भाव होतो' असे वचन करावे ते वचन 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' येथे उत्तराशब्दाला पुवद्भाव होण्याकरिता अवश्य केलेच पाहिजे[५]

तेव्हा एकदरींत अन्तराल आणि प्रधान हे अन्य पदार्थ असल्यामुळे पूर्वसूत्रानेंच बहुव्रीहि सिद्ध होत आहे म्हणून 'दिङ्नामान्य०' आणि 'तेन सहेति' ही दोन्ही सूत्रे करावयास नकोत असे जें आरभीं म्हटलें आहे तेंच खरें ठरतें

पण असा पूर्वसूत्रानेंच बहुव्रीहि केला तर 'दक्षिणपूर्वा' येथे सामानाधिकरण्यावर अवलबून असलेला पुवद्भाव प्राप्त होऊ शकत नाहीं असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाहीं कारण कोणत्याहि वृत्तीमध्यें सर्वनामसज्ञक शब्दाला पुवद्भाव होतो ह्या वचनानेंच तो दोष दूर होत आहे.

(वा २) किंवा मत्वर्थीच पूर्वसूत्रानें बहुव्रीहीचे विधान केलें आहे. तेव्हा मत्वर्थ नसल्यामुळे येथे बहुव्रीहि होण्याकरिता हीं दोन्ही सूत्रे आरभिली आहेत

(वा ३) अथवा 'शेषाद्विभाषा' यानें सागितलेला समासान्त कप्प्रत्यय न व्हावा म्हणून हीं सूत्रे आरभिलीं आहेत.

(सू २७) तृतीयान्त आणि सप्तम्यन्त

४ कारण अशा दिक्शब्दाला भाषितपुस्क म्हणतां येत नाहीं

५ कारण सामानाधिकरण्य नसल्यामुळें उत्तरा या शब्दाला 'स्त्रिया पुवत०' (६।३।३४) या सूत्रानें पुवद्भाव प्राप्त होत नाहीं

१ कोणत्याही वस्तूच्या वाचक अशा एकमेकासारख्या दोन सप्तम्य त शब्दाचा बहुव्रीहि होतो, व 'त्या वस्तु एकमेकाच्या धरून दोघामध्यें प्रवृत्त झालेलें युद्ध' असा त्या बहुव्रीहीचा अर्थ समजला जाइल, तसेंच कोणत्याही वस्तूच्या वाचक अशा एकमेकासारख्या दोन तृतीयान्त शब्दाचा बहुव्रीहि होतो, व 'त्या वस्तूच्या योगानें एकमेकाला प्रहार करून दोघामध्यें प्रवृत्त झालेलें युद्ध' असा त्या बहुव्रीहीचा अथ समजला जाईल, जसें– केशेषु केशेषु गृहीत्वा इद युद्ध प्रवृत्त केशाकेशि युद्धम्, किंवा दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इद युद्ध प्रवृत्त दण्डा-

ऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा। किं तर्हि। स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यत्प्राक्समासाच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति स्वाभाविकमेतत् ॥ अथवाश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥

अथेह कस्मान्न भवति। याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च। कठश्चायं बह्वृचश्च। औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति। शेष इति वर्ततेऽशेषत्वान्न भविष्यति ॥ यदि शेष इति वर्तते

उल्लेख करून अव्ययसंज्ञा सांगितली आहे असे गृहीत धरिलें तेव्हां स्वरादि गणामध्ये ज्यांचा पाठ आहे त्यानांच अव्ययसंज्ञा होते असे म्हटलें तरी लिंग आणि संख्या यांचा योग हा अर्थावरच अवलंबून राहील, आणि येथे चशब्दानें जो अर्थ दाखविला जातो त्या अर्थाला तर लिंगसंख्येचा संबंध नाहीं, तेव्हां द्वंद्वालाही लिंगसंख्येचा संबंध होणार नाहीं

एखाद्या अर्थाला लिंगाचा व संख्येचा योग नसणें हे कांहीं वचनानें सांगितलें नाही, तर अर्थाच्या स्वभावावर अवलंबून आहे, जसे– अगदीं सारख्या प्रमाणात अभ्यास करणाऱ्या अशा अनेक शिष्यांपैकी कांहींना फलप्राप्ति होते व कांहींना तितकी होत नाही आतां एखाद्याला फलप्राप्ति झाली म्हणून सर्वांना फलप्राप्ति होते असें शक्य नाहीं किंवा एखाद्याला फलप्राप्ति झाली नाहीं म्हणून ती कोणालाच झाली नाहीं असेंही शक्य नाहीं तेथे आम्हीं काय करावें ? समासाच्या पूर्वी म्हणजे विग्रहवाक्यामध्यें चशब्दानें दाखविलेल्या अर्थाला लिंगसंख्येचा योग होत नाहीं, आणि समास केल्यानंतर त्या समासानें दाखविलेल्या त्याच अर्थाला लिंगसंख्येचा योग होतो, तेव्हां हे स्वभावावर अवलंबून आहे हेंच खरें

किंवा गुणवाचक शब्दांप्रमाणें आश्रयाला अनुसरून लिंगवचनें होतील गुणवाचक शब्दांना त्या गुणाच्या आश्रयाच्या ठिकाणीं असलेली लिंगवचनें लागू होतात, जसे– शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बलाः, येथे शुक्ल हा गुण ज्या द्रव्याचा आश्रय करून आहे त्या द्रव्याचीं जी लिंगवचनें तीं गुणवाचकाला लागू होतात त्याप्रमाणें येथेंही समासाचा अर्थ ज्या द्रव्याचा आश्रय करून आहे त्या द्रव्यासंबंधी जें लिंग किंवा वचन तें समासालाही लागू होईल

आतां याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च, कठश्चायं बह्वृचश्च, औक्थिकश्चायं मीमांसकश्च, येथे कां बरें द्वंद्व होत नाही ?

'शेषो बहुव्रीहिः' येथून शेषपद येथें अनुवृत्त आहे. तेव्हां वरील उदाहरणांत दाखल केलेलीं पदें शेष नसल्यामुळे तेथे द्वंद्व येऊं

---

२ याज्ञिक असून व्याकरण जाणणारा जो पुरुष त्याचे ठिकाणीं याज्ञिकत्व, वैयाकरणत्व, या अनेक धर्मांचा समुच्चय चशब्द दाखवीत आहे तेव्हां चाथ असल्यामुळें द्वंद्व होऊं लागेल

३ 'विशेषणं विशेष्येण०' (२।१।५७) येथें विशेषणविशेष्यवाचक पदाचा समाससंज्ञेकडे उपयोग

उपास्नातं स्थूलसिक्तं तूष्णींगङ्गं महाह्रदम् ।
द्रोणश्चेदशको गन्तु मा त्वा ताप्ता कृताकृते ॥

इत्येतन्न सिध्यति। नैष दोषः। अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम् ॥

चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति ।

अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।
वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी॥
इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इति ॥

सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व-

शकणार नाहीं

जर येथे शेषपद अनुवृत्त आहे तर—

'उपास्नात वगैरे नावाची पाच तीर्थें आहेत त्या तीर्थांचे ठिकाणीं जाण्याविषयीं जर तू समर्थ झाला आहेस तर आता तुला पुण्य आणि पाप हीं पीडा करू शकत नाहींत', येथें कृताकृते हा द्वद्वसमास केला आहे तो साधत नाहीं

हा दोष नाहीं कारण कृत म्ह पुण्य हें निराळे आणि अकृत म्ह पाप हें निराळें

(वा १) चशब्दाच्या अर्थी द्वद्वसमासाचें विधान केलें तर ज्या ठिकाणीं द्वद्व होत नसतो त्याठिकाणींही चशब्दाचा अर्थ जुळत असल्या मुळे द्वद्वसमास होऊ लागेल, जसें– अहरहः इत्या 'मदोन्मत्त मनुष्य जसा सुरापानानें तृप्त होत नाहीं तसा दररोज बैल, घोडे, वगैरे पशूना आणि पुरुषाना यमसदनाला नेणारा अतक हा तृप्त होत नाहीं' येथे गो, अश्व, वगैरे.

इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य' वगैरे.

(वा.२) हें सिद्ध होत आहे.

झाला असल्यामुळें पूर्वीं दाखल केलेली पदें शेष होऊ शकत नाहीत

४ कृताकृते या क्तप्रत्यान्त पदाचा 'क्तेन नञ्-विशिष्टेनानञ्' (२।१।६०) या सूत्रानें समासविधीकडे उपयोग केला असल्यामुळें कृत आणि अकृत या पदाना शेष म्हणतां येत नाहीं. तेव्हां तेथें द्वद्व होणार नाहीं

५. म्हणजे जें कृत तेंच अकृत असा कृताकृत या उभयतांचा एकच अर्थ नाहीं, आणि 'क्तेन नञ्-विशिष्टेनानञ्' या सूत्रानें सांगितलेल्या समासाकडे एकाच अर्थाला दाखविणाऱ्या कृताकृतशब्दांचा उपयोग झाला आहे, तेव्हा पुण्यपापरूप वेगवेगळया अर्थाला दाखविणारे कृताकृतशब्द शेषच ठरत आहेत

६ सूत्रांतील चार्थे याचा सुबन्ताकडे सबध न होतां द्वद्व याकडे सबध होत आहे असें गृहीत धरून ही शका केली आहे जसा समूह या अर्थी अण्प्रत्यय (४।२।३७) सागितला आहे तसा हा चार्थी द्वद्व सांगितला आहे, असा अर्थामध्यें फरक झाल्यामुळें ह्या वेळीं सामर्थ्य हें अनेक सुबन्तांचें एकमेकाशी न पाहतां त्या सुबन्ताचें चार्थाशीं सामर्थ्य असलें पाहिजे, असें होईल तेव्हां जसें 'वपु काकानाम्, समूहो बकानाम्', येथें काकांचा समूहाशीं सबध नाहीं म्हणून सामर्थ्य नसल्यामुळें अण्प्रत्यय होत नाहीं तसा ज्या ठिकाणीं चार्थ म्हणजे समुदाय हा सुबन्ताच्या अर्थाचा विवक्षित नसेल तेथें द्वद्व होणार नाहीं, परतु ज्या ठिकाणीं अनेक सुबन्तांचें एकमेकाशीं सामर्थ्य नसेल तेथें द्वद्व-समास होऊ लागेल याच अभिप्रायानें गाम्, अश्वम्, पुरुषम्, येथें दोष दाखविला आहे येथें गाम्, अश्वम्, इत्यादि अनेक सुबन्तांचें एकमेकाशीं सामर्थ्य नाहीं कारण येथें गो, अश्व, वगैरे प्रत्येकाचा स्वतन्त्र रीतीनें नयमान याकडे अन्वय आहे. यालाच समुच्चय असें म्हणतात. परस्पराची अपेक्षा न धरता अनेकाचा एकावर अन्वय होणें हा समुच्चय होय, हा 'च' याचा अर्थ आहे परस्पराच्या अपेक्षेनें जो अनेकाचा एकावर अन्वय होणें याला इतरेतरयोग किंवा समाहार म्हणतात या दोन्ही ठिकाणींच द्वद्व समास इष्ट आहे अनेक पदार्थ असतील तेथें परस्पराच्या अपेक्षेनें इतरावर अन्वय करणें किंवा स्वतन्त्र रीतीनें निरनिराळा अन्वय करणें हें वक्त्याच्या इच्छेवर अवलबून आहे.

वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ॥

तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्रैतस्मिँल्लक्षणे पुवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्वीमृद्व्यौ । समानाधिकरणलक्षण पुवद्भावः प्राप्नोति ॥

विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्ति । शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे । कि कारणम् । सुखप्रतिघातेन हि दु ख दु खप्रतिघातेन च सुखम् ॥

यत्तावदुच्यते तत्र पुवद्भावप्रतिषेध इति । इद तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह कस्मान्न भवति । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अथ मतमेतत्प्राक्समासाद्यत्र सामानाधिकरण्य तत्र पुवद्भावो भवतीतीहापि न दोषो भवति ॥ यदप्युच्यते विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्व एव हि शब्दा विप्रतिषिद्धा । इहापि प्लक्षन्यग्रोधाविति प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमान प्लक्षार्थं सम्प्रत्याययति न्यग्रोधार्थं निवर्तयति न्यग्रोधशब्द प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं सम्प्रत्याययति प्लक्षार्थ निवर्तयति । अत्र

तें कसे ?

'युगपदधिकरणवचने[७] द्वद्व.' असें सूत्र करावे म्हणजे ज्या अनेक शब्दापैकी प्रत्येक शब्द त्या सर्व शब्दाचा अर्थ एकदम दाखवीत असतो त्याच अनेक शब्दाचा द्वद्व होतो, असें सूत्र करावें

(वा ३) तसें सूत्र केले असता द्वद्वसमासामध्यें पुवद्भावाच्या प्रतिषेधादाखल वचन करावयास पाहिजे, जसे—पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्व्यौ, येथे पट्वी आणि मृद्वी हे दोन्ही शब्द प्रत्येकीं 'पट्वीमृद्वी' या समुदायाला दाखवीत आहेत. तेव्हा दोन्ही शब्द समानाधिकरण होत असल्यामुळे पुवद्भाव (३।३।३४) होऊ लागेल

(वा ४) परस्परविरोधी अशा अर्थांना दाखविणाऱ्या अनेक शब्दापैकीं प्रत्येक शब्दानें ते अनेक अर्थ दाखविणें सभवत नाहीं, जसे—शीतोष्णे, सुखदुःखे, जननमरणे

काय कारण ?

सुख बाजूला सारून दु ख उद्भवतें व दु ख बाजूला सारून सुख उद्भवते म्हणून

आता जें म्हटले आहे की— पट्वीमृद्व्यौ येथें पुवद्भावाच्या प्रतिषेधादाखल वचन केलें पाहिजे, पण अगोदर त्याला असे विचारावे की दर्शनीयाया माता 'दर्शनीयामाता' येथें पुवद्भाव का बरे होत नाही ?

आता जर असा समज असेल की जेथें समासाच्या पूर्वी सामानाधिकरण्य असतें तेथेच पुवद्भाव होतो, तर पट्वीमृद्व्यौ येथेही दोष येत नाही

आणखीही जे म्हटलें आहे की परस्पर विरुद्ध अशा अर्थाला दाखविणाऱ्या अनेक शब्दापैकी प्रत्येक शब्दानें ते अनेक अर्थ दाखविणें सभवत नाहीं त्यावर उत्तर—सगळेच शब्द परस्परविरोधी अशा अर्थाला दाखवितात, जसे— प्लक्षन्यग्रोधौ, येथे प्लक्षशब्द उच्चारला म्हणजे तो न्यग्रोध वगैरे इतर अर्थ बाजूला सारून प्लक्ष हा अर्थ मनात आणून

७ घटपट या द्वंद्वामध्यें घट या शब्दाचा घटपट इतका अर्थ आहे, आणि पटशब्दाचाही तितका अर्थ आहे अनेक शब्दांना एकमेकाच्या सन्निधानानें प्रत्येकीं त्या अनेक अर्थांचें प्रतिपादन करतां येणें याला युगपदधिकरणवचन म्हणतात

८ परस्परविरोधी अशा अनेक पदार्थांचें एककाली अस्तित्व सभवत नाहीं त्यामुळें तसले अनेक अर्थ एका शब्दानें एकदम दाखविणें शक्य नाहीं

९ अनेक शब्दापैकीं प्रत्येक शब्दाला इतर शब्दाच्या सानिध्यामुळें अनेक शब्दांचा अर्थ असतो, ही गोष्ट द्वंद्वाप्रमाणें तत्पुरुषामध्येंही मानतां येते,

चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यत इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥

एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् । युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम् ।

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो न्यग्रोधशब्द उपस्थित एकार्थस्तस्यैकार्थत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य ॥ ६ ॥

विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते । द्यावा ह क्षामा । द्यावा चिदस्मै पृथिवी

देतो तेव्हा येथें जर प्रत्येक शब्द त्या अनेक अर्थांना एककाली योग्य रीतीनें दाखवू शकतो, तर शीतोष्णे, सुखदुःखे इत्यादि स्थलींही प्रत्येक शब्द त्या अनेक अर्थांना दाखवितो हें योग्य ठरणारच

[11]असे असलें तरी शब्दाचा प्रयोग पौर्वापर्यक्रमानें होत असल्यामुळे त्या शब्दाचा अर्थही पौर्वापर्यक्रमानेंच मनात येणार आहे

क्रमानें अर्थ मनात आल्यापासून काय विघाड होत आहे ?

प्रत्येक शब्दापासून अनेक अर्थांचा बोध एकदम होणार नाहीं, जसे– प्लक्षन्यग्रोधौ, येथें शब्दामध्यें जसा पौर्वापर्यक्रम आहे त्याप्रमाणें प्रत्येक शब्दापासून मनात येणाऱ्या अनेक अर्थांमध्येंही क्रम असणारच

(वा ५) शब्दाचा पौर्वापर्यक्रमानें प्रयोग केला जात असल्यामुळे अर्थही पौर्वापर्यक्रमानेंच मनात येतो असे म्हटलें तर प्लक्षन्यग्रोधौ, प्लक्षन्यग्रोधाः, येथ द्विवचन आणि बहुवचन करता येणार नाहीं कारण आपल्या अर्थासह प्लक्षशब्द निवृत्त होतो आणि मागून एकाच अर्थाचा एकटा न्यग्रोधशब्द मनात येतो, तो एकाच अर्थाचा असल्यामुळे एकवचन प्राप्त होत आहे[12]

(वा ६) वाक्यामध्यें देखील एकच शब्द एकदम अनेक अर्थांना दाखवितो असें दिसते, जसें– द्यावा[13] ह क्षामा, द्यावा चिदस्मै पृथिवी

---

१० 'युगपदधिकरणवचन' या पक्षावर जे दोन दोष, पुवद्भाव होऊ लागेल आणि विरुद्ध दोन अर्थ एका शब्दानें दाखविता येणार नाहींत, असे दाखविले ते दूर केले तरी पण ते अनेक अर्थ जरी एका शब्दानें दाखविले तरी एकदम दाखविता येणार नाहीत, असा दोष येतोच

११ प्लक्ष, न्यग्रोध, या दोन शब्दापासून जो अर्थ मनात येतो तो अर्थ त्यातील प्रत्येक शब्दापासून एकदम मनात येतो हा युगपदधिकरणवचनपक्ष होय तेव्हा त्या दोन शब्दापासून क्रमानें मनात येतो तर अर्थातच त्या प्रत्येक शब्दापासूनही क्रमानेंच मनात येणार आहे

१२ पौर्वापर्यक्रमानेंच अर्थ मनात येतो म्हणजे प्लक्ष हा अर्थ मनातून निवृत्त होऊन न्यग्रोधशब्दार्थ मनात येतो, म्हणून द्विवचन जुळून येणार नाहीं

१३ द्योशब्द हा द्युलोक आणि भूलोक या दोन अर्थांला एकदम दाखवितो, म्हणूनच येथें द्योशब्दाहून द्विवचन झालें आहे द्यावा हें प्रथमाद्विवचन आहे द्योशब्दाच्या पुढील औप्रत्ययाला आकारआदेश (७।१।३९), णित्अतिदेश (७।१।९०), वृद्धि (७।२।११५), आव्आदेश (६।१।७८) होऊन द्यावा असें रूप होतें पृथिवीशब्दाचेंही तच दोन अर्थ आहेत पृथिवी हाही प्रथमेच द्विवचनच आहे,

नमेते इति । किमेतत् । युगपदधिकरणवचनताया उपोद्बलकम् । विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात्किं पुनः समासे ॥

समुदायात्सिद्धम् । समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति । द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः ।

समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य ॥ ७ ॥

समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । एकार्थत्वात्समुदायस्य । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा । शतम् यूथम् वनमिति ॥ नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्व्यर्थो बह्वर्थश्च । प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः । यदि तर्हि प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थस्तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद्बहुषु बहुवचनम् [१ ४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति ।

तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् ॥ ८ ॥

तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुत्वाभावात् । नात्र बहुत्वमस्ति । किमुच्यते बहुत्वाभावादिति यावतेदानीमेवोक्तं प्लक्षोऽपि द्व्य

नमेते

द्यावा ह क्षामा इत्यादिकाचा उपन्यास हे काय आहे ?

'युगपदधिकरणवचन' या पक्षाला पोषक असें हे एक उदाहरण दाखविलें आहे. तें असें की– वाक्यामध्यें सुद्धा जर एक शब्द अनेक अर्थांना एकदम दाखवितो तर मग समासामध्यें प्रत्येक शब्दाला तसें सहजच मानता येईल

द्वंद्वसमासानें समुदाय या अर्थाचें प्रतिपादन केलें जात असल्यामुळे हें सिद्ध होत आहे

समुदायाचें अभिधान केलें जात असल्यामुळे सिद्ध होतें असे जें म्हटले तें काय सिद्ध होते ?

द्वंद्वातील प्रत्येक शब्दाला एका वेळीं अनेकार्थाभिधायित्व नाहीं असे समजून द्वंद्वाहून द्विवचन किंवा बहुवचन सिद्ध होत नाही, असा जो दोष दिला त्याचा हा परिहार आहे

(वा.७) द्वंद्वसमासानें समुदाय या अर्थाचें अभिधान केले जात असल्यामुळे त्याहून द्विवचनादि सिद्ध होतें असें म्हणणें बरोबर नाहीं.

काय कारण ?

समुदायरूप अर्थ हा एकच असतो म्हणून, जसे– शत, यूथ, वनम्, वगैरे येथें समुदायरूप अर्थाला दाखविणाऱ्या शत वगैरे शब्दाच्या पुढें एकवचन दृष्टीस पडत आहे

पण द्वंद्वातील प्रत्येक शब्द एकाच अर्थाचा नाहीं तर दोन अर्थाचा किंवा बहुत अर्थाचा आहे प्लक्षशब्दही दोन अर्थाचा आहे आणि न्यग्रोधशब्दही दोन अर्थाचा आहे

जर प्लक्षशब्दही दोन अर्थाचा आणि न्यग्रोधशब्दही दोन अर्थांचा असेल तर प्लक्ष व न्यग्रोध या दोन्ही शब्दाना दोन दोन अर्थ असल्यामुळे 'बहुत अर्थाकरिता बहुवचन घालावें' (१।४।२१) या सूत्रानें बहुवचन प्राप्त होत आहे.

(वा ८) प्लक्ष व न्यग्रोध या दोन्ही शब्दाना दोन दोन अर्थ असल्यामुळे बहुवचनाचा प्रसङ्ग येतो असे म्हणणे असेल तर बरोबर नाहीं

काय कारण ?

येथे बहुत्व नाही म्हणून

बहुत्व नाहीं असे कसे म्हणता ? कारण

त्याला पूर्वसवर्ण झाला आहे (७।१।३९).

र्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थ इति । याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपि ॥ यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्ति । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचन नोपपद्यते ।

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वान्न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम् ॥ ९ ॥

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते तन्न । कि कारणम् । प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वान्न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधान भविष्यति । प्लक्षोऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष ॥ कथ पुन प्लक्षोऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष स्याद्यावता कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश ।

कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेदेवमुच्यते तन्न । तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् । तुल्य हि कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति प्लक्ष स्यान्न्यग्रोधेऽप्येतद्भवति । तथा यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोध प्लक्षेऽप्येत

प्लक्षशब्दही दोन अर्थांचा आहे आणि न्यग्रोध शब्दही दोन अर्थांचा आहे असे आता तुम्ही तेंच म्हटले आहे ना ?

ज्या दोन अर्थांमुळे येथे प्लक्ष हा शब्द दोन अर्थांचा आहे त्याच दोन अर्थांमुळे न्यग्रोध हा शब्द दोन अर्थांचा होतें[14] आहे

असें आहे तर–

एका अर्थाला[15] दाखविणाऱ्या शब्दानें अन्य अर्थ दाखविणे हें जुळून येत नाहीं.[16]

(वा ९)एका अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दानें विजातीय दुसरा अर्थ दाखविणें शक्य नाहीं असे म्हणणें असेल तर तें बरोबर नाहीं.

काय कारण ?

प्लक्षही न्यग्रोध आहे आणि न्यग्रोधही प्लक्ष आहे. तेव्हा हे दोन्ही अर्थ दोन्ही शब्दाचे स्वत.चेच आहेत म्हणून.

पण प्लक्ष हा न्यग्रोध आणि न्यग्रोध हा प्लक्ष कसा बरें होऊ शकतो ? कारण काहीं तरी कारणामुळेच त्या त्या पदार्थाला तो तो शब्द लागत असतो

(वा १०)काही तरी कारणामुळेच त्या त्या पदार्थाला तो तो शब्द लागत असतो असे असेल तर आम्ही असे म्हणतो की ते तुमचें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण येथे त्या दोन्ही पदार्थांना दोन्ही शब्द लागण्याचें कारण सारखेंच आहे. असें पहा की प्रक्षरतीति प्लक्ष, म्हणजे विस्तृत होणारा पदार्थ या व्युत्पत्तीवरून जर प्लक्षशब्दाचा अर्थ ठरविला असेल तर न्यग्रोधवृक्षही त्या प्लक्षशब्दाचा अर्थ होऊ शकेल. तसेच जर न्यग्रोहतीति न्यग्रोध' म्हणजे ज्याला खाली शाखा फुटतात तो पदार्थ, या व्युत्पत्तीवरून न्यग्रोधशब्दाचा अर्थ ठरविला असेल तर प्लक्ष हाही न्यग्रोधशब्दाचा अर्थ होऊ शकेल

पण लोकामध्यें अमुक शब्द अमुक अर्थी वापरलेला दृष्टीस पडणें हेंच अमुक शब्द अमुक अर्थी आहे असे ठरविण्याचें मुख्य कारण आहे, आणि न्यग्रोध या अर्थी तर

---

१४ तेव्हा हे निरनिराळे असे चार पदार्थ येथें होत नाहीत तेव्हा बहुवचन होणार नाही

१५ युगपदधिकरणवचन (टीप ११ पहा) या पक्षावर आलेले दोन दोष पूर्वी दूर केले त्यानतर दाखविलेले जे 'दोन अर्थ एकदम दाखविता येणार नाहीत आणि द्वद्वाहून द्विवचनबहुवचन होणार नाहीं' असे दोन दोष तेव्हा दूर केले आता येथून त्या पक्षावर निराळा दोष दाखवीत आहेत

१६ लोकातील प्रयोगावरून अमुक शब्दाचा अमुक एक अर्थ आहे असें ठरवावयाचे असते. तेव्हा प्लक्ष हा शब्द न्यग्रोधाला आणि न्यग्रोध हा प्लक्षाला दाखवितो हें म्हणणें योग्य नाहीं

१७ प्लक्षालाही न्यग्रोध म्हणता येत आणि न्यग्रोधालाही प्लक्ष म्हणता येतें.

द्भवति ॥ दर्शनं वै हेतुर्न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥ ११ ॥

दर्शन हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । प्लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यता तुल्यं हि कारणम् ॥ न वै लोक एष सम्प्रत्ययो भवति । न हि प्लक्ष आनीयतामित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते ।

तद्विषय च ॥ १२ ॥

तद्विषय चैतद्द्रष्टव्य प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम् । किंविषयम् । द्वन्द्वविषयम् ॥ युक्त पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दा' स्यु. । बाढ युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ १३ ॥

अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौ कृष्ण इति भवत्यश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौ' श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥ यदि तर्हि प्लक्षोऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधो'ऽपि प्लक्ष एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न. । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते । प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ १४ ॥

प्लक्षशब्द वापरलेला दिसून येत नाहीं

(वा ११) तो शब्द त्या अर्थी वापरल्याचें दिसून येणें हें जर अमुक शब्द अमुक अर्थी आहे असे ठरविण्याचें कारण असेल तर तें कारण दोन्हीकडे सारखेंच आहे म्हणजे प्लक्ष या अर्थीही न्यग्रोधशब्दाचा प्रयोग दिसतो व न्यग्रोध या अर्थीही प्लक्षशब्दाचा प्रयोग दिसतो

पण लोकामध्यें प्लक्षशब्दापासून न्यग्रोध वृक्ष मनात येत नाहीं कारण प्लक्ष आनीयताम् म्ह प्लक्ष घेऊन ये असें सागितले असता न्यग्रोधवृक्ष आणिला जात नाही

प्लक्ष हा न्यग्रोधशब्दानेंही दाखविला जातो हे म्हणणें तेवढ्यापुरतेंच आहे असे समजावे.

तेवढ्यापुरते म्हणजे कोणापुरते ?

द्वद्वसमासापुरतें, म्हणजे द्वद्वातील त्या शब्दानाच ते तसे अर्थ दिसतात

पण शब्दानें विशेप ठिकाणीच एखादा अर्थ दाखवावा हें म्हणणे योग्य आहे काय ?

होय, खास योग्य आहे

(वा १३) कारण इतर शब्दासबधानेंही असे दृष्टीस पडते काहीं शब्द असे आहेत की जे ठराविक ठिकाणींच आपल्या अर्थी उपयोगात येतात, जसे– बैल आणि घोडा हे दोन्ही सारखेच तावड्या रगाचे आहेत, पण त्या तावड्या रगामुळे लागणारा लोहितशब्द बैलालाच लावलेला दिसतो, आणि शोण हा शब्द घोड्यालाच लावलेला दिसतो, तसेच दोन्ही ठिकाणीं काळा रग सारखाच असता त्या रगामुळें लागणारा कृष्णशब्द बैलालाच लावलेला दिसतो आणि हेम हा शब्द घोड्यालाच लावलेला दिसतो याचप्रमाणें पाढरा रग दोन्ही ठिकाणीं सारखाच असता त्या रगामुळें लागणारा श्वेतशब्द बैलालाच लावलेला दिसतो, आणि कर्क हा शब्द घोड्यालाच लावलेला दिसतो

जर प्लक्षही न्यग्रोधशब्दाचा अर्थ असेल आणि न्यग्रोधही प्लक्षशब्दाचा अर्थ असेल तर एकाच शब्दानें ते दोन्ही अर्थ दाखविले असल्यामुळे त्याच अर्थी पुन. दुसऱ्या शब्दाचा प्रयोग करण्याचें कारण नाहीं प्लक्षशब्दानेंच न्यग्रोध हाही अर्थ दाखविला असल्यामुळे तेथें न्यग्रोधशब्दाचा प्रयोग बरोबर होणार नाहीं

(वा १४) एकाच शब्दानें ते दोन्ही अर्थ दाखविले असल्यामुळे त्याच अर्थी पुनः दुसऱ्या शब्दाचा प्रयोग करण्याचें कारण नाही, असे

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत्तन्न । किं कारणम् । अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवोक्तं प्लक्षोऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष इति । सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ । किं पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पुनः पृथग्भूतौ ।

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥१५॥

स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अथवेह कौचित्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ कौचित्क्रियया वा गुणेन वा प्लक्ष इवायं प्लक्षो न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति । तत्र प्लक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात्किमिमौ प्लक्षावेवाहोस्वित्प्लक्षन्यग्रोधाविति । तत्रासंदेहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते ॥

इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च । यच्चाप्यस्या निबन्धनमुक्तं द्यावा ह क्षामेति तदपि च्छान्दसं तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् ।

जें म्हटलें तें बरोबर नाहीं

काय कारण ?

प्लक्षशब्दानें न्यग्रोध हा अर्थ दाखविला नसल्यामुळें न्यग्रोधशब्दाचा प्रयोग करणें ओघानेंच प्राप्त होत आहे

पण प्लक्षशब्दानें न्यग्रोध हा अर्थ दाखविला नाहीं असे कसे बरें म्हणता येईल ? कारण आता नुकतेंच सांगितलें की प्लक्षही न्यग्रोधशब्दाचा अर्थ आहे व न्यग्रोधही प्लक्षशब्दाचा अर्थ आहे.

एकमेकाच्या अगदीं जवळ असलेले असेच प्लक्ष आणि न्यग्रोध हे शब्द परस्पराचा अर्थ दाखवू शकतात तेच फुटकळ झाले असता एकमेकाच्या अर्थाला दाखवू शकत नाहींत.

पण याचें काय बरें कारण की एकमेकाच्या अगदी जवळ असलेलेच परस्पराच्या अर्थाला दाखवितात आणि तेच फुटकळ झाले असता एकमेकाच्या अर्थाला दाखवीत नाहींत ?

(वा १५) अर्थाचें प्रतिपादन करणें हें शब्दशक्तिस्वभावावर अवलंबून आहे. अर्थवा[18] प्लक्ष आणि न्यग्रोध ह्या नावानें प्रसिद्ध असलेले जे वृक्ष ते प्लक्ष आणि न्यग्रोध या शब्दाचे मुख्य अर्थ होत आणि क्रियेमुळे किंवा गुणामुळें त्या मुख्यार्थासारखे जे दुसरे वृक्ष ते त्या शब्दाचे गौण अर्थ होत तेव्हा प्लक्षन्यग्रोधौ ह्याच्याऐवजीं प्लक्षौ असें द्विवचनान्त पद उच्चारलें असता संशय येतो की हे दोन्ही मुख्यच प्लक्ष आहेत किंवा एक मुख्य आणि एक गौण म्हणजे प्लक्षासारखा न्यग्रोध असे ते दोन आहेत. हा संशय दूर होण्यासाठीं न्यग्रोधशब्दाचा प्रयोग केला जातो याप्रमाणें युगपदधिकरणवचनपक्षावरील दोष कसे तरी दूर करता आले तरी एकंदरींत विचार केला असता हा पक्ष अत्यन्त क्लेशकारक आ[19]हे आणि प्रमाणसिद्धही ठरत नाहीं.

आता जें या युगपदधिकरणवचनपक्षाला पोषक म्हणून 'द्यावा ह क्षमा' हें उदाहरण दाखविलें आहे तें वैदिक उदाहरण आहे तेव्हा तेथें 'सुपां सुलुक्' (७।१।३९) या सूत्रानें द्योशब्दापुढील प्रथमेच्या एकवचनाचे स्थानीं आकारादेश केला असताही तें उदाहरण

---

१८ 'प्लक्ष आणि न्यग्रोध या प्रत्येक शब्दाचें जर ते दोन्ही अर्थ आहेत तर प्लक्षौ म्हणण्यानेंच काम भागेल, न्यग्रोधशब्द उच्चारावयास नको', या शंकेचें एक उत्तर दिलें, दुसरें उत्तर येथून देत आहे.

१९ प्लक्षन्यग्रोधौ असें उच्चारिलें असतां या समुदायानें प्लक्ष आणि न्यग्रोध असे दोन अर्थ दाखविले एवढाच अर्थ मनांत येतो त्या समुदायांतील प्रत्येक शब्दाला दोन दोन अर्थ आहेत असा अनुभव येत नाहीं सबब हा पक्ष मोठ्या कष्टानेंही मनावर चढत नाहा ही दुःखाची गोष्ट आहे.

सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । इह चे द्वन्द्व इतीयता सिद्धम् । कथं पुनश्चे नाम वृत्ति स्यात् । शब्दो ह्येष शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेव सिद्धे सति यदर्थग्रहण करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेव यथा विज्ञायेत चेन कृतोऽर्थश्चार्थ इति । कः पुनश्चेन कृतोऽर्थ. । समुच्चयोऽन्वाचय इतरेतरयोग. समाहार इति । समुच्चयः । प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यत एतन्न्यग्रोधश्चेति । अन्वाचयः । प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यत एतत्सापेक्षोऽयं प्रयुज्यत इति । इतरेतरयोगः । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यत एतत्प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय

साधत आहे.[20]

शिवाय 'चार्थे द्वन्द्व' याचे ऐवजी 'युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व.' असे सूत्र केल्यामुळे सूत्रात बदलही होत आहे.

तर मग मूळचे आहे तसच सूत्र असू दे

पण 'चार्थे द्वन्द्व.' असे सूत्र केलें तर ज्या ठिकाणीं द्वन्द्वसमास इष्ट नाहीं अशा समुच्चय आणि अन्वाचय या दोन ठिकाणी द्वन्द्वसमास होऊ लागेल असा दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही 'चार्थे द्वन्द्व' याचे ऐवजी 'चे द्वन्द्व' एवढेच सूत्र केल्यामुळे काम भागत आहे पण 'च' हा शब्द असल्यामुळे त्या अर्थी द्वन्द्व संभवत नसल्यामुळे त्या च शब्दाच्या अर्थी ते कार्य समजले जाईल अशा रीतीनें अर्थशब्दावाचूनही चार्थी द्वन्द्व सिद्ध होत असताना हा आचार्य मुद्दाम जो अर्थ शब्द उच्चारीत आहे त्याचा हेतु असा दिसतो की चेन कृतोऽर्थश्चार्थ, म्हणजे च या शब्दाने केलेला जो अर्थ तो चार्थ होय, असा चार्थ या शब्दाचा अर्थ समजला जावा

च या शब्दानें केलेला असा अर्थ तो कोणता ?

समुच्चय, अन्वाचय, इतरेतरयोग आणि समाहार हा तो अर्थ होय[21] [22] समुच्चयाचें उदाहरण – प्लक्षश्च म्ह प्लक्षही आहे असें म्हटले असता चशब्दाचे जोरावर न्यग्रोधश्च म्ह न्यग्रोधही आहे असा अर्थ मनात येतो तसेच न्यग्रोधश्च म्ह न्यग्रोधही आहे असे म्हटले असता चशब्दाचें जोरावर प्लक्षश्च म्ह. प्लक्षही आहे असा अर्थ मनात येतो अन्वाचयाचें उदाहरण.–ग्रामो गम्यताम् म्ह गावाला जावे असा उपक्रम करून प्लक्षश्च आनीयताम् असे सागितले असता प्लक्ष आणणे हें गावाला जाण्यावर अवलबून आहे म्हणजे आनुषङ्गिक आहे असे मनात येते इतरेतरयोगाचें उदाहरण.– प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च असे म्हटले असता प्लक्षही न्यग्रोधाने सहित आणि न्यग्रोधही प्लक्षाने सहित असा अर्थ मनात येतो समा

२० तेव्हा द्यावा येथ मूळचा द्विवचनप्रत्यय झालाच नाही की ज्याकरिता द्यो हा शब्द दोन अर्थांचा एकदमच बोध करून देतो असे मानावें लागलें असतें, आणि तसें मानले तरच तें युगपदधिकरणवचनपक्षाला पोषक झालें असते

२१ चशब्दाचा प्रयोग ज्या ठिकाणी केलेला असतो त्यापैका काही ठिकाणी समुच्चय होतो, काहीं ठिकाणीं अन्वाचय, काही ठिकाणी इतरेतरयोग, आणि काही ठिकाणीं समाहार होतो हे चार 'च' या शब्दाचे प्रत्यक्ष अर्थ नव्हेत. चशब्दाचा प्रयोग असेल तेथें या चारापैकीं कोणत्या तरी एका प्रकारची स्थिति होते

२२ समुच्चयाची व्याख्या पूर्वीं टीप ६ मध्यें दिली आहे जर त्या दोन गोष्टीपैकी एक गोष्ट दुसऱ्यावर अवलबून असली म्हणजे एक काम करताना त्यांत सहज दुसरें झालें तर करावयाचें, नाहीं झालें तर त्याची विशेष अपेक्षा नाही, या स्थितीला अन्वाचय म्हणतात इतरेतरयोग आणि समाहार यांच्याही व्याख्या पूर्वीं दिल्या आहेत.

इति । समाहारेऽपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति । तत्रायमप्यर्थो द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारस्यैकत्वादेव सिद्धम् ॥

एकादश द्वादशेति कोऽय समास । एकादीना दशादिभिर्द्वन्द्व । एकादीना दशादिभिर्द्वन्द्व समास ।

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

एकादीना दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचन प्राप्नोति । एकविंशति द्वाविंशतिः ॥

सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्च ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यमधिकान्ता संख्या सख्यया सह समस्यतेऽधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति । एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशति. ॥ यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति । यद्धि तत्सख्या पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवतीति द्वन्द्व इत्येव तत् । कि पुन कारण द्वन्द्व इत्येव तत् । इह मा भूत् । शतसहस्रमिति ॥ अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तमेकादीना दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति । नैष दोष· । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । यदा

हाराचे उदाहरणामध्यें परस्पराचा मिळून एक समुदाय असा अर्थ मनात येतो त्यामुळे प्लक्ष न्यग्रोधम् असा एकवचनान्त प्रयोग केला जातो त्यात आणखीही एक गोष्ट साधते, ती ही की युगपदधिकरणपक्षीं 'द्वन्द्वसमासाच्या पुढें विकल्पानें एकवचन करावें' असें सागावें लागत असतें तें आता सागावयास नको कारण समाहार म्हणजे समुदाय हा अर्थ एक असल्यामुळे तो दाखविण्यासाठीं एकवचनच घालणें योग्य आहे

एकादश, द्वादश, हा समास कोणता ?

एक, द्वि, वगैरे शब्दाचा दशन्, विंशति, वगैरे शब्दाबरोबर द्वन्द्वसमास समजावा.

(वा १६) एक, द्वि, वगैरे शब्दाचा दशन्, विंशति, वगैरे शब्दाबरोबर द्वद्वसमास समजला तर एकविंशति वगैरे शब्दाच्या पुढें द्विवचन, बहुवचन, होऊ लागेल, जसे - एकविंशति., द्वाविंशति.

(वा १७) हे सिद्ध होत आहे

तें कसे ?

कर्मधारयप्रकरणामध्यें अधिकशब्द पुढे असलेल्या अशा संख्याशब्दाचा दुसऱ्या संख्याशब्दाबरोबर समास होतो आणि अधिकशब्दाचा लोप होतो, असे वचन करावें, जसे.– एकाधिका विंशति· एकविंशतिः, द्व्यधिका विंशति· द्वाविंशति.

जर एकविंशति वगैरे शब्दामध्यें कर्मधारय समास असेल तर स्वर साधत नाहीं. कारण 'संख्या' (६।२।३५) या सूत्रानें संख्यावाचक पूर्वपदाला जो प्रकृतिस्वर सागितला आहे तो द्वन्द्वामध्येंच सागितला आहे

तो द्वन्द्वामध्येंच होतो असे सागण्याचें काय बरे कारण ?

कारण असे की सहस्राणा शत शतसहस्रम् या षष्ठीसमासामध्यें सख्यावाचकाला पूर्वपद प्रकृतिस्वर न झाला पाहिजे

तर मग एकविंशति वगैरे ठिकाणीं द्वन्द्व समासच असू दे

पण एक, द्वि, वगैरे शब्दाचा दशन्, विंशति, वगैरे शब्दाबरोबर द्वद्वसमास केला तर एकविंशति , द्वाविंशति., वगैरे ठिकाणी द्विवचन-बहुवचनाचा प्रसग येतो असा दोष दाखविला आहे ना ?

तर्ह्येकवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २। २। ३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते।

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते परप्रयोगो मा भूदिति ॥

न वानिष्टादर्शनात् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। अनिष्टादर्शनात्। न हि किंचिदनिष्टं दृश्यते। न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते। यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात् ॥

अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति। राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति।

षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥३॥

षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति। एवं न चेदमकृतं भवत्युपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥

हा दोष येत नाहीं कारण, कोणताही द्वन्द्व समास असो, तो सर्व विकल्पानें एकार्थप्रतिपादक होतो (१।२।६३भाष्य भाग१ पृ ५६२)

पण एकार्थप्रतिपादक झाला तर तो अर्थातच समाहारद्वन्द्व होत असल्यामुळे 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) याने नपुंसकलिंग होऊं लागेल.

हें लिंगविधायक शास्त्र करावयास नको कारण लिंग हें लोकव्यवहारावर अवलबून असते

(सू ३०) कशाकरिता हे शास्त्र केले जात आहे ?

(वा १) समासामध्यें उपसर्जनाचा प्रयोग पुढें न व्हावा म्हणून त्याचा पूर्वी प्रयोग करावा असे येथे सांगितले आहे

(वा २) हा याचा उपयोग बरोबर दिसत नाहीं

काय कारण ?

कारण असे की तसा अनिष्ट प्रयोग करण्याचें काही कारण दिसत नाहीं कारण राजाचा पुरुष असे सांगावयाचें असता तेथें त्याच्या उलट पुरुषराज असे कोण बरें म्हणेल ? जर अनिष्ट प्रयोगाचा प्रसग येईल तर त्याच्या निवृत्तीकरता खटपट करणे योग्य होईल

आता जेथें षष्ठ्यन्त शब्द दोन असतील तेथे ज्या अप्रधानाचा सबंध दाखवावयाचा त्या अप्रधानाच्या पूर्वी प्रधानाचा प्रयोग का बरें होत नाहीं ? जसे – राज्ञ पुरुषस्य राजपुरुषस्य

(वा ३)राज्ञ पुरुषस्य या दोन षष्ठ्यन्ताच्या समासामध्यें राजाचा पुरुष या अर्थामध्यें काहींच फरक झाला नसल्यामुळें प्रधान जो पुरुष त्याचा अप्रधानाच्या पूर्वी प्रयोग होणार नाहीं अशा रीतीने हें प्रकृत सूत्र करावयास नको असे मात्र होत नाहीं कारण अर्थामध्यें फरक होत नाहीं म्हणून प्रधानाचा अप्रधाना-

---

१ उपसर्जनशब्दाचा प्रयोग समासामध्यें प्रथमत करावा, उदा०—कष्ट श्रित कष्टश्रित

२ सबध दाखविणारा षष्ठ्यन्तशब्द, ज्या प्रधानाशीं सबध दाखवावयाचा असेल त्याच्यामागेंच उच्चारला तर तो सबध कोणाचा कोणाशीं आहे हें चट्‌दिशीं मनांत येतें, आणि वाक्यामध्यें ज्या क्रमानें शब्द उच्चारले तोच क्रम समासामध्ये कायम राहणार आहे

३ प्राप्तजीविक (२।२।४), पूर्वकाय (२।२।१), इत्यादि उदाहरणामध्ये अप्रधानाच्या पूर्वी प्रधानाचा प्रयोग इष्ट आहे त्याकरिता प्रकृत सूत्र केलेंच पाहिजे.

[राजदन्तादिषु परम्॥२।२।३१॥
द्वंद्वे घि ॥ २ । २ । ३२ ॥
अजाद्यदन्तम् ॥ २ । २ ३३ ॥]
अल्पाच्तरम् ॥ २ । २ । ३४ ॥

किमय तन्त्र तरनिर्देश आहोस्विद्-तन्त्रम् । कि चात. । यदि तन्त्र द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम. । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति'। दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रं

मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति ससदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावत्तन्त्रम् । ननु चोक्त द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति तत्र शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपात प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामि ॥ अथवा पुनरस्त्वतन्त्रम् । ननु चोक्त मृदङ्गशङ्खतूणवा पृथङ्नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति ।

च्या पूर्वी प्रयोग कोठेच होणार नाहीं

(सू ३४) काय या सूत्रामध्यें उच्चारलेल्या तरप्रत्ययाचा अर्थ विवक्षित आहे किंवा नाहीं?

यात काय फरक आहे?

जर तरप्रत्ययाचा अर्थ विवक्षित असेल तर दोन शब्दाच्या द्वद्वालाच हा नियम लागू होईल, आणि बहुत शब्दाच्या द्वद्वाला हा नियम लागू पडणार नाहीं.

तसे असता काय दोष येत आहे?

शङ्खदुन्दुभिवीणानाम् असाच प्रयोग नियमानें होणार नाही येथें दुन्दुभिशब्दाचाही पूर्वी प्रयोग होऊ लागेल

आता तरप्रत्ययाचा अर्थ विवक्षित नाही असें गृहीत धरलें तर मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति, प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम् , हे प्रयोग साधत नाहींत.

तरप्रत्ययाचा अर्थ विवक्षित किंवा अविवक्षित यापैकीं तुझ्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तें असो, विवक्षितच का असेना?

पण तसे गृहीत धरलें तर दोन शब्दाच्या द्वद्वालाच हा नियम लागू होईल आणि बहुत शब्दाच्या द्वद्वाला नियम लागू होणार नाहीं, तेव्हा शङ्खदुन्दुभिवीणानाम् असाच प्रयोग नियमानें होणार नाहीं, दुन्दुभिशब्दाचाही पूर्वी प्रयोग होऊ लागेल, असा दोष दिला आहे ना?

हा दोष येत नाहीं, कारण जें हें 'अल्पाच्तरम्' असे सूत्र केलें आहे त्याच्या ऐवजीं 'अल्पाच्' एवढेच सूत्र करण्यात येईल.

किंवा अविवक्षित का असे ना?

पण तसे गृहीत धरलें तर मृदङ्गशङ्खतूणवा. पृथङ्नदन्ति, प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम् हे प्रयोग साधत नाहींत, असा दोष दाखविला

१ (३१) राजदन्त वगैरे सामासिक शब्दामध्यें पूर्वी प्रयोग करण्याला योग्य अशा शब्दाचा पुढें प्रयोग करावा, उदा०- दन्ताना राजा राजदन्त , उलूखलमुसलम्

(३२) द्वंद्वसमासामध्यें घिसंज्ञक शब्दाचा पूर्वी प्रयोग करावा, उदा०- हरिश्च हरश्च हरिहरौ, पटुगुप्तौ

(३३) स्वर आरभीं असलेल्या आणि ऱ्हस्व अकार शेवटीं असलेल्या अशा शब्दाचा द्वद्वसमासामध्यें पूर्वी प्रयोग करावा, उदा०-ईशश्च कृष्णश्च ईशकृष्णौ

१ ज्यामध्यें स्वर अल्प आहेत अशा शब्दाचा द्वंद्वसमासामध्यें पूर्वी प्रयोग करावा, उदा०- शिवकेशवौ

२ 'द्विवचनविभज्यो०' (५।३।५७) या सूत्रानें दोघापैकीं एकाचा अतिशय दाखविणें असता तरप्-प्रत्यय सागितला आहे

३. तरप्रत्ययाचा अर्थ अविवक्षित आहे, म्हणजे येथें तरप्रत्यय स्वार्थी केला आहे असें गृहीत धरलें असता बहुतपदाच्या द्वद्वाविषयींही हा नियम लागू होतो तेव्हा शङ्खशब्दाचा आणि रामशब्दाचा पूर्वी प्रयोग करावा लागेल

४ तेव्हा तें अर्थातच बहुत शब्दाच्या द्वद्वालाही लागू पडेल,

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः ॥१॥

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः करिष्यते । शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ । मृदङ्गश्च शङ्खतूणवौ च मृदङ्गशङ्खतूणवा. । रामश्च केशवश्च रामकेशवौ । धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवास्तेषां धनपतिरामकेशवानामिति ॥

अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहोस्विदविशेषेण ।

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु ॥ २ ॥

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुमृदुशुक्ला' पटुशुक्लमृदव इति ॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् ॥ ३ ॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणा पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहिण्यः ॥

अभ्यर्हितम् ॥४॥

अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ श्रद्धामेधे ॥

लघ्वक्षरम् ॥५॥

लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशम् शरशीर्यम् ॥

अपर आह । सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षरादपीति । श्रद्धातपसी । दीक्षातपसी ॥

वर्णानामानुपूर्व्येण ॥६॥

आहे ना ?

(वा १) तरप्रत्ययाचा अर्थ अविवक्षित समजला तर अगोदर शङ्ख आणि तूणव याचा द्वद्व करून ननर मृदङ्गशब्दाबरोबर समास करण्यात येईल, जसे– शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ, शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्च मृदङ्गशङ्खतूणवा' तसेच रामश्च केशवश्च रामकेशवौ, रामकेशवौ च धनपतिश्च धनपतिरामकेशवा., तेषा धनपतिरामकेशवानाम्

आता जेथें बहुताचा पूर्वी प्रयोग प्राप्त होतो तेथें काय त्यापैकी एकाचाच पूर्वी प्रयोग करावयाचा किंवा पाळीपाळीने त्या सर्वांचाच पूर्वी प्रयोग करावयाचा ?

(वा २) अनेकाचा पूर्वी प्रयोग प्राप्त असता एकाचाच पूर्वी प्रयोग ठरवून पुढें उरलेले शब्द वाटेल तसे उच्चारावेत, जसे– पटुमृदुशुक्लाः, पटुशुक्लमृदव

(वा ३) सारख्या अक्षराचे जे ऋतुवाचक किंवा नक्षत्रवाचक शब्द त्याच्या द्वद्वसमासामध्यें प्रवृत्तिक्रमानें पूर्वी प्रयोग होतो, असें वचन करावे, जसे– शिशिरवसन्तौ, कृत्तिकारोहिण्य.

(वा ४) द्वद्वामध्यें श्रेष्ठार्थवाचक शब्दाचा पूर्वी प्रयोग करावा असे वचन करावे, जसे– मातापितरौ, श्रद्धामेधे

(वा ५) ज्या शब्दातील अक्षरे लघु आहेत अशा शब्दाचा द्वद्वामध्ये पूर्वी प्रयोग करावा असे वचन करावे, जसें – कुशकाशम्, शरशीर्यम्.

अन्य कोणी एक वैयाकरण म्हणतो—

सर्व नियमाना मागे सारून अभ्यर्हिताचा पूर्वी प्रयोग होतो असे वचन करावे 'लघ्वक्षरम्' यालाही मागे सारून अभ्यर्हिताचा पूर्वी प्रयोग होतो, जसे.– दीक्षातपसी, श्रद्धातपसी.

(वा ६) ब्राह्मणादि वर्णवाचक शब्दाच्या द्वद्वामध्यें त्याच्या क्रमानें पूर्वनिपात होतो असें

---

१. पहिल्या द्वद्वामध्यें अल्पाच् असा शङ्खशब्द पूर्वी आला आहे, आणि दुसऱ्या द्वद्वामध्यें 'शङ्खतूणव' या शब्दापेक्षा अल्पाच् असा मृदङ्गशब्द पूर्वी आला आहे धनपतिरामकेशवानाम् येथें असेंच समजावें.

वर्णानां चानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा ॥

भ्रातुश्च ज्यायसः ॥७॥

भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

संख्याया अल्पीयसः ॥८॥

सख्याया अल्पीयस पूर्वनिपातो वक्तव्यः । एकादश द्वादश ॥

धर्मादिषूभयम् ॥९॥

धर्मादिषूभय पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ । कामार्थौ अर्थकामौ । गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ अन्तादी ।

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २ । २ । ३५ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥१॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसख्यानं कर्तव्यम् । विश्वदेवः विश्वयशाः । द्विपुत्र द्विभार्य ॥ अथ यत्र संख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । परत्वात्सख्यायाः । द्व्यन्याय त्र्यन्याय ॥

वा प्रियस्य ॥२॥

वा प्रियस्य पूर्वनिपातो वक्तव्य. । प्रियगुडः गुडप्रिय ॥

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनम् ॥३॥

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्य. परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गडुकण्ठः गडुशिरा ॥

निष्ठा ॥ २ । २ । ३६ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥१॥

वचन करावें, जसे– ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा .

(वा. ७) ज्येष्ठभ्रातृवाचक शब्दाचा पूर्वी प्रयोग करावा असे वचन करावें, जसे.– युधिष्ठिरार्जुनौ.

(वा.८) समासामध्यें ल्हान सख्येला दाखविणाऱ्या शब्दाचा पूर्वी प्रयोग करावा असे वचन करावे, जसे.– एकादश, द्वादश

(वा ९) द्वद्वामध्यें धर्मादि गणातील शब्दाचा पूर्वीही प्रयोग होतो आणि पुढेही प्रयोग होतो, जसे–अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ, कामार्थौ, अर्थकामौ, गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ, आद्यन्तौ, अन्तादी.

(सू ३५ वा.१) बहुव्रीहिसमासामध्यें सर्वनामसज्ञक शब्दाचा किंवा सख्यावाचक शब्दाचा पूर्वी प्रयोग होतो असें वचन करावे, जसे.– विश्वे[१]देवा यस्य विश्वदेवः, विश्वयशाः, द्विपुत्र[१], द्विभार्य

आता जेथें सख्या आणि सर्वनामसज्ञक शब्द या उभयताचाच बहुव्रीहिसमास असेल तेथे कोणाचा पूर्वी प्रयोग करावयाचा ?

'सर्वनामसख्ययो' या वचनामध्यें सर्वनाम शब्दाच्या पुढें सख्याशब्द घातला असल्यानें परत्वास्तव (१।४।२) सख्यावाचकाचा पूर्वी प्रयोग करावयाचा, जसे– द्व्यन्याय, त्र्यन्याय

(वा २) बहुव्रीहीमध्ये प्रियशब्दाचा विकल्पे करून पूर्वी प्रयोग होतो असे वचन करावें, जसे– प्रियगुड. गुडप्रिय .

(वा ३) सप्तम्यन्ताचा पूर्वी प्रयोग होतो असे जें सागितलें आहे तेथें गडु वगैरे शब्द असतील तर त्याच्या पुढें सप्तम्यन्ताचा प्रयोग होतो असें वचन करावे, जसे– कण्ठे गडुर्यस्य गडुकण्ठ , गडुशिराः

(सू ३६वा १) निष्ठाप्रत्यय शेवटी असलेल्या शब्दाचा जो हा पूर्वी प्रयोग सागितला आहे

---

१. सप्तम्यन्ताचा किंवा विशेषणाचा बहुव्रीहीमध्यें पूर्वी प्रयोग होतो,उदा०-कण्ठेकाल ,चित्रगु ,शबलगु .

१ निष्ठाप्रत्यय(१।१।२६)शेवटीं असलेल्या शब्दाचा बहुव्रीहीमध्यें पूर्वी प्रयोग होतो, उदा०—कृतकृत्य .

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्य परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शार्ङ्गजग्धी पलाण्डुभक्षिती । मासजाता सवत्सरजाता । सुखजाता दु खजाता ॥

न वोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥२॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिकालसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्व शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परात्र निष्ठा भवतीति ॥

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः ॥३॥

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपात. प्राप्नोति । अकृतमितप्रतिपन्ना इति । तस्माद्राजदन्तादिषु पाठ कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठा भवतीति ॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥४॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अस्युद्यतः मुसलोद्यतः । असिपाणि' दण्डपाणिः ॥

द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥५॥

द्वन्द्वे घि [२ २.३२] इत्यस्मादजाद्यदन्तम् [३३] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । इहोभय प्राप्नोति । इन्द्राग्नी । अजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

तेथें जातिवाचक, कालवाचक, आणि सुखादिगणातील शब्द असतील तर त्याच्यापुढे निष्ठाप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा प्रयोग होतो असे वचन करावे, जसे– शाङ्र्गजग्धी, पलाण्डुभक्षिती, मासजाता, सवत्सरजाता, सुखजाता, दु.खजाता

(वा २) तसे वचन करावयास नको.

काय कारण ?

'जातिकालसुखादिभ्यो०' (६।२।१७०) या सूत्रानें बहुव्रीहीमध्यें जातिवाचक, कालवाचक आणि सुखादि शब्द याच्यापुढील कृत, मित, आणि प्रतिपन्न याखेरीज क्तप्रत्यय शेवटीं असलेल्या उत्तरपदाला अन्तोदात्त स्वर होतो असे ज्यापेक्षा आचार्य सागतात त्यापेक्षा बहुव्रीहीमध्यें जाति, काल आणि सुखादि याच्या पुढें निष्ठाप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा प्रयोग होतो असे सुचवीत आहेत

(वा ३) कृत, मित व प्रतिपन्न या शब्दाना अन्तोदात्ताचा प्रतिषेध केला आहे तेव्हा अन्तोदात्त विधानावरून सुचविलेला परनिपात त्याना होणार नाहीं अर्थात् कृत, मित आणि प्रतिपन्न या शब्दाचा पूर्वी प्रयोग प्राप्त होतो म्हणून त्याचा पुढे प्रयोग होण्यासाठीं राजदन्तादिगणामध्यें (२।२।३१) पाठ केला पाहिजे

अथवा राजदन्तादिगणामध्यें पाठ करावयास नको. कारण कृत, मित व प्रतिपन्न या शब्दाना अन्तोदात्ताचा निषेध केला त्यावरूनच त्याचा पुढे प्रयोग होतो असे सूचित होईल.[२]

(वा ४) प्रहारसाधन जो पदार्थ तद्वाचक शब्दाच्या पुढे निष्ठाप्रत्ययान्ताचा किंवा सप्तम्यन्ताचा प्रयोग होतो असे वचन करावें, जसे– असिरुद्यतो येन अस्युद्यतः, मुसलोद्यतः, असिपाणिः, दण्डपाणिः.

(वा ५) 'द्वन्द्वे घि' याला मागे सारून परत्वास्तव 'अजाद्यदन्तम्' हें सूत्र प्रवृत्त होतें. 'द्वन्द्वे घि' या सूत्राला पटुगुप्तौ येथें चारितार्थ्य आहे, अजाद्यदन्तम्, उष्ट्रखरौ, येथें अवकाश आहे, आणि इन्द्राग्नी येथे दोन्हीही सूत्रें प्रवृत्त होत आहेत तेथे परत्वास्तव 'अजाद्यदन्तम्' हें सूत्र प्रवृत्त होतें.

---

२ उत्तरपदान्तोदात्तस्वर हा कृतादिकांचा पुढें प्रयोग होईल तरच प्राप्त होतो. परवीं प्राप्त होत नाहीं, तेव्हां अर्थातच त्यांचा पुढें प्रयोग होतो असे यावरून सूचित होतें.

उभाभ्यामल्पाच्तरम् ॥६॥

उभाभ्यामल्पाच्तरम् [३४] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाश. । वाग्दृषदौ । इहोभय प्राप्नोति । वागग्नी । अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः ।' स एव । इहोभय प्राप्नोति । वागिन्द्रौ । अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(वा ६) 'द्वन्द्वे घि' 'अजाद्यदन्तम्' या दोन्ही सूत्रापेक्षा परत्वास्तव 'अल्पाच्तरम्' हें सूत्र प्रवृत्त होतें 'द्वन्द्वे घि' याला पटुगुप्तौ येथ अवकाश आहे अल्पाच्तरम् याला वाग्दृषदौ येथे अवकाश आहे आणि वागग्नी येथे उभयता प्राप्त होत आहेत तेथे 'द्वन्द्वे घि' याला मागे सारून परत्वास्तव अल्पाच्तरम् हे सूत्र प्रवृत्त होतें

अजाद्यदन्तम् याला उष्ट्रखरौ येथे अवकाश आहे अल्पाच्तरम् याला वाग्दृषदौ येथें अवकाश आहे. आणि वागिन्द्रौ येथे दोन्हीही सूत्रे प्राप्त होत आहेत तेथें परत्वास्तव 'अल्पाच्तरम्' हें सूत्र प्रवृत्त होतें

[वाहिताग्न्यादिषु[1] ॥२।२।३७॥]

कडाराः[1] कर्मधारये ॥२।२।३८॥

कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुल । खण्डवात्स्य' वात्स्यखण्ड.॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्कडारादय इति विज्ञास्यते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

'कडारादय कर्मधारये' असे सूत्र करावे कारण गडुलश्चासौ शाण्डिल्यश्च गडुलशाण्डिल्य शाण्डिल्यगडुल, खण्डवात्स्य, वात्स्यखण्ड, येथेही विकल्पाने पूर्वी प्रयोग झाला पाहिजे

तर मग तसें सूत्र करावयास पाहिजे

तसे सूत्र करावयास नको कारण कडारा' असा बहुवचनानें उल्लेख केला असल्यामुळे त्याचा कडारादि असा अर्थ समजला जाईल

याप्रमाणें भगवान पतजलिऋषींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यातील दुसऱ्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादातील दुसरें आन्हिक समाप्त झालें, व दुसरा पाद समाप्त झाला.

---

१ आहिताग्नि वगैरे शब्दामध्यें निष्ठाप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा विकल्पानें पूर्वी प्रयोग होतो, जसें – आहिताग्नि अग्न्याहित, जातपुत्र. पुत्रजात.

१ कडार, गडुल, वगैरे कडारादिगणांतील शब्दांचा कर्मधारयसमासामध्यें विकल्पानें पूर्वी प्रयोग होतो, उदा – कडारजैमिनि, जैमिनिकडार

२ कडारशब्द हा एक असल्यामुळें तेथें एकवचन करणेंच योग्य असता जें बहुवचन घातलें आहे त्यावरून लक्षणेनें कडारशब्दाचा कडार वगैरे शब्द असा अर्थ सूचित होतो.

अनभिहिते ॥ २।३।१ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहित नाम । उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम् । यावद्ब्रूयादनुक्तेऽनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति ॥

अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते । अन्यत्राप्यभिहिते विहित न भवति ॥ क्वान्यत्र । चित्रगु. शबलगुः । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ॥ गर्गाः वत्सा । बिदा. उर्वाः । यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति ॥ सप्तपर्ण अष्टापदमिति । समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचन न भवति ॥ यत्तावदुच्यते चित्रगुः शबलगुः बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति । अस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते न चात्रास्तिना

(सू १) येथें अनभिहिते असे म्हटलें आहे त्याचा अर्थ काय समजावयाचा ?

उक्त, निर्दिष्ट व अभिहित या तीन शब्दाचा अर्थ एकच आहे, निराळा नाही तेव्हा अनुक्त किंवा अनिर्दिष्ट हा शब्द उच्चारला असता त्यापासून जो अर्थ मनात येतो त्याच अर्थाचा येथील अनभिहित हा शब्द समजावा

(वा १) अनभिहिते असे जे म्हटले आहे ते निरर्थक होय.

काय कारण ?

कारण असे की अन्य ठिकाणींही जो अर्थ एका शब्दाने दाखविला गेला असेल तो अर्थ दाखविण्याकरिता विहित असलेलाही शब्द पुन. योजला जात नाहीं

अन्य ठिकाणी म्हणजे कोठें ?

चित्रगुः, शबलगुः, येथें बहुव्रीहीनें मत्वर्थ दाखविला असल्यामुळे पुन. मत्वर्थीय प्रत्यय होत नाहीं गर्गा, वत्सा., बिदा, उर्वा., येथें यञ्, अञ्, या प्रत्ययानी अपत्यार्थ दाखविला असल्यामुळे प्रत्यय लुप्त झाला तरी तो अर्थ दाखविण्याकरित. सामान्यनियमानें पुन अण् प्रत्ययाची उत्पत्ति होत नाहीं तसेच सप्तपर्ण, अष्टापद, येथें समासानेंच वीप्सा दाखविली असल्यामुळे पुन. ती दाखविण्यासाठीं द्विर्वचन होत नाही

आता चित्रगु, शबलगु, येथें मत्वर्थ हा बहुव्रीहीने उक्त झाला असल्यामुळे पुन मत्वर्थीय प्रत्यय होत नाही असे म्हटले ते बरोबर नाही कारण अस्ति या क्रियापदातील तिङ्प्रत्ययाशीं सामानाधिकरण्य असता मतुप् प्रत्ययाचें विधान केलें आहे आणि चित्रगु, शबलगु ,येथें तर चित्रगो, शबलगो, या शब्दाचें

---

१. अनभिहिते हें अधिकारसूत्र आहे तेव्हा येथून पुढें प्रत्येक सूत्रामध्यें अनभिहिते या पदाचा सबध होतो अनभिहित म्हणजे अनुक्त होय याचा उपयोग असा की 'कर्मणि द्वितीया' या पुढील सूत्रानें जी कर्म या अर्थी द्वितीया सागितली आहे ती कट करोति या कर्तरिप्रयोगामध्यें क्रियापदातील प्रत्ययानें कर्माथ उक्त झाला नाही म्हणून कटशब्दाच्यापुढें द्वितीया झाली आहे, आणि क्रियत कट या कर्मणि प्रयोगामध्यें प्रत्ययानें कर्मरूपी अर्थ उक्त झाला असल्यामुळें कटशब्दाच्यापुढें द्वितीया झाली नाहीं, तर 'प्रातिपदिकार्थ०' (२।३।४६) या सूत्रानें प्रथमा झाली आहे

२ गर्गस्य गोत्रापत्यानि गर्गा येथें गर्गशब्दाहून यञ्प्रत्यय (४।१।१०५) आणि त्याचा लुक् (२।४।६४) झाला आहे

३ सप्त सप्त पर्णानि यस्य सप्तपर्ण म्ह एक प्रकारचें झाड याच्या प्रत्येक काड्याला सात पानें असतात अष्ट अष्ट पदानि यस्य अष्टापदम् पद म्ह कोष्ठ, सोंगट्या खेळण्याचा पट.

सामानाधिकरण्यम् ॥ यदप्युच्यते गर्गा वत्साः बिदा. उर्वाः यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति । समर्थानां प्रथमाद्वा [४ १ ८२] इति वर्तते न चैतत्समर्थाना प्रथमम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥ यदप्युच्यते सप्तपर्ण. अष्टापदमिति समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचन न भवतीति । यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदानीति ॥ अम्बहुजकक्षु तर्हि । श्नम् । भिनत्ति । छिनत्ति । श्नमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शब् न भवति । बहुच् । बहुकृतम् बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्पबादयो न भवन्ति । अकच् । उच्चकै· नीचकै-

---

अस्ति या क्रियापदाशीं सामानाधिकरण्य नाही.

आणखीही जे म्हटलें आहे की गर्गा, वत्साः, बिदा, उर्वा, येथें यञ् व अञ् ह्या प्रत्ययानीं अपत्यार्थ उक्त झाला असल्यामुळे पुन सामान्य शास्त्रानें अण्प्रत्ययाची उत्पत्ति होत नाहीं तेंही बरोबर नाहीं कारण तस्यापत्यम् (४।१।९२) या सामान्य शास्त्रामध्यें 'समर्थाना प्रथमाद्वा' (४।१।८२) हा अधिकार अनुवृत्त आहे, आणि गर्गा इत्यादिकातील गर्ग वगैरे शब्द तर समर्थांपैकीं प्रथमोच्चारित नव्हेत, तर समर्थांपैकीं द्वितीयपदाच्या अर्थाप्रत प्राप्त झालेले आहेत

तसेच आणखीही जें म्हटलें आहे, सप्तपर्ण, अष्टापद, येथे समासानेंच वीप्सा उक्त असल्यामुळें पुन त्या अर्थीं द्विर्वचन होत नाहीं, तेंही बरोबर नाहीं कारण येथें ज्या पदार्थाची वीप्सा आहे त्या अर्थाच्या शब्दाचा येथे प्रयोगच केलेला नाहीं

येथ कोणत्या बरें पदार्थाची वीप्सा विवक्षित आहे ?

पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य, पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य, म्हणजे प्रत्येक काड्याला सात पानें आहेत, आणि प्रत्येक ओळीला आठ घरे आहेत तेव्हा काडे आणि ओळ या अर्थाच्या शब्दाचा प्रयोग येथे नसल्यामुळे द्विर्वचनाची प्राप्तिच नाहीं

तर मग हीं उदाहरणें घ्यावींत. श्नम्, बहुच्, अकच् या तीन ठिकाणीं सामान्य शास्त्रानें सागितलेल्या प्रत्ययाची उत्पत्ति होत नाहीं, जसे– भिनत्ति, छिनत्ति, येथे श्नम्प्रत्ययानें कर्ता हा अर्थ उक्त झाला असल्यामुळे पुन. त्या अर्थी शप्प्रत्यय होत नाहीं बहुकृतम्, बहुभिन्नम्, येथे बहुच्प्रत्ययानें थोडा कमीपणा हा अर्थ उक्त झाला असल्यामुळें पुन. त्या अर्थी कल्पप्, देश्य, वगैरे प्रत्यय होत नाहींत, आणि उच्चकै·, नीचकै·, येथें अकच्प्रत्ययानें कुत्सा,

---

४ जसें– दण्ड अस्ति यस्य दण्डवान्, म्हणजे दड आहे ज्याचा, असें येथें अस्ति याच्याशीं सामानाधिकरण्य दडाला आहे चित्रा गाव यस्य चित्रगु इत्यादि बहुव्रीहिस्थळी अस्ति याच्याशीं सामानाधिकरण्य चित्रगो इ० याना आहे परतु बहुव्रीहि केल्यामुळें चित्रगोशब्दाचा मूळचा अर्थ राहिला नाही तर त्या गाईचा मालक जो अन्य पदार्थ तोच चित्रगो या शब्दाचा अर्थ झाला आहे तेव्हां आता चित्रविचित्र आहेत गायी ज्याच्या या अर्थी मतुप्प्रत्यय करता येणार नाहीं

५ 'तस्यापत्यम्' या सूत्रामध्यें प्रत्ययात् हें पद अधिकारानें लब्ध होतें सूत्रामध्यें प्रथमत उच्चारित पद असा त्याचा अर्थ आहे तें प्रथमत उच्चारलेलें पद सूत्रामध्यें तस्य हें आहे आणि अपत्यम् हें पद दुसऱ्यादा उच्चारलें आहे तेव्हा अपत्यवाचकाहून प्रत्यय न होता ज्याचें अपत्य असेल त्याहून प्रत्यय होतो असा 'तस्यापत्यम्' याचा अर्थ ठरतो. गर्गा इत्यादि स्थळीं अपत्यार्थी केलेल्या यञ् व अञ् प्रत्ययाचा लुक् झाला असला तरी त्याचा अर्थ कायम असल्यामुळें येथील गर्ग हा शब्द गर्गाची अपत्यें या अर्थाचा झाला आहे तेव्हा असा जो गर्गशब्द त्याला प्रथमत उच्चारित असें म्हणता येत नाहीं

रिति। अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति ॥ ननु च श्नम्बहुजकचोऽपवादास्तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति।

श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति नानादेशत्वान्न प्राप्नोति ॥ किं पुनरिहाकर्तव्योऽनभिहिताधिकारः क्रियत आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते। इहाकर्तव्यः क्रियते। एष एव हि न्याय्यः पक्षो यदभिहिते विहितं न स्यात् ॥

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥ ३ ॥

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थः। कः पुनर्विभक्त्यर्थः। एकत्वादयो विभक्त्यर्थास्तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूवन्निति तस्मादनभिहितवचनम्। तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते ॥

अवश्यं चैतदेव विज्ञेयमेकत्वादयो

अज्ञान, वगैरे अर्थ उक्त झाले असल्यामुळे पुनः तेथें त्या अर्थीं क वगैरे प्रत्यय होत नाहींत

पण श्नम्, बहुच्, अकच्, हे अपवाद असल्यामुळे ते सामान्य शास्त्राचा बाध करतील

(वा.२) सामान्य शास्त्राचा आणि विशेष शास्त्राचा प्रदेश एकच असेल तर अपवादशास्त्रानें सामान्य शास्त्राचा बाध होत असतो श्नम्, बहुच् आणि अकच् याचा देश सामान्य शास्त्रापेक्षा निराळा असल्यामुळे त्याच्याकडून शप् वगैरेंचा बाध होणें शक्य नाहीं

पण काय हो, आता या ठिकाणीं 'अनभिहिते' हा अधिकार करावयास नको असता केला आहे किंवा अन्य ठिकाणीं करावयास पाहिजे असता केला नाहीं ?

या ठिकाणी करावयास नको असता केला आहे. कारण जो अर्थ शब्दान्तरानें दाखविला गेला तो अर्थ दाखविण्यासाठीं विहित असलेला शब्द पुन॰ योजावयाचा नाहीं हाच न्याय सरांस आहे

(वा ३) विभक्तीचा अर्थ अनुक्तच आहे

विभक्तीचा अर्थ तो कोणता ?

एकत्व, द्वित्व, वगैरे हे विभक्तीचे अर्थ होत ते एकत्वादिक विभक्त्यर्थ अनुक्त असल्यामुळें त्या सबबीवर उक्त असेही कर्म, करण, वगैरे अर्थ द्वितीयादि विभक्तींची उत्पत्ति होण्याविषयी कारण होतील, ते न व्हावेत म्हणून अनभिहिते हा अधिकार केला आहे

एकत्वादिक हे विभक्त्यर्थ होत असें जरूर समजलेंच पाहिजे.

---

६ श्नम्प्रत्यय धातूमधील अचाच्या पुढें होतो आणि शप्प्रत्यय धातूच्या पुढें होतो, बहुच्प्रत्यय शब्दाच्या पूर्वी होतो आणि कल्पप् वगैरे प्रत्यय शब्दाच्या पुढें होतात तसेंच अकच्प्रत्यय शब्दामधील टीच्या पूर्वी होतो आणि क वगैरे प्रत्यय शब्दाच्या पुढें होतात उत्सर्ग म्ह. सामान्य शास्त्र आणि अपवाद यामध्यें विरोध असतांनाच बाध्यबाधकभाव होतो असें वार्तिककारांचें मत आहे. तेव्हा निरनिराळ्या ठिकाणीं होणाऱ्या उत्सर्ग आणि अपवाद यामध्यें विरोध नसल्यामुळें बाध्यबाधकभाव होत नाहीं तेव्हां श्नम् वगैरेंनीं कर्ता वगैरे अर्थ उक्त होत असल्यामुळेंच शप् वगैरे होत नाहींत असेंच म्हटलें पाहिजे. त्याप्रमाणें येथेंही कर्म वगैरे अर्थ उक्त असताना द्वितीया वगैरे होणार नाहींत तेव्हा 'अनभिहिते' हा अधिकार नको असें सिद्ध झालें.

७. विभक्तिप्रत्ययाचा अर्थ कर्ता, कर्म, वगैरे आहे आणि एकत्व, द्वित्व, वगैरे सख्याही आहे. तेव्हा ज्या ठिकाणीं कर्ता, कर्म, हे अर्थ उक्त असतील त्या ठिकाणी जरी ते उक्त असले तरी सख्या दाखविण्याकरितां प्रत्यय होतील. त्या प्रत्ययांपैकीं कर्म उक्त असेल तेथें द्वितीया न व्हावी, कर्ता, करण, हे अर्थ उक्त असतील तेथें तृतीया न व्हावी याकरितां हा अधिकार पाहिजे,

विभक्त्यर्था इति।

अभिहिते प्रथमाभावः ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति। क। वृक्षः प्लक्ष । किं कारणम्। प्रातिपादिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति ॥

न कश्चित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थ उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति ॥ तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति। प्रथमा ते न प्राप्नोति। क। पचत्योदन देवदत्त इति। किं कारणम्। तिङोक्ता एकत्वादय इति। अनभिहिताधिकार च त्वं करोषि परिगणनं च ॥

न कश्चित्तिङैकत्वादीनामनभिधानमुच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। ननु चेहानभिधान वृक्ष प्लक्ष इति। अत्राप्यभिधानमस्ति। कथम्। वक्ष्यत्येतत्। अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति। वृक्षः प्लक्षः। अस्तीति गम्यते ॥ तवैव तु खल्वेष दोषो

(वा ४) क्रियते कट इत्यादि स्थलीं द्वितीयादिक विभक्ति होत नाहीं, असे जो म्हणतो त्याच्या मती प्रथमाही होणार नाहीं.

कोठे ?

वृक्षः, प्लक्ष , येथें

काय कारण ?

कारण असे की प्रातिपदिकार्थी प्रथमा सांगितली आहे (२।३।४६), आणि तो प्रातिपदिकार्थ तर प्रातिपदिकानेंच उक्त होत आहे

पण प्रातिपदिकानें न दाखविलेला असा प्रातिपदिकार्थ कोठेंच नाहीं, आणि प्रथमा तर प्रातिपदिकार्थींच सांगितली आहे. तेव्हा अर्थातच विधानाच्या जोरावर प्रातिपदिकार्थ उक्त असताही तेथें प्रथमा होईल

ज्या तुझ्या मतीं एकत्वादिक हे विभक्त्यर्थ आहेत त्या तुलाच हा दोष लागू होत आहे एकत्वादिक हे क्रियापदातील प्रत्ययानें उक्त असता तेथे प्रथमा येऊ शकत नाहीं. म्हणून तुझ्या मतीं प्रथमाविभक्ति होणार नाहीं.

प्रथमाविभक्ति कोठें होणार नाहीं ?

पचत्योदन देवदत्त येथे

काय कारण ?

कारण असे की पचति येथील तिङानें कर्त्याचें एकत्वादिक उक्त झालें आहे अनभिहिताधिकारही तू करीत आहेस आणि तिङ्, कृत्, तद्धित व समास यानीं अनभिहित असे परिगणनही करीत आहेस[८] तिङानें न दाखविलेले असे एकत्वादिक विभक्त्यर्थ कोठेच नाहींत आणि तशा एकत्वादिक अर्थी तर प्रथमाविभक्ति सांगितली आहे तेव्हा अर्थात् विधानाच्या जोरावर तिङानें एकत्वादिक उक्त असताही तेथे प्रथमाविभक्ति होईल.

पण वृक्ष॰, प्लक्षः, येथे तिङानें न दाखविलेलें असे एकत्व दृष्टी पडत आहे ना ?

येथही तिङानें दाखविलेलें असेच एकत्व आहे.

तें कसें बरें ?

अस्ति याचा प्रयोग वक्त्यानें केलेला नसेल तरी तो सर्वत्र आहेच असें समजावें, असे पुढें सांगणार आहें कारण नुसतें वृक्ष., प्लक्षः, असें म्हटलें असता त्याचे पुढें आहे असा अर्थ मनात येतो पण तुझ्या मतीं कर्म, करण, वगैरे हे विभक्त्यर्थ असल्यामुळें तुलाच हा दोष लागू होत आहे म्हणजे कर्मादिक अभिहित

---

८ तेव्हां क्रियापदातील तिङ्प्रत्ययानेंच एकत्व वगैरे उक्त होत आहे, तेव्हा अनभिहिते या अधिकारामुळे प्रथमा होणार नाहीं असा दोष येतो.

यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति। प्रथमा ते प्राप्नोति। क। कट करोति भीष्ममुदार शोभनं दर्शनीयमिति। कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति। का तर्हि प्राप्नोति। प्रथमा। तद्यथा। कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति करोतेरुत्पद्यमानेन क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति। का तर्हि। प्रथमा भवति॥

नैष दोष.। न हि ममानभिहिताधिकारोऽस्ति नापि परिगणनम्। सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यत्यस्ति च सामर्थ्यम्। किम्। कर्मविशेषो वक्तव्यः॥ अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम्॥ अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति॥ अस्ति खल्वपि विशेष. कटं करोति भीष्ममुदार शोभन दर्शनीयमिति च कृतः कटो भीष्म उदार शोभनो दर्शनीय इति च। करोतेरुत्पद्यमानः क्तोऽनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते कटशब्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत्कटस्थं कर्म तच्छक्यमभिधातु न हि कर्मविशेषः॥ तवैव तु ख-

---

असता तेथे प्रथमाविभक्तीची प्रवृत्ति तू स्वीकारली आहेस तेव्हा प्रथमा प्राप्त होत आहे.

ती प्रथमा कोठे प्राप्त होत आहे ?

कट करोति भीष्ममुदार शोभन दर्शनीयम् येथे कटशब्दार्थाचें कर्मत्व कटशब्दाच्या पुढे केलेल्या द्वितीयाविभक्तीनें उक्त झालें असल्यामुळे भीष्म वगैरे विशेषणवाचक शब्दाहून द्वितीयाविभक्ति होणार नाही

तर कोणती विभक्ति होईल ?

प्रथमाविभक्ति होईल, जसे — कृतः कटो भीष्म उदार. शोभनो दर्शनीयः येथे कृ धातूच्या पुढे झालेल्या क्तप्रत्ययानें कर्मत्व अभिहित झालें असल्यामुळे भीष्म वगैरे शब्दाच्या पुढे द्वितीयाविभक्ति होत नाही.

तर कोणती विभक्ति होते ?

प्रथमाविभक्ति होते

हा दोष येत नाहीं कारण माझ्या मतीं अनभिहिताधिकारही नाही व तिङ्कृत्तद्धित० इत्यादि परिगणनही नाहीं. तेव्हा केवळ योग्यता असल्यामुळे भीष्म वगैरे विशेषणवाचकाहून द्वितीयेची उत्पत्ति होईल.

योग्यता आहे असे कशावरून समजावे ?

विशेष प्रकारचें कर्म दाखवावे अशी वक्त्याची इच्छा दिसते यावरून

अथवा कट हेंही कर्म होय, व भीष्म वगैरे देखील स्वतत्र कर्मे होत, तेव्हा सर्वांनाच पृथक् पृथक् कर्मसंज्ञा असल्यामुळे 'कर्मणि द्वितीया' या पुढील सूत्रानें प्रत्येकाच्या पुढे द्वितीया होईल

किंवा येथे कट हें कर्म आहे आणि भीष्म वगैरे हे शब्द निरनिराळ्या रूपानें पण कट याच अर्थाला दाखविणारे असल्यामुळे त्या भीष्मादिक शब्दाच्यापुढेही द्वितीया होईल

पण कट करोति भीष्ममुदार शोभनम् व कट कृतो भीष्म उदार. शोभनो दर्शनीयः या दोहोमध्यें फरक आहे तो असा — कृतः येथे उत्पत्ति या अर्थाच्या कृधातूच्यापुढे कर्म या अर्थी केलेल्या क्तप्रत्ययानें उत्पत्ति क्रियेचें कर्म सर्वप्रकारचे उक्त होते तेव्हा क्तप्रत्ययानें कट आणि भीष्म वगैरे विशेषणें या सर्वांवरीलच कर्मत्व दाखविलें असल्यामुळें विशेषविशेष्यापैकी कोठेही द्वितीया येऊ शकत नाहीं, आणि कटम् येथ कटशब्दाच्या पुढील द्वितीया तर कटशब्दानें ज्या तऱ्हेचा अर्थ दाखविला जातो त्याच अर्थावरील कर्मत्व दाखवू शकते, भीष्म वगैरे विशेषणावरील

त्वेष दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्थो अभिहिते प्रथमाभाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क । एक द्वौ बहव इति । किं कारणम् । प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ॥

कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेया । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति । अथ सन्ति ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ॥ अथवोभयवचना ह्येते । द्रव्य चाहुर्गुण च । यत्स्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति ॥ अथवा संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्संख्येयमविशेषित स्यात् ॥ अथवा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति ॥ अथवा समयाद्धवि-

---

कर्मत्व दाखवू शकत नाही पण एकत्व वगैरे विभक्तीचे अर्थ होत असे म्हणणाऱ्या तुझ्याच मतीं खरोखर हा पुढील दोप येय आहे एकत्वादिक प्रातिपदिकानें अभिहित झाल्यामुळे प्रथमाविभक्ति येऊ शकत नाहीं

कोठे येऊ शकत नाही ?

एक., द्वौ, बहव , येथे

काय कारण ?

एक, द्वि, वगैरे शब्दानीच एकत्व, द्वित्व, वगैरे अर्थ दाखविले गेले आहेत म्हणून

पण कर्म वगैरे विभक्तीचे अर्थ आहेत या पक्षींही एकत्वादिक विभक्ति होण्यास कारणीभूत आहेत असे जरूर मानलेच पाहिजे म्हणजे कर्माचे एकत्व दाखविणें असेल तर द्वितीयेचे एकवचन होते, द्वित्व दाखविणें असेल तर द्विवचन होते, आणि बहुत्व दाखविणें असेल तर बहुवचन होतें तसेंच प्रातिपदिकार्थाचें एकत्व दाखविणें असल्यास प्रथमा–एकवचन होतें, इत्यादि. तेव्हा एकत्वादिकाचे ठिकाणीं दुसरी एकत्वादि संख्या नसल्यामुळे एक., द्वौ, वगैरे स्थळीं विभक्ति होणार नाहीं हा दोष येतोच

आता एक. इत्यादि स्थळीं प्रातिपदिकार्थभूत एक, दोन, वगैरे सख्या निराळी व त्या संख्येवर विभक्तीनें दाखविली जाणारी एक, दोन, वगैरे संख्या निराळी आहे, असे म्हणशील तर माझ्याही मताने प्रातिपदिकार्थभूत संख्येहून निराळी अशी त्या संख्येवर राहणारी एकत्वादिक सख्या आहे, ती सख्या अनभिहित असल्यामुळे एक वगैरे स्थळी प्रथमाविभक्तीची प्रवृत्ति होईल

किंवा एक, दोन, वगैरे सख्याशब्द हे सामान्यत द्रव्य आणि त्यातील सख्या हा गुण या दोन्हीही अर्थाला मिळून दाखवितात, तो गुण ज्या द्रव्यावर आहे त्या विशेष द्रव्यावरील सख्येला स्वातन्त्र्याने दाखवीत नाहीत अर्थात् तसल्या प्रकारची सख्या म्ह एकत्वादिक अनभिहितच असल्यामुळें ती दाखविण्यासाठीं प्रथमा होईल

किंवा सख्या म्हणून जी आहे ती सर्वत्र विशेषणच असते या संख्येने आपलें विशेष्यभूत जे सख्येय तें अमुक इतकें आहे असे दाखविलें जाते तेव्हा जर एकः वगैरे स्थली प्रथमाविभक्ति होणार नाहीं तर तें दाखविलें जाणार नाही.

किंवा 'प्रातिपदिकार्थ०' या सूत्रावर प्रातिपदिकार्थावरील सख्या अभिहित असताही प्रथमा व्हावी असे वचनग्रहणाचें प्रयोजन साग णार असल्यामुळें प्रातिपदिकाने एकत्वादिक संख्या उक्त झाली असताही प्रथमा होईल

किंवा प्रत्यय पुढे केल्याशिवाय केवळ प्रकृतीचा प्रयोग करू नये असा परश्च (३।१ २) या सूत्राने नियम केला असल्यामुळे एकः इत्यादि स्थळी प्रथमा होईल.

ष्यति । यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्याः कस्मान्न भवन्ति । कर्मादीनामभावात् ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिकर[9] प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः । द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः। बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥

परिगणन कर्तव्यम् ।

तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानम् ॥ ५ ॥

तिङ्कृत्तद्धितसमासै[10] परिसख्यान कर्तव्यम् । तिङ् । क्रियते कट । कृत् । कृत कट । तद्धित । औपगव कापटव । समास । चित्रगुः शबलगु ।

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् ॥ ६ ॥

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क । कट करोति भीष्ममुदार शोभन दर्शनीयमिति । कट शब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहित कर्म-

---

जर केवळ प्रकृतीचा प्रयोग करू नये हा नियम सभाळण्याकरिता विभक्ति करावयाची तर प्रथमाच काय म्हणून करावी ? द्वितीया वगैरे का बरें होत नाहीं ?

कर्म, करण, वगैरे अर्थ असतील तरच द्वितीयादि विभक्ति होतात आणि प्रकृत स्थळीं ते अर्थ विवक्षित नसल्यामुळे द्वितीयादिक विभक्ति होत नाहींत

तरी पण षष्ठीविभक्ति प्राप्त होत आहे

षष्ठीविभक्तीविषयीं कारक व प्रातिपदिकार्थ यापेक्षा निराळा स्वस्वामिभाव वगैरे कोणी तरी सबध हा निमित्त म्हणून धरला आहे, त्याची प्रकृत स्थळीं प्रतीति होत नसल्या मुळे षष्ठी होणार नाहीं

तरीही अदलाबदल होणारच. म्हणजे एकवचनाचे ऐवजीं द्विवचन व बहुवचनही प्राप्त होत आहे, व द्विवचनाचे ऐवजीं एक वचन आणि बहुवचनही प्राप्त होत आहे. तसेच बहुवचनाचे ऐवजी एकवचन व द्विवचनही प्राप्त होत आहे

अर्थाला अनुसरूनही ही व्यवस्था होईल

कर्म, करण, वगैरे अर्थांचें कोणत्या शब्दानीं अभिधान झाले असावें, त्या शब्दाचें परिगणन करावे.

(वा ५) कर्म, करण वगैरे अर्थांचें तिङ्, कृत्, तद्धित आणि समास यानींच प्रतिपादन केले असल्यास ते उक्त समजावेत तिडाचें उदाहरण– क्रियते कट[10] कृताचें उदा॰ - कृत. कट तद्धिताचे उदाहरण– औपगव., कापटव , समासाचे उदा॰–चित्रगु, शबलगु.

(वा ६) कर्म वगैरे अर्थ अनुक्त असता असे मोघम म्हटलें तर एकाच वस्तूला दाखविणारीं अशीं अनेक प्रातिपदिकें असतील तेथे विभक्तीचे विधान करावें लागेल.

तेथे म्हणजे कोठें ?

कट करोति भीष्ममुदार शोभन दर्शनीयम्

---

९ अनन्वित अर्थाचा प्रत्यय करण्यापेक्षा अनुवादक अथाचा प्रत्यय करणें हेंच योग्य आहे

१० कर्मणिप्रयोगामध्यें क्रियते या क्रियापदानील ते या तिङ्प्रत्ययानें कर्म हा अर्थ होतो म्हणून कर येथें द्वितीया (२।३।२) झाली नाहीं तसेंच कृत. कट येथें कृधातूहून केलेल्या क्त या कृत्प्रत्ययानें कर्म हा अर्थ उक्त होतो तसेंच औपगव येथें उपगूचा अपत्याशीं सबध अण् या तद्धितप्रत्ययानें उक्त होतो म्हणून षष्ठी (२।३।५०) होत नाही तसेंच चित्रगु येथें बहुव्रीहिसमासानें गाईचा मालकाशी सबध उक्त होतो म्हणून षष्ठी होत नाहीं.

ति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि स्यात्। षष्ठी। शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ॥ अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। कर्मादीनामभावात् ॥ समयश्च कृतो न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या न केवल प्रत्यय इति न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसबन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥ अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम्। अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ तस्मान्नार्थ' परिगणनेन ॥

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

द्वयो क्रिययो कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति। क्व। प्रासाद आस्ते। शयन आस्त इति। कि कारणम्।

येथें.

या ठिकाणी कट ही वस्तु कर्म आहे आणि त्याच वस्तूला कट, भीष्म, वगैरे शब्द दाखवितात. तेव्हा तें कर्म कटशब्दापुढील द्वितीया विभक्तीनें उक्त होत असल्यामुळे भीष्म, उदार, वगैरे शब्दाहून द्वितीया प्राप्त होऊ शकत नाही

तर मग कोणती विभक्ति प्राप्त होईल ?

षष्ठीविभक्ति प्राप्त होत आहे

पण कारक व प्रातिपदिकार्थ याहून निराळा जो स्वस्वामिभाव वगैरे सबध त्या अर्थी षष्ठी सागितली आहे. तसा सबध येथे नसल्यामुळे षष्ठीविभक्ति होणार नाहीं. तसेच इतर विभक्तिही प्राप्त होऊ शकत नाहीत

काय कारण ?

कारण असे की अनुक्त असे कर्मादिक अर्थ येथे नाहींत शिवाय केवळ प्रकृतीचा किंवा केवळ प्रत्ययाचा प्रयोग करू नये असा नियम केला आहे तेव्हा भीष्मादि शब्दाच्या पुढे द्वितीयाविभक्तीशिवाय दुसरी कोणतीही विभक्ति केली तर ती विभक्ति भीष्मादिकाचा कटम् याच्याशीं सबध दाखवू शकणार नाहीं[11]

शिवाय केवळ प्रकृतीचा प्रयोग करू नये हा नियम साभाळण्याकरिता केली जाणारी विभक्ति द्वितीयाच होईल.

किंवा कट हा कर्म आहे आणि भीष्म वगैरे हीही स्वतत्र कर्मे आहेत तेव्हा कट, भीष्म, वगैरे प्रत्येकापुढे 'कर्मणि द्वितीया' यानच द्वितीया होईल.

अथवा कटत्वजातिविशिष्ट अशा कटालाच कर्मसज्ञा आहे भीष्मादिकाना कर्मसज्ञा नाहीं तरी पण भीष्मादिकही त्या कटपदार्थाचीं समानाधिकरण अशीं विशेषणें आहेत, तेव्हा विशेष्याची जी विभक्ति तीच विशेषणालाही लागू करणें[12] उचित असल्यामुळे भीष्मादि शब्दापुढे द्वितीया होईल एकदरींत परिगणन करण्याचा उपयोग नाही

(वा ७) दोन क्रियाचें जें कारक तें त्या क्रियाना दाखविणाऱ्या दोन धातूपैकीं एका धातूपुढील प्रत्ययाने उक्त झालें असल्यामुळें तेथें विभक्ति होणार नाहीं.

तेथे म्हणजे कोठे ?

प्रासादे आस्ते, शयने आस्ते, येथे

काय कारण ?

कारण असे की प्रासादे आस्ते येथें सदिधातूने आणि आसिधातूनें दाखविलेल्या क्रियेचें अधिकरण एकच प्रासाद[13] होय.

---

११. सामानाधिकरण्य हें विशेष्य आणि विशेषण या उभयतांची विभक्ति समान असली तरच प्रतीत होतें, एरवीं होत नाहीं.

१२ मागील टीप ९ पाहाणें.

१३ प्रकर्षेण आसीदन्ति लोका अस्मिन् इति प्रासाद म्हणजे लोक हे विशेष पद्धताने ज्या ठिकाणीं बसतात तो प्रासाद होय प्र-आ उपसर्गपूर्वक सद्धातूहून अधिकरण या अर्थी घञ्प्रत्यय (३।३।१२१) झाला आहे.

सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति ॥

न वान्यतरेणानभिधानात् ॥ ८ ॥

न वैष दोष । किं कारणम् । अन्यतरेणानभिधानात्। अन्यतरेणात्रानभिधानम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानमासिप्रत्ययेनानभिधानम्। यतोऽनभिधान तदाश्रया सप्तमी भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ।

अनभिहिते हि विधानम् ॥ ९ ॥

अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते नाभिहिते प्रतिषेध ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तु यत्रान्या चान्या च क्रिया यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् ।

प्रासाद हा शब्द अधिकरणी घञ्प्रत्यय करून बनविला आहे तेव्हा ते अधिकरण सदिधातूपुढील घञ्प्रत्ययाने उक्त झाले असल्यामुळे प्रासाद शब्दाच्या पुढे आसि धातूने दाखविलेल्या क्रियेमुळे अधिकरण दाखविण्यासाठींही सप्तमीविभक्ति प्राप्त होऊ शकत नाही

(वा ८) हा दोष येत नाही

काय कारण ?

कारण असे की दोन धातूपैकी एका धातू पुढील प्रत्ययाने ते अधिकरण दाखविले गेलें नाहीं, म्हणून म्हणजे सदिधातू पुढील घञ् प्रत्ययाने प्रासादरूप अधिकरण दाखविले गेले असले तरी आसिधातूपुढील कर्ता या अर्थी केलेल्या 'ते' या प्रत्ययानें ते दाखविले गेलें नाही तेव्हा ज्या धातूपुढील प्रत्ययानें तें अधिकरण उक्त झालेलें नाहीं त्या धातूचें हे अधिकरण आहे असे दाखविण्यासाठी सप्तमी होईल

पण तोच अर्थ एकाकडून उक्त असता आणि एकाकडून अनुक्त असता तेथे अनुक्त आहे म्हणून सप्तमी प्रवृत्त होईल आणि उक्त आहे म्हणून त्या सप्तमीचा प्रतिषेध मात्र होणार नाही हे कशावरून ?

(वा ९) अधिकरण अनभिहित असता सप्तमीचें विधान केलें आहे, म्हणजे अनभिहिते पर्युदास होय अधिकरण अभिहित असता सप्तमी करू नये असा प्रतिषेध केला नाहीं[१४] अर्थात् 'अनभिहिते' हा प्रसज्यप्रतिषेध नव्हे

आता जेथे भिन्न भिन्न स्वरूपाच्या दोन क्रिया आहेत तेथे त्या क्रियेचें एकच अधिकरण एकीकडून अभिहित झाले असले तरी एकीकडून अनभिहित असल्यामुळे तेथे सप्तमी प्रवृत्त होईल असें उत्तर देणें शक्य आहे,

१४ पयुदासपक्ष घेतला असतां सप्तमीच्या प्रवृत्तीला अधिकरणाचे अनभिहितत्व हें कारण दाखविलें असल्यामुळें व प्रासादरूप अधिकरणकारक सदिधातूपुढील घञ्प्रत्ययानें उक्त झालें तरी आसिधातूपुढील 'ते' या प्रत्ययाने उक्त झालें नसल्यामुळें त्याचें अनभिहितत्व कायमच असल्यामुळें सप्तमी प्रवृत्त होते. प्रसज्यप्रतिषेध घेतला असता तर प्रतिषेधाच्या प्रवृत्तीला अधिकरणाचें अभिहितत्व हें कारण दाखविलें गेल्यामुळें प्रासादरूप अधिकरण आसिधातूपुढील प्रत्ययाकडून अनुक्त असलें तरी सदिधातूपुढील प्रत्यायाकडून अभिहित झालें असल्यामुळें त्याचें अभिहितत्व कायम असल्यानें निषेध प्रवृत्त झाला असता. तेव्हां तेंच अधिकरण एकीकडून अभिहित व एकीकडून अनभिहित आहे तरी पर्युदास घेतल्यानें सप्तमी प्रवृत्त होते, आणि निषेध प्रवृत्त होत नाहीं एकाच वस्तूला परस्परविरुद्ध असा कर्तृकर्मादि व्यवहार होत असल्यामुळें कारकशक्ति ही द्रव्यस्वरूप नसून त्या द्रव्यस्वरूपापेक्षां निराळी आहे असे ठरतें. म्हणून भिन्न स्वरूपाच्या दोन क्रियेचे अधिकरण वस्तु एकच असलें तरी भिन्न भिन्न अशा दोन क्रियामुळें जी अधिकरणशक्ति ती भिन्न भिन्न असल्यामुळें एक अधिकरण शक्ति अभिहित झाली तरी दुसरी अधिकरणशक्ति अनभिहितच असल्यामुळें तेथें सरळच सप्तमी प्रवृत्त होते

आसन आस्ते । शयने शेत इति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुत । कालभेदात्साधनभेदाच्च ।.एकस्यात्रासेरासि साधन सर्वकालश्च प्रत्यय.। अपरस्य बाह्य साधन वर्तमानकालश्च प्रत्यय ॥ कि पुनर्द्रव्य साधनमाहोस्विद्गुण.। कि चात । यदि द्रव्य साधन नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ हि गुण साधन भवत्येतदन्यदभिहितात्। अन्यो हि सदिगुणोऽन्यश्चासि गुण ॥ कि पुनः साधन न्याय्यम् । गुण इत्याह । कथ ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कचित्पृच्छति । क देवदत्त इति । स तस्मा आचष्टे । असौ वृक्ष इति । कतरस्मिन् । यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरण भूत्वान्येन शब्देनाभिसबध्यमान कर्ता सपद्यते। द्रव्ये पुन' साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्याद्यत्करण करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव ॥

अनभिहितवचनमनर्थक प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् ॥ १० ॥

तरी पण जेथे एकच क्रिया आहे तेथे म्हणजे आसने आस्ते, शयने शेते, येथे कसे ?

आसने आस्ते, शयने शेते, येथेही प्रतीत होणारी आसिक्रिया आसने, आस्ते, या भिन्न भिन्न शब्दापासून प्रतीत होत असल्यामुळे ती भिन्न भिन्न असल्यासारखीच आहे

कशावरून ?

साधन व काल हे निरनिराळे आहेत म्हणून आसन या शब्दापासून मनात येणाऱ्या आसिक्रियेचें साधन आसिक्रियाच आहे, व ल्युट्प्रत्यय हा कालविशेष धरून सागितला नसल्यामुळे तो त्या क्रियेचा भूतभविष्यादि सर्व काल दाखवीत आहे, आणि आस्ते या पासून मनात येणाऱ्या आसिक्रियेचे साधन बाहेरचें देवदत्त वगैरे आहे, व लट्प्रत्यय हा वर्तमानकाळी सागितला असल्यामुळे तो वर्तमानकाळ दाखवितो.

पण काय हो, घट, पट, वगैरे पदार्थाला कारक म्हणावयाचें किंवा त्यावरील शक्तीला कारक म्हणावयाचें ? या दोहोंपैकी काहीही गृहीत धरलें तरी यात काय बरे फरक होणार आहे ?

जर पदार्थाला कारक म्हणावयाचें असे गृहीत धरले तर प्रासाद वगैरे पदार्थ एकच असल्यामुळे व तो घञ्प्रत्ययानें अधिकरण या नात्यानें उक्त होत असल्यामुळें त्याला अनभिहित म्हणता येणार नाहीं. आता जर शक्तीला कारक म्हणावयाचें तर मात्र एक अधिकरणशक्ति उक्त झाली तरी दुसरी अधिकरणशक्ति उक्त होत नसल्यामुळे अनभिहित असे म्हणता येते. कारण सदिधातूमुळे येणारी अधिकरणशक्ति निराळी व आसिधातूमुळे येणारी अधिकरणशक्ति निराळी आहे

पण पदार्थ आणि शक्ति यापैकीं कोणाला बरें कारक म्हणणें न्याय्य आहे ?

शक्तीला कारक हें नाव देणें योग्य होय असे म्हणतों.

हें कशावरून ठरविण्यात येत आहे ?

कोणी एक कोणा एकाला विचारीत आहे की देवदत्त हा कोठें आहे ? तेव्हा तो त्याला उत्तर देत आहेः देवदत्त हा वृक्षावर आहे पुन. तो विचारीत आहे की कोणत्या वृक्षावर आहे ? त्यावर तो उत्तर देत आहेः जो हा समोर वृक्ष उभा आहे त्यावर येथे तो वृक्ष अधिकरण झाला असून त्याचा दुसऱ्या शब्दाबरोबर संबध केला असता तो कर्ता झाला आहे जर द्रव्याला कारक म्हणावयाचें तर जे कर्म म्हणून ठरलें तें कर्मच कायम राहील. याप्रमाणे करण तें करणच आणि अधिकरण ते अधिकरणच होऊ शकेल. कारण द्रव्याच्या स्वरूपात बदल होणें शक्य नाहीं.

(वा.१०) अनभिहिते हें सूत्र निरर्थक होय.

अनभिहितवचनमनर्थकम्। कि कारणम्। प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशा प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा प्रथमा। कोऽवकाश। अकारकम्। वृक्षः प्लक्ष इति।

अवकाशोऽकारकमिति चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति ॥ ११ ॥

अवकाशोऽकारकमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते। वृक्ष प्लक्षः। अस्तीति गम्यते॥

विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः ॥ १२ ॥

अथवा द्वितीयादय क्रियन्ता प्रथमा वेति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन। द्वितीयादीनामवकाशः। कट करोति भीष्ममुदारं शोभन दर्शनीयमिति। प्रथमाया अवकाश। अकारकम्। वृक्ष· प्लक्ष इति। इहोभय प्राप्नोति। कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति। प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन॥ न सिध्यति। परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति॥

कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्त-

काय कारण ?

क्रियते कटः इत्यादि स्थली द्वितीयादि विभक्ति होतील तर प्रथमाविभक्ति अचरितार्थ होईल, म्हणून द्वितीयादि विभक्तीचा बाध करून तेथें प्रथमा होईल.

पण प्रथमाविभक्तीला चारितार्थ्य आहे ना ?

ते कोठे ?

जें कारक नव्हे अशा ठिकाणी, म्हणजे वृक्ष·, प्लक्ष, येथे.

(वा ११) वृक्ष·, प्लक्ष, येथें म्हणजे जे कारक नव्हे अशा ठिकाणी प्रथमाविभक्तीला चारितार्थ्य आहे असे म्हणणें असेल तर तें बरोबर नाहीं

काय कारण ?

कारण असे की ज्याच्यापुढील लट्-प्रत्ययाचे स्थानीं प्रथमपुरुष केला आहे अशा अस्धातूचा प्रयोग केला नसताही तो तेथे आहेच असे मानावे लागतें कारण नुसतें वृक्षः, प्लक्ष., असे म्हटलें तरी तेथे वृक्ष आहे, प्लक्ष आहे, असे नियमित मनात येतें

(वा. १२) किंवा क्रियते कट· इत्यादि स्थलीं द्वितीयादि विभक्ति कराव्यात किंवा प्रथमाविभक्ति करावी, असा विचार उत्पन्न झाला असता विप्रतिषेध असल्यामुळे परत्वास्तव द्वितीयादि विभक्तीचा बाध करून प्रथमाविभक्ति होईल द्वितीयादि विभक्तींना कट करोति भीष्ममुदारम् येथे अवकाश[१५] आहे, आणि प्रथमाविभक्तीला जेथे कारकसज्ञा नाही, म्हणजे वृक्ष. प्लक्षः येथें, अवकाश[१६] आहे असे असून कृत कटो भीष्म उदार. येथें दोन्हीही विभक्तींची प्राप्ति येत आहे तेथे विरोध असल्यामुळे द्वितीयादि विभक्तीचा बाध करून प्रथमाविभक्ति होईल.

अशा रीतीनें सिद्ध होत नाहीं. कारण प्रथमेपेक्षा परत्वास्तव तेथे षष्ठीविभक्ति प्राप्त होत आहे

कारक किंवा प्रातिपदिकार्थ याहून अन्य असे जे स्वस्वामिभाव वगैरे सबध त्या अर्थी सागितलेली षष्ठी, तसा सबध येथे नसल्यामुळे, होणार नाहीं

(वा १३) कर्तव्यः कटः, येथे कृत्प्रत्ययाचा प्रयोग असल्यामुळे तेथे परत्वास्तव

१५. प्रथमा सागणाऱ्या 'प्रातिपदिकार्थ०' (२।३।४६) या सूत्रामध्यें मात्रशब्द उच्चारला आहे आणि कटम्, भीष्मम्, येथें कर्म अर्थ जास्त आहे त्यामुळें प्रथमेची प्राप्ति येत नाहीं

१६ 'आणि हें सर्व असतेंच' हें मनांत न घेता हा अवकाश दाखविला आहे.

त्प्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥

कृत्प्रयोगे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः। कर्तव्य· कट इति ॥ स कथ कर्तव्यः। यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः। अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्था नार्थोऽनभिहिताधिकारेण ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २।३।२ ॥

समयानिकषाहायोगेषूपसख्यानम् ॥१

समयानिकषाहायोगेषूपसख्यान कर्तव्यम्। समया ग्रामम्। निकषा ग्रामम्। हायोगे। हा देवदत्तम्। हा यज्ञदत्तम् ॥

अपर आह ॥ द्वितीयाविधानेऽभित·परित.समयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम् ॥ द्वितीयाविधानेऽभित·परितः समयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसख्यानं कर्तव्यम्। अभितो ग्रामम्। परितो ग्रामम्। समया ग्रामम्। निकषा ग्रामम्। अध्यधि ग्रामम्। धिग्जाल्मम्। धिग्वृषलम् ॥

अपर आह।

उभसर्वतसो कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥

उभय सर्व इत्येताभ्या तसन्ताभ्यां द्वितीया वक्तव्या। उभयतो ग्रामम्। सर्वतो ग्रामम्॥ धिग्योगे। धिग्जाल्मम्। धिग्वृषलम्॥ उपर्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या। उपर्युपरि ग्रामम। अध्यधि ग्रामम्। अधोऽधो ग्रामम् ॥ ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। न देवदत्त प्रतिभाति किंचित्।

बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् ॥

प्रथमेचा बाध करून 'कर्तृकर्मणो कृति' (२।३।६५) यानें षष्ठीविभक्ति प्राप्त होत आहे. त्या षष्ठीच्या निवारणासाठीं 'अनभिहिते' हें सूत्र केलें पाहिजे

हे सूत्र केलें पाहिजे हे खरें, पण तें कोणत्या पक्षीं केलें पाहिजे ?

जेव्हा एकत्वादिक हें मुख्यत्वानें विभक्तीचे अर्थ आहेत हा पक्ष स्वीकारला तेव्हा हा अनभिहिताधिकार केला पाहिजे आता जर मुख्यत्वानें कर्ता, कर्म, वगैरे हेच विभक्तींचे अर्थ आहेत हा पक्ष घेतला तर 'अनभिहिते' हें अधिकारसूत्र करण्याचा काहीं उपयोग दिसत नाहीं

(सू २, वा.१) समया, निकषा व हा या शब्दाचा योग असता द्वितीया होते असें वचन करावें, जसें– समया ग्रामम्, निकषा ग्रामम्, हा देवदत्तम्

अन्य कोणी एक वैयाकरण म्हणतो. अभितः, परित, समया, निकषा, अध्यधि आणि धिक् या शब्दाचा योग असता द्वितीया होते असे वचन करावे, जसे– अभितो, परितो, समया, निकषा, अध्यधि ग्रामम्, धिक् जाल्मम्

दुसरा कोणी एक वैयाकरण म्हणतो·

ज्याच्यापुढें तसिल्प्रत्यय आहे अशा उभ किंवा सर्व या शब्दाचा योग असता द्वितीया होते असे वचन करावें, जसें– उभयतो ग्रामम्, सर्वतो ग्रामम् धिक्शब्दाचा योग असता द्वितीया होते, जसें– धिक् जाल्मम्, धिक् वृषलम् आम्रेडितसंज्ञक शब्द ज्याच्या पुढें आहे अशा उपरि, अधि आणि अधस् या शब्दाचा योग असता द्वितीया होते असे सागावें, जसे उपर्युपरि ग्रामम्, अध्यधि ग्रामम्, अधोऽधो ग्रामम् याहून अन्य शब्दाचा योग असताही द्वितीया केल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें, जसें– न

---

१ तिङ्, कृत्, तद्धित आणि समास यांनीं अनभिहित अशा कर्म या अर्थीं द्वितीया होते, उदा० कट करोति.

तृतीया च होश्छन्दसि ॥२।३।३॥

किमर्थमिदमुच्यते । तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा कर्मणीत्येव ॥ तृतीयापि सिद्धा । कथम् । सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्येतस्मिन्सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोऽयमारम्भः । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति ॥ एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा । कथम् । कर्तृकरणयोरित्येव । अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं प्रज्वलयतीति । अस्ति हविषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं जुहोतीति । जुहोतिश्चास्त्येव प्रक्षेपणे वर्ततेऽस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते । तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निं प्रीणाति । यदा यवागूशब्दाद्द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति ॥

अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ २ । ३ । ४ ॥

इह कस्मान्न भवति । किं ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति । लक्षण-

देवदत्त प्रतिभाति किंचित्.

(सू ३) हें सूत्र कशाकरिता केले आहे ?

तृतीयाविभक्ति व्हावी म्हणून.

तर मग द्वितीयाविभक्तिही अन्य तऱ्हेनें साधत आहे काय ?

होय. साधत आहे

ती कशी ?

'कर्मणि द्वितीया' यानेंच द्वितीया सिद्ध होत आहे

तर मग तृतीयाही साधत आहे

ती कशी ?

'सुपाचे स्थानीं सुप् आदेश होतात (७।१।३९ वा) या वचनानेंच तृतीया सिद्ध होत आहे.

सूत्र करण्याचे वेळीं 'सुपाचे स्थानी सुप् आदेश होतात' हे वार्तिक नसल्यामुळे तृतीया होण्याकरिता हें सूत्र केलें आहे, जसे– यवाग्वा अग्निहोत्र जुहोति.

असें आहे तर तृतीयाही सिद्ध होत आहे

ती कशी ?

'कर्ता किंवा करण या अर्थी तृतीया करावी' (२।३।१८) या सूत्रानेंच तृतीया सिद्ध होत आहे कारण हा अग्निहोत्रशब्द ज्योति म्ह. अग्नि या अर्थींही वापरल्याचें दिसत आहे, जसे 'अग्निहोत्र प्रज्वलित केलें' येथे हविर्द्रव्य या अर्थींही अग्निहोत्रशब्द दृष्टीस पडतो, जसे 'अग्निहोत्र जुहोति' येथे हविर्द्रव्याचा अग्नीमध्यें होम करतो असा अर्थ मनात येतो. तसेच हुधातु अग्नीमध्यें टाकणे या अर्थीं आहे, व सतुष्ट करणे या अर्थींही आहे. तेव्हां ज्या वेळी यवागूशब्दाच्या पुढें तृतीया करावयाची त्या वेळीं अग्निहोत्रशब्द अग्नि या अर्थाचा घ्यावयाचा आणि हुधातु सतोष करणे या अर्थाचा घ्यावयाचा. तेव्हा यवाग्वा अग्निहोत्र जुहोति या वाक्याचा 'पेज या हविर्द्रव्यानें अग्नीचा सतोष करतो' असा अर्थ मनात येतो. जेव्हा यवागूशब्दाच्या पुढे द्वितीया करावयाची तेव्हा अग्निहोत्रशब्द हविर्द्रव्य या अर्थाचा समजावयाचा व हुधातु प्रक्षेप या अर्थाचा समजावयाचा. तेव्हा यवागूनामक हविर्द्रव्याचा अग्नीमध्यें प्रक्षेप करतो असा अर्थ मनात येतो

(सू ४) 'किं ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेन' येथे का बरें द्वितीया होत नाहीं ?

१ हुधातूचें जें कर्म त्याहून तृतीया करावी आणि द्वितीयाही करावी वेदामध्यें, जसें – यवाग्वा अग्निहोत्र जुहोति, किंवा यवागूमग्निहोत्र जुहोति.

१. अन्तरा किंवा अन्तरेण या शब्दाचा योग असतां द्वितीया होते उदा०–अन्तरा त्वा मां हरि

२. 'बाभ्रव आणि शालङ्कायन या दोघामधील

प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ अथवा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापचारो निपातश्चानिपातश्चाय तु खल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारो निपात एव तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो निपातात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ ॥

अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानवचनम् ॥ १ ॥

अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यम्। अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम्। अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुरिति। कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति। क पुनरेता+या कमण्डलोर्योग। यत्तत्त्वा च मा चान्तरा तत्कमण्डलो स्थानम् ॥ तर्त्तार्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कमण्डलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति। उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बली-

---

'लाक्षणिक व प्रतिपदोक्त या उभयताचे ग्रहण समवत असता प्रतिपदोक्ताचेच ग्रहण करावें' या परिभाषेनें विभक्तिप्रतिरूपक निपातसज्ञक अन्तरेण या अव्ययाचेच येथे ग्रहण करावयाचे, तृतीया एकवचनाचे ग्रहण करावयाचें नाहीं

किंवा अन्तरेण हा शब्द निपातच आहे असा नियम नाहीं या गोष्टीला व्यभिचार आहे. कारण तो शब्द निपातही आहे आणि निपातभिन्न असा तृतीयान्तही आहे. पण अन्तरा हा शब्दमात्र निपातच आहे, त्याला मात्र व्यभिचार नाहीं तेव्हा त्या अन्तराशब्दाला जोडीदार म्हणून आचार्यांनीं त्याच्या बरोबर उच्चारलेला अन्तरेण हा शब्द निपाता वाचून दुसरा कोण बरें असू शकेल? जसें 'या बैलाला जोडीदार दुसरा पाहिजे' असे सागितलें असता बैलच आणिला जातो, घोडा किंवा गाढव आणले जात नाहीं.

(वा १) अन्तरा किंवा अन्तरेण याच्याशीं योग असता विशेषणीभूत अशा अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दापुढें द्वितीया होते, असे वचन करावे, कारण अन्तरा त्वा मा च कमण्डलु येथे कमण्डलुशब्दापुढे द्वितीया न झाली पाहिजे.

पण अन्तरा किंवा अन्तरेण याच्या अर्थाशीं कमण्डलूचा काय बरें सबध पोचतो?

तुझ्या व माझ्या मध्यें जें अतर आहे तें कमण्डलूचें स्थान होय, असा आधाराच्या द्वारानें सबध आहे

तर मग तसे वचन केलें पाहिजे.

तसे वचन करावयास नको

तर मग कमण्डलुशब्दाच्या पुढें द्वितीया का बरें होत नाही?

'एखाद्या विशेष शब्दाच्या प्रयोगावर अवलबून असलेल्या विभक्तीपेक्षा कारकावर अवलबून असलेली विभक्ति बलिष्ठ समजावी' या परिभाषेच्या जोरावर कमण्डलुशब्दाच्या पुढें प्रथमा होईल

फरक करून तुला काय करावयाचें आहे'? असा याचा अर्थ आहे येथें अन्तरेण हें अन्तरशब्दाचें तृतीयेचें एकवचन आहे

३. तात्पर्य, अन्तराशब्दाच्या साहचर्यानें अन्तरेण हा निपातच घ्यावयाचा असें सिद्ध होतें

४ येथें त्वाम् आणि माम् याचा अन्वय अन्तरा याचेकडे झाला आहे, त्यामुळें त्वाम् आणि माम् हीं अन्तरा याचीं विशेषणें होत. आणि अन्तरा याचा अन्वय कमण्डलूकडे झाला आहे, त्यामुळें कमण्डलु हें अन्तरा याचें विशेष्य होय तुझ्यामाझ्यामध्यें कमण्डलु आहे असा या वाक्याचा अर्थ आहे

५ अस्ति याचा सबध सर्वत्र असल्यामुळे त्या अस्तिक्रियेचा कमण्डलु हा कर्ता आहे तो अस्ति यातील तिङ्प्रत्ययानें उक्त होतो तेव्हा 'अभिहिते प्रथमा' (२।३।४६, वा ४) झाली आहे म्हणून प्रथमेला कारकविभक्ति म्हणता येतें

यसीति प्रथमा भविष्यति ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे॥२।३।५

अत्यन्तसंयोगे कर्मवल्लाद्यर्थम् ॥१॥

अत्यन्तसयोगे कालाध्वानौ कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। लाद्यर्थम्। लादिभिरभिधानं यथा स्यात्। आस्यते मासः। शय्यते क्रोश.॥ अथ वत्करण किमर्थम्। स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। आस्यते मासम्। शय्यते क्रोशम्। अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति॥ एवं मन्यते। यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते तन्न्याय्यं कर्मेति। न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते॥ नैवं शक्यम्। इहापि न स्यात्। आदित्य पश्यति। हिमवन्तं शृणोति। ग्रामं गच्छति। तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कट करोति शकटं करोतीति॥ यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्माकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति।

(सू ५,वा १) अत्यन्त सयोग गम्यमान असता काल किंवा अध्वा हे उभयता कर्मे सज्ञकाप्रमाणे समजावेत असें वचन करावे

काय उपयोग ?

कर्मार्थक लकार किवा कृत्प्रत्यय वगैरेनी काल किंवा अध्वा याचें अभिधान झालें असता तेथे द्वितीया न व्हावी, जसे.— आस्यते मास, शय्यते क्रोश.

आता कर्मवत् येथे वत्शब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

मूळच्या स्वरूपावर अवलबून असलेलेही कार्य झाले पाहिजे याकरिता घातला आहे, जसे आस्यते मासम्, शय्यते क्रोशम्, येथें मूळचें स्वरूप विचारात घेतलें तर मास व क्रोश हे खरे कर्म नसल्यामुळे धातु अकर्मक समजून त्याहून भाव या अर्थी लकार करून भावेप्रयोग होतो

तर मग कर्मवत् असे येथे म्हटलें पाहिजे

तसे म्हणावयास नको. कारण जसे कट करोति, शकट करोति, येथें कट हे स्वाभाविक कर्म आहे तसेच मासमास्ते येथेही मासम् हें स्वाभाविक कर्म आहे[3]

पण जेथे क्रियेमुळे काहीं एक विशेष दृश्य उत्पन्न होते ते खरे कर्म होय, आणि मासमास्ते येथे तर क्रियेमुळे मासपदार्थाचे ठिकाणीं काहीं एकही दृश्यविशेष उत्पन्न होत नाहीं

हे म्हणणे बरोबर नाही कारण तसे गृहीत धरलें तर आदित्य पश्यति, हिमवन्त शृणोति, ग्राम गच्छति, येथें क्रियेमुळे आदित्य वगैरेचे ठिकाणीं काहींही विशेष उत्पन्न होत नसल्यामुळे त्याना कर्मसज्ञा होणार नाहीं. एकदरींत कट करोति येथे कट हे जसे स्वाभाविक कर्म आहे तसे मासमास्ते येथें मासपदार्थही स्वाभाविकच कर्म होय

जर मासपदार्थाला स्वाभाविकच कर्मसंज्ञा आहे तर अकर्मक धातूहून भावार्थी सागितलेला लकार मासमास्यते देवदत्तेन येथे येऊ शकत नाहीं[4]

१ काल किवा अध्वा म्ह मार्ग याचा निरतर सयोग गम्यमान असताना काल व अध्वा याच्या वाचकाहून द्वितीया होते, उदा० मास गुडधाना, मासमधीते, मास कल्याणी, क्रोश कुटिला नदी, क्रोश गिरि, क्रोश रमणीया वनराजि

२. येथें मास व क्रोश याहून नुसती द्वितीया न होता कर्मसज्ञा होऊन द्वितीया झाली आहे. कर्मसज्ञा झाल्यामुळें मास व क्रोश ही कर्मे गृहीत धरून कर्मणिप्रयोग करता येतो.

३ आस्धातूचा अथ 'असणें' एवढाच नव्हे तर 'असण्यानें व्यापणें' इतका अर्थ आहे तेव्हां मास व क्रोश हीं त्या क्रियेचीं कर्मे सहजच होत आहेत

४ तेव्हा आसधातूचा 'असणें' एवढाच अर्थ मानला पाहिजे तसें मानलें असता तो अकर्मक

आस्यते मासं देवदत्तेनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मका[5] । त एवं विज्ञास्याम. । कचिद्येऽकर्मका इति ॥ अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणा न चैतत्कर्म कचिदपि न भवति ॥

न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्राक्रिययात्यन्तसंयोगस्तदर्थम् । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं रमणीया वनराजिः ॥

अपवर्गे[1] तृतीया ॥ २ । ३ । ६ ॥

क्रियापवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे मा भूत् । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इति ॥

तेव्हा कर्मवत् असे म्हटलें पाहिजे

तसे म्हणावयास नको अकर्मक धातूहून भावे लकाराचें जें विधान केलें आहे तेथे काल, देश, वगैरे कर्म प्रत्येक धातूला संभवत असल्यामुळें एकही धातु अकर्मक असा असू शकत नाहीं, म्हणून देशकाल वगैरेहून अतिरिक्त कर्म ज्याना नाहीं असे जे धातु ते अकर्मकपदानें घ्यावयाचे, असे समजलें जाईल अथवा जें कर्म असल्यामुळें धातु सकर्मक म्हटला जातो तेंच कर्म नसल्यामुळें धातु अकर्मक म्हटला जातो असे जें कर्म, अर्थात् द्रव्यरूप कर्म होय, तें ज्याना नाहीं ते धातु अकर्मक होत

किंवा जें कर्म असू शकतें व नसूही शकतें तसलें कर्म नसल्यामुळें जे अकर्मक धातु ते अकर्मकपदानें घ्यावयाचे काल, देश, वगैरे हीं कर्मे कोणत्याही धातूला संभवत नाहींत असे मुळींच नाहीं[6]

तर मग आता हे द्वितीयाविधायक प्रकृत सूत्र करावयास नकोच कीं काय ?

प्रकृत सूत्र करावयास पाहिजे.

काय उपयोग ?

जेथें क्रियाभिन्नाशीं अत्यन्त सयोग असेल तेथे कर्मसंज्ञा नसल्यामुळे द्वितीया होण्याकरिता हें प्रकृत सूत्र उपयोगी होतें, जसें– क्रोश कुटिला नदी, क्रोश रमणीया वनराजि.

(सू ६) सूत्रामध्यें समाप्ति असता असें मोघम म्हटलें आहे त्याचें ऐवजीं क्रियेची समाप्ति असता असें म्हणावें, कारण साधनाची समाप्ति असता तेथें तृतीया न[2] झाली पाहिजे, जसें:– मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत.

होत असल्यामुळें भावे-लकार करता येतो, पण कर्म नसल्यामुळें कर्म या अर्थी लकार करता येणार नाहीं. तेव्हा कर्मवत् असें म्हटलें पाहिजे

५ आसनपूर्वक व्यापन या अर्थी आस्धातूची वृत्ति गृहीत धरण्यानें देश, काल, याना कर्मसंज्ञा होईल

६ तेव्हां कालादिव्यतिरिक्त द्रव्य कर्म नसल्यामुळें आस् वगैरे धातूना अकर्मक म्हणतां येतें. सबब मासमास्यते देवदत्तेन येथें भावे-लकार व कालादिकाना कर्मसंज्ञा या दोन्ही गोष्टी साधत असल्यामुळें कर्मवद्भाववचनाची अपेक्षा नाहीं.

१ फलप्राप्ति झाल्यामुळें त्या फलाच्या उत्पादकक्रियेची परिसमाप्ति गम्यमान असेल तर काल व अध्वा ह्याच्या वाचकाहून तृतीया होते, पण काल व अध्वा याचा त्या क्रियेशीं अत्यन्त सयोग असला पाहिजे, उदा०—अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीत

२ फलप्राप्ति झाल्यामुळें त्या फलाच्या उद्देशानें आरभिलेली क्रिया बद ठेवणें ती क्रियेची परिसमाप्ति होय, आणि फलप्राप्ति न झाल्यामुळें ती फलोत्पादक क्रिया वारवार करणें जरूर आहे, पण आळसानें किंवा अन्य काहीं कारणानें ती क्रिया बद करणें याला साधनाची समाप्ति असें म्हणतात. अह्नाऽनुवाकोऽधीतः येथें दिवसभर अध्ययन केल्यामुळें अनुवाक पाठ झाला असा अर्थ मनांत येत असल्यामुळें पाठ झाल्यामुळें अध्ययन बद झालें आहे, म्हणून क्रियेची

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

क्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहाद्भोक्ता द्व्यहे भोक्ता । कारकमध्य इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात् । इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्यत्युभयोस्तन्मध्य भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति तत्र कारकमध्य इत्येव सिद्धम् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २ । ३ । ८ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृक्ष प्रति

(सू ७) 'कारकमध्ये' याचे ऐवजीं 'दोन क्रियाच्या मध्यें' असे म्हणावें कारण 'अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता'[2] येथे सप्तमी आणि पचमी झाली पाहिजे म्हणून दोन कारकाच्या मध्यें असे म्हटले तर 'इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्य विध्यति' येथेच होईल कारण ज्याचा वेध करतो व ज्या ठिकाणापासून करतो त्या कर्म आणि अपादान या दोन कारकाच्या मध्यें हा क्रोश आहे

तर मग तसे म्हटले पाहिजे.

तसे म्हणावयास नको कारण कारकशक्ति असल्यावाचून क्रियेची प्रवृत्तिच होत नाहीं. तेव्हा ज्या दोन क्रियाच्यामध्यें हा द्व्यहकाल आहे तो द्व्यहकाल दोन कारकामध्यें आहे असेही म्हणता[3] येतें एकदरींत, दोन कारकाच्या मध्यें असें म्हटल्यानेंच तेथे सप्तमी आणि पञ्चमी साधत आहे, म्हणून त्याकरिता 'क्रियामध्यें' असे म्हणावयास नको.

(सू ८, वा १) कर्मप्रवचनीयाशीं योग असताना सागितलेली जी ही द्वितीया ती लक्षण वगैरे अर्थ गम्यमान असताना कर्मप्रवचनीयसज्ञा (१।४।९०) झालेल्या प्रति, परि आणि अनु याच्याशी योग असताना होते असे मुद्दाम पुनः सागावे, जसे – वृक्ष[2] प्रति विद्योतते विद्युत्, वृक्ष परि विद्योतते

परिसमाप्ति आर्थिक सूचित होते, म्हणून तेथें तृतीया झाली आहे, आणि मासमधीतोऽनुवाक, नचानेन गृहीत, येथें महिनाभर घोकला पण त्याला तो तोंडपाठ झाला नाहीं असा अर्थ मनात येत असल्यानें तोंडपाठ न झाल्यामुळें कटाळून म्हणणें बद केलें असें सूचित होतें तेव्हा येथें साधनाची समाप्ति असल्यामुळें तृतीया होत नाहीं, तर 'कालाध्वनो०' यानें द्वितीयाच होते.

१. कर्ता, कर्म, वगैरे दोन कारकशक्तींच्या मध्यें असलेला जो काल किंवा अध्वा त्याहून सप्तमी किंवा पचमी होते, जसें.—अद्य भुक्त्वाऽय द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता, इहस्थोऽय क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्य विध्येत् आजच्या भोजनक्रियेची जी कर्तृशक्ति, आणि दोन दिवसानतरच्या भोजनक्रियेची जी कर्तृशक्ति याच्यामध्यें द्व्यह हा काल आहे. तेव्हा तेथें पचमी व सप्तमी झाली आहे अय हा कर्ता व लक्ष्य हें कर्म, या दोन कर्तृकर्मशक्तींच्यामध्यें क्रोश असल्यामुळें तेथेंही पचमी व सप्तमी केली आहे

२ कारण येथें कर्ता देवदत्त हा एकच आहे, भोजनक्रिया मात्र निरनिराळ्या वेळीं होत असल्यामुळें निरनिराळी समजली जाते

३ कालभेदामुळें क्रिया भिन्न होते, तर क्रियाभेदामुळें कर्ता भिन्न भिन्न आहे, असें सहजच म्हणता येणार आहे

१ कर्मप्रवचनीयाशीं योग असतां तेथें द्वितीया होते, उदा०—जपमनुप्रावर्षत्, येथें अनु याला कर्मप्रवचनीय सज्ञा (१।४।८४) झाली आहे

२ येथें प्रति आणि अनु याचा योग असताना वृक्षशब्दाहून जशी द्वितीया झाली आहे तशी परि याचा योग असतांनाही झाली पाहिजे परतु परि

विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातर परि । मातरमनु । किं प्रयोजनम् । सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति । साधुनिपुणाभ्यामर्चाया सप्तमीति सप्तमी । पञ्चम्यपाङ्परिभिः [२ ३ १०] इति पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थोऽप्रतेरिति न वक्तव्य भवति ॥ तत्तर्हि. वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । एकत्र तावदुक्तमप्रतेरिति । इतरत्रापि यद्यपि तावदयं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो वर्जनार्थात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ २ । ३ । ९ ॥

कथमिदं विज्ञायते । यस्य चैश्वर्यमीश्वरतेश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । आहोस्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्त-

---

विद्युत्, वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, साधुर्देवदत्तो मातर प्रति, साधुर्देवदत्तो मातर परि, साधुर्देवदत्तो मातर अनु.

ह्या पुनः सागण्याचा काय बरें उपयोग ?

साधुनिपुणाभ्यामर्चाया सप्तमी (२।३।४३) या सूत्रानें सागितलेली सप्तमी आणि पञ्चम्यपाङ्परिभि· (२।३।१०) या सूत्रानें सागितलेली पञ्चमी न व्हावी याकरिता शिवाय असें करण्यात 'साधुनिपुणाभ्याम्०' या सूत्रामध्ये अप्रते. हें पद घालावयास नको हाही फायदा होत आहे.

तर मग तसे सागितले पाहिजे ?

तसे सागावयास नको.

(वा २) अथवा हें सागितलेच आहे

तें काय बरे सागितलें आहे ?

त्यापैकीं एका ठिकाणीं म्हणजे 'साधुनिपुणाभ्याम्०' या सूत्रामध्यें सूत्रकारानींच अप्रते. असे म्हटलें आहे[३] पचमीविषयींही म्हटले आहे की जरी परि हा शब्द वर्जन या अर्थाचाच आहे असा नियम नाहीं, या गोष्टीला व्यभिचार आहे, कारण त्याचा वर्जन हाही अर्थ आहे आणि इतरही अर्थ आहे, तरी पण अप हा शब्द मात्र वर्जन याच अर्थाचा आहे, त्याला व्यभिचार नाहीं. अशा त्या अपशब्दाला जोडीदार म्हणून येथें सूत्रकारानीं उच्चारलेला परि हा शब्द वर्जनार्थावाचून दुसऱ्या कोणत्या बरें अर्थाचा साजेल ? जसे 'या बैलाला दुसरा जोडीदार पाहिजे' असे सागितलें असता त्याला जोडीदार साजेल असा दुसरा बैलच आणिला जातो, घोडा किंवा गाढव आणिलें जात नाहीं

(सू ९) येथें यस्य चेश्वरवचनम् याचा कसा अर्थ समजावा ? ज्याचा ईश्वरपणा दाखवयाचा आहे त्याहून सप्तमी होते कर्मप्रवचनीयाचा योग असताना असा, किंवा ज्या वस्तूचा ईश्वर दाखवावयाचा आहे त्याहून सप्तमी होते,

---

याचा योग असताना ह्या द्वितीयेचा बाध करून पचमी (२।३।१०) होऊ लागेल तसेंच साधुर्देवदत्तो मातर प्रति वगैरे उदाहरणामध्यें ह्या द्वितीयेचा बाध करून सप्तमी (२।३।४३) होऊ लागेल. त्या पचमी आणि सप्तमी याच्या बाधाकरिता पुन्हा येथें मुद्दाम द्वितीयेचें विधान केलें आहे.

३. तेथें अप्रते· याच्याऐवजीं 'अप्रत्यादिभि.' असें म्हणावें असें तेथें सांगितलें आहे.

४ तेव्हा 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' (२।३।१०) या सूत्रामध्यें अपशब्दाच्या साहचर्यानें परि हा शब्द वर्जन या अर्थाचाच घ्यावयाचा असें सिद्ध झालें

१ ज्याच्यापेक्षा आधिक्य दाखवावयाचें आणि ज्याचा ईश्वर दाखवावयाचा किवा ज्याची मालकी दाखवावयाची त्याहून सप्तमी होते, कर्मप्रवचनीयाचा योग असताना, उदा०–उप परार्धे हरेगुणा अधि भुवि राम , अधि रामे भू .

स्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । कश्चात्र विशेषः ।

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देश-श्चेदवचनात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देश-श्चेदन्तरेण वचन सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । आधृतास्ते तस्मिन्भवन्ति । सत्यमेवमेतत् । नित्य परिग्रहीतव्यं परि-ग्रहीत्रधीनं भवति ॥

प्रथमानुपपत्तिस्तु ॥ २ ॥

प्रथमा नोपपद्यते। कुतः। पञ्चालेभ्य'। का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामी-श्वराधिपति [२ ३.३९] इति । न तत्रा-धिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यतेऽधिरी-श्वरवाची। न तत्र पर्यायवचनाना ग्रहणम्। कथं ज्ञायते । यदय कस्यचित्पर्यायवच-नस्य ग्रहणं करोति । अधिपतिदायादेति ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठ्य-शेषत्वान्न भविष्यति ॥ द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२. ३ ८] इति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभि-संबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवे-

---

कर्मप्रवचनीयाचा योग असताना, असा सम जावयाचा

या दोहोमध्ये काय फरक आहे ?

(वा १) यस्य चेश्वरवचनम्० यातील यस्य या शब्दानें नियमन करणारा गृहीत धरला तर हे सूत्र केल्यावाचूनच तेथे 'सप्तम्य-धिकरणे च' (२।३।३६) याने सप्तमी साधत आहे, जसे अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला. येथे पचालदेश हे ब्रह्मदत्ताचे ठिकाणीं स्थित आहेत, आणि ही गोष्ट खरीच आहे, कारण जी वस्तु ज्यानें सपादन केलेली असते ती वस्तु नेहमीं त्या सपादकावर अवलबूनच राहते[२]

(वा २) शिवाय प्रथमाविभक्ति करता येत नाहीं.

कोणाच्या पुढें ?

पञ्चालशब्दाच्या पुढें.

तर मग कोणती विभक्ति करता येईल ?

'स्वामीश्वराधिपतिदायाद०' (२।३।३९) या सूत्रानें षष्ठी किंवा सप्तमी करता येईल.

पण त्या सूत्रामध्यें अधिशब्दाचा पाठ केलेला नाहीं.

जरी अधिशब्दाचा पाठ केला नसला तरी अधिशब्दाचा ईश्वर हाच अर्थ आहे ना ?

पण 'स्वामीश्वर०' या सूत्रामध्यें ईश्वर या अर्थाचे दुसरे शब्द घ्यावयाचे नाहींत

हे कशावरून ठरविलें जात आहे ?

ज्यापेक्षा हा आचार्य अधिपतिदायाद० असा ईश्वर या अर्थाचा अधिपतिशब्द घालीत आहे त्यापेक्षा पर्यायशब्दाचें ग्रहण करावयाचें नाही

तर मग स्वस्वामिभावसबध असल्यामुळें पञ्चालशब्दाचे पुढे षष्ठीविभक्ति प्राप्त होत आहे

कारक किंवा प्रातिपदिकार्थ एतद्व्यतिरिक्त स्वस्वामिभावादिसंबधरूप जो शेष त्या अर्थीं षष्ठी सागितली आहे, आणि पञ्चाल. येथें तर प्रातिपदिकार्थ विवक्षित असल्यामुळें पञ्चाल-शब्दाच्या पुढे षष्ठी होणार नाहीं

तर मग 'कर्मप्रवचनीययुक्ते०' (२।३।८) या सूत्रानें पञ्चालशब्दाच्या पुढें द्वितीया प्राप्त होत आहे.[३]

ब्रह्मदत्ते या सप्तमीनें तो सबध दाखविला गेला असल्यामुळें 'उक्तार्थाना अप्रयोग.' या

---

२ तेव्हा सपादक हा त्याच्या मालकीच्या वस्तूंचा आधार आहे असें म्हणण्याम काहींच हर-कत नाहीं.

३. 'अधिरीश्वरे'-या सूत्रानें स्वस्वामिभावसब-धाला दाखविणाऱ्या अधिशब्दाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा सांगितली आहे तेव्हा जसा ब्रह्मदत्त या स्वामीला अधीचा योग आहे तसा पचाल या स्वलाही अधीचा योग आहेच,

योऽधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसबन्ध स सप्तम्योक्तः स्याद्यस्तु खल्वधे' पञ्चालाना चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥

स्ववचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अस्तु यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति ॥ एवमप्यन्तरेण वचन सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्तः पञ्चालेषु । आवृत स तेपु भवति । सत्यमेवमेतत् । नित्य परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति ॥ प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा नोपपद्यते । कुतः । ब्रह्मदत्तात् । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामीश्वराधिपतीति । न तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यतेऽधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनाना ग्रहणम् । कथ ज्ञायते । यदय कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति । अधिपतिदायादेति ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ॥ द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योऽधे पञ्चालाना चाभिसबन्धः स

न्यायानें पञ्चालशब्दाच्या पुढे द्वितीया होणार नाहीं

पण कर्मप्रवचनीय अधि आणि ब्रह्मदत्त याचा जो सबध तो ब्रह्मदत्तशब्दाच्या पुढील सप्तमीने दाखविला जाईल, पण पञ्चाल आणि अधि याचा सबध त्या सप्तमीनें दाखविणे शक्य नाहीं म्हणून पञ्चालशब्दाच्या पुढे द्वितीया प्राप्त होत आहेच

(वा ३) तर मग ज्या वस्तूचा ईश्वर दाखवावयाचा त्याहून कर्मप्रवचनीयाचा योग असताना सप्तमी होते असा यस्य चेश्वरवचनम् याचा अर्थ असू दे

तरी देखील हें प्रकृत सूत्र केल्याशिवायच त्याहून सप्तमी साधत आहे, जसे– अधि ब्रह्मदत्त. पञ्चालेषु, येथें ब्रह्मदत्त हा मालक आपल्या मालकीतील अशा पञ्चालदेशामध्यें अवस्थित असणारच आणि हें बरोबरच आहे कारण सपादक हा नेहेमीं सपादयितव्य वस्तूवर अवलबून असतो शिवाय प्रथमाविभक्ति करता येत नाहीं

कोणाच्या पुढे ?

ब्रह्मदत्तशब्दाच्या पुढें

तर मग त्याच्या पुढें कोणती विभक्ति करता येईल ?

'स्वामीश्वराधिपति०' (२।३।३९) यानें षष्ठी किंवा सप्तमी करता येइल

पण त्या सूत्रामध्यें अधिशब्दाचा पाठ केलेला नाहीं

जरी अधिशब्दाचा पाठ केला नसला तरी अधिशब्दाचा ईश्वर हाच अर्थ आहे ना ?

पण 'स्वामीश्वराधिपतिदायाद०' (२।३।३९) या सूत्रामध्यें ईश्वर या अर्थाचे दुसरे शब्द घ्यावयाचे नाहीत

हें कशावरून ठरविलें जात आहे ?

ज्यापेक्षा हा आचार्य अधिपतिदायाद० असा ईश्वर या अर्थाचा अधिपतिशब्द घालीत आहे त्यापेक्षा पर्यायशब्दाचें तेथें ग्रहण करावयाचें नाहीं

तर मग ब्रह्मदत्तशब्दाच्या पुढें षष्ठीविभक्ति प्राप्त होत आहे

कारक आणि प्रातिपदिकार्थ याहून वेगळा जो स्वस्वामिभावादिसबध तो शेष होय त्या शेष या अर्थी षष्ठी सागितली आहे, आणि ब्रह्मदत्त येथें तर प्रातिपदिकार्थ विवक्षित असल्यामुळें ब्रह्मदत्तशब्दाच्या पुढे षष्ठी येऊ शकत नाहीं

तर मग 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' यानें ब्रह्मदत्त शब्दाच्या पुढें द्वितीया प्राप्त होत आहे

पञ्चालेषु या सप्तमीनें तो सबध दाखविला गेला असल्यामुळे ब्रह्मदत्तशब्दाच्या पुढे

सप्तम्योक्तः स्याद्यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि स्ववचनात्सिद्धम् । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

[पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥२।३।१०॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥२।३।११॥]

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥२।३।१२॥

अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥१॥

अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि मा भूत् । पन्थानं गच्छति । वीवधं गच्छतीति ॥

आस्थितप्रतिषेधश्च ॥२॥

आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः । यो ह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् ॥

द्वितीया होणार नाहीं

पण कर्मप्रवचनीय अधि आणि पञ्चाल याचा जो सबध तोच पञ्चालशब्दाच्या पुढील सप्तमीनें दाखविला जाईल, आणि अधि व ब्रह्मदत्त याचा जो सबध तो दाखविला गेला नसल्यामुळें तेथे द्वितीया प्राप्त होत आहे

असे आहे तर अधिरीश्वरे याच्या ऐवजीं 'अधि. स्वम्' असे सूत्र करावें स्व आणि स्वामी यापैकी स्वभूत अर्थावरील सबधाला दाखवीत असताच अधिशब्द कर्मप्रवचनीय सज्ञक होतो असा त्याचा अर्थ समजावा

तरीही जेव्हा ब्रह्मदत्तशब्दाच्या पुढे अधिकरणीं सप्तमी केली तेव्हा पञ्चालशब्दाच्या पुढे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते०' यानें द्वितीया प्राप्त होत आहेच.

उपपदविभक्तीपेक्षा कारकविभक्ति बलाढ्य असल्यामुळे द्वितीयेचा बाध करून पञ्चालशब्दाच्या पुढे प्रथमाविभक्ति होईल

(सू १२, वा.१) कर्मवाचक शब्द अध्वा हा नसावा असे जें सूत्रात म्हटलें आहे तेथें अध्वा या अर्थाचा कोणताही शब्द नसावा असे म्हणावे कारण पन्थान गच्छति, वीवध गच्छति, इत्यादि ठिकाणीं पथिन् वगैरे शब्दाहूनही अध्वशब्दाप्रमाणें चतुर्थी न झाली पाहिजे.

(वा २) गमन करणाऱ्यानें आस्थित म्हणजे गमन करणारा ज्या मार्गानें गमन करतो त्याच मार्गाविषयीं 'अनध्वनि' हा प्रतिषेध प्रवृत्त होतो असे वचन करावें. कारण जो चागला रस्ता लागेतोपर्यंत आडमार्गानें जातो तेथें तो चागला रस्ता हा जर पथिन्शब्दाचा अर्थ असेल तर तेथे चतुर्थी होतेच.

---

४ कारण पञ्चाला. येथें सन्ति म्हणजे आहेत अशी अस्तिक्रिया आहे व तिचा पचाल हा कर्ता आहे. तेव्हा 'अभिहिते प्रथमा' ही कारकविभक्ति प्रथमा (२।३।४६, वा ४) प्राप्त होत आहे.

१ कर्मप्रवचनीय अशा अप्, आङ् किवा परि याचा योग असताना पचमी होते, उदा०—अप हरे परि हरे ससारः, आ मुक्तेः ससार, आ सकलाद् ब्रह्म

१. ज्याचा प्रतिनिधि दाखवावयाचा असेल, किंवा एखादी वस्तु घेऊन तिच्याबद्दल जी वस्तु देणे असेल त्याहून पचमी होते, कर्मप्रवचनीयाचा योग असतांना, उदा०—प्रद्युम्न. कृष्णात्प्रति, तिलेभ्य प्रति यच्छति माषान्.

१ गमनक्रियेच्या कर्माहून द्वितीया किंवा चतुर्थी होते, त्या गमनक्रियेमध्यें शरीरव्यापार झाला असला पाहिजे आणि गमनक्रियेचें कर्म मार्ग हें नसलें पाहिजे, उदा०—ग्राम ग्रामाय वा गच्छति.

हिरण्यम् ॥ किमिदं तादर्थ्यमिति । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । तदर्थं पुन. किम् । सर्वनाम्नोऽयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र चतुर्थी । अनेनैव । यद्येवमितरेतराश्रय भवति । केतरेतराश्रयता । निर्देशोत्तरकाल चतुर्थ्या भवितव्य चतुर्थ्या च निर्देशस्तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति यदय चतुर्थी तदर्थार्थ [२ १.३६] इति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति ॥ न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन सह समासो भवति । कि तर्हि । षठ्यन्तस्यापि भवति । तद्यथा । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति ॥ यदि तादर्थ्ये उपसख्यान क्रियते नार्थ संप्रदानग्रहणेन । योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयत उपाध्यायार्थः स भवति तत्र तादर्थ्य इत्येव सिद्धम् ॥ अवश्यं सम्प्रदानग्रहण कर्तव्य यान्येन लक्षणेन सम्प्रदानसज्ञा तदर्थम् । छात्राय रुचितम् । छात्राय

तदर्थस्य भावस्तादर्थ्य असा याचा विग्रह आहे.

पण तदर्थ म्हणजे काय ?

तद् या सर्वनामशब्दाहून चतुर्थी करून त्याचा अर्थशब्दाबरोबर समास केला आहे तस्मै इद तदर्थम्

पण तदर्थ या समासाच्या पोटातील तद् शब्दाच्यापुढे चतुर्थीविभक्ति कशानें करावयाची ?

'तादर्थ्ये उपसख्यानम्' याच वचनानें करावयाची

असे आहे तर अन्योन्याश्रयदोष येतो

अन्योन्याश्रयदोष कसा बरें येतो ?

चतुर्थ्यन्त तद्शब्दाचा अर्थशब्दाबरोबर समास करून भावार्थी ष्यञ्प्रत्यय (५।१।१२४) करून तादर्थ्ये हा निर्देश तयार झाल्यानतर त्या तादर्थ्य या अर्थी चतुर्थीविधान होणार आहे, आणि त्या निर्देशामध्यें अगोदरच चतुर्थी केली आहे, तेव्हा निर्देशावर अवलबून चतुर्थीविधान व चतुर्थीविधानावर अवलबून निर्देश असे होत असल्यानें अन्योन्याश्रय येतो, आणि अशा रीतीनें अन्योन्यावर अवलबून असलेलीं कार्यें तर मुळीं अस्तित्वातच येत नाहींत

तर मग अर्थशब्दाचा योग असताना चतुर्थी होते असे वचन केलें पाहिजे

निराळे वचन करावयास नको कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य 'चतुर्थीतदर्थार्थ०'(२।१।३६) या सूत्रानें चतुर्थ्यन्ताचा अर्थशब्दाबरोबर समास होतो असे सागतो त्यापेक्षा अर्थशब्दाचा योग असता तेथे चतुर्थी करावी असे तो सुचवितो

शिवाय अर्थशब्दाबरोबर चतुर्थ्यन्ताचाच समास होतो असा काहीं बळकट नियम नाहीं तेव्हा षष्ठयन्ताचाही अर्थशब्दाबरोबर समास करता येतो, जसेः—गुरोरिद गुर्वर्थम्[२]

जर 'तादर्थ्य' या अर्थी चतुर्थीचें विधान केलें आहे, तर आता सूत्रामध्ये 'सप्रदाने' हा शब्द घालण्याचा काहीं उपयोग नाहीं कारण उपाध्यायाला जो बैल देण्यात येतो तो उपाध्यायाकरिताच होय. तेव्हा तेथें 'तादर्थ्ये' या म्हणण्यानेंच चतुर्थी साधत आहे.

सूत्रामध्ये 'सप्रदाने' हा शब्द अवश्य घातला पाहिजे कारण 'रुच्यर्थाना प्रीयमाण.' (१।४।३३) इत्यादि सूत्रानी सागितलेली जी सप्रदानसज्ञा तेथें चतुर्थी व्हावी म्हणून, जसे.— छात्राय रुचितम्[३], छात्राय स्वदितम्

तर मग 'तादर्थ्य या अर्थीही चतुर्थी होते'

२. तेव्हा तदर्थशब्दामध्यें षष्ठीतत्पुरुषसमास सभवत असल्यामुळें अन्योन्याश्रयदोष उद्भवत नाहीं.

३ छात्र व रुचि यामध्यें तादर्थ्य नसल्यामुळें चतुर्थी होणार नाहीं, म्हणून सप्रदान या अर्थी चतुर्थी

स्वदितमिति ॥

तत्तर्ह्युपसख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति यदय चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समास शास्ति ॥

क्लपि सपद्यमाने ॥२॥

क्लपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय कल्पते यवागू । उच्चाराय कल्पते यवान्नमिति ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने ॥३॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

मासौदनाय व्याहरति मृग ॥

हितयोगे च ॥४॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । हितमरोचकिने । हितमामयाविने ॥

[क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ २ । ३ । १४ ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ २ । ३ । १५ ॥]

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥२।३।१६॥

स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानात् ॥१॥

स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि

असे वचन केलें पाहिजे तसे वचन करावयास नको कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य 'चतुर्थी तदर्थार्थ०' (२।१।३६) या सूत्रानें चतुर्थ्यन्ताचा त्याकरिता जी वस्तु तद्वाचकाबरोबर समास होतो असें सागतो त्यापेक्षा तादर्थ्य या अर्थी चतुर्थी होते असे तो सुचवितो

(वा २) क्लपधातूचा प्रयोग असता उत्पन्न होणारा जो विकार तद्वाचक शब्दाहून चतुर्थी होते असे वचन करावे, जस– मूत्राय कल्पते यवागू, उच्चाराय कल्पते यवान्नम्, वगैरे.

(वा ३) अशुभसूचक असा जो भूताचा विकार त्यानें सुचविलेला जो अर्थ तद्वाचक शब्दाहून चतुर्थी होते असें वचन करावें, जसें– वाताय कपिला विद्युत् आतपाय अति लोहिनी । कृष्णा सर्वविनाशाय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ मासौदनाय व्याहरति मृगः

(वा.४) हितशब्दाचा योग असता चतुर्थी होते असे वचन करावें, जसें– अरोचकिने हितम्, आमयाविने हितम्.

(सू १६, वा.१) कुशल या अर्थाच्या

होण्यासाठीं सूत्रामध्यें सप्रदानशब्द घातला पाहिजे

४ यवागू म्ह पेज, काजी ही मूत्र या रूपानें परिणाम पावते, असा मूत्राय कल्पते यवागू या वाक्याचा अर्थ आहे. तसेंच यवान्नाचा मलरूपानें परिणाम होतो, असा उच्चाराय० या वाक्याचा अर्थ आहे येथें मूत्र व उच्चार हे विकारवाचक शब्द आहेत

५. एखादे वेळीं विजेमध्यें जो थोडा काळसरपणा दिसतो तो सोसाट्याचा वारा सुटणार असें सुचवितो अशा रीतीनें सर्व उदाहरणांचा अर्थ समजावा.

६ रोगाख्यायां ण्वुल्०' (३।३।१०८) यानें ण्वुल्; अरुचि नावाच्या रोगानें आजारी झालेला

१. एका क्रियेकरितां जी दुसरी क्रिया ती उपपद असतांना तुमुन्प्रत्यय सागितला (३।३।१०) आहे. परतु तेथे जर त्या तुमुन्प्रत्ययान्ताचा प्रयोग केला नसेल तर त्या तुमुन्प्रत्ययान्ताचें जें कर्म त्याहून चतुर्थी होते, उदा०–फलेभ्यो याति, फलानि आहर्तुं याति, म्हणजे फळें आणण्याकरतां जातो असा अर्थ आहे.

१ 'तुमुन्ण्वुलौ०' (३।३।१०) या सूत्रानें सागितलेल्या तुमुन्प्रत्ययाच्या अर्थी सांगितलेला (३।३।११) असा जो भावार्थक प्रत्यय तो शेवटीं असलेल्या प्रातिपदिकाहन चतुर्थी होते, उदा०— यागाय याति

१ नमस्, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम् आणि वषट् याचा योग असतांना चतुर्थी होते, उदा०–हरये नमः.

वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वस्ति-योगे चतुर्थ्या अवकाशः । स्वस्ति जाल्माय । स्वस्ति वृषलाय । कुशलार्थै-राशिषि वाविधानस्यावकाशः । अन्ये कुशलार्थाः । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । इहोभयं प्राप्नोति । स्वस्ति गोभ्यः । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति । चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन ॥

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥२॥

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अलंकुरुते कन्यामिति ॥

अपर आह । अलमिति पर्याप्त्यर्थ-ग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अलं मल्लो मल्लाय । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । प्रभवति मल्लो मल्लायेति ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥२।३।१७॥

अप्राणिष्वित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्य इति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा । ततोऽप्राणिषु । अप्राणिषु च विभाषेति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शुक मन्य इति ॥ यदेतदप्राणिष्विति-

शब्दाचा योग असताना आणि आशीर्वाद गम्यमान असताना 'चतुर्थी चाशिष्या०' (२।३।७३) या सूत्राने विकल्पाने सांगितलेली जी चतुर्थी तिच्यापेक्षा प्रकृत सूत्रानें स्वस्ति शब्दाचा योग असताना नित्य सांगितलेली चतुर्थी ही विरोध असल्यामुळे प्रथमत. प्रवृत्त होते स्वस्तिशब्दाच्या योगी सांगितलेल्या चतुर्थीला स्वस्ति जाल्माय, स्वस्ति वृषलाय, येथे अवकाश आहे, व कुशल या अर्थाच्या शब्दाचा योग असताना आणि आशीर्वाद गम्यमान असताना विकल्पाने सांगितलेल्या चतुर्थीला स्वस्तिशब्दाखेरीज अन्य म्ह कुशल वगैरे शब्दाचा योग असताना चारितार्थ्य आहे, जसे– कुशल देवदत्तस्य, कुशल देवदत्ताय, आणि स्वस्ति गोभ्यः, स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः, येथे उभयताची प्राप्ति येत आहे तेथे वैकल्पिक चतुर्थीचा बाध करून पूर्वविप्रतिषेधानें स्वस्तिशब्दाच्या योगीं सांगितलेली नित्य चतुर्थी होते

(वा.२) पर्याप्ति या अर्थाला दाखविणारा अलशब्द सूत्रामध्यें घातला आहे असे समजावे कारण अलंकुरुते कन्याम् येथे चतुर्थी न झाली पाहिजे

अन्य कोणी एक वैयाकरण या वार्तिकाचा असा अर्थ समजतो की सूत्रातील अल-शब्दाच्या ऐवजीं 'पर्याप्त्यर्थ' हा शब्द घालावा कारण अल मल्लो मल्लाय, प्रभुर्मल्लो मल्लाय, प्रभवति मल्लो मल्लाय, येथें पर्याप्ति या अर्थाचा कोणताही शब्द असला तरी चतुर्थी झाली पाहिजे

(सू १७) प्राणिभिन्न कर्म असे येथे म्हटलें आहे तेव्हा न त्वा श्वान मन्ये, न त्वा शुने मन्ये, येथें विकल्पानें चतुर्थी साधत नाहीं

असे आहे तर सूत्राचा विभाग करण्यात येईल तो असा – 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा' असे पूर्वसूत्र होय, त्याचे पुढे 'अप्राणिषु': तिरस्कार दाखवावयाचा असेल तर प्राणि-भिन्न अशा मन्यधातूच्या कर्माहून विकल्पानें चतुर्थी होते.

पण असे केलें तर न त्वा काक मन्ये, न त्वा शुक मन्ये, येथेंही पूर्वसूत्रानें विकल्पानें चतुर्थी होऊ लागेल.

१ ज्याचा तिरस्कार दाखविला जात आहे असें जें दिवादि गणातील मनधातूचें प्राणिभिन्न कर्म त्याहून चतुर्थी विकल्पानें होते; उदा०—न त्वा तृणं मन्ये तृणाय वा

२. या पूर्वसूत्रामध्यें प्राणिभिन्न अशी अट नसल्यामुळें त्यानें श्वन्शब्दाहून विकल्पानें चतुर्थी होईल.

तदनावादिष्विति वक्ष्यामि । इमे च नावादयो भविष्यन्ति । न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वान्नं मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्धम् । अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति ॥

मन्यकर्मणि प्रकृष्यकुत्सितग्रहणम् ॥१॥

मन्यकर्मणि प्रकृष्यकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । त्वा तृणं मन्य इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

हें जें 'अप्राणिषु' असे म्हटलें आहे त्याचें ऐवजीं 'अनावादिषु' असे पठन करण्यात येईल ते नौ वगैरे शब्द हे असू शकतील. न त्वा नाव मन्ये यावत्तीर्ण न नाव्यम् (जें नावेनें तरून नेता येईल ते तू तरून नेलें नाहींस सबब तुला होडग्याइतकेंही मानीत नाहीं.) न त्वाऽन्न मन्ये यावद्भुक्त न श्राद्धमिति. येथे ज्या प्राण्याविषयीं चतुर्थीविकल्प इष्ट नाहीं ते प्राणी या, नौ, वगैरे शब्दाच्या गणात आहेत असें समजावें

(वा १) मन्यधातूचें जें कर्म त्याविषयीं 'प्रकृष्य कुत्सिते' असे विशेषण द्यावें म्हणजे अतिशय कुत्साद्योतक जें मन्यधातूचें कर्म तेथें चतुर्थी होते असे मानावे कारण त्वा तृण मॅन्ये येथें तृणशब्दाहून चतुर्थी न झाली पाहिजे

याप्रमाणें भगवान् पतंजलिऋषीनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यातील दुसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादातील पहिलें आह्निक समाप्त झालें.

---

१. तुला तृणासारखें समजतो, असा अर्थ आहे येथें तृणासारखें म्हणण्यानें तिरस्कार गम्यमान होतो, परतु अत्यत तिरस्कार गम्यमान होत नाहीं न त्वां तृण मन्ये येथें तृणाइतकेंही तुला समजत नाहीं असें म्हटलें असतां अत्यत तिरस्कार गम्यमान होतो, अशाच ठिकाणीं चतुर्थी होते असें वार्तिककाराचें मत आहे

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥२।३।१८॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥१॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूप । प्रकृत्या दर्शनीय । प्रायेण याज्ञिकाः । प्रायेण वैयाकरणा[1] । माठरोऽस्मि गोत्रेण । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । त्रिद्रोणेन धान्य क्रीणाति । पञ्चकेन पशून्क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान्क्रीणाति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्प्रकृत्याभिरूप. प्रकृत्या दर्शनीय इति प्रकृतिकृत तस्याभिरूप्यम् ॥ प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति । एष तत्र प्रायो येन तेऽधीयते ॥ माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति । एतेनाह सज्ञाये ॥ समेन धावति विषमेण धावतीति । इदमत्र प्रयोक्तव्य सन्न प्रयुज्यते समेन पथा धावति विषमेण पथा धावतीति ॥ द्विद्रोणेन धान्य क्रीणाति त्रिद्रोणेन धान्य क्रीणातीति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् । द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति ॥ पञ्चकेन पशून्क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । पञ्चपश्वर्थः पञ्चक । पञ्च-

(सू १८, वा १) या तृतीयेच्या प्रकरणामध्ये प्रकृति वगैरे शब्दाहून तृतीया होते असे सागावे, जसे– प्रकृत्याऽभिरूप, प्रकृत्या दर्शनीय, प्रायेण याज्ञिक, प्रायेण वैयाकरण, माठरोऽस्मि गोत्रेण, गार्ग्योस्मि गोत्रेण, समेन धावति, विषमेण धावति, द्विद्रोणेन धान्य क्रीणाति, त्रिद्रोणेन धान्य क्रीणाति, पञ्चकेन पशून् क्रीणाति, साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति

तर मग तसे म्हटले पाहिजे

तसे म्हणावयास नको कारण 'कर्तृकरण योस्तृतीया' यानेंच तेथें तृतीया साधत आहे प्रकृत्या अभिरूप', प्रकृत्या दर्शनीय., येथे प्रकृतीनें केलेले असे त्याचे सौदर्य आहे, असा अर्थ आहे तेव्हा प्रकृति हे करणच आहे

तसेच प्रायेण याज्ञिक, प्रायेण वैयाकरण, येथही बाहुल्य हें याज्ञिक असण्याचे करण आहे की ज्यामुळे ते लोक हेच शिकतात तसेच माठरोऽस्मि गोत्रेण, गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण, येथे मी माठर आहे, मी गार्ग्य आहे, अशा रीतीने मला लोकानी गोत्रामुळे ओळखावे, असा अर्थ विवक्षित आहे, त्यामुळे ओळखणें या क्रियेचें गोत्र हे करण होत आहे समेन धावति, विषमेण धावति, येथे समेन 'पथा' हा शब्द अवश्य घालावयास पाहिजे असता तो घातला नाहीं द्विद्रोणेन धान्य क्रीणाति येथे ही जी वस्तु ज्याच्याकरिता असते त्या अर्थाचा शब्द त्या वस्तु या अर्थी वापरला आहे द्विद्रोणाकरिता जें द्रव्य त्याला द्विद्रोण असे म्हटले आहे दोन द्रोणाला रुपया अशा किंमतीनें धान्य विकत घेतो असा याचा अर्थ आहे. तेव्हा येथे करणीं तृतीयाच होणार आहे तसेच पञ्चकेन पशून् क्रीणाति येथेही जी वस्तु ज्याच्याकरिता असते त्या अर्थाचा शब्द त्या वस्तु या अर्थी वापरला आहे. पाच

१ कर्ता किंवा करण अनभिहित असता त्याहून तृतीया होते, उदा० रामेण बाणेन हतो वाली

२ देवदत्त हा काय शिकला आहे या प्रश्नाच हें उत्तर आहे प्राय म्हणजे बाहुल्य ह्याच्या कुलामध्यें याज्ञिक लोक बरेच आहेत तेव्हा हाही याज्ञिक असावा असा याचा अर्थ आहे

३. तेव्हा पथा हें करण येथें अध्याहृत घ्यावयाचें आहे आणि त्याचें विशेषण समेन हें आहे तेव्हा तेथें करणीं तृतीयाच होत आहे

केन पशून्क्रीणातीति ॥ साहस्रेणाश्वान्क्रीणातीति । सहस्रपरिमाणं साहस्रम् । साहस्रेण हिरण्येनाश्वान्क्रीणातीति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥२।३।१९॥

किमुदाहरणम् । तिलैः सह माषान्वपतीति । नैतदस्ति । तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करण इत्येव सिद्धम् ॥ इदं तर्हि ॥ पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता क्तेनाभिधीयते यश्चाप्रधानं सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति । षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह पिङ्गल इति ॥ इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति । ननु चोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करण इत्येव सिद्धमिति । भवेदिदं सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन् । यदा तु खलु कस्यचिन्माषबीजावाप उपस्थितस्तस्य च क्षेत्रमुपार्जितं तत्रानेनापि किंचिदुप्यते

पशूकरता जें द्रव्य त्याला पशुक असे म्हटले आहे. रुपयाला पाच असे पशु विकत घेतो असा याचा अर्थ आहे तेव्हा येथही करणींच तृतीया होणार आहे तसेच साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति येथे सहस्र हा संख्यावाचक शब्द सहस्र रुपये या अर्थी योजला आहे तेव्हा हजारानीं घोडे विकत घेतो असा अर्थ असल्यामुळे करणीं तृतीयाच होत आहे

(सू १९) या सूत्राचे उदाहरण काय?

तिलै सह माषान् वपति हे उदाहरण होय तिळानीं मिश्रित केलेले असे माष पेरले जात आहेत असा याचा अर्थ आहे तेव्हा तीळ हे मिश्रणक्रियेचें करण असल्यामुळे तेथे पूर्वसूत्रानेंच तृतीया होईल

तर पुत्रेण सहागमन देवदत्तस्य हे उदाहरण घ्यावे

येथ कर्तृकर्मणो कृति (२।३।६५) याने प्रधानकर्त्याहून तृतीयेचा बाध करून षष्ठी होईल

तर पुत्रेण सह स्थूल, पुत्रेण सह पिङ्गल हे उदाहरण समजावे

तिलै सह माषान् वपति हेही या सूत्राचे उदाहरण समजावे

पण तिळानी मिश्रित केलेले असे माष पेरले जातात तेव्हा मिश्रणक्रियेचे तीळ हे करण होत असल्यामुळे तेथ पूर्वसूत्रानच तृतीया होईल असे म्हटलें आहे ना?

तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे तिळानी मिश्रित करून जर उडीद पेरले जातील तर तिल शब्दाच्या पुढे करणीं तृतीया साधेल पण जेव्हा एखाद्याला उडदाचें बी पेरणे जरूर झालें व त्याकरिता एक शेत मिळवून तेथ त

---

१ सह या अर्थाचा योग असता तेथें अप्रधानवाचक शब्दाच्या पुढे तृतीया होते, उदा० पुत्रेण सहागत पिता

२ आगत येथील क्तप्रत्ययानें कर्ता उक्त असल्यामुळें जशी पितृशब्दाहून पूर्वसूत्रानें तृतीया होत नाहीं तशी पुत्र या कर्त्याहूनही होणार नाही, म्हणून हें सूत्र केलें पाहिजे

३ येथें आगमन हा ल्युट्प्रत्यय भावी केला असल्यामुळें पुत्र आणि देवदत्त हे दोन्ही कर्ते अनुक्त आहेत. तेव्हां त्या दोन्ही ठिकाणीं पूर्वसूत्रानें तृतीया प्राप्त झाली ती अप्रधानाहूनच होते असा नियम होण्याकरिता हें सूत्र केलें पाहिजे

४ 'कर्तृकर्मणो ०' या सूत्रानें अप्रधान कर्त्याहून मात्र षष्ठी होणार नाहीं, कारण प्रधान कर्त्याच उदाहरण मिळत असताना तेथें अप्रधान कर्ता घेण्याला प्रमाण नाहीं

५ येथें स्थौल्यगुणाचा संबंध दाखवावयाचा आहे, क्रियेचा नाहीं तेव्हा पुत्र हा कर्ता होत नाही म्हणून पूर्वसूत्रानें तृतीया सिद्ध होत नाही

यदि भविष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति ॥

सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिबलीयस्त्वादन्यत्रापि ॥१॥

सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिबलीयस्त्वात् । अन्यत्रापि कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । कान्यत्र । गा स्वामी व्रजतीति ॥

येनाङ्गविकारः ॥२।३।२०॥

इह कस्मान्न भवति । अक्षि काणमस्येति ।

अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतश्चेदङ्गिनो वचनम् ॥१॥

अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽय समुदायशब्दो येनेति च करण एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते तस्मिन्भवितव्यं न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥२।३।२१॥

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः ॥१॥

बीं पेरलें नतर त्याच शेतात सहजगत्या आलें तर आलें अशा कल्पनेनें दुसरे एखादे धान्य पेरलें, तेथे मिश्रीकरण नसल्यामुळे तिलशब्दाच्या पुढे करणी तृतीया साधत नाहीं.

(वा १) 'सहयुक्ते॰' या सूत्रामध्यें प्रधानाहून तृतीया न व्हावी यासाठी घातलेला 'अप्रधाने' हा शब्द फुकट होत आहे.

काय कारण ?

कारण असे की उपपदावर अवलबून असलेल्या विभक्तीपेक्षा कारकाच्या निमित्तानें येणारी विभक्ति बलिष्ठ आहे अन्य ठिकाणीही उपपदविभक्तीपेक्षा कारकविभक्ति बलवत्तर आहे म्हणून उपपदविभक्तीला माग सारून प्रथमा वगैरे कारकविभक्ति होते याप्रमाणें येथेही उपपदविभक्तीचा बाध करून प्रधानाच्या पुढे प्रथमा वगैरे होईल

अन्य ठिकाणीं म्हणजे कोठे ?

गा.[६] स्वामी व्रजति येथे

(सू २०) अक्षि काणमस्य येथें अक्षिशब्दाच्या पुढे तृतीया का बरे होत नाहीं ?

(वा १) विकारयुक्त असा जो शरीराचा अवयव तद्वाचक शब्दाहून तृतीया होते, पण त्या विकारामुळें अङ्गी विकृत आहे असें कळविलें जात असेल तर–, असे वचन करावें.

तर मग तसे वचन केलें पाहिजे

तसे वचन करावयास नको. कारण येथील अङ्गशब्द हा अवयवाचा समुदाय जें शरीर वगैरे त्या अर्थाला दाखवितो येन येथे यत् शब्दाच्या पुढे करणीं तृतीया केली आहे तेव्हा विकारयुक्त अशा ज्या अवयवामुळे अङ्गी मनुष्य हा विकृत असा प्रकाशित केला जाईल तेथे त्या अवयववाचक शब्दाहून तृतीया होते. अक्षि काणमस्य येथे अक्षि या विकृत अवयवामुळे अङ्गी विकृत असा प्रकाशित केला जात नाहीं. सबब अक्षि काणमस्य येथ तृतीया होऊ शकत नाहीं.

(सू २१, वा १) काहीं एक विशेष प्रकाराप्रत प्राप्त झालेला जो पदार्थ त्याच्या वाचक-

---

६ येथें स्वामिशब्दाचा योग असल्यामुळें प्राप्त झालेली जी षष्ठी किंवा सप्तमी (२।३।३९) ही उपपदविभक्ति तिचा बाध करून गो या कर्माहून द्वितीया ही कारकविभक्ति झाली आहे.

१ म्हणजे अवयव, येथें मात्र अङ्गशब्दानें अङ्गाचा समुदाय अभिप्रेत आहे ज्या विकृत अवयवामुळें अवयवीला विकृत म्हटलें जातें त्या ठिकाणीं त्या अवयववाचक शब्दाहून तृतीया होते

१. काहीं एक विशेष प्रकाराप्रत प्राप्त झालेला जो पदार्थ त्याच्या त्या प्रकाराची द्योतक जी वस्तु

इत्थभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्य'। अपि भवान्कमण्डलुपाणि छात्रमद्राक्षीदिति ॥

न वेत्थभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् ॥२॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । इत्थभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् । यत्रेत्थभूतस्य पृथग्भूत लक्षण तत्र भवितव्य न चात्रेत्थभूतस्य पृथग्भूत लक्षणम् ॥ किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गस्यते । तथा ह्यय प्राधान्येन लक्षण प्रतिनिर्दिशति । इत्थभूतस्य लक्षणमित्थभूतलक्षण तस्मिन्नित्थभूतलक्षण इति ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २ । ३ । २२ ॥

संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन ॥१॥

सज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मात्कृत्प्रयोगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन । संज्ञोऽन्यतरस्यामित्यस्यावकाश । मातरं सजानीते । मात्रा सजानीते । कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाश । इध्मप्रव्रश्चन पलाशशातन । इहोभय प्राप्नोति । मातु सज्ञाता । पितु

शब्दानेंच जर तो प्रकार दाखविला असेल तर तेथे त्या प्रकारार्थक शब्दाहून तृतीया होत नाहीं, असें प्रतिषेधादाखल वचन करावे, जसें अपि भवान् कमण्डलुपाणि[2] छात्रमद्राक्षीत् ?

(वा २) प्रतिषेधवचन करावयास नको.

काय कारण ?

कारण असे की जेथें काही एक विशेष प्रकाराप्रत प्राप्त झालेल्या पदार्थापेक्षा त्या प्रकाराची मुख्यत्वानें पृथक् उपस्थिति असते तेथें तृतीया होत असते, आणि प्रकृत स्थलीं तर प्रकाराप्रत प्राप्त झालेल्या मनुष्याची उपस्थिति कमण्डलुपाणि या शब्दापासून होते त्यापेक्षा निराळ्या शब्दापासून कमण्डलु या प्रकाराची उपस्थिति होत नाही

मग प्रकाराची मुख्यत्वानें पृथक् उपस्थिति असतानाच तृतीया होते असे वचन केलें पाहिजे काय ?

तस वचन करावयास नको

तर मग सागितल्यावाचून कशावरून बरे हें समजावे ?

सागतो— हा आचार्य प्रकृत सूत्रामध्यें प्रकाराचा निर्देश मुख्यत्वानें करीत आहे. म्हणजे इत्थभूतस्य लक्षणम् इत्थभूतलक्षणम्, तस्मिन्नित्थभूतलक्षणे असा हा षष्ठीतत्पुरुष समास[3] आहे

(सू २२, वा १) कृत्प्रत्यय केला असता 'सज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि' या प्रकृत सूत्रानें विकल्पानें सागितलेल्या तृतीयेचा विरोध असल्यामुळे परत्वास्तव बाध करून 'कर्तृकर्मणो .' (२।३।६५) यानें षष्ठी होते 'सज्ञोऽन्यतरस्याम्०' याला मातर संजानीते, मात्रा सजानीते, येथे अवकाश आहे 'कर्तृकर्मणो कृति' या षष्ठीला इध्मप्रव्रश्चन , पलाशशातन , येथं अवकाश आहे, आणि मातु. संज्ञाता, पितु. संज्ञाता, येथे उभयताही विभक्ति प्राप्त होत आहेत तेव्हा

तद्वाचकाहून तृतीया होते, उदा० जटाभिस्तापस येथ तापस या विशेष प्रकाराचें द्योतक जटा ही वस्तु होय

२ येथें विशेष प्रकाराप्रत प्राप्त झालेल्या पदार्थाचा वाचक कमण्डलुपाणि हा सामासिक शब्द आहे, व त्यातील कमण्डलु या शब्दानें तो प्रकार दाखविला आहे, म्हणून कमण्डलुशब्दाहून तृतीया होत नाहीं.

३ षष्ठीतत्पुरुषांमध्यें उत्तर पदार्थाला मुख्यत्व असतें येथें लक्षण हें उत्तरपद आहे लक्षण म्हणजेच प्रकार होय तेव्हा अर्थातच प्रकाराची मुख्यत्वानें प्रतीति ज्या शब्दापासून होते तथेंच तृतीया होते, उदा०— कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्

१ सम् हा उपसर्ग मागें असलेला जो ज्ञाधातु त्याच्या कर्माहून विकल्पानें तृतीया होते, उदा०— पित्रा पितर वा सजानीते,

सञ्ज्ञातेति । षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः ॥२॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते [२ ३ २९] इत्यस्यावकाशः । अन्यो देवदत्तात् । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च [३९] इत्यस्यावकाशः । गोषु स्वामी । गवां स्वामी । इहोभयं प्राप्नोति । अन्यो गोषु स्वामी । अन्यो गवां स्वामीति । स्वामीश्वराधिपतीत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न ह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः । कस्तर्हि । स्वामी ॥ एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् [७२] इत्यस्यावकाशः । तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेनेति । स्वामीश्वराधिपतीत्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवां स्वामीति । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विभक्तयः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति ।

विरोध असल्यामुळे परत्वास्तव तृतीयेचा बाध करून षष्ठी होते

(वा २) उपपदाच्या संबंधाने भिन्न भिन्न सूत्रांनी सांगितलेल्या भिन्न भिन्न विभक्ति एके ठिकाणी प्राप्त झाल्या तर त्यांमध्ये विरोध असल्यामुळे पर असेल ती होते, उदा०— 'अन्यारादितरर्ते०' (२।३।२९) या उपपद विभक्तीला अन्यो देवदत्तात् येथे अवकाश आहे व 'स्वामीश्वराधि०' (२।३।३९) याने सांगितलेल्या उपपदविभक्तीला गोषु स्वामी, गवां स्वामी येथे अवकाश आहे आणि अन्यो गोषु स्वामी, अन्यो गवां स्वामी, या ठिकाणीं उभयतांची प्राप्ति येत आहे तेव्हां विरोध असल्यामुळें परत्वास्तव पञ्चमीचा बाध करून 'स्वामीश्वराधि०' या सूत्रानें षष्ठी व सप्तमी-विभक्ति होते.

हा विप्रतिषेध बरोबर नाहीं कारण या ठिकाणीं अन्यशब्दाकडे गाईचा अन्वय नाही[२]

तर मग अन्य शब्दाकडे कोणाचा अन्वय आहे ?

पूर्वीच्या स्वामीचा अन्यशब्दाकडे अन्वय आहे

तर मग दुसरें उदाहरण देतो. 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' (२।३।७२) या सूत्राने सांगितलेल्या तृतीयेला व षष्ठीला तुल्यो देवदत्तस्य, तुल्यो देवदत्तेन, येथे अवकाश आहे, व 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च' (२।३।३९) या सूत्रानें सांगितलेल्या षष्ठीला व सप्तमीला अवकाश आता दाखविलाच आहे, आणि तुल्यो गोभिः स्वामी, तुल्यो गवां स्वामी, येथे उभयतांचीही प्राप्ति येत आहे, तेव्हां विरोध असल्यामुळे परत्वास्तव 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' यानें सांगितलेली उपपदविभक्ति होते

(सू २३) निमित्त, कारण किंवा हेतु या शब्दाचा प्रयोग असताना तेथे बहुतेक सर्व विभक्ति केलेल्या दृष्टीस पडतात, जसें.— किं[२] निमित्तं वसति, इत्यादि

---

२ तेव्हां येथें 'अन्यारादितरर्ते०' यानें सांगितलेल्या पंचमीची प्राप्तिच येत नाहीं

१ हेतु म्ह कारण दाखवावयाचें असता त्या शब्दाच्या पुढें तृतीया होते, उदा०—पुण्येन दृष्टो हरिः

२ किं निमित्तं वसति हें उदाहरण प्रथमेचें आणि द्वितीयेचें समजावें किं कारणं हेंही असेंच समजावें

कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति ॥ किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति ॥ को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ॥

[अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥२।३।२४॥

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २ । ३ । २५ ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥२।३।२६॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥२।३।२७॥]

अपादाने पञ्चमी ॥२।३।२८॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् ॥१॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते ॥

अधिकरणे च ॥२॥

अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च ॥३॥

प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । कुतो भवान् । पाटलिपुत्रात् ॥

यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥४॥

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥५॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ।

(सू २८, वा १) आरुह्य वगैरे ल्यप्प्रत्ययान्ताचा प्रयोग केला नसताही अर्थ मनात येत असेल तर त्या क्रियेच्या कर्माहून पचमी होते असे येथे वचन करावें, जसे– प्रासाद मारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते

(वा २) ल्यबन्ताचा प्रयोग नसूनही त्याचा अर्थ मनात येत असेल तर त्या क्रियेच्या अधिकरणाहूनही पचमी होते, जसे– आसनमारुह्य प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते, शयनात्प्रेक्षते

(वा ३) प्रश्न किंवा उत्तर गम्यमान असता तेथे पचमी होते असे वचन करावें, जसे– कुतो भवान् ? उत्तर– पाटलिपुत्रात्

(वा.४) ज्या प्रदेशापासून एखादा मार्ग, किंवा ज्या वेळेपासून एखादा विशेष काल सुरू झाला असें दाखवावयाचें असेल त्या शब्दाच्या पुढें पचमी होते, जसे– गवीधुमतः साकाश्य चत्वारि योजनानि, कार्तिक्या आग्रहायणी मासे.

(वा ५) त्या पञ्चम्यन्ताच्या अर्थानें युक्त जो काल तद्वाचक शब्दापुढें सप्तमी होते असें

१ (२४) हेतुभूत जें ऋण तद्वाचकाहून पञ्चमी होते, मात्र तें ऋण कर्तृसंज्ञक नसावें, उदा०—शताद्बद्ध.

(२५) हेतुभूत असून स्त्रीलिंगी नसलेला जो गुणवाचक शब्द त्याच्या पुढें विकल्पानें पचमी होते, उदा०— जाड्याद्बद्ध , जाड्येन बद्ध

(२६) हेतु दाखवावयाचा असून हेतुशब्दाचा प्रयोग असेल तर तेथें हेतुत्व दाखविणारी षष्ठी होते, उदा०—अन्नस्य हेतोर्वसति

(२७) हेतुशब्दाचा प्रयोग असेल तर तेथें सर्वनामशब्दाहून हेतुत्व दाखविणारी तृतीया व षष्ठी होते, उदा०—कस्य हेतोर्वसति, केन हेतुना वसति

१ अपादान नांवाचें जें कारक तद्वाचक शब्दापुढें पचमीविभक्ति होते, उदा०— ग्रामादागच्छति, पर्वतादवरोहति

२ गवीधुमत् नांवाच्या एका नगरापासून साकाश्यनगर चार योजनें अंतरावर आहे, कार्तिकी पौर्णिमेपासून आग्रहायणी पौर्णिमा एक महिना अंतरावर आहे.

कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

अध्वनः प्रथमा च ॥६॥

अध्वन. प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या। गवीधुमत साकाश्य चत्वारि योजनानि। चतुर्षु योजनेषु ॥

तत्तर्हीद बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपादान इत्येव सिद्धम्॥ इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षत इत्यपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । सततत्वात् । अथवान्यान्यप्रादुर्भावात्॥प्रत्याख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कुतो भवानागच्छति पाटलिपुत्रादागच्छामीति ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य साकाश्य चत्वारि योजनानि ॥ कार्त्तिक्या आग्रहायणी मास इति । इदमत्र प्रयोक्तव्य सन्न प्रयुज्यते कार्त्तिक्या. प्रभृत्याग्रहायणी मास इति ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्त्तिक्या आग्रहायणी

वचन करावें, जसे– कार्तिक्या आग्रहायणी मासे

(वा ६) त्या पञ्चम्यन्ताच्या अर्थानें युक्त जें मार्गाचें प्रमाण तद्वाचक शब्दापुढे प्रथमा किंवा सप्तमी होते असे वचन करावे, जसे– गवीधुमत साकाश्य चत्वारि योजनानि, गवीधुमत साकाश्य चतुर्षु योजनेषु

तर मग हीं बरीचशी वचनें केली पाहिजेत

वचने करावयास नकोत 'अपादाने पञ्चमी' या प्रकृत सूत्रानेंच तेथे पचमी साधत आहे असे पहा की प्रासादात्प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते, येथे चक्षुरिन्द्रिय हे प्रासाद, आसन किंवा शयन यापासून निघून दर्शनीय वस्तूकडे जाऊन त्या वस्तूचें ज्ञान करून देतें आता जरी चक्षुरिन्द्रिय हें प्रासाद वगैरेपासून निघून दूर जातें तरी त्याचें मूळ ठिकाण काहीं सुटत नाही.

सूर्याचे किरणाप्रमाणें मुळाशीं सबध कायम ठेवूनच बाहेर लाबवर जाते

त्या त्या विषयाला घेणारें चक्षुरिन्द्रिय प्रत्येक क्षणी निरनिराळेच समजलें जातें

प्रश्नवाक्य आणि उत्तरवाक्य यामध्यें पचमी होते असे जे म्हटलें आहे त्या सबधानें इतकेंच सागावयाचें की कुतो भवान् या प्रश्नवाक्यामध्यें व पाटलिपुत्रात् या उत्तरवाक्यामध्यें अनुक्रमे आगच्छति आणि आगच्छामि या क्रियापदाचा प्रयोग करणे जरूर असता तो केला गेला नाही

तसेच ज्या प्रदेशापासून एखादा मार्ग किंवा ज्या वेळेपासून एखादा विशेष काल सुरू झाला असे दाखवावयाचें असेल त्या शब्दाच्या पुढें पचमी होते असे जे म्हटलें त्यावर उत्तर.— गवीधुमत साकाश्य चत्वारि योजनानि या उदाहरणामध्यें गवीधुमत या शब्दाच्या पुढें निःसृत्य या शब्दाचा प्रयोग करणें जरूर असता तो केला गेला नाहीं तसेच कार्तिक्या आग्रहायणी मासे या उदाहरणामध्यें कार्तिक्याः या शब्दाच्या पुढे प्रभृति या शब्दाचा प्रयोग करणें जरूर असता तो केला गेला नाहीं

तसेच 'त्या पञ्चम्यन्ताच्या अर्थानें युक्त

---

३ तेव्हां पूर्वक्षणचें चक्षुरिन्द्रिय दूर गेलें तें गेलेंच, त्याच्या पुढच्या क्षणचें तेथें असतें

४ तेव्हां तेथेंही आगमनक्रियेमुळें वियोग होत असल्यामुळें अपादानसंज्ञा (१।४।२४) होऊन प्रकृत सूत्रानेंच पचमी होईल.

५ तेव्हा निघणें या क्रियेचें गवीधुमत् हें नगर अपादान होत आहे.

६ यावरून 'प्रभृति म्ह पासून या अर्थाचा योग असताना पचमी करावी' असें सिद्ध होतें.

गते मास इति ॥ अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति । इदमत्र प्रयोक्तव्य सन्न प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु सांकाश्यमिति ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥२।३।२९॥

अञ्चूत्तरपदग्रहण किमर्थं न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन [२.३ ३०] इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्ष. ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥२।३।३०॥

अर्थग्रहणं किमर्थम् । षष्ठ्यतसप्रत्ययेनेत्युच्यमान इहैव स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्येति । इह न स्यात् । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाद्ग्रामस्येति । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणेऽतसप्रत्य-

---

जो काल तद्वाचक शब्दापुढे सप्तमी करावी' असे जें म्हटलें आहे त्यावर उत्तर – कार्तिक्या आग्रहायणी मासे या उदाहरणामध्यें मासे या शब्दाच्या मागे 'गते' हा शब्द घालणें जरूर असता तो घातला गेला नाहीं

तसेच 'त्या पञ्चम्यन्ताच्या अर्थानें युक्त जें मार्गाचे प्रमाण तद्वाचक शब्दापुढे प्रथमा किंवा सप्तमी करावी' असे ज म्हटलें आहे त्यावर उत्तरः– गवीधुमत. निःसृत्य साकाश्य चत्वारि योजनानि याचे ऐवजीं जी गवीधुमत निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति तत साकाश्यम् अशी वाक्यरचना करणें जरूर असता ती केली गेली नाहीं, किंवा चतुर्षु योजनेषु गतेषु तत· साकाश्यम् अशी वाक्य रचना करणें जरूर असता ती केली गेली नाहीं.

(सू. २९) अञ्चुधातु आहे उत्तरपद ज्याचें अशा सामासिक शब्दाचा योग असता पञ्चमीचें विधान केलें तें कशासाठीं ? तें करावयास नको दिग्वाचक शब्दाचा योग असता पञ्चमीचें विधान केलें आहे त्यानेंच तेथेंही काम भागेल

अतसुच्प्रत्ययाच्या अर्थाचे प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा योग असताना पुढील सूत्रानें षष्ठी सागितली आहे त्या षष्ठीचा अपवाद म्हणून अञ्चूत्तरपदक शब्दाचा योग असताना तेथें अगोदर पञ्चमी सागून ठेविली आहे.

(सू ३०) अतसर्थ येथें अर्थ हा शब्द घातला आहे तो कशासाठीं ?

अर्थशब्द न घालता 'षष्ठ्यतसप्रत्ययेन' एवढेंच सूत्र केलें तर दक्षिणतो ग्रामस्य, उत्तरतो ग्रामस्य, येथेंच प्रकृत सूत्रानें षष्ठी होईल, व उपरि[2] ग्रामस्य, उपरिष्टात् ग्रामस्य येथें होणार नाहीं, आणि अर्थशब्द घातला

---

७ तेव्हां कार्तिकी पौर्णिमेपासून महिना उलटून गेला असतां आग्रहायणीचा दिवस येतो, असा अर्थ मनात येत असल्यामुळें 'यस्य च भावेन०' (२।३।३७) या सूत्रानें मासशब्दाहून सप्तमी होईल

८ तेव्हां भवन्ति या क्रियेचा चत्वारि योजनानि हा कर्ता असल्यामुळें प्रथमा होईल

९. तेव्हां तेथें 'यस्य च भावेन०' (२।३।३७) यानें सप्तमी होईल

१ अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्प्रत्ययान्त आणि आहिप्रत्ययान्त यांचा योग असताना पचमीविभक्ति होते, उदा०– अन्यो भिन्नो वा कृष्णात्, आराद्वनात्, ऋते कृष्णात्, चैत्रात्पूर्व फाल्गुन, प्राक् किंवा प्रत्यक् ग्रामात्, दक्षिणा ग्रामात्, दक्षिणाहि ग्रामात्

१. अतसुच् (५।३।२८)प्रत्ययाच्या अर्थाचे जे प्रत्यय ते प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा योग असतांना षष्ठी होते, उदा०–ग्रामस्य दक्षिणत, पुर, पुरस्तात्

२ उपर्युपरिष्टात् (५।३।३१) या सूत्रानें ऊर्ध्वशब्दाच्या पुढें रिल् किंवा रिष्टातिल्प्रत्यय होतो आणि ऊर्ध्वशब्दाचे स्थानीं 'उप' हा आदेश होतो.

येन च सिद्ध भवति यश्चान्यस्तेन समानार्थ. ।। अथ प्रत्ययग्रहण किमर्थम् । इह मा भूत् । प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् । अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्त तत्रान्यतरच्छक्यमकर्तुम् ।।

[एनपा द्वितीया ।।२।३।३१।।]

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ।। २ । ३ । ३२ ।।

पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् ।।१।।

पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग्देवदत्तात् । किमर्थम् । न प्रकृतं पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमी [२ ३ २८] इति ।

अनधिकारात् ।।२।।

अनधिकारः सः ।।

अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः ।।३।।

अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् । दक्षिणतो ग्रामस्य ।। एव तर्ह्यन्यतरस्यां-

---

म्हणजे ज्यात शेवटी अतसुप्रत्यय आहे तसल्या शब्दाचा योग असता तेथेंही षष्ठी करता येते, व अतसुप्रत्ययाच्या अर्थाचे जे दुसरे प्रत्यय ते शेवटीं असलेल्या शब्दाचा योग असता तेथेही षष्ठी करता येते.

अतसर्थप्रत्ययेन येथे प्रत्यय हा शब्द घातला तो कशासाठीं ?

अशासाठीं घातला आहे की प्राक् ग्रामात्, प्रत्यक् ग्रामात्, येथे षष्ठी न झाली पाहिजे.

'अन्यारादितरर्ते०' या पूर्वसूत्रामध्ये अञ्चूत्तरपद या शब्दाचा योग असता पञ्चमी सागण्याचा उद्देश प्राक् ग्रामात्, प्रत्यक् ग्रामात्, येथे प्रकृत सूत्राने षष्ठी न व्हावी असा सागितला आहे, व प्रकृत सूत्रामध्ये प्रत्ययशब्द घालण्याचा उद्देशही तोच सागत आहात. तेव्हा हा उद्देश उभयतापैकीं कोणत्याही एकाकडून साधत असल्यामुळे त्यापैकी कोणताही एक शब्द न घातला तरी चालेल

(सू ३२,वा १) पृथक्, विना आणि नाना याचा योग असताना एकदा पचमी होते असे वचन करावे, जसे– पृथक् देवदत्तात्

कशासाठी ही पञ्चमी सागितली पाहिजे ?

सागावयास नको कारण मागून पञ्चमी हे पद येथे अनुवृत्त होईल

तें पञ्चमी हे पद मागे कोठे बरे घातलें आहे ?

'अपादाने पञ्चमी' येथे.

(वा.२) तेथे पञ्चमीशब्द आहे खरा, पण तो काहीं अधिकार या सदराखाली घेता येत नाही

(वा ३) जर 'अपादाने पञ्चमी' येथील पञ्चमी हा शब्द अधिकार या सदराखालीं घेतला तर 'षष्ठ्यतसर्थ०' आणि 'एनपा द्वितीया' या सूत्रानीं सागितलेली जी षष्ठी आणि द्वितीया तेथेही पचमीचा संबध होऊन दक्षिणतो ग्रामस्य, दक्षिणेन ग्रामम्, येथे पचमी होऊ लागेल, म्हणून तिच्या निषेधाकरिता वचन करणे भाग पडेल

असे आहे तर प्रकृत सूत्रामध्ये अन्यतर-

---

३. प्रत्ययशब्द घातल्याचे जोरावर अतसुप्रत्ययाच्या अर्थाचा आणि श्रूयमाण अशा प्रत्ययाचा योग असतानाच षष्ठी होते असा अर्थ होतो. म्हणून प्राक्, प्रत्यक्, येथें केलेल्या अस्तातिप्रत्ययाचा 'अञ्चेर्लुक्' (५।३।३०) यानें लुक् झाल्यामुळें अशा स्थळीं षष्ठी होत नाहीं.

१ एनप्प्रत्यय शेवटी असलेल्या शब्दाचा योग असतांना द्वितीया किंवा षष्ठी होते, उदा०– दक्षिणेन ग्राम ग्रामस्य वा

१ पृथक्, विना आणि नाना याचा योग असताना तृतीया होते व एकदा पचमी आणि द्वितीया होते, उ०–पृथक् रामेण रामात् राम वा.

ग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति। अस्त्यन्यदन्यतरस्याग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। यस्या नाप्राप्ताया तृतीयारभ्यते सा यथा स्यात्। कस्यां च नाप्राप्तायाम्। अन्तत षष्ठ्याम्।

तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अपादाने पञ्चमीति। ननु चोक्तमनधिकार स.। अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति। एवं तर्हि सबन्धमनुवर्तिष्यते। अपादाने पञ्चमी [२८]। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते [२९] पञ्चमी। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन [३०] अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी। एनपा द्वितीया [३१] अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी। पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्। पञ्चमीग्रहणमनुवर्ततेऽन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तम्॥ अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः॥ अथवान्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य। अन्यस्या

स्याम् हा जो शब्द एकदा पञ्चमी होण्यासाठी घातला आहे तो व्यर्थ होईल तेव्हा त्याचे जोरावर व्यवहित अशाही पचमीचा येथे सबध करता येईल.

अन्यतरस्याम् हा शब्द व्यर्थ होत नाहीं. त्याचा उद्देश निराळा आहे

तो काय उद्देश?

पृथक् वगैरे शब्दाचा योग असताना जी विभक्ति हटकून येऊ शकते ती विभक्तिही एकदा व्हावी

पृथक् वगैरे शब्दाना कोणती बरें विभक्ति हटकून येऊ शकते?

षष्ठी ही सर्वत्र कायमची येणारी आहे

तर मग 'पृथगादिषु पञ्चमीविधानम्' हें वचन केलें पाहिजे?

तें वचन करावयास नको कारण मागून पञ्चमी हें पद येथे अनुवृत्त होईल.

तें पञ्चमी हें पद मागे कोठें बरें घातलें आहे?

'अपादाने पञ्चमी' येथे

पण तो पञ्चमीशब्द अधिकार या सदराखालीं घेता येत नाहीं. तसा घेतला तर 'षष्ठ्यतसर्थ०', 'एनपा द्वितीया' या सूत्रानीं सागितलेली जी षष्ठी आणि द्वितीया येथेही तिचा संबध होईल तेव्हा तिचा निषेध करावा लागेल असे पूर्वी म्हटलें आहे ना!

असे आहे तर त्या पञ्चमीशीं ज्याचा सबध आहे त्या शब्दासह पचमीची अनुवृत्ति करण्यात येईल ती अशी- 'अपादाने पञ्चमी' या सूत्रातून 'अन्यारादितरर्ते०' या सूत्रामध्यें पञ्चमी हा शब्द अनुवृत्त येत आहे 'षष्ठ्यतसर्थ०' या सूत्रामध्यें 'अन्य वगैरे शब्दाचा योग असताना पञ्चमी होते' एवढ्याची अनुवृत्ति करण्यात येईल पुढें 'एनपा द्वितीया' येथेंही 'अन्य वगैरे शब्दाचा योग असताना पञ्चमी होते' एवढ्याची अनुवृत्ति करण्यात येईल त्याच्यापुढें 'पृथग्विना०' या सूत्रामध्यें मात्र फक्त पञ्चमीचीच अनुवृत्ति येते, 'अन्य वगैरे शब्दाचा योग असताना' ह्याची अनुवृत्ति येत नाहीं

अथवा बेडकाच्या गतीप्रमाणें अधिकाराची गति असते म्हणजे बेडूक ज्याप्रमाणे उड्या मारीत मारीत जातात त्याप्रमाणे अधिकारही काहीं सूत्रे ओलाडून पुढ उड्या मारीत जातात.

अथवा 'अन्यवचनाच्चकाराकरणात्'. 'षष्ठ्यतसर्थ०', 'एनपा द्वितीया' या सूत्रामध्येंही पचमीची अनुवृत्ति येत आहे. पण त्या सूत्रानीं षष्ठी व द्वितीया ही निराळी विभक्ति सागि-

---

२. तेव्हा अर्थातच त्या पचमीशीं 'पृथक् वगैरे शब्दाचा योग असताना' याचा संबध होईल

विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया. पञ्चम्या द्वितीयाषठ्यौ बाधिके भविष्यतो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथवा वक्ष्यत्येतत्। अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवान्ति । किं तर्हि । यत्नाद्भवन्तीति ॥

[करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥२।३।३३॥

दूरान्तिकर्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३४ ॥]

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २ । ३ । ३५ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः ॥१॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दूराद्ग्रामस्य ॥

न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः ॥२॥

न वा । तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि पञ्चमी दृश्यते ।

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् । दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरो.

तली असल्यामुळें व तेथे पूर्वीच्या विभक्तीचा समुच्चय करण्याकरिता चशब्द घातला नसल्यामुळें ती षष्ठी व द्वितीया ह्या दोन्ही पचमीचा बाध करतील, जसे सामान्य शास्त्राने सागितलेल्या कार्यांचा विशेष शास्त्राने बाध केला जातो तसेच हें होय

अथवा पुढे असे सागणार आहे की विधि हे अनुवृत्त होवोत, पण केवळ अनुवृत्त झाले म्हणजे तेवढ्यावरूनच काहीं त्याचे तेथे विधान मात्र होत नाही, तर विधान करण्या बद्दल काहीं सूचक यत्न करावा लागतो[३]

(सू ३५, वा १) दूर किंवा जवळ या अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दापुढे पञ्चमी केली असेल त्या ठिकाणीं त्या शब्दाचा योग असताना इतर शब्दाहून पूर्वसूत्राने प्राप्त झालेली पचमी होत नाहीं, असे विधानादाखल वचन करावे, जसे– दूराद्ग्रामस्य

(वा २) अनर्थक जो प्रतिषेध तो अप्रतिषेध होय पचमीचा निषेध केला असता तो फुकट होतो म्हणून प्रतिषेधवचन करावयास नको कारण पञ्चम्यन्तानें दाखविलेल्या दूर किंवा जवळ या अर्थाने युक्त (अर्थात् त्या अर्थाचा प्रतियोगी = अवधिभूत) जो अर्थ तद्वाचक शब्दापुढे अथवा तेथेही पचमी केल्याचे दिसून येत आहे म्हणून हा पचमीचा प्रतिषेध करणें व्यर्थ आहे तशा ठिकाणी पचमी केलेली दृष्टीस पडते याचें उदाहरण दूरादावसथाद्[२]०. येथे आवस-

---

३ तो यत्न 'षष्ठ्यतसर्थं०' आणि 'एनपा द्वितीया' या दोन सूत्रामध्ये काहींच दिसत नाही, आणि 'पृथग्विना०, या प्रकृत सूत्रामध्यें मात्र दिसतो कारण येथें अन्यतरस्याम् हा शब्द घातला आहे त्याचा अर्थ चशब्दाप्रमाणें समुच्चय आहे.

१ द्रव्यवाचक नसून केवळ ध[illegible]चक अशा स्तोक, अल्प, कृच्छ्र आणि कतिपय या शब्दाहून करण या अर्थी तृतीया किंवा पंचमी होते, उदा०– स्तोकान्मुक्त स्तोकेन मुक्त , अल्पेन मुक्त अल्पान्मुक्त .

१. दूर किंवा जवळ या अर्थाच्या शब्दांचा योग असताना षष्ठी किंवा पचमी होते, उदा०–दूर निकट ग्रामस्य ग्रामाद्वा

१ दूर किंवा जवळ या अर्थाच्या शब्दाहून द्वितीया, तृतीया किंवा पचमी होते, उदा०–ग्रामस्य दूर, दूरात् किंवा दूरेण, अन्तिकम्, अन्तिकात्, किंवा अन्तिकन

२ राहण्याच्या ठिकाणापासून दूर अतरावर मूत्रोत्सर्ग करणें, पाय धुणें, वगैरे गोष्टी कराव्या तसेंच चोरापासून आणि क्रुद्ध झालेल्या गुरूपासून दूर असावें.

सप्तम्यधिकरणे च ॥२।३।३६॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥१॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसख्यानं कर्तव्यम् । अधीती व्याकरणे । परिगणिती याज्ञिक्ये । आम्नाती छन्दसि ॥

साध्वसाधुप्रयोगे च ॥२॥

साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः पितरि ॥

कारकार्हाणां च कारकत्वे ॥३॥

कारकार्हाणा च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते ॥

अकारकार्हाणां चाकारकत्वे ॥४॥

अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्वासीनेष्वृद्धा भुञ्जते । वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥

तद्विपर्यासे च ॥ ५ ॥

तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥

निमित्तात्कर्मसयोगे ॥६॥

निमित्तात्कर्मसयोगे सप्तमी वक्तव्या । चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

थशब्दाहून पचमी केलेली दृष्टीस पडते

(सू ३६, वा.१) क्रियावाचक धातूहून क्त-प्रत्यय करून त्याच्यापुढे इन्प्रत्यय केला असताना त्या क्रियेच्या कर्माहून सप्तमी होते असे वचन करावे, जसे– अधीती व्याकरणे, परिगणिती याज्ञिक्ये, आम्नाती छन्दसि

(वा २) साधु किंवा असाधु या शब्दाचा प्रयोग असताना सप्तमी होते, जसें– साधु र्देवदत्तो मातरि, असाधु पितरि

(वा ३) ज्या क्रियेविषयीं जे योग्य आहेत त्याना त्या क्रियेचा संबध दाखवावयाचा असताना सप्तमी होते, जसे– ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते, ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते.

(वा ४) जे ज्या क्रियेविषयीं योग्य नाहींत त्याना त्या क्रियेचा संबध नाहीं असे दाखवावयाचें असताना सप्तमी होते, जसे– मूर्खेषु आसीनेषु ऋद्धा भुञ्जते, वृषलेषु आसीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति.

(वा.५) ज्या क्रियेविषयीं जे योग्य त्याना त्या क्रियेचा सबध नाहीं असें दाखवावयाचें असतानाही सप्तमी होते, किंवा ज्या क्रियेविषयीं जे योग्य नव्हेत त्याना त्या क्रियेचा सबध दाखवावयाचा असतानाही सप्तमी होते, जसें– ऋद्धेषु आसीनेषु मूर्खा भुञ्जते, ब्राह्मणेषु आसीनेषु वृषलास्तरन्ति

(वा ७) ज्याला उद्देशून काही एक क्रिया करण्यात येते तें त्या क्रियेचें फल म्हटलें जातें. तसल्या फलवाचक शब्दापुढें सप्तमी करावी, पण त्या फलाचा त्या क्रियेच्या कर्माबरोबर संयोग वगैरे सबध असेल तर, जसें– चर्मणि द्वीपिन हन्ति०

(सू.३७, वा.१) क्रियेचे लक्षण दाखवाव-

---

१. अधिकरणकारकाहून आणि दूर किंवा जवळ या अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दाहून सप्तमी होते, उदा० कटे आस्ते, स्थाल्यां पचति, वनस्य दूरे अन्तिके वा

२ समृद्ध लोक हे प्रथमभोजनक्रियेला योग्य आहेत

३. मूर्ख लोक प्रथमभोजनाविषयीं योग्य नाहीत

४ कातड्याकरिता वाघाला मारतो, दाताकरितां हत्तीला मारतो, केसाकरिता चमरीमृगाला मारतो आणि अडकोश मिळण्याकरितां गंधमृगाला मारतो

१ ज्याच्यावरील कळलेल्या क्रियेनें न कळलेली क्रिया कळविली जाते त्याहून सप्तमी होते, जसें– गोषु दुह्यमानासु गत .

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणं हि नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते सकृच्चासौ कथंचिद्ग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतो गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ॥

सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसङ्ख्यानमिति । नैष दोषः । न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥

याचे असताना जी ही सप्तमी सांगितली आहे ती क्रियेचे लक्षण जरी नसेल तरी तेथे होते असें म्हणावे, जसे— अग्निषु हूयमानेषु गत, हुतेषु आगतः, गोषु दुह्यमानासु गत, दुग्धासु आगत

पण या उदाहरणामध्ये 'यस्य च भावेन' या प्रकृत सूत्राने सप्तमी होऊ शकत नाहीं याचें काय बरें कारण ?

कारण असे की लक्षण असे त्यालाच म्हणता येते जे अमक्याचें लक्षण अमुक असे सांगितलें असता पुन केव्हाही त्यावरून ते ओळखता आलें पाहिजे आणि प्रकृत उदाहरणामध्यें पाहिलें तर हा हवन चालले असता एखादे वेळीच काकतालीयन्यायानें गेलेला आणि हवन झाल्यानंतर आलेला आहे तसेच गाईची धार काढीत असताना हा कसा तरी काकतालीयन्यायानें त्या वेळी गेला आहे व धार काढल्यानंतर तसाच आला आहे

(वा.२) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

'यस्य च भावप्रवृत्तौ भावारम्भः' असे सूत्र करावे म्हणजे ज्याच्यावरील क्रिया प्रवृत्त असता दुसऱ्यावरील क्रिया प्रतिपादन केली जाते त्याहून सप्तमी होते

असे सूत्र केल्यामुळे जे भावलक्षण नव्हे तेथेंही करता येते हे खरे परंतु मूळ सूत्र बदललें जात आहे

तर मग मूळचें आहे तसेच सूत्र असू दे

पण मूळचें सूत्र ठेवलें तर ज्या क्रियेला लक्षण हें नाव लागू पडत नाहीं तेथें सप्तमीचे विधान करावें लागतें असा पूर्वी दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही कारण अमक्याचें लक्षण अमुक असे सांगितलें असता पुन केव्हाही त्यावरून तें ओळखता येते त्यालाच लक्षण म्हणावयाचें असा काही कायदा नाहीं. तर जी वस्तु एखादे वेळींही दुसऱ्याला दाखवू शकते त्या वस्तूलाही लक्षण हे नाव लागू पडते, जसे— हातात झारी घेतलेल्या अशा शिष्याला तू पाहिलेस काय, असे विचारलें असता तेथें यानें हातात झारी घेतलेल्या शिष्याला एकदा पाहिले होते म्हणून हातातील झारी हेच त्या शिष्याला ओळखण्याचें

---

२ जसें धूम हें अग्नीचें लक्षण आहे असें एकदा सांगितलें असता पुन. केव्हाहि धूम पाहिला असता त्यावरून तेथें अग्नीची खात्रीनें कल्पना करता येते.

[षष्ठी चानादरे ॥ २ । ३ । ३८ ॥
स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥२।३।३९॥
आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ २ । ३ । ४० ॥
यतश्च निर्धारणम् ॥२।३।४१॥]
पञ्चमी विभक्ते ॥२।३।४२॥

इह कस्मान्न भवति । कृष्णा गवा संपन्नक्षीरतमेति । विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोभ्य कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्य तत्र भवितव्य न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गस्यते । विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यद्विभक्त चाविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थक स्यात् ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ २ । ३ । ४३ ॥

अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । साधुर्देवदत्तो मातर परि ।

लक्षण होतें

(सू ४२) कृष्णा गवा सपन्नक्षीरतमा येथे प्रकृत सूत्रानें पञ्चमी का बरे होत नाहीं ?

ज्या वस्तूपेक्षा जो पदार्थ निराळा त्या उभयताचा विभाग असता असे म्हटले आहे, आणि येथें तर त्या उभयताचा विभाग नाहीं म्हणून पचमी होत नाही

येथेंही विभाग आहेच कारण गोमडलापासून काळी गाय विभागून दाखविली जात आहे

जेथें त्या उभयताचा मूळपासूनच विभाग गृहीत धरलेला असतो तेथे पचमी होते, आणि या उदाहरणामध्यें तर गवाम् या पदानें अविभाग गृहीत धरला आहे.

पण 'जेथे मूळपासूनच विभाग गृहीत धरलेला असतो तेथे पचमी करावी' असे निराळे वचन केल पाहिजे काय ?

तसे वचन करावयास नको

तर मग सागितल्यावाचून कशावरून हें ठरविले जाईल ?

'विभक्ते' म्ह विभाग असता असें म्हटले आहे त्याचे जोरावरूनच तें ठरविलें जाईल, कारण जर जेथे विभागही आहे आणि अविभागही आहे तेथें पचमी होणें इष्ट असेल तर 'विभाग असता' असे सागण्यात काहीं तात्पर्यच राहत नाहीं

(सू ४३) या सूत्रामध्यें अप्रतेः याचे ऐवजीं अप्रत्यादिभिः असे म्हणावें कारण प्रति, परि,

---

१ (३८) पूर्वसूत्राचा विषय असून त्यात जर अनादर दाखवावयाचा असेल तर तेथे षष्ठी किंवा सप्तमी होते, उदा०–रुदनि रुदतो वा प्राव्राजीत्

(३९) स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू आणि प्रसूत या शब्दाचा योग असतां षष्ठी किंवा सप्तमी होते, उदा०-गवा गोषु वा स्वामी, प्रसूत

(४०) आयुक्त आणि कुशल याचा योग असता षष्ठी किंवा सप्तमी होते, तत्परता हा अर्थ गम्यमान असतांना, उदा०–आयुक्त कुशलो वा हरिपूजनस्य हरिपूजने वा.

(४१) जातीनें, गुणानें, क्रियेनें किंवा सज्ञेनें समदायातील एक भाग निराळा काढून कळवावयाचा असतां ज्यापासून तो निराळा काढावयाचा तद्वाचक शब्दापुढें षष्ठी किंवा सप्तमी होते नृणा नृषु वा ब्राह्मण श्रेष्ठ, गवा गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा

१ ज्या वस्तूपेक्षा जो पदार्थ जातीने, गुणानें, क्रियेनें किंवा सज्ञेनें निराळा म्हणून कळवावयाचा तो पदार्थ मळचाच त्या वस्तूपेक्षा निराळा दाखविला असेल तेथें त्या वस्तूला दाखविणाऱ्या शब्दाहून पचमी होते, उदा०–माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा

२ गाईमध्यें काळी गाय पुष्कळ दूध देणारी आहे

१ साधु किंवा निपुण याचा योग असतांना सप्तमी होते, पूजा गम्यमान असताना, पण प्रतिशब्दाचा प्रयोग मात्र नसला पाहिजे, उदा०–मातरि साधुर्निपुणो वा

मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २ । ३ । ४४ ॥

प्रसित इत्युच्यते कः प्रसितो नाम । यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः । कुत एतत् । सिनोतिरयं बध्नात्यर्थे वर्तते । बद्ध इवासौ तत्र भवति ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २ । ३ । ४५ ॥

इह कस्मान्न भवति । अद्य पुष्य᳚ । अद्य मघा इति । अधिकरण इति वर्तते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

अनु, याचा प्रयोग असता सप्तमी न झाली पाहिजे, उदा०— साधुर्देवदत्तो मातर परि, मातरमनु

(सू ४४) येथे प्रसित हा शब्द उच्चारला आहे त्याचा कोणता अर्थ येथे समजावयाचा ?

जो त्या ठिकाणीं नेहमी प्रतिबद्ध असतो तो प्रसित होय

हें कशावरून ?

सिनोतिधातु हा बध्नातिधातूच्या अर्थाला म्ह बधन या अर्थाला दाखवितो त्या ठिकाणीं हा बद्ध झाल्यासारखाच असतो

(सू ४५) अद्य पुष्य᳚, अद्य मघा, येथे का बरें प्रकृत सूत्रानें सप्तमी होत नाहीं ?

'सप्तम्यधिकरणे च' (२।३।३६) या सूत्रातून मडूकप्लुतीनें 'अधिकरणे' या शब्दाची येथे अनुवृत्ति येत आहे

याप्रमाणे भगवान् पतजलिऋषींनीं रचिलेल्या व्याकरण महाभाष्यातील दुसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादातील दुसरें आन्हिक समाप्त झाले

---

१ प्रसित किंवा उत्सुक याचा योग असता तृतीया किंवा सप्तमी होते, उदा०—प्रसित उत्सुको वा, हरिणा हरौ वा

२ प्रपूर्वक षिञ् बन्धने या धातूच्या पुढे कर्मणि क्तप्रत्यय करून प्रसितशब्द बनविला आहे

१ नक्षत्रवाचक शब्दापुढील प्रत्ययाचा लुप् झाला असता तेथें अधिकरण या अर्थी तृतीया किंवा सप्तमी होते, उदा०—मूलेन मूले वा आवाहयेद्देवीं, श्रवणेन श्रवणे वा विसर्जयेत्

२ येथें 'पुष्यनक्षत्रानें युक्त चन्द्र' या अर्थाच्या पुष्यशब्दाहून पुष्येण युक्त काल या अर्थी केलेल्या अण्प्रत्ययाचा 'लुबविशेषे' (४।२।४) या सूत्रानें लुप् केला आहे असेंच 'मघा' येथेंही समजावें परतु त्या काळीं अमुक करावें असें पुढें काहीच सागितलें नसल्यामुळें त्याला अधिकरण म्हणता येत नाहीं

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ २ । ३ । ४६ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते । पदत्वम् । नैतदस्ति । षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चैस्तव स्वम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा [८.१.२६] इत्येष विधिर्यथा स्यात् ॥ अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् । स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एवात्र प्राति-

---

(सू ४६) येथ प्रातिपदिक हा शब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

उच्चै., नीचै., येथेही प्रथमा व्हावी म्हणून

पण येथे प्रथमा करून काय मिळवावयाचें आहे ?

पदसज्ञा मिळवावयाची आहे

प्रथमा करण्याचें हें फळ नाही. कारण तेथे षष्ठी केल्यानें पदसज्ञा मिळविता येईल

तर प्रातिपदिक शब्द घालण्याचे हें प्रयोजन समजावें की ग्राम उच्चैस्तव स्वम्, ग्राम उच्चैस्ते स्वम्, येथ 'सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा' (८।१।२६) या सूत्रानें प्रथमान्त शब्दाच्या पुढील युष्मद्, अस्मद्, या शब्दाना सागितलेला वैकल्पिक आदेश व्हावा.

आता येथ लिङ्ग हा शब्द घातला आहे तो कशासाठी ?

स्त्री, पुमान्, नपुसकम्, येथेही प्रथमा व्हावी म्हणून

लिङ्गशब्दाचे हें प्रयोजन होत नाही. कारण येथे स्त्रीलिंग, पुल्लिंग, हा प्रातिपदिका-

---

१. प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्ग च परिमाण च वचन च असा द्वद्वसमास करून पुढें प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रम् असा त्याचा मात्रशब्दाबरोबर समास केला आहे द्वद्वाच्या पुढें असलेल्या मात्रशब्दाचा द्वद्वांतील प्रत्येक शब्दाकडे सबध होतो जें प्रातिपदिक उच्चारिलें असता त्यापासून जो अर्थ नियमानें मनात येतो तेवढाच तेथें प्रातिपदिकार्थ समजावा तेव्हां असा अर्थ होतो फक्त प्रातिपदिकार्थ च गम्यमान असेल तर प्रथमा होते, लिङ्ग हाच फक्त अर्थ अधिक असेल तर तेथेंही प्रथमा होते, परिमाणवाचक शब्दाहून प्रथमा होते आणि सख्यावाचक शब्दाहून प्रथमा होते, उदा०— उच्चै, नीचै, हें प्रातिपदिकार्थमात्र याचें उदाहरण होय उच्चै', नीचै, या शब्दापासून नियमानें जो अर्थ मनात येतो तेवढाच येथें उच्चै, नीचै, यापासून दाखवावयाचा आहे, त्या प्रातिपादिकार्थापक्षा जास्त असा लिङ्ग, सख्या, कारक, यांपैकीं कोणताही अथ येथें दाखवावयाचा नाहीं कृष्ण, श्री, ज्ञानम्, तट, तटी, तटम्, हीं लिङ्गमात्राचीं उदाहरणें होत येथें प्रातिपदिकार्थापेक्षां फक्त लिग तेवढें अधिक विवक्षित आहे द्रोणो व्रीहि हें परिमाणमात्राचें उदाहरण होय द्रोण या शब्दाचा परिमाण या अर्थी जेव्हां प्रयोग केला असेल तेव्हा तें लिंगमात्राचेंच उदाहरण होईल, पण जेव्हां त्या परिमाणानें मोजलेला या अर्थी व्रीहि वगैरेचें विशेषण होतो तेव्हा नो अर्थ अधिक विवक्षित असल्यामुळें लिगमात्राचें उदाहरण होत नाही त्याकरिताच येथें परिमाणग्रहण केलें आहे एक, द्वौ, बहव, हीं वचनमात्राची उदाहरणें होत ह्या ठिकाणीं सख्याविशेष हा प्रातिपदिकानेंच उक्त होत असल्यामुळें पुन त्या अर्थी एकवचन, द्विवचन, वगैरे प्रत्यय होणार नाहींत म्हणून येथें मुद्दाम वचनशब्द घातला आहे

२ जरी उच्चै येथें पुढील सुप्रत्ययाचा लुक् (२।४।८२) झाला तरी प्रत्ययलक्षणानें (१।१।६२) होणार आहे

३ षष्ठी शेषे (२।३।५०) येथें शेष म्हणजे पूर्वी न सागितलेला अथ होय कारक आणि प्रातिपदिकार्थ हे दोन्ही पूर्वी सागितले आहेत पण जर येथें प्रातिपदिकार्थ शब्द घातला नाही तर तोही शेषशब्दानें घेना येईल आणि प्रातिपदिकार्थी षष्ठी होईल

पदिकार्य ॥ इद तर्हि । कुमारी वृक्षः कुण्डमिति ॥ अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् । द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात्॥ अथ वचनग्रहण किमर्थम्। इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । गर्गाः शत दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येक दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात्। द्रोण खारी आढकमिति । इह न स्यात्। कुमारी वृक्ष कुण्डमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । वृद्धिगुणसज्ञे प्रत्येक भवत ॥ इद तर्हि प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एकः द्वौ बहव इति ॥ अथ मात्रग्रहण किमर्थम् ।

र्थच होत आहे

तर मग कुमारी, वृक्ष , कुण्डम्, हे लिङ्ग शब्द घालण्याचे प्रयोजन समजावे

आता परिमाणशब्द घातला त्याचा काय उद्देश ?

द्रोण[४], खारी, आढकम्, येथेही प्रथमाविभक्ति व्हावी

आता वचन[५] हा जो शब्द घातला आहे तो कशासाठी ?

अनेकाना उद्देशून सागितलेले कार्य प्रत्येकाला निरनिराळे लागू न होता समुदायाला मिळून लागू होते अशाबद्दल एक लोकातील न्याय दृष्टीस पडतो तो असा.– गर्ग नावाच्या कुलातील मनुष्याना शभर रुपये दड केला असता व राजे लोक द्रव्यार्थी असताही गर्ग कुलातील प्रत्येक मनुष्याकडून शभर केला जात नाही, तर सर्व गर्गांकडून मिळूनच शभर रुपये दड वसूल केला जातो हा दृष्टान्त जागरूक असता त्याप्रमाणे जेथे प्रातिपदिकार्थ, लिग आणि परिमाण हे तीनही अर्थ गम्यमान असतील तेथेच प्रकृत सूत्राने प्रथमा होईल, उदा०– द्रोण खारी आढकम्, आणि तिन्ही मिळून नसतील तेथे होणार नाहीं, उदा०– कुमारी वृक्ष काण्डम्, येथे प्रथमा होणार[६] नाही

वचनशब्द घालण्याचें हे प्रयोजन म्हणता येत नाहीं. कारण समुदायाला उद्देशून सागितलेल्या कार्याचा त्या समुदायातील प्रत्येक अवयवालाही सबध झालेला दृष्टीस पडतो, जसे - गुणसज्ञा अ ए ओ याना तसेच वृद्धिसज्ञा आ ऐ औ याना उद्देशून सागितली आहे तरी ती अ ए ओ आणि आ ऐ औ या प्रत्येक वर्णाला केली आहे. या दृष्टान्तावरून प्रातिपदिकार्थादि प्रत्येकाहून प्रथमोत्पत्ति होईल

तर मग एक, द्वौ, बहव., येथे त्या त्या शब्दानें एकत्वादि सख्या उक्त झाली असता ही प्रथमा व्हावी हे वचनशब्द घालण्याचें

---

४ जेव्हा परिमाण, परिमेय, याचा सबध असल्यामुळे द्रोण, आढक, वगैरे शब्द लक्षणेनें परिमेय व्रीह्यादिक या अर्थाने वापरण्यात येतात तेव्हा तो परिमेयार्थ त्या आढकादि शब्दाचा प्रातिपदिकार्थ होत नाहीं तेव्हा त्याही वेळा प्रथमा होण्याकरिता परिमाणशब्द घातला आहे

५ येथील वचनशब्दाचा वाचक असा अर्थ आहे असें गृहीत धरून हा प्रश्न विचारला आहे तेव्हा त्याप्रमाणें कर्मणि द्वितीया (२।३।२) या सूत्रामध्यें वचनशब्द घातला नसून ही कर्मसज्ञा झालेल्या पदार्थाच्या पुढें द्वितीया करता येत नसल्यामुळे तद्वाचक शब्दाच्यापुढे द्वितीया होते, 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (२।३।१८) इत्यादि सूत्रामध्येंही तसेंच समजावें, त्याप्रमाणें प्रकृत सूत्रामध्येंही वचनशब्दावाचून काम भागेल असा अभिप्राय आहे

६ वचनशब्द घातला असता त्याचा प्रातिपदिकार्थ लिंग आणि परिमाण या प्रत्येकाशीं संबंध केल्यामुळें तीन वाक्यें होतात, आणि प्रत्येक ठिकाणीं

एतन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात्कर्मादिविशिष्टे मा भूदिति । कटं करोति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयस्ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सामन्त्रितम् [२.३ ४८] इति वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि संबोधन आमन्त्रितमित्येव ब्रूयात् ॥ इदं तर्ह्युक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एकः द्वौ बहव इति । वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम्।

प्रयोजन समजावें

आता येथे 'मात्र' हा शब्द येथ घातला आहे त्याचा काय उद्देश ?

जेथे केवळ प्रातिपदिकार्थच गम्यमान होत असेल तेथेच प्रथमा व्हावी आणि जेथे कर्म, करण, वगैरेंनीं युक्त असा प्रातिपदिकार्थ आहे तेथे न व्हावी, उदा०— कटं करोति

मात्र शब्द घालण्याचं हें प्रयोजन बरोबर नाहीं. कारण कर्म, करण, वगैरे अर्थी द्वितीया, तृतीया, वगैरे विभक्ति विहित आहेत

तेव्हा जेथे कर्म वगैरे अर्थ अधिक असतील तेथें द्वितीया वगैरे त्या त्या विभक्ति प्रथमेच्या बाधक होतील.

अथवा ज्यापेक्षा हा आचार्य 'संबोधने च' (२।३।४७) या सूत्रानें संबोधनार्थी प्रथमेचें विधान करीत आहे त्यापेक्षा तो प्रातिपदिकार्थापेक्षां कर्म वगैरे जास्त अर्थ गम्यमान असताना प्रथमा प्रवृत्त होत नाहीं असे ज्ञापन करीत आहे.

हें ज्ञापक बरोबर नाहीं कारण संबोधनार्थी प्रथमा विधान करण्याचा निराळा उपयोग आहे.

तो कोणता ?

'सामन्त्रितम्' यान संबोधन या अर्थी प्रथमा ज्या ठिकाणीं होते त्या ठिकाणीं त्या पदाला आमन्त्रित हे नाव ठेवावयाचे आहे तेव्हा त्याकरिता संबोधन या अर्थी प्रथमेच विधान केले पाहिजे.

हा उपयोग आहे खरा, पण तेवढ्याकरिता काहीं 'संबोधने च' हें निराळें सूत्र करून त्यानें प्रथमा सांगावयास नको कारण मात्रग्रहण नसेल तर प्रातिपदिकार्थापेक्षा संबोधन हा अर्थ अधिक असला तरी प्रकृत सूत्रानें प्रथमा सिद्धच आहे फक्त तसल्या प्रथमान्ताला आमन्त्रितसंज्ञा 'संबोधने आमन्त्रितम्' असे एकच सूत्र करून सांगितली म्हणजे झालें

तर मग एकः द्वौ बहव. येथें प्रातिपदिकानें एकत्व वगैरे संख्या उक्त झाली असताही तेथे प्रथमा व्हावी यासाठीं मात्रशब्द घातला आहे असे समजावे.

वचनशब्द घातल्याचाही हाच उपयोग सांगितला आहे ना ?

प्रथमा करतां येते

७. एक, द्वि, वगैरे शब्दांचा जरी संख्या हा प्रातिपदिकार्थच आहे तरी तेथें पुन त्या संख्येला दाखविणारे प्रत्यय वचनग्रहणाच्या जोरावर होतात

८ तेव्हा 'संबोधने च' हें निराळे प्रथमा सांगणारें सूत्र केल्यावरून 'प्रातिपदिकार्थापेक्षा अधिक अर्थ गम्यमान असताना प्रकृत सूत्रानें प्रथमा होत नाहीं' असें ज्ञापन होतें म्हणून मात्रग्रहण करावयास नको

९ मात्र या शब्दाचा अर्थ साकल्य घेतला म्हणजे यच्चयावत् प्रातिपदिकाहून प्रथमा होते असा अर्थ होतो त्याच्या जोरावर एकत्व वगैरे संख्या प्रातिपदिकानें उक्त असली तरी प्रथमा होईल अथवा मीयतेऽनया मात्रा अशा व्युत्पत्तीनें मात्रशब्द संख्या या अर्थाला दाखवितो तेव्हा संख्या या अर्थी प्रथमेचें मुद्दाम निराळें विधान केल असल्यामुळें एकत्व वगैरे संख्या उक्त असताही प्रथमा होईल.

अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य उपसंख्यानमधिकत्वात् ॥१॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः । पुरुषे वीरत्वम् ॥

न वा वाक्यार्थत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः ॥

अथवाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः ॥ ३ ॥

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षः

तर मग एका उपयोगाकरिता दोन उपायाची जरूर नसल्यामुळे वचनशब्द किंवा मात्रशब्द या उभयतापैकी एक काहीं तरी काढून टाकणे शक्य आहे.

(वा १) प्रातिपदिकार्थ लिङ्ग, परिमाण, आणि वचन एवढेच अर्थ प्रथमेच्या उत्पत्तीला निमित्त म्हणून गृहीत धरले असता समानाधिकरण अशा 'वीरः पुरुष' इत्यादि उदाहरणामध्यें प्रथमाविधायक असे नवीन वचन केले पाहिजे

पण 'वीर पुरुष.' वगैरे उदाहरणामध्यें प्रथमा का बरे होत नाही ?

प्रातिपदिकार्थापेक्षा येथे अधिक अर्थ मनात येत आहे म्हणून प्रथमा होणार नाही

प्रातिपदिकार्थापेक्षा अधिक मनात येणारा अर्थ कोणता, व तो कसा बरें मनात येतो ?

पुरुषशब्दार्थाचे ठिकाणी वीरशब्दार्थाकडून आलेले विशेष्यत्व हा अर्थ अधिक भासतो, आणि पुरुषशब्दार्थाकडून आलेले वीरशब्दार्थाचे ठिकाणी विशेषणत्व हा अर्थ अधिक मनात येतो

(वा २) प्रथमाविधायक असे निराळें वचन करावयास नको

काय कारण ?

कारण असे की प्रातिपदिकार्थापेक्षा अधिक जो विशेषणविशेष्यभाव मनात येत आहे तो परस्पराच्या सानिध्यामुळे मनात येत असल्यामुळे तो वाक्याचा अर्थ आहे

किंवा 'अभिहिते प्रथमा' असे प्रथमा विधायक सूत्र करण्यात येईल तिङ्, कृत्, तद्धित किंवा समास यानी कर्ता, कर्म, वगैरे उक्त झाले असता तेथे प्रथमाविभक्ति होते.

(वा ३) तिङ्, कृत्, वगैरेकडून अभिहित झालेला जो कर्ता, कर्म, वगैरे अर्थ तेथे प्रथमा होते असे प्रथमाविधायक सूत्र केलें असता जेथें कर्ता हा अर्थ तिङ् वगैरेकडून उक्त झाला नाही तेथें प्रथमा होण्याबद्दल निराळे विधान करावयास पाहिजे, उदा०– वृक्ष., प्लक्ष .

(वा ४) अथवा हें सांगितलेंच आहे.

काय सांगितले आहे ?

जेथें इतर कोणत्याही क्रियापदाचा प्रयोग केलेला नसेल तेथें पुढें लट्प्रत्यय केलेल्या

---

१० तेव्हा वीर या एका शब्दापासून काहीं विशेषणत्व मनात येत नाहीं तसेंच पुरुष या एका शब्दापासून काही त्याचें विशेष्यत्व मनात येत नाहीं तेव्हा त्याहून प्रकृत सूत्रानें प्रथमा होण्यास काहींच हरकत दिसत नाहीं.

प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः ॥५॥

अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क । प्रासाद आस्ते । शयन आस्ते । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः ॥ ६ ॥

तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति ।

उक्तं पूर्वेण ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षः प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ॥

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥ ८ ॥

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽ-

अशा अस्धातूचा प्रयोग आहेच असें समजतें. कारण वृक्ष., प्लक्ष , असे उच्चारलें असता त्यापासून वृक्ष आहे, प्लक्ष आहे, असा अस्ति याचा अर्थ मनात येतो

(वा ५) 'अभिहिते प्रथमा' असें सूत्र प्रथमाविधायक केलें असता जेथें कर्तृत्व वगैरे एकच अर्थ अभिहित असून अनभिहितही आहे तेथे प्रथमा प्राप्त होऊ शकत नाहीं

तेथे म्हणजे कोठें ?

प्रासादे आस्ते, शयने आस्ते, येथें या ठिकाणीं प्रासाद हा सदिक्रियेचें अधिकरण आहे. तें सद्धातूपुढील घञ्प्रत्ययानें उक्त झालें आहे पण आसधातूपुढील कर्ता या अर्थी केलेल्या तिङ्प्रत्ययानें उक्त झालें नाहीं, म्हणून तेथे अधिकरणीं सप्तमी होत असते, परतु त्या सप्तमीचा परत्वास्तव बाध करून 'अभिहिते प्रथमा' यानें प्रथमा प्राप्त होत आहे

असें आहे तर 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' असें प्रथमाविधायक सूत्र करण्यात येईल[११].

(वा ६) तिङ्प्रत्ययाशीं सामानाधिकरण्य ज्या कारकाचें असेल त्याहून प्रथमा होते असे विधान केले तर जेथ तिङ्प्रत्ययाचा प्रयोग नाहीं तेथें प्रथमेचें विधान करणें भाग पडत आहे, जसे– वृक्ष , प्लक्ष.

(वा ७) याबद्दल पूर्वी सांगितलें आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

जेथे इतर कोणत्याही क्रियापदाचा प्रयोग केलेला नसेल तेथे पुढें लट् केलेल्या अशा अस्धातूचा प्रयोग केला आहेच असें समजावें. कारण नुसतें वृक्ष, प्लक्ष, एवढेंच उच्चारलें असले तरी तेथें वृक्ष आहे, प्लक्ष आहे, असा अस्ति याचा आहे हा अर्थ नियमानें मनांत[१२] येतो

(वा ८) तिङाशीं सामानाधिकरण्य असताना प्रथमा होते असें म्हटलें तर शतृ आणि शानच् (३।२।१२४) या प्रत्ययाचें निमित्त म्हणून धरलेलें जें प्रथमान्तभिन्न पदाचें सामानाधिकरण्य तें कार्यमें[१३] असल्यामुळें तिङ् प्रत्यय उत्पन्नच होऊ शकत नाहीं.

---

११ तिङ् म्हणजे क्रियापदांतील प्रत्यय. तो जर कर्ता या अर्थी केला असेल तर त्या तिङ्प्रत्ययाचें कर्त्याशीं सामानाधिकरण्य असतें म्हणून तेथें कर्त्याहून प्रथमा होते, इतराहून होत नाहीं, उदा०–देवदत्त कटं करोति तसेंच तो तिङ्प्रत्यय जर कर्म या अर्थी केला असेल तर त्याचें सामानाधिकरण्य कर्माशीं असतें, म्हणून तेथें कर्माहून प्रथमा होते, इतराहून होत नाहीं, उदा०–देवदत्तेन कटः क्रियते. इतर कारकें तिङ्प्रत्ययानें कोठेंही उक्त होत नाहींत तेव्हा अर्थातच प्रासादे आस्ते येथें प्रासाद या अधिकरणाहून प्रथमा होत नाहीं

१२ तेव्हा त्या अस्ति या क्रियापदांतील तिङ्प्रत्ययाशीं सामानाधिकरण्य वृक्ष प्लक्ष या कर्त्यांचें असल्यामुळें प्रथमा होईल

१३ पचत्योदन देवदत्त येथें पच्धातूहून लट्प्रत्यय केला असता त्याला तिङादेश होणार

भावः । क्व । पचत्योदनं देवदत्त इति । किं कारणम् । तयोरपवादत्वात् । शतृशानचौ तिङपवादौ तौ चात्र बाधकौ न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तन्न तावदत्र कदाचित्तिङादेशो भवत्यपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते ॥ पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे । शतृशानचोर्द्वैतं भवति । अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति । विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति । विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति । तद्यदा तावदर्थनियमोऽप्रथम

कोठे ?

पचत्योदन देवदत्त. येथे

काय कारण ?

कारण असे की शतृ शानच् हे तिङ्प्रत्ययाचे अपवाद असल्यामुळे येथे तिङ्प्रत्ययाचा बाध करून ते होतील कारण अपवादाच्या विषयामध्यें सामान्यशास्त्र येऊ शकत नाही 'प्रथमत अपवाद प्रवृत्त होतो आणि मागून अपवादरहित स्थली उत्सर्ग प्रवृत्त होतो' किंवा 'अपवादाचा विषय सोडून देऊन उत्सर्ग प्रवृत्त होतो' अशी परिभाषा आहे तेव्हा पचत्योदन देवदत्त. येथे तिङादेश प्रवृत्त होणार नाहींत, तर आपले अपवाद असे जे शतृ शानच् त्याचें हे स्थल असावें असे समजून त्याची वाट पहात असतात.

हा दोष पाक्षिक आहे.[१४]

पण कोणत्या पक्षी बरे हा दोष येत आहे ?

शतृ, शानच्, याच्या विधानाविषयीं दोन पक्ष आहेत

'अप्रथमा' हा पर्युदास घेऊन शतृ, शानच्, याचा विधि हा एक पक्ष होय या वेळीं प्रथमान्तभिन्न म्ह द्वितीयाद्यन्ताशीं समानाधिकरण अशा लटाचे स्थानीं शतृ, शानच् हे आदेश होतात असा अर्थ होतो, व अप्रथमा हा प्रसज्यप्रतिषेध गृहीत धरून म्हणजे प्रथमान्ताचा आश्रय करून शतृ, शानच् याचा निषेध हा दुसरा पक्ष होय या वेळी सामान्यत. शतृशानच् प्रत्ययाचे विधि करून नतर प्रथमान्ताशीं समानाधिकरण अशा लटाचे स्थानीं शतृ, शानच् करू नयेत असा त्याचा निषेध होतो तसेच प्रथमा वगैरे विभक्तीच्या नियमाविषयीही दोन पक्ष आहेत एक विभक्तिनियम[१५] व दुसरा अर्थनियम[१६]. विभक्तिनियमपक्षीं प्रातिपदिकार्थ मात्र विवक्षित असतानाच प्रथमा होते, अन्यार्थी होत नाहीं, कर्मार्थीच द्वितीया होते, अन्यार्थी होत नाहीं, असा अर्थ होतो अर्थनियमाच्या वेळीं प्रातिपदिकार्थ मात्र विवक्षित असताना प्रथमाच

नाहींत कारण तिङादेश झाल्यानतर 'तिङ् समानाधिकरणे प्रथमा यानें' प्रथमा होणार आणि ती प्रथमा झाल्यानतर शतृ, शानच्, याचें निमित्त जें प्रथमान्तभिन्नाशी लटाचें सामानाधिकरण्य तें नष्ट होणार तेव्हा अर्थातच तिङादेश करण्याचे पूर्वी शतृ, शानच्, याचें निमित्त कायम असतें

१४ तेव्हां ज्या पक्षीं दोष येत नाही तो पक्ष स्वीकारावा म्हणजे दोष येणार नाहीं

१५. या वेळीं 'कर्मणि द्वितीया' याचा असा नियमाकार ठरतोः- द्वितीयाविभक्ति करणें झाल्यास कर्म या अर्थीच करावी या नियमानें कर्म हा अर्थ अन्य विभक्ति न करण्यास बांधला जात नाहीं द्वितीयाविभक्ति मात्र अन्य अर्थी न करण्यास बांधली जाते म्हणून याला विभक्तिनियम म्हणतात

१६ या वेळीं कर्म या अर्थी विभक्ति करणें झाल्यास द्वितीयाच करावी असा नियमाचा आकार ठरतो. या नियमाने द्वितीयाविभक्ति ही अन्य अर्थी न करण्याबद्दल बाधली जात नाहीं, कर्म हा अर्थ मात्र अन्य विभक्ति न करण्यास बांधला जातो, म्हणून या नियमाला अर्थनियम म्हणतात,

च विधिनाश्रीयते तदैष दोषो भवति । यदा हि विभक्तिनियमो यथैवाप्रथमा विधिनाश्रीयतेऽथापि प्रथमा प्रतिषेधेन न तदा दोषो भवति ॥

[संबोधने च ॥२।३।४७॥

सांऽऽमन्त्रितम् ॥२।३।४८।

एकवचनं संबुद्धिः ॥२।३।४९॥]

षष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यथैव

होते, इतर विभक्ति होत नाहीं, कर्मार्थी द्वितीयाच होते, इतर विभक्ति होत नाहीं असा अर्थ होतो त्यात जेव्हा अर्थनियम घेऊन त्याच्या जोडीला 'अप्रथमा' हा पर्युदास घेतला तेव्हा हा पूर्वोक्त[17] दोष येतो, आणि जेव्हा विभक्तिनियम गृहीत धरून त्याच्या जोडीला 'अप्रथमा' हा पर्युदास घेतला किंवा प्रसज्य-प्रतिषेध घेतला तेव्हाही पूर्वोक्त दोष येत नाहीं[18]

(सू ५०) येथे शेषे असे म्हटलें आहे तेथें शेषपदानें कोणता शेष घ्यावयाचा ?

कर्म वगरेपेक्षा जो निराळा अर्थ तो येथे शेषपदानें घेतला आहे

---

१७ अर्थनियमपक्षां तिङ्सामानाधिकरण्य असताना प्रथमाच होते, अनभिहित कम अर्थ असताना द्वितीयाच होते, अशा प्रकारचे नियम होतात तेव्हां पचति येथें पच् + लट् या अवस्थेंत तिङ् करण्याचे पूर्वी देवदत्ताला तिङसामानाधिकरण्य नाहीं व अनभिहित कर्म वगैरे काहीच अर्थ नाहींत म्हणून कोणताच नियम लागू होत नसल्यामुळे 'स्वौजसमौट्' (४।१।२) या सामान्य शास्त्रानें देवदत्त शब्दाहून प्रथमा, द्वितीया, वगैरे सगळ्याच विभक्ति होणार आहेत तेव्हा तेथें प्रथमान्ताशीं सामानाधिकरण्य आहे आणि प्रथमान्तभिन्न द्वितीयान्त वगैरेंशींही सामानाधिकरण्य आहे आता जेव्हा अप्रथमा (२।२।१२४) हा पर्युदास घेतला तेव्हा त्याला प्रथमान्ताशीं सामानाधिकरण्य असो अथवा नसो, प्रथमान्तभिन्नाशीं सामानाधिकरण्य असलें म्हणजे शतृ शानच् होणारच, म्हणून दोष येतो. प्रसज्यप्रतिषेध घेतला म्हणजे हा दोष येत नाहीं कारण त्या पक्षीं प्रथमान्तभिन्नाशीं सामानाधिकरण्य असो किंवा नसो, प्रथमान्ताशीं सामानाधिकरण्य असलें म्हणजे शतृ-शानच्प्रत्ययाचा निषेध होणारच म्हणून दोष येत नाहीं

१८ आता प्रत्ययनियमपक्षीं तिङ्सामानाधिकरण्य असतानाच प्रथमा होते, अनभिहित कर्म असतांनाच द्वितीया होते, अशा प्रकारचे नियम होतात तेव्हा पच् + लट् या अवस्थेंत तिङ् करण्याचे पूर्वी देवदत्ताला तिङ्सामानाधिकरण्य नाहीं व अनभिहित कर्म वगैरे काहींच अर्थ नाहींत, म्हणून कोणतीच विभक्ति प्राप्त होत नाही तेव्हां च, वा, ह, येथें उत्सर्गानें प्रथमा होते अशी जी कल्पना करावी लागते त्याप्रमाणें येथें देवदत्तशब्दाहून फक्त प्रथमा त्या वेळीं होईल. तेव्हा प्रथमान्ताशींच फक्त सामानाधिकरण्य आहे, द्वितीयान्त वगैरेंशीं नाहीं म्हणून अप्रथमा हा पर्युदास घेतला काय आणि प्रसज्यप्रतिषेध घेतला काय, त्या दोन्ही पक्षी शतृ शानच्प्रत्यय प्राप्त होत नाहीत, म्हणून काहीं दोष येत नाहीं

१ ज्याचें दुसरीकडे लक्ष आहे त्याचें आपलेकडे लक्ष लावणें याला येथें संबोधन म्हणतात त्या संबोधन या अर्थी प्रथमा होते, उदा –हे देवदत्त, हे देवदत्तौ, हे देवदत्ता

१ संबोधन या अर्थाला दाखविणारी जी प्रथमा ती शेवटीं असलेल्या शब्दाला आमन्त्रितसंज्ञा होते, उदा – अग्ने तव येथें अग्ने याला आमन्त्रितसंज्ञा झाल्यामुळें त्याला अविद्यमानवद्भाव (८।१।७२) झाला म्हणून तव याला 'ते' आदेश होत नाहीं

१ संबोधन या अर्थाला दाखविणाऱ्या प्रथमेच्या एकवचनाला संबुद्धि अशी संज्ञा होते, उदा –हे पटो, हे राम

१ कर्म वगैरे कारक आणि प्रातिपदिकार्थ यापेक्षा निराळा असा जो स्वस्वामिभाव वगैरे संबंध त्या अर्थी षष्ठी होते, उदा० – राज्ञ पुरुष , पशो. पादः,

शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्राज्ञः पुरुष इति राजा कर्ता पुरुषः सम्प्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याच्ञाया विनिमयादिति। अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । बिन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् ।

प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् ॥१॥

प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियतास्तत्र षष्ठी प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं षष्ठीनियमार्थम् । शेष एव षष्ठी भवति नान्यत्रेति ॥

असें आहे तर तो शेषपदाचा अर्थ येथे सभवतच नाहीं. कारण कर्म वगैरेंपेक्षा निराळा अर्थ मुळीं अस्तित्वातच नाहीं राज्ञः पुरुष. येथेंही राजा हा कर्ता आहे व पुरुष हा सप्रदान आहे. वृक्षस्य शाखा येथे वृक्ष हें शाखेचे अधिकरण होय तसेच हें जें आपल्या मालकीचे म्हणून लोकात म्हणतात ती मालकी विकत घेणें, युद्धात जिंकून घेणे, प्रतिग्रह घेणें, आणि अदलाबदल करणे, या चार प्रकारानीं उत्पन्न होते या सर्व ठिकाणीं क्रियाकारकभावसबध असल्यामुळे कर्म वगैरे अर्थ आहेतच.

असें आहे तर कर्म, करण, वगैरे अर्थाची अविवक्षा करणे हा शेषपदार्थ होय

पण जो अर्थ वस्तुत. विद्यमान आहे त्याची अविवक्षा तरी कशी बरें करता येईल?

का बरें? वस्तुतः असलेल्याही अर्थाची अविवक्षा होते, जसें— अलोमिका[३] एडका, अनुदरा कन्या तसेच नसलेल्याही अर्थाची विवक्षा करता येते, जसे— समुद्र कुण्डिका[४], विन्ध्यो वर्धितकम्.

आता प्रकृत सूत्रामध्यें जो हा शेषशब्द घातला आहे त्याचा काय उद्देश?

(वा १) प्रत्ययनियम असल्यामुळे येथे शेषे असें म्हटलें पाहिजे. कारण त्या पक्षीं करण या अर्थींच तृतीया करावी अशा रीतीनें इतर अर्थीं न करण्याविषयी ते ते प्रत्यय बाधले जातात, अर्थ बाधले जात नाहींत अशा स्थितींत येथे शेषशब्द नसेल तर षष्ठी अमुकच अर्थीं होते अशी बाधली गेली नसल्यामुळें कर्म वगैरे अर्थीं होऊ लागेल ती न व्हावी म्हणून शेष या अर्थींच षष्ठी करावी, इतर अर्थीं करू नये, असे षष्ठीचे नियमन होण्या-

---

२ क्रियेवाचून द्रव्याद्रव्यांचा सबध सभवत नसल्यामुळें द्रव्याद्रव्यामध्यें सबध जोडणारी काहींतरी क्रिया कल्पिणें जरूर आहे ती क्रिया म्हणजे 'राज्ञः पुरुषः' येथें दानक्रिया होय राजा हा त्या पुरुषाला द्रव्य देत आहे, म्हणून त्या उभयताचा सबध आहे तो सबध म्हणजे राजा हा त्या दानक्रियेचा कर्ता, आणि पुरुष हा उद्देश्य-सप्रदान होय

३ एडकी म्ह मेंढी त्या मेंढीला केस आहेत, परंतु ते फारच आखूड असल्यामुळें नसल्यासारखेच आहेत, या आशयानें मेंढीला अलोमिका असें म्हटलें आहे असेंच 'अनुदरा कन्या' येथें उदर फारच लहान आहे हें दाखविण्याकरितां उदराची अविवक्षा केली आहे

४ कुडी मोठी असल्यामुळें तीमध्यें उदक पुष्कळ साठवतें, म्हणून ती वस्तुत समुद्र नसताही तिला समुद्राचें रूपक केलें आहे त्याचप्रमाणें 'विन्ध्यो वर्धितकम्' येथेंही समजावें वर्धितक म्ह अन्नराशि तो मोठा आहे हें दाखविण्याकरिता त्याला डोंगराचें रूपक दिलें आहे.

अर्थावधारणाद्वा ॥ २ ॥

अथवार्था नियताः प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थम् । शेषे षष्ठ्येव भवति नान्या इति ॥ अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि षष्ठी भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति षष्ठ्येव तत्र भवतीति ॥

षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य । तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

तत्र प्रथमाविधिः ॥ ४ ॥

तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया । राज्ञः पुरुष इति ॥

उक्तं पूर्वेण ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । न वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः । कुतो नु

करिता सूत्रामध्यें शेषशब्द घातला पाहिजे

(वा २) अथवा अर्थनियमपक्षीं 'कर्म या अर्थी द्वितीयाच करावी' असे कर्म वगैरे अर्थ इतर विभक्ति न करण्याबद्दल बाधले जातात, पण द्वितीया वगैरे विभक्ति ह्या इतर अर्थी करू नयेत, असा नियम नसल्यामुळें शेष या अर्थीही त्या प्राप्त होत आहेत. त्या होऊ नयेत यासाठीं 'शेष या अर्थी षष्ठीच करावी', इतर करू नये, असे नियमन होण्याकरिता सूत्रामध्यें शेषशब्द घालणें जरूर आहे अर्थनियमपक्षीं शेषशब्द काढून टाकणें शक्य आहे.

तें कसें ?

त्या वेळीं कर्म वगैरे अर्थ हे नियत आहेत व प्रत्यय हे नियत नाहींत. अर्थात् शेष या अर्थीही द्वितीयादिक प्रत्यय प्रसक्त होत आहेत, म्हणून शेषशब्द काढून टाकून 'षष्ठी' एवढेंच सूत्र करीन ङ्यन्त, आबन्त आणि प्रातिपादिक यांच्यापुढें षष्ठीविभक्ति करावी असा त्याचा अर्थ होय. 'स्वौजस्' या सामान्य सूत्रानें सिद्ध असता जें हें षष्ठीविधान केलें जात आहे तें नियमार्थ होईल. तो नियम असा – जेथें षष्ठी आणि तीहून अन्य विभक्ति प्राप्त होते तेथें षष्ठीच करावी. अर्थात् शेष या अर्थी द्वितीयादिकाची निवृत्ति सिद्ध होत असल्यामुळे सूत्रातील शेषशब्दाची जरूरी नाहीं

(वा ३) स्वस्वामिभाव वगैरे संबंध या अर्थी षष्ठी होते असे म्हटलें असल्यामुळे विशेष्याहून षष्ठी न व्हावी यासाठीं तिचा निषेध केला पाहिजे, जसें– राज्ञ पुरुषः येथें राजा हा विशेषण व पुरुष हा विशेष्य आहे, तेव्हा पुरुषशब्दापासून प्रातिपदिकार्थ मात्रापेक्षा विशेष्यता ही अधिक भासते म्हणून तेथें प्रथमा येऊ शकत नाहीं आणि षष्ठी येत आहे तिच्या प्रतिषेधाकरिता वचन केलें पाहिजे.

(वा ४) त्या विशेष्याचे पुढें षष्ठीचा निषेध करून प्रथमेचें विधान करावें, जसे– राज्ञः पुरुष.

(वा ५) हें मागे (२।३।४६ वा.२) सांगितलेच आहे

तें काय सांगितलें आहे ?

येथे पुरुषाचे ठिकाणी जें प्रातिपदिकार्थ[५] येऊ शकत नाहीं, आणि प्रातिपदिकार्थमात्र नसल्यामुळें शेषशब्दानें त्याचें ग्रहण होऊन षष्ठी होऊं लागेल.

---

५ प्रातिपदिकार्थमात्र गम्यमान असेल तरच प्रथमा करावी, असा नियम असल्यामुळें प्रातिपदिकार्थापेक्षा अतिरिक्त अर्थ असता तेथें प्रथमा

खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति न पुना राजनि यदाधिक्य स वाक्यार्थ: स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दप्रयोग पुरुषे सोऽर्थो गम्यते । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । राजशब्दाद्धि भवान्षष्ठीमुच्चारयति । अङ्ग हि भवान्पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गम्यते सोऽर्थः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेव दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनान्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोग राजनि सोऽर्थो गम्यते । किं पुनस्तत् । स्वामित्वम् । किंकृत पुनस्तत् । स्वकृतम् । तद्यथा । प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं सम्प्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वे-

---

मात्रापेक्षा अधिक विशेष्यत्व भासतें तें राज्ञ. या पदान्तराच्या सनिधानामुळें भासते, म्हणून तो वाक्याचा अर्थ आहे. पुरुष या प्रातिपदिकाचा तो अर्थ नव्हे

पण हें कशावरून की पुरुषाचे ठिकाणीं जे अधिक विशेष्यत्व भासतें तो वाक्याचा अर्थ होय आणि राजाचे ठिकाणीं जें अधिक विशेषणत्व भासते तो मात्र वाक्यार्थ नव्हे ? असा फरक का ?

तो फरक होण्याचे कारण असे की पुरुष शब्दाचा प्रयोग केल्यावाचूनही नुसत्या राज्ञ: यापासून राजाचे ठिकाणीं असलेला विशेषणत्व हा अर्थ मनात येतो. पण राजशब्दाचा प्रयोग केल्यावाचून मात्र नुसत्या पुरुषः या शब्दापासून पुरुषाचे ठिकाणीं असलेला विशेष्यत्व हा अर्थ मनात उतरत नाहीं. पण तसा फरक होण्याचे कारण निराळेंच आहे.

तें काय कारण ?

कारण असे की राजशब्दाच्या पुढे तू षष्ठी उच्चारीत आहेस म्हणून तसे होत आहे असें पहा की पुरुषशब्दाच्या पुढें तू षष्ठी उच्चार म्हणजे पुरुषाचे ठिकाणींही विशेषणत्व हा अधिक अर्थ तुला प्रतीत होईलच

हें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण शब्दाच्या अस्तित्वावर अवलबून काहीं नवीन अर्थ उत्पन्न होत नाहीं, तर विवक्षित असलेल्या अर्थाच्या अस्तित्वावर अवलबून त्या अर्थाला दाखविणारा शब्द योजावयाचा असतो तेव्हा येथें असे समजावे की या अर्थाचें स्वरूपच अशा प्रकारचे आहे की पुरुषशब्दाचा प्रयोग केल्यावाचूनही राजाचे ठिकाणी तो अर्थ प्रतीत होतो

तो अर्थ कोणता ?

स्वामित्व हा होय

आता तें स्वामित्व कोणामुळे आलेलें आहे ?

राजाच्या मालकींतील वस्तूमुळें, जसे प्रातिपदिकाच्या अर्थाना क्रियेमुळे काहीं एक विशेषाचा सबध जडतो, व त्या जडलेल्या विशेषामुळे प्रातिपदिकाच्या अर्थाला कर्ता, कर्म, करण, सप्रदान, अपादान व अधिकरण हीं नावे मिळतात, आणि तीं नावे प्रातिपदिकाहून ती ती विभक्ति उत्पन्न होण्याविषयीं कदा

---

६ तेव्हा पुरुष या प्रातिपादिकाच्या पुढें अतरगत्वास्तव प्रथमत प्रातिपदिकार्थी प्रथमा केली नतर राज्ञ या पदाच्या सानिध्यामुळें येणारें विशेष्यत्व हें मागाहून येणारें असल्यामुळें तें बहिरग आहे. तेव्हा पूर्वी झालेल्या प्रथमेला बहिरग आधिक्य हे परत फिरवू शकत नाहीं

७ तेव्हा पुरुष येथीलप्रमाणें राज्ञ येथेंही प्रथमाच प्राप्त होत आहे.

८ तसें राजाच्या अगी वस्तुत असलेलें स्वामित्व कोठें षष्ठी होण्याला कारणीभूत होते आणि कोठें

नोपादीयन्ते कदाचिन्न । कदा च विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादीयन्ते । यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्त्याख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादानं सम्प्रदानमधिकरणमिति ॥ यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठ्येव पुरुषेऽपि स्वामिकृत स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्षष्ठी न भविष्यति ॥ न तर्हीदानीमिद भवति पुरुषस्य राजेति । भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा ॥ न तर्हीदानीमिद भवति राज्ञः पुरुषस्येति । भवति बाह्यमर्थम-

---

चित् कारण होतात व कदाचित् होत नाहींत.

तीं कर्म, करण, वगैरे नावें केव्हा बरें विभक्तीच्या उत्पत्तीविषयीं कारण होतात ?

जेव्हा क्रियेमुळें त्या त्या पदार्थावरील घडलेला कर्ता, कर्म, वगैरे विशेष स्पष्ट करून दाखवावयाचा असतो तेव्हा तो विशेष प्रातिपदिकार्थापेक्षा निराळा भासतो म्हणून तीं नावें त्या वेळीं विभक्तीच्या उत्पत्तीला कारण होतात आणि जेव्हा तो विशेष स्पष्ट करून दाखवावयाचा नसतो तेव्हा तो प्रातिपदिकार्थापेक्षा निराळा असा भासत नाहीं, तर त्या त्या पदार्थामध्यें अन्तर्भूत असा प्रातिपदिकार्थ स्वरूपच असतो. त्या वेळीं त्या प्रातिपदिकार्थामध्यें असलेल्या त्या शक्ति फक्त कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान व अधिकरण या नावानीं दाखविता येतात, विभक्तींच्या उत्पत्तीला त्या कारण होऊ शकत नाहींत

तर मग जसे स्वमुळे राजाचे ठिकाणीं स्वामित्वसबध असल्यामुळे तेथे षष्ठी होते तसें पुरुषाचे ठिकाणींही स्वामीमुळे स्वत्व सबध असल्यामुळ तेथेही षष्ठी प्रसक्त होत आहे

राजशब्दाच्या पुढे उत्पन्न झालेल्या षष्ठीनेंच पुरुषावरीलही सबध दाखविला गेला असल्यामुळ पुरुषशब्दाच्या पुढे षष्ठी होणार नाहीं

तर मग आता पुरुषस्य राजा अशी पुरुषशब्दाच्या पुढें षष्ठी होतच नाहीं कीं काय ?

पुरुषशब्दाच्या पुढें षष्ठी होते, मात्र त्या वेळीं राजशब्दाच्या पुढें प्रथमा होते.

तर मग आता राज्ञ पुरुषस्य अशी दोन्ही ठिकाणीं षष्ठी होतच नाहीं काय ?

दोन्ही ठिकाणींही षष्ठी होते, पण त्या वेळीं पुरुषाला राजापेक्षा निराळा बाहेरचा घट वगैरे

होत नाहीं

९. वृक्ष, प्लक्ष, वगैरे प्रत्येक पदार्थ आपल्या योग्यतेप्रमाणें अनेक क्रियाचा वस्तुत कर्ता असतो तसेंच कर्म, करण, वगैरेही असतो याप्रमाणें त्या त्या पदार्थामध्यें वस्तुत अस्तित्वात असलेल्या कर्ता, कर्म, वगैरे सर्व शक्ति त्या त्या पदार्थाच्या स्वरूपामध्येंच अन्तर्भूत होऊन लीन झाल्या असल्यामुळें प्रातिपदिकार्थमात्रापेक्षा निराळ्या स्वरूपानें भासत नाहींत. त्यामुळें तेथें त्या त्या कारकशक्तीला दाखविणारी ती ती विभक्ति होत नाहीं प्रातिपदिकार्थमात्रीं प्रथमाच होते तसें योग्यतेप्रमाणें असलेल्या त्या त्या शक्तीला अनुसरून होणारा जो क्रियेशीं सबध तो न दाखवितां कर्ता, कर्म, वगैरे नावानेंच फक्त ती शक्ति दाखवावयाची असली तरी तेथें प्रथमाच होते, उदा०—वृक्षः कर्ता, वृक्ष कर्म वगैरे आता जेव्हा वृक्ष वगैरे पदार्थांचा क्रियेशीं सबध लागून एखादी शक्ति विशेष रीतीनें स्पष्ट करून दाखविणें असेल तेव्हा मात्र त्या त्या कारकशक्तीप्रमाणे त्या त्या विभक्ति होतात

१० तात्पर्य, एका सबधामुळें त्या सबधाचें संबधी जें विशेष्य आणि विशेषण हे दोन पदार्थ त्या दोन्ही ठिकाणीं षष्ठी होत नाहीं, तर विशेषणाहूनच होते आता तें विशेष्य जर दुसऱ्या कोणाचें विशेषण झालें असेल तर त्या निराळ्या सबधामुळें त्याहूनही विशेषण म्हणून षष्ठी होईल

भिसमीक्ष्य ॥

[ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥२।३।५१॥]

अधीगर्थदयेशां कर्मणि २।।३।५२

कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् ॥ १ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात् । मातुः स्मर्यते । पितुः स्मर्यते ॥ अथ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । माता स्मर्यते । पिता स्मर्यत इति ॥

कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ २ ॥

कर्माभिधाने हि सति लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रोः स्मृतम् । मातॄणां स्मृतमिति । मातुर्यल्लिङ्गं वचनं च तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति ॥

षष्ठीप्रसङ्गश्च ॥ ३ ॥

षष्ठी च प्राप्नोति । कुतः । स्मृतशब्दात् । मातु सामानाधिकरण्यात्षष्ठी प्राप्नोति ॥

अर्थ विशेष्य घेतला म्हणजे होते.

(सू ५२, वा १) 'अधीगर्थ०' या सूत्राला आरभ करून 'प्रेष्यब्रुवो०' या सूत्रापर्यंतच्या सूत्रानीं ज्या धातूच्या कर्माहून षष्ठी सागितली आहे ते धातु अकर्मकासारखे समजावेत असे म्हणावे.

याचें काय प्रयोजन ?

अकर्मक धातूहून भाव या अर्थी सागितलेला लकार या धातूहून झाला पाहिजे, जसे– मातुः स्मर्यते, पितु. स्मर्यते

आता या वचनामध्यें अकर्मकवत् असा वत्प्रत्यय घातला आहे त्याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा की वस्तुतः तो धातु सकर्मक असल्यामुळें सकर्मकामुळे होणारें कार्यही झालें पाहिजे, जसे– माता स्मर्यते, पिता स्मर्यते

(वा २) जर हे धातु अकर्मकासारखे समजावेत असे म्हटलें नाहीं तर या धातूच्या पुढें भावेप्रत्यय होणार नाहीं कर्मणि केला तर त्या क्तप्रत्ययानें कर्म हा अर्थ दाखविला जाईल तेव्हा मातु· स्मृत, मात्रो. स्मृत, मातॄणा स्मृतम्, येथें मातृशब्दानें जो अर्थ दाखविला गेला तोच अर्थ स्मृतशब्दानेंही दाखविला असल्यामुळे मातृशब्दाचें जें लिङ्ग किंवा वचन तें स्मृतशब्दालाही लागू करण्याचा प्रसंग प्राप्त होत आहे

(वा ३) शिवाय षष्ठीविभक्ति करण्याची ही पाळी येत आहे

कोणाच्या पुढे ?

स्मृतशब्दाच्या पुढे कारण स्मृतशब्दानें माताच दाखविली जात असल्यामुळे मातुः वस्त्रम् जेथे जशी वस्त्रामुळे मातृशब्दाच्या पुढें षष्ठी झाली आहे तशी स्मृतशब्दाच्या पुढेंही ती प्राप्त होते

---

१ ज्ञान या अर्थापेक्षां इतर अर्थाचा जो ज्ञाधातु त्याच्या करणाहून षष्ठी होते, परतु तें करण या नात्यानें न दाखवितां फक्त शेष म्ह केवळ सबधी या नात्यानें दाखविणे असेल तर, उदा० सर्पिषो ज्ञानम् 'तुपाच्या सबधानें प्रवृत्ति' असा याचा अर्थ आहे येथें प्रवृत्तीचें वस्तुत तूप हें करण आहे

१ स्मरण या अर्थाला दाखविणारे धातु, तसेंच दय आणि ईश, या धातूच्या कर्माहून षष्ठी होते, पण तें कर्म शेष या नात्यानें दाखवावयाचें असलें पाहिजे, उदा० मातुः स्मरणम्, सर्पिषो दयनम् ईशनम् वा

२ स्मृधातु हा मूळचा सकर्मक आहे तो 'अकर्मक समजावा' असें वचन केले तर त्या वचनाच्या जोरावर मूळचा सकर्मक असूनही सकर्मक समजतां येणार नाही कारण सकर्मक आणि अकर्मक यामध्यें विरोध आहे आता 'अकर्मकासारखा समजावा' असें वचन केलें तर स्मृधातु मूळचा सकर्मक असल्यामुळें सकर्मक असेंही समजता येतें कारण सकर्मक आणि 'अकर्मकासारखा' यामध्यें विरोध नाहीं तेव्हा सकर्मक असल्यामुळें माता स्मर्यते असा कर्मणिप्रयोग करता येतो.

अपर आह । षष्ठीप्रसङ्गश्च । षष्ठी च प्रसङ्क्तव्या । कुतः । मातृशब्दात् । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान गस्यते । शेष इति वर्तते । शेषश्च कः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा कर्म विवक्षित भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा । स्मराम्यहं मातरम् । स्मराम्यहं पितरमिति ॥

[कृञः प्रतियत्ने ॥२।३।५३॥]

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ २ । ३ । ५४ ॥

अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चौरं संतापयति । वृषलं संतापयति ॥ अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति । भावकर्तृकाद्यथा स्यात् ।

अन्य कोणी एक वैयाकरण असें म्हणतो –

शिवाय षष्ठी होने असे सागावे लागणार आहे

कोणत्या शब्दापुढे ?

मातृशब्दाच्या पुढे कारण स्मृतशब्दातील क्तप्रत्ययानें कर्म हा अर्थ अभिहित झाल्यामुळे षष्ठी येऊ शकत नाहीं

तर मग एकदरींत 'हे धातु अकर्मकासारखे समजावेत' असें वचन केलें पाहिजे

तसें वचन करावयास नको कारण कर्माची कर्म या रूपानें अविवक्षा केली असतानाच ही प्रकृत सूत्रानें षष्ठी होत असते

तर मग तसें स्पष्ट सागितलें पाहिजे ना ?

स्पष्ट सागावयास नको.

तर मग सागितल्यावाचून कशावरून बरें हा अर्थ समजला जाणार आहे ?

शेषे हें पद अनुवृत्त येत आहे

शेषशब्दाचा अर्थ काय ?

कर्मादिक अर्थाची विवक्षा न करणें हाच शेषशब्दाचा अर्थ होय

ज्या वेळीं कर्म हा अर्थ अविवक्षित असतो त्या वेळीं षष्ठी होतच नाहीं, जसे– स्मराम्यह मातरम्, स्मराम्यह पितरम्

(सू ५४) अज्वरिसंताप्यो.. म्ह. अज्वरे. याच्या ऐवजीं 'अज्वरिसंताप्योः' असा शब्द घालावा. कारण चोर संतापयति, वृषल संतापयति, येथें षष्ठी न होता कर्माहून द्वितीया झाली पाहिजे

आता येथें भाववचनानाम् असें जें म्हटलें आहें तें कशाकरिता ? कारण भाववचन म्हणजे क्रियावाचक होत, आणि रुजार्थक जे धातु ते क्रियावाचक आहेतच.

अशाकरिता म्हटलें आहे की जेथें रुजार्थक धातूचा भाव हाच कर्ता आहे तेथेंच षष्ठी व्हावी व नदीकूलानि रुजति येथें न व्हावी.

---

३ तेव्हा मातु स्मृतम् इत्यादि भावेप्रयोग होण्याकरिता प्रथम वार्तिक केलें पाहिजे असें सिद्ध झालें.

१. कृञ्धातूच्या कर्माहून षष्ठी होते पण त्या कर्माची कर्मत्वानें अविवक्षा करून शेषत्वानें विवक्षा केली पाहिजे, तसेंच गुणाचें आधान हा अर्थ गम्यमान असला पाहिजे, उदा० एध दकस्य उपस्कुरुते अस्तित्वांत आलेल्या वस्तूचे ठिकाणीं काहीं एक गुण उत्पन्न करणें हें गुणाचें आधान होय, जसें.– आंबा आढींत घालून त्याचे ठिकाणीं मऊपणा, पिवळेपणा, उत्पन्न करणें.

१ ज्वरधातूखेरीज इतर जे पीडा या अर्थाचे धातु त्यांच्या कर्माहून षष्ठी होते पण त्या कर्मांची कर्मत्वानें अविवक्षा करून शेषत्वानें विवक्षा केली असली पाहिजे आणि त्या धातूचा कर्ता भाववाचक शब्दानें दाखविला असला पाहिजे, उदा०– चौरस्य रोगस्य रुजा

२ ज्याचा कर्ता भावप्रत्ययान्त शब्दानें दाख-

इह मा भूत् । नदी कूलानि रुजतीति ॥

[**आशिषि नाथः ॥२।३।५५॥**

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥२।३।५६॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥२।३।५७॥

दिवस्तदर्थस्य ॥२।३।५८

विभाषोपसर्गे ॥२।३।५९॥]

द्वितीया ब्राह्मणे ॥२।३।६०॥

किमुदाहरणम् । गां घ्नन्ति गा प्रदीव्यन्ति गा सभासद्भ्य उपहरन्ति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि । गामस्य तदहः सभाया दीव्येयु. ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २ । ३ । ६१ ॥

हविषोऽप्रस्थितस्य ॥ १ ॥

हविषोऽप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्राग्निभ्या छागं हविर्वपा मेद प्रस्थितं

(सू. ६०) या सूत्राचें उदाहरण काय ? गा निघ्नन्ति, गा प्रदीव्यन्ति, गा सभासद्भ्य उपहरन्ति

हीं या प्रकृत सूत्राचीं उदाहरणे होत नाहीत कारण 'विभाषोपसर्गे' या पूर्वसूत्रानेंही तेथे द्वितीया साधत आहे[२]

तर मग 'गामस्य तदह सभाया दीव्येयु' हे उदाहरण समजावे

(सू. ६१,वा १) प्रस्थित हें हवीला विशेषण लाविलें असेल तर तेथें षष्ठी होत नाहीं असे म्हणावे, जसे– इन्द्राग्निभ्या छाग हविर्वपा मेद. प्रस्थित प्रेष्य

विला आहे असा 'भाववचन' शब्दाचा अर्थ आहे येथें नदी हा कर्ता तसा नाही म्हणून षष्ठी होत नाहीं

१ (५५) इच्छा या अर्थाच्या नाथधातूच्या कर्माहून षष्ठी होते, पण त्या कर्माची कर्मत्वानें अविवक्षा करून शेषत्वानें विवक्षा केली असली पाहिजे, उदा०– सर्पिषो नाथनम्

(५६) जासि, निपूर्वक किंवा प्रपूर्वक अथवा निप्रपूर्वक हन्, नाट, क्राथ आणि पिष् हे जे हिंसा या अर्थाचे धातु त्याच्या कर्माहून षष्ठी होते, पण त्या कर्माची कर्मत्वानें अविवक्षा करून शेषत्वानें विवक्षा केली असली पाहिजे, उदा०– चौरस्योज्जासनम्

(५७) वि, अव, एतत्पूर्वक हृधातु आणि पणधातु याच्या कर्माहून षष्ठी होते, मात्र त्या कर्माची कर्मत्वानें अविवक्षा करून शेषत्वानें विवक्षा केली असली पाहिजे आणि अक्षक्रीडा किंवा क्रयविक्रयव्यवहार हा त्या धातूचा अर्थ असला पाहिजे, उदा०– शतस्य व्यवहरण पणन वा

(५८) अक्षक्रीडा किंवा क्रयविक्रयव्यवहार या अर्थांचा जो दिवधातु त्याच्या कर्माहून षष्ठी होते उदा०– शतस्य दीव्यति

(५९), पूर्वसूत्राचा विषय असताना जर त्या धातूच्या मागें उपसर्ग असेल तर त्याच्या कर्माहून विकल्पानें षष्ठी होते, उदा०– शतस्य शत वा प्रतिदीव्यति

१ दिवस्तदर्थस्य या सूत्राचा विषय असताना दिव्धातूच्या कर्माहून द्वितीया होते, मात्र वेदभागापैकीं ब्राह्मणग्रथातील तो प्रयोग असला पाहिजे, उदा०– गामस्य तदह सभाया दीव्येयु

२ कारण ह्या उदाहरणामध्यें धातूच्या मागें उपसर्ग दृष्टीस पडत आहे, आणि 'विभाषोपसर्गे' या सूत्रानें विकल्पानें षष्ठी सागितली असल्यामुळे षष्ठीच्या अभावपक्षीं 'कर्मणि द्वितीया' यानेंच द्वितीया सिद्ध होत आहे आता एकदा षष्ठी प्राप्त होते खरी, पण तसा प्रयोग ब्राह्मणग्रन्थात नाहीं

३. येथें दिवधातु उपसर्गरहित असल्यामुळे 'विभाषोपसर्गे' याची प्राप्ति येत नाहीं . तेव्हां 'दिवस्तदर्थस्य' यानें नित्य षष्ठी येत आहे, तिचा बाध करून प्रकृत सूत्रानें येथें द्वितीया झाली आहे

१ देवता हे ज्या क्रियेचे सप्रदान आहे त्या क्रियेचीं वाचक अशीं जीं प्रेष्य किंवा ब्रूहि हीं क्रियापदें त्याचें जें हविर्द्रव्यरूपी कर्म तद्वाचक शब्दाहून षष्ठी होते, उदा०– अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदस. प्रेष्य अनुब्रूहि वा.

प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥२।३।६२

षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवचनम् ॥ १ ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्रो रात्रि । तस्या इति प्राप्ते । यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो या पराची तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो या स्नाति तस्या अप्सु मारुको याऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन्या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या रज्जु सृजति तस्या उद्बन्धुको या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते । अहल्यायै जार । मनाय्यै तन्तु ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् । चतुर्थी । ततोऽर्थे बहुल छन्दसीति ॥

[यजेश्च करणे ॥ २ । ३ । ६३॥

कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ २ । ३ । ६४ ॥]

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २ । ३ । ६५ ॥

कृद्ग्रहण किमर्थम् । इह मा भूत् । पचत्योदन देवदत्त इति ।

कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्य लप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

(सू ६२,वा १) षष्ठीच्या अर्थाला दाखविणारी चतुर्थी होते असे वचन करावे, जसें:— या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो इत्यादि[2]

तर मग ते षष्ठ्यर्थी चतुर्थीचें विधान करावयास पाहिजे.

विधान करावयास नको कारण 'चतुर्थी' असा योगविभाग केल्यानें साधत आहे चतुर्थीच्या अर्थाला दाखविणारी षष्ठी होते, असा त्याचा अर्थ त्याचे पुढे 'अर्थे बहुल छन्दसि' असे दुसरे सूत्र समजावे

(सू ६५) येथे 'कृति' हा शब्द घातला आहे तो कशाकरिता ?

पचत्योदन देवदत्त येथे तिङन्तापासून मनात येणाऱ्या क्रियेच्या कर्त्याहून आणि कर्माहून षष्ठी न झाली पाहिजे म्हणून घातला आहे

(वा १) कर्ता आणि कर्म याहून षष्ठी सांगणाऱ्या या प्रकृत सूत्रामध्यें जो कृति हा

---

१ वेदामध्यें चतुर्थीच्या अर्थी षष्ठी होते,बाहुल्यें-करून, उदा०-पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका-दावाघाटस्ते वनस्पतीनाम्.

२ तैत्तिरीयसंहिता काड २ प्रपाठक ५ अनुवाक १ मध्यें हीं वाक्यें आहेत त्यामध्यें तस्यै ही चतुर्थी तस्या या अर्थाची आहे रजस्वला स्त्रियानी कसें वागावें तें येथें सांगितले आहे खर्वेण म्ह भाजलेल्या थाळ्यानें खव म्ह वामन मलवद्वासस् म्ह रजस्वला. सभवन्ति म्ह रत होतात अभिशस्त म्ह जनापवादयुक्त अरण्ये या पदापुढे मलवद्वासम सभवन्ति या पदाचा सबध होतो पराची म्ह पराङ्मुखी ह्रीतमुखी म्ह लाजाळू अपगल्भ म्ह अधीर मारुक म्ह मरणशील दुश्चर्मा म्ह कुष्ठी खलति म्ह केशरहित अपमारी म्ह. दुर्मरणयुक्त श्यावदन् म्ह. मळकट दाताचा. कृणत्ति म्ह तृणच्छेद करते उद्बन्धुक म्ह गळफास लागून मरणारा

१ तसेच वेदामध्यें यज्धातूच्या करणाहून बाहुल्येंकरून षष्ठी होते, उदा० घृतस्य घृतेन वा यजते

१ कृत्वसुच्प्रत्ययाच्या अर्थाला दाखविणारा प्रत्यय शेवटी असलेल्या शब्दाचा प्रयोग असताना कालवाचक अधिकरणाहून षष्ठी होते पण त्या अधिकरणाची अधिकरण या रूपानें अविवक्षा करून शेषत्वानें विवक्षा केला असला पाहिजे, उदा०— पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्, द्विरह्नो भोजनम्

१ कृत्नावाचा प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा प्रयोग असता त्या शब्दापासून मनात येणाऱ्या क्रियेचा जो अनुक्त कर्ता किंवा कर्म त्याहून षष्ठी होते, उदा०-कृष्णस्य कृति , जगत कर्ता कृष्ण

कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। लप्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी लप्रयोगेनेति॥

तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्। कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङश्च कृतश्च। तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते॥ न ब्रूम इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति। किं तर्हि। उत्तरार्थम्। अव्ययप्रयोगे नेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति। उच्चैः कटाना स्रष्टेति।

तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेऽपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्॥२॥

कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य। अधिकरणमत्राव्ययम्॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्। उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेध वक्ष्यति स

शब्द घातला आहे त्याचा उपयोग होत नाहीं.

काय कारण ?

कारण असे की 'न लोका०' (२।३।६९) या सूत्रानें लादेशाचा प्रयोग केला असता या षष्ठीचा निषेध केला आहे

तर मग कर्तृ, कर्म, याना विशेषण लावण्याकरिता म्हणून 'कृति' हा शब्द सूत्रात घातला पाहिजे, म्हणजे कृत्प्रत्यय ज्या क्रियावाचकाहून केला असेल त्या क्रियेचा जो कर्ता किंवा कर्म तेथें षष्ठी व्हावी आणि इतराचा जो कर्ता किंवा कर्म तेथें न व्हावी म्हणून

यासाठी कृद्ग्रहण करावयास नको कारण येथे कर्ता किंवा कर्म या अर्थी षष्ठी सागितली आहे कर्ता किंवा कर्म हें नाव क्रियेमुळेच मिळत असतें व ती क्रिया धातुच दाखवितात त्या धातूचे पुढे दोन तऱ्हेचे प्रत्यय करावयास सागितले आहेत एक तिङ् नावाचे व दुसरे कृत् नावाचे त्यात कृत्प्रत्यय असेल तेथे षष्ठी होणें इष्ट आहे आणि तिङ्प्रत्यय असेल तेथे षष्ठीचा 'न लोका०' यानें निषेध केला जात आहे

प्रकृत सूत्रामध्यें कर्तृकर्माला विशेषण लावण्याकरिता कृद्ग्रहण केलें पाहिजे असे आम्ही म्हणत नाहीं

तर मग काय म्हणत आहात ?

पुढील सूत्रामध्यें अव्ययाला विशेषण लागू करण्याकरिता कृद्ग्रहण पाहिजे असे म्हणत आहोत. म्हणजे 'न लोकाव्यय०' या सूत्रानें अव्ययाचा प्रयोग केला असता तेथें षष्ठी करू नये असा निषेध पुढे सागितला आहे तो निषेध कृदन्त अव्ययानें दाखविलेल्या क्रियेचा जो कर्ता किंवा कर्म तेथेंच व्हावा आणि इतर अव्ययाचा जो कर्ता किंवा कर्म तेथे म्हणजे उच्चैः कटाना स्रष्टा येथे निषेध न व्हावा म्हणून

(वा २) कृदन्त अव्ययाचें जें कर्म किंवा कर्ता असा अर्थ होण्याकरिता कृद्ग्रहण केले पाहिजे असे म्हणणे असेल तर अव्ययाचें जे कर्म किंवा कर्ता असा अर्थ केला म्हणजे कृदन्त अव्ययच घेतले जाईल उच्चैः कटाना स्रष्टा इत्यादि उदाहरणामध्यें कृत्प्रत्ययान्तानें दाखविलेल्या क्रियेचेच कट वगैरे हें कर्म व कर्ता आहेत; उच्चैः वगैरे अव्ययाचे नव्हेत. अव्यय हें येथे अधिकरण आहे.

तर मग कृद्ग्रहणाचें हें प्रयोजन समजावें की 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' या पुढील सूत्रानें कर्त्याहून जो षष्ठीचा प्रतिषेध सागितला आहे तो एकाच कृदन्ताचा जो कर्ता आणि कर्म तेथेंच व्हावा, दोन कृदन्ताचा जो कर्ता आणि कर्म तेथे न व्हावा, जसे.-आश्चर्यमिद

कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति। आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति। अथ क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। उभयप्राप्ताविति नैवं विज्ञायत उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति। कथं तर्हि। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्ति कृत् उभयप्राप्ताविति॥

अथवा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति। कृतपूर्वी कटम्। भुक्तपूर्व्योदनमिति॥ ननु च वाक्येनैवानेन न भवितव्यम्। द्वितीयया तावन्न भवितव्यम्। किं कारणम्। क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा। इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति॥ यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् किं कारणम् क्तेनाभिहितं

वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणाना च प्रादुर्भाव इति.

आता कृद्ग्रहण केलें असताही का बरे वरील उदाहरणामध्यें षष्ठीचा निषेध होत नाहीं !

'उभयप्राप्तौ' हा उभयो. प्राप्ति' उभयप्राप्ति तस्याम् उभयप्राप्तौ असा तत्पुरुष समजू नये तर उभयो. प्राप्तिर्यस्मिन् कृति स उभयप्राप्ति. कृत्प्रत्यय' तस्मिन्नुभयप्राप्तौ असा बहुव्रीहि करून तें कृति याचे विशेषण समजावें

अथवा फक्त कृत्प्रत्यय केला असतानाच कर्त्याहून किंवा कर्माहून षष्ठी झाली पाहिजे तद्धितप्रत्यय अधिक केला असता तेथे होऊ नये असा कृति याचा उपयोग समजावा, जसें– कृतपूर्वी[2] कटम्, भुक्तपूर्वी ओदनम्.

पण 'कृतपूर्वी कटम्' अशा तऱ्हेचें वाक्यच बनू शकत नाहीं अगोदर त्यात कटम् येथे द्वितीया येऊ शकत नाही

काय कारण ?

कारण असें की येथील क्तप्रत्ययानें कर्म उक्त झाले आहे[3]

तसेच कृतपूर्वा येथे इनिप्रत्ययही उत्पन्न होऊ शकत नाहीं

काय कारण ?

कारण असें की सामर्थ्य नाहीं अन्याविषयीं साकाक्ष असलेला अर्थ सामर्थ्यरहित असतो म्हणून.

आता कटम् येथे द्वितीया येऊ शकत नाहीं काय कारण ? कृत येथील क्तप्रत्ययानें कर्म हा अर्थ उक्त झाला आहे म्हणून, असे जें

---

२ कृधातु सकमक आहे तरी कर्माची अविवक्षा करून अकर्मक समजून भावे क्तप्रत्यय केला आहे त्या कृतशब्दाबरोबर पूर्व या क्रियाविशेषणाचा पूर्वं कृत कृतपूर्वम् असा 'सुपा' (२।१।४) या सूत्रानें समास होतो नतर 'पूर्वादिनि ' 'सपूर्वाच्च' (५।२।८६-८७) यानें 'अनेन' या अर्थी इनि हा तद्धितप्रत्यय झाला आहे नतर कर्माची विवक्षा करून कटाचा सबध केला आहे येथें इनिप्रत्ययानें कर्ता उक्त आहे. कर्म मात्र कोणीही उक्त नाहीं तेव्हां तेथें षष्ठी होऊ लागेल, त्याकरितां कृति हा शब्द घातला आहे

३ क्तप्रत्यय भावे केला आहे हें मनांत न धरतां ही शका केली आहे. तेव्हां द्वितीया येऊ शकत नसल्यामुळें तिची अपवादभूत षष्ठीही येऊं शकत नाहीं, कारण येथेंही अनभिहिते हा अधिकार आहेच

४. कृत पूर्वं कटोऽनेन अशी आरभींच कर्माची विवक्षा केली असना कृतशब्द विशेष्यभूत कटाविषयीं सापेक्ष आहे म्हणून तद्धितप्रत्ययही येऊ शकन नाहीं.

कर्मेति कृत्वेति । योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्ध स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यत इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् कि कारणम् असामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यम् सापेक्षमसमर्थ भवतीति । नेदमुभय युगपद्भवति वाक्य च प्रत्ययश्च । यदा वाक्य न तदा प्रत्यय. । यदा प्रत्यय सामान्येन तदा वृत्तिस्तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । कृतपूर्वी । किम् । कटम् । भुक्तपूर्वी । किम् । ओदनमिति ॥

अथवेदं प्रयोजन कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात् । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥२।३।६६॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः ॥१॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्या. प्रतिषेधेऽ-

म्हटले आहे त्याचे उत्तर'– कृत. कटोऽनेन या वाक्यामध्यें जो हा कृत आणि कट या उभयताचा सबध दिसतो तो वृत्तीमध्यें तद्धित इनिप्रत्यय केला असता निवृत्त होतो[५] नतर त्या करोतिक्रियेला कर्माविषयी आकाक्षा असल्यामुळे कर्माची विवक्षा केली असता करोतिक्रियेचे कट हे कर्म होतें म्हणून तेथे द्वितीया होण्यास अडचण पडत नाही

आणखीही जे म्हटलें आहे की "इनि प्रत्ययही उत्पन्न होऊ शकत नाहीं काय कारण ? सामर्थ्य नाही तें सामर्थ्य का बरे नाहीं ? दुसऱ्या अर्थाविषयीं साकाक्ष असलेला अर्थ सामर्थ्यरहित असतो म्हणून" त्यावर उत्तर.– पूर्वं कृत कट. अनेन हे वाक्य आणि कृतपूर्वी ही इनिप्रत्यय करून तद्धितवृत्ति या दोन गोष्टी एका कालीं करता येत नाहींत जेव्हा वाक्य विवक्षित असेल तेव्हा इनिप्रत्यय नाहीं व जेव्हा इनिप्रत्यय करावयाचा विवक्षित असेल तेव्हा कर्माची अविवक्षा करून अकर्मक झाल्यामुळें भावार्थक क्तप्रत्ययान्ताशीं वृत्ति करावयाची तशी तद्धित वृत्ति केल्यानतर मागून ज्याला विशेष रूपानें कर्म जाणण्याची इच्छा असेल त्यानें त्या विशेष कर्माचा प्रयोग करावा, जसे– कृतपूर्वी किम् ? म्ह पूर्वी काय करता झाला ? उत्तर– कटम् भुक्तपूर्वी किम् ? उत्तर– ओदनम्

अथवा कृति या पदाचा उपयोग असा समजावा की जो पूर्वी मुख्यत्वानें कर्ता होता तो पुढे मुख्यत्वानें कर्ता नसला तरी त्याहून षष्ठी व्हावी, जसे– भेदिका देवदत्तस्य यज्ञ दत्तस्य काष्ठानाम्[६]

(सू ६६, वा १) कर्ता आणि कर्म या उभ-

---

५ तेव्हा वाक्यामध्यें जरी कृधातूहून क्तप्रत्यय कर्म या अर्थीं झाला आहे तरी वृत्तीमध्यें तो भाव या अर्थींच केला आहे

६ याचें असे तात्पर्य – करोतीति कृत् या व्युत्पत्तीनें 'कृत्' हा शब्द कर्ता या अर्थाला दाखवितो तेव्हा सूत्रातील 'कृति' या पदानें कर्ता या अर्थीं पुन॰ षष्ठीचें विधान केलें जाते त्यामुळें अप्रधान अशाही कर्त्याहून षष्ठी करता येते. भेदिका येथें तोडणें या अर्थाचा भिद्धातू आहे त्याहून णिच्प्रत्यय (३।१।२६) करून पुढें ण्वुच्प्रत्यय (३।३।१११) केला आहे. भिद्धातूचा कर्ता यज्ञदत्त आहे आणि काष्ठ हे कर्म आहे पुढें णिच्प्रत्यय केल्यानतर देवदत्त हा प्रयोजक कर्ता मुख्य कर्ता समजला जातो आणि यज्ञदत्त हा प्रयोज्य कर्ता असल्यामुळे तो अमुख्य समजला जातो तेव्हा अर्थातच तेथे 'कर्तृकर्मणो' या प्रकृत सूत्रानें प्रधान कर्तृवाचकाहूनच षष्ठी होईल आणि अप्रधान कर्तृवाचकाहून होणार नाही आणि 'कृति' या पदानें कर्तृवाचकाहून पुन षष्ठीचें विधान केलें म्हणजे त्याच्या जोरावर अप्रधान कर्तृवाचकाहूनही षष्ठी होते

१. एकाच वाक्यामध्यें एकाच क्रियेच्या कर्त्या-

विवक्षा शेषः। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्याद्यदा छात्त्रो हसति नटो भुङ्क्ते मयूरो नृत्यति कोकिलो व्याहरति। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा अलोमिकैडका। अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा। समुद्रः कुण्डिका। विन्ध्यो वर्धितकमिति॥ यद्येवमुत्तरत्र चातुःशब्द्य प्राप्नोति। इदमहेः सृप्तम्। इहाहिना सृप्तम्। इहाहिः सृप्तः। इहाहेः सृप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्य इति। इष्यत एव चातुःशब्द्यम्॥

[अधिकरणवाचिनश्च॥२।३।६८॥]

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्॥२।३।६९॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम्॥१॥

येथें कसा म्हणता येईल ?

कर्म, कर्ता, वगैरेंची त्या त्या विशेष रूपानीं अविवक्षा केली असता शेष म्हणता येते

पण वस्तुत. असलेल्या अर्थाची अविवक्षा कशी बरें होऊ शकेल ? कारण छात्र, कोकिल, वगैरे हे प्रत्यक्ष हसन वगैरे ती ती क्रिया करीत असल्यामुळे कर्ते आहेत

वस्तुत असलेल्याही अर्थाची अविवक्षा दिसते, जसे– अलोमिका एडका, अनुदरा कन्या. तसेच वस्तुत. नसलेल्याही अर्थाची विवक्षा दृष्टीस पडते, जसे– समुद्रः कुण्डिका, विन्ध्यो वर्धितकम्

कर्ता, कर्म, वगैरेंची त्या त्या विशेषरूपानें अविवक्षा केली असता तेथें शेषे षष्ठी होत असेल तर 'अधिकरणवाचिनश्च' या पुढील सूत्राच्या उदाहरणामध्यें चार तऱ्हेचे प्रयोग प्राप्त होऊ लागतील, जसे:– इदमहेः सृप्तम्, इहाहिना सृप्तम्, इहाहिः सृप्त., इहाहेः सृप्तम्, ग्रामस्य पार्श्वे, ग्रामस्य मध्ये.

असे चार तऱ्हेचे प्रयोग होणें हें आम्हाला इष्टच आहे

(सू ६९, वा १) सूत्रातील लशब्द काढून

---

२ कर्म वगैरे अर्थांची अविवक्षा केली असता तेथें तो अर्थ विशेषपदानें घेतां येतो असें मागें (२।३।५०) सांगितलें आहे तेथें हीं उदाहरणें दिलीं आहेत

३ ज्यांत कालाचा निर्देश नाहीं अशा 'नपुंसके भावे क्त' (३।३।११४) या सूत्रानें सांगितलेला क्तप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा योग असतां षष्ठी होते असें वार्तिककाराचें मत आहे त्यामुळें अहिना सृप्तम् येथें भूतकालीं केलेला नपुंसकलिंगी भावार्थक क्तप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा योग असतां 'कर्तृकर्मणो' या सूत्रानें आलेल्या षष्ठीचा 'न लोका०' यानें निषेध झाल्यामुळें 'कर्तृकरण०' (२।३।१८) या सूत्रानें कर्तृवाचकापुढें तृतीया सिद्ध होते 'क्तोऽधिकरणे च०' (३।४।७६) या सूत्रानें अधिकरण, कर्ता व भाव या अर्थी क्तप्रत्यय सांगितला आहे तेव्हां अधिकरण या अर्थी क्तप्रत्यय केला म्हणजे 'इदमहेः सृप्तम्' असा प्रयोग होतो. 'ही सापाची सरपटण्याची जागा' असा त्याचा अर्थ आहे. भाव या अर्थी क्तप्रत्यय केला म्हणजे 'इहाहिना सृप्तम्' असा प्रयोग होतो 'ह्या ठिकाणीं सापानें केलेलें सरपटणें आहे', असा त्याचा अर्थ आहे कर्ता या अर्थी क्तप्रत्यय केला म्हणजे 'इहाहि सृप्त' असा प्रयोग होतो येथें सरपटणारा साप असा त्याचा अर्थ होतो आणि भावे क्तप्रत्यय करूनच अहि याची कर्तृत्वानें अविवक्षा करून शेषे षष्ठी केली असता इहाहेः सृप्तम् असा प्रयोग होतो 'येथें सापाचें सरपटणें आहे' असा याचा अर्थ आहे

१ अधिकरण या अर्थाला दाखविणारा क्तप्रत्यय (३।४।७६) शेवटीं असलेल्या शब्दाचा योग असतां कर्त्याहून आणि कर्माहून षष्ठी होते; उदा० इदमेषामासितं शयित गत भुक्त वा

१ लादेश, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, आणि तृन् या शब्दांचा प्रयोग असतांना कर्त्याहून आणि कर्माहून षष्ठी होत नाहीं; उदा०– कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टि हरि, हरिं दिदृक्षु..

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिटोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात् । पपिः सोमं ददिर्गाः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

तयोरलादेशत्वात् ॥ २ ॥

न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः । बाढं स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । तत्कथम् । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च [३.२.१७१] इति लिड्वदिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्त । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यलिटं लिडित्याह लिड्वदिति विज्ञास्यते ॥

उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चिकीर्षु । ओदन बुभुक्षु ॥ तत्तर्हि

टाकून त्याचे ऐवजीं 'सल्लिट्' हा शब्द घालावा म्हणजे शतृ, शानच्, कानच्, कसु, कि, आणि किन् हे प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा प्रयोग असताना कर्तृकर्मवाचकाहून षष्ठी होत नाहीं असें वचन करावे.

असे करण्याचें काय प्रयोजन ?

कि किंवा किन्प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा प्रयोग असता तेथे षष्ठीचा निषेध झाला पाहिजे, जसे– पपि[२]. सोमम्, ददिर्गाः

पण सूत्रात लशब्द घातला असता कि, किन्, ह्या प्रत्ययाच्या प्रयोगामध्यें षष्ठीचा निषेध का बरें होऊ शकत नाहीं ?

(वा २) कि आणि किन् हे लकाराचे आदेश नव्हेत म्हणून

आता जर कि व किन् हे लकाराचे आदेश गृहीत धरले तर त्याच्या प्रयोगामध्यें लग्रहणानेंच षष्ठीचा निषेध होईल काय ?

होय खात्रीनें होईल

तर मग कि आणि किन् हे लकाराचे आदेश समजता येतील.

ते कसे ?

आदन्त, ऋदन्त, गम, हन व जन या धातूच्या पुढे कि किंवा किन् असे प्रत्यय होतात, आणि ते कि-किन्प्रत्यय लिड्वत् म्हणजे लिट्प्रत्ययासारखे समजावेत, अशी 'आदृगमहन०' या सूत्राची व्याख्या करण्यात येईल

तर मग लिट्प्रत्ययासारखा असा अर्थ होण्याकरिता लिट्शब्दाचे पुढें वत्प्रत्यय घातला पाहिजे कारण वत्प्रत्ययाशिवाय तसा अतिदेश मानता येणार नाहीं

वत्प्रत्यय घातल्यावाचूनही लिट्पदाची लिड्वत् अशी व्याख्या करता येईल, जसे– हा मैत्र ब्रह्मदत्त आहे. येथे मैत्र हा ब्रह्मदत्त नसता ज्यापेक्षा त्या मैत्राला ब्रह्मदत्त असें नाव दिलें जातें त्यापेक्षा तो मैत्र ब्रह्मदत्तासारखा आहे असे समजण्यात येतें, त्याप्रमाणें येथेही वत्प्रत्यय घातला नसताही लिट्पदाचा अर्थ लिटासारखा असा समजला जाईल

उकारान्त प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा प्रयोग असता तेथें 'कर्तृकर्मणो कृति' यानें प्राप्त झालेली षष्ठी होत नाहीं असें वचन करावें, जसें– कट चिकीर्षु[३]., ओदन बुभुक्षुः

---

२ पाधातूहून 'आदृगमहन०' (३।२।१७१) या सूत्रानें कि किंवा किन्प्रत्यय, लिड्वत् असा अतिदेश केला असल्यामुळें द्वित्व, 'आतो लोप इटि च' (६।४।६४) यानें आकारलोप. असेंच ददि हें दाधातूचें समजावें

३. चिकीर्ष या सन्प्रत्ययान्त कृधातूहून 'सनाशंसभिक्ष उ' (३।२।१६८) यानें उकारप्रत्यय, असेंच बुभुक्षु येथेंही समजावें,

वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । उ उक ऊक ल ऊक लोकेति ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ ३

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषाया प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषल्या· कामुक. ॥

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय. । पुरा वत्सानामपाकर्तोः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् ॥

शानश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम् ॥५॥

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सोम पवमान. । नडमाघ्नान. । अधीयन्पारायणम् । लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेव तृन्नित्येव भविष्यति । कथम् । तृन्निति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टाना प्रत्याहार· । लट शत्रित्यत. प्रभृत्या तृनो नकारात् ॥ यदि

तर मग तसे वचन केलें पाहिजे

तसे वचन करावयास नको कारण या सूत्रामध्यें उकाराचाही निर्देश केला आहे

तो उकाराचा निर्देश कसा बरे केला आहे ?

उ _ उक = ऊक ल – ऊक = लोक असा हा प्रश्लिष्टनिर्देश आहे

(वा ३) उकप्रत्यय शेवटी असलेल्या शब्दाचा प्रयोग असताना जो हा षष्ठीचा निषेध केला आहे तेथे कम्धातूहून उकप्रत्यय (३।२।१३४) करून त्याचा प्रयोग केला असता भाषेमध्यें षष्ठीचा प्रतिषेध होत नाहीं असे वचन करावे, जसे– दास्या. कामुक, वृषल्याः कामुक.

(वा ४) अव्ययाचा योग असताना जो षष्ठीचा निषेध केला आहे तेथे तोसुन् किंवा कसुन्प्रत्यय शेवटी असलेल्या अव्ययाचा प्रयोग असता षष्ठीचा प्रतिषेध होत नाहीं असे वचन करावे, जसे– पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय, पुरा वत्सानामपाकर्तो., पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्

(वा.५) शानन् (३।२।१२८), चानश् (३।२।१२९) आणि शतृ (३।२।१३०) हे प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा प्रयोग असता कर्मवाचकाहून षष्ठी होत नाही असे वचन करावे, जसे– सोम पवमान·, नटमाघ्नान, अधीयन् पारायणम् हे तीन प्रत्यय लादेश नसल्यामुळे तेथे 'लप्रयोगे हा षष्ठीनिषेध येऊ शकत नाही

सदर प्रत्यय लादेश नसल्यामुळें लग्रहणानें षष्ठीनिषेध न होवो, पण तृन्ग्रहणानें तेथे षष्ठी निषेध होईल.

तो कसा ?

सूत्रामध्ये तृन् या पदानें तृन्प्रत्ययाचें ग्रहण केलेले नाही तर काय ?

तृशब्दापासून नकारापर्यंत असलेला प्रत्याहार या तृन्पदानें दाखविला आहे

कोठे उच्चारलेल्या तृशब्दापासून कोठे उच्चारलेल्या नकारापर्यंत हा प्रत्याहार समजावयाचा?

'लटः शतृ०' (३।२।१२४) येथील तृशब्दाला आरंभ करून 'तृन्' (३।२।१३५) येथील नकारापर्यंत अर्थात् यामध्यें सापडलेल्या सर्व प्रत्ययाचें ह्या प्रत्याहारामध्यें ग्रहण होत आहे

जर तृन् हा प्रत्याहार आहे तर चोरस्य

---

४. उदेतो. येथें उद्उपसर्गपूर्वक इण्धातूहून तोसुन्प्रत्यय (३।४।१६), धातूला गुण आणि अव्ययसंज्ञा (१।१।४०) झाली आहे. अपकर्तो. येथें अप-उपसर्गपूर्वक कृधातूहून तोसुन्प्रत्यय झाला आहे विसृप. येथें कसुन्प्रत्यय (३।४।१७) झाला आहे कित्त्व असल्यामुळें लघूपधगुण होत नाही

प्रत्याहारग्रहण 'चौरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति।

द्विषः शतुर्वावचनम् ॥ ६ ॥

द्विष' शतुर्वेति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्य प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ २ । ३ । ७० ॥

अकस्य भविष्यति ॥ १ ॥

अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्। यवॉल्लावको व्रजति। ओदन भोजको व्रजति। सक्तून्पायको व्रजति ॥

इन आधमर्ण्ये च ॥ २ ॥

तत इन आधमर्ण्ये च भविष्यति चेति वक्तव्यम्। शतं दायी। सहस्र दायी। ग्राम गमी ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २।३।७१ ॥

कर्तृग्रहणं किमर्थम्। कर्मणि मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्म-

---

द्विषन्[5] येथें षष्ठीचा निषेध प्राप्त होत आहे

(वा ६) द्विषधातूहून शतृप्रत्यय केला असेल तेथे षष्ठीचा निषेध विकल्पानें होतो असे वचन करावे हे वचन अवश्य केलेच पाहिजे कारण 'तृन्' हा प्रत्याहार न घेता प्रत्ययच घेतला त्या वेळीं चोरस्य द्विषन् येथें शतृप्रत्यय हा लादेश नसल्यामुळें 'कर्तृकर्मणो कृति' यानें षष्ठी नित्य प्राप्त झाली असता एकदा तिच्या निषेधासाठी प्रकृत वचन करणें जरूर आहे, तेंच आता म्हणजे तृन् हा प्रत्याहार घेतला त्या वेळी चोरस्य द्विषन् येथे नित्य षष्ठीनिषेध प्राप्त झाला असता एकदा षष्ठी होण्याकरिता उपयोगी पडेल

(सू ७०, वा १) अकप्रत्ययान्ताचा प्रयोग असताना जो हा षष्ठीचा निषेध सागितला आहे तो फक्त भविष्यकाळ गम्यमान असतानाच होतो असे म्हणावें, जसे.– यवान् लावको व्रजति, ओदन भोजको व्रजति

(वा २) तसेच इन्प्रत्ययान्ताचा प्रयोग असताना जो हा षष्ठीचा निषेध सागितला आहे तो भविष्यकाळ गम्यमान असताना किंवा आधमर्ण्य अर्थ गम्यमान असताना होतो असे म्हणावें, जसें:– शत दायी, सहस्र दायी, ग्राम गमी

(सू ७१) येथें कर्तरिशब्द घातला आहे तो कशाकरिता?

कर्माहून ही षष्ठी न व्हावी म्हणून घातला आहे

हे कर्तृशब्द घालण्याचें प्रयोजन होत नाहीं कारण भाव किंवा कर्म या अर्थाला दाख

---

५ 'द्विषोऽमित्रे' (३।२।१३१) या सत्रानें येथें शतृप्रत्यय झाला आहे हा शतृप्रत्यय लादेश नाहीं, तरी पण तृन्प्रत्याहारात सापडत आहे

१ भविष्यकाळ या अर्थाला दाखविणारा अक (ण्वुल्) प्रत्यय, आणि भविष्यकाळ किंवा आधमर्ण्य या अर्थाला दाखविणारा इनिप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा प्रयोग असताना तेथें षष्ठी होत नाहीं, उदा०– सत पालकोऽवतरति, व्रज गामी, शत दायी.

२ 'तुमुन्ण्वुलौ०' (३।३।१०) यानें ण्वुलप्रत्यय भविष्यकाळीं सागितला आहे

३ येथें 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि' (३।३।१७०) यानें णिनिप्रत्यय झाला आहे

४ येथें 'भविष्यति गम्यादय' (३।३।३) यान भविष्यत्कालीं गमधातूहून इनिप्रत्यय झाला आहे. येथें ही जी ह्या दोन वार्तिकानी व्यवस्था केली आहे ती केली नसती तर क्रमानें अन्वय (१।३।१०) झाला असता, आणि ग्राम गमी येथें निषेध झाला नसता

१ कृत्यप्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दाचा प्रयोग असताना कृत्याहून षष्ठी विकल्पानें होते, उदा०– मया मम वा सेव्यो हरिः.

णोः कृत्या विधीयन्ते तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम् ॥ १ ॥

भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यादीना कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते ॥ किमुच्यते भव्यादीना कर्म कृत्यैरनभिहितमिति । नेहाप्यनभिहितं भवति । आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति । किमुदाहरणम् । ग्राममाक्रष्टव्या शाखा । तत कर्तरि वेति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । गेयो माणवकः साम्नामिति । उभयप्राप्ताविति वर्तते । ननु चोभयप्राप्तिरेषा । गेयो माणवकः साम्नामिति च गेयानि माणवकेन

विण्याकरिता कृत्यप्रत्ययाचें विधान (३।४।७०) केलें आहे. तेव्हा कर्म या अर्थी कृत्यप्रत्यय केला तर त्या प्रत्ययाकडून कर्म अर्थ उक्त झाला असल्यामुळें तेथें षष्ठी होणार नाहीं, असें मनात घेऊन वार्तिककार म्हण तातः—

(वा.१) भव्य, गव्य (३।४।६८), वगैरे जीं कर्ता या अर्थीं कृत्यप्रत्यय करून निपातनें केलीं आहेत तेथे कृत्यप्रत्ययाकडून कर्म उक्त झालें नसल्यामुळें गेयो माणवकः साम्नाम् येथे कर्माहून षष्ठी विकल्पानें होऊ नये यासाठीं 'कृत्याना०' या प्रकृत सूत्रामध्यें कर्तरि हा शब्द घातला आहे.

भव्य, गेय, वगैरे कृत्यप्रत्ययान्त शब्दाचा प्रयोग असताना साम वगैरे कर्म हें कृत्य प्रत्ययानीं अनुक्त असतें एवढेंच काय म्हणता? त्याप्रमाणेंच 'आक्रष्टव्या ग्राम शाखा' येथे ग्राम हें अप्रधानकर्म कृत्यप्रत्ययानी अनुक्त असें नाहीं का?

असे आहे तर मग योगविभाग करण्यात येईल तो असा – 'कृत्यानाम्', कृत्यप्रत्यया न्ताचा प्रयोग असता तेथे कर्ता आणि कर्म या उभयताकडूनही षष्ठी होत नाहीं असा त्याचा अर्थ.

याचें काय उदाहरण?

ग्राममाक्रष्टव्या शाखा हें होय

त्यानतर 'कर्तरि वा' हें दुसरें सूत्र होय.

योगविभाग केला तर त्या पहिल्या सूत्रानें गेयो माणवकः साम्नाम् येथे षष्ठीचा निषेध का बरें होत नाहीं?

'उभयप्राप्तौ' या पदाची अनुवृत्ति त्या 'कृत्यानाम्' या पहिल्या सूत्रामध्यें आहे त्यामुळें जेथे कृत्यप्रत्ययाचा प्रयोग केला असता कर्ता आणि कर्म या उभयताहून षष्ठी प्राप्त होते तेथेंच तो निषेध प्रवृत्त होतो.[४]

अहो पण, गेयो माणवक. साम्नाम् येथें उभयप्राप्ति आहेच कारण कर्तरि कृत्यप्रत्यय केला असता गेयो माणवकः साम्नाम् येथे

---

२ आणि भाव या अर्थी कृत्यप्रत्यय हा अकर्मक धातूहूनच होणार असल्यामुळें तेथें कर्मच नाहीं

३ तेव्हां जसें प्रकृत सूत्रामध्यें कर्तरि असें म्हटल्यामुळें गेयो माणवक. साम्नाम् येथें साम या कर्माहून प्रकृतसूत्रानें विकल्पानें षष्ठी होत नाहीं तर 'कर्तृकर्मणो' या सूत्रानें नित्य षष्ठी होते तशी आक्रष्टव्या ग्राम शाखा येथें ग्राम या कर्माहून नित्य षष्ठी कां होत नाहीं, असा आशय या भाष्याचा आहे. आक्रष्टव्या येथें तव्य हा कृत्यप्रत्यय शाखा या मुख्य कर्माला दाखवितो. ग्राम हें अप्रधान कर्म (१।४।५१) आहे

४. देवदत्तेन असा तृतीयान्त कर्ता येथें घ्यावा येथें देवदत्त हा कर्ता व ग्राम हें अप्रधानकर्म या उभयतांहून ही षष्ठी होत नाहीं देवदत्तशब्दाहून तृतीया व ग्रामशब्दाहून द्वितीया झाली आहे.

सामानीति च भवति। उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गोऽत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति ॥

[तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥२।३।७२॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥२।३।७३॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

कर्माहून षष्ठी येत आहे व कर्मणि कृत्यप्रत्यय केला असता गेयानि माणवकेन सामानि येथें कर्त्याहून षष्ठी येत आहे.

ज्या ठिकाणीं कर्ता आणि कर्म या दोहोंच्या पुढें एकदम षष्ठी प्राप्त होते तेथेच उभय प्राप्ति समजली जाते, आणि प्रकृत स्थलीं गेय हा कृत्यप्रत्यय कर्ता या अर्थी केला तर कर्माहूनच षष्ठी प्राप्त होते, त्या वेळीं कर्त्याहून येत नाहीं. आणि कर्म या अर्थी कृत्यप्रत्यय केला तर कर्त्याहूनच षष्ठी प्राप्त होते, कर्माहून येत नाहीं.

याप्रमाणें भगवान् पतञ्जलिऋषींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यातील दुसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादातील तिसरें आन्हिक व तिसरा पाद समाप्त झाला.

---

१ तुला आणि उपमा हे दोन शब्द वगळून 'तुल्य' या अर्थाला दाखविणाऱ्या शब्दाचा योग असतांना विकल्पेंकरून तृतीया होते, अर्थात् तृतीयेच्या अभावपक्षीं षष्ठी होते, उदा०— तुल्य सदृश समो वा कृष्णेन कृष्णस्य वा

१. आशीर्वाद व शुभाशसन हा अर्थ गम्यमान असतांना आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ व हित याचा योग असतांना विकल्पानें चतुर्थी होते, अर्थात् चतुर्थीच्या अभावपक्षीं षष्ठी होते, उदा०— आयुष्य चिरं जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्

द्विगुरेकवचनम् ॥ २।४।१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्यम् । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनम् [१ ४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते चैकवचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगोरेकवचनविधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात् ॥ २ ॥

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति । पञ्चपूलीयमिति । किं कारणम् । अद्विगुत्वात् । द्विगोरेकवचनमित्युच्यते न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसञ्ज्ञः ॥

सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् एकस्यार्थस्य वच-

---

(सू १) द्विगुसमासाच्या समाहाररूपी अर्थाला हा जो एकवद्भाव सांगितला जात आहे तो कशासाठीं ?[1]

(वा १) प्रत्यधिकरण वचन उत्पन्न होतें

प्रत्यधिकरण म्हणजे काय ?

अधिकरणमधिकरणम् प्रत्यधिकरणम्, आणि ज्या द्रव्याचा समाहार असतो त्याची संख्या बहुत असते. तेव्हा प्रत्येक द्रव्यासबधानें त्याची संख्या दाखविणारें त्या त्या शब्दाहून वचन उत्पन्न होत असते आणि समाहारातील पदार्थ पुष्कळ असतात, म्हणून द्विगुसमासाच्या पुढे 'बहुषु बहुवचनम्' यानें बहुवचन प्राप्त होत आहे आणि त्याहून नेहमीं एकवचन होणें तर इष्ट आहे तें यत्न केल्यावाचून साधणें शक्य नाहीं. म्हणून द्विगुसमासाच्या अर्थाला एकवद्भावाचें विधान करणारें हें सूत्र केलें आहे.

सूत्र करण्याचा हा उपयोग खरा— पण काय ?

(वा.२) द्विगुसमासाहून एकवचन झालें तरी त्याच्या अनुप्रयोगाहून[2] एकवचन प्राप्त होत नाहीं, जसे— पञ्चपूली इयम्

काय कारण ?

द्विगुसमासाहून एकवचन होतें असें म्हटलें आहे आणि अनुप्रयोग असा जो इदशब्द तो तर द्विगुसंज्ञक नाहीं

(वा ३) हें सिद्ध होत आहे

तें कसे ?

द्विगुसमासाचा जो अर्थ तो एकत्वसंख्येनें युक्त असा समजावा असे वचन करावें

तर मग तसे वचन केलें पाहिजे.

तसे वचन करावयास नको. कारण सूत्रात एकवचन असा जो शब्द उच्चारला आहे तो संज्ञाशब्द (१।४।१०१)[3] नव्हे तर तो एकवचनशब्द अन्वर्थ आहे. तो असाः— उच्यते इति वचनम्, एकस्य अर्थस्य वचनम् एक-

---

१ द्विगुसमासाचा अर्थ जो समाहार तो एकत्वसंख्येनें युक्त असा समजावा, म्हणजे त्या द्विगुसमासापुढें एकवचन करावें, उदा०— पञ्चाना गवां समाहार पञ्चगवम्.

२. द्विगुसमासाच्या जवळच प्रयोग केलेला त्या समाहारालाच लागू पडणारा जो शब्द त्याला अनुप्रयोग म्हणतात येथें इयम् हा तसा शब्द आहे

३ तेव्हां द्विगुसमास हा एकत्वसंख्येनें युक्त अशा अर्थाचा वाचक समजावा असा सूत्राचा अर्थ होतो. ज्या शब्दाचा अर्थ एकत्वसंख्येनें युक्त असतो

नमेकवचनमिति ॥

एकशेषप्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः ॥

न वान्यस्यानेकत्वात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्य । कि कारणम् । अन्यस्यानेकत्वात् । नैतद्द्विगोरनेकत्वम् । कस्य तर्हि । द्विग्वर्थसमुदायस्य ॥

समाहारग्रहण च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् । तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति । पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इति ॥ कि पुनरय पञ्चकपालशब्दः प्रत्येक परिसमाप्यत आहोस्वित्समुदाये वर्तते । किं चात । यदि तावत्प्रत्येक परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदित परिहृतं च । अथ समुदाये वर्तते ।

वचनम्

(वा ४) एकशेष केल्यानतर एकवद्भाव होत नाहीं असे म्हणावे, जसें – पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्य.

(वा ५) एकशेषाविषयीं एकवद्भावाचा प्रतिषेध करावयास नको

काय कारण ?

कारण असें की एकशेष केल्यानतर जें बहुत्व भासतें तें द्विगूच्या अर्थाचें नव्हे.

तर मग तें बहुत्व कोणाचें ?

अनेक द्विगूच्या अर्थाचा जो समुदाय त्याचें तें बहुत्व होय.

(वा.६) ह्या सूत्रामध्यें समाहारग्रहण करावें, म्हणजे समाहार या अर्थी केलेला जो द्विगु त्यालाच एकवद्भाव होतो असें सागावें

याचें काय प्रयोजन ?

तद्धितार्थी केलेला जो द्विगु त्याला एकवद्भाव न व्हावा, जसे.– पञ्चसु कपालेषु संस्कृतौ पुरोडाशौ पञ्चकपालौ, पञ्चकपाला .

पण काय हो, पाच कपालाचे ठिकाणीं संस्कार केलेला पुरोडाश अशा अर्थाचा हा पञ्चकपालशब्द अनेक पुरोडाशापैकीं प्रत्येक पुरोडाशाचा वाचक आहे किवा अनेक पुरोडाश मिळून समुदायाचा वाचक आहे ?

या दोन तऱ्हामध्यें काय विशेष आहे ?

जर पञ्चकपालशब्द प्रत्येक पुरोडाशाचा वाचक असेल तर पञ्चकपालौ इत्यादि स्थलीं द्विगूचा अर्थ अनेक नसून द्विगूच्या अर्थाचा समुदाय अनेक आहे असें ठरतें तेव्हा अशा स्थलीं एकवद्भावाची प्रसक्ति आणि तिचा परिहार हीं दोन्ही पूर्वी 'एकशेषप्रतिषेधश्च', 'न वाऽन्यस्यानेकत्वात्' या दोन वार्तिकानीं सागितलींच आहेत.

आता पञ्चकपाल हा शब्द तशा प्रकारचे अनेक पुरोडाश मिळून समुदायाचा वाचक

त्या शब्दाहून एकवचनच होणार आहे पञ्चपूली इयम् येथें पञ्चपूलीशब्दाप्रमाणें इयम् हा इदशब्दही त्याच अर्थाला दाखवीत असल्यामुळें तेथेंही एकवचनच होईल.

४ पञ्चपूल्य· येथें एकशेष केल्याननर जो एक पञ्चपूलीशब्द उरला तो त्या तीन पञ्चपूलीशब्दांचा अर्थ दाखवितो, म्हणून तेथें बहुवचन होते तेथें प्रकृत सूत्रानें एकवद्भाव प्राप्त होतो, त्याचा निषेध केला पाहिजे

५. तेव्हां जसें स्वाङ्गांचा समुदाय स्वागपदानें घेतला जात नाहीं तसें पञ्चपूली या द्विगूच्या अर्थाचा जो समुदाय तो द्विगूचा अर्थ होत नाहीं, म्हणून तेथें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होत नाहीं असा आशय

६ पञ्चसु कपालेषु संस्कृत पुरोडाश. या तद्धितार्थी पञ्च आणि कपाल या शब्दाचा द्विगुसमास (२।१।५१) करून 'संस्कृत भक्षा' (४।१।१६) यानें केलेल्या अण्प्रत्ययाचा 'द्विगोर्लुक्०' (४।१।८७) याने लुक् अशा रीतीनें पञ्चकपालशब्द तयार होतो, आणि एकशेषानें पञ्चकपालौ इत्यादि प्रयोग होतात.

न वा समाहारैकत्वात् ॥ ७ ॥

न वैतत्समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येक परिसमाप्यते । पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ॥

अपर आह । न वा समाहारैकत्वात् । न वा योगारम्भेणैवार्थः । किं कारणम् । समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचन भविष्यति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ । ४ । २ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्यम् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैः । सेनाङ्गाना सेनाङ्गैरिति । किं प्रयोजनम् । व्यतिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । द्वन्द्वश्च प्राण्यङ्गानाम् । ततस्तूर्याङ्गानाम् । ततः सेनाङ्गानामिति ॥ स तर्हि योगविभाग कर्तव्यः । न कर्तव्य. । प्रत्येकमङ्गशब्द.

आहे असे गृहीत धरलें तर—

(वा ७) प्रकृत सूत्रामध्यें समाहारग्रहण केल्यामुळे प्रकृत सूत्राची प्रवृत्ति झाली नाहीं तरी तो समुदाय एक असल्यामुळे पञ्चकपालौ, पञ्चकपाला., येथें एकवचनाची निवृत्ति सिद्ध होत नाहीं

असे आहे तर मग पञ्चकपालशब्द प्रत्येक पुरोडाशाचा वाचक आहे असेच म्हणतों तेथें एकवद्भावाची प्रसक्ति आणि परिहार हीं पूर्वी (वा ३।५) सागितलीं आहेतच

येथे दुसऱ्या कोणीं एका वैयाकरणानें ह्या वार्तिकाची योजना निराळीच केली आहे.

'द्विगुरेकवचनम्' हें एकवद्भाव सागणारें सूत्रच मुळीं करावयास नको

काय कारण ?

कारण असे की द्विगुसमासाचा अर्थ जो समुदाय तो एकच आहे.

(सू.२, वा.१) प्राण्यङ्ग, तूर्याङ्ग आणि सेनाङ्ग याचा जो द्वद्व तो एकत्वसख्येनें युक्त अशा अर्थाचा वाचक होतो, पण त्या द्वद्वातील पूर्वपद ज्या अङ्गाचें वाचक असेल त्याच अङ्गाचें वाचक असें उत्तरपद असलें पाहिजे असे वचन करावें, म्हणजे प्राण्यङ्ग वाचकाचा प्राण्यङ्गवाचकाबरोबरच, तूर्याङ्ग वाचकाचा तूर्याङ्गवाचकाबरोबरच आणि सेनाङ्गवाचकाचा सेनाङ्गवाचकाबरोबरच तो द्वद्वसमास केला असला पाहिजे

असे सागण्याचें काय प्रयोजन ?

भिन्न भिन्न अङ्गाचा द्वद्व केला असता तेथे एकवद्भाव न[२] व्हावा म्हणून

तर मग तसें अवश्य सागितलें पाहिजे.

तसे सागावयास नको कारण

(वा २) सूत्राचा विभाग केला म्हणजे तें साधेल. तो असा– 'प्राण्यङ्गानाम्' असे एक सूत्र, पुढे तूर्याङ्गानाम्, व त्याचे पुढें सेनाङ्गानाम्, अशीं तीन सूत्रे करण्यात येतील.

तर मग तसा सूत्राचा विभाग केला पाहिजे.

सूत्राचा विभाग करावयास नको. कारण प्राणि, तूर्य आणि सेना या प्रत्येकाचा बहु वचनान्त अशा अङ्गशब्दाशीं सबध करून

---

७. तेव्हां त्याहून सहजच एकवचन होईल त्याकरितां यत्न करण्याची जरूर नाही

१. प्राण्यङ्ग, तूर्याङ्ग आणि सेनाङ्ग याचा द्वंद्व ज्या अर्थाला दाखवितो तो अर्थ एकत्वसख्येनें युक्त आहे असें समजावें; उदा०— पाणी च पादौ च पाणिपादम्, मार्दङ्गिकपाणविकम्, रथिकाश्वारोहम्

२ पाणि हे प्राण्यङ्ग आणि मार्दङ्गिक हें तूर्याङ्ग याचा जर द्वद्व केला तर तेथें एकवद्भाव होत नाहीं.

परिसमाप्यते ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥२।४।३॥

इह कस्मान्न भवति। नन्दन्तु कठ-कालापाः। वर्धन्ता कठकौथुमाः।

स्थेणोः ॥ १॥

स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि तिष्ठन्तु कठकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति।

अद्यतन्यां च ॥ २॥

अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम्। उदगात्कठकालापम्। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम्। उदगान्मौदपैप्पलादम् ॥

[अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥२।४।४॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ २ । ४ । ५ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥२।४।६॥]

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ २ । ४ । ७ ॥

ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रामा इत्यत्रानगराणामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। मथुरापाटलिपुत्र-

---

तसाच पुढें निरनिराळा त्याचा द्वद्वाशीं संबंध केला म्हणजे काम भागेल

(सू ३) नन्दन्तु कठकालापा[1], वर्धन्ता कठकौथुमा., येथें एकवद्भाव का बरे होत नाहीं?

(वा.१) स्थाधातु किंवा इण्धातु याचा प्रयोग असता शाखाध्येतृवाचकाच्या द्वद्वाला एकवद्भाव होतो असें वचन करावें. त्यामुळे वरील उदाहरणामध्यें एकवद्भाव होत नाहीं तरी पण तिष्ठन्तु कठकालापाः येथें एकवद्भाव प्राप्त होत आहे.

(वा २) स्था किंवा इण्धातु याच्यापुढें 'लुङाचा प्रयोग असता' असें वचन करावें, जसें:— उदगात्कठकालापम्, प्रत्यष्ठात्कठकौथुम्, उद्गान्मौदपैप्पलादम्.

(सू ७,वा १) येथें अग्रामाः असा जो ग्रामवाचकाचा प्रतिषेध केला आहे तेथें ग्रामपदानें नगराचें ग्रहण होत नाहीं असा प्रतिषेध करावा, म्हणजे 'अनगराणाम्' असें तेथें

---

१. शाखाध्येतृवाचकांच्या द्वद्वाला एकवद्भाव होतो, सिद्ध अर्थांचा अनुवाद केला असेल तर, उदा०— उदगात्कठकालापम्, प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् कठ आणि कालाप या शब्दांचा द्वद्व होऊन त्याला एकवद्भाव झाला आहे कठानें सांगितलेल्या वेदभागाचें अध्ययन करणारे असा कठशब्दाचा अर्थ आहे कठशब्दाहून प्रोक्त या अर्थी णिनिप्रत्यय (४।३।१०४), पुढें अध्ययन करणारा या अर्थी अण्प्रत्यय (४।२।५९), णिनिप्रत्ययाचा लुक् (४।३। १०७) आणि अण्प्रत्ययाचा लुक् (४।२।६४) झाला आहे तसेंच कलापिन्शब्दाहून प्रोक्त या अर्थी अण्प्रत्यय (४।३।१०८), टिलोप (६।४।१४४,वा.१), त्यानंतर अध्ययन करणारा या अर्थी अण्प्रत्यय आणि त्याचा लुक् पूर्वीप्रमाणेच समजावा.

२ अद्यतनी असें प्राचीन वैयाकरणांनीं लुङ्प्रत्ययाला नांव दिलें आहे तेव्हा लुङ्प्रत्यय पुढें असलेल्या स्था आणि इण् या धातूंचा प्रयोग असताना शाखाध्येतृवाचकांच्या द्वद्वाला एकवद्भाव होतो

१ यजुर्वेदामध्यें ज्याचें विधान केलें आहे असे जे क्रतु तद्वाचक असून नपुंसकलिंगी नव्हेत अशा शब्दांच्या द्वंद्वसमासाला एकवद्भाव होतो, उदा०— अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधम्

१ अध्ययनामुळें तात्कालिक नवीन मिळालेल्या संज्ञाशब्दाच्या द्वंद्वसमासाला एकवद्भाव होतो, उदा०—पदकाश्च क्रमकाश्च पदकक्रमकम् पदें म्हणणाऱ्याला पदक म्हणतात, क्रम म्हणणाऱ्याला क्रमक म्हणतात, पद व क्रम या शब्दाहून अध्ययन करणारा या अर्थी वुन्प्रत्यय (४।२।६१) झाला आहे.

१ प्राणिजाति वगळून जातिवाचक शब्दाच्या द्वद्वाला एकवद्भाव होतो, उ०— धानाश्च शष्कुल्यश्च धानाशष्कुलि

१ निरनिराळ्या लिंगांचे जे नदीवाचक शब्द किंवा देशवाचक शब्द त्याच्या द्वद्वाला एकवद्भाव होतो, पण त्या द्वद्वामध्यें ग्रामवाचक शब्द नसावा, उदा०—उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति, गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम्, कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम्.

मिति ॥

उभयतश्च ग्रामाणाम् ॥ २ ॥

उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्। शौर्यं च केतवता च शौर्यकेतवते। जाम्बवं च शालुकिनी च जाम्बवशालुकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ २।४।८ ॥

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते के पुनः क्षुद्रजन्तवः। क्षोत्तव्या जन्तवः। यद्येवं यूकालिक्षम् कीटपिपीलिकमिति न सिध्यति ॥ एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः। अथवा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तव। अथवा येषामा सहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः। अथवा येषां गोचर्ममात्र राशि हत्वा न पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तव.। अथवा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २।४।९ ॥

किमर्थश्चकार। एवकारार्थश्चकार। येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषा द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्म

म्हणावे, मथुरापाटलिपुत्रम् येथे एकवद्भावाचा प्रतिषेध न व्हावा म्हणून.

(वा २) द्वद्वामध्यें ग्रामवाचक शब्द नसावा असे जें म्हटलें आहे तेथे तो ग्रामवाचक शब्द पूर्वपद किंवा उत्तरपद यापैकीं कोठेही नसावा असे वचन करावे, जसे:– शौर्यं च केतवता च शौर्यकेतवते, जाम्बव च शालुकिनी च जाम्बवशालुकिन्यौ

(सू ८) येथे क्षुद्रजन्तु हा शब्द घातला आहे ते क्षुद्रजन्तु म्हणजे कोणते ?

जे प्राणी चुरगळले असताही मरते नाहीत ते क्षुद्रजन्तु होत

असे आहे तर यूकालिक्षम्, कीटपिपीलिकम्, दंशमशकम्, या उदाहरणामध्यें एकवद्भाव होणार नाहीं.

तर मग ज्या जन्तूमध्यें हाडें नाहींत ते क्षुद्रजन्तु होत.

अथवा ज्या जन्तूंमध्यें स्वत.चें रक्त नाहीं असे उवा, लिखा, वगैरे प्राणी क्षुद्रजन्तु होत

किंवा जे जन्तु ओंजळीमध्यें हजारापर्यंत घातलें असता देखील ओंजळ भरत नाहीं ते क्षुद्रजन्तु होत

किंवा जे जन्तु मारून त्याचा गोचर्मा एवढा ढीग घातला तरी पातित्य येत नाही ते क्षुद्रजन्तु होत

किंवा अगदी लहान प्राण्याला आरभ करून उत्तरोत्तर स्थूल असे जे मुगसापर्यंत प्राणी ते क्षुद्रजन्तु होत

(सू ९) येथे चशब्द घातला आहे त्याचा अर्थ काय समजावयाचा ?

एवशब्दाच्या ऐवजीं येथें चशब्द वापरला आहे ज्याचे कायमचे वैर अशा प्राण्याच्या वाचक शब्दाचा द्वद्व नेहमीं एकवचनींच चालावा, तेथे जें दुसरे काहीं येऊ शकत

---

२. तेव्हां नगरवाचकांचा द्वद्व वगळून ग्रामवाचकांच्या द्वद्वाला एकवद्भाव होत नाही असें सिद्ध होतें.

३ मथुरा हें नगर आहे आणि पाटलिपुत्र हेंही नगर आहे

४. शौर्यशब्द नगरवाचक आहे आणि केतवता हा शब्द ग्रामवाचक आहे, व जाम्बवशब्द नगरवाचक आहे आणि शालुकिनीशब्द ग्रामवाचक आहे.

१ अगदीं लहान अशा कीटकाला आरभ करून मुगसापर्यंत मोठे जे प्राणी ते सर्व क्षुद्रजन्तु म्हटले जातात तसल्या क्षुद्रजन्तुवाचक शब्दाच्या द्वद्वाला एकवद्भाव होतो, उदा०—यूकालिक्षम्

२ जळु हा प्राणी चुरगळला तरी मरत नाहीं

१ ज्या प्राण्याचें स्वाभाविक वैर आहे तसल्या प्राण्याच्या द्वद्वाला एकवद्भाव होतो, उदा०—अहिनकुलम्, गोव्याघ्रम्, काकोलूकम्

भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिना पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति[¹]॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २। ४। १० ॥

अनिरवसितानामित्युच्यते कुतोऽनिरवसितानाम्। आर्यावर्तादनिरवसितानाम्। क' पुनरार्यावर्त.। प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम्। यद्येव किष्किन्धगन्धिकम् शकयवनम् शौर्यक्रौञ्चमिति न सिध्यति॥ एवं तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम्। क. पुनरार्यनिवासः। ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति। एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र चण्डालमृतपा इति न सिध्यति॥ एवं तर्हि याज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम्। एवमपि तक्षायस्कारम् रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति॥ एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम्। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिर-

---

असेल तें न व्हावे म्हणून

तेथे दुसरें काय येऊ शकते ?

ज्या ठिकाणीं 'विभाषा वृक्षमृग०' (२।४।१२) यानें एकवद्भावाचा विकल्प प्राप्त होते तेथे 'ज्याचा कायमचा विरोध आहे अशा पशु किंवा पक्षिवाचकाचा द्वंद्व, पूर्वविप्रतिषेधानें विकल्पाचा बाध करून नेहमीं एक वचनींच चालतो (२।४।१२,वा २)' असें जें वचन केलें आहे तें करावें लागत नाहीं.

(सू १०) निरवसित म्ह बहिष्कृत जे बहिष्कृत नव्हेत ते अनिरवसित होत.

पण ते कोणापासून बहिष्कृत नसले पाहिजेत ?

आर्यावर्तदेशापासून बहिष्कृत नसले पाहिजेत

आर्यावर्तदेश तो कोणता ?

आदर्शपर्वताच्या पूर्वेकडे, कालकवन पर्वताच्या पश्चिमेकडे, हिमालयपर्वताच्या दक्षिणेकडे आणि पारियात्रपर्वताच्या उत्तरेकडे जो प्रदेश तो आर्यावर्त होय.

असे आहे तर किष्किन्धगन्धिकम्, शकयवनम्, शौर्यक्रौञ्चम्, या उदाहरणामध्ये एकवद्भाव येऊ शकत नाही[²]

असे आहे तर जेथे आर्यलोक राहतात त्यापासून जे बहिष्कृत नव्हेत ते अबहिष्कृत असे समजावे

ते आर्य लोक कोठे राहतात ?

ग्राम, घोष, नगर व संवाह या ठिकाणीं राहतात.

असे म्हटलें तरीही हे जे मोठे आर्यांचे निवास दाखविले त्यामध्यें चंडाल आणि डोंब हे लोक राहतात तेव्हा चण्डालमृतपा. हें उदाहरण साधत नाहीं[³]

असे आहे तर यज्ञकर्मापासून जे बहिष्कृत नव्हेत ते अनिरवसित असे समजावें.

तरीही तक्षायस्कारम्, रजकतन्तुवायम्, हीं उदाहरणें साधत नाहींत

असे आहे तर भोजनपात्रापासून जे बहिष्कृत नव्हेत ते अनिरवसित असे समजावें म्हणजे ज्या लोकानीं पात्रात भोजन केलें

---

१ भोजनपात्रातून बहिष्कृत नव्हेत असे जे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, यांहून निराळे लोक तद्वाचक शब्दांचा द्वंद्व नेहमीं एकवचनींच चालतो, उदा०— तक्षायस्कारम्

२ किष्किंधा, गन्धिक, शक, यवन, वगैरे आर्यावर्ताच्या बाहेरील देश असल्यामुळें एकवद्भाव येऊ शकत नाही

३ पुढें अ ७, पा.३, सू.१४ टीप पहा

४ येथें एकवद्भाव प्राप्त होत आहे

• येथें एकवद्भाव प्राप्त होत नाहीं.

वसिताः । यैर्भुक्ते पात्र संस्कारेणापि न न शुध्यति ते निरवसिताः ॥

[1]गवाश्वप्रभृतीनि च ॥२।४।११॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् ॥ १ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् ॥

वि[1]भाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ २ । ४ । १२ ॥

बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ १ ॥

फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणाना द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति बहुप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । फल । बदरामलकम् बदरामलकानि । सेना । हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः । वनस्पति । प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधा । मृग । रुरुपृषतम् रुरुपृषताः । शकुन्त । हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाका । क्षुद्रजन्तु । यूकालिक्षम् यूकालिक्षा. । धान्य । व्रीहियवम् व्रीहियवाः । माषतिलम् माषतिलाः । तृण । कुशकाशम् कुशकाशाः । शरशीर्यम् शरशीर्याः । किं प्रयोजनम् । बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात् । क मा भूत् । बद-

असता स्मृत्युक्त संस्कारानें पात्रशुद्धि होते ते अनिरवसित होत आणि ज्या लोकानी पात्रात भोजन केलें असता स्मृत्युक्त सस्कारानेंही पात्रशुद्धि होत नाही ते लोक निरवसित होत.

(सू ११,वा १) गवाश्वादिगणामध्यें अवङ्[3] वगैरे करून जसे द्वंद्व समास पठित आहेत तसल्या द्वंद्वानाच हा एकवद्भाव करावयाचा जसें— गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्

(सू १२, वा.१) फल, सेना, वनस्पति, मृग, शकुनि, क्षुद्रजन्तु, धान्य आणि तृण या अर्थाना दाखविणाऱ्या शब्दाच्या द्वंद्वसमासाना जो एकवद्भाव सागितला आहे तो त्या द्वंद्वाचीं सर्व पदे बहुवचनान्त असतील तरच होतो असे वचन करावें, जसेः— फल— बदरामलकम् बदरामलकानि[2], सेना— हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः, वनस्पति— प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः, मृग— रुरुपृषतम् रुरुपृषता , शकुनि— हसचक्रवाकम् हसचक्रवाका , क्षुद्रजन्तु— यूकालिक्षम् यूकालिक्षा , धान्य— व्रीहियवम् व्रीहियवा , माषतिलम् माषतिला., तृण— कुशकाशम् कुशकाशा , शरशीर्यम् शरशीर्या.

असें वचन करण्याचें काय प्रयोजन ?

ज्या द्वंद्वातील सर्व पदें बहुवचनान्तच आहेत तेथेच एकवद्भाव व्हावा म्हणून

कोठे एकवद्भाव होऊ नये ?

१ गवाश्वप्रभृति गणांतील शब्द जसें उच्चारिले आहेत तसेच ते साधु समजावेत, म्हणजे गवाश्वम् येथें पशुवाचकाचा द्वंद्व असल्यानें 'विभाषा वृक्ष०' या पुढील सूत्रानें प्राप्त झालेल्या विकल्पाचा बाध करून नित्य एकवद्भाव होतो, उदा०—गवाश्वम्, दासीदासम्

२. एकवद्भावरूपी जें द्वंद्वप्रयुक्त कार्य त्याला येथें द्वंद्ववृत्त असें म्हटलें आहे

३ त्यामुळें 'सर्वत्र विभाषा' यानें प्रकृतिभाव केला म्हणजे अवङ् केला नाहीं त्या वेळीं किंवा पूर्वरूप केलें त्या वेळीं हा एकवद्भाव होत नाहीं

१ वृक्ष, मृग, तृण, धान्य, व्यञ्जन, पशु आणि शकुनि या अर्थांना दाखविणाऱ्या विशेष शब्दाचा द्वंद्व व अश्ववडव, पूर्वापर आणि अधरोत्तर हे तीन द्वंद्व विकल्पानें एकवचनीं चालतात, उदा०-प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधा , रुरुपृषतम् रुरुपृषता , अश्ववडवम् अश्ववडवौ.

२ येथें एकवद्भाव केलेल्या द्वंद्वांचीं सर्व पदें बहुवचनान्त आहेत, असें कळविण्याकरिता बदरामलकानि वगैरे बहुवचनान्त द्वंद्वसमास दाखविले आहेत जर बदर एक व आमलकही एक असेल तर बदरामलके असें द्विवचनच होईल

रामलके तिष्ठतः ॥ किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यत आहोस्विदविशेषेण । किं चातः । यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ जातिरप्राणिनाम् [२.४.६] इति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति । अथाविशेषेण न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे येषां च विरोधः शाश्वतिकः [२.४.९] इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः । महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः । येषां च विरोध इत्यस्यावकाशः । श्रमणब्राह्मणम् । इहोभयं प्राप्नोति । काकोलूकम् श्वशृगालमिति । येषां च विरोध इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् ॥ ३ ॥

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अश्व-

---

बदरामलके तिष्ठतः वगैरे ठिकाणीं

द्वंद्वातील सर्व पदे बहुवचनान्त असतील तरच एकवद्भाव होतो अशी जी व्यवस्था केली आहे ती प्रकृत सूत्रानें सांगितलेल्या एकवद्भावासंबंधानेंच आहे किंवा या प्रकरणातील कोणत्याही सूत्रानें सांगितलेल्या एकवद्भावासंबंधानें आहे ?

यांत काय बरें फरक आहे ?

जर प्रकृत सूत्रानें प्राप्त झालेल्याच एकवद्भावासंबंधानें ही व्यवस्था असेल तर प्लक्षन्यग्रोधौ येथें 'जातिरप्रा०' (२।४।६) यानें नित्य एकवद्भाव प्राप्त होत आहे आतां जर कोणत्याही सूत्रानें येणाऱ्या एकवद्भावासंबधानें ही व्यवस्था असेल तर मात्र हा दोष येत नाहीं

जी तऱ्हा घेतली असतां दोष येणार नाहीं तीच तऱ्हा असो.

(वा.२) ज्यामध्यें कायमचें वैर आहे अशा पशूंच्या किंवा शकुनींच्या वाचकांच्या द्वंद्वाला पूर्वविप्रतिषेधानें 'येषां च विरोध' (२।४।९) यानें नित्य एकवद्भाव होतो पशूंच्या किंवा शकुनींच्या वाचकांच्या द्वंद्वाला जो प्रकृत सूत्रानें वैकल्पिक एकवद्भाव सांगितला आहे त्याला महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः, हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः, येथे अवकाश आहे 'येषां च विरोधः' या नित्य एकवद्भावाला श्रमणब्राह्मणम् येथे अवकाश आहे, आणि काकोलूकम्, श्वशृगालम्, येथे उभयतांची प्राप्ति येते, तेव्हां विप्रतिषेध असल्यामुळें 'येषां च विरोधः' या पूर्वसूत्रानें सांगितलेला नित्य एकवद्भाव होतो

तर मग तसें पूर्वविप्रतिषेधानें बाध करण्याबद्दलचें वचन करावयास पाहिजे.

तसें वचन करावयास नको कारण 'येषां च०' (२।४।९) येथें घातलेल्या चकाराचें प्रयोजन असें आहे की ज्यांचा कायमचा विरोध आहे तद्वाचक शब्दांचा द्वंद्व नेहमीं एकवचनींच चालावा, तेथें दुसरें जें कांहीं वैकल्पिक एकवद्भावामुळें रूप प्राप्त होतें तें होऊं नये

(वा ३) अश्ववडव या द्वंद्वाला 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) यानें सांगितलेल्या पूर्वपदाच्या लिंगापेक्षा पशुद्वंद्वाला प्रकृत सूत्रानें सांगितलेल्या एकवद्भावामुळें प्राप्त होणारें नपुंसकलिंग (२।४।१७) होतें असें वचन करावें. 'पूर्ववदश्ववडवौ' यानें सांगितलेल्या

वडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः। विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकं यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोऽवकाशः। अश्ववडवौ। पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः। अन्ये पशुद्वन्द्वाः। महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः। पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति। अश्ववडवम्। पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ स तर्हि पूर्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः।

प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते। अश्ववडवपूर्वापरेति॥

एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् ॥ ५ ॥

एकवद्भावोऽनर्थकः। किं कारणम्। समाहारैकत्वात्। एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। एतज्ज्ञास्यामीह नित्यो विधिरिह विभाषेति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् [१ २.६३] इत्याह॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। स नपुंसकम् [२.४ १७]

पूर्वपदाच्या लिंगाला 'विभाषा वृक्ष०' याने एकवद्भाव विकल्पाने सांगितला असल्यामुळे जेव्हा एकवद्भाव होत नाहीं आणि त्या नपुंसकलिंगाची प्राप्ति येत नाही, त्या वेळी अवकाश आहे, उदा —अश्ववडवौ०. पशुद्वंद्वाला प्रकृत सूत्राने सांगितलेल्या एकवद्भावामुळे प्राप्त होणाऱ्या नपुंसकलिंगाला अश्ववडव याहून अन्य पशुद्वंद्व अवकाश आहेत, जसे—महाजोरभ्रम् महाजोरभ्रा, आणि अश्ववडव या द्वंद्वाला उभयताची प्रसक्ति आली असता पूर्वविप्रतिषेधाने पशुद्वंद्वाला एकवद्भावाबरोबर नपुंसकलिंग (२।४।१७) होतें, जसे— अश्ववडवम्

तर मग तसे पूर्वविप्रतिषेधाचें वचन केलें पाहिजे

तसे वचन करावयास नको. कारण—

(वा.४) अश्ववडव या द्वंद्वाला हा 'पशुद्वंद्व आहे' म्हणून एकवद्भाव आम्ही करीत नाहीं, तर ह्या प्रकृत सूत्रामध्ये अश्ववडव असा मुद्दाम शब्द उच्चारून सांगितलेला जो एकवद्भाव तो केला जात आहे तेव्हा अर्थातच तोच येथे होईल

(वा ५) हा जो एकवद्भाव सांगितला आहे त्याचा काहींच उपयोग होत नाहीं.

काय कारण ?

कारण असे की समाहार म्हणजे समुदाय हा केव्हाही एकच आहे म्हणून अर्थात् तेथे एकवचनच होईल

तर एकवद्भाव सांगण्याचें हे प्रयोजन समजावे की येथे नित्य एकवद्भाव होतो आणि येथे विकल्पाने एकवद्भाव होतो ही व्यवस्था[३] समजावी

एकवद्भाव सांगण्याचा हा उपयोग संभवत नाही कारण ज्यापेक्षा हा आचार्य 'तिष्यपुनर्वस्वो' (१।२।६३) येथे बहुवचनस्य हा शब्द घालीत आहे त्यावरून सर्व प्रकारच्या द्वंद्वसमासाला विकल्पानें एकवद्भाव होतो असे आचार्य सुचवीत आहे[४]

तर मग एकवद्भाव झालेल्या समासाला उद्देशून 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) यानें नपुंसकलिंग सांगणार आहे, त्याकरिता हा एकवद्भाव सांगितला आहे, असे त्याचें प्रयोजन

३ प्रकृत सूत्र आणि 'विप्रतिषिद्धम्' (२।४।१३) या दोन सूत्रांनीं सांगितलेला एकवद्भाव विकल्पानें होतो, आणि इतर सूत्रांनीं सांगितलेला एकवद्भाव नित्य होतो

४ मागें भाष्य १।२।६३, पृ ५६२ पहा

इति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥ न तर्हीदानीमिद वक्तव्यम् । वक्तव्य च । किं प्रयोजनम् । पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषा वृक्षमृगेति ॥

[विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥२।४।१३॥

न दधिपयआदीनि ॥२।४।१४॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥२।४।१५॥]

विभाषा समीपे ॥ २।४।१६॥

किमुदाहरणम् । उपदशं पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अथ द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् ॥ एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्ययाव्ययीभावोऽप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि । तद्यदा तावदेकवचन तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत एकार्थस्यैकार्थ इति । यदा बहुवचन तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ॥

[सं नपुंसकम् ॥२।४।१७॥

अव्ययीभावश्च ॥२।४।१८॥]

समजावे

हेंही प्रयोजन सभवत नाहीं कारण लिंग हें लोकव्यवहारावरून ठरत असल्यामुळे त्याचें शास्त्रामध्यें विधान करावयास नको आहे

तर मग आता हें एकवद्भावप्रकरण आरभावयास नकोच की काय ?

आरभावयास पाहिजे

तर मग त्याचा उपयोग तरी काय ?

उपयोग असा की प्राण्यङ्ग, तूर्याङ्ग, वगैरेंचा समाहारद्वद्वच होतो, असा आरभींच्या काहीं सूत्रानीं नियम केला आहे आणि पुढें 'विभाषावृक्षमृग०' इत्यादि सूत्रानी वृक्ष वगैरे शब्दाविषयी तो नियम नाहीं असे सागितलें आहे

(सू.१६) या सूत्राचें उदाहरण काय ?

उपदश पाणिपादम् उपदशा पाणिपादा

हें या सूत्राचें प्रयोजन होत नाहीं कारण द्वद्वसमासाला हा विकल्पाने एकवद्भाव सागितला आहे तो त्या द्वद्वाच्या अनुप्रयोगाला म्ह. उपदशशब्दाला कसा बरे लागू होईल ?

असे आहे तर अव्ययाचा सख्यावाचकाबरोबर अव्ययीभावसमास (२।१।५) होत आहे आणि बहुव्रीहिही (२।२।२५) होत आहे तेव्हा ज्या वेळीं द्वद्वाला एकवद्भाव केला त्या वेळीं अव्ययीभावाचाच अनुप्रयोग करावयाचा कारण एका अर्थाला एका अर्थाचाच अनुप्रयोग करणें योग्य आहे, आणि जेव्हा द्वद्वाहून बहुवचन केलें त्या वेळी बहुव्रीहीचाच अनुप्रयोग करावयाचा, कारण बह्वर्थाला बह्वर्थाचाच अनुप्रयोग करण योग्य आहे.

---

१ (१३) परस्परविरोधी असे जे द्रव्यभिन्न पदार्थ तद्वाचक शब्दाच्या द्वद्वाला विकल्पानें एकवद्भाव होतो, उदा०-शीतोष्णम् शीतोष्णे

१. (१४) दधिपयस्, इध्माबर्हिस, वगैरे द्वद्वाला एकवद्भाव मुळींच होत नाही, उदा०-दधिपयसी, इध्माबर्हिषी, ऋक्सामे

१ (१५) द्वद्वसमासातील घटक पदार्थांची सख्या शेजारच्या शब्दावरून प्रतीत होत असेल तर त्या द्वद्वाला एकवद्भाव होत नाहीं, उदा०-दश दन्तोष्ठाः

१ द्वद्वसमासातील घटक पदार्थांची इयत्ता सामीप्यानें कळली जात असतां 'समाहारच होतो' हा नियम विकल्पाने समजावा, उदा०-उपदश दन्तोष्ठम्, उपदशा दन्तोष्ठा

२ तेव्हा उपदशम्, उपदशा, हीं या प्रकृत सूत्राचीं उदाहरणें नव्हेतच, दन्तोष्ठम्, दन्तोष्ठा, हींच या सूत्राचीं उदाहरणें होत

१. (१७) समाहार या अर्थी केलेला जो द्विगु किंवा द्वद्व तो नपुसकलिंगी होतो, उदा०-पञ्चगवम्, दन्तोष्ठम्

१ (१८) अव्ययीभावसमास नपुसकलिंगी होतो, उदा०-अधिहरि.

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥२।४।१९॥

किमर्थमिदमुच्यते । सञ्ज्ञाया कन्थोशीनरेषु [२.४ २०] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि संज्ञाया कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थं तर्हि । उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिख्यासायाम् [२१] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । छाया बाहुल्ये [२२] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि च्छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समास कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । सभा राजामनुष्यपूर्वा [२३] अशाला च [२४] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्ससमासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि सभान्तोऽशालायामतत्पु-

---

(सू १९) हें अधिकारसूत्र करण्याचा काय उद्देश ?[१]

'संज्ञाया कन्थोशीनरेषु' (२।४।२०) ह्यानें ज्या शब्दाला नपुसकलिंग सागितलें आहे तें तत्पुरुषभिन्नसमास किंवा नञ्समास अथवा कर्मधारय याना लागू न व्हावें यासाठीं हें सूत्र केलें आहे

हें प्रयोजन संभवत नाहीं कारण कन्थाशब्द शेवटीं असलेला सामासिक शब्द उशीनरदेशोत्पन्न कन्थेची संज्ञा असून तो तत्पुरुषभिन्न समास, नञ्समास अथवा कर्मधारय समास असा नाहींच

मग त्याच्यापुढे 'उपज्ञोपक्रमम्०' (२।४।२१) ह्या सूत्रानें ज्या शब्दाला नपुसकलिंग सागितले आहे तें तत्पुरुषभिन्न समास किंवा नञ्समास अथवा कर्मधारय समास याना लागू न व्हावे यासाठीं हे सूत्र केलें आहे

हेंही प्रयोजन संभवत नाहीं कारण उपज्ञा किंवा उपक्रमशब्द शेवटीं असलेला आणि उपज्ञायमान व उपक्रम्यमाण याचें प्राथम्य दाखविणारा असा सामासिक शब्द तत्पुरुषभिन्न समास किंवा नञ्समास अथवा कर्मधारयसमास असा नाहींच

तर मग त्याच्यापुढें 'छायाबाहुल्ये' (२।४।२२) ह्या सूत्रानें ज्या शब्दाला नपुसकलिंग सागितले आहे तें तत्पुरुषभिन्न समास किंवा नञ्समास अथवा कर्मधारयसमास याना लागू न पडावे यासाठीं हे सूत्र केलें आहे

हेही प्रयोजन संभवत नाहीं कारण छायाशब्द शेवटी असलेला व पूर्वपदाच्या अर्थाचें बहुत्व दाखविणारा असा सामासिक शब्द, तत्पुरुषभिन्न समास किंवा नञ्समास अथवा कर्मधारयसमास असा नाहींच

मग त्याच्यापुढे 'सभा राजा मनुष्यपूर्वा' (२।४।२३) 'अशाला च' (२।४।२४) ह्या सूत्रानीं ज्या शब्दाला नपुसकलिंग सागितलें आहे तें तत्पुरुषभिन्न समास किंवा नञ् समास अथवा कर्मधारयसमास याना लागू न व्हावे यासाठीं हे सूत्र केले आहे

हाही ह्या अधिकारसूत्राचा उपयोग सभवत नाहीं कारण राजपर्यायशब्द वगैरेंच्या पुढे असलेला किंवा सघात या अर्थाचा जो सभाशब्द तो शेवटीं असलेला सामासिकशब्द

---

१ हें अधिकारसूत्र आहे- तेव्हां ह्या पदांची अनुवृत्ति पुढील सूत्रांत होते. त्यामुळें नञ्समास आणि कर्मधारय वगळून तत्पुरुषसमासाला पुढील सूत्रानीं सांगितलेलीं कार्यें होतात.

रुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ इद तर्हि । विभाषा सेनासुरा [२५] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ तत्पुरुष इति किमर्थम् । दृढसेनो राजा ॥ अनञिति किमर्थम् । असेना ॥ अकर्मधारय इति किमर्थम् । परमसेना उत्तमसेना ॥

[संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥२।४।२०॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २ । ४ । २१ ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २ । ४ । २२ ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥२।४।२३॥

अशाला च ॥ २ । ४ । २४ ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २ । ४ । २५ ॥]

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २ । ४ । २६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । द्वन्द्वोऽयमुभय-

हा तत्पुरुषभिन्न समास किंवा नञ्समास अथवा कर्मधारयसमास असू शकत नाहीं

तर मग ह्या अधिकाराचा हा उपयोग समजावा की 'सेना, सुरा, छाया, शाला आणि निशा हे शब्द शेवटीं असलेला सामासिक शब्द विकल्पेकरून नपुसकलिंगी होतो (२।४।२५)' असे जें पुढे सांगितले आहे तें तत्पुरुषभिन्न समासाला किंवा नञ्समासाला अथवा कर्मधारयसमासाला लागू होऊ नये आता या अधिकारसूत्रामध्ये तत्पुरुष असा शब्द घातला आहे तो कशासाठीं ?

दृढसेनो राजा येथें दृढसेन या बहुव्रीहीला नपुसकलिंगाचा नियम (२।४।२५) लागू न व्हावा म्हणून

अनञ् असा शब्द घातला तो कशासाठीं ?

असेना या नञ्समासाला तो नियम लागू न पडावा म्हणून

आता अकर्मधारय असा शब्द घातला तो कशासाठीं ?

परमसेना, उत्तमसेना, हा कर्मधारय त्या नियमाखालीं न यावा म्हणून.

(सू २६) कशासाठीं हें सूत्र आरंभिलें जात

---

१ (२०) कन्थाशब्द शेवटी असलेला तत्पुरुषसमास नपुसकलिंगी होतो, पण ती उशीनरदेशामध्ये तयार झालेल्या कन्थेची (वाकळ) सज्ञा असेल तर, आणि नञ्तत्पुरुष व कर्मधारय नसेल तर, उदा०—सुशमस्यापत्यानि सौशमय , तेषा कन्था सौशमिकन्थम्

(२१) उपज्ञा किंवा उपक्रम हे शब्द शेवटी असलेला तत्पुरुष समास नपुसकलिंगी होतो, पण उपज्ञायमान किंवा उपक्रम्यमाण यांचें प्राथम्य कळविण्याची इच्छा असेल तर, आणि नञ्तत्पुरुष व कर्मधारय नसेल तर, उदा०—पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम् ग्रन्थ , नन्दोपक्रम द्रोण

(२२) छायाशब्द शेवटीं असलेला तत्पुरुषसमास नपुसकलिंगी होतो, पण त्या छायाशब्दापेक्षा जें पूर्वपद त्याच्या अर्थाचें बहुत्व गम्यमान असेल तर, आणि नञ्तत्पुरुष व कर्मधारय नसेल तर, उदा०—इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम्,

(२३) राजपर्यायशब्द किंवा मनुष्यभिन्न जे राक्षस, पिशाच, वगैरे त्याचा वाचक शब्द ज्या सभाशब्दाच्या पूर्वीं आहे असा सभाशब्द शेवटीं असलेला तत्पुरुषसमास नपुसकलिंगी होतो, पण नञ्तत्पुरुष व कर्मधारय नसेल तर, उदा०—इनसभम्, ईश्वरसभम्, रक्ष सभम्, पिशाचसभम्

(२४) सघात या अर्थाला दाखविणारा सभाशब्द शेवटी असलेला तत्पुरुषसमास नपुसकलिंगी होतो, पण नञ्तत्पुरुष व कर्मधारय नसेल तर, उदा०—स्त्रीसभम्

(२५) सेना, सुरा, छाया, शाला आणि निशा हे शब्द शेवटीं असलेला तत्पुरुषसमास एकदा नपुसकलिंगीं चालतो, अर्थात् एकदा स्त्रीलिंगींही चालतो, पण नञ्तत्पुरुष व कर्मधारय नसेल तर, उदा०—ब्राह्मणसेनम् ब्राह्मणसेना, यवसुरम् यवसुरा

१ द्वंद्व किंवा तत्पुरुष यांतील शेवटला शब्द ज्या लिंगाला दाखवितो त्याच लिंगामध्यें तो द्वंद्व

पदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्यापि स्यात्कदाचिदुत्तरपदस्य । इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति । यः पूर्वपदार्थप्रधानः । एकदेशिसमास. । अर्धपिप्पलीति । यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानो दैवकृत तस्य परवल्लिङ्गम् ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु

प्रतिषेधः ॥१॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलंपूर्वे । अल जीविकाया अलंजीविकः ॥ गतिसमास । निष्कौशाम्बि. निर्वाराणसिः ॥

पूर्वपदस्य च ॥२॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुक्कुटौ । यदि पुनर्यथाजातीयक

आहे ?

द्वंद्वसमासातील घटक उभयपदार्थांनाही प्राधान्य असल्यामुळे पाळीपाळीनें म्ह एकदा पूर्वपदार्थाचे लिगात द्वद्वसमास चालेल व एकदा उत्तरपदार्थाचे लिगात चालेल. पण नेहमी उत्तरपदार्थांचेंच लिग द्वद्वाला लागू होणे इष्ट आहे ते काही यत्न केल्यावाचून साधणार नाहीं म्हणून परवल्लिङ्ग द्वद्वतत्पुरुषयो. हे सूत्र केले आहे अर्धपिप्पली वगैरे जो पूर्वपदार्थाला प्राधान्य आहे असा एकदेशिसमास (२।२।१) तो तत्पुरुषासबधाने हे सूत्र करावयास लावीत आहे. आता ज्या तत्पुरुषामध्यें उत्तरपदार्थाला प्राधान्य आहे त्याला सहजगत्याच पुढील पदाचें लिग लागू होईल.

(वा १) द्वद्व किंवा तत्पुरुष या समासाना त्याच्या उत्तरपदाचे लिग लागू होत असेल तर प्राप्त किंवा आपन्न या शब्दाचा तत्पुरुष (२।२।४), अलशब्द पूर्वी असलेला तत्पुरुष आणि गतिसमास (२।२।१८) या समासाना त्याच्या उत्तरपदाचे लिग लागू होत नाहीं, असे निषेधादाखल वचन करावे, जसे–प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक[2], आपन्नो जीविकामापन्नजीविक., अल कुमार्यै अलकुमारि.[3], निष्कौशाम्बिः, निर्वाराणसि

(वा.२) द्वद्व किंवा तत्पुरुष या समासातील उत्तरपदाचे लिग पूर्वपदाला लागू होत नाहीं असेही निषेधादाखल वचन करावे, जसे–मयूरीकुक्कुटौ[4]

किवा तत्पुरुष चालवावा, उदा०—कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ, अर्धपिप्पली ह्या सूत्राचा अर्थ दोन प्रकारचा होतो पराचें जे लिग तेंच समासाला लागू होतें तेव्हा अर्थातच कुक्कुटमयूरी, अर्धपिप्पली, राजकुमारी, येथें जो स्त्रीप्रत्यय उत्तरपदाचें लिग दाखवितो तेंच समासाचें लिग असल्यामुळें त्यालाही दाखविणारा तोच स्त्रीप्रत्यय समजावा या वेळीं सूत्रामध्यें उच्चारलेला परवत् हा वतिप्रत्यय स्वार्थीच समजावा, किंवा औपचारिक अर्थानें लावावा, म्हणजे उत्तरपद हें वृत्तीच्या पूर्वीचे आणि वृत्तीमध्यें प्रविष्ट झालेलें अवस्थाभेदानें निराळें मानून वतिप्रत्ययाची उपपत्ति करावी दुसरा अर्थ असा की उत्तरपदाचें लिग त्याचे त्याला कायम राहून त्याच्यासारखें निराळें दुसरें लिग समासाला लागू होतें ह्या वेळी वतिप्रत्यय चागला जमतो

२ या सर्व उदाहरणामध्यें पूर्वपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असल्यामुळें त्याचें लिग समासाला लागू होत आहे

३ येथें 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' (२।२।१८ वा ४) याने समास झाला आहे

४ द्वद्वतत्पुरुषयो ही सप्तमी आहे, असें गृहीत धरलें असता द्वद्वातील किंवा तत्पुरुषातील उत्तर-

परस्य लिङ्गं यथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्येत

समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्य. । अश्ववडवौ ॥

निपातनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

निपातनात्सिद्धमेतत् । किं निपातनम् ॥ अश्ववडवपूर्वापरेति ॥

उपसर्जनह्रस्वत्व वा ॥ ५ ॥

अथवोपसर्जनस्येति ह्रस्वत्व भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । कुक्कुटमयूर्यौ । अस्तु ।

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ ॥६॥

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशि-

---

आता उत्तरपदार्थाचे लिंग ज्या तऱ्हेचे असेल त्याच तऱ्हेचें लिंग त्या लिंगापेक्षा निराळें असें समासार्थाला लागू करावें, असे विधान करण्याकरिता हें सूत्र केलें आहे असे गृहीत धरलें तर 'पूर्वपदस्य च' हा प्रतिषेध करण्याची जरूर राहत नाही पण

(वा ३) उत्तरपदार्थाच्या लिंगापेक्षा निराळे पण त्यासारखे असे स्वतत्र लिंग समासार्थाला लागू होतें असे असेल तर 'अश्ववडवौ' या द्वद्वाचे ठिकाणीं टापाचा लुक् होतो असें वचन केलें पाहिजे.

(वा ४) अश्ववडवौ येथे निपातनावरून टापाची निवृत्ति सिद्ध होत आहे

तें निपातन कोणतें ?

अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् (२।२।१२) हें होय

(वा ५) किंवा 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१।२।४८) यानें ह्रस्व होईल.

तर मग कुक्कुटमयूर्यौ येथेंही ह्रस्व होऊ लागेल

होईल तर होऊ दे.

(वा ६) परवल्लिङ्गम् येथील लिंगशब्दानें स्त्रीपुनपुसक हें लिंग व त्या लिंगाला दाखविणारा प्रत्यय या उभयताचें तत्रानें ग्रहण केलें आहे, तेव्हा त्या दोघाचाही अतिदेश द्वद्व आणि तत्पुरुष याना होतो. त्यात मूळच्या कुक्कुटमयूरी ह्या स्त्रीप्रत्ययान्ताला ह्रस्व झाला तरी अतिदेशानें झालेला ङीप्प्रत्यय कायम

पदाचें लिंग लागू करावें, असा सूत्रार्थ होतो पण तें पूर्वपदाला किंवा समासाला, या बाबतीत सशय उत्पन्न झाला असता परशब्दानें पूर्वाचा आक्षेप होत असल्यामुळें, अथात् प्रत्यासत्तिन्यायानें, पूर्वपदाला उत्तरपदाचें लिंग लागू होईल, आणि मयूरीकुक्कुटौ येथें मयूरीशब्दाला पुंल्लिंग लाग झालें असता स्त्रीप्रत्ययाच्या निवृत्तीचा प्रसग ओढवतो, म्हणून हा निषेध केला आहे

५. द्वद्वतत्पुरुषयो ही षष्ठी समजून द्वद्व किंवा तत्पुरुष याच्या अर्थाला उत्तरपदार्थाच्या लिंगासारख्या लिंगाचें विधान केलें म्हणजे उत्तरपदार्थाचें लिंग कोणाला लागू करावें, असा सशय येत नसल्यामुळें परशब्दानें पूर्वाचा आक्षेप होणार नाहीं, म्हणून 'पूर्वपदस्य च' या वार्तिकाची जरूरी नाहीं

६. प्रकृत सूत्राप्रमाणें 'पूर्ववदश्ववडवौ' या पुढील सूत्रामध्येंही पूर्वपदार्थाच्या लिंगासारखें निराळें लिंग समासार्थालाच लागू केलें जाईल, उत्तरपदार्थाला लागू केलें जाणार नाहीं तेव्हा उत्तरपदार्थाचें वडवा याचें स्त्रीलिंग कायमच राहत असल्यामुळें तेथें टाप्प्रत्ययाची निवृत्ति होणार नाही म्हणून त्याचा लुक् मागितला पाहिजे

७ 'अश्ववडवापूर्वापर' असें दीर्घाचें उच्चारण करावयाचें असता ऱ्हस्व उच्चारण केलें आहे, त्यावरून टापाचा निवृत्ति होते

८, चार्थे द्वंद्व (२।२।२९) येथें अनेकम् या प्रथमान्तपदाची अनुवृत्ति येते म्हणून द्वद्वातील सर्वंच पदाना 'प्रथमानिर्दिष्टम्०' (१।२।४३) यानें उपसर्जनसंज्ञा झाल्यामुळें वडवाशब्दाला ऱ्हस्व होईल.

कस्य श्रवणं भविष्यति ॥ इदं तर्हि । दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्ये । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ ष्यङौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः । स्ताम् । पुवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि । दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती । द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनमिति । परिहृतमेतन्निपातनात्सिद्धमिति ॥ अथवा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि । परस्येव परवदिति । यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते ॥ अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते प्राप्तादिषु कथम् ।

राहील

पण तसा अतिदेश होत असेल तर दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगध्ये, दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ, येथे क्रमाने दोन ष्यङ् आणि दोन ष्फ असे प्रत्यय होऊ लागतील[10]

दोन ष्यङ्प्रत्यय आणि दोन ष्फप्रत्यय झाले तरी 'भस्याढे तद्धिते' (६।३।३५ वा. ११) यानें पुवद्भाव होऊन पूर्वीच्या ष्यङ्-प्रत्ययाची आणि ष्फप्रत्ययाची निवृत्ति होईल

तर मग दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती, येथें दोन तिप्रत्यय होऊ लागतील.[11]

एकदरींत 'परवल्लिङ्गम्०' या प्रकृत सूत्रानें लिंग आणि त्या अर्थाचा प्रत्यय या दोघाचा अतिदेश करणें शक्य नाहीं

पण जर समासार्थाला लागू होत असेल तर अश्ववडवौ येथ टाप्प्रत्ययाचा लुक् होण्या साठीं वचन केलें पाहिजे, असा दोष दाखविला आहे ना ?

दोष दाखविला आहे खरा, पण अश्ववडवपूर्वापर० या निपातनावरून टापाचा लुक् होईल असा त्या दोषाचा परिहारही केलाच आहे अथवा समासार्थसमुदायाला उत्तर-पदाचेच लिंग लागू होते असा अर्थ आम्ही करीत नाहीं

तर कसा अर्थ करता ?

परस्येव परवत् असा अर्थ समजतों म्हणजे ज्या प्रकारचे परपदाचे लिंग असेल त्याच प्रकारचे पण त्यापेक्षा निराळे असे लिंग समासार्थाला लागू करावे म्हणजे अर्थातच पूर्व पदार्थाला लागू होणारच नसल्यामुळे 'पूर्वपदस्य च' हा प्रतिषेध करावयास नको.

---

९ तेव्हा ऱ्हस्व झाला तरी कुक्कुटमयूरि या सामासिक शब्दाहून ह्या प्रकृत अतिदेशानें ङीप्-प्रत्यय होऊन सवर्णदीर्घानें (६।१।१०१) रूप साधेल

१०. करीष म्हणजे वाळलेलें शेण त्याप्रमाणें गध ज्याचा आहे अशा अर्थी करीष आणि गध या शब्दांचा बहुव्रीहि होऊन शेवटच्या अकाराला इकार आदेश (५।४।१३७) झाला आहे त्या करीषगन्धि-शब्दाहून त्याची नात या अर्थी अण्प्रत्यय (४।१।९२), इकारलोप (६।४।१४८), आदिवृद्धि (७।४।११७) झाल्यानतर 'अणिञो०' (४।१।७८) या सूत्रानें अणाचे स्थानीं स्त्रीप्रत्ययष्यङादेश व पुढें 'यङश्चाप्' (४।१।७४) यानें चाप्प्रत्यय होऊन करीषगन्ध्या असें होतें तसेंच गर्गशब्दाहून त्याची नात या अर्थी यञ्प्रत्यय (४।१।१०५), पुढें ष्फ हा स्त्री-प्रत्यय (४।१।१७), आयन्आदेश (७।१।२) आणि ङीष्प्रत्यय (४।१।४१) होऊन गार्ग्यायणा असें होतें येथे कारीषगन्ध्या येथें ष्यङ् हा एक स्त्री-प्रत्यय मूळचा झालेला आहे, आणि दत्ताकारीष-गन्ध्या या द्वद्वाहून प्रकृत अतिदेशानें पुन दुसरा ष्यङ् हा स्त्रीप्रत्यय होऊ लागेल तसेंच दत्तागार्ग्या-यणी या द्वद्वाहून प्रकृत अतिदेशानें पुन्हा दुसरा ष्फ-प्रत्यय होऊ लागेल

११ येथें ति हा स्त्रीप्रत्यय (४।१।७७) आहे येथें भसज्ञा (१।४।१८) नसल्यामुळें पुंवद्भावानें काम भागणार नाहीं.

प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणासिद्धम् ॥७॥

द्वन्द्वैकदेशिनोरिति वक्ष्यामि ॥ तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एकदेशिसमासो नारप्स्यते । कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणसमासो भविष्यति । अर्धं च सा पिप्पली चार्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति । अद्य पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा । अपूपार्धं मया भक्षितम् । ग्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमिति भवितव्यम् । कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणो भविष्यति ॥

[पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २ । ४ । २७ ॥[1]

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २ । ४ । २८ ॥][1]

रात्राह्नाहाः पुंसि ॥२।४।२९॥

आता प्राप्त, आपन्न, वगैरेंविषयीं कसे ?

(वा ७) परवल्लिङ्गं द्वंद्वतत्पुरुषयो. याचे ऐवजीं 'परवल्लिङ्गं द्वंद्वैकदेशिनो.' असे सूत्र करण्यात येईल[१२]

तर मग 'परवल्लिङ्गम्०' या प्रकृत सूत्रामध्यें तत्पुरुषशब्द काढून त्याच्या जागीं एकदेशिन् हा शब्द घातला पाहिजे

तसा शब्द घालावयास नको[१३]. तर पूर्वापराधरो०' (२।२।१ ते ३) इत्यादि एकदेशिसमासविधायक सूत्रेंच करीत नाहीं

पण मग एकदेशिसमास आरंभिला नाहीं तर अर्धपिप्पली इत्यादि उदाहरणें कशीं साधावयाचीं ?

अर्धं च सा पिप्पली च 'अर्धपिप्पली' असा 'विशेषण विशेष्येण' (२।१।५७) यानें कर्मधारय समास होईल[१५].

कर्मधारयसमासानें अर्धपिप्पली हें साधत नाहीं कारण पिप्पली वगैरे शब्दाचा मुख्यार्थ घेणें श्रेष्ठ असल्यामुळें षष्ठीसमासच प्राप्त होत आहे, आणि एकदेशिसमासाचा आरंभ केला म्हणजे मात्र तो षष्ठीसमासाचा बाध करून होतो.

पण एकदेशिसमासाविषयीं षष्ठीसमासही इष्ट आहे तें जसें.- अपूपस्यार्धम् अपूपार्धम् मया भक्षितम्, ग्रामार्धं मया लब्धम् याप्रमाणें पिप्पल्यर्धम् असा षष्ठीसमासही इष्ट आहे[१६]

तर मग अर्धपिप्पली हा समास कसा ?

गौण अर्थ घेऊन कर्मधारयसमास होईल.

---

१२ द्वंद्व आणि एकदेशिसमास (२।२।१) याना परपदाच्या लिंगासारखें लिंग लागू होतें, असा त्याचा अर्थ होय तेव्हा एकदेशिसमासापेक्षा इतर तत्पुरुषसमासाच्या संबधानें प्रकृत सूत्राची प्राप्तिच येत नाहीं, म्हणून त्याच्या निषेधाकरिता वचन करावयास नको

१३. प्रकृत सूत्रामध्यें एकदेशिन् असा शब्द नको व मूळचा तत्पुरुषशब्दही नको

१४ षष्ठीतत्पुरुष होऊन पिप्पल्यर्धम् असेंच होईल, अर्धपिप्पली असें होणार नाहीं

१५ पिप्पली वगैरे शब्द हे आपल्या अर्थांच्या काहीं भागालाही गौण रीतीनें लावता येतात तेव्हां अर्ध्या भागालाही पिप्पली असें गौण रीतीनें म्हणतां येतें.

१६ तेव्हा तो प्रयोग साधण्याकरिता एकदेशिसमासाचीं सूत्रें न करणें हेंच बरें

१ अश्ववडवा या द्वंद्वसमासाला पूर्वपदाच्या लिंगासारखें लिंग लागू करावें, उदा०—अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ अश्ववडवान् अश्ववडवैः अश्ववडव या द्वंद्वाला एकवद्भाव विकल्पानें सांगितला (२।४।१२) असल्यामुळें तो होत नाहीं, त्या वेळीं या प्रकृत सूत्राचा उपयोग होतो

१. हेमन्तशिशिर आणि अहोरात्र या दोन द्वंद्वसमासाना वेदामध्यें पूर्वपदाचें लिंग लागू होतें, उदा०—हेमन्तशिशिरौ, अहोरात्रे.

१ रात्र, अह्न आणि अह हे शब्द शेवटीं असलेला द्वंद्व किंवा तत्पुरुष हा पुल्लिंगीं चालवावा उदा०—अहोरात्र, रात्रेः पूर्वभाग पूर्वरात्र,

अनुवाकादयः पुंसि ॥ १ ॥

अनुवाकादयः पुसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाक· शयुवाकः सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ २ । ४ । ३० ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् सुदिनाहम ॥

पथः संख्याव्ययादेः ॥ १ ॥

पथः सख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । द्विपथम् त्रिपथम् चतुष्पथम् । उत्पथम् विपथम् ॥

द्विगुश्च ॥२॥

द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवम् दशगवम् ।

अकारान्तोत्तरपदो द्विगु· स्त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चपूली दशपूली ॥

वाबन्तः ॥ ३ ॥

वाबन्तः स्त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वम् पञ्चखट्वी । दशखट्वम् दशखट्वी ॥

अनो नलोपश्च वा च स्त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षम् पञ्चतक्षी । दशतक्षम् दशतक्षी ॥

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य. । द्विपात्रम् पञ्चपात्रम् ।

(सू २९, वा १) अनुवाक वगैरे शब्द पुल्लिंगीं चालतात असे वचन करावे, उदा०— अनुवाक, शयुवाक, सूक्तवाक विशेष प्रकारचें वाक्य हा या शब्दाचा अर्थ असल्यामुळे नपुसकलिग प्राप्त झाले असता पुल्लिगाचें विधान केलें आहे.

(सू ३०) पुण्य किंवा सुदिन या शब्दाच्या पुढील जो अहन्‌शब्द तो शेवटी असलेला तत्पुरुष नपुसकलिगीं चालतो, असे वचन करावे, उदा०—पुण्य च तदहश्च पुण्याहम्[2], सुदिनाहम्.

(वा १) सख्या किंवा अव्यय याच्यापुढील जो पथशब्द तो शेवटीं असलेला तत्पुरुष नपुसकलिंगीं चालतो, असे वचन करावें, जसें— द्विपथम्, त्रिपथम्, चतुष्पथम्, उत्पथम्, विपथम्

(वा २) द्विगुसमासही नपुसकलिगी चालतो असे वचन करावे, जसे— पञ्चगवम्[3]

अकारान्त उत्तरपद असलेला द्विगुसमास स्त्रीलिगी चालतो, असे वचन करावे, जसे— पञ्चपूली[4], दशपूली

(वा ३) आप्‌प्रत्यय शेवटीं असलेलें उत्तरपद असेल तर तो द्विगुसमास विकल्पानें स्त्रीलिगीं चालतो असे म्हणावे, जसे— पञ्चखट्वी[5], पञ्चखट्वम्

अन्‌शब्द शेवटी असलेला असा द्विगु समास विकल्पानें स्त्रीलिगीं चालतो आणि अन् यातील नकाराचा नित्य लोप होतो, असे वचन करावे, जसे— पञ्चतक्षी, पञ्चतक्षम्

पात्र, त्रिभुवन, युग, वगैरे पात्रादि गणातील शब्द शेवटीं असलेला द्विगुसमास स्त्री

पूर्वाङ्क, द्यह

१ अपथ ह्या नञ्‌तत्पुरुषाला नपुसकलिग लागू होतें, उदा०—न पन्था अपथम् येथे समासान्त अप्रत्यय (५।४।७४) आणि टिलोप (६।४।१४४) झाला आहे

२. पुण्यशब्दाचा अहन्‌शब्दावरोबर कर्मधारय समास, समासान्त टच्‌प्रत्यय (५।४।९१) आणि टिलोप (६।४।१४५) झाला आहे,

३ पञ्चानां गवा समाहार पञ्चगवम्,—समाहारद्विगु गोरतद्धित०" (५।४।९२) यानें समासान्त टच्‌प्रत्यय झाला आहे

४ पञ्चाना पूलाना समाहार पञ्चपूली,—समाहारद्विगु होऊन 'द्विगो' (४।१।२१) यानें ङीप्‌प्रत्यय झाला आहे

५ पञ्चाना खट्वाना समाहार पञ्चखट्वी, पञ्चखट्वम्,—समाहारद्विगु, 'एकविभक्ति' (१।२।४४) यानें उपसर्जनसज्ञा, 'गोस्त्रियो' (१।२।४८) यानें न्हस्व झाला आहे.

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चम् अर्धर्चः । कार्षापणम् कार्षापण । गोमयम् गोमयः । सारम् सार ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम्

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

देवदत्त भोजयेमं चेत्यप्रसङ्गार्थम् ॥१॥

इह मा भूत् । देवदत्तं भोजयेम च यज्ञदत्त भोजयेति ॥

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रम् ॥ २ ॥

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यम् । तद्द्वेष्य विजानीयादिदमा कथितमिदमैव यदानुकथ्यत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टेऽन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्र द्रष्टव्यमिति ॥

अथ किमर्थमशादेशः क्रियते न

लिंगीं चालव् नये असे वचन करावे, जस– पञ्चपात्रम्, द्विपात्रम्

(सू ३१) अर्धर्चा याचे ऐवजीं अर्धर्चादय असा शब्द घालावा, उदा०–अर्धर्च अर्धचम्, कार्षापण कार्षापणम्, गोमय. गोमयम्, सार. सारम्

तर मग अर्धर्चादय' असा शब्द घातला पाहिजे.

तसा शब्द घालावयास नको अर्धर्च या शब्दापुढें बहुवचन घातलें आहे त्यावरून अर्धर्चाः याचाच अर्धर्चादिक असा अर्थ मनात येत आहे

(सू ३२,वा.१) पूर्वी निर्दिष्ट केलेल्या वस्तूचाच जर पुढें इदम्शब्दानें निर्देश केला असेल तरच अन्वादेश समजावा

काय प्रयोजन ?

देवदत्त भोजय इम च यज्ञदत्त भोजय, येथें इदशब्दाला पुढील सूत्रानें (२।४।३४) एन आदेश न व्हावा म्हणून

(वा २) ज्या अर्थाचे प्रथमत प्रतिपादन केलें त्याचेच पाठीमागून प्रतिपादन करणें एव ह्यालाच अन्वादेश असे म्हणतात. आता 'पूर्वी इदशब्दानें दाखविलेल्या अर्थाचें पुनः इदशब्दानेंच दाखविणें' हा अन्वादेश होय असे जें म्हणतात तें .बरोबर नाहीं, ही गोष्ट मित्रत्वाच्या नात्यानें येथें आचार्य वार्तिककार कळवीत आहेत.

आता या अश्आदेशाचे विधान कशासाठीं केलें आहे ? तें करावयास नको तृतीयादि विभक्ति पुढें असताना फक्त इदशब्दाला अनुदात्तच सागावा कारण द्वितीया, तृतीयेच्या एकवचनाचा टाप्रत्यय आणि ओस्प्रत्यय पुढें असताना एन-आदेश (२।४।३४) होणारच. त्यावाचून

---

१ अर्धर्च, गोमय, कषाय, वगैरे अर्धर्चादिगणातील शब्द पुल्लिंगीं आणि नपुसकलिंगींही चालनात

२ अर्धर्च हा शब्द एक असल्यामुळें तेथें बहुवचन घातलें तें सगनवार होत नाहीं त्यावरून असें अनुमान निघतें की बहुवचन जुळून येईल अशा तऱ्हेचा अर्धर्च या शब्दाचा अर्थ पाणिनीनें मनात धरिला आहे, म्हणजे अर्धर्च हा शब्द गणपठित शब्दसमुदायाला लावीत आहे अशा रीतीने बहुवचनापासून आद्यर्थाची अवगति होत आहे.

१ काहींएक कार्य सागण्यासाठीं ज्याचा निर्देश केला असेल त्याचाच फिरून दुसरें कार्य सागण्यासाठीं निर्देश करणें याला अन्वादेश म्हणतात हा दुसऱ्यांदा निर्देश इदशब्दानें केला असेल तर त्या इदशब्दाला अनुदात्त स्वराचा अश् असा आदेश होतो, तृतीयेपासून पुढील विभक्ति पुढें असतांका, उदा०—आयुराशास्तेऽय यजमान., तदस्मै देवा देयासु

२ तेव्हां तृतीयादि विभक्ति पुढें असताना

तृतीयादिष्विवत्येवोच्येत । तत्र टायामोसि चैनेन भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्रेद्रूपलोपे कृते केवलमिदमोऽनुदात्तत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

आदेशवचनं साकच्कार्थम् ॥३॥

आदेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते । साकच्कस्यापीदम आदेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ॥ अथ किमर्थं शित्करणम् ।

शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् ॥ ५ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः ।आदेशप्रतिषेधार्थम्।येऽन्येऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा। मो राजि समः क्वौ [८ ३ २५] इति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानुस्वारादयो बाध्यन्ते ॥

बाकीच्या सर्व विभक्ति हलादिच आहेत. तेथें 'हलि लोप' (७।२।११३) याने इद्भागाचा लोप केला असता इदशब्दापैकी फक्त अ कारच राहतो तेव्हा त्याला अनुदात्ताचे विधान केलें असता काम भागेल

(वा.३) अकच् केलेल्याही इदशब्दाला[३] हा आदेश व्हावा यासाठी अश्आदेशाचे विधान केलें आहे, जसे– इमकाभ्या रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम्

आता अश् या आदेशामध्यें इत्संज्ञक शकार जोडला आहे तो कशासाठी ?

(वा.४) अनेकाल्शित्सर्वस्य (१।१।५५) यानें अकज्विशिष्ट सगळ्या इदशब्दाचे स्थानीं अश्आदेश व्हावा यासाठीं त्यात इत्संज्ञक शकार जोडला आहे, जसे– इमकाभ्या रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम् जर शकार जोडला नाहीं तर 'अलोऽन्त्यस्य (१।१।५२) या परिभाषेनें अन्त्याचे स्थानी हा आदेश करण्याची पाळी येईल

(वा ५) शकार जोडावयास नको

काय कारण ?

कारण असे की इदशब्दाच्या अन्त्य वर्णाला अकाराला अकार करण्यामध्यें काहीं फायदा नसल्यामुळे शकार जोडल्यावाचूनही हा सगळ्या इदशब्दाचे ठिकाणी आदेश होईल

(वा ६) अकाराला अकार करण्यात फायदा आहे

तो फायदा कोणता ?

तो अकारादेश केल्यानतर त्या अकाराला जे दुसरे आदेश प्राप्त होतात, त्याचा बाध करणे हा होय, जसे– 'मो राजि सम क्वौ' (८।३।२५) यानें सम्‌शब्दाच्या मकाराला मकाराचें विधान करण्यात काही फायदा नसल्यामुळें त्या मकाराला प्राप्त होणाऱ्या अनु-

---

प्रकृत सूत्रानें अश्आदेश सागितला तरी तो त्या विभक्तीपैकीं टा आणि ओस् पुढें असताना होत नसतोच

३ 'हलि लोप' येथें अक या पदाची अनुवृत्ति येत असल्यामुळें अकच्प्रत्यय केला असता त्याची प्रवृत्ति होत नाहीं.

तस्माच्छित्करणम् ॥ ७ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । अ अ इति । अनेकाल्शित्सर्वस्य [१ १.५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ॥ अथवा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नान्वादेशेऽकजुत्पत्स्यते ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ २ । ४ । ३३ ॥

किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते । उदात्तौ मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लित्स्वरे कृते निघात एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतां लित्स्वर इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लित्स्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लित्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । तत्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तद्यथा ।

स्वार वगैरे विधींचा बाध केला जातो त्याप्रमाणें प्रकृतस्थलींही पररूप वगैरेंचा बाध होऊं लागेल

(वा ७) म्हणून शकार जोडला आहे.

शकार जोडावयास नको. कारण येथें अ-अ या दोन अकाराचा संधि करून अ असा उच्चार केला आहे तेव्हा अनेकाल् असल्यामुळे हा अकारादेश सगळ्या इदशब्दाचे स्थानीं होईल.

अथवा तद्धितवृत्ति या विचित्र आहेत[४] तेव्हा अन्वादेश असेल तेथें अकच्प्रत्ययाची उत्पत्तिच मुळीं होत नाहीं

(सू ३३) त्र किंवा तस् या प्रत्ययाला अनुदात्त कशासाठी सांगितला आहे ?[१]

प्रत्ययस्वरानें (३।१।३) ते त्र आणि तस् हे प्रत्यय उदात्त न व्हावेत म्हणून

हें प्रयोजन बरोबर नाहीं. कारण 'लिति' (६।१।१९३) या लित्स्वरानें[२] प्रत्ययाच्या मागील भागाला उदात्त स्वर केला असता शेषनिघात स्वरानें(६।१।१५८)त्र आणि तस् या प्रत्ययाचा अनुदात्त स्वर अनायासानेंच साधत आहे.

पण येथें अगोदर असा विचार उत्पन्न होतो की एतद्शब्दाहून त्र, तस्, हे प्रत्यय केल्यानंतर प्रकृत सूत्रानें अनुदात्त अश्आदेश करावा अथवा 'लिति' यानें प्रत्ययाच्या मागील भागाला उदात्त करावा.

मग या उभयतामध्यें काय बरें करावे ?

पर असल्यामुळें 'लिति' यानें उदात्त अगोदर करावा

पण हा अनुदात्त अश्आदेश नित्य आहे कारण 'लिति' यानें उदात्त स्वर केला किंवा न केला तरीही ह्याची प्राप्ति येत आहे तेव्हा नित्य असल्यामुळें एतद्शब्दाला अनुदात्त अश् आदेश केल्यानंतर लकारेत्संज्ञक प्रत्याच्या मागील त्या अनुदात्त अकाराला उदात्त करता येत नसल्यामुळे[३] त्र, तस्, याचा प्रत्ययस्वरच कायम राहण्याची पाळी येते, जसे—गोष्पदप्र वृष्टो देव' येथें 'वर्षप्रमाण ऊलोप ०'

---

४ तेभ्य प्रयोगेभ्य हिता तद्धिता अशी तद्धितशब्दाची व्युत्पत्ति आहे तेव्हां प्रामाणिक प्रयोग असेल तेवढा साधण्याकरिताच फक्त तद्धित-प्रत्यय होत असतो

१ अन्वादेश असताना एतद्शब्दाला अनुदात्त असा अश्आदेश होतो, त्र किंवा तस्प्रत्यय पुढे असताना, आणि तो त्र किंवा तस् हा अनुदात्त होतो, उदा०—एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसाम, अतोऽत्राधीमहे, अतो न गन्तास्म. येथें अत आणि अत्र हीं पदें सर्वानुदात्त आहेत

२ त्रल् (५।३।१०) आणि तसिल् (५।३।७) असे हे प्रत्यय मूळचे लित् आहेत

३ अनुदात्त अशादेश मुद्दाम सांगितला असल्यामुळें त्याच्या जोरावर तो केल्यानंतर त्याला उदात्त करता येत नाहीं.

गोष्पदप्रं वृष्टो देव इत्यूलोपे कृते पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति। तस्मात्त्रतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ २।४।३४॥

कस्यायमेनो विधीयते। एतदः प्राप्नोति। इदमोऽपि त्विष्यते तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ [२ ४ ३२] इति॥ यदि तदनुवर्तत एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ [३३] इतीदमश्चेतीदमोऽपि प्राप्नोति। नैष दोषः। सबन्धमनुवर्तिष्यते। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावश्भवति। ततो द्वितीयाटौस्स्वेन इदम एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्॥ अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा। मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः॥ अथवैकयोगः करिष्यते। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। ततो द्वितीयाटौस्स्वेन इदम एतदश्च॥ अथवोभय

(३।४।३२) या सूत्राने पूरधातूहून णमुल् करून ऊकाराचा लोप केला असता लकारेत्संज्ञक प्रत्ययाच्या मागे उदात्त होण्यास लायक वर्ण नसल्यामुळे उदात्त होत नाही त्यामुळें तेथें प्रत्ययस्वरच कायम राहतो त्याप्रमाणेच हे होय एकदरीत येथे अनुदात्त अशादेशाचें विधान करणे जरूर आहे

(सू. ३४) हा एनादेश कोणत्या शब्दाला सांगितला आहे[१] एतद्शब्दाला प्राप्त होतो, पण इदशब्दालाही तो इष्ट आहे म्हणून 'इदमः' असे येथें म्हटलें पाहिजे

इदमः असे येथे म्हणावयास नको कारण मागून इदशब्दाची अनुवृत्ति येत आहे

तो इदशब्द मागे कोठे उच्चारला आहे?

'इदमोऽन्वादेशेऽशनु०' येथे

जर त्या इदशब्दाची येथे अनुवृत्ति येत आहे तर 'एतदस्त्रतसो०' या मधल्या सूत्रामध्येंही त्याची अनुवृत्ति होत असल्यामुळें त्यानें सांगितलेला अनुदात्त अशादेश इदशब्दालाही होऊ लागेल

हा दोष येत नाहीं कारण 'इदमोऽन्वादेशे०' येथे इदशब्दाचा तृतीयादौ वगैरे ज्या ज्या पदाशीं संबंध झाला आहे त्या संबंधासह त्याची अनुवृत्ति 'एतदस्त्रतसो०' येथे करण्यात येईल. अर्थात् इदशब्दाचा त्रतसो. याकडे संबंध होत नाही पुढे 'द्वितीयाटौस्सु०' येथें एतच्छब्दाची आणि इदमोऽन्वादेशे० याचीही अनुवृत्ति करावयाची पण त्यातील तृतीयादौ हा शब्द मात्र निवृत्त होतो

अथवा मंडूकाच्या गतीप्रमाणें अधिकाराची गति असते, म्हणजे बेडूक जसे उड्या मारीत मारीत जातात तसे अधिकारही काहीं सूत्रें ओलांडून पुढें उड्या मारीत जातात

किंवा 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ' असे दोन्ही मिळून एकच सूत्र करण्यात येईल[२] पुढे 'द्वितीयाटौस्सु०' येथे एतद्शब्दाची आणि इदशब्दाची अनुवृत्ति करावी व तृतीयादौ हे मात्र

१ अन्वादेश असतांना आणि द्वितीया, टा व ओस् यापैकी प्रत्यय पुढें असतांना इदम् आणि एतद् या शब्दांना एन असा आदेश होतो, उदा०—अनेन व्याकरणमधीतम्, एनं छन्दोऽध्यापय.

२ एकसूत्र केले तरी त्यात पोटवाक्यें दोन निरनिराळी करावयाची तशीं केलीं म्हणजे इदशब्दाचा त्रतसो याकडे संबंध होणार नाही, आणि एतद याचा तृतीयादौ याकडे संबंध होणार नाहीं.

निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

एनदिति नपुंसकैकवचने ॥ १ ॥

एनदिति नपुंसकैकवचने कर्तव्यम् । कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्परिवर्तयैनत् ॥ यद्येनत्क्रियत एनो न वक्तव्यः । का रूपसिद्धिः अथो एनम् अथो एने अथो एनानीति । त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् ॥ यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति । एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

आर्धधातुके ॥ २ । ४ । ३५ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् ॥ १ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् ॥ किमतो यत्सति भवितव्यम् ।

तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यम् प्रवेयम् आख्येयमिति । ण्यत्यवस्थितेऽनिष्टे

अनिवृत्त समजावे

किंवा इदम्, एतद्, या उभयताचीही निवृत्ति समजावी एन हा आदेश कोणाला करावयाचा अशी आकाक्षा आली असता उदाहरणे पाहून त्या धोरणानें इदम् आणि एतद् या दोन शब्दाना हा एनआदेश होतो असें ठरवावे

(वा १) द्वितीयेचें एकवचन पुढे असता नपुसकलिंगामध्यें इदम् आणि एतद् या शब्दाचे स्थानीं एनत् असा आदेश होतो असे वचन करावे, उदा०– इद कुण्डमानय, प्रक्षालयैनत्, परिवर्तयैनत्

जर एनत् असा आदेश सागितला तर एन असा आदेश मुळीच सागावयास नको.

तर मग अथो एनम्, अथो एने, अथो एनानि,या उदाहरणाची सिद्धि कशी बरे होईल?

एनत् आदेश केल्यानतर 'त्यदादीनाम' (७।२।१०२) यानें अकारादेश केला म्हणजे उदाहरणे साधतील

असे आहे तर एैनश्रितक. हे उदाहरण साधत नाही, त्याचे जागी एनच्छ्रितकः असे होऊ लागेल

जेथें स्पष्ट प्रयोग उपलब्ध होत नाहीं तेथें सूत्राला धरून जसे रूप होईल तसाच प्रयोग करावा. खरे म्हटलें तर ज्याचा स्पष्ट प्रयोग आढळून येत नाही ते सूत्राचें लक्ष्यच नव्हे असे समजावे.

(सू ३५, वा १) पुढील सूत्रानी सागितलेले जग्धि वगैरे आदेश हे आर्धधातुकाच्या निमित्ताने सागितले असल्यामुळें तो आर्धधातुक पुढे असताना ते करावे लागतील.

आर्धधातुक केल्यानतर आदेश करण्या मध्यें काय बिघडत आहे?

(वा २) तसे झालें असता स्थानीच्या निमित्ताने जे कार्य प्राप्त होत आहे त्याच्या निषेधाकरिता वचन करावे लागेल, जसे– भव्यम्, प्रवेयम्, आख्येयम् येथे अस्, अज्, चक्ष्, हे जे भू, वी आणि ख्या याचे स्थानी ते

---

३ एनत्-अम्-श्रितक-सु असें असता द्वितीयातत्पुरुष (२।१।२४) करून सामासिक लुक् (२।४।७१) केला असतां प्रत्ययलक्षणाचा निषेध (१।१।६३) असल्यामुळें त्यदाद्यत्व होणार नाही एनादेश कर्तव्य असताना मात्र प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होत नाहीं कारण 'न लुमताऽङ्गस्य' हा निषेध अङ्गस्य या अधिकारातील कार्य कर्तव्य असतानाच प्रवृत्त होत असतो, असें गृहीत धरून एनश्रितक हें रूप होतें वस्तुत विचार केला तर तसें गृहीत धरणें बरोबर नाही तेव्हा एनश्रितक असें रूप होतच नाही, एतच्छ्रितक असेंच झालें पाहिजे

१ 'आर्धधातुके' हें अधिकारसूत्र आहे तो अधिकार 'ण्यक्षत्रियार्ष०' (२।४।५८) या सूत्रापर्यंत समजावा, व येथील सप्तमी विषयसप्तमी समजावी तेव्हां येथून पुढें जी कार्यें सागितलीं आहेत ती आर्धधातुक प्रत्यय विवक्षित असताना होतात.

प्रत्यय आदेश. स्यात् । ण्यतः श्रवणं प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः । सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषो नाश्रितो भवति । तत्रार्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यत. प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ।

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यत्प्राप्नोति । लव्यम् पव्यमिति । आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृते यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति । इह च दित्स्यम् धित्स्यम् आर्धधातुकसामान्येऽकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्ति । न हि सामान्येन पौर्वापर्यमस्ति ॥

सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥५॥

हलन्त असल्यामुळे त्या धातूहून अनिष्ट असा ण्यत्प्रत्यय केला असता ते आदेश होतील, आणि ण्यत्प्रत्ययाचे श्रवण होईल

हा दोष येत नाही कारण आर्धधातुक सामान्य निमित्त धरले असल्यामुळे विशेषाची जरूरी नाहीं[२] जग्धि वगैरे आदेशाना आर्धधातुकत्व हे निमित्त असल्यामुळे विशेष प्रत्यय पुढे असण्याची जरूर नाहीं तेव्हा आर्धधातुकसामान्य मनात आणून अगोदरच भू, वी, ख्याञ्, वगैरे आदेश केले असता ज्याच्यापुढे जो प्रत्यय सरळ प्राप्त होतो तोच प्रत्यय त्याच्यापुढे होईल[३]

(वा ३) आर्धधातुकसामान्य निमित्त धरले असल्यामुळे विशेष प्रत्यय पुढे असण्याची जरूर नाही असे म्हटले तर उकार आणि अकार शेवटीं असलेल्या धातूहून ण्यत् प्रत्यय होऊ लागेल, जसे– भव्यम्, पव्यम् लव्यम् येथे आर्धधातुक प्रत्यय करावयाचा मनात आणल्याबरोबर अगोदरच गुण (७।३।८४) होईल नतर तसाच कृत्यप्रत्यय यकारादि करावयाचा असल्यामुळे गुणाने झालेल्या ओकाराला अवादेश (६।१।८०) केला असता हलन्ताहून सागितलेला ण्यत्प्रत्यय होऊ लागेल तसेच दित्स्यम्[५], धित्स्यम्, येथे आर्धधातुक प्रत्यय करावयाचा मनात आल्या बरोबर प्रत्यय करण्याचे पूर्वीच अकाराचा लोप (६।४।४८) केला असता हलन्ताहून सागितलेला ण्यत्प्रत्यय होऊ लागेल

(वा ४) शिवाय आर्धधातुकत्व हे सामान्य निमित्त धरलें तर जाति ही अमूर्त्त असल्यामुळे तिला पौर्वापर्य संभवत नाहीं, म्हणून जग्धि वगैरे आदेश होण्याला अडचण येत आहे.

(वा.५) हे सिद्ध होत आहे.

ते कसें ?

---

२ आणि त्यामुळें भव्यम् वगैरे ठिकाणी वृद्धि (७।२।११५) होऊ लागेल

३. कृत्यप्रत्ययाना (३।१।९५) आर्धधातुक सज्ञा आहे अस् वगैरे धातूहून कृत्यप्रत्यय करावयाचा आहे इतकें मनात आल्याबरोबर त्या सामान्य आर्धधातुकाच्या निमित्तानें भू वगैरे आदेश होतात नतर भू वगैरे धातूच्या शेवटी अच् असल्यामुळें ण्यत्प्रत्यय (३।१।१२४) न होता यत्प्रत्यय (३।१।९७) होतो. तेव्हा अर्थात् आर्धधातुके ही विषयसप्तमी फलित होते, आणि आर्धधातुक प्रत्यय पुढे येण्याच्या अगोदरच आदेश प्रवृत्त होतात

४ आर्धधातुके याप्रमाणे इतर कार्याचीं निमित्तेंही मनांत आल्याबरोबर ती ती कार्ये होतील अशा आशयानें हा दोष दिला आहे.

५ दा व धा या धातूहून सन्प्रत्यय (३।१।७), द्वित्व (६।१।९), इस्आदेश (७।४।७४), अभ्यासलोप (७।४।५८), इस्आदेशाच्या सकाराला तकार (७।४।४९), होऊन सन्प्रत्यय शेवटीं असलेले असे

सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानमिति । परिहृतमेतत्सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति । ननु चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्याद्विधिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । वक्ष्यति तत्राज्ग्रहणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि याथ स्यादिति ॥ यदप्युच्यते पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते । आर्धधातुकविषय इति । तत्रार्धधातुकविषये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति प्रत्ययः स ततो भविष्यति ॥

असे की जग्धि वगैरे ह्या आदेशाना निमित्त म्हणून काहीं एक धरू नये फक्त 'सार्वधातुकेन' असे त्याचे निषेधाकरिता सूत्र करावें म्हणजे झालें

अशा रीतीने अडचण दूर होते हे खरें, पण मूळ सूत्रात बदल होतो

तर मग मूळचे जसे सूत्र आहे तसेंच ते असू दे

पण मूळचे सूत्र ठेवलें तर आर्धधातुकाच्या निमित्तानें आदेश सागितले असल्यामुळे ते आर्धधातुक प्रत्यय पुढे केल्यानतर करावे लागतील असा दोष दाखविला आहे ना ?

आर्धधातुकत्व हें सामान्य निमित्त असल्यामुळे प्रत्यय पुढें असण्याची जरूर नाहीं असा त्याचा परिहार सागितलाच आहे.

पण तसे म्हटलें तर उकार आणि अकार शेवटी असलेल्या धातूहून ण्यत्प्रत्यय होऊ लागेल असा पुन. दोष दाखविला आहे त्याची वाट काय ?

हा दोष येत नाहीं. कारण व्यञ्जन शेवटीं असलेल्या धातूहून ण्यत्प्रत्ययाचे विधान केलें असल्यामुळे अर्थात् स्वर शेवटी असलेल्या धातूच्या पुढे यत्प्रत्यय होईल तेव्हा अज्ग्रहण न केलें तरी हरकत नाही असे असता अज्ग्रहण केल्याचे जोरावर हल्लीं अजन्त नसला तरी देखील जो धातु पूर्वी केव्हा तरी अजन्त अशा स्वरूपात पाहिला गेला अशाही धातूच्या पुढे यत्प्रत्ययच व्हावा या साठी अज्ग्रहण केलें आहे, असा अज्ग्रहणाचा उपयोग 'अचो यत्' (३।१।९७) या सूत्रावर सागण्यात येणार आहे आता सामान्य हें अमूर्त्त असल्यामुळे त्याला पौर्वापर्य संभवत नाही असा जो आक्षेप घेतला त्यावर उत्तरः— सामान्याशीं पौर्वापर्य संभवत नाहीं ही तुम्हीं अडचण म्हणून दाखविली, परतु त्यामुळे आम्हाला जें पाहिजे तेच साधत आहे म्हणजे पौर्वापर्य सभवत नाही म्हणून आर्धधातुके' ही विषयसप्तमी समजली जाईल तेव्हा आर्धधातुकाचा विषय असता प्रथमत जग्धि वगैरे आदेश केले असता मागून ज्याहून जो प्रत्यय सरळ प्राप्त होतो तोच प्रत्यय त्याहून होईल अथवा, 'आर्धधातुके' याचे ऐवजी 'आर्धधातुकासु' असे सूत्र करावे. ज्या शब्दव्यक्तीमध्ये आर्धधातुक प्रत्यय आहे अशा शब्दव्यक्ति 'आर्धधातुका' या शब्दाने घेतल्या जातात

ज्यामध्यें आर्धधातुक प्रत्यय. आहे अशा

अकारान्त धातु दित्स आणि धित्स हे तयार होतात

६ सार्वधातुक प्रत्ययांमध्यें निषेध केला म्हणजे अर्थात् आर्धधातुक असेल तेथेंच हे आदेश होतील आणि आर्धधातुक प्रत्यय करण्याच्या पूर्वींही होतील आर्धधातुकत्व निमित्त न धरल्यामुळें पौर्वापर्याचीही अडचण येत नाही

७ आर्धधातुक शब्दाहून मत्वर्थीय अच्प्रत्यय (५।२।१२७) व स्त्रीलिंगी टाप् (४।१।४) प्रत्यय करून 'आर्धधातुका' असा शब्द सिद्ध होतो

अथवार्धधातुकास्विति वक्ष्यामि । कास्वार्धधातुकासु । उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु सञ्ज्ञासु ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

ल्यब्ग्रहण किमर्थ न ति कितीत्येव सिद्धम् । ल्यपि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ल्यप्क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्ल्यप् । अन्तरङ्ग आदेश. । एव तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्य भवति ॥

जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मा-
त्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।
हिप्रभृतीस्तु सदा बहिरङ्गो
ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥

शब्दव्यक्ति त्या कोणत्या ?

उच्चारल्या जाणाऱ्या, अर्थाने युक्त अशा, मूळच्या नित्यच पण व्यवहारामध्यें नवीन भासणाऱ्या, ऐकू येण्याजोग्या आणि अज्ञानी लोकाकरिता ज्यामध्यें प्रकृतिप्रत्यय वगैरे कल्पना केली जात आहे अशा त्या शब्दव्यक्ति होत[८]

(सू ३६) येथे ल्यप् हा शब्द घातला आहे तो कशासाठी ? तो घालावयास नको कारण तकारादि कित्प्रत्यय पुढे असताना या म्हणण्यानेच तेथे काम भागणार आहे

पण क्त्वाप्रत्ययाला ल्यप्आदेश (७।१।३७) केल्यानतर तकारादि कित्प्रत्यय नस ल्यामुळे जग्धि आदेश प्राप्त होऊ शकत नाहीं

आता येथे असा विचार उत्पन्न होतो की प्र– अद्– त्वा असे असता प्रथमत. त्वा–प्रत्ययाचे स्थानी ल्यप्आदेश करावा किंवा तकारादि कित्प्रत्यय पुढे असल्यामुळे अद्धातूचे स्थानीं जग्धिआदेश करावा

यात काय बरे करावें ?

पर असल्यामुळें प्रथमतः ल्यप्आदेश करावा

पण जग्धिआदेश अन्तरङ्ग[२] आहे ना ?

तर मग अशा रीतीनें 'ति किति' यानेच साधत असताना ज्यापेक्षा हा आचार्य ल्यप् शब्द घालीत आहे त्यापेक्षा 'अन्तरङ्ग अशा ही विधींचा बहिरग अशा ल्यपाकडून बाध होतो' असें तो सुचवीत आहे

असें सुचविल्याचे काय प्रयोजन ?

ल्यप्आदेश हा बहिरग असल्यामुळे तो प्रदाय, प्रधाय, वगैरे उदाहरणामध्यें अन्तरग अशा हि (७।४।४२), दथ् (७।४।४६), वगैरे आदेशापेक्षा प्रथमतः होणार नाहीं, म्हणून तो उपदेशीच होतो असे 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (७।१।३०) या सूत्रावर वचन करणार आहे, तें वचन करावयास नको

ल्यप् पुढे असता जो जग्धिआदेश सागितला आहे तो निष्फल होत आहे कारण तकारादि कित्प्रत्यय पुढें असताना त्याचें विधान केलेंच आहे तथापि हि, दथ्, वगैरे

८. आर्धधातुक प्रत्ययाची ज्यामध्ये कल्पना केली अशा शव्य, प्रवेय, आख्येय, वगैरे शब्दव्यक्तीमध्यें प्रकृति, प्रत्यय, वगैरेंची कल्पना कर्तव्य असताना ह्या आदेशाची कल्पना करावी असा अर्थ 'आर्धधातुकासु' या अधिकारापासून निष्पन्न होतो. तेव्हा हे आदेश नवीन करावयाचे नसल्यामुळें दोष येत नाहीं

१. अद्धातूला जग्ध् असा आदेश होतो, ल्यप् किंवा तकारादि कित्प्रत्यय पुढें असतांना, उदा०– प्रजग्ध्य, जग्ध जग्धवान्

२ ल्यप्आदेशाला समासाची जरूरी असल्यानें तो बहिरग होय, आणि समासाची जरूर नसल्यामुळें जग्धि हा आदेश अतरग होय तेव्हा अर्थातच जग्धिआदेश अगोदर होईल तेव्हां ल्यप् हें निराळें निमित्त धरावयास नको

एष एवार्थः ।

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति किनीति ल्यबुच्यते ।
ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ।

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ २ । ४ । ३७ ॥

घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रात्तीति प्रघसः ॥

[घञपोश्च ॥ २ । ४ । ३८ ॥

बहुलं छन्दसि ॥२।४।३९॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ २ । ४ । ४० ॥

वेञो वयि ॥ २ । ४ । ४१ ॥]

हनो वध लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥

लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

किमयं वधिर्व्यञ्जनान्त आहोस्विददन्तः । किं चातः । यदि व्यञ्जनान्तो

वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति । अथादन्तो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

अन्तरङ्ग अशा आदेशाचाही बहिरंग असलेला ल्यप्‌आदेश बाध करतो म्हणून ह्या प्रकृत सूत्रामध्यें ल्यप्‌ग्रहण केलें आहे, असे समज.

याच अर्थाचा दुसरा श्लोक आहे तो असा.— जग्धौ इ०

(सू ३७,वा १) घस्लृआदेश सांगणाऱ्या ह्या सूत्रामध्यें अच्‌प्रत्यय पुढे असताना अद्‌धातुला घस्लृआदेश होतो असे विधान करावे, जसे— प्रात्तीति प्रघसः[2]

(सू ४२,४३) काय हा वधआदेश ह्रस्व-अकारान्त आहे किंवा व्यजनान्त म्हणजे धकारान्त आहे ?

यात काय फरक आहे ?

जर वधआदेश व्यजनान्त असेल तर—

(वा १) व्यजनान्त वधधातूविषयीं सांगितलें आहे

ते काय सांगितले आहे ?

'वधआदेश केल्यानंतर त्याला वृद्धि आणि तकारआदेश याचा निषेध करावा, आणि इडागमाचें विधान करावें' असे मागे (१।१।५६, वा २२) सांगितलेंच आहे

आता जर हा वधादेश अकारान्त असेल तर वरील वचन करण्याची पाळी येत नाहीं

मग ज्या रीतीनें दोष न येईल तसेच असो

---

१ लुङ् किंवा सन्‌प्रत्यय पुढें असताना अद्‌धातूला घस्लृ असा आदेश होतो, उदा०—अघसत् अघसताम्, जिघत्सति.

२ येथें प्र-उपसर्गपूर्वक अद्‌धातूहून अच्‌प्रत्यय (३।१।१३४) केला आहे

१ (३८) अदधातूला घस्लृ आदेश होतो, घञ् किंवा अप्‌प्रत्यय पुढें असतांना, उदा०—प्रघस , घास

(३९) वेदामध्यें बाहुल्येंकरून अदधातूला घस्लृ आदेश होतो, उदा०—घस्ता नूनम्, सग्धिश्च मे

(४०) अदधातूला विकल्पानें घस्लृ आदेश होतो, लिट् प्रत्यय पुढें असताना, उदा०—जघास जक्षतु , आद आदतु

(४१). लिट् पुढें असतां वेञ्‌धातूला विकल्पानें वय् असा आदेश होतो, उदा०—उवाय ऊयतु ऊयु., उवाय ऊवतु ऊवु

१. हनधातूला वध असा आदेश होतो, आर्धधातुक लिङ् पुढें असताना, उदा०—वध्यात वध्यास्ताम् वध्यासु

१ लुङ् पुढें असता हनधातूला वध असा आदेश होतो, उदा०—अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषु

२ वधआदेश हलन्त समजला असता अवधीत् येथें 'वदव्रज०' (७।२।३) यानें वृद्धि प्राप्त होते तसेंच ण्वुल्‌प्रत्यय केला असतां वधादेश केल्यानंतर स्थानिवद्भावानें 'हनस्तो०' (७।३।३२) यानें तकारादेश प्राप्त होतो, आणि अवधीत् येथें एकाच उपदेशे०' (७।२।१०) याने इडागमाचा निषेध प्रसक्त होतो, म्हणून 'वध्यादेशे वृद्धितत्व०' इत्यादि वचन करावें लागतें, असा दोष येतो आणि 'वध' आदेश अकारान्त समजला तर अल्लोपाला 'अच परस्मिन्०' (१।१।५७) या स्थानिवद्भावानें व्यवधान होत असल्यामुळें वृद्धि, तत्व, वगैरेंची प्राप्तिच येत नाही, म्हणून दोष येत नाहीं,

[आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ २ । ४ । ४४ ॥]

इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

इण्वदिकः ॥ १ ॥

इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् अध्यगाताम् अध्यगु ॥

णौ गमिरबोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति अधिगमयत. अधिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति अधिजिगमिषतः अधिजिगमिषन्ति ॥

[इङश्च ॥ २ । ४ । ४८ ॥]

गाङ्लिटि ॥ २ । ४ । ४९ ॥

ङित्करण किमर्थम् ।

गाङ्यनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥१॥

गाङ्यनुबन्धकरणं क्रियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् [१ २ १] इति । गाकुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिदितीयत्युच्यमान इणादेशस्यापि प्रसज्येत ॥

(सू.४५,वा १) इण्धातूला उद्देशून सागितलेले जे कार्य तें इक्धातूलाही होते असे वचन करावे, अध्यगात् अध्यगाताम् अध्यगु येथेही गा आदेश व्हावा म्हणून

(सू.४६) इण्वदिक या वचनाने हाही आदेश इक्धातूला होतो, जसे– अधिगमयति अधिगमयत अधिगमयन्ति

(सू.४७) इण्वदिक. या वचनानें हाही आदेश इक्धातूला होतो, जसे– अधिजिगमिषति अधिजिगमिषत अधिजिगमिषन्ति.

(सू.४९) गाङ् येथे जो ङकार लावला आहे तो कशासाठी ?

(वा १) गाङ् या आदेशामध्यें अनुबध म्हणून जो ङकार लावला आहे तो ह्या गाआदेशाला ङकारेत्संज्ञक असे विशेषण लागावे म्हणून लावला आहे

असे विशेषण लावण्याचा कोठे बरें उपयोग होत आहे ?

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् (१।२।१) येथे येथे जर ङकार न लावता 'गाकुटादिभ्य.' असे म्हटलें तर इण्धातूला केलेला जो गाआदेश तोही गाशब्दानें घेतला जाईल.

---

१ हनधातूला विकल्पेंकरून वधआदेश होतो लुङाचे स्थानी आत्मनेपद पुढें केलें असतांना, उदा०—आवधिष्ट, आवधिषाताम्, किंवा आहत, आहसाताम्

१ लुङ्प्रत्यय पुढें असतांना इण्धातूला गा असा आदेश होतो, उदा०-अगात्, अगाताम्, अगु .

१ ज्ञानाखेरीज अर्थाला दाखविणाऱ्या इण्धातूला गम् असा आदेश होतो, णिप्रत्यय पुढें असताना, उदा०—गमयति गमयत

१ सन्प्रत्यय पुढें असताना ज्ञानाखेरीज अर्थाला दाखविणाऱ्या इण्धातूला गम् असा आदेश होतो, उदा०-जिगमिषति जिगमिषत जिगमिषन्ति

१ इङ्धातूला गम् असा आदेश होतो, सन्प्रत्यय पुढें असतांना, उदा०-अधिजिगांसते अधिजिगांसिते अधिजिगांसन्ते

१ इङ्धातूला गाङ् असा आदेश होतो, लिट्प्रत्यय पुढें असताना, उदा०-अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे

२ धातूच्या इत्संज्ञक ङकाराचा उपयोग आत्मनेपद (१।३।१२) होणें हा आहे परंतु येथें ह्या गाङ्आदेशाचा स्थानी जो इङ् त्याच्या इत्संज्ञक ङकारामुळेंच तें काम भागणार आहे. म्हणून ह्या गाङ्आदेशाच्या ङकाराचा काहीं उपयोग दिसत नाहीं

३ इण् गतौ, कर्मणि लुङ्, आताम्, गाआदेश सिच्, अडागम, अगासाताम् ग्रामौ देवदत्तेन, येथें चिण्वदिडागमाचे अभावपक्षीं सिचाला ङित्व झालें तर 'घुमास्था०' (६।४।६६) यानें ईत्व होऊं लागेल.

ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य ॥ २ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं चक्षिङः ख्याञ् ॥ ३ ॥

ङित इत्यात्मनेपदं न भवति ॥

लटः शतृशानचौ ॥ ४ ॥

लटः शतृशानचौ प्रयोजनम् । पचमानः यजमान इति । टित इत्येत्वं न भवति ॥

युवोरनाकौ ॥ ५ ॥

युवोरनाकौ च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः नन्दना कारिकेति । उगिल्लक्षणौ ङीब्नुमौ न भवत ॥

मेश्चाननुबन्धकस्याम्वचनम् ॥ ६ ॥

मेश्चाननुबन्धकस्याम्वक्तव्यः । अचिनवम् अकरवम् असुनवम् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते मेरिति । तिप्सिब्मिपामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वेद वेत्थ ॥

(वा २) किंवा गाङ् या आदेशामध्यें ङकार अनुबध लावण्यानें आचार्य असे सुचवितात की जेथे अनुबधविशिष्ट स्थानीचा निर्देश केला जाईल तेथे त्या स्थानीतील अनुबधावर अवलबून असलेले कोणतेही कार्य आदेशाला करावयाचें नाही.

अशा अर्थाचे ज्ञापन केल्याचें काय फळ?

(वा ३) ज्ञापनाचें फल चक्षिङ् ग्रातूला सागितलेला ख्याञ्आदेश होय म्हणजे च ख्यौ, ख्यास्यति, येथे स्थानीतील ङित्त्वामुळे 'अनुदात्तङित०' (१।३।१२) यानें सागितलेलें नित्य आत्मनेपद प्रवृत्त होत नाही, तर 'स्वरितञित' (१।३।७२) यानें आदेशातील ञित्त्वामुळें पाक्षिक परस्मैपद होते

(वा ४) 'लट शतृशानचा०'(३।२।१२४) या सूत्रानें लटाचे स्थानीं सागितलेला शानच् आदेश हा पूर्वोक्त ज्ञापनाचें फळ होय पचमान., यजमानः, येथे शानच्आदेशाचे स्थानिभूत लटातील टित्त्वामुळे 'टित आत्मनेपदानाम्०' (३।४।७८) यानें एत्व प्रवृत्त होत नाहीं.

(वा ५) युवोरनाकौ (७।१।१) या सूत्रानें अनुनासिक उकारविशिष्ट अशा यु, वु, शब्दाचे स्थानी सागितलेले अन, अक, हे आदेश सदर ज्ञापकाचें फल होत, जसें—नन्दन. कारक., नन्दना कारिका, येथे आदेशाचे स्थानिभूत अशा यु, वु, यातील उगित्त्वामुळें 'उगिदचाम्०' (७।१।६९) आणि 'उगितश्च' (४।१।६) यानें नुम् आणि ङीप् होत नाहीत

(वा ६) 'तस्थस्थमिपाम्०' (३।४।१०१) या सूत्रामध्यें मिप्प्रत्ययातील पकारअनुबध काढून टाकून अनुबधरहित 'मि'प्रत्ययाला अम् आदेश होतो असे विधान करावे त्यामुळ अचिनवम्,असुनवम्,अकरवम्, वगैरे स्थळी अम्आदेशाचा स्थानी अनुबन्धविशिष्ट असा निर्दिष्ट नसल्यामुळे तेथें ज्ञापक प्रवृत्त होत नाही तेव्हा अम्आदेश पित् समजल्यामुळे त्याला ङित् (१।२।४) समजता येत नाही, म्हणून गुणाचा निषेध (१।१।५) होत नाहीं.

अनुबध काढून टाकून मि असा स्थानीचा निर्देश करावा असे जें म्हटलें आहे तें अगदींच थोडे म्हटलें आहे तिप्, सिप्, मिप्, या तिघाचाही अनुबध काढून स्थानी या नात्यानें निर्देश केला पाहिजे कारण वेद, वेत्थ, येथेही स्थानिभूत ति, सि, याच्या पित्त्वामुळे णल् व थल् हे आदेश ङित् सम-

४. हें ज्ञापक घेतलें म्हणजे येथें इङ् या स्थानीच्या ङकारामुळें होणारें आत्मनेपद गाआदेश झाल्यावर होणार नाहीं म्हणून गाङ् या आदेशाला येथे निराळा ङकार इत्सज्ञक जोडला आहे

५ आतापर्यंत ज्ञापकाचे उपयोग दाखविले आता त्या ज्ञापकावर आलेले दोष येथून दाखवीत आहेत.

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषा सन्ति प्रयोजनानि। दोषा समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनेन ज्ञापकेन। कथ यानि प्रयोजनानि। नैतानि सन्ति। इह तावच्चाक्षिङः ख्याञिति ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति। लटः शतृशानचाविति। वक्ष्यत्येतत्प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति। युवोरनाकाविति। वक्ष्यत्येतन्नसिद्ध तु युवोरनुनासिकत्वादिति॥

[विभाषा लुङ्लृङोः ॥२।४।५०॥

णौ च संश्चङोः ॥ २ । ४ । ५१ ॥

अस्तेर्भूः ॥ २ । ४ । ५२ ॥

ब्रुवो वचिः ॥ २ । ४ । ५३ ॥]

चक्षिङः ख्याञ् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

किमयं कशादिराहोस्वित्खयादिः।

चक्षिङः क्शाञ्ख्याञौ ॥ १ ॥

चक्षिङः ख्याञ्कशादि. खयादिश्च ॥

खशादिर्वा ॥ २ ॥

अथवा खशादिर्भविष्यति। केनेदानीं

जले जात नाहीत आणि त्यामुळे गुणाचा निषेध प्रवृत्त होत नाहीं

एकदरींत या ज्ञापकावर दोषही येतात आणि त्याला फलेंही मिळतात त्यात दोष हे फळाइतकेच असोत किवा फळापेक्षा अधिक असोत, दोष आहेत एवढे खरे त्यामुळे हे ज्ञापक त्याज्य ठरत आहे

जर हे ज्ञापक त्याज्य आहे तर या ज्ञापकाची जी प्रयोजनें दाखविलीं त्याची काय वाट ?

त्याची अन्य तऱ्हेनें उपपत्ति होत असल्यामुळे तीं या ज्ञापकाची फळेंच होऊ शकत नाहींत, जसः— चक्षिङ. ख्याञ्, येथे स्थानीचें ङित्त्व ख्याञादेशाला लागू होऊन नित्य आत्मनेपद होईल तर ख्याञादेशातील ञकारानुबध अगदीं निरुपयोगी ठरेल तेव्हा त्याचे जोरावर ख्याञादेश केला असता वैकल्पिकच आत्मनेपद प्रवृत्त होतें अशी कल्पना करणें जरूर आहे. तसेच 'लट शतृशानचौ०' याविषयीं असे की 'टित आत्मनेपदानाम्०'(३।४।७९) येथें त्याच्या पूर्वी (३।४।७८) सागितलेले जे त, आताम्, वगैरे आत्मनेपदप्रत्यय त्यानाच ते एत्व होते असे तेथें सागावयाचें आहे 'युवोरनाकौ' (७।७।१) याविषयींही असें की यु आणि वु यातील यकार आणि वकार हे अनुनासिक आहेत उकार अनुनासिकच नाही, तेव्हा त्याला इत्सज्ञाच नाहीं

(सू ५४) काय ह्या आदेशाच्या आरभीं ककार आणि शकार ही दोन व्यजनें आहेत किवा खकार आणि यकार ही दोन व्यजनें आहेत ?

(वा १) चक्षिङ्धातूला क्शाञ् आणि ख्याञ् असे दोन्ही आदेश इष्ट आहेत

(वा २) अथवा खकार आणि शकार ही दोन व्यजनें आरभीं असलेला असा ख्शाञ् आदेश घ्यावा.

---

१ (५०) लुङ् किवा लृङ् पुढें असताना इङ्धातूला विकल्पानें गाङ् असा आदेश होतो, उदा०—अध्यगीष्ट, अध्येष्ट, अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत

(५१) सन् आहे पुढें ज्याच्या किवा चङ् आहे पुढें ज्याच्या असा णिप्रत्यय पुढें असताना इङ्धातूला विकल्पानें गाङ् असा आदेश होतो, उदा०—अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति, अध्यजीगपत, अध्यापिपत्

(५२) अस्धातूचे स्थानीं भू असा आदेश होतो, आर्धधातुक प्रत्यय कर्तव्य असताना, उदा०—बभूव, भविता, भवितुम्

(५३) ब्रूञ्धातूचे स्थानीं वच् असा आदेश होतो, आर्धधातुक प्रत्यय कर्तव्य असताना, उदा०—उवाच, ऊचे

१. चक्षिङ्धातूचे स्थानीं ख्याञ् असा आदेश होतो, आर्धधातुक प्रत्यय कर्तव्य असताना, उदा०—चख्यौ, चख्ये.

कशादिर्भविष्यति । चर्त्वेन । अथ खयादिः कथम् ।

असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ॥३॥

असिद्धे शस्य विभाषा यत्व वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ्विधिः ॥४॥

सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वुञ्विधिर्न भवति । सौप्रख्यीय. । वृद्धाच्छः [४.२.११४] इति च्छो भवति ॥

निष्ठानत्वमाख्याते ॥ ५ ॥

आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति ॥

रुविधिः पुंख्याने ॥ ६ ॥

पुख्यानमिति रुविधिर्न भवति ॥

णत्वं पर्याख्याने ॥ ७ ॥

पर्याख्यानमिति णत्व न भवति ॥

सस्थानत्वं नमःख्यात्रे ॥ ८ ॥

जर हा आदेश ख्याञ् असा असेल तर मग तो क्याञ् असा कशाने बरें होऊ शकेल ?

खकाराला 'खरि च' (८।४।५५) यानें चर्त्वे केले म्हणजे क्शादि होईल

आता तो आदेश ख्याञ् असा कसा बरे होऊ शकेल ?

(वा ३) असिद्धकाडामध्यें णत्वप्रकरणानतर 'ख्शाञ्आदेशातील शकाराला विकल्पानें यकार होतो' असे वचन करावे.

असे वचन केल्याचें प्रयोजन काय ?

(वा ४) सौप्रख्यम् येथे यकार उपधेला असल्यामुळे प्राप्त झालेला वुञ्प्रत्यय होत नाहीं. तसेच सौप्रख्यीय. येथें 'वृद्धाच्छ.' यानें छप्रत्यय होतो

(वा ५) आङ्उपसर्गपूर्वक चक्षिङ्धातूला ख्या आदेश करून पुढे निष्ठा क्तप्रत्यय केला असता आख्यात हा शब्द तयार होतो तेथे त्या तकाराला 'संयोगादेरातो धातोः०' (८।२।४३) यानें यकार असिद्ध असल्यामुळे नत्व होत नाहीं

(वा ६) पुख्यानशब्दामध्यें यकार असिद्ध असल्यामुळे अमूपरक खय्पुढे नाहीं म्हणून 'पुम. खय्यम्परे' (८।३।६) यानें पुम्शब्दाला रुत्व होत नाही

(वा ७) पर्याख्यानशब्दामध्यें यकार असिद्ध असल्यामुळे शकारानें व्यवधान होत आहे, म्हणून 'कृत्यच.' (८।४।२९) यानें णत्व होत नाहीं

(वा ८) नम. ख्यात्रे येथें 'कुप्वो.०' (८।३।३७) यानें विसर्गाला सस्थान म्हणजे जिव्हामूलीय होत नाहीं, तर यत्व असिद्ध असल्यामुळे 'शर्परे०' (८।३।२५) यानें विसर्गच होतो.

(वा ९) वर्जन या अर्थाला दाखविणाऱ्या चक्षिङ्धातूला ख्याङ्आदेश होत नाहीं,

---

२ त्रिपादीमध्यें णत्वप्रकरणाच्या पुढें चर्त्वाच्या पूर्वी हें वचन करावें तेव्हां चर्त्वे असिद्ध असल्यामुळें त्याच्यापूर्वीच यकार होईल. नतर खर् पुढें नसल्यामुळें चर्त्व होत नाहीं जेव्हा हा यकार होत नाहीं तेव्हा चर्त्व होतें तेव्हां दोन प्रकारचीं रूपें होतात

३ सुप्रचष्टे सुप्रख्य सु, प्र, उपसगपूर्वक चक्षिङ् धातूला आर्धधातुक प्रत्यय कर्तव्य असता ख्शाञ् आदेश केल्यानतर 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) यानें कप्रत्यय व 'आतो लोप' (६।४।६४) यानें लोप होतो शकाराला झालेला यकार असिद्ध असल्यामुळें 'तस्य भाव,' या अर्थी 'योपधाद्गुरू०'(५।१।१३२) यानें वुञ्प्रत्यय होत नाहीं, तर ब्राह्मणादित्वास्तव ष्यञ्प्रत्यय (५।१।१२४) होऊन सौप्रख्यम् असें रूप तयार होतें तसेंच सुप्रख्येन निर्वृत्तो देश या अर्थी सुप्रख्यशब्दाहून अण्प्रत्यय (४।२।६८) होतो नतर तत्र भव॰ या अर्थी त्या सौप्रख्यशब्दाच्या पुढें 'धन्वयोपधा०' (४।२।१२१) यानें वुञ्प्रत्यय होत नाहीं. कारण यकार असिद्ध आहे तेव्हां वृद्धत्वास्तव छप्रत्यय करून सौप्रख्यीय॰ असें रूप बनतें.

४. परि, आङ ह्या उपसर्गांच्या पुढील चक्षिङ्-

नमःख्यात्र इति सस्थानत्व न भवति ॥

वर्जने प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसचक्ष्या. परिसंचक्ष्याः ॥

असनयोश्च ॥ १० ॥

असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ॥

बहुलं तणि ॥ ११ ॥

बहुल तणीति वक्तव्यम् । किमिद तणीति । सञ्ज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् ।

अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥ १२ ॥

अन्न । अन्नम् । वधक । वधकम् । गात्र । गात्रं पश्य । विचक्षण । विचक्षणः । अजिर । अजिरे तिष्ठति ॥

[वा लिटि ॥२।४।५५॥]

अजेर्व्यघञपोः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । सम-

---

असे वचन करावे, जसेः- अवसचक्ष्या, परिसचक्ष्याः.

(वा.१०) अस् आणि अनप्रत्यय पुढें असतानाही चक्षिङ्धातूला ख्या आदेश होत नाही, असे निषेधाकरिता वचन करावें, जसे.- नृचक्षा रक्ष, विचक्षण

(वा.११) सज्ञाशब्दामध्यें आणि वेदामध्यें हे आदेश बाहुल्येकरून होतात असे वचन करावे

येथें 'तणि' असा शब्द घातला आहे त्यापासून काय अर्थ मनात घ्यावयाचा ?

सज्ञा आणि वेद हा त्याचा अर्थ आहे.

या वचनाचे काय प्रयोजन ?

(वा १२) अन्न, वधक, गात्र, विचक्षण आणि अजिर वगैरे शब्द साधणें हें त्याचें प्रयोजन आहे.

(सू.५६ वा १) घञ् आणि अप्प्रत्यय पुढे असताना जो वीआदेशाचा प्रतिषेध केला आहे तेथे क्यप्प्रत्ययाचे ग्रहण करावे कारण समजनम्, समज्या, येथेंही वीआदेश न झाला पाहिजे.

तर मग तसे म्हटले पाहिजे.

धातूला ख्याआदेश करून पुढें ल्युट्प्रत्यय (३।३।११५) झाला आहे

५. वर्जनीय असा याचा अर्थ आहे अव, सम् या उपसर्गांच्या पुढील चक्षिङ्धातूहून ण्यत्प्रत्यय झाला आहे

६ चष्ट इति चक्षा, नृणा चक्षा नृचक्षा, चक्षिङ्धातूच्या पुढें असुन्प्रत्यय उणा० ४।२७६ यानें झाला आहे

७ 'अनुदात्तेतश्च०' (३।२।१४९) यानें युच् प्रत्यय झाला आहे

८ अन्नशब्दामध्यें अद्धातूहून क्तप्रत्यय केला असतां जग्धिआदेश (२।४।३६) होत नाहीं वधकशब्दामध्यें हन्धातूहून ण्वुल्प्रत्यय केला असतां वधआदेश (२।४।४२) झाला गात्रशब्दामध्यें इण्धातूहून ष्ट्रन्प्रत्यय (उणादि ४।१६८) केला असतां गाआदेश (२।४।४५) झाला विचक्षणशब्दामध्यें चक्षिङ्धातूहून युच्प्रत्यय (३।२।१४९) केला असता ख्याञ्आदेश होत नाहीं. अजिरशब्दामध्यें अज्धातूहून किरच्प्रत्यय (उणा० १।५४) केला असता वीआदेश (२।४।५६) होत नाहीं

१ लिट्प्रत्यय पुढें असतांना चक्षिङ्धातूला ख्याञ्आदेश विकल्पानें होतो, उदा०-आचख्यौ, आचचक्षे

१ घञ् आणि अप्प्रत्यय खेरीज करून आर्धधातुक प्रत्यय कर्तव्य असतांना अजधातूला वी असा आदेश होतो, उदा०-विवाय विव्यतु विव्यु

२ सम्उपसर्गाच्या पुढील अजधातूहून 'संज्ञायां समज०' (३।३।९९) यानें भावे क्यप्प्रत्यय झाला आहे भाव हा अर्थ दाखविण्याकरितांच 'समजनम्' या भावल्युडन्ताचा प्रयोग केला आहे.

सूत आह । प्राजिज्ञो देवानांप्रियो न त्विष्टिज्ञ इष्यत एतद्रूपमिति । वैयाकरण आह । आहो खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामह इति । सूत आह । न खलु वेञः सूत. सुवतेरेव सूतो यदि सुवते. कुत्सा प्रयोक्तव्या दु सूतेनेति वक्तव्यम् ॥ न तर्हीदानीमिदं वा यौ [२.४ ५७] इति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नेयं विभाषा । किं तर्हि । आदेशोऽयं विधीयते । वा इत्ययमादेशो भवत्यजेर्यौ परत. । वायुरिति ॥

[वा यौ ॥ २ । ४ । ५७ ॥]

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

धरून उदाहरण कसे बनतें एवढेच आपल्याला माहीत आहे. पण शास्त्रकाराना कोणतें उदाहरण इष्ट आहे हें आपणाला ठाऊक नाही. प्राजिता हा शब्द तर शास्त्रकाराना इष्ट आहे

नतर वैयाकरण रागानें म्हणतो–अरे सूता, तुझ्या या दुरुताने (म्ह. दुरुक्तीनें) आम्हाला फार पीडा होत आहे

सूत म्हणतो[६]–सूत हा शब्द वेञ्धातूपासून बनलेला आपण समजत आहात, पण तसा तो नाहीं, तर षू प्रेरणे या धातूपासूनच बनला आहे. तेव्हा सूत अशा मला 'दुरुतेन' असे जें आपण लागून बोललात तें तसे न बोलता दु.सूतेन असे आपण बोलावें.

तर मग आता 'वा यौ' हें पुढील सूत्र करावयास नको काय ?

तें सूत्र तर केलेंच पाहिजे.

काय प्रयोजन ?

'वा यौ' येथे वाशब्द विकल्प या अर्थाचा नव्हे.

तर काय ?

आदेशविधायक हें सूत्र आहे अज्धातूला 'वा' असा आदेश होतो, युप्रत्यय पुढें असता, असा त्याचा अर्थ आहे, उदा०– वायु

(सू ५८, वा १) विशेष प्रकारच्या गोत्र प्रत्ययान्ताच्या पुढील अण् आणि इञ् या प्रत्ययाचा जो लुक् सागितला तेथें तद्राज नावाचा प्रत्यय शेवटीं असलेल्या शब्दापुढील युवापत्यार्थक कोणत्याही प्रत्ययाचा लुक् होतो,

५ वेञ्धातूहून क्तप्रत्यय करून सप्रसारण केलें असतां उत असें रूप बनतें त्याच्यामागें उत्कृष्ट अशा अर्थाचा सु हा शब्द लाविला असतां 'उत्कृष्ट शब्द गुफणारा अशा अर्थाचा 'सूत'शब्द तयार होतो हें मनांत धरून त्या सूताला वैयाकरण म्हणत आहे कीं 'तू नांवाचा सूत आहेस पण तुझी कृति तर दुरुत दिसते, म्हणून दिलगिरी वाटते तू आपल्या नांवाकडे बघून तरी कांहीं लाज धर असा वैयाकरणाच्या मनांतील अभिप्राय आहे

६ वैयाकरण जरी रागानें बोलला तरी सूत न रागावता शान्त वृत्तीनेंच त्या वैयाकरणाची समजूत चुकीची आहे असें दाखवीत आहे. तात्पर्य, या सवादावरून प्राजिता हा साधुशब्द आहे असें सिद्ध झालें

७ व्यवस्थित विकल्प स्वीकारल्यानेंच युप्रत्यय पुढें असतांना अजधातूला वीआदेश विकल्पानें होऊन प्रवयण आणि प्राजन हीं दोन रूपें साधत आहेत, या आशयानें हा प्रश्न केला आहे

८ 'यजिनमि०' (उणा० ३।२०) या उणादि सूत्रानें अजधातूहून बाहुलकास्तव युच्प्रत्यय 'वा यौ' या सूत्रानें अजधातूला 'वा' आदेश झाला आहे

१ अजधातूला वी असा आदेश विकल्पेंकरून होतो, युप्रत्यय (ल्युट्) पुढें असतांना, उदा०– प्रवयणम्, प्राजनम्

१ गोत्रापत्य या अर्थाला दाखविणाऱ्या ण्य-प्रत्ययान्ताहून आणि क्षत्रियाभिधायक किंवा ऋष्यभिधायक जें गोत्रार्थक प्रत्ययान्त त्याहून, अथवा गोत्रापत्यार्थक जो अकारेत्संज्ञक प्रत्यय तदन्ताहून पुढें युवापत्यार्थी केलेला जो अण् किंवा इञ् त्याचा लुक् होतो, उदा०–कौरव्य पिता कौरव्य. पुत्र, श्वाफल्क पिता श्वाफल्क पुत्र, वासिष्ठ पिता वासिष्ठ. पुत्र, तैकायनि पिता तैकायनि पुत्र.

अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यान कर्तव्यम् । बौधिः पिता बौधिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः॥

अपर आह । अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः ।

अपर आह । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यान कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इदमपि सिद्धं भवति । भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्रः । कार्णखरकिः पिता कार्णखरकिः पुत्रः ॥

[पैलादिभ्यश्च ॥ २ । ४ । ५९ ॥

इञः प्राचाम् ॥ २ । ४ । ६० ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ २ । ४ । ६१ ॥]

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

असें वचन करावे, जसे.– बौधि[2] पिता, बौधिः पुत्रः, औदुम्बरिः पिता, आदुम्बरिः पुत्रः

अन्य कोणी एक वैयाकरण पंडित म्हणतो –

अण्[3] आणि इञ् या प्रत्ययाचा जो हा लुक् सांगितला तेथें क्षत्रियगोत्रवाचक प्रत्ययान्ताहून पुढील कोणत्याही युवप्रत्ययाचा लुक् होतो असे मोघम विधान करावे, जसेः– जाबालि पिता, जाबालिः[4] पुत्र

अन्य कोणी एक वैयाकरण म्हणतो.–

ब्राह्मणाशिवाय क्षत्रिय किंवा वैश्य या अर्थाला दाखविणाऱ्या गोत्रप्रत्ययान्ताहून पुढील युवप्रत्ययाचा लुक् होतो असे वचन करावे

काय प्रयोजन ?

भाण्डिजघि पिता, भाण्डिजघि[5] पुत्र., कार्णखरकि· पिता, कार्णखरकि· पुत्र·

याप्रमाणे भगवान्पतजलिऋषींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यातील दुसऱ्या अध्यायाच्या चौथ्या पादातील पहिले आन्हिक समाप्त झालें.

---

२ बुध आणि उदुम्बर या शब्दाहून 'साल्वावयवप्र०' (४।१।१७३) या सूत्रानें गोत्रापत्यार्थी इञ्प्रत्यय, त्यानंतर 'यञिञोश्च' (४।१।१०१) यानें युवापत्य दाखवावयाचें असता फक्, इञ्प्रत्यय तद्राजसंज्ञक असल्यामुळें त्या फक्प्रत्ययाचा प्रकृत वार्तिकानें लुक् झाला आहे

३ क्षत्रियगोत्रवाचक तो प्रत्यय असला म्हणजे झालें, तो तद्राजसंज्ञक असला पाहिजे असा आग्रह नाहीं

४ जबालशब्दाहून गोत्रापत्य या अर्थी इञ् (४।१।९५)प्रत्यय, त्यानंतर फक्प्रत्यय(४।१।१०१), त्याचा लुक्

५ भण्डिजङ्घ आणि कर्णखरक हे वैश्यजातींतील आहेत गोत्रापत्यार्थ दाखवावयाचा असता 'अत इञ्' प्रत्यय, त्याहून फक्प्रत्यय, त्याचा लुक्.

१ पैल, शालङ्कि, वगैरे पैलादिगणपठित शब्दाच्या पुढील युवापत्यार्थाला दाखविणाऱ्या प्रत्ययाचा लुक् होतो, उदा०–पीलाया गोत्रापत्य पुमान् पैल 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) या ढक्प्रत्ययाचा बाध करून 'पीलाया वा' (४।१।११८) यानें अण्पुढें पैलस्यापत्यम् असा अपत्यार्थ दाखवावयाचा असता 'अणो द्व्यच.' (४।१।१५६) यानें फिञ्, त्याचा लुक्, पैल पिता पुत्रश्च

१ गोत्रापत्य या अर्थाला दाखविणारा जो इञ्प्रत्यय तदन्त शब्दाच्या पुढील युवप्रत्ययाचा लुक् होतो, पण तें गोत्रापत्य पूर्वेकडील लोकांचें असेल तर, उदा०–पूर्वेकडील देशातील पन्नागार नावाचा कोणीएक मनुष्य त्याचें गोत्रापत्य हा अर्थ विवक्षित असता पन्नागारशब्दाहून 'अत इञ्' (४।१।९५) यानें इञ्, पान्नागारि त्याचें अपत्य अर्थात् युवापत्य दाखवावयाचें असता 'यञिञोश्च' (४।१।१०१)यानें फक्, त्याचा या सूत्रानें लुक्, पान्नागारि पिता पुत्रश्च

१ तौल्वलि, धारणि, रावणि, वगैरे तौल्वल्यादि गणातील शब्दाच्या पुढील युवापत्यार्थक प्रत्ययाचा लुक् होत नाही 'इञः प्राचाम्' या सूत्रानें प्राप्त झालेल्या लुकाचा हा प्रतिषेध समजावा, उदा०— तुल्वल नावाचा पूर्वदेशातील एक माणूस त्याचें गोत्रापत्य कळवावयाचें असतां तुल्वलशब्दापुढें 'अत इञ्' याने इञ्, तौल्वलि , त्याचे अपत्य अर्थात् युवापत्य कळवावयाचें असता 'यञिञोश्च' यानें फक्, तौल्वलायन येथें फक्प्रत्ययाचा लुक् करावयाचा नाही.

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ २ । ४ । ६२ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्राजादीना लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आङ्ग एषा त इमे प्रियाङ्गाः । प्रियो वाङ्ग एषां त इमे प्रियवाङ्गा इति ॥ किमुच्यते समासबहुत्वे प्रतिषेध इति यावता तेनैव चेत्कृत बहुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनैव कृत बहुत्वम्। भवति वै किंचिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्तव्य तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो वक्तव्य इति ॥

अबहुत्वे च लुग्वचनम् ॥ २ ॥

अबहुत्वे च लुग्वक्तव्य । अतिक्रान्तो ऽङ्गानत्यङ्ग इति । बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्येव च कृत्वा चोद्यते ॥ अथ किमर्थं पुनरिद न बहुवचन इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते न चात्र

(सू ६२, वा १)[२] ह्या सूत्राने व पुढील सूत्रानी जो तद्राज वगैरे प्रत्ययाचा लुक् सांगितला आहे तो समासार्थाची बहुत्वसंख्या असेल तर होत नाहीं असे प्रतिषेधाकरिता वचन करावे, जसें.– प्रियै. आङ्गः एषा त इमे प्रियाङ्गा , प्रिय वाङ्ग. एषा ते प्रियवाङ्गाः.

समासार्थाची बहुत्वसंख्या असेल तर लुक् होत नाहीं असें जें म्हटलें आहे तें कशासाठीं ? कारण सूत्रामध्यें 'तेनैव' म्हणजे तद्राज नावाचा जो प्रत्यय त्याच्या अर्थाची बहुत्वसंख्या असली पाहिजे असे म्हटलें आहे आणि प्रियाङ्गा' वगैरे उदाहरणामध्यें तर तद्राज प्रत्ययाचा जो अपत्य हा अर्थ त्याची बहुत्व संख्या नाहीं

असे काहीं तरी एखादे वेळीं होत असतें की एखाद्या ठिकाणीं उपाय करून ठेविला असला तरी पुनः त्याबद्दल आचार्य प्रश्न करतात तात्पर्य, येथें 'तेनैव चेत्कृत बहुत्वम्' असे म्हणावे किंवा 'समासबहुत्वे प्रतिषेधः' असे वचन करावे

(वा. २) बहुवचन पुढें नसता तद्राजप्रत्ययाचा लुक् होतो असें वचन करावे, जसें:– अतिक्रान्तोऽङ्गान् अत्यङ्ग , अतिवङ्ग' बहुवचनप्रत्यय पुढें असताना तद्राजप्रत्ययाचा लुक् होतो असा सूत्राचा अर्थ मनात धरून हें वार्तिक केलें आहे

तरी पण हें वचन कशास पाहिजे ? अर्थात् वचन करावयास नको. कारण बहुवचन पुढें असता लुक् होतो अशा अर्थानेंही येथे लुक् करता येतो

---

१ बहुत्वसंख्येने युक्त आणि स्त्रीलिंगी नसलेल्या अशा अर्थाला दाखविणाऱ्या तद्राजप्रत्ययाचा लुक् होतो. 'ते तद्राजा' (४।१।१७४), ञ्यादयस्तद्राजा (५।३।११९), या सूत्रांनीं तद्राजसंज्ञा सांगितली आहे, उदा०— इक्ष्वाकुनामक राजाचीं बहुत अपत्यें असा अर्थ कळवावयाचा असता इक्ष्वाकुशब्दाचे पुढें 'जनपदशब्दात्' (४।१।१४८) यानें अञ्प्रत्यय; त्याचा प्रकृत सूत्रानें लुक् केला असतां इक्ष्वाकूचीं बहुत अपत्यें अशा अर्थाचें इक्ष्वाकव. असें होतें तसेंच 'पञ्चाला ' वगैरे

२ बहुषु या शब्दानें 'नामैकदेशे नामग्रहणम्' या न्यायाला अनुसरून बहुवचन हा अर्थ दाखविला जातो तेव्हा बहुवचनप्रत्यय पुढें असताना स्त्रीलिंगाला न दाखविणाऱ्या अशा तद्राजप्रत्ययाचा लुक् होतो, असा सूत्रार्थ गृहीत धरून प्राप्त झालेल्या दूषणाच्या निरसनासाठीं हें वार्तिक प्रवृत्त झालें आहे.

३. अङ्ग, वङ्ग, या शब्दाहून त्याचें अपत्य या अर्थी 'जनपदशब्दात्०' (४।१।१६८) यानें अञ्प्रत्यय होऊन वृद्धि (७।२।११७) झाली आहे नतर प्रियशब्दाचा आङ्ग व वाङ्ग या शब्दांबरोबर बहुव्रीहिसमास झाला आहे

४. अङ्गान् अतिक्रान्त असा द्वितीयातत्पुरुष करतेवेळीं जो अङ्गशब्दाहून द्वितीयाबहुवचनाचा शस्-

बहुवचनं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेध । न लुमताङ्गस्य [१ १ ६३] इति वक्ष्यामि । नैव शक्यम् । इह हि दोष. स्यात् । पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्य इति ॥

द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ॥ इह च लुग्वक्तव्यः । गर्गेभ्य आगत गर्गरूप्यम् गर्गमयमिति ॥ इह च

लुक् करता येणार नाहीं कारण 'बहुवचन पुढे असता' असे म्हटलें आहे आणि अत्यङ्गः येथे तर बहुवचन पुढे दिसत नाहीं

बहुवचनप्रत्ययाचा लुक् झाला तरी देखील प्रत्ययलक्षणानें (१।१।६२) तो प्रत्यय पुढे आहे असे गृहीत धरता येतें

पण 'न लुमता तस्मिन्' (१।१।६३) या सूत्रानें प्रत्ययलक्षणाचा निषेध केला असल्या मुळे प्रत्ययलक्षण होणार नाही

'न लुमताऽङ्गस्य' असे मूळचें सूत्र ठेवण्यात येईल

अगाला उद्देशून सागितलेलें कार्य कर्तव्य असेल तर प्रत्ययलक्षण होत नाहीं अशा अर्थाचें मूळचे सूत्र ठेवणें शक्य नाही कारण पञ्चभिर्गार्गीभि. क्रीत. पट. पञ्चगार्ग्याः, दश गार्ग्य., या ठिकाणीं दोष येईल

(वा ३) द्वद्वसमासामध्यें बहुवचन पुढें नसल्यामुळे तेथें लुक् होण्यासाठीं वचन करावे, जसे·– गर्गवत्सवाजा शिवाय गर्गेभ्य आगत गर्गरूप्यम्, गर्गमयम्, येथेही लुक् होण्यासाठीं वचन केले पाहिजे आणि अत्रयः येथें उदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्त होत आहे

प्रत्यय केला आहे तो पुढें आहे म्हणून तद्राजप्रत्ययाचा लुक् होईल

५ कारण त्या बहुवचनप्रत्ययाचा सामासिक लुक् (२।४।७१) झाला आहे

६ लुक्, श्लु व लुप् या शब्दांनी प्रत्ययाचे अदर्शन झालें असता तेथे अङ्गाला उद्देशून सागितलेलें कार्य कर्तव्य असेल तर प्रत्ययलक्षण होत नाही असा त्याचा अर्थ आहे आणि येथें तद्राजप्रत्ययाचा लुक् हा अङ्गाला उद्देशून सागितला नसून केवळ प्रत्ययाला उद्देशून सांगितला आहे म्हणून येथें प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होत नाही.

७ गर्गाच्या गोत्रापत्य स्त्रिया अशा अर्थी गर्गशब्दाहून यञ्प्रत्यय (४।१।१०५), त्यानतर 'यञश्च' (४।१।१६) यानें ङीप्, पुढे त्या पांच गार्गी स्त्रियांनी खरेदी केलेला पट या तद्धितार्थी पञ्चभिस्-गार्ग्य-ङी-भिस् येथें 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (२।१।५१) यानें द्विगुसमास, भिस्प्रत्ययांचा सामासिक लुक् (२।४।७१), 'तेन क्रीतम्' (५।१।३७) यानें ठक्प्रत्यय, त्याचा 'अध्यर्धपूर्व०' (५।१।२८) यानें लुक्, 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) यानें ङीप्रत्ययाचा लुक्, अशीं कार्यें केली असतां पञ्चगार्ग्य असें रूप बनतें तेथें प्रत्ययलक्षणानें भिस् हा बहुवचनप्रत्यय पुढें असल्यामुळें 'यञञोश्च' (२।४।६४) यानें यञ्प्रत्ययाचा लुक् होऊ लागेल. कारण यञाचा लुक् हे अङ्गोद्देश्यक नव्हे, म्हणून प्रत्ययलक्षणाचा निषेध येणार नाहीं येथें अस्त्रियाम् हा लुकाचा निषेध होईल असें मात्र मानू नये. कारण 'बहुवचन पुढे असता' असा अर्थ करणाऱ्याला 'अस्त्रियाम्' हा निषेध नकोच आहे स्त्रीलिंग असेल तेथें स्त्रीप्रत्ययानें व्यवधान येत असल्यामुळें बहुवचन पुढें असत नाही एकदरींत 'न लुमताऽङ्गस्य' असें मूळचेंच सूत्र ठेवता येत नाहीं.

८ गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च असा येथें द्वद्वसमास झाला आहे प्रत्येक शब्दाच्यापुढें बहुवचन नाहीं, म्हणून यञ्प्रत्ययाचा लुक् होणार नाहीं, याकरिता वचन केलें पाहिजे. कारण येथें लुक् इष्ट आहे

९ प्रातिपदिकाहून तद्धित प्रत्यय उत्पन्न होत असल्यामुळें मध्यें विभक्तिप्रत्यय उत्पन्नच झाला नाहीं. तेव्हां बहुवचन पुढें नसल्यामुळें लुक् होणार नाहीं

१० अत्रेरपत्यानि या अर्थी 'इतश्चानिञः' (४।१।१२२)यानें अत्रिशब्दाच्यापुढें ढक्प्रत्यय, आणि 'कित' (६।१।१६५) यानें अन्तोदात्त स्वर होतो. आतां बहुवचन जस्प्रत्यय पुढें असतां 'अत्रिभृगुकुत्स०' (२।४।६५) यानें त्या ढकाचा लुक् केला

अत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्य.॥ यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यतेऽस्त्रियामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आङ्ग्य' स्त्रिय' वाङ्ग्य स्त्रिय इति। यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्ये-, कारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रिया-मिति वक्तव्यम्। आम्बष्ठ्या स्त्रिय सौवीर्या स्त्रिय इत्येवमर्थम्। अत्रापि चापा व्यवधानम्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेश पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥

द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्यः। गर्गवत्सवाजा इति ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥ ६ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य। बिदानाम

(वा ४) हें सर्व सिद्ध होत आहे

तें कसे बरें ?

ज्या प्रत्ययाचा लुक् करावयाचा त्या प्रत्ययाच्या अर्थाचे बहुत्व असता लुक् होतो असा 'बहुषु' याचा अर्थ गृहीत धरला म्हणजे झालें

जर प्रत्ययाच्या अर्थाचे बहुत्व असता लुक् होतो असें गृहीत धरले तर 'अस्त्रियाम्' हा शब्द सूत्रामध्यें ठेवला पाहिजे कारण अङ्गस्य राज्ञो गोत्रापत्यानि स्त्रियः आङ्ग्य , वाङ्ग्य., येथे प्रत्ययार्थबहुत्व असताही लुक् न व्हावा म्हणून

आता ज्याच्या मतानें बहुवचन पुढें असता लुक् होतो त्याच्या मती बहुवचन आणि तद्राजप्रत्यय या उभयतामध्यें ईकारानें व्यवधान असल्यामुळे लुक् होणार नाहीं

पण ज्याच्या मतीं बहुवचन पुढे असता लुक् होतो त्याच्या मतींही सूत्रामध्यें अस्त्रियाम् हा शब्द ठेवलाच पाहिजे कारण आम्बष्ठ्याः[११] स्त्रिय., सौवीर्या. स्त्रिय , येथें लुक् न झाला पाहिजे.

याही उदाहरणामध्यें बहुवचन आणि तद्राज या उभयतामध्यें चाप्प्रत्ययानें व्यवधान असल्यामुळें लुक् येऊ शकणार नाहीं

पण ञ्यङ्प्रत्ययाच्या अकाराबरोबर चापाचा एकादेश (६।१।१०१) केल्यानतर व्यवधान येत नाही

त्या एकादेशाला 'अच. परस्मिन्' (१।१।५७) यानें पूर्वाला कार्य कर्तव्य असताना स्थानिवद्भाव होऊन व्यवधान होणारचें[१२]

(वा ५) द्वद्वसमासामध्यें त्यातील प्रत्येक प्रत्ययार्थाला बहुत्व नसल्यामुळे लुकाचें विधान करावे,[१३] जसेः– गर्गवत्सवाजा..

(वा ६) बहुत्वसख्येनें युक्त अशा गोत्रापत्यार्थाला दाखविणाऱ्या प्रत्ययाचा ज्या ठिकाणी लुक् प्राप्त होतो त्या ठिकाणीं जर पुढे बहुवचन केलेल्या अशा त्या गोत्रप्रत्ययान्ताहून एक युवापत्य किंवा दोन युवापत्यें असा अर्थ दाखविणारा प्रत्यय कर्तव्य असेल तर

तर 'अनुदात्तस्य च०' (६।१।१६१) यानें जस्प्रत्ययाला उदात्तस्वर प्राप्त होतो तेव्हा अत्रय हें उदाहरण अन्तोदात्त होऊ लागेल

११. आम्बष्ठ आणि सौवीर या शब्दांहून त्याचें अपत्य या अर्थी ञ्यङ्प्रत्यय (४।१।१७१) करून पुढें स्त्रीलिंगी चाप्प्रत्यय (४।१।७४) केला आहे

१२. तेव्हा 'बहुवचन पुढें असतांना' असा अर्थ करणाऱ्याच्या मतीं सूत्रामध्यें 'अस्त्रियाम्' हा शब्द ठेवावयास नको असें सिद्ध होतें.

१३ तेव्हां 'बहुवचन पुढें असताना' असा अर्थ घेणाऱ्यालाच हें वचन पाहिजे असें नाहीं, तर 'प्रत्ययार्थ बहुत्व असतांना' असा अर्थ घेणाऱ्यालाही हें वचन पाहिजे

पत्य माणवको बैद । बैदौ ॥ किमर्थमिद नाचीत्येवालुक्सिद्ध । अचीत्युच्यते न चात्राजादि पश्याम । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

एकवंचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ७ ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य. । बैदस्यापत्य बहवो माणवका बिदा । बैदयोर्वा बिदा । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञन्त यद्बहुषु यञन्त यद्बहुष्वित्येव भविष्यति । नैव शक्यम् । इह हि दोष स्यात् । काश्यप प्रतिकृतय काश्यपा इति ॥

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनमित्यस्य परि

तेथे त्या गोत्रप्रत्ययाचा लुक् होत नाही, असे वचन करावें, जसे.– बिदानां[14]मपत्य माणवको बैदः, बैदौ

हें गोत्रप्रत्ययाचा अलुक् सागणारे वचन कशासाठीं ? हें वचनच करावयास नको कारण 'गोत्रेऽलुगचि' (४।१।८९) यानेंच लुकाचा निषेध होत आहे.

पण तेथें अचि असे म्हटलें आहे आणि बैद', बैदौ, येथें तर गोत्रप्रत्ययाच्या पुढील इञ् हा अजादि प्रत्यय लुक् झाल्यामुळे दिसत नाहीं

लुक् झाला तरी प्रत्ययलक्षणानें तो पुढे आहे असे म्हणता येईल 'वर्णावर अवलबून असलेलें कार्य कर्तव्य असताना प्रत्ययलक्षण करू नये', असा प्रत्ययलक्षणाचा निषेध आहे.

(वा ७) एक किंवा दोन अशा गोत्रापत्यार्थाला दाखविणाऱ्या प्रत्ययाचा लुक् होतो, पण पुढे एकवचन किंवा द्विवचन केलेल्या अशा त्या गोत्रप्रत्ययान्ताहून बहुत युवापत्यें दाखविणारा प्रत्यय कर्तव्य असेल तर, असे वचन करावे, जसे.– बैदस्यापत्यानि बहवो माणवका बिदाः, बैदयोर्वा बहूनि अपत्यानि बिदाः येथे बहुत या अर्थाला दाखविणारा जो यञ् किंवा अञ् हा प्रत्यय त्याचा 'यञञोश्च' याने लुक् सांगितला असल्यामुळे तो येथे होणार नाही म्हणून हे वचन[15] केलें पाहिजे

तसा अर्थ केल्यामुळे लुक् न होवो, पण बहुत अशा अर्थाला दाखविणारे यञन्त किंवा अञन्त असा अर्थ केल्यामुळे 'यञञोश्च' यानें लुक् होईल.

बहुत या अर्थाला दाखविणारे यञन्त किंवा अञन्त असा अर्थ करणे, शक्य नाही काश्यपस्य प्रतिकृतय. काश्यपा[16] येथे अञ् प्रत्ययाचा लुक् होऊ लागेल

आता ज्याच्या मतानें प्रत्ययार्थाचें बहुत्व

---

१४ बिदाचीं बहुत गोत्रापत्यें या अर्थी बिद-शब्दाच्या पुढें 'अनृष्यानन्तर्ये०' (४।१।१०४) यानें अञ्प्रत्यय, आदिवृद्धि (७।२।११७), पुढें युवापत्यार्थी बैद शब्दाच्या पुढें 'अत इञ्' (४।१-९५) यानें इञ्प्रत्यय, त्याचा 'ण्यक्षत्रियार्ष०' (२।४।५८) यानें लुक्, बैद , बैदौ येथे बहुत्वार्थी उत्पन्न झालेल्या गोत्रप्रत्ययाचा 'यञञोश्च' (२।४।६४) यानें लुक् प्राप्त झाला आहे त्याच्या निषेधाकरितां हें वचन केलें पाहिजे 'बहुवचन पुढें असताना' असा अर्थ येथें करणाऱ्याच्या मतीं 'यञञोश्च' या पुढील सूत्रामध्येही तसाच अर्थ होईल आणि बैद , बैदौ, येथें बहुवचन पुढें नसल्यामुळेंच लुक् होणार नाही, म्हणून वचन करावयास नको.

१५ अर्थातच 'बहुवचन पुढे असताना' असा अर्थ घेणाऱ्याच्या मती येथें सूत्रानेंच लुक् होत असल्यामुळे हेंही वचन करावयास नको.

१६ कश्यपाचें एक गोत्रापत्य या अर्थी कश्यप-शब्दाहून अञ्प्रत्यय (४।१।१०४), आदिवृद्धि, पुढे त्या काश्यपाच्या अनेक प्रतिकृति या अर्थी त्या काश्यपशब्दाहून 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) यानें कन्प्रत्यय, त्याचा 'जीविकार्थे चापण्ये' (५।३।९९) यानें लुप् केल्यामुळें काश्यप हें अञन्त बहुत्वार्थक होत आहे, म्हणून लुक् प्राप्त होतो सबब बहुत्वार्थक जें अञन्त असा 'यञञोश्च' याचा अर्थ करणें बरोबर नाही

हारो

न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् ॥८॥

न वैष दोष । किं कारणम् । सर्वेषा द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि । कथम् । युगपदधिकरणविवक्षाया द्वन्द्वो भवति ॥

ततोऽयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थान्यहम पीदमचोद्य चोद्यं द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनमिति । ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचन परं भवति । लुकि कृते न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेध । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि । ननु चोक्त नैव शक्यमिह हि दोष स्यात् पञ्चभिर्गार्गीभि॰ क्रीत पट पञ्चगार्ग्य दशगार्ग्य इति । इष्टमेवैतत्सं

असताना लुक् होतो, तो 'द्वद्वेऽबहुषु लुग्वचनम्' यावर उत्तर सागत आहे—

(वा.८) द्वद्वातील घटक प्रत्येक शब्द बहुत्वार्थवाची नसल्यामुळें तेथे लुक् होणार नाहीं, असा जो दोष दिला आहे तो दोष येत नाहीं

काय कारण ?

द्वद्वसमासातील घटक प्रत्येक पदाला बह्वर्थप्रतिपादकत्व आहे म्हणून

तें बह्वर्थप्रतिपादकत्व कसे ?

द्वद्वातील प्रत्येक शब्द आपला स्वत चा अर्थ दाखवून त्याच वेळी आपल्या शेजारच्या सर्वही पदाचा अर्थ दाखवितो अशा वेळीं द्वद्वसमासाचें विधान केलें आहे म्हणून

यानतर ज्याच्या मतानें बहुवचन पुढे असताना लुक् होतो तो म्हणत आहे की जर द्वद्वातील सर्व शब्द बह्वर्थाला दाखवितात तर मी असे म्हणतो की 'द्वद्वातील प्रत्येक शब्दापुढे बहुवचन नसल्यामुळे तेथे लुकाचें विधान केले पाहिजे', असा भलताच आक्षेप तू माझ्यावर घेत आहेस कारण ज्या रीतीनें तुझ्या मतीं द्वद्वातील प्रत्येक शब्द बह्वर्थ दाखवीत आहे त्याच रीतीने द्वद्वातील प्रत्येक शब्दापुढे बहुवचनच उत्पन्न होणार आहे असे मलाही म्हणता येते

पण यञाचा लुक् करण्यापूर्वीच तें बहुवचन लुकानें नाहींसे होत आहे ना ?

नाहींसे झालें तरी प्रत्ययलक्षणाने ते पुढे आहे, असे समजण्यात येईल

पण 'न लुमता तस्मिन्' (१।१।६३) ह्या सूत्रानें त्या प्रत्ययलक्षणाचा निषेध केला आहे ना ?

तेथे 'न लुमताऽङ्गस्य' असे सूत्र आहे पण 'न लुमताङ्गस्य' असे मूळचेंच सूत्र ठेवता येत नाही कारण तसे सूत्र ठेवलें तर पञ्चभि॰ गार्गीभिः क्रीतः पट पञ्चगार्ग्य., दशगार्ग्य, येथे यञाचा लुक् हा अगाला उद्देशून नसल्यामुळे प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होणार नाहीं तेव्हा प्रत्ययलक्षणानें भिसाचा आश्रय करून यञाचा लुक् होऊन पञ्चगर्ग. इत्यादि अनिष्ट प्रयोग होईल, असा दोष मागे दाखविला आहे ना ?

हें अनिष्ट नसून इष्टाचाच सग्रह आहे. कारण येथे यञ्प्रत्ययाचा लुक् होऊन पञ्च-

१७ घटपटौ इत्यादि द्वद्वामध्यें प्रत्येक शब्दाला आपापला अर्थ दाखविण्याची शक्ति असून आपल्या शेजारच्या शब्दाचा अर्थ दाखविण्याची शक्ति येते ती द्वद्वामध्यें दुसऱ्या शब्दाच्या सानिध्याचे जोरावर येते अशी कल्पना आहे तेव्हा घट हा शब्द घटपट या दोन अर्थांना दाखवितो. याला शास्त्रामध्यें 'युगपदधिकरणवचनतापक्ष' म्हणतात तेव्हा गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च या द्वद्वामध्यें प्रत्येक यञन्त शब्दाला बहुत्वार्थप्रतिपादकत्व असल्यामुळें 'यञञोश्च' (२।४।६४) हा लुक् होण्यास काहीही अडचण नाहीं, तेव्हां त्याकरिता वचन नको

गृहीतम् । पञ्चगर्ग' दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् ॥ तथेदमपरमचोद्य चोद्ये गर्गरूप्यम् गर्गमयम् । अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन ॥

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यतेऽहमपीदमचोद्य चोद्ये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुगिति । कथम् । यस्यापि बहुवचने परतो लुक्ते नाप्यत्रालुग्वक्तव्य । तस्यापि ह्यत्र बहुवचन पर भवति ॥ न वक्तव्य । अची त्येवालुक्सिद्ध । अचीत्युच्यते न चात्राजादि पश्याम । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्त वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्यय लक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ॥ अथवाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति

गर्गाः, दशगर्गाः, असेच होणे इष्ट आहे तसेच आणखीही दुसरा एक भलता आक्षेप गर्गरूप्यम्, गर्गमयम्, या उदाहरणासबधानें तू माझ्यावर दिला आहेस. तेथेही 'बहुवचन पुढे असता लुक् होतो' असे गृहीत धरले तरी लुक् साधत आहे.

तो कसा ?

असा की 'समर्थाना प्रथमाद्वा' असा अधिकार चालू असल्यामुळे आपला अर्थ लोकाच्या मनात आणून देण्याविषयीं समर्थ असा जो शब्द त्याहून तद्धितप्रत्यय उत्पन्न होत असतो तें सामर्थ्य तो शब्द सुबन्त बनल्यानेंच उत्पन्न होतें [१९]

आता ज्याच्या मतानें प्रत्ययाच्या अर्थाचे बहुत्व असता लुक् होतो, तो म्हणत आहे की 'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक्' (वा.६) असें वचन मला करावे लागेल, असा जो आक्षेप करीत आहेस, तो आक्षेप सुबन्ताहून तद्धितप्रत्यय उत्पन्न होत असेल तर माझ्यावर तू भलताच दोष देत आहेस.

तो कसा ?

ज्या तुझ्या मताने बहुवचन पुढे असताना लुक् होतो त्या तुलाही तेथें लुक् न व्हावा या साठी वचन केलेच पाहिजे कारण प्रत्यय लक्षणाने तेथे तुझ्याही मती बहुवचन पुढे आहेच.

पूर्वोक्त स्थलीं गोत्रप्रत्ययाचा अलुक् सागावयास नको कारण 'गोत्रेऽलुगचि' (४।१।८९) यानेच तेथें अलुक् साधत आहे.

पण येथे अच् पुढे असताना असे म्हटले आहे, आणि प्रकृत उदाहरणामध्यें तर अजादि प्रत्यय पुढे दिसत नाही.

प्रत्ययलक्षणानें अजादि प्रत्यय पुढे आहे.

पण 'वर्णावर अवलबून असलेले कार्य कर्तव्य असता प्रत्ययलक्षण करू नये' असा निषेध आहे, असे पूर्वी सागितले आहे ना ?

जर काही एक वर्णावर अवलबून असलेलीही कार्ये प्रत्ययलक्षणानें होत असतात तर त्याप्रमाणें हेही होईल.

किंवा काहीं एक विशेष निमित्त न धरता 'गोत्रेऽलुक्' एवढेंच सूत्र करून कोणताही प्राग्दीव्यतीय प्रत्यय विवक्षित असताना गोत्र-

---

१८ टीप ९ पहावी

१९ तेव्हां गार्ग्य या प्रातिपदिकाहून रूप्यप्रत्यय न होतां गार्ग्य-भ्यस् या सुबन्ताहूनच होणार आहे तो भ्यस् हा बहुवचनप्रत्यय प्रत्ययलक्षणानें पुढें असल्यामुळें लुक् साधत आहे

२०. जें कार्य केवळ वर्णावर अवलबून नसून त्या वर्णानें युक्त अशा समुदायावर अवलबून असते तें कार्य प्रत्ययलक्षणानें होते, जसें—अतृणेट्, हें तृहधातूचें लङाचें प्रथमैकवचनी क्रियापद आहे येथें तिप्प्रत्ययाचा लोप (६।१।६८) झाल्यानतर प्रत्ययलक्षणानें हलादिपित् सार्वधातुकप्रत्यय पुढें आहे असें समजून इमागम (७।३।९२) होतो,

वक्ष्यामि ।। यद्यविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदा अत्राप्यलुक्प्राप्नोति । अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति । पुनरलुकस्मान्न भवति । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसक्रान्तम् ।। अवश्यं चैतदेव विज्ञेयमत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकि

प्रत्ययाचा अलुक् सांगून नंतर 'हलि न', हल्-पुढे असता गोत्रप्रत्ययाचा अलुक् होत नाहीं, असे सांगावे

जर तसा मोघम अलुक् सांगून त्याचा हल् पुढे असताना निषेध सांगण्यात येईल तर बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदा येथेही पुढे युवापत्य या अर्थी प्रत्यय कर्तव्य असताना गोत्रप्रत्ययाचा अलुक् होईल, व बैद याहून प्रत्यय होईल

वरील उदाहरणामध्यें गोत्रप्रत्ययाचा अलुक् झाला तर होऊ दे युवापत्य या अर्थी केलेल्या इञ्प्रत्ययाचा 'ण्यक्षत्रियार्षञितो०' (२।४।५८) याने लुक् केल्यानंतर बहुत युवापत्यें या अर्थाला दाखविणाऱ्या बैद या अञन्तातील अञ्प्रत्ययाचा 'यञञोश्च' याने लुक् होईल[२१]

लुक् होईल हें खरें, पण 'गोत्रेऽलुक्' यानें अलुकही प्राप्त होत आहे, तेव्हा अलुक् का बरें होऊ नये ?

'गोत्रेऽलुक्' या मोघम सूत्रामध्ये 'समर्थानां प्रथमाद्वा' हा अधिकार येत असल्यामुळे आपला अर्थ लोकांच्या मनात आणून देण्याविषयी समर्थ जीं पदे त्यातील प्रथमोच्चारित जें गोत्रप्रत्ययान्त त्यातील गोत्रप्रत्ययाचा अलुक् सांगितला आहे आणि प्रकृतस्थलीं युवापत्यार्थाला दाखविणारा जो अञन्त बैदशब्द हा समर्थामध्ये प्राथमिक गोत्रप्रत्ययान्त नव्हे, तर गोत्रापत्याच्या पुढील दुसरा जो युवापत्यार्थ त्या अर्थाप्रत प्राप्त झाला आहे आणि प्राथमिक जो प्रत्यय त्याच्या अर्थालाच दाखविणाऱ्या यञन्तातील किंवा अञन्तातील प्रत्ययाचा अलुक् होतो असे अवश्य गृहीत धरलें पाहिजे[२२] अत्रिभरद्वाजिका, वसिष्ठकश्यपिका, भृग्वङ्गिरसिका, कुत्सकुशिकिका,

२१ अपत्याधिकारावाचून अन्य ठिकाणी गोत्रशब्दाचा सामान्य अपत्य एवढाच मोघम अर्थ समजावयाचा असल्यानें हें अञन्त युवापत्य बहुत्वाला दाखवितें, तरीही लुक् होण्यास अडचण नाही

२२ अत्रीचीं बहुत अपत्यें या अर्थी अत्रिशब्दाहून 'इतश्चानिञः' (४।१।१२२) यानें ढक्प्रत्यय तसेंच भरद्वाजाची बहुत अपत्यें या अर्थी भरद्वाजशब्दाहून 'अनृष्यानन्तर्ये०' (४।१।१०४) यानें अञ्प्रत्यय नंतर बहुत युवापत्यें दाखवावयाची असतां त्या प्रत्येक शब्दापुढें 'अत इञ्' (४।१।९६) यानें इञ्प्रत्यय, त्याचा 'ण्यक्षत्रियार्ष०' (२।४।५८) यानें लुक् अत्रिशब्दाच्या पुढील ढक्प्रत्ययाचा 'अत्रिभृगुकुत्स०' (२।४।६५) यानें लुक् व भरद्वाजशब्दापुढील अञ्प्रत्ययाचा 'यञञोश्च' (२।४।६४) यानें लुक्, पुढें अत्रिभरद्वाजाना मैथुनिका असा अर्थ कळवावयाचा असता अत्रिभरद्वाज या द्वंद्वापुढें 'द्वंद्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) यानें वुन्प्रत्यय त्याला अकादेश केल्यानें 'अत्रींचीं युवापत्यें आणि भरद्वाजाची युवापत्यें यांचा परस्परविवाह' अशा अर्थाचा 'अत्रिभरद्वाजिका' हा शब्द तयार होतो गोत्राच्या पुढील दुसरा जो अपत्यार्थ (म्हणजे युवापत्यार्थ) त्या अर्थाला दाखविणाऱ्याही अञन्तातील अञाचा अलुक् करणें इष्ट असेल तर 'गोत्रेऽलुगचि' असे सूत्र आहे त्या वेळीही भरद्वाजशब्दापुढील अञाचा अलुक् करणें प्राप्त होत आहे. सबब प्रथमत ज्या अपत्यार्थाला दाखविणारा प्रत्यय केला त्याच अपत्यार्थाला दाखविणाऱ्या अञन्तातील अञाचा अलुक् होतो आणि दुसऱ्या वेळी ज्या अपत्यार्थी प्रत्यय केला त्या दुसऱ्या अपत्यार्थाला दाखविणाऱ्या अञन्तातील अञाचा अलुक् होत

केत्येवमर्थम् ॥ गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति।एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति ॥ यदप्युच्यत एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य इति । मा भूदेवमङ्यो बहुषु यङ्यो बहुष्विति । अञन्त यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येव भविष्यति । ननु चोक्त नैवं

येथे लुक् व्हावा म्हणून

किंवा गोपवनादिगणामध्ये गोत्रप्रत्ययाच्या लुकाच्या प्रतिषेधासाठीं गर्गभार्गविका या शब्दाचा पाठ केला आहे, तो नियमार्थ समजला जाईल. तो नियम असाः— दुसऱ्यादा केलेला जो अपत्यप्रत्यय त्या प्रत्ययाच्या अर्थाला दाखविणाऱ्या गोत्रप्रत्ययान्तातील गोत्रप्रत्ययाचा अलुक् करणें झाल्यास 'गर्ग[२३]-भार्गविका' या ठिकाणींच करावा, अन्य ठिकाणीं करू नये.

आता 'एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि' (वा ७) असे वचन 'प्रत्ययार्थबहुत्व असताना लुक् होतो' असा अर्थ घेणाऱ्याच्या मती केलें पाहिजे असे जे म्हटलें आहे, त्यावर उत्तर'— बहुत गोत्रापत्यें या अर्थाला दाखविणारा जो यञ् किंवा अञ् हा प्रत्यय त्याचा लुक् असा 'यञञोश्च' याचा अर्थ गृहीत धरला असता 'बैदस्य बैदयोर्वा बहूनि अपत्यानि' या अर्थाला दाखविणाऱ्या बैदशब्दातील अञाचा लुक् होऊ शकत नाहीं, तरी पण बहुत अपत्यें अशा अर्थाला दाखविणारा जो यञन्त किंवा अञन्त शब्द त्यातील प्रत्ययाचा लुक्, असा

नाहीं, असें जरूर स्वीकारलें पाहिजे वसिष्ठ शब्दाच्यापुढें अपत्यार्थीं 'ऋष्यन्धक०' (४।१।११४) यानें अण् कश्यपशब्दापुढें बिदादित्वास्तव अञ् पुढें युवापत्यार्थीं प्रत्येकाचें पुढें इञ्, त्याचा लुक्, अण् व अञ् याचाही लुक्, नतर वुन्, त्याला अकादेश केल्यानें 'वसिष्ठकश्यपिका' असें रूप बनतें वसिष्ठाची युवापत्यें व कश्यपाचीं युवापत्यें या उभयतांचा विवाह असा त्याचा अर्थ होय भृगुऋषीचीं आणि अङ्गिरस्ऋषीची बहुत गोत्रापत्यें दाखवावयाचीं असता 'ऋष्यन्धक०' (४।१।११४) यानें ऋषित्वास्तव प्रत्येक शब्दाच्यापुढें अण्, नतर प्रत्येक शब्दापुढें युवापत्यार्थीं अत इञ्, त्या इञाचा 'ण्यक्षत्रियार्ष०' (२।४।४८) यानें लुक्, अणाचाही 'अत्रिभृगुकुत्स०' (२।४।६५) यानें लुक्, नतर वुन् प्रत्यय, त्याला अकादेश केला असता भृग्वङ्गिरसिका असें रूप तयार होतें कुत्सशब्दाच्या पुढ ऋषित्वास्तव अण्, कुशिकशब्दाच्या पुढें बिदादित्वास्तव अञ्, पुढें युवापत्यार्थी इञ्, त्याचा लुक्, अण व अञ् याचा लुक्, वुन्, अकादेश,-कुत्सकुशिकिका

२३ गर्गाचीं बहुत गोत्रापत्यें असा अर्थ कळवावयाचा असता गर्गशब्दाच्या पुढें गर्गादिभ्यो०' (४।१।१०५) यानें यञ्, असेंच भृगुशब्दापुढें 'ऋष्यन्धक०' यानें ऋषित्वास्तव अण्, पुढें युवापत्यार्थी प्रत्येकाहून इञ्, त्याचा 'ण्यक्षत्रियार्ष०'(२।४।५८) यानें लुक्, नतर गर्गभृगूणा मैथुनिका असा अर्थ विवक्षित असतां भृगुशब्दापुढील अणप्रत्ययाचा 'अत्रिभृगु०' (२।४।६५) यानें लुक् प्राप्त झाला असता 'न गोपवनादिभ्य' (२।४।६७) याने त्याचा निषेध केला, याकरिताच गोपवनादि गणामध्यें गर्गभार्गविका या शब्दाचा पाठ करावयाचा, पुढें वुन्, त्याला अकादेश केला असता गर्गांचीं युवापत्यें व भृगूचीं युवापत्यें या परस्पराचा विवाह अशा अर्थाला दाखविणारा 'गर्गभार्गविका' हा शब्द तयार होतो येथे युवापत्यार्थक इञ्प्रत्ययाचा लुक् करून उरलेला जो भृगुशब्दापुढील अणप्रत्यय तदन्त शब्द (भार्गव) हा दुसऱ्यादा केलेला जो अपत्यप्रत्यय त्याच्या अर्थाला दाखवीत आहे तेव्हां अशा तऱ्हेनें द्वितीय अर्थाप्रत प्राप्त झालेल्या शब्दांतील गोत्रप्रत्ययाचा जर अलुक् होईल तर गोपवनादिकांमध्यें गर्गभार्गविकाशब्दाचा पाठ करण्याचें कारण राहत नाहीं. असें असतां ज्यापेक्षां पाठ केला जात आहे, त्यापेक्षां द्वितीय अर्थाप्रत प्राप्त झालेल्या शब्दांतील गोत्रप्रत्ययाचा अलुक् करणें झाल्यास 'गर्गभार्गविका' याच शब्दातील गोत्रप्रत्ययाचा अलुक् करावा, अन्य शब्दातील गोत्रप्रत्ययाचा अलुक्

शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोष । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहण न चैतल्लौकिक गोत्रम् ॥

यस्य बहुवचने परतो लुक्समासबहुत्वे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यस्तेनैव चेत्कृत बहुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम् । यस्य बहुवचने परतो लुक्तस्यायमधिको दोषोऽत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष एव पक्षो ज्यायान् ॥

अथेह कथ भवितव्यम् । गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति । यदि तावदस्त्री विधिनाश्रीयतेऽस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं

त्या सूत्राचा अर्थ गृहीत धरला असता पूर्वोक्त स्थलीं लुक् होईल

पण 'बहुत अपत्यें या अर्थाला दाखविणारें जें यञन्त किंवा अञन्त त्यातील तद्धिताचा लुक् होतो' असा यञञोश्च याचा अर्थ गृहीत धरणें शक्य नाहीं कारण काश्यपस्य प्रतिकृतयः काश्यपाः येथें अञ्प्रत्ययाचा लुक् करण्याचा प्रसग येईल असा दोष दाखविला आहे ना?[२४]

हा दोष नाही कारण 'यञञोश्च' येथें 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' येथून गोत्रे या पदाची अनुवृत्ति आहे अपत्याधिकारावाचून अन्य ठिकाणीं गोत्र शब्दाचा फक्त अपत्य एवढाच अर्थ समजावयाचा. तेव्हा अपत्यार्थगत बहुत्व दाखविणारें जे यञन्त किंवा अञन्त त्यातील तद्धिताचा लुक् होतो असा 'यञञोश्च' या सूत्राचा अर्थ होतो. प्रकृत उदाहरणामध्यें काश्यपस्य प्रतिकृतयः काश्यपा. येथील अञन्त शब्द अपत्यार्थाचे बहुत्व दाखवीत नसून प्रतिकृतींचें बहुत्व दाखवीत आहे सबब येथे लुक् येऊच शकत नाहीं आता ज्याच्या मतानें 'बहुवचन पुढे असताना लुक् होतो' असा अर्थ आहे त्यानें 'समासार्थावरील बहुत्व दाखविणारें बहुवचन पुढे असता लुक् करू नये', असें वचन तरी केलें पाहिजे किंवा 'तेनैव' असे सूत्रामध्यें म्हणून 'प्रत्ययाचा अर्थ जो अपत्यार्थं त्यावरीलच बहुत्वाला दाखविणारें बहुवचन पुढे असता', असे तरी म्हटलें पाहिजे आणि ज्याच्या मतीं प्रत्ययार्थावरील बहुत्व असता लुक् होतो असा अर्थ आहे त्यानें 'अस्त्रियाम्' असे सूत्रामध्यें पद घातलें पाहिजे. मिळून दोन्ही पक्ष सारखेच दिसतात त्यात ज्याच्या मतीं 'बहुवचन पुढे असता लुक् होतो' त्याच्या मतीं अत्रयः[२५] येथें उदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्त होतो असा अधिक दोष येतो सबब दोन बाजूपैकीं 'प्रत्ययार्थावरील बहुत्व असता लुक् होतो' हीच बाजू श्रेष्ठ ठरते.

आता येथे गार्गी[२६] च वात्स्यश्च वाज्यश्च असा विग्रह असता सामासिक रूप कसे बरें व्हावें? कारण जर स्त्रीभिन्नाला उद्देशून लुकाचें विधान केलें तर या उदाहरणामध्यें स्त्रीभिन्न अपत्यार्थ असल्यामुळें लुक् व्हावा, आणि जर स्त्र्यपत्यार्थाला उद्देशून लुकाचा

करू नये, असें सूचित होतें

२४ टीप १६ पहा.

२५. टीप १० पहा

२६ गर्गवत्सवाजा॰ येथें प्रत्येकी एकच अपत्य गृहीत धरलें तरी तीनही प्रत्यय अपत्यार्थाचेच असल्यामुळें तें तिघाचें मिळून बहुत्व घेऊन लुक् होतो तसा येथेंही लुक् व्हावा. परतु येथें एक शब्द स्त्रीलिंगी असल्यामुळें सशय येतो, तो असा:— 'अस्त्रियाम्' हा पर्युदास गृहीत धरला तर स्त्रीभिन्न अपत्यार्थ असतांना तद्धितप्रत्ययाचा लुक् होतो, असा अर्थ झाल्यामुळें सर्वच शब्दांतील यञ्प्रत्ययाचा लुक व्हावा आणि प्रसज्यप्रतिषेध गृहीत धरलीं तर स्त्रीरूप अपत्यार्थ असतांना लुक् होत नाहीं असा अर्थ झाल्यामुळें सर्वच शब्दातील यञाचा लुक् होऊ नये असा सशय उत्पन्न होतो, म्हणून त्याच्या निर्णया साठीं हा प्रश्न उपस्थित केला आहे.

लुका। अथ स्त्री प्रतिषेधेनाश्रीयतेऽस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्य प्रतिषेधेन। किं पुनरत्रार्थसतत्त्वम्। देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति॥

अथ यो लोप्यलोपिना समासस्तत्र कथ भवितव्यम्। उभयं हि दृश्यते। शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु [४ १ १०२] नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यप गालवानाम् [८.४.६७] इति॥

[यस्कादिभ्यो[1] गोत्रे ॥२।४।६३॥]

यञञोश्च[1] ॥ २ । ४ । ६४ ॥

यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा। गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुल वा। बैदस्य कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा। बैदयोः कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा॥ यञादीनामिति किमर्थम्। आङ्गस्य कुलमाङ्गकुलम्। आङ्गयोः

निषेध केला तर सदर उदाहरणामध्यें स्त्रीरूप अपत्यार्थ असल्यामुळे लुकाचा निषेध व्हावा तेव्हा अशा स्थितींत पाणिनीच्या मनात खरा तत्त्वभूत अर्थ काय बरें असावा ?

यातील खरें तत्त्व जाणण्याविषयी देव समर्थ[27] आहेत.

आता ज्या शब्दातील तद्धितप्रत्ययाचा लोप प्राप्त आहे असा शब्द आणि ज्या शब्दातील तद्धितप्रत्ययाचा लोप प्राप्त नाहीं असा शब्द, अशा अनेक शब्दाचा द्वंद्वसमास केला असता तेथे लुक् करावा किंवा न करावा ?

अशा ठिकाणीं दोन्हीही तऱ्हा दिसतात; जसें – 'शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु (४।१।१०२),'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्' (८।४।६७). तेव्हा दोन्हीही तऱ्हेचीं रूपे होतात[28].

(सू ६४, वा १) एक किंवा दोन अपत्यें या अर्थाला दाखविणारे जे यञ् वगैरे प्रत्यय ते शेवटीं असलेल्या शब्दाचा इतर शब्दाबरोबर षष्ठीतत्पुरुष समास केला असेल तर त्यातील यञ् वगैरे प्रत्ययाचा विकल्पानें लुक् होतो, असे वचन करावें, जसेः– गार्ग्यस्य कुल गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलम्, गार्ग्ययोः कुल गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलम्, बैदस्य कुल बैदकुलम्, बिदकुलम्, बैदयो. कुल बैदकुलम्, बिदकुलम्

येथे यञ् वगैरे प्रत्यय असें जें म्हटलें त्याचा काय उपयोग ?

आङ्गस्य कुलम् आङ्गकुलम्, आङ्गयोः कुलम् आङ्गकुलम्, येथे लुक् होत नाहीं.

आता येथे 'एक किंवा दोन अपत्यें या

---

२७ पर्युदासामध्यें असमर्थसमासाभाव व एकवाक्यता हे गुण असल्यामुळें प्रसज्यप्रतिषेधापेक्षा त्यात लाघव आहे, म्हणून 'अस्त्रियाम्' हा पर्युदासच समजणें योग्य आहे. तेव्हा स्त्रीव्यतिरिक्त अपत्यार्थाचें बहुत्व असल्यामुळें सर्वच ठिकाणीं यञाचा लुक् व्हावा हें योग्य आहे

२८. भृगु आणि वत्स हे दोन शब्द तद्धितलोपी आहेत व तिसरा नडादिफगन्त तद्धितलोपी नव्हे, तरी पण दोन ठिकाणीं लुक् केला आहे. गार्ग्य व काश्यप हे दोन शब्द तद्धितलोपी होत, आणि गालवशब्द ऋष्यण्प्रत्ययान्त तद्धितलोपी नव्हे तरीही तद्धितलोपी दोन्हीही शब्दाचे ठिकाणी लुक् केलेला नाहीं तेव्हां दोन तऱ्हेचें ज्ञापक असल्यामुळें दोन्हीही प्रयोग होतात

१ यस्क वगैरे यस्कादिगणातील शब्दाच्या पुढील अपत्यार्थक प्रत्ययाचा लुक् होतो, त्या अपत्यार्थामुळेंच बहुत्व असून तीं अपत्यें स्त्रीलिंगी नसतील तर, उदा०–मित्रयोरपत्यानि पुमास मित्रयव

१. स्त्रीभिन्न बहुत गोत्रापत्यें या अर्थाला दाखविणारा जो यञ्प्रत्यय किंवा अञ्प्रत्यय त्याचा लुक होतो, उदा०– गर्गस्य गोत्रापत्यानि पुमास. गर्गा, वत्सा, बिदा

२ यञ् वगैरे प्रत्यय, म्हणजे 'यञञोश्च' या प्रकृतसूत्राला आरंभ करून 'आगस्त्यकौण्डिन्ययो,०'

कुलमाङ्गकुलम् ॥ एकद्वयोरिति किमर्थम् । गर्गाणा कुल गर्गकुलम् ॥ तत्पुरुष इति किमर्थम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् ॥ षष्ठ्या इति किमर्थम् । शोभनगार्ग्यः परमगार्ग्यः ॥

[अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ २ । ४ । ६५]

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमयं समुच्चयः । प्राक्षु भरतेषु चेति । आहोस्विद्भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणम् । प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः । यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरता. सन्ति । अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राञ्चो भरता सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः ।

अर्थाला दाखविणारे' असे म्हटले आहे त्याचा काय उपयोग ?

गर्गाणा कुल गर्गकुलम् येथे प्रकृत सूत्राने नेहमीच यञ्प्रत्ययाचा लुक् होतो

तत्पुरुषसमासामध्यें असे म्हटलें आहे त्याचा काय उपयोग ?

गार्ग्यस्य समीपम् उपगार्ग्यम् येथे यञाचा लुक् न होणे

आता येथे तत्पुरुष एवढेच म्हणावयाचें तें षष्ठीतत्पुरुष असे जें म्हटलें त्याचा काय उपयोग ?

शोभनश्चासौ गार्ग्यश्च शोभनगार्ग्य , परम गार्ग्य , येथें यञाचा लुक् न होणे

(सू ६६) काय 'प्राच्यभरतेषु' हा समुच्चय आहे, म्हणजे प्रत्ययार्थ गोत्र हें प्राच्यदेशातील असावे किंवा भरतवशातील असावे, असा अर्थ समजावयाचा, किंवा प्राच्य हें भरताचें विशेषण आहे, म्हणजे प्राच्यदेशातील जो भरतवश त्यातील गोत्र पाहिजे असा समजावयाचा ?

यात काय विशेष आहे ?

जर समुचय म्हटला तर भरतशब्द व्यर्थ होतो कारण प्राच्यदेशावाचून इतर ठिकाणीं भरतवश नाहीं

आता प्राच्यशब्द भरताचें विशेषण असे गृहीत धरलें तर प्राच्यशब्द फुकट होतो कारण प्राच्यभिन्न असे भरत नाहींत

असें आहे तर समुच्चय असू दे

पण समुच्चय म्हटला तर भरतशब्द फुकट होतो कारण प्राच्यदेशावाचून इतर ठिकाणीं

(२।४।७०) या सूत्रापर्यंतच्या सूत्रानीं ज्या प्रत्ययाचा लुक् सागितला आहे ते प्रत्यय घ्यावयाचे आहेत त्यामुळें 'तद्राजस्य०' (२।४।६२) या सूत्राविषयी हें वार्तिक प्रवृत्त होत नाहीं

३ येथें 'अव्यय विभक्ति०' (२।१।६) यानें समीपार्थी अव्ययीभावसमास झाला आहे हा षष्ठीसमास आहे, पण तत्पुरुष नव्हे, म्हणून हें वार्तिक प्रवृत्त होत नाहीं

४ 'विशेषण विशेष्येण०' (२।१।५७) यानें कर्मधारय झाला आहे हा तत्पुरुषसंज्ञक आहे तरी पण षष्ठ्यन्त गार्ग्यशब्द नसल्यामुळें येथें यञाचा लुक् होत नाहीं, हा षष्ठीग्रहणाचा उपयोग होय

१ अत्रि, भृगु, कुत्स, वसिष्ठ, गोतम आणि अङ्गिरस् या शब्दांच्यापुढील अपत्यार्थक प्रत्ययाचा लुक होतो, तीं अपत्यें स्त्रीलिंगी नसून बहुत असतील तर, उदा०—अत्रेरपत्यानि पुमांस अत्रय . येथें 'इतश्चानिञ ' यानें अत्रिशब्दाच्या पुढें केलेल्या ढक्प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्रानें लुक् केला आहे.

१ बहुत आहेत अच् ज्यामध्यें अशा प्रातिपदिकाच्या पुढील अपत्य या अर्थी केलेल्या इञ्प्रत्ययाचा लुक् होतो, तीं अपत्यें बहुत असून आणि प्राच्यदेशातील किंवा भरतवशातील असून स्त्रीलिंगी नसतील तर, उदा०—पन्नागारस्यापत्यानि पुमांस पन्नागारा येथे 'अत इञ्' यानें केलेल्या इञ्प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे युधिष्ठिरस्यापत्यानि पुमांस युधिष्ठिरा येथे 'बाह्वादिभ्यश्च' यानें केलेल्या इञ्प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे.

ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्तीति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इञः प्राचाम् [२.४ ६०] भरतग्रहण न भवति। औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २।४।६७ ॥

गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः ॥ १ ॥

गोपवनादिभ्यः प्रतिषेध. प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्य । हारितः हारितौ । बहुषु हरिता. ॥

[तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६८ ॥]

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६९ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते । द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यत

भरतवश नाहीं असे पूर्वीं सागितले आहे ना?

भरतशब्द फुकट नाहीं तर तो ज्ञापनासाठीं घातला आहे

त्यानें काय ज्ञापन केलें आहे ?

या सूत्रावाचून अन्य ठिकाणीं जेथें प्राच्यशब्द असेल तेथें त्या शब्दानें भरताचें ग्रहण करू नये असे आचार्य सुचवीत आहेत

असें सुचविल्याचा काय उपयोग ?

इञ प्राचाम् (२।४।६०) येथे प्राच् या शब्दानें भरत हा अर्थ मनात घ्यावयाचा नाहीं. म्हणून औद्दालकि॰ पिता, औद्दालकायन॰ पुत्रः.[2]

(सू ६७, वा.१) गोपवनादिक शब्दाच्या पुढील गोत्रापत्यप्रत्ययाच्या लुकाचा जो हा प्रतिषेध केला आहे तो हरितशब्दापर्यंतच समजावा,[2] जसें:– हारित. हारितौ, बहुत्व अर्थ असताना हरिता..

(सू.६९) येथे अद्वद्वे हा शब्द घातला आहे तो कशासाठीं ?

द्वद्वसमासामध्यें हें सूत्र प्रवृत्त न व्हावें म्हणून

हा उपयोग बरोबर दिसत नाहीं. कारण

---

२ भरतवशातील उद्दालक नावाचा पुरुष त्याचें गोत्रापत्य या अर्थीं उद्दालकशब्दाच्या पुढें 'अत इञ्' यानें इञ्,– औद्दालकि त्याचें अपत्य अर्थात् उद्दालकाचें युवापत्य या अर्थीं औद्दालकिशब्दापुढें 'यञिञोश्च' (४।१।१०१) यानें फक् त्याला आयनआदेश केला असतां औद्दालकायन असें रूप होतें येथें 'इञ प्राचाम्' (२।४।६०) यानें युवापत्यार्थी केलेल्या फक्प्रत्ययाचा लुक् प्राप्त होतो, परतु प्राक्शब्दानें भरताचें ग्रहण करावयाचें नसल्यामुळें होत नाहीं, हा ज्ञापकाचा उपयोग होय.

१ गोपवन वगैरे शब्दांच्या पुढील गोत्रापत्य या अर्थीं केलेल्या अञ्प्रत्ययाचा लुक् होत नाहीं, उदा०—गौपवना .

२ बिदादिगणामध्यें (४।१।१०४) गोपवन शब्दाला आरभ करून हरितशब्दाच्या पूर्वीं श्वापर्णशब्दापर्यंत आठच शब्द गोपवनादिगणातील समजावेत. तेव्हा हरितस्यापत्यानि पुमांस बहव या अर्थीं हरिता॰ असेंच होतें. प्रकृत सूत्रानें लुकाचा निषेध होत नाहीं

१, तिककितव वगैरे द्वद्वांमध्यें दोन्ही पदांपुढील अपत्य या अर्थाच्या प्रत्ययाचा लुक् होतो, अपत्यांचें बहुत्व असताना, उदा०—तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवा .

१ उपक, लमक, वगैरे शब्दाच्या पुढील बहुत्वार्थक अपत्यप्रत्ययाचा विकल्पानें लुक् होतो, त्या उपकादिप्रकृतिक अपत्यप्रत्ययान्ताचा द्वद्वसमास असो किंवा नसो, उदा०—औपकायनाश्च लामकायनाश्च उपकलमका॰ येथें 'नडादिभ्य फक्॰' (४।१।९९) यानें फक्प्रत्यय त्याचा लुक् लुक् केला नाहीं त्या वेळीं औपकायनलामकायना , उपका. औपकायना., लमका. लामकायना..

एव द्वन्द्वे । भ्राष्टककपिष्ठलाः भ्राष्टकिकापिष्ठलय इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

अद्वन्द्व इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अद्वन्द्व इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारानिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो निवर्त्यते । तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् ॥ १ ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् ॥ २ ॥

लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः ॥ ३ ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् । आगस्तीयाः कौण्डिना इति ॥ यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ।

द्वंद्वसमासामध्यें हें सूत्र प्रवृत्त होणें इष्ट आहे, जसें– भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः, भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयेः.[२] म्हणून वार्तिककार म्हणतात—

(वा.१) येथे अद्वद्वे असे जें म्हटलें आहे तें द्वद्वे या अधिकाराच्या निवृत्तीसाठीं म्हटलें आहे. तेव्हा द्वद्वे या पदाची निवृत्ति झाली असता मोघम सागितलेल्या ह्या लुकाची अर्थात् द्वद्व आणि अद्वद्व या दोन्ही ठिकाणीं प्रवृत्ति होईल

(सू.७०,वा १) आगस्त्य व कौण्डिन्य यातील प्रकृतिभागाला अगस्ति व कुण्डिनच् असे आदेश होतात असें वचन करावें.[१]

असे वचन करण्याचा काय उपयोग ?

(वा २) अपत्यप्रत्ययाच्या लुकाचा निषेध झाला असता तेथे वृद्धि टिकावी हा उपयोग आहे.

(वा.३) अगस्ति व कुण्डिनच् हे आदेश क्रमान आगस्त्य आणि कौण्डिन्य या प्रत्ययान्ताचे ठिकाणीं केले तर आदेशातील आदि अच् वृद्धि असू शकत नाहीं त्यामुळे आगस्तीयाः, कौण्डिना., हीं उदाहरणें साधणार नाहींत.

जर केवळ प्रकृतिभागाला आदेश केले तर उरलेल्या प्रत्ययाचा लोप कशानें बरें होईल?

---

२. भ्राष्ट्रकस्यापत्यानि इञ्, कपिष्ठलस्यापत्यानि इञ्, त्याचा विकल्पानें लुक् झाल्यामुळें दोन तऱ्हेचीं रूपें होतात

१. आगस्त्य आणि कौण्डिन्य या शब्दातील बहुत अपत्यें या अर्थाचा जो अण् व यञ्प्रत्यय त्यांचा लुक् होतो, व अवशिष्ट जो प्रकृतिभाग त्याला क्रमानें अगस्ति, कुण्डिनच्, असे आदेश होतात, उदा०—अगस्त्यस्य अपत्यानि बहूनि 'ऋष्यन्धक०' (४।१।११४) यानें अण्, त्याचा लुक् व प्रकृतीला अगस्तिआदेश, कुण्डिनशब्दाच्या पुढें गर्गादित्वास्तव यञ् (४।१।१०५), त्याचा लुक्, प्रकृतीला कुण्डिनआदेश,– अगस्तय , कुण्डिना

२ अगस्त्यस्य अपत्यानि बहवः पुमांस. या अर्थीं अगस्त्यशब्दापुढें ऋषित्वास्तव अण्प्रत्यय (४।१।११४), पुढें त्या अगस्त्याच्या अपत्यांचे छात्र या अर्थीं अजादिप्रत्यय कर्तव्य असता 'गोत्रेऽलुगचि' यानें आगस्त्यशब्दांतील अणाच्या लुकाचा निषेध केला असता प्रकृतसूत्रानें त्या लुकाच्या बरोबर सागितलेला अगस्तिआदेशही होत नाहीं. आता जर लुक् न सागतां आगस्त्य या अण्प्रत्ययान्ताचे स्थानीं हा अगस्तिआदेश केला तर आदेशांतील आदि अच वृद्धिसज्ञक नाही, व त्यामुळें 'वृद्धाच्छ' (४।२।११४) याने छप्रत्यय होणार नाही तेव्हा आगस्तीया असें जें रूप इष्ट आहे तें साधणार नाहीं

अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥ ४ ॥

अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति ॥

तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति । ततोऽगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भवत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति ॥ एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति प्रत्ययान्ताद्धि भवान्षष्ठीमुच्चारयति । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । नैष दोषः । यथा हि परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यत्यवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः ।

[सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ २ । ४ । ७१ ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥२।४।७२॥

बहुलं छन्दसि ॥ २ । ४ । ७३ ॥]

यङोऽचि च ॥ २ । ४ । ७४ ॥

ऊतोऽचि ॥ १ ॥

ऊतोऽचीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।

(वा ४) 'ण्य क्षत्रियार्ष०' येथून लुगधिकार चालू असल्यानें प्रत्ययाचा लुक् होईल, व अर्थात् उरलेल्या प्रकृतिभागाला आदेश होतील.

तर मग प्रकृतिभागाला आदेश होतात अशाबद्दल वचन केलें पाहिजे.

वचन करावयास नको, कारण योगविभाग करण्यात येईल. तो असाः— 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः' असे पूर्वसूत्र होय. बहुत अपत्यें या अर्थाला दाखविणाऱ्या आगस्त्य आणि कौण्डिन्य या शब्दातील प्रत्ययाचा लुक् होतो असा त्याचा अर्थ पुढे 'अगस्ति कुण्डिनच्' असें दुसरें सूत्र होय त्या सूत्रानें अर्थातच आगस्त्य आणि कौण्डिन्य या शब्दातील प्रत्ययाचा लुक् झाल्यानतर उरलेल्या प्रकृतिभागाला क्रमानें अगस्ति व कुण्डिनच् असे आदेश होतील.

असा योगविभाग केला तरी देखील आगस्त्य आणि कौण्डिन्य या प्रत्ययान्ताना च आदेश प्राप्त होत आहेत. कारण तू 'आगस्त्यकौण्डिन्ययो.' असा प्रत्ययान्ताहूनच पुढे षष्ठीचा उच्चार करीत आहेस.

हा दोष येत नाहीं कारण प्रत्ययान्ताहून च पुढें षष्ठी उच्चारून लुक् सांगितला आहे, तरी 'प्रत्ययाच्या अदर्शनाला लुक् म्हणावयाचें' (१।१।६१) अशी मर्यादा केली असल्यामुळे तिला अनुसरून प्रत्ययाचा लुक् होईल तेव्हा अर्थात् उरलेल्या प्रकृतिभागालाच आदेश होतील.

(सू ७४, वा. १) अच्प्रत्यय पुढे असताना जो हा यङ्प्रत्ययाचा लुक् सांगितला आहे तो लुक् ऊकाराच्या पुढे यङ्प्रत्यय असेल तर होतो असें वचन करावें. कारण सनीस्रसः, दनीध्वंसः, येथें यङाचा लुक् न झाला पाहिजे.

---

१ (७१) धातु किंवा प्रातिपदिक यांतील सुप्विभक्तीचा लुक् होतो, उदा०—पुत्रम् आत्मन इच्छति पुत्रीयति राजपुरुष

(७२) अद् वगैरे अदादिगणांतील धातूच्या पुढील शप्प्रत्ययाचा लुक् होतो, उदा०— अत्ति अत्त

(७३) वेदांतील प्रयोगामध्यें शपाचा बाहुल्येंकरून लुक् होतो, म्हणजे लुकाची प्राप्ति आहे तेथेंही लुक् होत नाहीं व जेथें लुकाची प्राप्ति नाहीं तेथेंही होतो, उदा०—वृत्रं हनति, त्राध्व नो देवा

१, अच्प्रत्यय पुढें असताना यङ्प्रत्ययाचा लुक् होतो, किंवा अच्प्रत्यय पुढें नसला तरी देखील बाहुल्येंकरून यङाचा लुक् होतो, उदा०—लोलुव, पोपुव, बोभवीति

२ स्रसु आणि ध्वसु या धातूहून 'धातोरेकाचो०' (३।१।२२) यानें यङ्प्रत्यय, 'सन्यङो' (६।१।९) यानें द्वित्व, 'नीग्वञ्चु०' (७।४।८४) यानें अभ्यासाला नीक्आगम, यङन्ताहून अच्प्रत्यय (३।१।१३४), झाला आहे येथें यङाचा लुक् होईल तर प्रत्ययलक्षणाचा निषेध असल्यामुळें नकाराचा लोप होणार नाहीं लुक् न होता 'अतो लोप.' (६।४।

सनीस्रसः दनीध्वस इति ॥ अथोत इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति । योयूयः रोरूय. । विहितविशेषणमूकारान्तग्रहणम् । ऊकारान्ताद्यो विहित इति ॥ तर्त्तार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । सनीस्रंसः दनीध्वंस इत्येव भवितव्यम् ॥

[जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥२।४।७५॥ बहुलं छन्दसि ॥ २ । ४ । ७६ ॥]

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ २ । ४ । ७७ ॥

गापोर्ग्रहण इण्पिबत्योर्ग्रहणम् ॥१॥

गापोर्ग्रहण इण्पिबत्योर्ग्रहण कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अगासीन्नट । अपासीद्धनमिति ॥ तर्त्तार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इणो ग्रहणे तावद्वार्त्तम् । निर्देशादेवेदं व्यक्तं लुग्वि-

---

आता ऊकाराच्या पुढील यङाचा लुक् होतो असें म्हटले तरी योयूयं, रोरूय., येथे का बरें लुक् होत नाहीं ?

ऊकारान्ताहून केलेला यङ्प्रत्यय अशा अर्थाचें 'ऊतः' हें यङाचे विशेषण आहे वरील उदाहरणामध्यें तो यङ् करताना ऊकारान्ताहून केलेला नाहीं, तर यङ् केल्यानतर मागून दीर्घ झालेला आहे. म्हणून तेथे यङाचा लुक् होत नाहीं

तर मग 'ऊतोऽचि' हें वार्तिक केले पाहिजे

वार्तिक करावयास नको, कारण 'यङोऽचि' असें सूत्र करण्यात इष्टाचाच सग्रह केला आहे सनीस्रसः, दनीध्वसः, असेंच रूप होतें.

(सू ७७, वा १) येथे गा आणि पा हे जे धातु घेतले आहेत त्याविषयीं इण् व पिबति या धातूचें ग्रहण करावें म्हणजे इण्धातूचा आदेश जो गाधातु आणि पिब या आदेशाचा स्थानी असा जो पाधातु, असे म्हणावें. कारण अगासीन्नटः, अपासीद्धनम्, येथे सिच्प्रत्याचा लुक् न झाला पाहिजे

तर मग तें तसें वचन केले पाहिजे.

तसे वचन करावयास नको. इणग्रहणाविषयीं तर तसें वचन करण्यात काहींच अर्थ नाहीं. कारण गाति या निर्देशावरूनच स्पष्ट होत आहे की ज्याच्यापुढील विकरणाचा लुक् होतो असा गाधातु येथे घ्यावयाचा आहे.

---

४८) यानें अकारलोप, 'यस्य हल०' (६।४।४९) यानें यकारलोप केला असतां प्रत्ययलक्षण होत असल्यामुळें नलोप होतो.

३. योयूय येथें दीर्घ ऊकारान्ताहून यङ्प्रत्यय केला नाहीं यु या ऱ्हस्व उकारान्त धातूहून यङ्प्रत्यय केल्यानंतर दीर्घ (७।४।२५) झाला आहे

१ हु वगैरे जुहोत्यादिगणातील धातूच्या पुढें असलेल्या शप्प्रत्ययाचा श्लु होतो, उदा०–जुहोति, बिभेति

१. वेदातील प्रयोगामध्यें बाहुल्येंकरून शपाचा श्लु होतो म्हणजे जेथें श्लूची प्राप्ति नाहीं तेथेंही तो होतो व जेथें श्लूची प्राप्ति आहे तेथेंही तो होत नाहीं; उदा०—दानि प्रियाणि, पूर्णा विवष्टि

१. गा, स्था, दा, धा, पा आणि भू या धातूच्यापुढें सिच्प्रत्ययाचा लुक् होतो, पण त्याच्यापुढें परस्मैपदप्रत्यय असेल तर, उदा०—अगात्, अभूत्

२ गै शब्दे आणि पा रक्षणे या धातूहून लुङ्, तिप्, इकाराचा लोप (३।४।१००), च्लि, सिच्,'यमरमनमाताम्०' (७।२।७३) यानें सक्आगम व सिचाला इट्आगम, ईट्आगम (७।३।९६), अट्आगम (६।४।७१), सिचाचा लोप (८।२।२८), होऊन अगासीत् आणि अपासीत् हीं रूपें होतात

३ येथें गाधातूच्या पुढें श्तिप्प्रत्यय (३।३।१०८ वा इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे) करून गाति असा निर्देश केला आहे आतां गैधातूच्या पुढील विकरणाचा लुक् होत नसल्यामुळें 'गायति' असें रूप बनतें, आणि येथें तर 'गाति' असें रूप उच्चारिलें आहे, तेन्हा ज्याच्या पुढील विकरणाचा लुक् होतो असला गाधातु येथें उच्चारला आहे असें उघड उघड होत आहे.

करणस्य ग्रहणमिति । पाग्रहणे चापि वार्त्तम्। वक्तव्यमेवैतत्सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति ॥

[विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ २ । ४ । ७८ ॥]

तनादिभ्यस्तथासोः ॥२।४।७९॥

तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥ १ ॥

तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहण कर्तव्यम् । आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम्॥

एकवचनग्रहणं वा ॥ २ ॥

अथवैकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम् ।

अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत । अतनिष्ट यूयम् । असनिष्ट यूयमिति ॥

तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोऽस्त्यात्मनेपदमस्त्येव परस्मैपदमस्त्येकवचनमस्ति बहुवचनमयं खलु थास्शब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनमेव तस्यास्य कोऽन्य. सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥

[मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥२।४।८०॥]

तसेच पाधातूविषयी देखील तसे करण्यात काहीं अर्थ दिसत नाहीं कारण असें म्हटले आहे की जेथे जेथे म्हणून पाधातु उच्चारला असेल त्या सर्व ठिकाणीं 'लुग्विकरणालुग्विक०' या परिभाषेनें ज्याच्या पुढील विकरणाचा लुक् होत नाहीं अशा पाधातूचें ग्रहण करावयाचें आहे

(सू ७९, वा १) त आणि थास् याच्या विषयीं आत्मनेपद हा शब्द घालावा, म्हणजे आत्मनेपद असा जो तकिंवा थास् हा प्रत्यय असे सागावे

(वा २) किंवा एकवचन जो त किंवा थास् असे म्हणावें या दोहोंपैकीं काहीं तरी एक अवश्य स्वीकारले पाहिजे

(वा ३) जर यापैकीं काहीच म्हटले नाहीं तर अनिष्ट प्रसंग ओढवेल म्हणजे अतनिष्ट यूयम्, असनिष्ट यूयम्, येथे परस्मैपदमध्यम पुरुषबहुवचन असा तप्रत्यय पुढें असतानाही सिचाचा लुक् होऊ लागेल.

तर मग तसे काहीं तरी म्हटले पाहिजे.

तसे म्हणावयास नको. कारण तप्रत्यय हा आत्मनेपद आहे व परस्मैपदही आहे, तसेच एकवचनही आहे आणि बहुवचनही आहे. म्हणून तो अनिश्चित स्वरूपाचा आहे पण थास्प्रत्यय हा आत्मनेपदच आणि एकवचनच असल्यामुळें तो निश्चित अशा एक स्वरूपाचाच आहे त्याचा जोडीदार म्हणून येथे 'तथासोः' या द्वद्वामध्यें आचार्यांनीं उच्चारलेला तशब्द हा थास्प्रत्ययापेक्षा निराळ्या प्रकारचा म्हणजे जो आत्मनेपद नव्हे आणि एकवचनही नव्हे असा कसा बरें असू शकेल? जसे या बैलाला जोडीदार घेऊन ये असे सागितले असता लोकामध्यें जोडीदार म्हणून बैलच आणला जातो, अश्व किंवा गर्दभ आणिला जात नाही, असे दृष्टीस पडतें, तसेच येथें समजावे.

---

१ घ्रा, धेट, शा, छा आणि सा या धातूच्या पुढील सिच्प्रत्ययाचा विकल्पानें लुक् होतो, परस्मैपद पुढें असतांना, उदा०—अघ्रात् अघ्रासीत्, अधात् अधासीत्

२ तनु वगैरे तनादिगणातील धातूच्या पुढील सिच्प्रत्ययाचा विकल्पानें लुक् होतो, त किंवा थास् प्रत्यय पुढे असताना, उदा०—अतत अतथा., अकृत अकृथा

१ वेदातील प्रयोगामध्यें घस, ह्वृ, णश, वृ, दह, आदन्त धातु, वृच्, कृ, गमि आणि जनि या धातूच्या पुढील लिप्रत्ययाचा लुक् होतो, उदा०—अक्षन्नमीमदन्त, माह्वर्मित्रस्य, प्रणङ्मर्त्यस्य

आमः ॥ २।४।८१ ॥

आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यान कर्तव्यम् । ता वैजवापयो विदामक्रन् । अत्र भवन्तो विदाकुर्वन्ति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिग्रहण निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक्प्राप्नोति । इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यत एवं ह्याह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि [३ १.४०] इति यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ॥

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आमन्तेभ्यो णल· प्रतिषेधो वक्तव्य·। शशाम तताम । वृद्धौ कृतायामाम इति लुक्प्राप्नोति ॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध. । आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध· । अनर्थक· प्रतिषेधोऽप्रतिषेध. । लुक्कस्मान्न भवति । शशाम ततामेति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थ-

---

(सू ८०, वा.१) आम्प्रत्ययाच्या पुढील लिप्रत्ययाचा जो हा लुक् सांगितला आहे तेथें लुङ् आणि लोट् याचाही लुक् होतो असे वचन करावें, जसे.– ता वैजवापयो विदामक्रन्, विदाकुर्वन्तु

तर लुङ् व लोट् याचा लुक् होण्याबद्दल वचन केलें पाहिजे

वचन करावयास नको कारण 'मन्त्रे घसह्वरण०' या सूत्रातून जी 'ले.' या पदाची अनुवृत्ति येत आहे ती आणू नये म्हणजे झालें

जर 'लेः' या शब्दाची अनुवृत्ति आणिली नाहीं तर आम्प्रत्ययाच्या पुढील कोणत्याही प्रत्ययाचा लुक् होऊ लागेल

आम्प्रत्ययाच्या पुढें येणाऱ्या कोणत्याही प्रत्ययाचा लुक् होणें इष्टच आहे कारण लिट्प्रत्यय पुढें केलेल्या अशा कृ, भू किंवा अस् या धातूचा आमन्ताच्या पुढे अव्यवहित अनुप्रयोग (३।१।४०) सांगितला आहे. जर आम्प्रत्ययाच्या पुढील कोणत्याही प्रत्ययाचा लुक् झाला तरच आम्प्रत्ययाच्या पुढे अव्यवहित अनुप्रयोग सांगितला तो जुळून येतो

(वा २) आमन्ताच्या पुढील णल्प्रत्ययाचा लुक् होत नाही असे प्रतिषेधादाखल वचन करावें, जसेः–शशाम, तताम येथें उपधावृद्धि केल्यानतर णलाचा लुक् प्राप्त होत आहे

आम् हा अर्थवान् घ्यावयाचा असल्यामुळें आमन्ताच्या पुढील णलाच्या लुकाचा प्रतिषेध व्यर्थ होत आहे अनर्थक जो प्रतिषेध तो अप्रतिषेध होय.

शशाम, तताम, येथें आमन्ताच्या पुढील णलाचा लुक् का बरें होत नाहीं ?

'आमः' येथें अर्थवान् अशा आम्शब्दाचें ग्रहण केलें आहे आणि शशाम, तताम, येथील आम्शब्द तर अर्थवान् नाहीं.

---

१ आम्प्रत्ययाच्या पुढील प्रत्ययाचा लुक् होतो, उदा०— एधाचक्रे

२ विद्धातूहून लुङ् 'अभ्युत्सादयाम्०' (३।१।४२) या सूत्रानें आम्प्रत्यय केला असतां त्याच्या पुढील लुङाच्या प्रकृत वार्तिकानें लुक्, पुढें अक्रन् याचा अनुप्रयोग कृधातु, लुङ्, झि, अन्तादेश, 'इतश्च' यानें इकारलोप, च्लि, त्याचा 'मन्त्रे घस०' (२।४।८०) यानें लुक्, अडागम, यण्, सयोगान्त लोप केल्यानें अक्रन् असें रूप तयार होतें

३ विद्धातूच्या पुढें लोट्प्रत्यय. विदाकुर्वन्तु० (३।१।४१) यानें आम्प्रत्यय केला असतां त्याच्या पुढील लोटाचा प्रकृतवार्तिकानें लुक्, पुढें कुर्वन्तु या क्रियापदाचा अनुप्रयोग.

४ लुक् ही सज्ञा प्रत्ययाच्या अदर्शनालाच सांगितली असल्यामुळें आम्प्रत्ययाच्या पुढें असलेल्याचा लुक् होतो असें म्हटल्यानें अर्थात् लुङ् किंवा लोट्प्रत्यय यांचाही अनायासानेंच लुक् होइल

५ आम्प्रत्ययान्ताच्या पुढें लकाराखेरीज तरप्, तमप्, वगैरे प्रत्यय येण्याचा सभव आहे, त्याचाही लुक् होऊ लागेल.

वत आम्शब्दस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान् ॥

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः ॥३॥

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधो वक्तव्य. । आम ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्येति ॥

कि पुनर्लुगादेशानामपवाद आहोस्वित्कृतेष्वादेशेषु भवति ।

लुगादेशापवादः ॥५॥

लुगादेशानामपवाद. ॥

तिङ्कृताभावस्तु ॥६॥

तिङ्कृतस्य त्वभावः । कस्य । पदत्वस्य ॥

सुबन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

सुबन्त पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति ॥ कथ स्वाद्युत्पत्तिः ।

लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपादिकं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ ८ ॥

लकार कृत्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसज्ञा तदाश्रय प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ॥ सुप श्रवण प्राप्नोति । अव्ययादिति लुग्भविष्यति । कथमव्ययत्वम् ।

अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् ॥ ९ ॥

कृदन्त मान्तमव्ययसंज्ञ भवतीत्य-

(वा.३) अर्थवान् असा आमूशब्द घेतला असल्यामुळे आमन्ताच्या पुढील णलाच्या लुकाचा प्रतिषेध व्यर्थ होतो, असे म्हणणें असेल तर 'अम' धातूच्या पुढील णलाच्या लुकाचा प्रतिषेध केलाच पाहिजे, जसे.–आम[६]

(वा ४) अथवा सागितलेंच (१।१।३९, वा.२) आहे

ते काय सागितलें आहे ?

'दोहोंच्या संबधावर अवलबून झालेला विधि तो त्या दोघाच्या संबधात विघात आणणाऱ्या शास्त्राला मदत करीत नाही,' असे म्हटलें आहे तेव्हा 'आम' येथें अदुपधक अग व णल् या उभयताच्या पौर्वापर्यसंबधामुळें झालेली वृद्धि ही त्या दोघाच्या पौर्वापर्यसंबधाला आड येणाऱ्या 'आम.' या शास्त्राला मदत करीत नाहीं, म्हणजे हा आमूशब्दच नव्हे असे म्हणते.

काय हो, हा लुक् लिटाचे स्थानीं सागितलेल्या तिप् वगैरे आदेशाचा अपवाद आहे किंवा ते आदेश केल्यानतर हा लुक् होतो ?

(वा ५) हा लुक् तिप् वगैरे आदेशाचा अपवाद आहे

(वा.६) जर हा लुक् तिप् वगैरे आदेशाचा अपवाद आहे तर तिङामुळे होणारें कार्य त्या आमन्ताला होणार नाहीं.

तें कार्य कोणतें ?

पदसज्ञा (१।४।१४) हें तें कार्य होय

(वा ७) तिङामुळें होणारी पदसज्ञा न झाली तरी सुबन्तामुळे पदसज्ञा होईल.

पण या आमन्ताच्या पुढे सुप्प्रत्ययाची उत्पत्ति कशी बरे होईल ?

(वा ८) लकाराला 'कृदतिङ्' (३।१।९३) यानें कृत्सज्ञा होते त्यामुळें 'कृत्तद्धित०' (१।२।४६) यानें प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्या प्रातिपदिकसज्ञेवर अवलबून सुप्प्रत्ययाची उत्पत्ति होईल

जर आमन्ताच्या पुढे सुप्प्रत्ययाची उत्पत्ति होत असेल तर त्याचे श्रवण होऊ लागेल.

'अव्ययादाप्सुप.' (२।४।८२) या पुढील सूत्रानें त्या सुप्प्रत्ययाचा लुक् होईल

त्या आमन्ताला अव्ययसज्ञा कशानें बरी करावयाची ?

(वा ९) कृन्मेजन्तः (१।१।३९) याने

---

६ अम्धातूहून लिट् तिप्, णल्, वृद्धि, द्विर्वचन, एकादेश. हा अम्शब्द अर्थवान् असल्यामुळें त्याच्या पुढील णलाचा लुक् होऊ लागेल, म्हणून प्रतिषेधादाखल वचन केलें पाहिजे.

व्ययसंज्ञा भविष्यति ॥ स्वरः कथम् । यत्प्रकारयाचकार ।

स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् ॥१०॥

कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो भविष्यति ॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिः ॥११॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति। चक्षुष्कामं याजयाचकार । तिङ्ङतिङः [८ १.२८] इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति ॥

नञा तु समासप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

नञा तु समासः प्राप्नोति । न कारयाम् । न हारयाम् । नञ्सुबन्तेन सह समस्यत इति समासः प्राप्नोति ॥

उक्तं वा ॥ १३ ॥

किमुक्तम् । असामर्थ्यादिति । नात्र नञ आमन्तेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । तिङन्तेन । न चकार कारयाम् । न चकार हारयामिति ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् ॥ १ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गम-

---

मकारान्त कृत्प्रत्ययाला अव्ययसंज्ञा सांगितली आहे ती अव्ययसंज्ञा येथे आमन्ताला होईल.

यत्प्रकारयाचकार येथे इष्ट असलेला स्वर कसा बरे साधेल ?

(वा १०) 'गतिकारकोपपदात्०' (६।२।१३९) यानें कृदन्त उत्तरपदाला प्रकृतिस्वर होतो असे सांगितलें आहे तो स्वर येथे होईल.

(वा ११) तिबादिक आदेश न करता अगोदरच लुक् झाल्यामुळे अनुदात्त होणे व न होणें या गोष्टी साधतात म्हणजे चक्षुष्काम याजयाचकार येथें 'तिङ्ङतिङ' (८।१।२८) याने तिङन्तभिन्न अशा आमन्ताच्या पुढील 'चकार' या तिङन्ताला अनुदात्त होतो, आणि आमन्त हे तिङन्त नसल्यामुळें चक्षुष्कामम् या अतिङन्ताच्या पुढे असून त्याला अनुदात्त होत नाहीं.

(वा १२) आमन्ताच्या पुढे सुप्प्रत्ययाची उत्पत्ति झाली तर 'नञ्' (२।२।६) यानें त्या आमन्ताबरोबर नञाचा समास प्राप्त होतो, जसे – न कारयाम्, न हारयाम्, वगैरे

(वा.१३) अथवा हें सांगितलेंच आहे

तें काय सांगितलें आहे ?

नञाचा आमन्ताकडे अन्वय नसल्यामुळें समास होणार नाहीं

तर मग त्या नञाचा कोणाकडे अन्वय आहे बरे ?

कारयाचकार, हारयाचकार यापैकीं चकार इत्यादिक जे लिट्प्रत्ययान्त त्याच्याकडे नञाचा अन्वय आहे

(सू ८२, वा १) अव्ययापुढील स्त्रीलिंगी आप्प्रत्ययाचा जो लुक् सांगितला आहे तो निष्फल आहे

काय कारण ?

कारण असे की अव्ययाला मुळी लिंगच

---

७ यत्प्रकारयाम् येथें प्रशब्दाला अनुदात्त स्वर होणें इष्ट आहे तो आमन्ताच्या पुढील तिबादिकाचा लुक् झाला असता प्रत्ययलक्षण करून 'तिङि चोदात्तवति०' (८।१।७१) यानें साधतां येतो तिङ् उत्पन्न होण्याच्या पूर्वीच लुक् झाला तर मात्र 'तिङि चोदात्त०' हें सूत्र प्रवृत्त होणार नाही

८ प्रशब्दाचा 'कारयाम्' या शब्दाबरोबर गतिसमास केला असतां कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर (६।२।१३९) होऊन शेषनिघात–(६।१।१५८)–स्वरानें गतिसंज्ञक प्रशब्दाला अनुदात्तस्वर साधेल

९ नञाचा आमन्ताबरोबर समास झाला तर नञाच्या नकाराचा लोप (६।३।७३) व अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर (६।२।२) होऊ लागेल

१ अव्ययाच्या स्त्रीलिंगी आप्प्रत्ययाचा आणि स्वादिक विभक्तीचा लुक् होतो, उदा०—तत्र शालायाम्, उच्चै, नीचै..

व्ययम् ।। किमिदं भवान्सुपो लुकं मृष्यत्यापो लुकं न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि । सत्यमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानःसुपो लुक मृष्यति । आप पुनरस्य लुकि सति न किंचिदपि प्रयोजनमस्ति ।। उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । कि कारणम् । एकत्वादीनामभावात् । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैषामेकत्वादयः सन्ति । अविशेषेणोत्पद्यन्त उत्पन्नाना नियम. क्रियते ।। अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचन न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचन नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ।। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेऽव्यये-

नसल्यामुळे त्याच्या पुढे स्त्रीलिंगी प्रत्यय येण्याचा सभवच नाहीं

पण काय तुझा हा चमत्कार की अव्ययाच्या पुढील सुपाचा लुक् सागितला तो तुला खपतो, आणि त्याच्या पुढील स्त्रीलिंगी आप् प्रत्ययाचा लुक् सागितला तो मात्र तुला खुपतो असे पहा की अव्ययाला जसे लिग नाहीं, तशी त्याला एक, दोन, वगैरे सख्याही नाही तेव्हा त्याहून सुप्प्रत्यय होण्याचाही सभव नाही

अव्ययाला जसें लिंग नाहीं तशी त्याला एक, दोन, वगैरे संख्याही नाहीं, हें अगदीं खरें आहे पण सुप्प्रत्ययाच्या निमित्तानें सागितलेलें कार्य अव्ययाला व्हावें अशी अपेक्षा करणारा आचार्य अव्ययाच्या पुढील सुपाचा लुक् सहन करतो आणि अव्ययाच्या पुढे केलेल्या आप्प्रत्ययाचा लुक् सागितला असता त्याचा काहींच उपयोग दिसत नाहीं

पण अव्ययाचा पुढील सुपाचा लुक् होतो असे म्हटले तरी देखील अव्ययाच्या पुढे सुप्प्रत्ययाची उत्पत्ति होणार नाहीं

काय कारण ?

कारण असे कीं अव्ययाला एक, दोन, वगैरे संख्या नाहीं आणि सुप्प्रत्यय तर एक, दोन, वगैरे सख्येला दाखविणारे असेच सागितले आहेत.

'स्वौजस्' या सूत्राने कोणताही अर्थ निमित्त म्हणून न धरता सामान्यत.च प्रातिपदिकाहून सु, औ, वगैरे प्रत्यय करावयास सागून उत्पन्न झालेल्या त्या सु, औ, वगैरेंचा 'द्व्येकयोः०' (१।४।२२) इत्यादि सूत्रानी अर्थनियम केला आहे.[3]

किंवा प्रत्ययनियमपक्ष घेतला तरी एक, दोन, वगैरे निर्दिष्ट केलेले जे अर्थ त्या अर्थाना धरूनच 'द्व्येकयो.०' इत्यादि नियमानीं व्यावृत्ति केली जाईल

निर्दिष्ट केलेले अर्थ ते कोणते ?

एकत्व, द्वित्व, वगैरे हे होत तेव्हा नियमाचा असा आकार होतो की एकत्व अर्थ असतानाच एकवचन होतें ह्या नियमानें व्यावृत्ति अशी होते की द्वित्व असताना एकवचन होत नाहीं, आणि बहुत्व असताना होत नाहीं तसेच द्वित्वसंख्या असतानाच द्विवचन होतें म्हणजे एकत्व असताना व बहुत्व असताना होत नाहीं तसेंच बहुत्व असतानाच बहुवचन होतें म्हणजे एकत्व अस-

२. एकत्व असतांना एकवचन होतें, द्वित्व असताना द्विवचन होतें आणि बहुत्व असतांना बहुवचन होतें, ह्या नियमानीं एकत्व वगैरे सख्या असेल तेथें जरी ते ते प्रत्यय ठरविले गेले तरी मुळीच सख्या नसेल तेथें सामान्य सूत्रानें सर्वच प्रत्यय उत्पन्न होणारच तेव्हां अव्ययाहून सुप्प्रत्ययांची उत्पत्ति होण्यास कांहींच हरकत नाही

३ तेव्हा अव्ययाला एकत्व नाहीं हें खरें, तरी पण द्वित्व नाही आणि बहुत्वही नाहीं म्हणून त्या नियमानें एकवचनाची व्यावृत्ति होत नाहीं याप्रमाणेंच पुढील नियमांनींही द्विवचनाची आणि बहुवचनाची व्यावृत्ति होत नाही तेव्हां अव्ययाहून सुप्प्रत्ययांची उत्पत्ति होण्यास काहींच हरकत दिसत नाहीं

भ्यः स्वादय इति यदयमव्ययादाप्सुप इति सुब्लुकं शास्ति ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ २ । ४ । ८३ ॥

नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् ॥ १ ॥

नाव्ययीभावादत इति योगो व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग्भवति । ततोऽम्त्वपञ्चम्या ॥ किमर्थो योगविभागः ।

पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः ॥३॥

एकयोगे हि सत्युभयोः प्रतिषेधः स्यादमोऽलुकश्च ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।

तुर्नियामकः ॥ ४ ॥

तुः क्रियते स नियामको भविष्यति । अमेवापञ्चम्या इति ॥

अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहणम् ॥ ५ ॥

अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहण कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषेधार्थम् ॥६॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत् । आ-

ताना होत नाही व द्वित्व असताना होत नाहीं अथवा ज्यापेक्षा प्रकृत सूत्रानें आचार्य अव्ययाच्या पुढील सुपाचा लुक् सागत आहेत त्यापेक्षा ते अव्ययाला सख्या नसली तरी अव्ययाच्या पुढे स्वादिक उत्पन्न होतात असे सुचवीत आहेत.

(सू ८३, वा १) 'नाव्ययीभावादत.' असे येथें एक सूत्र सपवावें. अकारान्त अव्ययीभावाच्या पुढील सुपाचा लुक् होत नाहीं असा त्याचा अर्थ. पुढें 'अम्त्वपञ्चम्या' असे दुसरे सूत्र होय

हा योगविभाग कशासाठी केला जात आहे ?

(वा २) अव्ययीभावाच्या पुढील पञ्चमीला अम्आदेशाचाच फक्त निषेध व्हावा म्हणून.

(वा ३) जर एकच सूत्र ठेवलें तर एका सूत्रात असल्यामुळे अपञ्चम्या. हा प्रतिषेध अम्आदेश व अलुक् या उभयताचाही होईल. तर मग तसा योगविभाग केला पाहिजे ?

तसा योगविभाग करावयास नको कारण

(वा ४) सूत्रामध्यें जो अम् या शब्दापुढें 'तु' शब्द घातला आहे तो नियामक होईल म्हणजे अम्आदेशच फक्त पचमीशिवाय होतो अर्थात्च लुकाचा निषेध हा पचमीलाही लागू होतो.

(वा ५) प्रकृत सूत्रानें सागितलेला हा अम्आदेश पचमीला होत नाही असा जो निषेध केला आहे तो निषेध अपादान या अर्थी केलेल्या पचमीलाच लागू होतो, असे वचन करावें

असे करण्याचे काय प्रयोजन ?

(वा ६) कर्मप्रवचनीयाचा योग असताना जी पचमी (२।३।१०) सागितली आहे तिला हा अम्आदेशाचा निषेध होऊ नये, जसे— आपाटलिपुत्र वृष्टो देवः.

---

१. ऱ्हस्व अकार शेवटीं असलेल्या अव्ययीभाव नांवाच्या अव्ययापुढील कोणत्याही सुप्विभक्तीचा लुक् तर करावयाचा नाहीच, उलट पञ्चमी खेरीज करून त्या सुप्विभक्तीला अम् असा आदेश होतो, उदा०— दिशयोर्मध्ये अपदिशम्, अपदिशात्

१. येथें 'आङ्मर्यादावचने' (१।४।८९) यानें आडाला कर्मप्रवचनीयसज्ञा, त्यामुळे 'पञ्चम्यपाङ्०' (२।३।१०) या सूत्रानें पाटलिपुत्रशब्दापुढें पञ्चमी, व 'आङ्मर्यादा०' (२।१।१३) यानें अव्ययीभाव समास, तेव्हा ही पञ्चमी अम्-आदेश करण्यातून वगळली न जावी म्हणून पञ्चमीला 'अपादाने' हें विशेषण द्यावें, असा पूर्वपक्षाचा अभिप्राय आहे.

पाटलिपुत्रे वृष्टो देव. ॥

न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तो भवति तदा प्रतिषेधः । तद्यथा । आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकादिति ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २ । ४ । ८४ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् ॥ १ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । ऋद्धि । सुमद्रम् सुमगधम् । नदीसमास । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । संख्यावयव । एकविंशतिभारद्वाजम् त्रिपञ्चाशद्गौतमम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

टितां टेरेत्वविधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

टितां टेरेत्वविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः । पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः ।

(वा ७) अथवा अपादानशब्द घालवयास नको.

काय कारण ?

कारण असे की आपाटलिपुत्रम् या वरील उदाहरणामध्यें 'पाटलिपुत्र' या उत्तरपदाला कर्मप्रवचनीयाचा योग आहे समासाला कर्म प्रवचनीयाचा योग आहे तेव्हा तेथें समासाहून ती पचमी होतच नाही. आता जेव्हा समासाला कर्मप्रवचनीयाचा योग असेल तेव्हा त्या पचमीला अमादेशाचा प्रतिषेध होतोच, जसें.— आ उपकुम्भात्, आ उपमणि कात्.

(सू. ८४, वा १) ऋद्धि या अर्थाला दाखविणारा अव्ययीभाव, नदीवाचक शब्दाचा अव्ययीभाव आणि संख्यावाचक शब्द पूर्वपद असलेला अव्ययीभाव याच्यापुढील सप्तमीचे स्थानी नित्य अम्‌आदेश होतो असें वचन करावे, जसें.— मद्राणां समृद्धि' सुमद्रम् तस्मिन् सुमद्रम्, सुमगधम्, उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गम्, एकविंशतिभारद्वाजम्, त्रिपञ्चाशद्गौतमम्.

(सू ८५, वा. १) टकारेत्संज्ञक लकाराचे ठिकाणीं केलेल्या आत्मनेपदप्रत्ययाच्या टिभागाला सांगितलेल्या एत्वा-(३।४।७९)पेक्षा लुटाचे स्थानी केलेल्या आत्मनेपदप्रथमपुरुषाला डा-रौ-रस्‌आदेश पूर्वविप्रतिषेधानें प्रथमत. होतात, असे वचन करावें. 'टित आत्मनेपदानाम्०' या एत्वाला पचते पचेते

---

३ तेव्हा आपाटलिपुत्रम् येथें समासाहून प्रथमाच झाली आहे, व तिलाच अम्‌आदेश झाला आहे

१ ऱ्हस्व अकार शेवटीं असलेल्या अव्ययीभाव नावाच्या अव्ययाच्या पुढील तृतीया किंवा सप्तमी याचे स्थानीं अम्‌आदेश बाहुल्येंकरून होतो, उदा० अपदिशम्, अपदिशेन, अपदिशम्, अपदिशे

२ येथें समृद्धि या अर्थी 'अव्यय विभक्ति०' (२।१।६) यानें अव्ययीभावसमास झाला आहे

३. येथें 'अन्यपदार्थे च' (२।१।२१) यानें अव्ययीभाव समास झाला आहे

४ एकविंशतिश्च ते भारद्वाजाश्च असा विग्रह आहे. कर्मधारयाचा बाध करून 'संख्या वंश्येन' (२।१।१९) यानें अव्ययीभाव समास झाला आहे.

१. लुटाचे ठिकाणीं केलेल्या प्रथमपुरुषाचे स्थानीं क्रमानें डा, रौ, रस्, असे आदेश होतात, उदा०— भविता भवितारौ भवितार., एधिता एधितारौ एधितार .

श्व. कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः । इहोभयं प्राप्नोति । श्वोऽध्येता श्वोऽध्येतारौ श्वोऽध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्य[१] ।

आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

आत्मनेपदाना च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

तच्च समसंख्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधार्यम् । डारौरसः क्रियन्तां टेरेत्वमिति किमत्र कर्तव्यम । परत्वादेत्वम् । नित्या डारौरसः। कृतेऽप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति। टेरेत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। डारौरसोऽप्यनित्याः। अन्यस्य कृत एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते

पचन्ते येथें अवकाश आहे डा रौ रस् या आदेशाना श्व. कर्ता, श्व कर्तारौ, श्व. कर्तार., येथे परस्मैपदामध्ये अवकाश आहे, आणि श्वोऽध्येता, श्वोऽध्येतारौ, श्वोऽध्येतार., येथे उभययाची प्राप्ति येत आहे. तेथे पूर्वविप्रतिषेधानें डा रौ रस् होतात.

तेव्हा तें पूर्वविप्रतिषेधादाखल वचन केलें पाहिजे

पूर्वविप्रतिषेधवचन करावयास नको कारण

(वा २) लुटाचे ठिकाणी केलेल्या प्रथम पुरुषसज्ञक आत्मनेपदालाही डा, रौ, रस् हे आदेश होतात असे वचन केल्यानें इष्ट सिद्ध होत आहे

(वा ३) तें 'आत्मनेपदाना च' हें वचन अवश्य केलेंच पाहिजे, स्थानी आणि आदेश याचा यथासंख्यानें अन्वय व्हावा म्हणून जर तें वचन केलें नाहीं तर 'प्रथमपुरुषस्य' या पदानें तिप् तस् झि, त आताम् झ, असे सहा स्थानी होतात व डा रौ रस् असे तीन आदेश होतात तेव्हा विषमसख्या होत असल्यामुळे त्याचा क्रमानें संबध होणार नाहीं.

आता पूर्वविप्रतिषेधवचनाच्या प्रत्याख्यानासाठीं तर आत्मनेपदग्रहणाचा उपयोग होत नाहीं कारण येथे असा विचार करावा की अध्येता वगैरे उदाहरणामध्यें डा रौ रस् हे आदेश पूर्वी करावेत किंवा एत्व पूर्वी करावे, यापैकीं काय बरें करावे ?

पर असल्यामुळे एत्व करावे

पण डा रौ रस् हे आदेश नित्य आहेत कारण एत्व केलें अथवा न केले तरी देखील ते येऊ शकत आहेत.

एत्व देखील नित्य आहे कारण डा, रौ, रस्, हे आदेश केले किंवा न केले तरीही तें एत्व प्राप्त होऊ शकतें

एत्व नित्य नाहीं कारण डा रौ रस् हे आदेश केल्यानतर त्या आदेशाच्या टिभागाला एत्व प्राप्त होतें आणि आदेश करण्याच्या पूर्वी स्थानींच्या टिभागाला एत्व प्राप्त होतें. आणि निरनिराळ्या शब्दाला प्राप्त होणारा विधि अनित्य म्हटला जातो

पण तसे डा रौ रस् हे आदेशही नित्य नव्हेत कारण एत्व केल्यानतर निराळ्या तऱ्हेच्या व्यक्तींना आदेश प्राप्त होतात व एत्व करण्याच्या पूर्वी निराळ्या तऱ्हेच्या

१. तेव्हा विशेषविहित अशा डा, रौ, रस्, या आदेशांनीं एत्वाचा बाध होतो,

शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसो भविष्यन्ति ॥ समसङ्ख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेऽन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः ॥ अथवादेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥ अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रश्च रश्च रः । डा च रौ च रश्च डारौरस इति आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । डा च रौ च रश्च डारौरसः । डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणा द्वन्द्वोऽनिष्टः समसंख्यः प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयोश्च रस्प्राप्नोति । अथ

शब्दव्यक्तींना आदेश प्राप्त होतात. तेव्हा निरनिराळ्या शब्दाना प्राप्त होत असल्यामुळे तें आदेश अनित्य आहेत. अशा रीतीनें उभयतानाही अनित्यत्व असल्यामुळें पर असे एत्व अगोदर होईल, आणि एत्व केल्यानतर पुनःप्रसंगन्यायानें मागून डा रौ रस् हे आदेश होतील

तसेंच स्थानी आणि आदेश याचा क्रमानें सबध होण्यासाठींही आत्मनेपदग्रहणाचा उपयोग होत नाहीं. कारण 'स्थानेऽन्तरतम.' या परिभाषेनें व्यवस्था होईल

पण स्थानी आणि आदेश याचें साद्दश्य कशामुळें बरें आहे ?

अर्थामुळे साद्दश्य आहे तेव्हा स्थानी म्हणून सहा उपस्थित झाले तरी तरी एक या अर्थाला दाखविणाऱ्या प्रथमपुरुषाला एक या अर्थाला दाखविणारा डाआदेश[३] होईल याप्रमाणें दोन या अर्थाला दाखविणाऱ्या प्रथमपुरुषाला त्याच अर्थाचा रौ आणि बहुत या अर्थाला दाखविणाऱ्या प्रथमपुरुषाला तसलाच रस्आदेश होईल.

अथवा स्थानीप्रमाणें आदेश देखील सूत्रामध्येंच सहा निर्दिष्ट आहेत.

ते कसे ?

डारौरसः हा एकशेष करून निर्देश केला आहे.

आता डारौरसः हा एकशेषानें निर्देश असू दे. पण येथें काय एकशेष केलेल्याचा द्वद्व करावयाचा, जसेः– डा च डा च डा, रौ च रौ च रौ, रश्च रश्च रः., डा च रौ च रश्च डारौरसः, किंवा द्वद्व केलेल्याचा एकशेष करावयाचा, जसे.– डा च रौ च रश्च डारौरसः, डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस. ?

मग यात फरक काय होतो ?

जर एकशेष केलेल्याचा द्वद्व असेल तर इष्ट अशा क्रमानें सबध होत नाहीं, तर अनिष्ट तऱ्हेचा सबध प्राप्त होतो, जसे.–परस्मैपदातील एकवचन व द्विवचन या उभयताना डाआदेश, परस्मैपदातील बहुवचन व आत्मनेपदातील एकवचन या उभयताना रौ, आणि आत्मनेपदातील द्विवचन व बहुवचन या उभयताना रस्आदेश असा अनिष्ट

३ डा, रौ आणि रस् या आदेशांना एकत्व, द्वित्व आणि बहुत्व हे अर्थ आहेत असें सिद्ध प्रयोगांवरून ठरवितां येतें.

४ प्रथमपुरुष या शब्दापासून परस्मैपद व आत्मनेपद मिळून तिप् तस् झि, त आताम् झ, असे सहा प्रत्यय क्रमानें उपस्थित होतात, आणि एकशेष केलेल्याचा द्वद्व असें गृहीत धरलें असतां डारौरस् या पदापासून डा-डा-रौ-रौ-रस्-रस् असे सहा क्रमानें उपस्थित होतात. तेव्हां या सहा स्थानींचा सहा आदेशांशीं क्रमानें सबध केला असतां पहिल्या तिप्प्रत्ययाला पहिला डा, दुसऱ्या तस्प्रत्ययाला दुसरा डाआदेश प्राप्त होतो. असेंच पुढेंही

कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र ज्याय॰ । उभयमित्याह । उभय हि दृश्यते। बहु शक्तिकिटकम् । बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु स्थालीपिठरम् । बहूनि स्थालीपिठराणि ॥

डारौरस. कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे।
समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥
आँन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवम् भवन्तु सर्वेषाम् ।
टेरेत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥

डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

डाविकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि

सबध होऊ लागेल

आता द्वद्व केलेल्याचा एकशेष असेल तर हा दोष येत नाहीं

ज्या रीतीनें दोष येणार नाहीं तसेच असू दे

पण या दोन प्रकारापैकी कोणता प्रकार श्रेष्ठ होय ?

दोन्ही प्रकार दृष्टीस पडतात, जसेः– बहु शक्तिकिटकम्, बहूनि शक्तिकिटकानि, बहु स्थालीपिठरम्, बहूनि स्थालीपिठराणि

ज्याप्रमाणें ईजतु., ईजु, येथें परत्वास्तव प्रथमतः संप्रसारण (६।१।१५) केलें असता पुन.प्रसङ्गविज्ञानन्यायानें मागून द्विर्वचन (६।१।८) होतें त्याप्रमाणें अध्येता वगैरे उदाहरणामध्यें 'टि'भागाला एत्व केल्यानतर मागून पुनःप्रसंगन्यायानें हे आदेश होतील तसेच स्थानी सहा आहेत म्हणून त्याच्या बरोबरीनें सख्या जमण्याकरित एकशेष करण्याची जी खटपट केली त्यात काहीं अर्थ नाहीं कारण 'स्थानेऽन्तरतम॰' या परिभाषेनें अर्थानें साहश्य घेतलें म्हणजे काम भागणार आहे

(वा ४) या डाआदेशाला इत्संज्ञक शकार जोडण्यात यावा

काय प्रयोजन ?

'ज्याचा शकार इत्संज्ञक आहे असा आदेश ज्याला सागितला त्या सर्वाचे ठिकाणीं करावा' (१।१।५५) या परिभाषेनें डाआदेश सर्वांचे ठिकाणीं व्हावा म्हणून जर शकार जोडण्यात न येईल तर 'ज्याचे ठिकाणीं आदेश करावयास सागितला त्यातील शेवटल्या वर्णाचे

समजावें.

५. द्वद्व केलेल्याचा एकशेष असें गृहीत धरलें तर डारौरस्, डारौरस्, या क्रमानें सहा आदेश उपस्थित होतात. तेव्हां त्यांचा क्रमानें अन्वय केला असता तिपाला डा, तसाला रौ, या क्रमानें इष्ट असलेला क्रमानें सबध होत असल्यामुळें दोष येत नाहीं

६ जातिरप्राणिनाम् (२।४।६) यानें शक्ति आणि किटक या उभयताचा समाहारद्वद्व करून त्याला बहु हें विशेषण लाविलें आहे तेथें द्वद्वामध्यें शक्ति आणि किटक असे दोन पदार्थ असल्यानें त्यांना बहु हें विशेषण लावणें सभवत नाहीं यावरून शक्तिश्च शक्तिश्च शक्ती, किटक च किटकं च किटके, असा प्रथमतः एकशेष करून नतर एकशेष केलेल्यांचा समाहारद्वद्व केला आहे असें ठरतें व म्हणूनच दिलेलें बहु हें विशेषण जुळून येतें तसेंच शक्तिकिटकानि येथें द्वद्वसमासाच्या पुढें बहुवचन केलें आहे तेथें 'जातिरप्राणिनाम्' या नियमानें येथें समाहारच करावयाचा असल्यामुळें व समाहार हा स्वभावसिद्ध एकवचनींच असल्यामुळें एकशेष केलेल्याचा समाहारद्वद्व करून सुद्धा त्याचेपुढें बहुवचनप्रत्यय येणें सभवनीय नाहीं यावरून शक्तिकिटक च शक्तिकिटकं च शक्तिकिटक च शक्तिकिटकानि, असा द्वद्व केलेल्याचा एकशेष केला आहे असें दिसतें, आणि म्हणूनच तेथें केलेलें बहुवचन जुळून येतें तेव्हां एकशेष केलेल्याचा द्वद्व किंवा द्वंद्व केलेल्याचा एकशेष या दोन्हीही तऱ्हा न्याय्य ठरतात.

७ मागील श्लोकाचा अर्थच या आर्येमध्यें गोविला आहे,

शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

निघातप्रसङ्गस्तु ॥ ५ ॥

निघातस्तु प्राप्नोति । श्व कर्ता । तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति ॥

यत्तावदुच्यते डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति ।

सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अलोऽन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोऽन्त्यस्य । का रूपसिद्धिः । कर्ता ।

डिति टेर्लोपाल्लोपः ॥ ७ ॥

डिति टेर्लोपेन लोपो भविष्यति । अभत्वान्न प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥

अनित्त्वाद्वा ॥ ८ ॥

अथवानित्त्वादेतत्सिद्धम् । किमिदमनित्त्वादिति । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्यय. स्यात् । असत्या प्रत्ययसंज्ञायामित्सञ्ज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपेऽनेकाल् । यदानेकालतदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा । यदेत्सञ्ज्ञा तदा लोपः ॥

प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा ॥ ९ ॥

ठिकाणीं तो आदेश करावा' (१।१।५२) या परिभाषेनें डाआदेश प्रथमपुरुषाच्या एकवचनातील शेवटल्या वर्णाला होऊ लागेल.

(वा ५) श्व. कर्ता येथें 'तास्प्रत्ययापुढील लकाराचे ठिकाणी केलेल्या सार्वधातुकाला अनुदात्तस्वर होतो'(६।१।१८६) असा सांगितलेला अनुदात्त डा या आदेशाला होऊ लागेल

डाआदेश सर्वाचे ठिकाणीं व्हावा यासाठीं त्याला इत्संज्ञक शकार जोडण्यात यावा असे जें म्हटलें त्यावर उत्तर—

(वा ६) शकार जोडल्यावाचूनच इष्ट साधत आहे

ते कसे ?

अलोऽन्त्यपरिभाषेनें शेवटच्या वर्णाला हा डाआदेश होऊ दे

पण मग कर्ता हें रूप कसे बरें साधेल ?

(वा ७) 'टेः' (६।४।१४३) या सूत्रानें डकारेत्संज्ञक आकार पुढे असल्यामुळे मागील तकारासकट टिभागाचा लोप झाला म्हणजे कर्ता हें रूप साधेल

पण डकारेत्संज्ञक आकाराच्या मागील तकारान्त भागाला भसंज्ञा नसल्यामुळें टिलोप प्राप्त होऊ शकत नाहीं

आकाराला इत्संज्ञक डकार जोडल्याचे जोरावर भसंज्ञा नसली तरी देखील तकारासकट टिभागाचा लोप होईल.

(वा.८) किंवा डकाराला इत्संज्ञा नसल्यामुळें डाआदेश सर्वांचे ठिकाणीं होणें हें साधत आहे.

'डकाराला इत्संज्ञा नसल्यानें' असे म्हटलें, पण डकाराला इत्संज्ञा का बरें होत नाहीं ?

हा डाआदेश अन्त्यवर्णाला झाला तर त्याला प्रत्यय म्हणता येणार नाहीं प्रत्यय हें नाव न मिळाल्यामुळे इत्संज्ञा (१।३।७) होणार नाहीं. इत् हें नाव न मिळाल्यामुळे त्या डकाराचा लोप (१।३।९) होणार नाहीं लोप न झाल्यामुळे डाआदेश अनेकाल् ठरतो आणि असा अनेकाल् ठरला तर तो सर्वांचे ठिकाणीं होतो. आणि सर्वांचे ठिकाणीं झाला तर त्याला प्रत्यय म्हणता येतें. आणि प्रत्यय म्हणता आले तरच त्यातील डकाराला इत्संज्ञा होते आणि ज्यापेक्षा तो डकार इत्संज्ञक होतो त्यापेक्षा त्याचा लोप होतो

(वा ९) किंवा डा + आ या आदेशामध्यें संधि करून डा असा निर्देश केला आहे;

अथवा प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । डा आ डा । सोऽनेकाल्शित्सर्वस्य [१.१.५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ।

तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ॥

स्वर: कथम् ।

स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥११॥

डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वम् । नित्या डारौरसः । कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्यनित्याः । अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥ न सिध्यति ।

तेव्हा 'डा आ' एवढा आदेश अनेकाल्त्वास्तव सर्वादेश होईल.

आता जेव्हा हा डाआदेश अन्त्य वर्णाचे स्थानीं केला होता तेव्हा तो तिङाचे स्थानीं केला नसल्यामुळे त्याला तिङ् हें नाव देता येणार नाहीं.

(वा १०) अन्त्य वर्णाचे ठिकाणीं डाआदेश केला तरी 'एकदेशाला विकार झाला असता तो निराळा समजू नये' या न्यायानें त्याला तिङ् हें नाव देता येतें तेव्हा पदसंज्ञा होईल.

आता श्वः कर्ता येथे 'तास्यनुदा०' (६।१ १८६) यानें डाआदेशाला अनुदात्तस्वर प्राप्त होतो, आणि उदात्तस्वर तर इष्ट आहे, त्याची काय वाट ?

(वा ११) स्वराविषयीं विप्रतिषेधामुळे इष्ट साधतें. तेथें असा विचार करावा की कृ+तास्, ति, वगैरे असें असता तेथें तिबादिकाना डारौरस्आदेश करावेत किंवा 'तास्यनुदात्ते०' यानें त्याना अनुदात्तस्वर करावा.

यापैकीं प्रथमत. काय करावें ?

आदेशापेक्षा पर असल्यामुळें अनुदात्तस्वर अगोदर करावा पण डारौरस् हे आदेश नित्य आहेत. कारण अनुदात्तस्वर केला अथवा न केला तरी देखील आदेश प्राप्त होत आहेत म्हणून

अनुदात्तस्वरही नित्य आहे कारण डा रौ रस् हे आदेश केले किंवा न केले तरीही तो प्राप्त होत आहे म्हणून

अनुदात्तस्वर नित्य नाहीं. कारण डारौरस्आदेश केले असता निराळ्या शब्दाना अनुदात्तस्वर प्राप्त होतो आणि आदेश केले नसता निराळ्याच शब्दाला प्राप्त होतो आणि असा निरनिराळ्या शब्दाना प्राप्त होणारा विधि अनित्य म्हटला जातो पण तसे डा रौ रस् हे आदेशही अनित्य आहेत, कारण अनुदात्त स्वर केला असता भिन्न स्वराच्या ति वगैरेना आदेश येतात व अनुदात्त स्वर केला नसता त्यापेक्षा भिन्न स्वराच्या ति वगैरेंना आदेश येतात, आणि भिन्न भिन्न स्वराच्या शब्दाला प्राप्त होणारा विधि अनित्य म्हटला जातो.

तेव्हा अशा रीतीनें उभयताही विधि अनित्य ठरले असता त्यामध्यें पर असल्यामुळे प्रथमतः अनुदात्त स्वर होईल. अनुदात्त स्वर केला असता मागून पुनःप्रसङ्गविज्ञानन्यायानें डा रौ रस् हे आदेश होतील. त्यानतर टिलोप केला असता 'अनुदात्तस्य०' (६।१।

किं कारणम् । अन्तरङ्गत्वाड्डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेष्वनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम् ॥ एवं तर्हि स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति ॥ तदेतत्क सिद्धं भवति । यत्पिद्वचनम् । यदपिद्वचनं तत्र न सिध्यति । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तन्न तावदत्र

१६१) या उदात्तनिवृत्तिस्वराने डाआदेशाला उदात्त साधत आहे. पण तसाही उदात्तस्वर साधत नाही

काय कारण ?

कारण असे की डा रौ रस् हे आदेश अतरंग असल्यामुळे प्रथमत प्राप्त होत आहेत तेव्हा अतरगास्तव स्वराचे पूर्वी डा रौ रस् हे आदेश केले असता त्याना अनुदात्तस्वर करावा किंवा त्याच्यामुळे मागे टिलोप करावा यापैकी काय करावे, अशी स्पर्धा उत्पन्न होते. तेव्हा त्यामध्ये पर असल्यामुळे टिलोप पूर्वी करावा, नतर डा वगैरेना अनुदात्त होऊन तो कायम राहील, कारण अनुदात्त पुढे असताना उदात्ताचा लोप झाला नसल्यामुळे उदात्तनिवृत्तिस्वर येऊ शकत नाहीं

असें आहे तर स्वरविप्रतिषेधामुळेंच हें इष्ट साधत आहे. आणि येथे हा विप्रतिषेध योग्यच आहे तो असा.– कृ+तास्, ति, असे असता अतरगास्तव डा रौ रस् हे आदेश केले, व लसार्वधातुकानुदात्तत्वापेक्षा परत्वास्तव टिलोप केला असता कृ त् आ अशी स्थिति होते तेथे लसार्वधातुकानुदात्तस्वर (६।१।१८६) करावा किंवा उदात्तनिवृत्तिस्वर करावा यापैकी काय करावे ?

पर असल्यामुळे लसार्वधातुकानुदात्तस्वर करावा तो अनुदात्तस्वर केला असता पुन.-प्रसगन्यायाने उदात्तनिवृत्तिस्वर होईल

पण अशा रीतीने उदात्तनिवृत्तिस्वर कोठे साधेल ? ज्या ठिकाणीं पित्प्रत्यय आहे तेथें साधेल पण ज्या ठिकाणीं पित्प्रत्यय नाही तेथे हा स्वर साधत नाही.

तेथेही उदात्तनिवृतिस्वर साधत आहे

तो कसा ?

लसार्वधातुकानुदात्तस्वर (६।१।१८६) प्रत्ययस्वराचा (३।१।३) अपवाद आहे, आणि अपवादाच्या विषयामध्ये तर उत्सर्ग येऊ शकत नाहीं कारण प्रथमतः अपवाद मनात येतात आणि अपवादाचे हे स्थल नव्हे असे ठरल्यानतर तेथे उत्सर्ग प्रवृत्त होतात तेव्हा अपवादाचा विषय वगळूनच उत्सर्गाची प्रवृत्ति होत असल्यामुळे येथे केव्हाही प्रत्ययस्वर होणार नाही, तर अपवाद असा जो लसार्वधातुकानु

८ ह्या दोन्ही स्वरामध्यें कोणी अतरग नाहीं व कोणी बहिरग नाहीं. तेव्हा दोन्ही सारख्याच बलाच आहेत, आणि त्यात सुद्धां ओ हा स्वर पर आहे तोच विप्रतिषेधाने करावयाचा आहे

९ तिप् हा पित्प्रत्यय मूळचाच अनुदात्त (३।१।४) असल्यामुळें त्याला झालेला डाआदेशही अनुदात्त आहे तेव्हा तथें 'तास्यनुदात्तेत्' (६।१।१८१) ह्यान प्रत्ययाला अनुदात्त केल्यानतरच उदात्तनिवृत्तिस्वर (६।१।१६१) प्राप्त होतो असें नाहीं, तर त्या दोन्ही स्वरांची बरोबर प्राप्ति येते, म्हणून तेथें वर केलेली व्यवस्था जुळते

तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वर कदाचित् ॥

प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः। तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्स्यते तथा न दोष ॥

कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्व प्रतीक्षते। तत्रानुदात्तत्व क्रियता लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोप सोऽसावविद्यमानोदात्तत्वेऽनुदात्त उदात्तो लुप्यते ॥

प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

दात्तस्वर त्याची वाट पाहत बसेल तेव्हा. अध्येता येथे तप्रत्ययाचे ठिकाणीं केलेला डा आदेश उदात्तस्वराचा म्हणता येत नाही तेव्हा कृ तास्-आ असे असता लसार्वधातुकानुदात्तस्वर करावा किंवा टिलोप करावा असा विचार उपस्थित झाला असता जरी पर असल्यामुळे टिलोप झाला तरी त्यानंतर उदात्तनिवृत्तिस्वर प्रवृत्त होतो. जरी त हा प्रत्यय पित् नसल्यामुळे अनुदात्तस्वराचा नाही व त्यामुळे अनुदात्त पुढे नसल्यामुळे उदात्तनिवृत्तिस्वर येणार नाही तरी वर सांगितल्याप्रमाणे प्रत्ययस्वर उदात्त न झाल्यामुळे 'ज्यामध्यें उदात्त नाहीं' अशा अर्थानें त हा अनुदात्त पुढें आहे, म्हणून उदात्तनिवृत्तिस्वर प्रवृत्त होतो

लसार्वधातुकानुदात्तस्वर प्रत्ययस्वराचा अपवाद असल्यामुळे अध्येता येथे तप्रत्ययाला प्रत्ययस्वर केव्हाही येऊ शकत नाहीं, आणि तास्प्रत्ययाविषयी अपवाद नसल्यामुळे प्रत्ययस्वर तास्प्रत्ययाच्या प्रवृत्तीबरोबरच प्रवृत्त होतो, त्यामुळे डकारेत्संज्ञक आप्रत्ययाच्या निमित्ताने झालेला तास्प्रत्ययातील टिलोप हा ज्यात उदात्त नाही असा अनुदात्त पुढे असताना उदात्तलोप झाला असल्यामुळे उदात्तनिवृत्तिस्वर प्रवृत्त होतो, म्हणून दोष येत नाहीं

याप्रमाणे भगवान्पतंजलिऋषींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यातील दुसऱ्या अध्यायाच्या चौथ्या पादातील दुसरें आह्निक समाप्त झालें व पाद आणि अध्याय हेही समाप्त झाले

---

१० 'अनुदात्तस्य च०' या सूत्रातील अनुदात्तपदानें पारिभाषिक अनुदात्त घ्यावयाचा नाहीं, तर अविद्यमानं उदात्त यत्र सोऽनुदात्त, असा यौगिक अनुदात्त घ्यावयाचा